

UN ARXIPÈLAG INVISIBLE
La relació impossible de Sardenya i Còrsega sota nacionalismes
(segles XVIII-XX)

Marcel A. Farinelli

Tesi Doctoral UPF
2013

Director
Enric Ucelay-Da Cal

Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives
Departament d'Humanitats

A Eleonora Angiolini (1942-2010)
ma mare

Còrsega i Sardenya, dues illes que disten només 12 km., formen un arxipèlag en el bell mig del Mediterrani occidental. No obstant, van estar dividides al llarg de gran part de la seva història, i actualment són una part perifèrica de dos diferents Estats: França i Itàlia. En ambdues illes han sigut presents, i encara ho són, moviments nacionalistes, tant *illencs* com *continentals*, una situació que ha generat una ulterior clivella. Aquesta tesi pretén analitzar, des d'una perspectiva comparada, els darrers tres segles d'història de Còrsega i Sardenya. El treball està dividit en dues parts, una primera dedicada a les dues illes, i una segona a un estudi de cas sobre un indret en particular d'aquest arxipèlag: l'Alguer.

Corsica and Sardinia, two islands that are hardly separated by 12 km, forms an archipelago in the middle of the western basin of the Mediterranean sea. However, they were divided along much of its history, and now they are a peripheral part of two different States: France and Italy. In both of these islands have been presents, and still are, nationalist movements, as *islanders* and *continentals*, a situation that has generated a further gap. This thesis aims to analyze, from a comparative point of view, the last three centuries of history of Corsica and Sardinia. The work is divided into two parts, the first devoted to the two islands, and the second one is a case study about particular place in this archipelago: Alghero.

ÍNDIX

Mapes	6
Prefaci	13
Introducció	24

PRIMERA PART. SUCCESSIONS DINÀSTIQUES I REVOLUCIÓ AL MEDITERRANI OCCIDENTAL

CAPÍTOL I. L'ILLA DE SARDENYA I LES GUERRES EUROPEES 54

Un Regne entre les Cases d'Habsburg, de Borbons i de Savoia	54
Sardenya i Còrsega entre reformes i revolucions	70
La colonització de Sardenya i la frontera amb Còrsega	79

CAPÍTOL II. *A RIVOLUZIONI DI CORSICA* 93

La llarga insurrecció corsa (1729-1769)	94
Les causes del malcontent: fiscalitat	100
Les causes del malcontent: <i>Vendetta</i> , administració de la justícia i ordre públic	106
Les causes del malcontent: Terra, estratificació social i rivalitats interregionals	112

CAPÍTOL III. *GENERALI, GENERALISSIMI I U BABBU DI A PATRIA* 121

De insurreccions locals a revolució nacional	123
Un illa contesa	134
<i>U Babbu di a Patria</i>	143
Pasquale Paoli i l'intent de construcció d'un Estat cors	148
La constitució Corsa i l'Estat de Pasquale Paoli	154

CAPÍTOL IV. SOMNIS DE LLIBERTAT I DE PODER EN UNA ILLA MEDITERRÀNIA 160

La difícil supervivència de l'Estat de Paoli	160
La fi de la Còrsega independent.	168
<i>La Corse</i>	171
La Revolució francesa	175
Entre patriotes francesos i italians	186

CAPÍTOL V. REVOLUCIÓ I CONTRAREVOLUCIÓ A L'ARXIPÈLAG	190
L'annexió mancada	190
<i>La Sarda Rivoluzione</i>	195
Restauració i reformes	206
Napoleó a l'Elba, o el joc que acaba casi on havia començat	210
CAPÍTOL VI. LA CONSTRUCCIÓ DE L'ESTAT ITALIÀ	219
Les itàlies abans d'Itàlia	219
<i>Risorgimento</i>	223
Quina Itàlia?	226
L'engany del <i>Risorgimento</i>	229
CAPÍTOL VII. EL <i>RISORGIMENTO</i> FALLIT A CÒRSEGA	236
Còrsega terra italiana?	236
L'Illa i els patriotes italians	243
La cultura italiana a Còrsega	253
CAPÍTOL VIII. LA DIVISIÓ DEFINITIVA	264
El <i>Risorgimento</i> a Sardenya	264
La nació sarda	273
Els sards i el <i>Risorgimento</i>	290
CAPÍTOL IX. LA <i>BELLE ÉPOQUE</i> A LA MEDITERRÀNIA OCCIDENTAL. LES SOCIETATS DUALS EN EL CANVI DE SEGLE	303
Tensions socials, nostàlgia i modernitat a Sardenya	303
Despoblament, <i>vendetta</i> i turisme a Còrsega	316
CAPÍTOL X. LES SINTONIES DELES ILLES “PRIMITIVES” A LA GRAN GUERRA DE LA MODERNITAT	326
<i>Ajó zitelli!</i> L'experiència bèl·lica a Còrsega	326
Els sards a la Primera Guerra Mundial	331
La propaganda i els militars de la <i>Brigata Sassari</i>	340
<i>Si ses italianu, faedda in sardu</i>	346
La postguerra i el Partit Sard d'Acció	356
El naixement del Partit Cors d'Acció	372
CAPÍTOL XI. EL FEIXISME MEDITERRANI A L'ARXIPÈLAG	384
Lligams ideològics i culturals entre feixistes i sardistes	384
Conflicte identitari: Sardenya com Irlanda?	393
La fusió entre feixisme i sardisme.	403
El sardfeixisme	413

Sardfeixisme, cultura i identificació	421
Nacionalismes corsos i imperialisme feixista	434
La temptació irredemptista	447
La guerra mediterrània a l'arxipèlag	456
EPÍLEG. L'ARXIPÈLAG ENTRE TURISME I DESCOLONITZACIÓ	468
La Sardenya autònoma	468
Renaixença econòmica i desil·lusions	474
Còrsega i la descolonització	480
Del regionalisme a la lluita armada	484

SEGONA PART

L'ALGUER. UNA CIUTAT AL BELL MIG DE L'ARXIPÈLAG

CAPÍTOL I. D'UNA PENÍNSULA A L'ALTRA. LA COMUNITAT CATALANOPARLANT I LA LLENTA FI DEL REGNE DE SARDENYA	492
Temps de revolució	496
El difícil encaix d'una comunitat al·loglota en el <i>Risorgimento</i>	503

CAPÍTOL II. LA RESILÈNCIA DELS TRETS CULTURALS PREMODERNS: L'ALGUER

Renaixença i pàtria catalana	512
El descobriment de l'Alguer	521
Eduard Toda, o el missioner	531
Les conseqüències del descobriment de l'Alguer en el debat polític de finals de segle	537
El catalanista i l'Alguer	545
El primer catalanisme alguerès	551
La nova generació	555
Un alguerès a Barcelona	571

CAPÍTOL III. ITALIANITZACIÓ I FEIXISTITZACIÓ A LA PERIFÈRIA DEL RÈGIM

RÈGIM	581
L'Alguer, la Primera Guerra Mundial i el naixement del feixisme	581
Llengua i camises negres	588
La comunitat catalanoparlant de l'Alguer i el feixisme	595
“Fer italians”. Colonització i noves ciutats	602
La ciutat nova: Fertilia	612
Catalanistes algueresos davant del feixisme	619

EPÍLEG. TURISTES A LA MEDITERRÀNIA: LA REPRESA DEL CONTACTE

	629
Finals de guerra i catalanofília	629
Turisme patriòtic: el “viatge del retrobament”	632
Els Jocs Florals de la llengua catalana a l'Alguer	642
Antoni Simon Mossa: des de l'arquitectura mediterrània a l'Europa de les ètnies	654
Cap a un nou catalanisme alguerès: Rafael Caria	659

CONCLUSIONS	671

BIBLIOGRAFIA	681

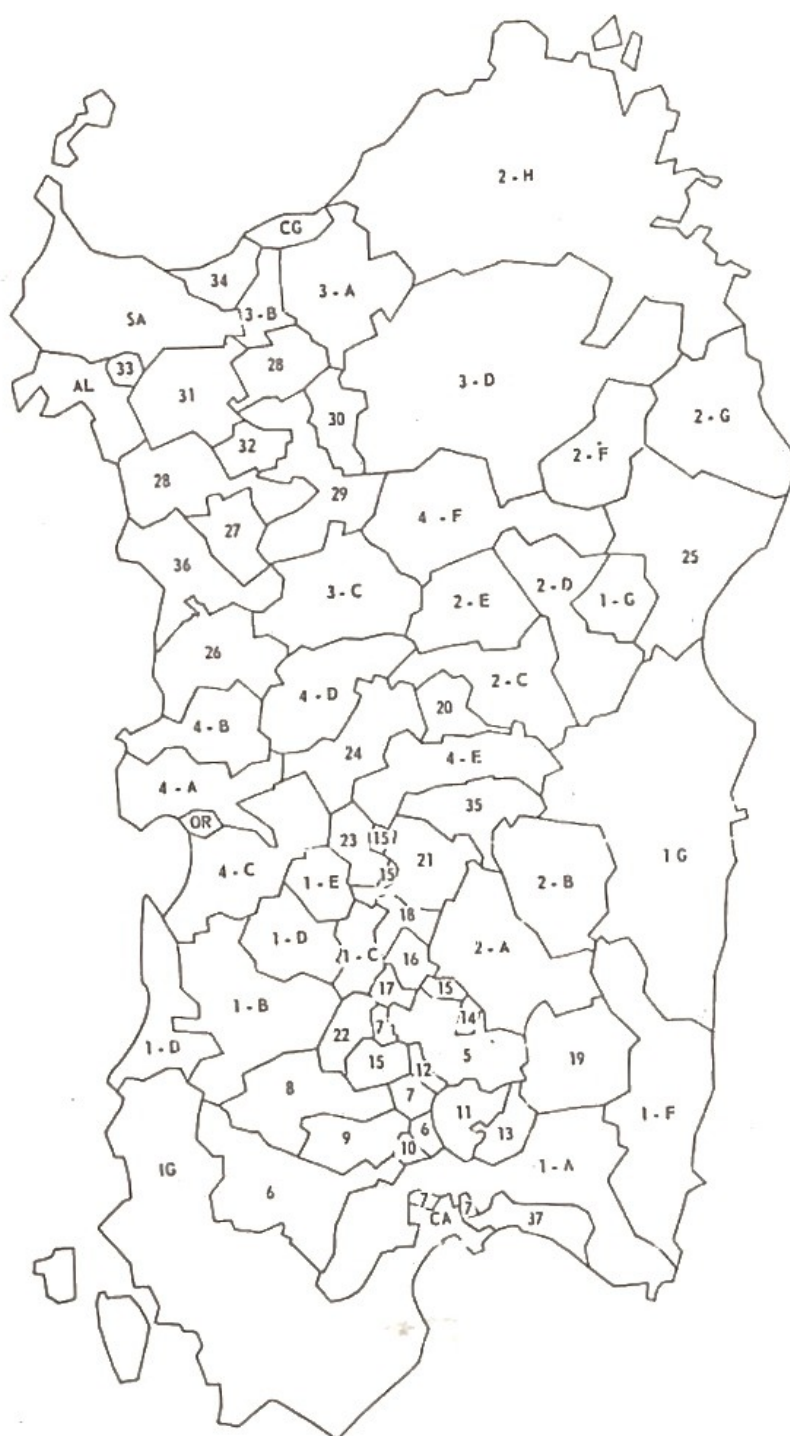
El Mediterrani occidental i el braç de mar que divideix Còrsega i Sardenya

Les ciutats reials de Sardenya i el seu territori.

Font: G. Doneddu, *Ceti privilegiati e proprietà fondiaria nella Sardegna del Secolo XVIII*, Giuffrè, Milà 1990, p. 44.

La Sardenya feudal.
Font: G. Doneddu *op. Cit.*, p. 190.

DIVISIONI FEUDALI. Anno 1485 (a).

1. Contea di Quirra: *A-Baronia di S. Michele; B-Baronia di Monreale; C-Marmilla; D-Parte Montis; E-Parte Usellus; F-Sarrabus; G-Ogliastra.*
  2. Stati dei Carroz: *A-Siurgus; B-Barbagia Seulo; C-Barbagia Ollolai; D-Nuoro; E-Orani; F-Bitti; G-Baronia di Posada; H-Gallura.*
  3. Contea di Oliva: *A-Anglona; B-Borgo di Osilo; C-Marghine; D-Monte Acuto.*
  4. Demanio Reale: *A-Campidano Maggiore; B-Campidano Milis; C-Campidano Simaxis; D-Parte Ocier; E-Mandrolisai; F-Goceano.*
  5. Contrada di Trexenta.
  6. Baronia di Gioiosaguardia.
  7. Baronia di Furtei.
  8. Contado di Villacidro.
  9. Parte Gippi.
  10. San Sperate.
  11. Serdiana.
  12. Samatzai.
  13. San Pantaleo.
  14. Suelli.
  15. Baronie di Samassi e Gesico.
  16. Contado di Las Plassas.
  17. Mara Arbarei.
  18. Baronia di Tuili.
  19. Gerrei.
  20. Austis.
  21. Marchesato di Laconi.
  22. Viscontado di Sanluri.
  23. Baronia di Senis.
  24. Parte Barigadu.
  25. Baronia d'Orosei.
  26. Contado di Cuglieri.
  27. Bonvehi e Pozzomaggiore.
  28. Baronia di Ploaghe e Monteleone.
  29. Meilogu e Costavalle.
  30. Marchesato di Mores.
  31. Baronia di Usini.
  32. Monte Maggiore.
  33. Olmedo.
  34. Romangia.
  35. Barbagia Belvì.
  36. Bosa e Planargia.
  37. Baronia di Quartu.
-

La Còrsega del segle XVIII

Font: A. L. Serpentine, *Théodore de Neuhoff Roi de Corse*, Albiana, Ajaccio 2011, p. 19

La Còrsega actual

Font: P. Antonetti, *Histoire de la Corse*, Robert Laffont, Paris 1990 (1973).

Prefaci

El treball que el lector té a les mans és una interpretació dels darrers tres-cents anys d'història de Sardenya i Còrsega, com si es tractés d'un arxipèlag. Abans de concretar el sentit del títol, i de començar en la exposició, es fa necessari dedicar algunes paraules sobre la metodologia, la divisió i la organització del text. Primer de tot, seria el cas de dir, parafrasejant el poeta de Gènova Eugenio Montale (1891-1981), el que no és aquesta tesi. En les pàgines que segueixen, no s'intenta fer una anàlisi dels espais naturals, de les problemàtiques mediambientals o dels trets artístics que uneixen les dues illes. Tampoc es tractaran temes com la integració en la Unió Europea, el sistema polític actual, o encara el lligam que representa la religió catòlica i les controvèrsies lingüístiques. Tots aquestes seran temàtiques que, tanmateix, entraran d'una forma ocasional en el tractament que es fa del tema. Sobretot pel que fa la llengua sarda, aquella corsa i les minories existents a Sardenya (català i lligur), la bibliografia és vasta, i per un historiador es fa problemàtic endinsar-se en les discussions sociolingüístiques. Per prendre en consideració tots aquest aspectes, es doblaria el volum del text.

Una bona part de la inspiració de les següents pàgines deriva de les primers classes d'història a les quals, qui escriu, va assistir com estudiant de secundària al *Liceo-Ginnasio Giuseppe Manno*, en el casc antic de l'Alguer. La primeres lliçons eren dedicades a respondre a la pregunta “que és la història”. El nostre ensenyant ens anava explicant la revolució que havia representat l'Escola dels *Annales*, amb l'intent de defugir de les visions basades excessivament en la política o la diplomàcia, tal i com havia establert en el vuit-cents Leopold von Ranke (1795-1886). Però l'influència dels grans historiadors de la primera meitat del segle vint, com Lucien Febvre (1878-1956) i Marc Bloch (1886-1994), ha estat determinant per impostació d'aquesta tesi, i sobretot la idea de la *longue durée* com un instrument interpretatiu en grau de produir una visió àmplia i coherent, per sobre de fets puntuals als quals, sovint, se'ls hi dona una exagerada atenció¹. Naturalment, un text al qual aquest treball és deutor, és òbviament la

---

¹ Sobre aquesta concepció del fer història naturalment ha existit un gran debat, aquí s'indica el text a partir del qual el concepte es formula explícitament: F. Braudel «Histoire et sciences sociales: la

monografia sobre el segle XVI a la Mediterrània de Fernand Braudel (1905-1985), que representa el gran exemple de com escriure història d'un lloc, i no d'una entitat política.

La nostra narració no persegueix la recerca del detall i de la minuciosa descripció dels esdeveniments, tal com és habitual en les tesis doctorals. Gosa fer quelcom una mica diferent. Segueix un *fil rouge* que continua per tots els tres segles aquí considerats. Aquesta constant són les tensions nacionalistes, és a dir els esforços fets per acreditar el pertànyer d'una de les dues illes a aquest o aquest altre poder continental, i les reaccions que aquests esforços han generat. Doncs es prestarà atenció a certs moments claus. El primer de tots és naturalment la Guerra de Successió Espanyola (1701-1714), moment del passatge de Sardenya del marc catalano-aragonés a l'orbita savoiensa. Sempre en el mateix segle, ens concentrarem en les primeres reformes de la nova Dinastia i sobretot en les conseqüències de la Revolució francesa. Per Còrsega, el focus serà en la llarga revolta contra el poder de Gènova, que va ocupar el dos terços del segle XVIII, i naturalment els anys de la gran Francesa (1789-1799) i del poder napoleònic (1799-1814/1815). La narració, després, passarà al *Risorgimento* i la construcció de l'Estat italià al llarg del vuit-cents fins al 1871, al paper que va tenir Sardenya en aquest procés i a les conseqüències en l'evolució de la cultura i de la societat: el fet clau, *aquesta illa no viu el procés d'unificació de les itàlies, resta al marge, per la raó obvia que està al cor de la Corona de la Dinastia de Savoia*. A Sardenya, Garibaldi s'hi retira (a l'illot de Caprera) i no fa res, al contrari de les seves accions a Sicília i el Regne de Nàpols. De manera especular, s'analitzarà la construcció nacional a Còrsega, contemporània al *Risorgimento*, i que fou acompanyada per oscil·lacions entre francesitat i italianitat. L'últim període a copsar amb el nostre interès, serà la primera meitat del segle XX, el moment en què aquelles que hem definit tensions nacionalistes arriben a un clímax en ambdues les illes: durant aquest període, moviments centrípetes i centrífugues entren en conflicte, i també en una curiosa hibridació.

La narració, doncs, comença amb la crisi dinàstica de la Monarquia espanyola i la

---

logue durée» a: *Débats et Combats*, vol. XIII (1958) núm. 4, pp. 725-753.

progressiva pèrdua de poder de la República de Gènova al segle XVIII, per tancar-se, en forma d'epíleg, en la dècada dels anys setanta del segle passat. En aquest moment l'estancament de la descolonització en l'àrea del Mediterrani, la massificació del turisme, la crisi del discurs del nacionalisme italià i la Transició espanyola, obren un nou escenari. És quan als colonitzadors del passat es substitueixen els estiuejants, que compren els terrenys del litoral per construir-hi segones residències, mentre als pirates que periòdicament es presentaven davant les costes de l'arxipèlag, succeïxen els turistes.

El treball està dividit en dues parts. La primera és dedicada a Còrsega i Sardenya, amb un apartat consagrat a l'estància de Napoleó a Elba, mentre la segona és un estudi de cas sobre un indret en particular: la ciutat sarda de l'Alguer. Un tal focus sobre un lloc petit dins d'un espai vist com a menor, no cal que condueixi forçosament a una “història local”. Pot ser quelcom molt revelador de contradiccions d'altra manera invisibles. O, per citar una tan abusada frase de novel·lista rus Lev Tolstoj (1828-1910), descriure bé el propi vilatge és descriure el món. I el “vilatge” de qui escriu, és un lloc forjat per l'acumulació d'elements “forasters” a Sardenya, que han, d'alguna manera, creat un diàleg amb la cultura illenca, entenent aquesta expressió en termes antropològics.

La ciutat, fundada com a colònia mercantil i militar genovesa a principis del segle XIII, fou després una plaça-forta important durant la conquesta catalanoaragonesa. Evacuada pels genovesos i ocupada per Pere el Cerimoniós (1319-1387, regna a partir de 1336) en l'estiu del 1353, mesos després una revolta n'expulsava els nous dominadors, obligant el Rei d'Aragó a tornar a Sardenya. Reconquerida en 1354, la ciutat fou repoblada amb súbdits d'aquesta Corona i convertida en un impressionant baluard. Quedava prohibit als sards fins i tot pernoctar a l'interior de les muralles, no obstant això, amb el temps les dues poblacions s'anaren mesclant, sobretot a través de matrimonis mixtos². Malgrat

² B. Anatra, *Dall'unificazione aragonese ai Savoia*, pp. 228-56, in G. Galasso (a cura di), *Storia d'Italia*, Vol IX, UTET, Torino 1984, pp. 191-654; J. Arce, *España en Cerdeña. Aportacion cultural y testimonio de su influjo*, CSIC, Instituto Jeronimo Zurita, Madrid 1959, pp. 356-357; R. Conde y Delgado de Molina, *Il ripopolamento catalano di Alghero*, a: A. Mattone, P. Sanna (eds.), *Alghero, la Catalogna il Mediterraneo*, Gallizzi, Sàsser 1995, pp. 75-103; ÍDEM, *La Sardegna aragonese*, pp. 264-265 a: M. Guidetti (dir.), *Storia dei sardi e della Sardegna*, vol. II, Jaca Book, Milà 1987,

això, en la Sardenya sotmesa a les armes catalanes, l'Alguer era la ciutat colonial, com ho testimonia el fet que els bastions més imponents – avui demolits – es trobaven en la part de muntanya, no del mar. Únicament habitada pels “dominadors”, diputada al control militar del nord, aquí els assentats reproduïren les formes de vida i institucions a les quals estaven acostumats en la mare pàtria³. Avui, encara és parlat l'alguerès, o català de l'Alguer. És un idioma derivat del català medieval, si bé hibridat amb els sard i l'italià, i representa la única minoria catalanoparlant a tot el *bel paese*⁴.

L'interès per com aquesta realitat, amb una marcada petjada catalana, passa a formar part de l'actual Itàlia, tot i mantenint trets culturals peculiars, pot revelar moltes facetes del procés que porta aquesta arxipèlag a mantenir-se dividit, així i com diu molt sobre les contradiccions en la construcció nacional. Aquí es poden apreciar tres tipus d'opcions identitàries: italiana, sarda o catalana. Llavors, l'indret es converteix en una mostra de com, a tot l'arxipèlag, s'ha format una estratificació cultural i social de diverses i ben distintes capes, cadascuna amb importants aportacions de les cultures dels colonitzadors, i restes d'aquella dels colonitzats. És com un campanya d'excavacions arqueològiques, o una exploració geològica en les profunditats de l'Àrtic, a través de les quals es poden apreciar les diverses sedimentacions que es van subseguir en la història. Per fer tan sols un exemple, podem citar el diplomàtic espanyol i catalanista de criteri Eduard Toda i Güell (1855-1941), que passarà a la història com el gran “descobridor” de l'indret pels catalans. Quan Toda visitava la ciutat a finals del vuit-cents, anotava com

---

pp. 251-278; G. Meloni, *Genova e Aragona all'epoca di Pietro il Cerimonioso*, vol. I, Casa Editrice Dottor Antonio Milani (a partir d'ara CEDAM), Pàdua 1971, pp. 149-214.

³ A. Mattone, *I privilegi e le istituzioni municipali di Alghero (XIV-XVI)*, a: A. Mattone, P. Sanna (eds.) *op. Cit.*, pp. 281-311. Consulteu també la descripció de la ciutat a: J. Arce *op. Cit.*, 356-366.

⁴ Sobre aquesta variant del català, per una indicació, vegeu: E. Blasco i Ferrer, *Il dialetto catalano di Alghero*, a: J. Carbonell, F. Manconi (ed.), *I catalani in Sardegna*, Silvana Editoriale, Càller 1984, pp. 167-70; R. Caria, «L'alguerès des d'una perspectiva històrica», a: *Revista de l'Alguer*, núm. 1, (1990), pp. 33-53; ÍDEM, «L'alguerès des d'una perspectiva històrica (segona part)» a: *ibidem*, núm. 2 (1991), pp. 119-133; ÍDEM, *Introduzione*, a: ÍDEM (ed.), E. Toda i Güell, *L'Alguer, un popolo catalano d'Italia* (ed. org. La Renaixensa 1888), Gallizzi, Sàsser 1981, pp. 9-76; J. Cobrera i Pou, «L'alguérais, une dialecte de frontière du catalan» a: *Revue de Linguistique Romane*, LXVII (2003), núm. 267-268, pp. 321-341. Per una bibliografia ajornada, vegeu la recent tesi doctoral en sociolingüística: E. Chessa, *Another Case of Language Death? The Intergenerational Transmission of Catalan in Alghero*, Queen Mary University, Londres 2011.

aquí «no semblan haver ocorregut los aconteixements que fa més de centcincuenta anys lo sostregueren al domini de la antigua casa d'Aragó»⁵. Es referia, clarament, al Decret de Nova Planta, aplicat a la Corona d'Aragó, però no al Regne sard.

Pel que fa el material i les fonts, diguem-ho clarament, aquest treball no està construït a partir d'un gruix de documents inèdits i no és el resultat de la exploració sistemàtica d'un fons arxivístic. Però això no vol dir que no s'hagi fet recerca a tots els arxius possibles i no es mostrin documents abans no considerats. Durant aquests anys s'ha investigat a diversos arxius illencs, en particular l'Arxiu Històric del Municipi de l'Alguer, el *Archivio di Stato* de Càller, aquell de Sàsser, i els *Archives Départemental de la Corse du Sud*. També s'han consultats arxius continentals que conserven informacions sobre les dues illes, com *Archivio di Stato* de Ferrara o l'Arxiu Nacional de Catalunya, els Arxius d'Afers Exteriors de l'Estat espanyol o encara l'Arxiu Montserrat Tarradellas i Macià a Poblet. També s'han buidat fons, en particular revistes antigues, conservats en institucions com la Biblioteca Nacional de Catalunya, o les biblioteques de les universitats de Sàsser, de Càller i de Corte. La documentació conservada i localitzada en aquests arxius ha estat de gran importància per confeccionar el nostre treball. Tot i així, com es deia al principi, aquesta és en un cert sentit una història de les connexions i de les interaccions entre dues gran illes, i vol defugir d'un marc estrictament nacional/nacionalista d'entendre la història⁶. Per tant, és el fruit majoritàriament de la lectura sistemàtica de quant ha estat produït sobre Còrsega i Sardenya, i sobre la ciutat de l'Alguer, i d'un esforç de posar en relació tota aquesta literatura⁷. És també l'esforç de posar en relació aquestes històries amb la dinàmica continental, cosa que, per exemple en el cas de l'Alguer, rarament es fa. Llavors, és una tesi en la qual la metodologia comparativa té un protagonisme important, probablement es tracti de l'element més

⁵ E. Toda i Guëll, «Desde la Cerdenya» a: *La Renaixensa* (diari), a. XVII (1887) núm. 3918, pp. 3520.

⁶ E. Ucelay-Da Cal, «La construcción del nacionalismo catalán», a: *Política Exterior*, núm. Monogràfic: *España-Cataluña-Europa* (2013).

⁷ A aquest propòsit, cal assenyalar com existeix una gran diferència entre les dues illes. Mentre per Sardenya tenim una vasta producció de literatura històrica, casi una sobreproducció, per Còrsega és tot el contrari. Per tant, mentre el lector veurà una certa varietat en la bibliografia sarda, per l'illa corsa es tindrà la sensació d'una certa repetició.

rellevant.

La importància dels llibres no és relativa només a la historiografia. El nacionalismes dels segles XIX i XX són en gran part deutors de la literatura, com apuntava encertadament l'antropòleg històric Benedict Anderson (1936-). En un cert sentit, la “nació” a la qual aspiren els militants d'aquests moviments, o els simpatitzants, és una idea que han absorbit de la “ficció”, la qual fins a què en la segona meitat del segle XX es difonen cinema i televisió, és literària (o al límit és una traducció musical, com el melodrama)⁸. Per tant, per posar un exemple, la novel·la vuitcentista que descriu la societat illenca, sarda o corsa, tindrà un cert relleu en el discurs que es vol fer aquí, com les relacions de viatgers o els tòpics que aquestes han generat són elements importants a l'hora de comprendre quin tipus d'encaix tenien aquests territoris en el discurs nacional italià i francès – àdhuc català per l'Alguer – i com pareixien als ulls dels observadors externs.

Des d'un punt estrictament històric, ningú ha intentat narrar l'evolució d'aquests dues illes com un espai conjunt. Tan sols existeix una monografia, dedicada però a quan les ambdues formaven una única unitat territorial de l'Imperi romà, a la qual li podem afegir una síntesi històrica molt genèrica. Recentment s'ha intentat fer un volum sobre diversos aspectes històrics, econòmics i culturals, que mancomunen d'alguna manera les dues societats. És tracta del catàleg d'una exposició que, l'any 2008, es va tenir en el *Museo di a Corsica*, en la localitat muntana de Corte, amb la participació del món acadèmic de les dues bandes de l'Estret de Bonifacio. A part d'aquests volum, en el qual l'historiador cors Antoine-Maria Graziani ha escrit un assaig en el qual intenta una narració en perspectiva paral·lela, poc més s'ha escrit⁹. De fet, el resultat d'aquest col·loqui entre historiadors illencs, és una juxtaposició d'articles i assaigs, no pas una visió de conjunt.

⁸ B. Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, Londres-Nova York 1991 (1983).

⁹ A. M. Graziani, *La Sardaigne et la Corse: histoire comparée de deux île voisines*, a: AA. VV., *Isuli sureddi. Corsica Sardegna. Deux île en miroir*, Carlo Delfino/Musée de la Corse, Càller-Corti 2008, pp. 53-67.

Sempre en aquesta línia col·laboradora, han sorgit números monogràfics de revistes d'història, dedicats a la tractació d'un tema comú pels especialistes d'ambdues illes, mentre alguns, des de la perspectiva econòmica, de l'antropologia cultural o de la sociologia, han realitzat monografies sobre problemàtiques o patrons comuns¹⁰. Falta completament, però, una síntesi històrica. L'únic gènere en la qual és fàcil trobar les dues illes juntes, són descripcions de viatges, assaigs sobre la fauna, la flora o la geografia mediterrània, i sobretot els portolans, que encara avui, per òbvies raons, no poden separar els dos espais.

Metodologia, fonts i altres qüestions tècniques

Abans de concloure aquest prefaci, és necessari clarificar alguns termes o conceptes que apareixen constantment, i que qui escriu coneix directament, en quant sard, mentre a un lector no tan introduït en el context illenc poden aparèixer de no immediata comprensió*.

Primer de tot els noms. Tant per aquells de persones, com de llocs, les diverses “dominacions”, o opcions nacionals si volem, han deixat la seva petjada toponomàstica. Normalment, un nom té, en aquest arxipèlag, dues o tres variants. Per exemple, la ciutat de Corte (tosca-italià) té una versió corsa (Corti) i una francesa (Corté), mentre la capital sarda pot ser Cagliari (italià), Casteddu (sard) o, en la literatura catalana, Càller. El mateix discurs és pot fer pels noms de persona, i alguns cognoms, així que, per evitar confusions, s'ha decidit respectar el més possible el nom que les persones es donaven a si mateixes, o fer servir la versió més difosa. Per exemple, els patricis algueresos del segle XVIII-XIX, ben integrats en la Monarquia de la a Casa dels Savoia, s'anomenaran

¹⁰ Per una aproximació econòmica: J. F. Ferrandi, *La Corse dans le miroir sarde*, L'Harmattan, Paris 1999. Per l'antropologia: M. M. Satta (ed.) *Onde d'identità. Corsica e Sardegna/Onde d'identità. Corse et Sardaigne*, Editrice Democratica Sarda (a partir d'ara EDES), Càller 2005. Per una lectura sociològica: A. Fadda, *Isole allo Specchio. Sardegna e Corsica tra identità, tradizione e innovazione*, Carocci, Roma 2002.

* Quan no s'indica una bibliografia específica en nota, aconsellem la consultació de dues obres enciclopèdiques sobre aquests illes; per Còrsega: A. L. Serpentin (dir.), *Dictionnaire Historique de la Corse*, Albiana, Ajaccio 2006. Per Sardenya, F. Floris (dir.), *La grande enciclopedia della Sardegna*, La Nuova Sardegna 2007 (2002).

amb la seva versió italiana. No tindria sentit fer-ho en català, ja que aquests no signaven amb tal versió del seu nom. O encara, és el cas de Napoleó Bonaparte. Tot i que, és ben sabut, el seu nom original era Napoleone Buonaparte, es tracta d'un personatge tan conegut, que seria incoherent usar la forma toscana del seu nom, o encara més del cognom, que sabem com, a partir gairebé de 1793, va ennobrir en Bonaparte.

Un fet que cal tenir present és com, des d'un illa qualsevol, probablement a totes, es divideix la humanitat en dues categories: illencs i continentals (o forasters). Durant tota la narració és farà diferència entre “societat illenca” i “societat continental”, o es parlarà de “poders continentals” o “talassocràcies continentals”. Són simplificacions útils per estalviar temps i gir de paraules, que però en cap cas es basen sobre una visió maniquea: aquesta és una tesi que parla també de les relacions entre l'espai insular i el continent. Amb aquest terme genèric, es vol indicar el territori de terres fermes que, des del *finis terrae* atlàntic arriba, en clau europea, fins als Urals. Aquesta divisió és ben present en la dinàmica sarda i corsa, per tant és obligatori tenir-la en consideració.

Així i com és important tenir present el concepte de la societat agropastoral. És tracta d'un terme poc acreditat en llengua catalana, i es refereix a la peculiar sistema d'aprofitament del sol present a les dues illes. La separació entre les activitats agrícoles i pastorals no és gens neta, i en general la primera està supeditada a la segona, sobretot en les regions muntanyoses de l'interior. L'activitat principal és la ramaderia, que es practica de forma seminòmada i, en part encara avui, en uns terrenys d'us comunitari. Aquests sistema ha començat lentament a transformar-se a meitat del segle XIX, quan es va començar a introduir la propietat privada en les àrees pastorals. El procés ha portat a la divisió en camps tancats per part dels més benestants, mentre molts habitants de l'interior van optar o per la emigració en el continent, o per refugiar-se en els pocs terrenys comuns continuant a practicar una ramaderia seminòmada. Això ha portat a un increment del bestiar, no pas a una disminució, ja que els nous propietaris han continuat a fer servir els camps per pasturar, sols que ara n'eren propietaris.

El pastors, normalment, vivien la majoria de l'any fora del poble o de la vila, deixant aquí les dones que s'ocupaven de la gestió de la família, dels aspectes econòmics, i del petit terreny que cultivaven. Les relacions entre ramaders, i sobretot l'important assignació dels terrenys comuns, eren gestionades per un sistema basat en una assemblea que, per cada vila, regulava l'ús de la terra. Els conflictes eren, però, molt freqüents, i al cap i a la fi, davant la falta d'una autoritat, es va afirmar un “codi de la venjança”: cada “injustícia” o “ofesa” havia de regular-se amb la reacció, violenta, de la víctima, segons unes regles ben precises. Per aquestes raons la cultura agropastoral és una forma de cultura material i immaterial de gran importància per entendre dinàmiques com la violència, encara avui molt present a les dues illes, i que en aquesta esquemàtica descripció s'ha intentat sintetitzar¹¹.

A vegades es tractaran temes que, a ulls “continentals”, poden semblar fútils, com els conflictes entre dues comunitats a sobre d'uns terrenys o la practica de robar ovelles en Sardenya i vendre-les a Còrsega. La cultura agropastoral és naturalment més que un fer-se justícia per si mateixos o saltar-se la llei, en realitat representa una porció ben grossa del *Sardinian and Corsican way of life*, i sol es pot entendre visitant una de les dues illes. No es pot prescindir de les ovelles, el formatge fort que s'obté de la seva llet i la saviesa popular que dispensen els pastors si es vol entendre a fons com aquesta Illa, Sardenya, i la seva germana, Còrsega, han pogut arribar tal i com són ara en el món contemporani. I no es pot prescindir d'aquesta manera de viure si es vol entendre la animadversió que aquestes poblacions sempre han demostrat davant de les institucions estatals, o de la tendència a utilitzar-les instrumentalment per assolir avantatges personals. Com el caràcter emprenedor dels mercants, i més endavant dels industrials, és imprescindible per entendre Catalunya, així ho és la ramaderia per l'arxipèlag sard-cors.

I finalment dues paraules sobre la llengua. Qui escriu és si originari de l'Alguer, i això

---

¹¹ En general, sobre tals arguments vegeu: J. G. Peristany, *El concepto del honor en la sociedad mediterránea*, Editorial Labor, Barcelona 1968 (ed. Original: University of Chicago Press 1966).

precisament significa que no ha pogut beneficiar-se d'una educació en català “continental”. Encara avui la llengua que s'aprèn en tota escola italiana és aquella de Dant, i amb això es vol dir que el català d'aquestes pàgines és, forçosament, influït tant per l'italià com pel sard. S'ha intentat apropar-se a la versió estàndard del català, però certs girs, i algunes tendències en construir les frases, poden semblar excèntriques, o exòtiques. Ens excusem per eventuais inconvenients.

Agraïments

I primer de començar, deixeu que l'autor agraeixi qui ha contribuït a la realització d'aquesta tesi. En principi, haig donar les gràcies a l'Agència de Gestió d'Ajuts Universitaris i de Recerca, el Ministerio de Educación, Cultura y Deporte, el Museu Nacional d'Història de Catalunya i l'Institut Universitari d'Història Jaume Vicens i Vives per haver finançat aquesta recerca.

Mon pare Germano, el meu tio Alberto, i els meus germans Fabrizio i Claudio, la meva cunyada Barbara i el petit Fabio, que amb paciència m'han sostingut en aquests anys. Ramona, per no haver parat de creure en mi i en la meva passió per les illes, i per escoltar les meves queixes. Fillj, Aída, Manel, Annamaria, Hada i Joel, per haver-me fet de família barcelonina. Enric Ucelay-Da Cal, l'única persona que, després de tants intents frustrats a Itàlia, ha acceptat de fer de tutor a un desconegut que volia parlar de Sardenya i Còrsega. Sense el seu recolzament, en certs moments literalment moral, ara ningú estaria llegint aquestes ratlles. També vull regraciar Antoine-Laurent Seprentini, per haver-me permès de fer una estada de recerca a Còrsega, i Vanessa Alberti, per l'ajuda en les investigacions. Josep Pich, Josep Maria Salrach, Jaume Torres, Juan Carlos Garavaglia, Ana Delgado, Eloy Martín, August Bover, Santi Izquierdo pels consells i l'interès mostrat en la meva recerca. Cinta Campos, per guiar-me amablement dins de la complexa burocràcia universitària. Gianfranco Piras, infatigable arxiver de l'Alguer, pel preciós ajut i les *xaxarrades*. Mariona Lloret, Meritxell Ferrer, Alfonso Colorado, Walter Arias pel recolzament moral i intel·lectual. Tots els meus companys de doctorat, als quals he avorrit amb preguntes rares i qüestions lingüístiques. I tots els

companys fora de la universitat, als quals he avorrit igualment amb pesades disquisicions historicistes, i en particular Sereno, Marianna, Andrea, Simone, Vania i la petita que està per arribar. A tots, *gràcies assai*, com es diu a l'Alguer, o *gratzias meda*, com es diu en sard.

Introducció

En el món contemporani, en la segona dècada del segle XXI, una gran quantitat de persones es desplaça des d'un continent a un altre, i no és gens estrany trobar-se en una conversació en la qual poden participar un asiàtic, un americà i un europeu. Normalment, el principal argument és la provinença de cadascú dels tertulians, amb amplies digressions sobre la cuina típica, la qualitat de la vida o les vicissituds del local equip de futbol. Quan un sard, com ho és l'autor d'aquestes pàgines, participa en una d'aquesta conversacions, sovint es troba davant de la fatídica pregunta: «Has dit que ets de Sardenya, però això que significa? Ets italià o francès?». En aquest cas, quan qui escriu exhibeix un nom que podria ser perfectament francès, i que però és català, la confusió és encara més gran, tanmateix l'anècdota revela una circumstància interessant. El fet que – per un interlocutor que no sigui ni francès, ni italià i ni català – Còrsega i Sardenya siguin fàcilment intercanviables, indica com aquestes terres s'identifiquin amb un espai sospès, sense casi història. L'illa en si és percebuda com un lloc a part, separat de la realitat concreta, situada sempre en la terra ferma. És un escenari on imaginar utopies, encontrar civilitzacions primordials o ambientar metàfores d'una vida sense massa pensaments. A propòsit, veiem que deia un autor britànic quan, en el convuls clima que amb la fi de la Gran Guerra havia calat sobre tota Europa, s'aprestava a viatjar a Sardenya:

On anar després? Espanya o Sardenya. Espanya o Sardenya. Sardenya, que és com anar en cap lloc. Sardenya, que no te història, no te temps, no te raça i res per oferir. Que sigui Sardenya, doncs. Diuen que ni els romans ni els fenicis, ni els grecs i tampoc els àrabs han subjugat Sardenya. Es queda a fora, a fora del circuit de la civilització. Com el País Basc. Segurament ara és bastant italiana, amb els seus ferrocarrils i autobusos. Però encara existeix una Sardenya no domesticada. Aquesta es troba atrapada en la xarxa de la civilització europea, però encara no ha estat tirada a terra. I la xarxa s'està fent vella i esparracada. Un bon nombre de pescat està escapant a través la xarxa de la vella civilització europea. Com la gran balena russa. I probablement Sardenya. Doncs Sardenya. Que sigui Sardenya¹².

¹² D. H. Lawrence, *Sea and Sardinia*, Penguin, Londres 1997 (ed. Original: Thomas Seltzer, Nova York 1921), p. 9 . Totes les traduccions des de l'anglès, el francès, l'italià, el sard i el cors són a càrrec de l'autor d'aquesta tesi.

Un indecís D. H. Lawrence (1885-1930)* anotava aquestes paraules a principis de 1921, mentre es trobava a Taormina, indret de la costa oriental siciliana molt freqüentat pels viatgers britànics a cavall dels segles XIX i XX. Aquí, on havia passat els darrers mesos amb la seva companya, planejava la pròxima etapa d'una existència erràtica que els portaria a viure aquells anys entre Sri Lanka, Mèxic, Austràlia i Itàlia. L'escriptor nascut a Nottinghamshire estava fascinat per la recerca d'unes societats que haguessin pogut quedar-se al marge de la moderna civilització industrial i occidental, i així conservar – segons el seu criteri – una ancestral i originària forma de viure. A principi dels anys vint, Lawrence pensava encontrar aquests elements a Sardenya, però llegint bé el relat dels nous dies passats aquí es desprèn com aquella retratada no era simplement una illa atrapada en el temps, sinó un illa en la qual la modernitat es feia incipient. En les pàgines de l'escriptor britànic es troba plasmada una imatge d'aquest encontre entre novetat i antiguitat, i és aquella de la irrupció del “modern” en un món camperol que encara vesteix els costums “tradicionals”. L'element que trenca aquest idil·li bucòlic són els veterans de la Primera Guerra Mundial que, un cop tornats a la seva vida campestre, no recuperen aquell vestit blanc, vermell i negre que els observadors com Lawrence consideraven un vestigi d'un passat incommensurable – i que només en part ho era. Aquests continuen portant la uniforme de guerra.

Encara, l'any 1982 aquesta visió basada en el tòpic no havia canviat gaire. Aquest any Fabrizio de Andrè (1940-1999), conegut cantautor i poeta italià originari de Gènova, publicava un àlbum titulat *l'Indiano* (l'indià). El disc fou editat després que el cantant i la seva dona, que feia anys que vivien en un indret força aïllat en el nord Sardenya, havien passat quatre mesos en una gruta en el massís que ocupa el centre de l'Illa. La parella havia estat segrestada en un dels nombrosos actes d'aquests tipus que, en particular a finals dels anys setanta, efectuava la criminalitat illenca. Eren anys en els quals havia agafat força un moviment independentista inspirat en els processos de descolonització i en el discurs antiimperialista, tant que en l'esquerra revolucionària

---

* Per tots el personatges citats s'intentarà donar les dades de naixement i de mort. Tanmateix, per alguns no ha estat possible assolir aquest propòsit.

italiana hom somniava fer-ne una “Cuba del Mediterrani”. De Andrè, declaradament anarquista, decidí d'establir-se aquí per entrar en contacte amb un món encara no corromput pel capitalisme, amb un poble de pastors considerat al·lèrgic a la autoritat estatal i capaç d'actes enormement solidaris i humans, casi una edició moderna del mite del bon salvatge. I efectivament el disc és expressament dedicat als sards i als indians d'Amèrica, mancomunats per ésser depositaris d'un saber ancestral i d'una llibertat originària, de la qual la societat occidental s'hauria irremeiablement distanciada. En les entrevistes que va concedir, i durant el procés als segrestadors, el cantant genovès no va condemnar els fets. Ans, explicava que el fenomen criminal i els continus atacs a símbols de l'autoritat – com ara les forces de seguretat o les institucions – eren una símptoma dels problemes socials provocats per l'actitud de l'Estat italià, que titllava de gairebé colonial. Era Sardenya, però el cantautor hauria pogut viure la mateixa experiència, arribant a les mateixes conclusions, si tot això hagués passat a Còrsega.

Aquests dos exemples són simptomàtics d'una manera d'interpretar la insularitat, en particular a aquella mediterrània. Llavors, realment Sardenya i Còrsega es troben a fora de la història i els seus habitants representen els últims vestigis d'una humanitat pre-industrial, pre-civilitzada, com en el segle passat Lawrence i de Andrè pensaven encara? Efectivament, en ambdues illes es conserven espècies animals altrament extingides, com el mufló, no existeixen serps verinoses i els seus habitants són considerats, per científics d'arreu del món, una població que, romanent aïllada, ha conservat un interessant patrimoni genètic. La mateixa llengua sarda sembla testimoniar l'antiguitat d'aquesta terra, ja que, sota les aportacions arribades des del llatí, el català, l'espanyol i l'italià, els lingüistes no dubten en afirmar l'existència d'un substrat no indoeuropeu. El gran historiador Fernand Braudel, que per la seva descripció unitària d'un espai fraccionat com era el Mediterrani al segle XVI és una de les inspiracions principals d'aquest treball, parlava de la segregació de Còrsega i Sardenya. En realitat, Braudel argumentava com de les dues Sardenya es trobava força més aïllada, perquè massa al sud. D'aquesta manera resultava poc freqüentada, apartada de les grans rutes comercials de la Mediterrània, tant de no rebre casi influència des de l'exterior, a

excepció de les ciutats portuàries¹³.

Però Sardenya no és Sant Elena, al mig del no res a l'Atlàntic del sud, per la qual l'única connexió amb la resta de les terres emergides són dos vaixells postals a l'any. És a dir, Sardenya i Còrsega no es troben a una distància tal des del continent perquè aquí no hi arribin gents, mercaderies e idees des de la *terra ferma*. Pocs dies de mar separen el port de Càller de les costes tunisianes, en casi 36 hores de navegació a vela des de l'Alguer es pot arribar a Maó, mentre l'indret més septentrional de l'illa sarda dista de Còrsega només 12 km. Si considerem aquests factors, llavors l'aïllament resulta redimensionat, i Sardenya, invertint el sentit de les paraules de Lawrence, comença a entrar dins de la història i a sortir d'aquella imatge folklòrica, pintoresca i ancestral en la qual, malgrat els esforços d'escriptors, investigadors i artistes illencs, encara avui és sovint associada.

Sardenya ha estat la terra d'origen de poetes com l'alguerès Antoni Lo Frasso (1540-1600?), que figura com un dels autors més estimats per Don Quixot. D'ell Miguel de Cervantes (1547-1616) deia, per boca del seu il·lustre personatge, «el que no le ha leído puede hacer cuenta que no ha leído jamás cosa de gusto»¹⁴.

D'aquesta illa sarda havia emigrat, o fugit, a Suïssa el cura Giovanni Mara, que aquí es convertí al protestantisme i es casà amb Louise Cabrol. De la unió veurà la llum un dels personatges claus en la Revolució francesa: Jean-Paul Marat (1743-1793)¹⁵.

Aquí encara van néixer un Premi Nobel de Literatura com Grazia Deledda (1871-1936), i Antonio Gramsci (1891-1937), un dels principals pensadors marxistes del segle XX¹⁶.

¹³ F. Braudel, *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen a l'Époque du Philippe II*, vol. II, Librairie Armand Colin, Paris 1966 (1949), pp. 136-152.

¹⁴ M. de Riquer (ed.), M. De Cervantes, *Don Quijote de la Mancha*, Planeta 1980, p. 79. Per Lo Frasso, vegeu: A. Bover i Font, *Sardocatalana. Llengua, literatura i cultura catalanes a Sardenya*, Denes, València 2010, pp. 103-110; M. A Roca Mussons, *Antoni Lo Frasso. Militar de l'Alguer*, Carlo Delfino, Càller 1992; pel text al qual es refereix Cervantes, vegeu: A. Lo Frasso, *Los diez libros de fortuna y de amor*, Henrique Chapel, Londres 1740 (1573).

¹⁵ O. Coquard, *Jean Paul Marat*, Fayard, Paris 1993, pp. 38-40. El cognom ha esta clarament francesitzat.

¹⁶ A. Dolfi, *Grazia Deledda*, Mursia, Milà 1979; G. Fiori, *Vida de Antonio Gramsci*, Edicions 62,

Es tracta d'alguns exemples per significar com les illes del Mediterrani, i en particular les gran illes de la seva meitat occidental, han tingut un paper no sempre passiu o no sempre indiferent en la història d'Europa (i del món). Per Còrsega, un exemple sobre tots és òbviament la figura de Napoleó Bonaparte (1769-1821). Nascut a Ajaccio i, no obstant això, universalment considerat com un dels principals actors de la transformació del continent europeu des d'una societat *d'Ancien Régime*, en allò que es considera un primer estadi cap a la actual societat, definida genèricament evolucionada i occidental.

Llavors, per què és tan difícil contextualitzar Sardenya i Còrsega en la història dels Estats al qual estan lligades, o àdhuc d'Europa? O millor, per què es continua a veure “l'illa” com espai encantat, idíl·lic, casi es tractés d'una Atlàntida? Com hem dit, només una escassa distància separa les dues illes, tan breu que paradoxalment sovint no es té en consideració. El fet és que el gruix dels historiadors, casi sense pensar-ho, van i adopten una perspectiva nacional¹⁷. Això comporta no considerar els propis veïns, amb els qual és te molt en comú. I a més, significa interessar-se exclusivament a això que encaixa en el model interpretatiu utilitzat. És com el principi d'indeterminació del físic quàntic Werner Karl Heisenberg (1901-1976) aplicat a la història, per fer l'esment d'un tòpic conegut per tothom. Si miren una realitat amb un paradigma nacional, tot el que no transmet elements atribuïbles a la nacionalitat segons la qual hem regulat els nostres instruments d'observació, queda invisible o alterat. Per tant, i s'enfatitza amb cursiva, com faré en altres llocs al llarg d'aquesta tesi, *la història sarda resta reduïda a aquella d'un illa italiana, i no es considera amb la deguda importància ni el seu passat hispànic ni els lligams amb Còrsega. Mentre en el cas d'aquesta, en nom d'una pretesa exclusivitat, amb alguns accents ètnica, s'arriba a oblidar el lligam lingüístic amb Itàlia, o s'intenta acreditar l'ancestral lligam amb França*. D'aquesta manera, una part important del passat d'aquestes dues illes queda fora de la història “nacional”. Com a molt, és convertit en decorat anecdòtic i folklòric, que promet pintoresquisme i encant

---

Barcelona 1968 (Ed. Original en italià: Editori Laterza, Bari 1966).

¹⁷ E. Ucelay-Da Cal, «History, Historiography and the Ambiguities of the Catalan Nationalism», a. *Studies on National Movements*, vol. 1 (2013), article en línia.

turístic.

L'escrit que els lector té en les mans representa un intent de superar aquesta perspectiva tancada, i de pensar el camí d'aquestes illes cap a la modernitat ni com una llarga lluita per la independència, ni com un recorregut dominat per la idea de construir l'actual Estat del qual formen part. És més bé l'intent d'explicar de quina manera un tros de la Corona d'Aragó, del qual una part no fou mai annexionada (Còrsega), va acabar com a territori d'Itàlia i de França, en aquell que no és un recorregut lineal, al contrari es un camí ple de clivelles profundes, de contradiccions. *És l'intent d'explicar com aquest recorregut hagi generat aquelles que aquí es defineixen tensions nacionalistes, és a dir l'existència, a vegades de manera contemporània, de sectors de la societat illenca partidaris de formar part d'aquest Estat continental o d'aquest altre, de la independència o d'una llarga autonomia.*

L'evidència geogràfica

Aquestes dues terres formen una gran plataforma en el bel mig del Mediterrani occidental, entre Europa i Àfrica, entre les Penínsules italiana i ibèrica. Les dues illes de Còrsega i Sardenya, amb els petits illots que les envolten, formen un arxipèlag, invisible car la geografia física és negada per la política. És un arxipèlag dividit per una frontera d'aigua, aquella franc-italiana, que passa per l'Estret de Bonifacio. A més, entre la pàtria de Napoleó i la Toscana existeixen ben set petites illes (l'anomenat Arxipèlag toscà) que acaben formant un arc entre Liorna i el Laci, i que creen una certa continuïtat entre les dues grans illes i la Península italiana. Des de les costes de Castiglione de la Pescaia, en Toscana, es triguen unes 18 hores, navegant a vela, per arribar a Macinaggio, en el nord de Còrsega. Sense voler tardar tant de temps en alta mar, és relativament fàcil passar, fent etapes en illes com Elba o Giglio, al port de Bastia en el nord de Còrsega, i d'aquí seguir la costa fins Sardenya i fer el salt cap a Biserta. I des de Niça, Marsella o Toló el recorregut varia ben poc. Si es vol arribar des del centre o el sud de la Península italiana cap a la ibèrica, o amarrar davant les costes de Provença, llavors una etapa en Còrsega o Sardenya és obligatòria. Per aquest motiu els romans definien l'estret braç de mar que

les separa *fretum gallicum*, és a dir la ruta necessària per qui des del port d'Òstia volgués arribar a les Gàl·lies. Aquesta tesi és un assaig sobre la història d'aquest arxipèlag que ocupa una gran part del Mar Tirrè, i que és format per Sardenya, Còrsega i les seves illes menors. En aquest quadre l'anomenat arxipèlag toscà forma un apèndix, no estrictament lligat al conjunt de les dues gran illes. La seva història, que el va veure separat administrativament de Còrsega i Sardenya, i les dimensions diminutes, en fan una realitat molt més lligada a la terra ferma en la qual la dualitat entre un espai interior i la costa – fonamental per una gran illa – és significativament menor, o inexistent.

L'espai ocupat per la illes en la conca mediterrània, no és gens secundari. Aquestes són etapes importants per passar d'un continent a un altre, punts a partir dels quals dominar braços de mar, amb tots els recursos que s'amaguen sota la superfície. En definitiva, són instruments cabdals per construir un imperi marítim. El Mar Egeu és disseminat de petits i mitjans illots, mentre un personatge tan arquetípic com Ulisses, era monarca d'una d'aquestes, no pas d'un gran regne en la terra ferma. Malta durant els segles XVI-XVIII, en una Mediterrània dividida per la religió, ha funcionat com una frontera, i lloc d'encontre, entre les dues cultures islàmica i cristiana. En l'antiguitat, la Sicília grega demostrava ser un centre cultural i econòmic de primer ordre, un paper que va continuar a representar durant el domini àrab i amb la conquesta normanda, que començà a Messina l'any 1061, tot just poc abans de la batalla de Hastings (1066), en la qual els Normands imposaren el propi domini en la part centre-meridional de Gran Bretanya. Posteriorment Sicília va continuar a tenir aquest rellevància, amb Frederic II d'Hohenstaufen (1194-1250), Rei de l'Illa (1198), dels Romans (1215) i Emperador germànic (1220). No obstant, les illes en sí pareixen teatres de secundària importància, també als ulls dels qui, sobretot últimament, s'han bolcat en l'estudi del Mediterrani en el seu conjunt. Normalment, a part de Malta i Sicília, la resta dels territoris insulars figuren com passius davant de la iniciativa de talassocràcies, i resulten espais d'expansió, en els quals, periòdicament, es verifiquen episodis de resistència o insurreccions. I en general – tret d'alguna excepció com el recent treball de l'historiador David Abulafia – se'n parla força pel que fa el món clàssic, l'edat mitjana, però, a

mesura que la narració s'apropa a la contemporaneïtat, van desapareixent¹⁸.

És suficient això per mancomunar totes les illes d'aquest mar? És un element, però aquí l'objectiu és tan sols intentar un tal exercici amb dues. Que existeixi un arxipèlag *sard-cors*, no vol dir uniformitat. Des d'un punt de vista estrictament geogràfic moltes de les característiques creen una continuïtat, com la conformació turmentada de les costes, en la qual les muntanyes cauen en picat en el mar. Geològicament parlant, totes les illes d'aquesta part de Mediterrani formaven una sola terra emersa, un petit continent anomenat Tirrenide. D'aquí la continuïtat física que encara s'aprecia¹⁹. De fet, en Còrsega i Sardenya el relleu especialment rocós ha creat ports natural ben reparats, però que difícilment ofereixen també la possibilitat de penetrar en l'interior, o que tenen un litoral baix i amè. En Còrsega els indrets de Calvi, Bastia i Ajaccio poden comunicar amb certa facilitat amb l'interior, mentre ja des de Bonifacio es tenen més dificultats per arribar al centre de l'Illa. A Sardenya Càller, Port Torres, i l'Alguer són localitats de mar amb un àmplia baia, mentre indrets com Bosa o Castellsard, són més unes fortificacions sobre una costa de difícil accés. Entre el litoral i l'interior existeix, en ambdues illes, una marcada dualitat, similar a la oposició ciutat campanya. Les ciutats es troben totes en la costa, i tenen orígens “externa”, és a dir són el resultat d'una colonització. Els habitants de l'arxipèlag, per raons que anirem veient i que no sempre estan lligades a la geografia, han sempre defugit de la costa, preferint la seguretat del l'interior²⁰.

Altres elements generen grans diferències. Ambdues són més muntanyoses que planes, però els relleus sards no superen els 1834 m. (Mont Gennargentu), i casi tots els cims acaben en un atiplà, com si algú li hagués tallat la punta. Llavors, els rius no són

¹⁸ Consulteu el que es diu sobre Còrsega i Sardenya a: J. Carpentier, F. Le Brun (dir.), *Historia del Mediterráneo*, Editorial Base, Barcelona 2008; J. J. Norwich, *El Mediterráneo. Un mar de encuentro y conflictos entre civilizaciones*, Ariel, Barcelona 2006. Al contrari, qui els dedica més atenció és: D. Abulafia, *El gran mar. Una historia humana del Mediterráneo*, Crítica, Barcelona 2013 (ed. Original en anglès: Penguin 2011), que sobre Sardenya i Còrsega expressa un judici totalment invers d'aquell de Braudel. Per l'historiador britànic la més aïllada és la segona: p. 527.

¹⁹ G. Greim, *Geografía de Italia*, Editorial Labor, Barcelona 1928, p.71.

²⁰ Per un resum en castellà, vegeu: *ibidem*, pp. 71-73; E. Scheli, *Geografía de Francia*, Editorial Labor, Barcelona 1927, pp. 135-138.

abundants, més bé al contrari, existeixen tres grans cursos d'aigua (Tirso, Coghinas i Flumendosa), amb una sèrie de petits torrents, molts dels quals secs a l'estiu. L'aigua escasseja a Sardenya, però abunda a Còrsega. Aquí el relleu és alpí, amb muntanyes que arriben a 2706 m. (Mont Cinto), glaceres, llacs i boscs de pins roigs. Això fa sí que una gran quantitat d'aigua sigui present, amb rius sempre plens, però amb un curs gens amè, ja que la distància des de la font a la mar és escassa, i el desnivell important.

Els rius sards, però, han pogut formar unes planes al·luvials. Aquestes són el Campidano, que s'estén des de la ciutat d'Oristà fins a aquella de Càller, i la Nurra, que és el triangle ocupat per Sàsser, Port Torres i l'Alguer. A Còrsega, la única àrea baixa es troba a redós del litoral llevantí, la Plana Oriental, mentre un altre terreny planer s'estén prop d'Ajaccio. Per la resta, les dues són muntanyes que sorgeixen del mar, per tant la divisió interna és molt marcada. Primer, el fet que els pics muntanyosos es trobin grosso modo en el centre, ha fet que cadascuna de les illes sigui partida en dos. El nord de Sardenya, és una regió dominada per les muntanyes. Aquí a oest, la Nurra representa l'única plana, mentre la resta de territori és un àrea dividida entre el Logudoro, una regió interna i amena, i la Gal·lura, que ocupa tota la costa part nord-oriental, caracteritzada per un relleu granític (Monts Limbara). El centre de l'illa sarda és Barbagia, l'àrea ocupada pel massís més alt, aquell del Gennargentu, i que resulta la més impenetrable. En el seu conjunt, aquest espai ha estat indicat com Cap de Dalt (*Capo di Sopra* en italià, *Cabu e Susu* en sard), un àrea amb una fort presència de ramaders i bestiar, que té per capital Sàsser.

El Cap de Baix (*Capo di Sotto* en italià, *Cabu e Jossu* en sard) és ocupat, en tota la part central, pel Campidano, mentre en aquella oriental i occidental sorgeixen relleus difícils i àrids. El Sulcis-Iglesiente, a ponent, amb jaciments de plom, coure, zinc i argent, i el Gerrei, el Sarrabus i Quirra a orient, escassament poblats. Al centre d'aquesta porció meridional, oberta a sud, es troba la gran Baia de Càller, en la qual sorgeix la ciutat més gran, i avui capital, que dona el nom a tota l'àrea. És la meitat més “bolcada a l'exterior”, amb una important plana com el Campidano, tradicionalment sembrada a

cereals. Naturalment, cada una de les dues meitats està dividida ulteriorment en regions, a vegades amb dificultat de comunicacions entre elles. Per exemple, en el nord Gal·lura és un territori que, per molts aspectes, ha viscut d'esquena als seus veïns, desenvolupant més relacions amb el sud de Còrsega.

Pel cas de Còrsega la divisió és més neta. Tot el territori és travessat de costa a costa per una cadena central, en posició obliqua, que va de nord-est a sud-oest. Aquest fet crea una clivella casi perfecta entre una part septentrional, anomenat *Cismonte* o *Corsica Suprana* en cors, *Haute-Corse* en francès, i *Di qua dai monti* en italià. Aquí es troben les muntanyes més altes, i la major concentració de rius que baixen ràpidament cap al mar. Llavors el terreny és conformat per valls de caràcter alpí, que però disten pocs kilòmetres de la Mar Mediterrània, un fet que suggereix com l'espai per la agricultura sigui limitat. Per tant, en la part més interna l'activitat ramadera és molt important, mentre en la part de relleu que s'apropa al mar dominen l'arboricultura i la vinya. El regne dels ramaders, com la Barbagia sarda, és un lloc força separat dels litorals, casi impenetrable, dit Niolu. Poc distant es troba Corte, gairebé el centre físic de l'illa corsa, mentre en la costa nord troben Calvi i la regió de la Balagna, dedicada al cultiu de l'olivera. De la banda occidental, la Castagniccia representa un àrea ocupada per castanyers i pastors, mentre aquell dit de terra que apunta a Ligúria, anomenat Cap Cors, és format per uns pendís abruptes, igual que aquells de la costa lligur, poblats de vinyaters i marins. Just al principi d'aquesta regió, sorgeix Bastia, la capital genovesa de l'illa corsa, quan aquesta era sota el domini de la poderosa República marítima²¹.

El sud, *Pumonte* o *Corsica Suttana* en cors, *Corse du Sud* en francès, i *Di la dai monti* en italià, és menys variegat. Pel que fa l'orografia, és tracta de la base de la cadena que ocupa el centre, i tota la part oriental representa un desnivell més dolç cap la mar que la part septentrional. Aquí es troba Ajaccio, actual capital, imposada per voluntat de Napoleó, que hi era originari. És una ciutat edificada en una badia, apta hostejar gran

²¹ Per una tractació més completa de la geografia de les dues illes, vegeu: A. Mori, *La Sardegna*, Libreria Goliardica, Pisa 1959; J. Renucci, *La Corse*, PUF, Paris 2001 (1982).

flotes a la funda. La part meridional és més impracticable, tant els litorals com els espais interiors, i resulta tenir una orografia molt semblant al nord de Sardenya. És una terra àrida dedicada a la ramaderia, en la qual sorgeixen Sartene com centre urbà de l'interior, Propiano i Porto Vecchio, petits ancons, i Bonifacio, inexpugnable fortalesa a protecció de l'Estret. La conformació de la costa, que recorda de manera extraordinària Dover, és tal que el port, amagat en el fons d'una ria excavada en la roca, molt estreta i alta, és una formidable ciutadella natural.

Un altra qüestió lligada a la conformació interna de les illes, és el fet urbà. Còrsega i Sardenya són poc poblades, i els centres urbans que en un context continental resultarien pobles o viles, aquí poden ser, als ulls dels illencs, ciutats. És el cas de l'Alguer. Amb gairebé els 45.000 habitants actuals és considerada una ciutat, com a Còrsega aglomerats similars són considerats tals. En general, a Sardenya Càller, Sàsser, l'Alguer, Port Torres i Òlbia, són considerades ciutats, mentre a Còrsega ho són Ajaccio i Bastia. Llevat d'aquestes, els altres centres són l'equivalent d'una vila o un poble, i aquí existeix una important diferència entre les dues illes²². A Sardenya, els qui no viuen en una ciutat o en la costa, es reuneixen en una *bidda*, és a dir una vila en sard, situada en l'interior i en posició elevada. Entre una *bidda* i un altre, cap habitat secundari o cases aïllades, sols terrenys de pastura, mentre els camps es troben al voltant del centre habitat. Varies viles en un espai contigu formen una *curatoria*, una micro-regió. A Còrsega, al contrari, la gent s'ha escampat més pel territori, sobretot en la meitat septentrional, per tant existeixen aglomerats de poques habitacions, en alguns cas quatre o cinc al voltant d'una petita capella (anomenats, *paese*). Mancomunant aquestes realitats, s'obté una *pieve*, la unitat més petita en la qual es divideix el territori cors²³. *Pievi* i *biddas*, a partir de l'edat mitjana, eren regides per una assemblea en la qual es reunien els ancians de la comunitat i/o els membres influents (*principali*, en Còrsega,

²² Pel context general a tot el Mediterràni, que ha portat els habitants dels litorals a preferir un assentament en l'interior, vegeu: F. Tabak, *The Waning of the Mediterranean. A Geohistorical Approach (1550-1870)*, The Johns Hopkins University Press, Nova York 2008, pp. 242-308.

²³ Per una indicació sobre aquest sistema administratiu: M. T. Avon-Soletti, *La Corse et Pascal Paoli. Essai sur la Constitution de la Corse*, La Marge, Ajaccio 1999, pp. 25-40 i 144-164.

prinzipales, en Sardenya), i que sobretot distribuïa les terres i intentava trobar una pacificació als conflictes entre famílies.

Aquest sistema no era vigent en les ciutats, totes en la costa, que eren en realitat colònies en mans de les talassocràcies continentals, des de les qual heretaren les institucions de govern. Sardes i corsos no vivien aquí, alguns les freqüentaven per motius de treball, comerç o per qüestions administratives, però no eren “ciutadans”. També en una realitat més minuta com Elba, aquest sistema es reproduïx a petita escala. Aquí existeixen diferents nuclis urbans, per ciutat es poden considerar les dues antigues ciutadelles de Portoferraio (avui poc més que 12.000 ànimes) i Porto Azzurro (casi 3.500 habitants), de les quals estaven exclosos els elbans, que vivien en viles de no grans dimensions. Una en les mans de la Monarquia hispànica, l'altra en aquells del Granducat de Toscana, entre el segle XVI i el XIX, aquesta ha estat realment una illa frontera²⁴.

Els habitants de les dues illes, en la gran majoria no tenen cap relació amb la mar. Aquest és una de les grans paradoxes de la insularitat mediterrània, que però si es considera, encara tornant a l'obra mestra de Fernand Braudel, com els litorals d'aquest mar han estat terra de ràtzia per tota l'edat mitjana, és pot fàcilment entendre. Llavors sardes i corsos són sobretot ramaders que habiten muntanyes mediterrànies, o al limit camperols, però difícilment marins. Els pescadors i mercants que, des del Cap Cors o la ciutat de Càller, han solcat el Mediterrani, eren sobretot colons que, des del continent, s'havien establert aquí, com a seguici dels conquistadors.

Llavors aquests dues activitats humanes estableixen un tret comú. El pastoralisme és una activitat, i un *modus vivendi* que es presenta en les dues illes amb elements molt

²⁴ D. Abulafia *op. Cit.*, p. 398; F. Braudel, *En torno al Mediterráneo*, Paidós, Barcelona-Buenos Aires-Méxic 1997 (ed. Original en francés: Éditions de Fallois 1996), pp. 407-413; V. De Cadenas y Vicent, *El saco de Prato. La primera reposición de los Medicis en Florencia y la presencia de España en el Milanésado*, Hidalguia, Madrid 1982; ÍDEM, *La Republica de Siena y su anexion a la Corona de España*, Hidalguia, Madrid 1985; E. Romero García, *El imperialismo hispanico en la Toscana durante el siglo XVI*, Dilagro, Lleida 1986.

similars, que es reflecteixen en la cultura material. Un element de continuïtat, que ha estat evidenciat per tot el Mediterrani, és la *vendetta*, el codi d'honor, que – no obstant les més influents anàlisis es centraven en Andalusia i Grècia – en una societat de ramaders sembla adquirir una particular importància. Llavors l'antropologia mediterrània, entre els anys cinquanta i setanta del segle passat, ha reflectit molt sobre aquest punt. La Justificació d'un tal comportament ha estat de volta en volta lligada a la idea d'un endarreriment crònic, la falta d'institucions estatals, de la necessitat de protegir els bens o la reputació, tan individual com familiar²⁵. Això ha creat un idea d'unitat mediterrània, a la qual altres estudiosos han afegit elements, com ara les lamentacions funeràries del migdia italià, en grau de fornir la base per una interpretació de practiques similars a Grècia o les illes tirrèniques²⁶. Un tal impostació fou molt criticada a partir dels anys vuitanta, en quant excessivament estereotipada. Contra aquest tipus d'antropologia, imitant la critica de Noam Chomsky (1928-) amb la manera de retractar en mon oriental, alguns estudiós han començat a parlar de *mediterraneism* com una lectura distorsionada per uns observadors “occidentals”²⁷. Naturalment, no és pot reduir la societat corsa o sarda a la pràctica de la venjança – i molt menys la mediterrània – el fet però que l'honor sigui un tret important en les dues illes, és un indicatiu d'una certa uniformitat i un element que no es pot ignorar.

Llavors la geografia física, aquella humana també, i en part l'antropologia, ens diuen com aquest sigui un arxipèlag, i com al mateix moment això no signifiqui una realitat uniforme. El concepte de *longue durée*, en aquest cas, revela com la proximitat d'aquestes illes, i la possibilitat relativament fàcil de navegar d'aquí al continent, hagi portat a un constant interès per controlar aquestes terres. La conformació interna, ens dona una imatge de terra pastoral i muntanyosa, en contrast amb els emporis freqüentats

²⁵ J. Pitt-Rivers, J. G. Peristany (eds.), *Honor y gracia*, Alianza Universal, Madrid 1993 (ed. Original en anglès: Cambridge University Press 1993).

²⁶ E. De Martino, *Sud e magia*, Feltrinelli, Milà 1959; ÍDEM, *Morte e pianto rituale. Dal lamento funebre antico al pianto di Maria*, Edizioni Scientifiche Einaudi, Torí 1958.

²⁷ M. Herzfeld, *Anthropology through the Looking-Glass. Critical Ethnography in the margins of Europe*, Cambridge University Press, Cambridge 1987; J. Pina Cabral, «The Mediterranean as a Category of Regional Comparison. A Critical View» a: *Current Anthropology*, núm. 30 (1989), pp. 399-406.

pels marins de tot el Mediterrani. Són indicis que suggereixen una continuïtat, el que no significa una relació fluida entre els habitants de les dues, ni molt menys una identificació compartida. Aquests elements poden definir un espai comú i unes constants, que la història corrobora.

El pom de la discòrdia*

La primera pregunta que tot historiador es planteja davant d'un illa, és l'origen de la presència humana. En realitat, aquesta és una obsessió en tota història que adopti un paradigma nacional, però en el cas d'una realitat insular assumeix, pel tòpic de l'aïllament, un paper molt important. Totes les històries de Sardenya i Còrsega comencen amb la formació geològica de l'illa, i després passen a tractar l'arribada de l'home, un tema que ha estat molt influenciat per la reivindicació de “propietat”.

Fins als anys setanta del passat segle, la convicció era que els primers pobladors haguessin arribat aquí al llarg del neolític, però, una sèrie de descobriments fets sobretot en el nord de Sardenya i el sud de Còrsega, han demostrat com ja durant el paleolític les dues eren habitades. Des d'on hagin arribat, és un tema lligat més a l'especulació que a la concretesa, no obstant s'accepta, genèricament, que els primers pobladors siguin originaris d'Àfrica, de la Península italiana, d'aquella ibèrica, i de Provença. És a dir, de totes la plataformes continentals que circumdaven aquest arxipèlag²⁸. En aquesta fase, tot aquest espai sembla mancomunitat per la presència de construccions megalítiques, dolmen i menhir, una característica que es troba també a Malta, les Balears, Catalunya, València o Aragó. Aquesta unitat, almenys per les illes, hauria continuat durant l'edat del

---

* Aquest apartat és una síntesi de la història de les dues illes, que intenta donar una visió de conjunt de l'evolució de l'arxipèlag fins al moment en que comença la nostra narració. De cap manera vol ser una tractació exhaustiva, tant pel que fa als fets exposats com per la bibliografia. Moltes de les temàtiques aquí mencionades, seran objecte d'aprofundiment al llarg de la tesi, amb ulteriors aportacions bibliogràfiques.

²⁸ En general, vegeu: P. Antonetti, *Histoire de la Corse*, Robert Laffont, Paris 1990 (1973), pp. 41-55; P. Arrighi, *Histoire de la Corse*, Presses Universitaires de France (a partir d'ara PUF), Paris 1997 (1966); G. Tanda, *Dalla preistoria alla storia*, a: M. Brigaglia (ed.), *Storia della Sardegna*, Edizioni della Torre, Càller 1998, pp. 26-73; G. Lilliu, *Le origini della storia sarda: il paleolitico e il neolitico*, a: M. Guidetti (dir.), *Storia dei sardi e della Sardegna*, vol. I, Jaca Book, Milà 1987, pp. 41-68.

bronze i fins a l'època romana, quan a Sardenya es desenvolupa la civilitat nuragica, a Còrsega aquella torreana, mentre a les balears els talaiots recorden molt aquest tipus d'arquitectura²⁹.

L'element en comú a totes aqueixes civilitzacions, és la presència d'edificis a forma de torre (nurags i torres), construïts amb grans bols de pedra. Els habitants es pensava fossin pastors, experts forjadors de metalls i hàbils navegants, però en realitat encara es tracta de temàtiques sobre les quals existeixen debats oberts. Dels tals tipus de construccions, el sard és el més estudiat, i el més abundant (es calcula que n'hi hagin uns 7000). Nurag (*nuraghe*, tant en sard com en italià) és una paraula que indica un cúmul de pedres, i una tal estructura, segons molts, demostraria la presència d'una civilitat autòctona entre els segles XVII i el II abans de l'Era Comuna (a partir d'ara AEC.). Per la majoria dels estudiosos es tracta d'una mena de castell format per una torre central, al voltant de la qual es desenvolupa una ciutat, mentre altres els interpreten com construccions religioses o simplement torres de guàrdia. En tot cas representen un element, simbòlic i geogràfic, fonamental en la construcció d'una “identitat” sarda, perquè evoquen un passat mític i gloriós. Sigui com sigui, la presència d'aquests edificis és imponent en Sardenya, mentre a Còrsega semblen concentrats en el sud i molt més escassos, tant que no representen un símbol tant fort com a l'illa veïna.

Totes les talassocràcies que al llarg de la història lluitaren per assolir el control del *mare nostrum*, jugaren moltes de les seves cartes a sobre d'aquest arxipèlag, com ho van fer a Sicília, les Balears i les Pitiüses. La possibilitat de controlar les dues illes majors del Mar Tirrè dona, efectivament, un gran avantatge en el control de l'espai d'aigües entre Àfrica i Europa. I per tant els fenicis i els grecs fundaren alguns assentaments, que són la primera senyal de la transformació de les dues illes en un lloc de frontera. Mentre els

²⁹ Pels nurags, vegeu: G. Lilliu, *La civiltà dei Sardi. Dal Paleolitico all'età dei nuraghi*, Nuova ERI, Torí 1988 (ed. Original, menys extensa: Nuova ERI 1963); per una síntesis, vegeu: ÍDEM, *La civiltà nuragica*, Carlo Delfino, Sàsser 1982. Per la civilitat torreana, vegeu: R. Grosjean, *La Corse avant l'histoire*, Klincksieck, París 1966. Sobre el megalitisme en el conjunt del Mediterrani occidental, vegeu el treball sintètic: AA. VV., *La Corona de Aragón. El misterio de las grandes piedras*, Editorial Aragón, Barcelona-Saragossa 1988.

fenicis monopolitzaren les costes meridionals i occidentals de Sardenya, els grecs crearen una colònia on avui es troba Aleria, punt en la costa oriental corsa, i un diminut centre en l'actual Òlbia, en Gal·lura³⁰. Llavors, la primera era illa era coneguda com *Ichnusa*, que en grec significa petjada, pel fet que la seva forma recorda aquella d'un peu humà. Còrsega era *Cyrrnos*, nom grec amb etimologia incerta.

Els cartaginesos es substituïren a grecs i fenicis, creant un espai unitari. Els romans, que les ocuparen en 238-238 AEC, privaren així Cartago d'una formidable base des de la qual amenaçar Roma, i en particular el seu port Òstia. Durant la llarga *pax romana* diverses legions hagueren d'estacionar al centre de les dues illes per controlar-ne les bel·licoses tribus de l'interior, tant que a Sardenya aquesta zona encara avui es diu Barbagia, del llatí *barbaria*, que al seu torn deriva de la paraula grega amb la qual s'indicaven els que no parlaven la *koiné*, llavors considerats incultes. No obstant, *Sardinia et Corsica* dins l'Imperi Romà era una única entitat administrativa, que participava plenament del beneficis del sistema econòmic llatí, sobretot gràcies a les exportacions de blat, mel, sal i productes de la ramaderia³¹.

Encara avui queden restes d'aquell passat, però el centre d'ambdues continuaria sent una zona exclosa dels privilegis de la civilització, o al limit un àrea difícilment assimilada. Ja llavors, els litorals de les dues illes eren un lloc on construir sumptuoses viles, com en el *Portus Nympharum* prop de l'Alguer. Aquí, però en indrets menys amens, s'enviaven també opositors incòmodes i funcionaris negligents, com en el cas de Sèneca (4 AEC-68), que Claudi relegava a Còrsega. Sota l'Imperi romà l'arxipèlag era visible, i no és un cas si l'única història que tracta en conjunt aquest espai és relativa a l'època romana³². Després d'aquell moment, només seria possible fer una història paral·lela de les dues illes, cosa que, com hem vist, ha estat intentada per un autor francès del segle

³⁰ P. Antonetti *op. Cit.*, pp. 61-73; A. Mastino, *Storia della Sardegna antica*, Edizioni el Maestrale, Càller 2005, pp. 25-62.

³¹ P. Antonetti *op. Cit.*, pp. 73-90; A. Mastino *op. Cit.*, pp. 63-164.

³² E. Pais *op. Cit.* Es reenvia a aquesta obra per la Còrsega, ja que escassegen estudis més recents sobre el domini romà, abundants per Sardenya.

passat. El tret comú, caiguda la unitat administrativa, era per l'autor el fet geogràfic. Efectivament, el text comença tot just amb la afirmació que «*Còrsega i Sardenya fan part d'un continent tirrènic, al qual pertanyen també el Massis de Maures i de l'Estérel en Provença, igual que el Massis de l'Edouch en el litoral algerí*»³³. Més enllà d'aquesta síntesis, aquests dos territoris han estat mancomunats en les descripcions de viatges, abundants al llarg del segle XIX.

Quan en al segle V E. C. la unitat del Mediterrani romà es va trencar, les dues illes van començar a separar-se progressivament. Després el pas dels Vàndals, que ocuparen ambdues, l'arxipèlag, reconquerit per Justinià durant el segle VI, entrava a fer part de l'Imperi Romà d'Orient. Era considerat una regió de la Prefectura, i després Exarcats, d'Àfrica, però en realitat la falta d'una estructura administrativa sòlida en connexió amb el centre de poder, feia que les illes es governessin per si soles. Els Longobards, i després els Francs, posaren peus a Còrsega, sense però passar a Sardenya³⁴. A partir de llavors, les dues han estat sotmeses a diferents talassocràcies enfrontades, mai a un únic poder polític. Es van convertir en terra de disputa, guerra i colonització. A partir del segle IX es convertiren en un dels llocs més freqüentats per les marineries musulmanes, que n'aprofitaren per atacar els litorals italians i provençals.

Des de les illes, s'havia fet apel·lació al Pontífex, titular de la sobirania en quan part de l'anomenat Patrimoni de Sant Pere. Donat el lligam amb Bizanci, sobretot de Sardenya, l'ocasió era òptima per convertir aquestes poblacions a la versió romana del cristianisme. Llavors, per Còrsega el Papat, d'acord amb l'Emperador, havia confiat en la noblesa itàlica, al Comte de Lucca i Marqués de Toscana, Bonifaci II (788-847), que fou investit l'any 825 del títol del *Tutor Corsicae*³⁵. Amb una expedició militar, el Comte va esdevenir senyor de l'illa del nord, assegurant els títol als seus descendents. Per tal de

³³ P. Audibert, *Racourci d'histoires parallèles de la Corse et la Sardaigne*, Les Presses Universelles, Avinyó 1972, p. 7.

³⁴ P. Antonetti *op. Cit.*, pp. 93-103; A. Mastino *op. Cit.*, pp. 499-509.

³⁵ P. J. Calvani, «La donation de Pepin le Bref», a: *Corse Action* núm. especial Deux Siècles de Vie Français, Paris 1968, pp. 46-48.

controlar la via que connectava el Tirrè al Mar de Sardenya (o sigui el mar entre aquesta Illa i les Balears i Pitiüses), el noble toscà va edificar el primer nucli de l'actual Bonifacio³⁶. Pel que fa Sardenya, la conquesta de Sicília i de Cartago pels musulmans, havia fet impossible les comunicacions amb Constantinoble, una circumstància que havia permès que es desenvolupessin els anomenats *jutjats*. Aquests eren quatre regnes – Torres, Gallura, Arborea i Càller – en els quals el *Jutge* era un títol hereditari equivalent a aquell de Rei, i la seva elecció havia de ser sufragada per un assemblea de notables locals. Els sards, fins a la meitat del segle XI, o sigui després del Gran Cisma que dividí definitivament l'Església Catòlica d'aquella Ortodoxa, sembla que tingueren menys problemes en la defensa de les costes, i només a partir de llavors confiaren en l'ajuda papal³⁷.

Als comtes i jutges succeïen les potents famílies de mercaders pisans i genovesos. Aquestes, a mesura que aconseguien mantenir a ratlla les flotes ibèriques i nord-africanes, obtenien sempre més privilegis a l'arxipèlag. Els comandants de les naus que els genovesos i pisans enviaren en socors, obtingueren concessions feudals, com els Malaspina i els Doria en nord Sardenya, o encara foren els ordres monàstics a poder instal·lar aquí, com l'Ordre de la Camaldula o els Benedictins, sobretot en la part septentrional de Còrsega. A mesura que l'activitat comercial s'incrementava, pisans i genovesos també obtingueren de poder edificar ciutadelles i ports. Llavors els jutges sards, al segle XII, concediren als pisans el dret de construir Castel di Castro (Càller), i als genovesos La Lighera (l'Alguer)³⁸. L'illa sarda oferia gran quantitat d'ovelles,

³⁶ Per la llarga guerra entre pisans i genovesos per Sardenya, vegeu: F. Aritzu, *La Sardegna pisana e genovese*, Chiarella, Sàsser 1985; G. Meloni, *La Sardegna nel quadro della politica mediterranea di Pisa, Genova, Aragona*, a: M. Guidetti (dir.), *Storia dei Sardi e della Sardegna*, vol. II, Jaca Book, Milà 1987 pp. 49-96; J. Heers, *Pisani e genovesi nella Sardegna medioevale: vita politica e sociale (X-XV secolo)*, a: *ibidem*, pp. 231-250. Per Còrsega, consulteu els diversos articles publicats a: S. P. P. Scalfati (ed.), *La Corse médiévale*, Editions Alain Piazzola, Ajaccio 1994. Per Bonifacio: A. L. Serpentin, *Bonifacio. Une ville génoise aux Temps Modernes*, Fayard Paris 1997, que malgrat parli sobretot dels segles XV-XVIII, és l'única monografia sobre la vila.

³⁷ Pels jutjats, vegeu: A. Boscolo, *La Sardegna dei Giudicati*, Edizioni della Torre, Càller 1979; G. Milia, *La civiltà giudicale*, a: M. Guidetti (dir.) *op. Cit.*, pp. 193-218.

³⁸ Per aquestes dues ciutats, ambdues amb imponents fortificacions, vegeu: F. Bertino, *Ipotesi su un borgo sardo ligure nel basso medioevo: l'Alghero dei Doria*, Edizioni del Sole, l'Alguer 1989; A. Boscolo, *Profilo storico della città di Cagliari*, Valdes, Càller 1961.

cereals, sal i una discreta quantitat d'argent, i les dues potències marineres establiren aquí els seus assentaments protegits. Segons l'historiador David Abulafia «el trato que Pisa y Génova le dieron a Cerdeña solo puede describirse con una palabra: explotación»³⁹. La cohabitació entre les dues potències no era pacífica, ambdues es combatien els favors del Papat, i es disputaven l'amistat de les més influents famílies sardes i corses⁴⁰. La presència pisana era, a partir del segle XIII, eficaçment contrastada pels genovesos, que a Còrsega s'havien apoderat de Bonifacio, mentre just davant, en el litoral sard, havien creat un sistema de castells, culminat en la fortalesa de Casteldoria (avui Castelsardo). La Dominante, o sigui Gènova, controlava perfectament l'Estret i havia casi aconseguit expulsar els pisans de Sardenya (on es mantenien només a Càller), i de Còrsega, on havien fundat un altre ciutat en la costa: Calvi. La ciutat lígur, però, tenia com a nous rivals els mercaders catalans.

La revolta del sicilians en contra dels Angevins, amb l'important intervenció catalana, complicava el comerç i l'equilibri de forces a la Península italiana⁴¹. Llavors el Pontífex Bonifaci VIII (1230-1303, Papa des de 1294) va decidir confiar la sobirania de l'arxipèlag a la Corona d'Aragó, que gràcies a la iniciativa dels mercants de ciutats com Barcelona o Mallorca, estenia llavors els seus interessos sempre més en direcció del llevant⁴². Des de les cendres de la província romana, una bulla papal en 1297 feia néixer el *Regnum Corsicae et Sardiniae*, infeudat a Jaume II (1267-1327, regna a partir de 1291)⁴³.

³⁹ D. Abulafia *op.cit.*, pp. 294.

⁴⁰ Per la rivalitat entre les dues ciutats, vegeu: R. Colonna de Cesari Rocca, *Recherches sur la Corse au Moyen Âge. Origines de la rivalité des Pisans et des Génois en Corse*, Tipografia Istituto Sordomuti, Genova 1908; AA. VV, *Genova, Pisa e il Mediterraneo tra Due e Trecento. Atti del Convegno del 24-27 ottobre 1984*, Società Ligure di Storia Patria, Gènoa 1984.

⁴¹ S. Runciman, *The Sicilian Vespers. A History of the Mediterranean World in the later Thirteenth Century*, Cambridge University Press, Cambridge 1958.

⁴² D. Abulafia *op. Cit.*, pp. 378-380. Per la política mediterrània de la Corona d'Aragó, vegeu: J. F. Cabestany i Fort, *L'expansió catalana a la Mediteàrnia*, Bruguera, Barcelona 1967; F. Giunta, *Aragoneses y catalanes en el Mediterráneo*, Ariel Barcelona 1989 (ed. Original en italià: Manfredi 1953).

⁴³ Naturalment sobre aquest punt la bibliografia és extensa, per una indicació, vegeu: A. Arribas Palau, *La Conquista de Cerdeña por Jaume II de Aragón*, Instituto Español de Estudios Mediterráneos, Barcelona 1952; J. Arce, *España en Cerdeña. Aportacion cultural y testimonio de su influjo*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas (a partir d'ara CSIC), Instituto Jeronimo

El Regne existia només sobre la carta, i l'esforç per fer-ho efectiu seria una constant en la història dels reis del Casal de Barcelona fins a finals del XV. La situació del poder era extremament fragmentada, amb les ciutats que funcionaven com a comuns a la manera itàlica, una gran varietat de senyories en mans famílies en majoria continentals, i el Jutjat d'Arborea en Sardenya. La idea era aquella d'obtenir la submissió a través del sistema feudal, un fet que va funcionar per poc temps. Llavors es va passar a organitzar expedicions militars per placar la bel·ligerància del nobles, i es va començar des de Sardenya. Primer els pisans i després els genovesos, al llarg del segle XIV, van ser expulsats de les seves ciutadelles i feus, amb l'important ajut de la noblesa local, que mantenia lligams familiars amb aquella catalana. Ja des del segle XI, gràcies al contrast entre lígurs i toscans, la noblesa sarda i aquella catalana van començar establir vincles d'aliança matrimonial, una política que en precedència els jutges ja havien perseguit sobretot amb famílies italianes. Això convertí la conquesta de Sardenya en una intricada guerra de faccions. Quan al segle XIV la Corona d'Aragó havia terminat de lluitar contra Pisa i Gènova, es desencadenà la guerra amb l'últim dels jutjats que quedava, aquell d'Arborea, al qual li feien costat els Doria, senyors lígurs del nord d'*Ichnusa*⁴⁴.

Des de meitat del tres-cents fins a finals del quatre-cents, la guerra entre sards i catalans és contínua i cruel, ambdós amb l'intent de fer-se amb el control de tot Sardenya. La Casa d'Arborea fou la principal responsable de la resistència als invasors, amb la Jutgessa Eleonora (1347 ca.-1404 ca.) – nascuda a Molins del Rei – com heroïna més visible de la llibertat illenca. Finalment a guanyar fou la Corona aragonesa, que hagué de pagar un preu força elevat. Les arque reials, i el donatiu acordat pels Parlaments,

---

Zurita, Madrid 1959, pp. 32-35. A. Boscolo, *L'espansione catalana nel Mediterraneo*, a: J. Carbonell, F. Manconi (eds.), *I catalani in Sardegna*, Silvana Editoriale, Càller 1984, pp. 7-15.

⁴⁴ Per la conquesta catalanoaragonesa: A. Arribas i Palau, *La Conquista de Sardenya*, Rafael Dalmau, Barcelona 1961; R. Carta Raspi, *Storia della Sardegna*, Mursia, Milà 2002 (1971), pp. 489-673; R. Conde y Delgado de Molina, *La Sardegna Aragonese*, a: M. Guidetti (dir.) *op. Cit.*, pp. 252-278; M. Teresa Ferrer i Mallol, *La Conquista della Sardegna e la guerra di corsa nel Mediterraneo*, a: J. Carbonell, F. Manconi (eds.) *op. Cit.*, pp. 35-40; G. Meloni, *Genova e Aragona al tempo di Pietro il Cerimonioso*, Casa Editrice Dottor Antonio Milani (a partir d'ara CEDAM), Pàdua 1971-1982 (III volums).

hagueren de finançar diverses expedicions, tant que seria interessant lligar l'evolució de les institucions catalanes a les necessitats de la guerra sarda⁴⁵. I sobretot, un Infant d'Aragó, el Rei de Sicília Martí el Jove (1356-1409, regna des de 1390), s'hi va deixar la pell. Per malaltia, segons la versió oficial, per una excessiva activitat sexual, segons la llegenda sarda. El Rei, després d'haver assestat un cop mortal a la resistència dels sards en la batalla de Sanluri (1409) – decretant en practica la fi del Jutjat d'Arborea – s'hauria fixat en una illenca que, amb repetides sessions amoroses, hauria consumit la venjança contra l'invasor⁴⁶. Segui com sigui, la sepultura de Martí el Jove resta en la catedral de Càller, signe de la importància que Sardenya tenia llavors en la Corona Catalano-Aragonesa⁴⁷. Després d'aquest episodi, l'últim hereu dels Arborea, el Vescomte de Narbona Guillem III, va continuar en el combat en alguns anys, intentant sense èxit prendre la fortalesa de l'Alguer en 1412, per finalment cedir els seus drets de jutge a Alfons el Magnànim, per 100.000 florins d'or. L'any 1420 es feia definitivament efectiu el control de l'Illa, tot i una darrera rebel·lió en 1478.

Tanmateix, la victòria catalana fou parcial, ja que Còrsega – l'altra concessió papal a la Corona d'Aragó – quedava atrapada en l'orbita genovesa. Durant els mateixos anys en que els catalans aconseguien pacificar Sardenya, fracassaren, malgrat la proximitat per mar, en l'intent de prendre Bonifacio, que en 1420 era l'únic indret cors en mans genoveses. Els lígurs, però, es presentaven com defensors del la *Terra del Comune*, és a dir la part septentrional de *Cyrnos*, contra la *Terra dei Signori*, és a dir el sud, on els nobles es declaraven vassalls de la Corona d'Aragó, com a Sardenya⁴⁸. Jugant el paper

⁴⁵ A adonar-se de la poca consideració dels fets sards en el quadre de l'evolució de la Corona d'Aragó, fou en un primer moment el italianista espanyol Juan Arce: *op. Cit.*, p. 32.

⁴⁶ AA. VV., *La battaglia di Sanluri come scontro fra culture: quanto simili, quanto diverse?*, Grafiche del Parteolla, Dolianova 2008; A. Boscolo, *Martí el jove a Sicília*, Rafael Dalmau, Barcelona 1962; R. Conde y Delgado de Molina (ed.), *La battaglia de Sent Luri: textos y documentos*, S'Alvure, Oristà 1988. Les aventures amoroses del Rei de Sicília, naturalment, pertanyen més a la llegenda que a l'història, vegeu: A. Ferrero della Marmora, *Itinerario dell'Isola di Sardegna*, vol. II, Ilisso, Càller 1997 (ed. Original en francès: Frères Bocca, Torí 1860), p. 111. Les vicissituds del Rei de Sicília es troben ara retratades en una ben difosa “novel·la gràfica” que resumeix tot el passat de l'Illa: F. C. Casula, R. Soru, *Sardinia history*, Unione Sarda-Carlo Delfino, Càller 2003, pp. 218-219 i 262-263.

⁴⁷ J. Arce *op. Cit.*, pp. 221-224

⁴⁸ F. Pomponi, *Histoire de la Corse*, Hachette, Paris 1978, pp. 65-108. Per a més informacions, vegeu:

dels defensors de les llibertats, Gènova recolzava les comunitats rurals, aconseguint evitar que els nobles del sud poguessin fer-se tan forts de lliurar l'Illa als catalans. En més que una ocasió, mentre es combatia una similar guerra a Sardenya, algun ha pogut relegar els genovesos en les seves forteses, i declarar-se Comte vassall d'Aragó. L'últim intent, i el més reeixit, fou aquell de Vincentello d'Istria (1380-1434). El cors havia estat fet primer Compte (1405) i després Virrei (1418), arribant a obligar els genovesos a refugiar-se a Bonifacio. Mentre una flota catalana assetjava la ciutadella (1420-1421), Vincentello intentava prendre el darrer reducte, sense èxit, tant que Alfons el Magnànim va aixecar el setge, i abandonà de fet el noble cors al seu destí. Encara avui es pot admirar, en particular arribant a la ciutat des de Sardenya, *a Scali di u Re d'Aragona* (l'escalera del Rei d'Aragó), una escalera tallada en la pedra que els assetjants utilitzaven per baixar des de la ciutadella fins al mar⁴⁹.

El Virrei cors, en breu, va perdre el control de la resta del territori. Així ja al llarg de l'últim terç del segle XV, Còrsega és establement en mans genoveses. Les bones relacions entre els Reis catòlics i la República ducal, reafirmades amb Carles V (1500-1558), Emperador Romà Germànic (1516-1556) i Rex Hispaniorum (1519-1556), representarien un punt i final en la llarga guerra entre catalans i genovesos⁵⁰. Llavors els lígurs – que no adoptaven el sistema feudal – delegaren una llarga part de poder a unes empreses privades de mercants, la *Maona* en el segle XIV, i el *Banco di San Giorgio*

R. Emmanuelli, *Recherches sur la Terra di Comune. Documents sur les aspects de la vie administrative, privée et économique des unités communautaires en Corse aux XVI, XVII et XVIII siècle*, Imprimerie Tacusell, Ais de Provença 1958.

⁴⁹ Sobre aquesta figura de noble cors vassall de la Corona d'Aragó, vegeu: A. Ambrosi, «Un épisode de la guerre entre Gênes et Aragon au XVe siècle. Vincentello d'Istria» a: *Bullettin de la Société des Sciences Historiques et Naturelles de la Corse*, a. XXI (1911), fasc. 325-327, pp. 5-64. Pel context general de guerra en el Mediterrani occidental, vegeu: B. Anatra, *Dall'unificazione aragonese ai Savoia*, pp. 309-337, a: G. Galasso (ed.), *Storia d'Italia*, vol. X, UTET, Torí 1984, pp. 191-654; F. Pomponi, *Histoire de la Corse op. cit.*, pp. 83-108; G. Sorgia, «Corsica, Genova e Aragona nel basso medioevo», a: *Studi Sardi*, vol. XX (1966), pp. 167-227; ÍDEM, *Sardenya i Còrsega des de la infeudació fins a Alfons el Magnànim*, Rafael Dalmau, Barcelona 1968. Per *a Scali di u Rè d'Aragona*, vegeu: F. Canonici, *Bonifacio à travers ses rues et place. Dictionnaire historique et toponymique des rues, places et lieux dit urbaines*, Éditions A. Stamperia, Portovecchio 2004.

⁵⁰ Per aquesta relació, en general vegeu: P. Boccardo, C. Di Fabio (ed.), *El siglo de los Genoveses*, Electa, Milà 1999; M. Herrero Sánchez (dir.), *Génova y la Monarquía Hispanica. 1528-1713*, Società Ligure di Storia Patria, Génova 2011; V. De Cadenas y Vicent, *El protectorado de Carlos V en Génova. La "condotta" de Andrea Doria*, CSIC, Madrid 1977.

(Banc de Sant Jordi) a partir del segle XVI, i sols reservaren els ports sota l'autoritat de la República ducal⁵¹.

L'illa sarda esdevenia un regne del sistema imperial català i després hispànic, mentre la seva veïna estava associada a una república ducal italiana, la *Serenissima Repubblica di Genova*, una situació que durà des del segle XV fins al XVIII⁵². Les dues illes es van convertir en parts importants del aparell militar i mercantil que, les dues talassocràcies, mantenien en el Mediterrani. En forçada rivalitat, ambdues illes adquiriren una quantitat d'elements culturals que encara avui s'aprecien. Un exemple sobre tots és l'arquitectura dels poblats de la costa corsa, on es repeteix l'estructura de les cases que es troben en aquella lligur, o encara les bífores i portals d'estil gòtic que es veuen iguals en alguns carrers de Barcelona i Càller⁵³.

Igualment genovesos i catalans exportaren els propis models de vida. Per tant, Sardenya fou dividida en feus destinats als descendents dels militars que havien dut a terme la conquesta, mentre les seves ciutats adoptaven els models administratius i econòmics en vigor a Barcelona⁵⁴. La Institució dels Estaments també fou implantada aquí, però era

⁵¹ Per aquests institució, vegeu: A. Ambrosi, «*Le Banque de Saint Geroge et la Corse de 1453 à 1562*», a *Bulletin de la Société de Sciences Historiques et Naturelles de la Corse*, núm. 340-342, (1912), pp. 211-245; S. B. Casanova, «*L'effimero governo della Maona (1378-1380)*» a: *Archivio Storico di Corsica*, a. XI (1935), núm. 2, pp. 268-271; R. Cessi, «*Studi sulle maone medievali*», a: *Archivio Storico Italiano*, núm. LXXVII, (1919), pp. 1-69; G. Felloni (ed.), *La Cassa di San Giorgio. Il potere del credito (atti del Convegno, Genova 11/12-XI-2006)*, Società Ligure di Storia Patria, Génova 2006; G. Petti Balbi, «*I maonesi e la maona di Corsica (1378-1407): un esempio di aggregazione sociale*», a: *Mélanges de l'Ecole française de Rome, Moyen-Age, Temps Modernes* vol. 93, núm 1 (1981), pp. 147-170. Pel sistema colonial genovès, en general vegeu: J. Heers, *Gênes au XVe siècle. Activité économique et problèmes sociaux*, S.E.V.P.E.N., Paris 1961; G. Jehel, *Les Génois en Méditerranée Occidentale (fins Xieme-debut XIV siècle). Ébauche d'un stratégie pour un empire*, Centre d'Histoire des Soiciétés-Université d'Amiens, Amiens 1993.

⁵² Pels trets hispànics i italians de les illes, vegeu les dues publicacions de caire irredemptista: F. Elías De Tejada, *Cerdeña hispanica*, Ediciones Montejurra, Sevilla 1960; G. Volpe, *Storia della Corsica italiana*, Istituto per gli Studi di Politica Internazionale (a partir d'ara ISPI), Milà 1939.

⁵³ R. Serra, *L'architettura sado-catalana*, a: J. Carbonell, F. Manconi (eds.) *op. Cit.*, pp. 125-154; L. Siddi, *L'architettura nel cinquecento*, a: F. Manconi (ed.), *La società sarda in età spagnola*, vol I, Musumeci Editore, Quartu Sant'Elena 1992, pp. 74-89.

⁵⁴ Per les institucions urbanes, en general vegeu: B. Anatra, «*Les institucions urbanes a Sardenya a l'Antic Règim*» a: *Afers*, a. LIX (2008), vol. XXIII, pp. 21-29; R. Conde y Delgado de Molina, *La Sardegna aragonese op. Cit.*, pp. 273-277. Pels feus de Sardenya, consulteu: F. Floris, *Feudi e feudatari in Sardegna*, Edizioni della Torre, Càller 1996; R. Pinna, *Atlante dei feudi di Sardegna. Il*

«una creació de la política reial, sense arrels en un dret independent dels sards, i que no hauria pogut esperar seriosament d'influenciar o contrastar el Govern català i espanyol de l'Illa»⁵⁵. El Regne de Sardenya, com aquell de Sicília, des d'un punt de vista institucional, no diferia gens d'aquell de València o de Mallorca, i a partir de 1460 els dos quedaven «perfectamente unidos» a la Corona, de manera que n'eren una part inseparable⁵⁶. Quan s'establí el sistema dels consells, Sardenya formaria part d'aquell d'Aragó, apartada, doncs, de les terres italianes, en les quals hi era, però, Sicília. Per tant, l'illa sarda tingué un cert pes en l'equilibri interns a la Corona, certament menor respecte, per exemple, a València, però no merament passiu. De d'un punt de vista econòmic, la seva importància era en els productes de la ramaderia, el corall, la sal, les almadraves i els minerals, totes explotacions en mans de la noblesa feudal o els mercants establerts a Càller, Sàsser i l'Alguer⁵⁷.

Els genovesos foren menys intrusius, donat que no adoptaren el sistema feudal. El control de l'illa corsa es basava en el domini de les comunicacions amb el continent, per tant ompliren els litorals corsos amb ciutats i presidis, que en tot i per tot gaudien dels mateixos privilegis d'aquells de Ligúria. A les ja citades s'afegiren Bastia, destinada a esdevenir la capital insular, Ajaccio, i per últims els *presidi* de San Fiorenzo e l'Algajola. És obvi que això va comportar l'establiment aquí de molts forasters, que

---

periodo Spagnolo 1479-1700, Condaghes, Càller 1999.

⁵⁵ H. G. Koenigsberger, *The Parliament of Piedmont during the Renaissance, 1460-1560*, p. 21, a: ÍDEM, *Estates and Revolution. Essays in Early Modern European History*, Cornell University Press, Itaca-Londres, 1971, pp. 19-79. Per una comparació entre institucions sardes i sicilianes, vegeu: A. Boscolo, *Parlamento siciliano e Parlamento sardo*, a: AA. VV., *Melanges Antoni Marongiu. Studies Presented to the International Commission for the History of Representative and Parliamentary Institutions*, vol. XXXIV, Istituto di Storia Medievale, Palerm 1966, pp. 49-55. Sobre les institucions parlamentàries, vegeu: AA. VV., *Acta Curiarum Regni Sardiniae. Istituzioni rappresentative nella Sardegna medioevale e moderna*, Consiglio Regionale della Sardegna, Càller 1986 (és el primer volum de la col·lecció en què s'han publicat tots els actes dels parlaments celebrats entre 1355-1697); A. Mattone, *I parlamenti*, a: J. Carbonell. F. Manconi (eds.) *op. Cit.*, pp. 83-91.

⁵⁶ J. Zurita, *Los cinco libros postreros de la segunda parte de los anales de la Corona de Aragón*, tomo IV, libro XVII, Saragossa, Juan de Lanaja i Quarteret, 1610, pp. 77-78. Consulto aquest text on-line, com faré en totes les restes de obres similars, ara digitalitzades.

⁵⁷ Per la importància de Sardenya en el sistema econòmic català, vegeu: M. Del Treppo, *I mercanti catalani e l'espansione della Corona d'Aragona nel secolo XV*, L'Arte Tipografica, Nàpols 1972; M. Tangheroni, *La Sardegna e Alghero nel sistema dell'economia catalana*, a: A. Mattone, P. Sanna (eds.) *op. Cit.*, pp. 179-190.

gaudiren de drets exclusius de pesca en les albuferes, o terres en concessió emfitèutica per cultivar-hi cereals, vi i oliveres pel mercat lligur. A diferència de Sardenya, on existia la mateixa discriminació entre els habitants de les ciutats costaneres i aquells de l'interior, el domini genovès fou més marcadament colonial, ja que el grau d'integració de les institucions sardes en la Corona d'Aragó era major que aquell de les corses en la República mercant.

Tot i així la separació entre illencs i continentals era, en tot l'arxipèlag, ben neta. A marcar-la eren les muralles, que els “indígenes” no podien passar, però amb els anys la segregació va anar relaxant-se. Es formaren fronteres, com el famós *Pale* anglès de Dublín, al Regne anglès d'Irlanda. A poc a poc la noblesa sarda, que quedava en un segon pla respecte a la hispànica, va fusionar-se sempre més amb aquesta, que per la seva banda, en algun cas, perdia els lligams amb els llocs d'origen⁵⁸. En els estrats superiors de la societat, la divisió ètnica havia palesament decaigut pels volts del 1530, quan ja per “nació sardesca” s'entenia el conjunt de la noblesa de l'Illa. Per tant, en el Parlament celebrat en aquell any, es començava a demanar l'exclusivitat dels càrrecs pels «regnicols, soes naturals, e nats en lo Regne», una petició reiterada gairebé a cada reunió⁵⁹. Un procés que afectà de manera diferent Còrsega, on l'aristocràcia insular no es fusionà amb el patriciat lligur. La noblesa feudal corsa esperava recolzament des de la Corona d'Aragó, mentre la República ducal preferia establir vincles de clientela amb els notables rurals, que podien gaudir de cert acens sota la seva protecció⁶⁰. Les tremendes epidèmies de pesta obligaren a obrir parcialment les muralles als de l'interior, o almenys a relegar-los en uns suburbis, i al llarg del cinc-cents i del sis-cents es començà a definir com una classe de diguem-ne “criolls”, mentre en els llocs de mar existia un important fenomen de fusió, de *melting pot*. En el fons quelcom semblant a la famosa metàfora

⁵⁸ Per la noblesa sarda, vegeu: F. Floris S. Serrra, *Storia della Nobiltà in Sardegna*, Edizioni Della Torre, Càller 2007 (1986); J. Gramunt, *Lo linajes catalanes en Cerdeña*, “Stemmata” Agrupació de Bliófilos, Barcelona 1958.

⁵⁹ B. Anatra, *Corona e ceti privilegiati nella Sardegna spagnola*, p. 38, a: IDEM, R. Puddu, G. Serri *Problemi di storia della Sardegna spagnola*, EDES, Càller 1975, p. 3-132.

⁶⁰ F. Pomponi, *Essai sur les notables ruraux en Corse au XVII siècle*, Diplôme d'études supérieur, Faculté de Lettres et Sciences Humaines et Institut d'Etudes Corses, Aix-En-Provence, 1962.

nord-americana, pròpia de tot port⁶¹. La conseqüències d'aquest fenomen són molt evidents en els idiomes parlats aquí, que reflecteixen aportacions tan itàliques com ibèriques, sempre deixant evident en substrat autòcton. L'indret on tal fenomen és més colpidor, és amb tota probabilitat la ciutat de l'Alguer, a Sardenya, on és palpable, el l'idioma local, la fusió entre sard, català i italià (o seria millor dir, alguns idiomes itàlics).

Ironia de la història, durant el set-cent les dues illes invertiren els seus rols. Mentre Sardenya passava a formar part dels dominis de la Casa de Savoia i, en conseqüència d'això, participaria en la construcció del poder que esdevindrà amb el temps l'actual Estat italià, Còrsega era definitivament associada a la Corona francesa, i eventualment a l'evolució d'aquesta en l'hodiern Estat francès. Aquesta situació s'ha mantingut fins als nostres dies, no sense generar tensions entre els diferents actors de la geopolítica mediterrània, en veritat sempre preparats i ben disposats en obtenir avantatges estratègics. L'exemple més evident es va verificar al llarg del règim feixista italià, quan la idea d'un imperi mediterrani estava estrictament lligada amb l'annexió de Còrsega. L'Illa representava una amenaça directa al port de La Spezia, principal base naval en la Itàlia septentrional, i aleshores però era una terra irredempta, o sigui una part d'Itàlia encara a fora del país. Durant tota la durada de règim, l'Estat italià va fomentar els nacionalistes corsos per tal de provocar o afavorir una annexió de l'Illa.

Com es veu d'aquesta breu mostra, les grans illes del Mar Tirrè no representen un espai del tot passiu, i no han estat del tot secundaries en els equilibris europeus. Des d'un òptica mediterrània, aquesta àrea és en definitiva fonamental. Per aquestes raons, ara utilitzant una idea cara al destacat l'historiador Jaume Vicens i Vives (1910-1960), sempre amb l'ull posat a la geografia, existeix una constant geohistòrica per la qual l'arxipèlag format per Còrsega i Sardenya és atret per la terra firma que l'envolta⁶². I és precisament aquesta importància estratègica en el control del Mar Mediterrani que fa sí

⁶¹ P. Linebaugh, M. Rediker, *The Many-Headed Hydra. Sailors, Slaves, Commoners and the Hidden History of Revolutionary Atlantic*, Verso, Londres 2000.

⁶² J. Vicens i Vives, *Tratado general de geopolítica*, Teide, Barcelona 1956, p. 15.

que estats amb potents interessos navals, com la Monarquia espanyola durant el segle XVI, la França revolucionaria, la Gran Bretanya a partir del set-cents i els Estats Units d'Amèrica en en la darrera centúria, hagin sempre mostrat un gran interès en aquesta zona, sovint entrant en conflicte entre ells. Existeix una vinyeta corsa dels anys trenta del segle passat, molt adient a il·lustrar aquesta situació. Es representa una carta del Mediterrani occidental, en la qual Còrsega, refigurada per una dona vestida de negre (*Cursichella*), mira cap a Itàlia però és ben amarrada amb una gran gúmena al litoral provençal. Aquí l'al·legoria de França, *Marianne*, tira amb força l'Illa cap al litoral provençal, mentre un altra figura femenina, que representa Itàlia, se la mira de braços creuats. Una veu, que seria la premsa francesa, comenta: en cents anys Còrsega s'ha mogut déu metres a llevant⁶³.

Si als temps dels romans el “tirar” un illa cap al continent podia significar una campanya de deportació dels autòctons i de colonització massiva, durant la nostra anomenada era moderna l'obteniment del control passa més per assegurar-se el consens de les poblacions locals. Tirar un illa, com feia *Marianne* amb *Cursichella*, significa provocar en la població local l'adhesió a la nació, o al projecte nacional, endegat des del continent.

És el cas de Malta. Illa pobre, amb pocs recursos naturals i però superpoblada, fou baluard de la *Royal Navy* per casi dos segles, després de que l'animadversió a l'Ordre de l'Hospital i el descontent generat per la presència napoleònica varen fer optar una porció consistent de la població local per acceptar el domini britànic⁶⁴. Aquesta adhesió, més o menys instrumental, no fou tacada per l'esforç de la Itàlia feixista en promoure, a partir dels lligams culturals amb *il bel paese*, un moviment pro-italià que n'afavorís l'annexió. Els avantatges de formar part d'un gran i ben rodat imperi, i sobretot el record de les bombes dels avions italians durant la Segona Guerra Mundial, pogueren més dels antic

⁶³ La vinyeta és troba a: *Alamancco di A Muvra*, a. 1926.

⁶⁴ R. Holland, *The Blue-Water Empire. The British in the Mediterranean since 1800*, Penguin Books, Londres 2013, pp. 26-31 (Ed. Original: Allen Lane 2012).

l·ligams lingüístics, religiosos o institucionals amb Sicília⁶⁵.

Tots aquests elements geogràfics i històrics, justifiquen la inclusió de les dues illes, i dels seus respectius petits “satèl·lits” rocosos, en únic contenidor. No volem dir, però, que Ajaccio i Càller són la mateixa cosa, simplement suggerir com és possible teixir un discurs que uneixi els dos llocs en una visió de conjunt. Un comú denominador basat en la dinàmica de colonització que ha caracteritzat aquesta àrea, tot i deixant-la fragmentada. En aquest sentit, aquesta tesi és inspirada en els intents que, recentment, s'han fet per fer una història del Carib, i explícitament en els treballs tan diversos com els de l'historiador jamaicà Franklin W. Knight (1942-), i l'escriptor estatunidenc Mark Kurlansky (1948-)⁶⁶. Amb la voluntat de superar les divisions nacionals, aquests dos autors, el primer amb un tall acadèmic i una mirada “interna” i el segon amb un estil divulgatiu i una perspectiva “exterior”, han explicat aquest espai segons uns patrons que són comuns a cada illa. Els elements d'aquests esquema són: invasió-colonització, resistència, creació d'una economia colonial, segregació dels autòctons i/o dels esclaus en fuga de les plantacions en les muntanyes de l'interior, assumpció i transformació de la cultura i dels valors dels colonitzadors. Encara que els resultats de la combinació de tals elements hagin donat un resultat diferent a San Domingo o Jamaica, el patró crea un espai on l'experiència, encara que no la reacció, és comuna. També Sardenya i Còrsega, i en realitat totes les illes del Mediterrani, han passat per aquest recorregut de colonització, encara que abans que el Carib, però d'una forma no tan diversa. Aquí no foren importats esclaus, però pel que fa Sardenya, alguns dels seus habitants eren adquirits com esclaus a Menorca i Barcelona, en un comerç en què tampoc pisans i genovesos van demostrar escrúpols⁶⁷. La pesca del corall, l'extracció del metalls, la cerealicultura en el Campidano sard o la viticultura en el Cap Cors, eren produccions de

⁶⁵ H. Frendo, *Party Politics in Fortress Colony. The Maltese Experience*, Midsea, Valletta 1991.

⁶⁶ F. W. Knight, *The Carribean, The Genesis of a Fragmented Nationalism*, Oxford University Press, Oxford-Nova York 1990 (1978); M. Kurlansky, *A Continent of Islands. Searching for the Carribean Destiny*, Addison-Wesley Publishing Company, 1992.

⁶⁷ D. Abulafia *op. Cit.*, 294; L. Livì, *La schiavitù domestica nei tempi di mezzo e nei moderni*, CEDAM, Padua 1928, pp. 75-77 i 317-321, on es transcriu la correspondència, en català, per realitzar l'adquisició de «dos sarts i una sarde».

les quals es beneficiaven els “continentals”. Entre el *Banco di San Giorgio* i la Companya Holandesa de les Índies Occidentals passa poca diferència, així i com entre la divisió feudal de Sardenya i l'establiment de *l'encomienda* a Cuba.

Per tant, en les pàgines que segueixen, s'intentarà reconstruir com aquest arxipèlag ha quedat fraccionat i dividit, fins a desaparèixer davant dels ulls dels qui l'observen. Aquesta és una tesi sobre com l'Illa de Sardenya i aquella de Còrsega han travessat, en el mig d'un foc creuat de tensions cap a un o un altre continent, els darrers tres segles, o sigui des de que apareixen els moderns nacionalismes. A partir del segle XVIII les dues illes experimenten un ferment d'alliberament d'aquesta condició, que alguns, ja llavors, parangonaven a aquelles de l'Amèrica colonial. Un ferment que és un primer vagit d'anticolonialisme, i en el qual es forgen les figures, mites i metàfores, de Pasquale Paoli i Napoleó. La dinàmica que neix d'aquest contrast entre espai colonial i metròpoli, entre “illencs” i “continentals”, acabarà influint profundament en el desenvolupament de l'arxipèlag i d'Europa. És aquí que els “pioners criolls”, que Anderson situa en Amèrica, comencen a teixir un discurs nacionalista⁶⁸. A partir de finals del set-cents, les tensions que genera una tal situació en el Mediterrani occidental, acabaran forjant el context en el qual, a partir dels anys setanta del segle passat, compareixen moviments independentistes, i àdhuc violents, en ambdues illes. Aquesta tesi és l'intent d'explicar, en una visió de conjunt, com Sardenya i Còrsega han arribat fins a aquest punt de la pròpia evolució. Naturalment, no es tracta d'una història narrativa i monogràfica, tampoc d'una història exclusivament “sarda” o “corsa”: és més un discurs que valoritza les interaccions i les connexions, els patrons comuns i les divergències. Una història comparativa.

---

⁶⁸ B. Anderson *op. Cit.*, pp. 47-66.

PRIMERA PART
SUCCESSIONS DINÀSTIQUES I REVOLUCIÓ AL MEDITERRANI
OCCIDENTAL

CAPÍTOL I

L'ILLA DE SARDENYA I LES GUERRES EUROPEES

Un Regne entre les Cases d'Habsburg, de Borbons i de Savoia

La Guerra de Successió Espanyola és considerada, en particular per la literatura històrica en llengua catalana, com l'esdeveniment que decreta definitivament la inclusió de l'anomenat Principat de Catalunya, del Regne de València i d'aquell de Mallorca en el marc de la Monarquia hispànica⁶⁹. La derrota militar i el fracàs de l'opció dinàstica representada per l'Arxiduc d'Àustria portaren, com és ben sabut, a la imposició del Decret de Nova Planta i a la fi de la tradició institucional en vigor en els territoris de la Corona d'Aragó. És, des d'aquest punt de vista, l'episodi que els moviments nacionalistes d'aquesta àrea geogràfica assumeixen com punt de partida del propi relat⁷⁰. En altres paraules, la pedra angular a sobre de la qual es sosté tot l'edifici teòric i emocional, en particular del nacionalisme català.

Pel que fa Sardenya el discurs és força diferent. Si per una banda és veritat que les conseqüències del conflicte van influenciar fortament la història d'aquesta illa, aquí sí determinant la seva eixida definitiva de l'òrbita ibèrica, al contrari la dinàmica que va portar a aquest resultat responia a raons alienes a aquelles continentals. A Sardenya no

⁶⁹ J. Albareda, *La Guerra de Successión de España. 1700-1714*, Crítica Barcelona 2010; ÍDEM, *Els catalans i Felip V: de la conspiració a la revolta. 1700-1705*, Vicens i Vives, Barcelona 1993; ÍDEM, *Catalunya en un conflicte europeu. Felip V i la pèrdua de les llibertats catalanes (1700-1714)*, Edicions 62/Generalitat de Catalunya, Barcelona 2001; A. D. Francis, *The First Peninsular War: 1702-1713*, Ernest Benn, Londres 1975; R. Gàrcia Càrcel, *España en 1700: Austria o Borbones?*, Arlanza, Madrid 2001; L. Frey, *A Question of Empire. Leopold I and the War of Spanish Succession 1701-1705*, Columbia University Press, Nova York 1983; H. Kamen, *The War of Succession in Spain. 1700-1715*, Weindenfeld and Nicolson, Londres 1969. Per una aproximació a las conseqüències que el conflicte va comportar per les relacions amb la resta de monarquies europees, vegeu: A. Álvarez-Ossorio (ed) *La pérdida de Europa. La Guerra de Successió por la Monarquia de España*, Fundación Carlos de Amberes/Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, Madrid 2007. Per una lectura de la conflictiva relació entre Catalunya i la Monarquia hispànica abans i després del conflicte per la successió dinàstica, vegeu: ÍDEM (ed.), *Una relació difícil. Catalunya i l'Espanya moderna (segles XVII-XX)*, Base, Barcelona 2007.

⁷⁰ És un fet que els protagonistes del catalanisme polític deixen clar, com és el cas de Antoni Rovira i Virgili: *Historia de los movimientos nacionalistas*, Editorial Minerva, Barcelona 1920, pp. 490-491. Per una perspectiva balearica, vegeu: G. Mir, *Inicis del nacionalisme a Mallorca: diferència i modernització*, a: ÍDEM, *Sobre nacionalisme i nacionalistes a Mallorca*, Editorial Moll, Palma de Mallorca 2006, pp. 15-52.

es va produir una confrontació entre monarquia absoluta/monarquia composta, i la contestació de la nova dinastia o la defensa de l'antiga eren lligades a antigues rivalitats entre faccions aristocràtiques. Un anònim poeta popular en gal·lurès, és a dir, la variant del la llengua sarda que es parla Gal·lura, molt influenciada per l'idioma cors, resumeix el sentit de la guerra de successió amb aquestes paraules:

Pal noi no v'ha middori,
nè impolta cal'ha vintu,
sia iddu Filippu quinto,
o Carulu imperatori⁷¹.

Segurament es tracta d'una banalització, però, en una cultura en la qual la oralitat era l'element dominant, aquests tipus de composicions reflecteixen en bona part el sentiment popular o, si volem, l'esperit del moment. I efectivament, quan la mort del Rei hispànic Carles II obrí la contesa per la successió de la Monarquia, la societat sarda, o millor dit la noblesa, després d'un primer moment de total desinterès, es va dividir en dos partits que tenien només una adhesió superficial a les raons dels bàndols que es varen formar a la Península Ibèrica⁷². Per entendre aquesta dinàmica cal remuntar al segle anterior.

Com part de la Corona d'Aragó, el Regne de Sardenya era administrat segons les mateixes tradicions institucionals en vigor als Regnes de Mallorca o València, i periòdicament es reunien els Estaments per tal de decidir el donatiu d'assignar a les arque reials⁷³. Les “veus”, és a dir aquells que tenien un escó en l'assemblea, estaven

⁷¹ F. Masala, *Sa limba est s'istoria de su mundu*, Condaghes, Càller 2007, p. 13. Traducció: per nosaltres no hi ha millor/ ni importa lo guanyador/ sigui ell Felip cinquè o Carles l'Emperador. En aquesta cita s'ha decidit mantenir el text original per reproduir fidelment la musicalitat de la composició i per evitar de donar la idea que en aquell moment el català fos llengua popular a tota l'Illa.

⁷² Ll. Guia Marín, *Ruptura i continuïtat de la Corona d'Aragó. L'impacte de la Guerra de Successió*, pp. 121-130, a: ÍDEM, *Sardenya, una història pròxima*, Afers, Catarroja 2012, pp. 115-146.

⁷³ Sobre les institucions parlamentàries sardes la bibliografia és vasta, per una indicació general vegeu: B. Anatra, *Istituzioni e società in Sardegna e nella Corona d'Aragona*, AM&D, Càller 1997; F. Manconi, *Cerdeña. Un Reino de la Corona de Aragón bajo los Austrias*, Publicacions de la Universitat de València, València 2010, pp. 25-31; P. Sanna, «I Parlamenti del Regnum Sardiniae. Problemi storico-istituzionali», a: *Archivio sardo del movimento operaio, contadino e*

dividits, per tot el segle XVII, en dos partits en els quals militaven, segons un lògica més clànica que política, els nobles sards. Des d'una banda hi era el clan dels Castellví, família d'origen valenciana titular del Marquesat de Laconi i d'aquell de Cea. Aquests, que havien arribat a tenir un dels seu representants com a Regent del Suprem Consell d'Aragó (Jordi Castellví i Dexart, 1626-1676), havien liderat des de principis de segle una batalla política per tal d'obtenir l'assignació exclusiva de tots els encàrrecs públics als nobles residents a l'Illa, inclòs el títol de Virrei⁷⁴. Gràcies a aquest fet, hom sap si per “amor patri” o oportunitat d'obtenir encàrrecs i prestigi, els Castellví van guanyar influència sobre una llarga porció de la noblesa sarda, que incloïa famílies com els Aymerich o els Santjust⁷⁵. El bàndol contrari era liderat pels Alagón, Marquesos de Villazor, que descendien dels darrers representats la Casa d'Arborea⁷⁶.

Aquesta era una família emparentada amb noblesa del Principat, a la qual havien pertanguts els dos últims monarques del Jutjat d'Arborea: Marià IV (1317-1375) i sa filla Eleonora (1347-1404). L'objectiu d'aquests, que gràcies a la política d'aliança matrimonial amb la noblesa catalana controlaven el més important dels quatre jutjats en què es dividia l'Illa, era obtenir el control del naixent Regne de Sardenya, que el Papa Bonifacio VIII havia “donat” als reis d'Aragó⁷⁷. Així, mentre Marià IV en un primer moment havia fet costat als catalans en en foragitar genovesos i pisans, en un segon moment havia començat una guerra contra els seus antics aliats, continuada per la filla

---

autonomistico, núm. 47-49 (1996), pp. 29-49.

⁷⁴ J. Gramunt *op. Cit.*, pp. 53-56.

⁷⁵ Sobre el debat parlamentari sard del segle XVII, les divisions de la noblesa illenca i el “patriotisme” d'aquesta, vegeu: F. Manconi *op. Cit.*, pp. 449-498; ÍDEM (ed.), *Don Augustín de Castellví, “padre della patria” sardo o nobile-bandolero?*, a: ÍDEM, *Banditismi Mediterranei. Secoli XVI-XVIII*, Carocci, Roma 2003, pp. 107-146; G. Murgia, «La società sarda tra crisi e resistenza. Il parlamento Avellano (1640-1643)» a: *Archivio sardo del movimento operaio, contadino e autonomistico*, núm. 41/43 (1993), pp. 79-109; G. Tore, «Il Regno di Sardegna nell'età dell'Olivares (1620-1640). Assolutismo monarchico e parlamenti», a: *ibidem*, pp. 59-78.

⁷⁶ Sobre el *jutjat* i en general el període d'història sarda que pren el nom d'aquesta institució (*Sardegna giudicale o periodo giudicale*), consulteu: A. Boscolo, *La Sardegna bizantina e alto-giudicale*, Chiarella, Sàsser 1978; J. Day, *La Sardegna e i suoi dominatori dal secolo XI al secolo XIV*, a: G. Galasso (dir.), *Storia d'Italia*, vol. X, Unione Tipografico-Editrice Torinese (a partir d'ara UTET) Torí 1984, pp. 3-186.

⁷⁷ A causa d'aquesta “insubmissió” els Arborea foren processats i tota la documentació relativa a aquest procediment és conservada a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, ara consultable a: F. C. Casula (ed.), *Procesos contra los Arborea*, ETS, Pisa 2002-2003 (III volums).

Eleonora. Amb la mort d'aquesta, però, a governar Arborea fou un seu cunyat Guillelm III de Narbona (?-1424), que després dues derrotes militars (Sanluri, 1409; l'Alguer 1412) cedí els drets del Jutjat a canvi de diners. Les terres d'Arborea es transformaren en Marquesat d'Oristà, assignat sempre a descendents d'Eleonora i Marià IV, els Cubello (Cubell, en la versió catalana), i finalment al segle XV als Alagón. Aquests eren una branca secundària dels més prestigiosos Comptes de Sastago, amb llaços amb famílies sardes que remuntaven fins al segle XI, i que al segle XV esdevingueren senyors dels antics dominis dels Arborea. Un Alagón, Leonardo, en 1469 va reunir el les seves mans una gran quantitat de terres, suscitant l'enveja de molts, sobretot del Virrei, Nicolau Carroz. Aquest era descendent dels primers conquistadors, i, per tal de tancar la partida amb els Arborea, tramà per moure guerra al noble sard. Així es gestà el darrer intent d'obtenir el control del Regne, però, després d'un primer èxit, l'exèrcit de l'hereu d'Eleonora fou derrotat en aquella que es coneix com la batalla de Macomer (1478). A partir d'aquell moment, el Marquesat passava a les terres de la Corona, mentre al segle XVI els Alagón, ara petits feudataris, es convertirien en un partit progovernamental i molt lligat a la dinastia Habsburg⁷⁸.

La societat sarda del segle XVII, pel que fa les relacions entre clans o bàndols aristocràtics, era una realitat poc diferent d'aquella Catalunya a la vigília de la Guerra dels Segadors descrita per l'historiador britànic John H. Elliott⁷⁹ És tractava d'una situació de bandositat latent en la qual les divisions polítiques o ètniques no eren forçadament el detonant de l'enfrontament, una situació que, com ha descrit magistralment l'historiador alemany Helmut G. Koenigsberger, era ben present també a Sicília⁸⁰. Aquí com a les dues majors illes del Mediterrani occidental, les tensions desbordaven sovint en actes de violència i fenòmens de bandolerisme, en els quals a la

⁷⁸ Per aquest episodi, vegeu: R. Carta Raspi *op. Cit.*, pp. 686-709; M. Scarpa Senes, *La guerra e la disfatta del Marchese di Oristano, dal manoscritto di Giovanni Proto Arca*, Edizioni Castello, Càller 1997

⁷⁹ J. H. Elliott, *La revolta catalana. 1598-1640. Un estudi sobre la decadència de Espanya*, Editorial Vicens Vives, Barcelona 1966 (ed. Original: Cambridge University Press 1963), pp. 1-107.

⁸⁰ H. G. Koenigsberger, *La práctica del Imperio*, Alianza Universal, Madrid 1989 (ed. Original en anglès: Cornell University, Nova York 1969), en particular les pp. 210-219

practica es confrontaven, no els partidaris d'un major poder local contra dels defensors d'un model més centralista, sinó les més influents famílies amb les respectives clientele. En el marc del Regne de Sardenya la violència va arribar al seu clímax quan el Marquès Agustí de Castellví, considerat el líder del partit “localista”, va ser assassinat a Càller al 1668. El crim es perpetrà durant els dies en que era prevista la reunió dels Estaments i el noble sard es preparava a demanar, un altre cop, l'exclusivitat dels encàrrecs pels illencs. L'assassinat, esdevingut de nit dins de la part amurallada de la capital, va ser interpretat pels Castellví com una maniobra del Virrei en acord amb els Alagón per eliminar la oposició. En un medi en el qual la venjança era, i en part encara és, un element fonamental de la conducta humana, la resposta a la “ofensa” no es va fer esperar. Un més després, en el Castell, el quarter emmurallat de Càller on residien totes les autoritats continentals, fou assassinat a trets el Virrei, Manuel de Los Cobos y Luna, IV Marqués de la Camarasa⁸¹.

Reflectint sobre aquesta situació, l'italianista Joaquin Arce ha escrit: «si ello no refleja una situación interior contra España, las consecuencias fueron, en todo caso, fatales para el gobierno español»⁸². El fet obrí un enfrontament entre la noblesa sarda encara més greu del que ja existia, i durant els anys successius es va desenvolupar una fort i violenta rivalitat entre bandositats que, amb la mort de Carles II, influencià potentment la dinàmica de la Guerra de Successió⁸³. De fet, la proclamació de Felip V com nou sobirà va donar la possibilitats als Castellví, que no havien obtingut mai el favor de la Casa d'Àustria, de poder-se imposar definitivament als seus rivals declarant-se lleials a la nova dinastia. Així els caps de la facció que durant el segle anterior havia defensat un major autogovern, van declarar-se felipistes, van obtenir per aquest gest uns títols i privilegis que en passat havien estat prerrogativa dels seus rivals, els Alagón. Aquests, austriacistes, van haver de passar a la clandestinitat refugiant-se en l'interior o intentant

---

⁸¹ Pels detalls sobre els dos fets de sang, vegeu: D. Scano, «Donna Francesca di Zatrillas, marchesa di Laconi e di Sietefuentes» a: *Archivio storico sardo*, vol. XXIII (1942), pp. 3-349.

⁸² J. Arce *op. Cit.*, p. 39.

⁸³ F. Manconi *op. Cit.*, pp. 465-498; B. Anatra *op. Cit.* pp. 27-37.

escapar de l'Illa⁸⁴.

Per tant, podem acostar la situació de Sardenya a aquella que es va donar en altres territoris de la Corona d'Aragó, com ara Sicília o Mallorca, on les bandositat que competiren durant tot el segle XVII per obtenir favors, prebendes i privilegis, determinaren també la dinàmica de l'oposició durant la crisi dinàstica en els dominis hispànics⁸⁵. En el fons, si es fan les degudes diferències de context temporal, socioeconòmic i geogràfic, no era una situació tan diferent d'aquella que dividia Barcelona en la Biga i la Busca durant el segle XV⁸⁶. Al desordre que regnava en aquesta part de la Corona d'Aragó, segurament va contribuir el fet que els titulars dels feus més extensos, que reunien casi la meitat de les terres de l'Illa, no residien aquí. A finals del segle XVIII, aquests eren membre de la noblesa valenciana i castellana, com els Borja, que però havien descuidat els seus interessos⁸⁷.

Pel que fa la evolució del conflicte Sardenya va quedar fora dels teatres principals fins al 1707-1708, quan la ofensiva austriacista es va desenvolupar en Itàlia, en particular en el sud i les illes. En aquest marc el darrer Virrei felipista de Sardenya, Pedro Nuño Colón de Portugal y Ayala (1676-1733) – que irònicament era descendent de Cristobal Colón i vantava el títol de Marquès de la Jamaica – temia un cop de mà de la noblesa sarda lligada als Alagón, quan una flota britànica es va presentar davant a Càller amb un

⁸⁴ Sobre els període 1700-1720 no hi han textos específics, sols es poden citar estudis que només en part analitzen aquesta fase obscura de la història sarda: M. A. Alonso Aguilera, *La conquista y el dominio español de Cerdeña (1717-1720)*, Universidad de Valladolid. Facultad de Filosofía y Letras, 1977; Ll. Guia Marín *op. Cit.* Les històries generals repeteixen la versió fixada a principi del segle XIX: G. Manno, *Storia di Sardegna*, vol. IV, Alliana e Paravia, Torí 1827, pp. 13-91. La font principal d'aquest període és: V. Bacallar y Sanna, *Comentarios de la guerra de España e historia de su Rey Phelipe V el animoso*, Atlas, Madrid 1957 (ed. Original: Matheo Garvizza 1725).

⁸⁵ Per Sicília, vegeu: H. G. Koenigsberger *op. Cit.*; D. Mack Smith, *Storia della Sicilia medievale e moderna*, Laterza, Bari-Roma 1994 (1970), pp. 290-299.

⁸⁶ Pel context mallorquí, vegeu: A. La Senne, *Canamunt i canavall*, Editorial Moll, Palma de Mallorca 1981; J. Serra i Barceló, *Els Bandolers a Mallorca (ss. XVI-XVII)*, El Tall Editorial, Palma de Mallorca 1997. Per Barcelona: C. Batlle, *Barcelona a mediados del siglo XV*, Ediciones El Albir, Barcelona 1976.

⁸⁷ Consulteu: R. Pinna, *Atlante dei feudi sardi op. Cit.* pp. 132-185, es tracta d'una sèrie de mapes que mostren l'evolució dels feus des del segle XV fins a finals de XVIII, organitzades per origen dels titulars. A través d'elles es veu clarament la preponderància de l'element valencià, com també la seva actitud absentista.

contingent reclutat a Catalunya. El Virrei es va rendir tractant com a única condició la seva salvaguarda personal⁸⁸. L'Illa va passar a mans dels Habsburg sense combats, excepció feta pel bombardeig de Càller, que es va produir, per error o per la voluntat de deixar clar el canvi de la guarda, *després* la rendició⁸⁹. És aquest context que ha permès als historiadors sards de parlar impròpiament d'un període “austriac”, o de “dominació austriaca” que hauria durat des de 1708 fins al 1720, any en el qual el Regne va passar definitivament a mans de la dinastia Savoia⁹⁰. En realitat, com ha subratllat recentment també l'historiador valencià Lluís Guia Marín, no es va tractar d'un nou curs en la història illenca, sinó d'un període en el qual «en realitat, a més de les lògiques convulsions d'una situació de guerra i dels canvis dinàstics, que aquesta comportava, la situació jurídica i institucional interna fou d'una relativa normalitat i continuïtat»⁹¹. A més no s'ha de confondre, com ha passat sovint en una historiografia sarda poc atenta a aquests matisos, el fet que el Regne romangués en mans de la dinastia dels Habsburg amb una invasió “dels austriacs”⁹². Es tracta d'una convicció que ajuda, si així es pot dir, a acreditar el paper “nacional” del Regne de Sardenya en la construcció l'Estat italià nascut al 1861, sorgit de dues guerres contra l'Imperi Austríac i ampliat en conseqüència d'altres dos conflictes amb el successor d'aquest estat, l'Imperi Austrohongarès. Malgrat el període 1708-1720 sigui indicat com dominació austriaca, en realitat a l'Illa no es produí un desembarcament diguem-ne “d'alemanys”, i a governar el Regne foren els exiliats austriacistes provinents de la Península Ibèrica o en tot cas membres de la noblesa sardoibèrica⁹³.

⁸⁸ El Virrei era Pedro Nuño Colon de Portugal y Ayala; per qualsevol informació sobre els virrei del període ibèric, vegeu: J. Mateu Ibars, *Los virreyes de Cerdeña. Fuenetes para su estudio*, CEDAM, Pàdua 1964-1967 (II volums).

⁸⁹ R. Carta Raspi *op. Cit.*, pp. 766-769.

⁹⁰ Els exemples són abundants, per entendre la força d'aquesta tradició historiogràfica, vegeu: G. Manno *op. Cit.*, Torí 1825-1827 (IV volums); F. Uras, *La Sardegna nel periodo sabaudo: politica e amministrazione durante il governo del vicerè Tomaso Ercole Roero di Cortanze (1727-1731)*, tesi doctoral, Università degli Studi di Cagliari, 2010.

⁹¹ Ll. Guia Marín *op. Cit.*, p. 130.

⁹² Una de les poques excepcions, és: R. Carta Raspi *op. Cit.*, p. 767.

⁹³ És un fet evident des de la anàlisi de la literatura a sobre de l'exili austriacista, vegeu: A. Alcoberro, *L'Exili austriacista*, vol. I, Fundació Noguera, Barcelona 2002, pp. 52-54; D. Canyameras, *Els exiliats de la guerra de successió*, Rafael Dalmau, Barcelona 1964, en particular p. 16; M. Batllori, *Sardenya i els estats italians de la Corona d'Aragó, refugi dels austriacistes. 1714, el cas del Jesuïtes catalano-aragonesos*, a: AA. VV., *XIV Congresso di Storia della Corona d'Aragona*, vol.

Aquesta reorganització dinàstica del Mediterrani occidental, però, va durar pocs anys. El 1717 Sardenya va ser un altre cop teatre del conflicte entre els Borbons i els Habsburg, en la anomenada Guerra de la Quàdruple Aliança. En aquell primer intent de reconquesta dels territoris perduts a Itàlia, l'actor principal fou el Cardinal Giulio Alberoni (1664-1752)⁹⁴. Originari del camp de Parma i d'extracció relativament humil, aconseguí un ràpid ascens social gràcies a la educació i als bons lligams amb la jerarquia eclesiàstica que controlava els territoris pontificis en Itàlia central (Ravenna). La seva promoció, però, era lligada sobretot als esdeveniments de la Guerra de Successió Espanyola, quan es guanyà els favors del Duc de Vendome i la Cort borbònica de Madrid, mentre la consagració definitiva arribà amb l'organització del matrimoni entre Felip V i Isabel Farnese (1692-1766), neta del Duc de Parma, el protector d'Alberoni⁹⁵. Des d'aquesta posició de força, el Cardenal de Parma fou el principal arquitecte de la política de recuperació dels territoris perduts a Itàlia, impulsada per la necessitat de la Farnese per trobar trons pels propis fills. En aqueixos plans tenia una certa importància el lligam entre Alberoni i els exiliats felipistes sards, com era el cas de l'historiador Vicente Bacallar y Sanna (1669-1726). No fou un cas que la campanya militar borbònica comencés aquí, la plaça forta indispensable per llançar des de la costa oriental de la Península Ibèrica una invasió de Sicília o del migdia d'Itàlia⁹⁶.

II, Carlo Delfino Editore, Sàsser 1995, pp. 69-71; G. Stiffoni, «Un documento inedito sobre los exiliados austríacos después de la guerra de sucesión», pp. 24-51 a.; *Estudis*, núm. 17 (1992), pp. 7-55.

⁹⁴ P. Castagnoli, *Il Cardinale Giulio Alberoni*, Libreria Editrice Francesco Ferrari, Roma 1929-1932 (III volums); S. Hartcourt-Smith, *Cardinal of Spain. The Life and Strange Career of Alberoni*, Alfred Knopff, Nova York 1944; C. Pariset, *Il Cardinale Giulio Alberoni. Monografia storica*, Zanichelli, Bolonya 1905; G. F. Rossi (ed.), *Cento studi sul Cardinale Alberoni*, Collegio Alberoni, Piacenza 1978.

⁹⁵ Per una biografia de la Farnese, vegeu: E. Armstrong, *Elisabeth Farnese. The Tragment of Spain*, Longmans Green & Co., Londres 1892; M. A. Pérez Samper, *Isabel de Farnesio*, Plaza Janés, Barcelona 2003.

⁹⁶ Vicent Bacallar era un dels principals exponents del partit felipista sard; escriptor, fou membre fundador de la Reial Academia Española i publicà, entre les altres coses, un comentari a la Guerra de Successió Espanyola i un tractat sobre el govern monàrquic: V. Bacallar, *Monarquia Hebrea*, Matheo Garvizza, Gènova 1719; ÍDEM, *Comentarios de la guerra de España op. Cit.*. Sobre aquest polític i intel·lectual, vegeu: E. Bogliolo, *Tradizione e innovazione nel pensiero politico di Vincenzo Bacallar*, Franco Angeli, Milà 1989; F. Elías de Tejada *op. Cit.*, pp. pp. 215-228.

La conquesta de Sardenya, en aquesta ocasió, no fou així tan fàcil com pocs anys abans, no tant per la resistència de les elits illenques – més aviat preocupades per l'amenaça que els exiliats austriacistes comportaven per la pròpia posició social – sinó per la oposició dels que s'hi havien establert després del Tractat d'Utrecht⁹⁷. No fou, però, una resistència a sang i fetge, perquè en el fons no estaven gens contents de lligar el propi futur a aquesta terra pobre, perifèrica i amb escasses possibilitats de fer una carrera decent, i sobretot no gaudien del recolzament de la noblesa local, indispensable per organitzar una guerra de bandes contra els invasors. Per tant, després que el Virrei abandonà Càller l'oposició es concentrava sobretot en el nord, on a l'Alguer s'arribà a resistir durant quaranta dies de setge. Un cop caigut aquest reducte, però, no devien prendre malament el trasllat a altres dominis de la Casa d'Àustria, i molts austriacistes, refugiats en l'últim baluard de Castellaragonés, guanyaren Còrsega i d'aquí passaren al continent⁹⁸.

La situació de desequilibri geopolític que afectava el Mediterrani occidental a principis del segle XVIII, va trobar finalment una parcial solució entre 1718 i 1720. En 1718 Sicília també fou ocupada per tropes borbòniques espanyoles, cosa que feu preocupar ulteriorment els britànics que temien sobretot dues coses: l'extensió mediterrània de la Monarquia hispànica, i les eventuals connivències entre la política revisionista d'Alberoni i un complot jacobita, que hauria pogut gaudir del recolzament rus i suec⁹⁹. Ja en ocasió del Tractat d'Utrecht els britànics s'havien oposat fermament a que l'Illa

⁹⁷ M. A. Alonso Aguilera, *La conquista y el dominio español de Cerdeña op. cit.*, pp. 47-108; L. Arezio, «Il Cardinale Alberoni e l'impresa di Sardegna nel 1717» a: *Archivio Storico Sardo*, vol II (1906), pp. 257-309; Ll. Guia Marín *op. Cit.*, pp. 139-144; G. Manno, *Storia di Sardegna*, vol IV, Alliana e Paravia, Torí 1827, pp. 56-73.

⁹⁸ Un llistat d'aquest es troba a: F. Loddo Canepa, *Dispacci di Corte ministeriali e vice-regi concernenti gli affari politici, giuridici, ecclesiastici del Regno di Sardegna*, Società Nazionale per la Storia del Risorgimento, Roma 1934, pp. XVI-XVIII. Pel setge de l'Alguer, vegeu: M. A. Alonso Aguilera *op cit.*, pp. 94-97; A. Budruni, *Breu història de l'Alguer. Del neolític fins al 1720*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat (a partir d'ara PAM), Barcelona 2010, pp. 197-199; aquesta és la traducció d'un text que un historiador local va publicar en italià entre 1981-1989, i malgrat hagi estat realitzada recentment, no inclou els resultats que la recerca històrica sobre aquest tema ha assolit al llarg dels darrers trenta anys.

⁹⁹ M. A. Alonso Aguilera *op. Cit.*, p. 59.

tornés, després segles dels Vespres Sicilians, a mans angevines, com que no es quedés en aquelles dels Àustria, que ja controlaven el Regne de Nàpols. Així, gràcies també a una insurrecció dels pescadors i artesans de Palerm, que reaccionaven d'aquella manera a les vexacions de la tropa aquarterada en la ciutat (sobretot voluntaris irlandesos, mercenaris de parla alemanya, i només en part de francesos), els britànics obtingueren la coronació d'un Savoia¹⁰⁰. Fou per aquest motiu que, davant l'aventura d'Alberoni, la *Royal-Navy* es dirigí cap a les costes de l'Illa de *Trinacria* (el nom grec de Sicília). Aquí, al llarg de Cap Passero aconseguí imposar-se definitivament a sobre de la Armada felipista, un pas important, tant per la supremacia britànica en el Mediterrani, com per la solució de la contesa oberta amb la mort del “rey hecizado” Carles II. En la mateixes aigües, just per subratllar un altre element que es repeteix en la història d'aquest mar, es lliurarà, en 1940, un altra important batalla, aquesta volta entre vaixells britànics i italians¹⁰¹.

Davant la ofensiva borbònica, la Casa de Savoia, que havia obtingut amb el Tractat d'Utrecht (1713) la titularitat del Regne de Sicília, va mantenir una actitud ambigua, sense involucrar-se excessivament en la defensa. Per tant Vittorio Amedeo II de Savoia (1666-1732, Rei de Sicília de 1713 a 1720, de Sardenya entre 1720 i 1730) es va veure obligat a bescanviar *Trinacria* per *Ichhusa*. Començava així el període que en la literatura historiogràfica sarda es coneix com savoienç o piemontès (1720-1861)¹⁰². El Tractat de Londres (1720), que establia les modalitats d'aquest passatge, incloïa també unes clàusules que obligaven els nou sobirans a “respectar les tradicions, usos i costums”, és a dir a mantenir la estructura administrativa i a reconèixer la noblesa i els seus drets feudals. No obstant aquest element conservador, el tractat representava el primer document diplomàtic en el qual, abrogant una tradició multiseccular segons la

¹⁰⁰ D. Mack Smith *op. Cit.*, pp. 297-306.

¹⁰¹ N. A. M. Rodger, *The Command of the Ocean. A Naval History of Britain, 1649-1815*, Allen Lane, Londres 2004, pp. 227-228. Pels detalls de les operacions en el Mediterrani, vegeu: W. L. Clowes, *The Royal Navy. A History from the Earliest Times to the Present*, Vol III, Chatham Publishing, Londres 1996, pp. 30-38 (ed. Original: Sampson Low, Marston&Co. 1898).

¹⁰² Per la història siciliana d'aquest període, vegeu: D. Mack Smith *op. Cit.*, en particular les pp. 315-319.

qual Itàlia i les illes al seu voltant formaven part del domini pontifici, «els feus papals de Sicília i Sardenya van ser utilitzats com si el Papat no existís»¹⁰³. Lluny de ser una anècdota de la història, aquests canvis dinàstics en les illes mediterrànies eren una senyal important del nou curs en la política europea.

Durant la cerimònia de presa de possessió a Càller, el Monarca – contràriament al que havia fet a Sicília en 1713 – no es va presentar, mentre enviava el primer d'una llarga sèrie de virreis (els Savoia no van visitar l'Illa abans de principis del segle XIX). Era Filippo Guglielmo Pallavicino Baró de Saint Remy (1662-1732, en el càrrec entre 1720-1724 i 1726-1728), que, en el primer discurs davant dels Estaments, jurava respectar:

qualesquier privilegios, constituciones, capítulos de corte, pragmáticas, sanctiones, estatutos, ordenaciones, libertades, franquexas, exempciones, buenos usos, fueros, constumbres escritas o no escritas [...], tanto en parlamento general hechas como singularmente, las que se hicieren a las universidades, cllegios y particulares personas de este Reyno, capitulos de breu, carta de logu, y todas qualesquier cosas que en semejantes juramentos se ha acostumbrado jurar por los serenissimo Reyes de Aragón de inmortal memoria¹⁰⁴.

En altres paraules, el canvi dinàstic no comportava un Decret de Nova Planta. Aquesta actitud prudent i “conservadora” va determinar fortament la política a l'Illa almenys fins a la meitat del segle XVIII. De fet els Savoia no eren una dinastia particularment propensa a una projecció mediterrània, tot al contrari eren en origen uns “muntaners” provinents des d'una regió alpina de la qual prenen el nom, parlaven i escrivien preferentment en francès i les seves ambicions expansionistes eren cap a Milà i la Plana

¹⁰³ G. Treasure, *The Making of Modern Europe. 1648-1780*, Methuen, Londres-Nova York 1985, p. 185 (gairebé la mateixa frase es troba a la p. 98).

¹⁰⁴ Archivio di Stato di Cagliari (a partir d'ara ASC), *Antico Archivio Regio*, b. 197-4, Atti di possessione del Barone di Saint Remy, pp. 646 i següents, reproduït a: Ll. Guia Marín *op. Cit.*, p. 145. Per totes les condicions de la cessió del Regne, vegeu: C. A. Garufi, *Rapporti diplomatici tra Filippo V e Vittorio Amedeo II di Savoia nella cessione del Regno di Sicilia dal trattato di Utrecht alla pace dell'Aja (1712-1720)*, Boccone del Povero, Palerm 1914; A. Mattone, *La cessione de Regno di Sardegna dal trattato di Utrecht alla presa di possesso sabauda*, a: «Rivista storica italiana», a. CIV (1992), pp. 5-89; L. La Rocca, *La cessione de Regno di Sardegna alla Casa sabauda. Gli atti dipolmatici e di possesso con documenti inediti*, a: «Miscellanea di Storia d'Italia», vol. X, (1906), pp. 120-139. Sobre el primer virrei savoienç de Sardenya, vegeu: P. Merlin, *Il vicerè del bastione. Filippo Guglielmo Pallavicino di Saint Remy e il governo di Sardegna (1720-1727)*, Provincia di Cagliari, Càller 2005.

Padana. Vittorio Amedeo II, per exemple, als mandataris encarregats de negociar a Utrecht els hi recordava que era «absolutament necessari no oblidar-se d'obtenir tot l'Estat [Ducat] de Milà, o una seva part: aquella que es troba d'aquesta banda del Ticino i del Llac Major, amb el Tortonese i el Marquesat de Finale»¹⁰⁵. És fàcil imaginar-se la decepció en veure les pròpies ambicions expansionistes projectar-se abans cap a Sicília i, finalment, cap a Sardenya. Quan el primer virrei piemontès va desembarcar a Càller, va palesar tot aquest malestar afirmant: «le plus grand mal que je vois dans ce pays, c'est que la noblesse est pauvre, le pays miserable et depeuplé, les gents presseaux et sans aucune commerce, et l'air mauvais [o sigui, la malària], sense qu'on pusse remédier»¹⁰⁶.

Aquesta era no solament la opinió de la noblesa piemontesa, més bé era una idea comuna de la més avançada cultura europea del moment. Ho demostren les pàgines que el Baró de Montesquieu (1689-1755) dedica a Sardenya, en la relació d'un periple europeu que va realitzar entre 1728 i 1732. El filosof confessava que era una terra tan inhòspita que el mateix Saint Remy es feia portar l'aigua des de Pisa, mentre el paisatge era tant desolat que «es fan quelcom com 20 milles sense encontrar ni una casa o un arbre». El judici sobre la població local no era gens entusiasta, i els sards quedaven identificats amb una gent que «no tallen l'herba per nodrir els ramats durant l'hivern; perquè els seus pares mai ho han fet. No planten ni tan sols un arbre. Perquè els seus pares mai ho han fet»¹⁰⁷. Els mateixos militars o funcionaris piemontesos enviats aquí no aconseguien entendre la realitat illenca, encara marcada per un caràcter ibèric, i sovint nodrien una sincera animadversió pel seu lloc de destí¹⁰⁸. Probablement en aquesta difícil acceptació del nou Regne jugaven un paper important els escrits sobre l'Illa que van ser publicats a finals de la Guerra de Successió i que descrivien, en llengua

¹⁰⁵ R. Carta Raspi *op. Cit.*, p. 771.

¹⁰⁶ *Ibidem* p. 775. He decidit no traduir aquesta cita per donar una prova concreta de com la noblesa piemontesa utilitza el francès com a idioma preferent.

¹⁰⁷ Montesquieu (C. L. De Secondat, baró de), *Voyage de Gratz á la Haye*, p. 237, a: *Oeuvres Complètes*, Éditions du Seuil, Paris 1980, pp. 214-331.

¹⁰⁸ A aquest propòsit, vegeu les memòries d'un anònim militar publicades ja fa uns vint anys: F. Manconi (ed.) *Descrizione dell'Isola di Sardegna*, Comune di Cagliari, Càller 1985. També és útil consultar: F. Elías de Tejada *op. Cit.*, pp. 231-246.

francesa, Sardenya com un lloc fèrtil, hospitalari, ric i fins i tot on abundaven metalls preciosos. Era una literatura adreçada a acreditar l'Illa com una possessió apetible en el joc diplomàtic llavors en curs, falsejant notablement la realitat, doncs Sardenya era pobre, tenia unes poc productives mines d'argent i plom, mentre l'explotació agrària de les planes costaneres era limitada a causa de la malària¹⁰⁹. Davant d'aquestes expectatives fracassades, és fàcil entendre com per la Casa de Savoia, arran de la adquisició, Sardenya fos considerada poc més que una moneda de canvi per poder obtenir, a la primera circumstància favorable, algun territori més adient als seus projectes expansionistes¹¹⁰.

L'Illa era, com es pot imaginar després dels fets bèl·lics, encara força inestable, i a més els Savoia tenien, per efecte dels acords amb els quals els Habsburg havien cedit el Regne, les mans lligades. Aquesta situació – a diferència del que passava a la part de la Corona d'Aragó en mans borbòniques – reduïa el poder de la Corona, que durant les primeres dècades no tenia institucions pròpies i en practica funcionava a través dels feudataris. La eficàcia d'aquest sistema era ben llunyana dels estàndards als quals estaven acostumats els Savoia en els seus territoris de *terra ferma*, com es solen anomenar a partir de la conquesta de Sardenya, els quals eren governats a través d'un sempre més fort centralisme. La imposició de la voluntat reial per sobre dels interessos dels poders locals era un procés que havia començat a finals del segle XVI, quan els Savoia eren encare Ducs, i que fou acompanyat per l'establiment de la capital a Torí i per la introducció de l'italià com a llengua de l'administració¹¹¹. Durant tota la primera

¹⁰⁹ Sobre tots, vegeu: Anònim, *La Sardaigne paranymphe de la paix aux souveraines de l'Europe*, Boulogne 1714; Anònim (Jean Rousset de Missy) *Description géographique, historique et politique du Royaume de Sardaigne avec plusieurs pieces curieuses concernant les interets des Princes par rapport à ce Royaume*, Van Duren, La Haia 1725.

¹¹⁰ L. Bulferetti, *Un progetto di baratto della Sardegna durante il Regno di Vittorio Amedeo III (1784)*, a: «Archivio storico sardo», a. 1954, vol. XXIV, pp. 225-235; I. Calia, «La Sardaigne dans le système diplomatique français avant i après son passage au Piémont», a: *Etudes Corses*, a. XVI (1988), núm. 30/31, pp. 319-334.

¹¹¹ Per l'absolutisme de la Dinastia Savoia, tot i que no sigui una monografia sobre el tema, vegeu: P. Cozzo, *La geografia celeste dei Duchi di Savoia*, Il Mulino, Bolonya 2006. Sobre la relació dels Ducs amb les assemblees parlamentàries, vegeu: H. G. Koenigsberger, *The Parliament of Piedmont during the Renaissance, 1460-1560 op. Cit.*. Per la tradició parlamentària a Itàlia, vegeu: ÍDEM, *The Italian Parliaments from the Origins to the end of the 18th Century*, a: ÍDEM (ed.), *Politicians*

meitat del segle XVIII, seguint sempre l'exemple borbònic, els primers reis de la Dinastia Savoia van promoure importants reformes de caire centralitzador en l'administració, en les finances i en la justícia, així i com en els camps de la economia i de la instrucció, que però no es van aplicar al nou domini¹¹². Es tractava d'una objectiva falta de poder real determinada pels acords de Londres (1718), que feien impossible la promulgació d'una Nova Planta pel Regne de Sardenya, però també era una senyal del desinterès envers de l'Illa. En realitat, a partir de la meitat del segle, els Savoia començaren a erosionar sensiblement les prerrogatives del Regne sard i a introduir canvis en la seva administració¹¹³.

Un problema impel·lent al qual no van poder obviar enfrontar-se era el bandolerisme, una constant a Sardenya, a la veïna Còrsega i a bona part de les illes mediterrànies. Aquesta fase de la llarga història d'aquest fenomen ha estat definida, pel que fa Sardenya, com “polític” o “(anti)colonial”, per diferenciar-ho del “social”, més típic dels segle XIX i XX¹¹⁴. Es tractava, efectivament, d'un bandolerisme protagonitzat per les capes altes de la societat, petits nobles locals o grans feudataris que utilitzaven grups de bandolers en les seves guerres clàniques o per oposar-se a la autoritat de la Corona. La zona calent d'aquest bandolerisme era la part nord-oriental de l'Illa, i en particular Gal·lura, ja camp de batalla en ocasió de la conjura de Camarasa i on residien la majoria dels nobles “austriacistes” (o carlistes, com es deien llavors). Aquí es lliurava un contesa, que en aquesta part de Mediterrani no podia ser altra cosa que una *faida* o *disamistade*, entre potents famílies locals, endegada, o més sovint revifada, per la irrupció dels nous sobirans, amb els quals, o en contra dels quals, es posicionaren instrumentalment els bàndols rivals¹¹⁵. Era una confrontació que arrossegava antics

---

and Virtuosi. Essays in Early Modern History, The Hambledon Press, Londres-Ronceverte, 1986, pp. 27-61.

¹¹² G. Smycox, *L'età di Vittorio Amedeo II*, pp. 394-416, a: G. Galasso (dir.), *Storia d'Italia. Il Piemonte sabauda*, VIII*, UTET, Torí 1993, pp. 271-438.

¹¹³ A. Accardo, N. Gabriele, *Scegliere la patria. Classi dirigenti e Risorgimento in Sardegna*, Donzelli, Roma 2011, pp. 7-8.

¹¹⁴ J. Day, *Uomini e terre nella Sardegna coloniale (XII-XVIII secolo)*, CELID, Torí 1987, pp. 278-285; M. Brigaglia, *Sardegna perché banditi*, Carte Segrete, Roma 1971, pp. 58-67.

¹¹⁵ La paraula italiana i corsa *faida* correspon al sard *disamistade*, i es pot traduir al català com bandositat. Amb aquests termes s'indica un estatus de guerra entre dos clans, bàndols o dos famílies

rancors entre la nobles feudal, enfrontada pel control d'unes prebendes i encàrrecs – sovint casi la única font d'ingressos – o per mantenir un control gairebé indiscutible sobre les pròpies terres. El bandolerisme sard dels segle XVII i XVIII recorda, casi en tot i per tot, el què descriuen Joan Reglà (1917-1973), Xavier Torres i Ricardo García Carcel per la Catalunya barroca, o Aina de Le Senne per Mallorca, amb la diferència que a Sardenya pareix complicat arribar a una catalogació ben clara entre Nyerros i Cadells o Canamunt i Canavall¹¹⁶. És probablement un efecte de la falta d'estudis monogràfics per aquest període, donada pel fet que tota documentació hauria de trobar-se entre els arxius de Siamancas i aquells de la Corona d'Aragó. També s'ha de dir que els modernistes sards han prestat més atencions a les institucions del Regne o a l'economia, deixant en un segon pla les qüestions d'ordre públic. És necessari, doncs, no caure en l'error d'una exclusivitat sarda, malgrat la persistència fins als nostres dies de fenòmens criminals semblants en les àrees rurals internes, i fora bo aplicar a *Ichnusa* la lliçó que Torres donava sobre Catalunya:

Des d'aquesta perspectiva el Principat de començaments del segle XVII no fóra pas un país més «primitiu» o anacrònic que la Llombardia espanyola, els estats pontificis o el regne de Nàpols, algunes províncies de la monarquia francesa o alguns principats imperials centreeuropeus. L'excepció, si per cas, és més l'Anglaterra Tudor o la Castella resultant el regnat d'Isabel i Ferran, on el poder monàrquic, no pas sense violència, ha pogut imposar-se d'ençà de les darreries del segle XV sobre una noblesa autòctona no pas menys turbulenta [...]¹¹⁷.

La inestabilitat i l'escàs poder de la Corona en les terres feudals – que no arribà a generar una revolta generalitzada a tota l'Illa – era la principal preocupació dels primers

---

no necessàriament d'origen noble, que pot durar generacions, i que segueix un ritual i unes regles ben establertes. En aquesta tesi es farà servir sobretot la versió italo-corsa (*faida*) i sarda (*disamistade*) per referir-se a aquesta circumstància, sense voler afirmar una especificitat illenca del fenomen.

¹¹⁶ A. de La Senne *op. Cit.*; R. García Carcel, *El bandolerismo catalán en el siglo XVII*, a: J. A. Martínez Comeche (ed.), *El bandolero y su imagen en el siglo de oro*, Ediciones de la Universidad Autónoma de Madrid, Madrid 1989, pp. 43-53; J. Reglà, *El bandolerisme català del barroc*, Edicions 62, Barcelona 1966; X. Torres, *Nyerros i cadells. Bàndols i bandolerisme a la Catalunya moderna 1598-1640*, Quaderns Crema, Barcelona 1993.

¹¹⁷ ÍDEM, *Els bandolers (s. XVI-XVII)*, Eumo Editorial, Barcelona 1991, p. 189.

virreis, que es gastaren els escassos recursos financers a llur disposició per obtenir un mínim de control sobre aquesta àrea septentrional. La situació era tal que es varen organitzar diverses campanyes militars, la més imponent de les quals fou aquella endegada pel Virrei Marquès de Rivarolo, entre 1736-1738¹¹⁸. Casi en els mateixos anys terminaven les seqüeles del conflicte entre els Habsburg i els Borbons. En el marc del que havia estat la Corona d'Aragó, gairebé a mitjans de segle les tensions generades pel conflicte i la repressió desencadenada després de la victòria, s'anaren atenuant, i en general la situació era encaminada vers una normalització¹¹⁹. En un àmbit nord europeu, la tensió entre noblesa escocesa i britànica, i en particular el rebuig dels primers a la unió d'Escòcia i Anglaterra en un Regne Unit (1707), arribà a una solució gairebé definitiva amb la derrota jacobita en la batalla de Culloden (1745).

Gal·lura representava, en part, aquesta conjuntura. Malgrat en altres indrets les coses no anaven en una direcció gaire diferent, era la prova de la inestabilitat de la nova dinastia, de la incomprensió entre les dues elits, piemontesa i sarda, i de la incertesa que regnava en els equilibris de poder que per segles havien mantingut el *statu quo* en el Mediterrani occidental. Quan els bandolers d'aquesta regió, nobles o no, tenien que trobar un amagatall per escapar-se de les tropes reials, sovint creuaven, amb l'ajuda d'algun mercant lligur o d'un coraller de l'Illa de Ponza, el braç de mar que separa Sardenya de Còrsega, on podien aprofitar d'una xarxa de familiars o col·laterals (molts hi tenien origen)¹²⁰. Aquí també existia, a partir sobretot de 1729, un situació de precarietat del poder estatal, sobre la qual es parlarà extensament en el proper capítol. Per ara és necessari subratllar com a Còrsega unes elits locals amb ganes d'ascens nobiliari

¹¹⁸ Sobre el bandolerisme del segle XVIII i el govern savoienc, vegeu: B. Anatra, *Malessere politico e sociale nella Sardegna tardoseicentesca*, a: F. Manconi (ed.), *Banditismi mediterranei*, Carocci, Roma 2003, pp. 245-252; S. Pira, *Il banditismo nella Sardegna settentrionale della prima metà del settecento*, a: *ibidem*, pp. 401-412; G. Sotgiu, *Storia della Sardegna Sabauda. 1720-1847*, Laterza, Roma-Bari 1984, pp. 20-24 i 30-35.

¹¹⁹ M. Ardit, A. Ballcells, N. Sales, *Història dels Països Catalans. De 1714 a 1975*, Edhasa, Barcelona 1980, pp. 15-39.

¹²⁰ Per seguir les vicissituds d'algun dels bandolers de principis del segle XVIII, vegeu: M. Brigaaglia *op. Cit.*, pp. 51-57; M. Lepori, *Faide. Nobili e banditi nella Sardegna sabauda del settecento*, Viella, Roma 2010; G. Ricci, *Sardegna criminale*, Newton Compton Editori, Milà 2008, pp. 24-30; F. Uras *op. Cit.*, pp. 102-112.

s'havien posat al capdavant d'un desordenat moviment de revolta fiscal, qüestionant el poder de la República de Gènova. En aquesta situació, el bandolerisme havia prosperat, i a la pràctica l'extrem sud de Còrsega i el nord de Sardenya s'havien convertit en un espai en bona part fora de control, mentre les Boques de Bonifacio eren una autopista del contraban.

A causa d'aquestes fonts d'inseguretat, fins a la meitat de segle la preocupació principal de la Casa de Savoia fou aquella de conservar els nous territoris sense provocar la oposició de la noblesa local i sense provocar una revolta generalitzada com a Còrsega. Els canvis, doncs, van ser pràcticament nuls, i els nous sobirans, que ni tant sols van visitar Sardenya, es limitaren a inaugurar una sumaríssima campanya militar contra el bandolerisme, un fenomen endèmic i afavorit, com s'ha dit, per la situació de conflicte que va involucrar l'Illa a principis del segle XVIII. Com ha escrit recentment un historiador sard, «als nous governants li semblava vel·leïtós introduir a Sardenya les reformes administratives i burocràtiques que acabaven d'endegar a Piemont. Induïen a la prudència i pesaven a sobre de l'actitud del Rei els fracassos lligats a la precedent experiència siciliana, deguts sobretot a l'intent d'operar modificacions sense esperar la real consolidació de la pròpia presència en el nou domini»¹²¹. En definitiva, durant aquesta fase, Sardenya era considerada una extensió llunyana i incerta útil per dues coses: una moneda de canvi per obtenir territori continentals durant la propera crisi diplomàtica europea, i un indret en el qual enviar tot servidor de l'Estat al qual se'ls volia infligir un càstig a la seva carrera.

Sardenya i Còrsega entre reformes i revolucions

El període de relatiu desinterès i de patent immobilisme va acabar, per Sardenya, durant un altra de les guerres que van caracteritzar la primera meitat del segle XVIII, ara endegada per la successió en els dominis dels Habsburg¹²². Durant aquest conflicte, en el qual els Savoia estaven aliats amb les Províncies Unides i la Gran Bretanya en contra

¹²¹ A. Accardo, N. Gabriele *op. Cit.*, pp. 6-7.

¹²² G. Tore, *Il riformismo sabaudo. Tentativi e fallimenti*, p. 20, a: M. Brigaglia, A. Mastino, G. G. Ortu (ed.), *Storia della Sardegna*, vol. II, Laterza, Roma-Bari 2006, pp. 16-28.

dels Borbons i de la República de Gènova, el Mediterrani occidental torna a ser un àrea d'un cert relleu per la contesa. Un dels punts calents, si així es pot dir, era l'Illa de Còrsega, on una revolta antigenovèsa, començada en 1729, havia evolucionant cap un plantejament de rebuig clar de la sobirania de la República a partir de 1735-1736. Es tracta, com ja s'ha dit, d'un argument objecte del pròxim capítol, per tant aquí cal només tenir a ment aquesta inestabilitat que afectava la part nord de l'arxipèlag.

La cort de Torí, en el marc de la guerra europea, era interessada en els fets corsos, sobretot per la possibilitat d'afeblir Gènova. La relació entre els dos veïns havia estat sovint tensa, en particular els Savoia anhelaven fagocitar alguns territoris genovesos com el Marquesat de Finale, que ampliaria l'accés al mar pel Principat del Piemont (aquest era ja assegurat per Niça)¹²³. A mesura que la crisi de la república lligur es feia sempre més patent, aquesta fou obligada a demanar la intervenció a Còrsega primer als Habsburg i després als Borbons de França, un fet que posava els Savoia en una condició força incòmode. Aquests veïen amb inquietud la presència de dues potències militars a les seves fronteres orientals i occidentals, ambdues ben preparades a aprofitar-se de la crisi de Gènova, un territori que es trobava justament entre els dominis continentals i aquells illencs de la Casa de Savoia. En aquestes circumstàncies Sardenya anava adquirint una certa rellevància, com a element de pressió a sobre de *la Dominante* (epítet amb el qual s'indicava Gènova) o com a plataforma des de la qual controlar/contrastar una eventual cessió de Còrsega a uns dels seus enemics continentals. Així de mica en mica a Torí s'anava formant la idea d'acceptar aquest nou paper de dinastia mediterrània, i durant la Guerra de Successió Austríaca (1740-1748) el Regne de Sardenya enviava a Còrsega un contingent en ajut dels rebels. Les tropes van ser transportades sobre vaixells britànics i, sota el comand d'un cors exiliat, entre 1745-1748 van arribar a ocupar, durant un breu període, la capital, Bastia. És probable també que es tractés d'una maniobra per distreure els genovesos, tot i així l'ajut als corsos va

¹²³ Aquest petit territori ha jugat un paper estratègic de certa importància també per la Monarquia Hispànica, vegeu: J. L. Cano de Gardoqui, *Incorporación del Marquesado de Finale*, Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Valladolid, Valladolid 1955.

ser important i, fet a destacar, continuà d'alguna forma durant els anys successius¹²⁴.

Contemporàniament a aquests fets, a Sardenya es posen en marxa les primeres reformes. Es comença a canviar el caràcter ibèric del Regne, a impulsar el desenvolupament econòmic i a colonitzar parts despoblades dels litorals. Malgrat en la literatura sarda la lliçó més acceptada sigui aquella d'un illa que «no veurà canvis estructurals fins al 1820», és possible registrar algunes mutacions. A partir d'aquest moment es van posar en marxa reformes, tan econòmiques com administratives, que tingueren un certa influència en la estructura de la societat sarda¹²⁵. Les poques innovacions introduïdes, però, semblen respondre solament al criteri d'assegurar la possessió de l'Illa. Aquesta prudència, en el fons, era justificada per la por d'alterar l'equilibri entre els dos partits en els quals es dividia la gran noblesa de l'Illa, i conjurar així els conflictes de bandositats que havien portat al canvi dinàstic entre 1708-1720¹²⁶. D'altra banda, existia també el problema del reconeixement diplomàtic de la nova possessió, que els Savoia obtingueren durant els anys vint del segle XVIII. En ocasió del Congrés de Cambrai (1724). D'aquest reconeixement depenia l'efectiu traspàs dels drets de sobirania dinàstica a Vittorio Amedeo II, entre els quals figurava l'important facultat de tenir veu en l'assignació dels alts encàrrecs eclesiàstics, com recitava la Bulla papal que en 1297 creava el *Regnum Sardiniae et Corsicae*¹²⁷. En resum, calia constituir la nova adquisició com a Regne dels Savoia i acreditar la dinastia com a autèntica reialesa.

Un altra qüestió problemàtica que, com en el cas de les relacions amb el Papat i el clergat local, tingué importants repercussions a sobre de la autoritat dels Savoia, fou

¹²⁴ A sobre de la implicació dels Savoia en la revolta corsa, vegeu: A. Le Glay, *Histoire de la conquête de la Corse par les française. La Corse pendant la guerre de succession d'Autriche*, Alain Picard & fils, Monaco 1912, pp. 101-208; M. Martini, «A propos de l'expédition Anglo-Sarde de 1745-1748», a: *Bulletin de la Société de Sciences Historiques et Naturelles de la Corse*, a. LXXXIV (1964) fasc. 571, pp. 29-31; M. Vergé-Franceschi, *Paoli. Une Corse des Lumières*, Fayard. Paris 2005, pp. 236-242. Per una tractació més aprofundida de la intervenció sarda a Còrsega, vegeu el capítol següent.

¹²⁵ L. Scaraffia *op. Cit.*, p. 667.

¹²⁶ G. Sotgiu *op. Cit.*, pp. 15-18.

¹²⁷ P. Martini, *Storia ecclesiastica di Sardegna*, vol. III, Stamperia Reale, Càller 1841, pp. 70-87; L. Scaraffia *op. Cit.*, pp. 668 i 670-672.

aquella relativa als feudataris. L'Illa era dividida, llavors, en 360 “états”, dels quals 188 eren de titularitat de la Corona, que en part administrava directament i en part assignava a la petita noblesa, tan sarda com piemontesa. La part restant es trobava completament fora de la jurisdicció reial, i era el domini de pocs representants de l'alta noblesa sardohispànica que, segons dades relatives a l'any 1752, reunia 191 de les 365 viles feudals¹²⁸. Aquests grans feudataris, com ara el Duc de Mandas o el Marquès de Quirra i Orani, formaven part de casats establerts a les dues bandes del Mediterrani, sense comptar que alguns arribaven a tenir drets feudals al Regne de les Dues Sicílies, o fins i tot – com ara tantes grans cases mallorquines – tenien algun fill cadet en l'Ordre de Malta¹²⁹. Els casats més prestigiosos ja feia temps que no residien aquí, mentre molts, a causa de les convulsions 1700-1720, van deixar definitivament l'Illa confiant l'administració de les terres a uns delegats, la majoria dels quals tampoc era resident. És força complicat reassumir la vicissituds que van portar aquests feus a canviar de titular entre la conquesta austriacista de 1708, la reconquesta borbònica feta per Alberoni de 1717, i el passatge del territori i la Corona sarda als Savoia en 1720, per tant aquí és suficient assenyalar com la fragmentació de les possessions, que es trobaven tant a Sardenya com a la Península Ibèrica, juntament a l'extensió de les casades van poder permetre conservar la concessió feudal a dins de la mateixa família. És el cas presentat per l'historiador valencià Lluís Guia Marín, que reconstrueix com dos germans i titulars de diferents drets feudals arreu dels territoris de la antiga Corona d'Aragó, el Marquès de Taracena, felipista, i el Duc de Gandia, austriacista, van conservar els feus de la família que es trobaven a Sardenya adquirint-ne els drets a segona del traspàs de l'Illa a una o a l'altra de les dinasties reials¹³⁰.

¹²⁸ G. Doneddu, *Ceti privilegiati e proprietà fondiaria nella Sardegna del Secolo XVIII*, Giuffrè, Milà 1990, p. 223. Es tracta d'un cens realitzat amb la finalitat de proposar l'adquisició per part de la Corona, en el qual figurava com a renda total de tots aquestes drets feudals la xifra de 67.605 *lire sarde*. Les viles estaven distribuïdes en els feus de: Quirra, Villacidro, Orani, Villasor, Mandas, Montalvo, Oliva, Valdecabana.

¹²⁹ *ibidem*, pp. 187-273; L. Scaraffia *op. Cit.*, p. 669-70. Els grans feudataris eren: Marquès de Villasor, Marquès de Laconi, Duc de Mandas, Marquès de Quirra (sud); Marquès de Thiesi, Comte de Montlleó, Marquès de Mores, Baró de Sorso (nord). Per l'Ordre de Malta, en general vegeu: E. Bradford, *The Knights of the Order*, Dorset Press, Nova York 1972; F. Gazzoni, *L'Ordine di Malta*, Giuffrè, Milà 1979; H. J. A. Sire, *The Knights of Malta*, Yale University Press, Yale 1994.

¹³⁰ Ll. Guia Marín, *Les rendes sardes i l'exili valencià. Els darrers lligams de dos regnes de la Corona d'Aragó*, pp. 186-189, a: Ll. Guia Marín *op. Cit.*, pp. 179-212.

A més a més, durant la guerra, el poder havia pogut encautar legalment les terres dels senyors que sostenien el bàndol oposat, o intentar reduir-ne els drets. Però amb la pacificació de l'Illa la noblesa afectada per aquests proveïments endegà una ofensiva legal per tal de recuperar els drets i les concessions perdudes. El Virrei, Marquès Roero di Cortanze (1661-1747), proposava l'any 1731 que la Corona comprés les terres dels nobles estrangers, per poder-los després concedir a l'aristocràcia sarda. Era una proposta tan pragmàtica com irrealitzable, donada la falta de liquiditat de la noblesa local, la situació precària de les arque reials, i sobretot el desinterès des de Torí per un títol i un territori considerats provisionals en el joc d'escacs de les conteses dinàstiques del set-cents¹³¹. Per tant, la via per contrastar el poder dels feudataris fou aquella judiciària, i especialment fins als anys seixanta del segle XVIII la Corona i la noblesa (tan aquella resident com aquella que havia abandonat l'Illa) es trobaren involucrats en una llarga sèrie de querelles. En els procediments quals pesava molt l'amenaça de que la qüestió, a causa de les clàusules amb les quals els Savoia havien acceptat el Regne, es convertís en una controvèrsia diplomàtica. En el conflicte jurídic no sempre era la Corona a qui li tocava guanyar les causes, però a partir de 1755 la situació s'anava estabilitzant amb la negativa per part del Rei sard de acceptar forasters com a representants dels feudataris súbdits del Rei d'Espanya. Si bé amb el pas del temps la situació es solucionarà definitivament amb l'abolició del règim feudal al segle XIX¹³². Com a contrapartida, els feudataris obtingueren un consistent recompensa econòmica (*riscatto*, en la terminologia de l'època), tant que no s'aixecaren veus de protesta.

L'immobilisme i el desinterès demostrat per la Cort de Torí durant els primers decennis de govern es va acabar amb una sèrie d'importantes reformes dutes a terme pel Comte Giovanni Maria Lorenzo Bogino (1701-1784). Aquest, ja brillant membre de la administració reial, fou cridat a regir el nou Ministeri pels Afers de Sardenya durant el

¹³¹ M. Lepori, *Dalla Spagna ai Savoia. Ceti e corona della Sardegna del Settecento*, Carocci, Roma 2003, pp. 33. Sobre el virregnat de Roero di Cortanze, vegeu: F. Uras, *La Sardegna nel periodo sabaudo op. Cit.*

¹³² M. Lepori *op. Cit.*, pp. 28-33 i 65-73.

període 1759-1773. El seu mandat ha estat interpretat per la historiografia sarda com una fase d'importants reformes, amb un cert caire il·lustrat i amb la intenció de revaloritzar l'Illa. O, al contrari, com una fase en la qual les iniciatives econòmiques i institucionals eren destinades simplement establir el control torinès del nou Regne i assimilar-ho a la *terra ferma*¹³³. Cal dir que el Comte no era un entusiasta de les idees il·lustrades, com menys ho era la Cort de Torí. Però tot i així, les reformes promogudes durant el seu mandat van ser particularment importants en el camp de la cultura, de la economia i del domini simbòlic. S'introduïen en la societat sarda tota una sèrie d'innovacions, amb el resultat de tensions que van manifestar-se per complet només a finals del segle, sobretot després del 1789¹³⁴.

Al Comte Bogino es deu, a Sardenya, la reforma de la instrucció, amb la qual es va introduir per primer cop el toscà literari (1760-1761), mentre encara en la societat piemontesa era el francès la llengua culta¹³⁵. Per tal d'assolir aquest objectiu el Ministre piemontès introduïa, en un món monopolitzat pel personal eclesiàstic, un mètode d'ensenyament únic, mentre fins llavors la diferència entre la impostació dels Escolapis i aquella dels Jesuïtes – els ordres religiosos que controlaven l'ensenyament – havia creat una gran confusió¹³⁶. Per una altra banda, però, es procedia amb la introducció

¹³³ Per una visió excessivament positiva de les reformes del Bogino, vegeu: G. Manno *op. Cit.*, vol III. Per una extremament negativa, vegeu: R. Carta Raspi *op. Cit.*, pp. 778-780. Per una lectura crítica i documentada, vegeu: F. Loddo Canepa, *Gli anni 1720-1793*, pp. 238-366, a: ID, G. Olla Repetto (ed.), *La Sardegna dal 1478 al 1793*, Gallizzi, Sàsser 1974-1975 (II volums); G. Sotgiu *op. Cit.*, pp. 89-131.

¹³⁴ F. Francioni, *Vespro Sardo. Dagli inizi della dominazione piemontese all'insurrezione del 28 aprile 1794*, Condaghes, Càller 2001, p. 287. Sobre l'actitud del Bogino i del govern piemontès cap a les idees il·lustrades són útils els diversos passatges que Franco Venturi dedica al Comte i al Govern piemontès en la seva monumental obra, vegeu: F. Venturi, *Settecento riformatore*, Einaudi, Torino 1969-1990 (V volums).

¹³⁵ A aquest propòsit pot ser útil pensar que un dels més importants treballs sobre l'Illa, escrit per un noble piemontès i encara avui una font preciosa d'informacions, fou publicat en francès, a Torí, al 1826, i la seva versió italiana no va aparèixer fins al 1928. Vegeu: A. Ferrero della Marmora, *Voyage dans l'île de Sardaigne*, Torí 1826 (edició italiana: Il Nuraghe, Càller 1928).

¹³⁶ Per la reforma de la instrucció primària i secundària, vegeu: L. Alberti, *Istruzione del popolo e riforme scolastiche in Sardegna da Bogino a Carlo Felice*, a: R. Sani, A. Tedde (eds.), *Maestri e istruzione popolare in Italia tra Otto e Novecento. Interpretazioni, prospettive di ricerca, esperienze in Sardegna*, Vita e Pensiero, Milà 2003, pp. 270-285; A. Mattone, P. Sanna, *Settecento sardo e cultura europea. Lumi, società e istituzioni nella crisi di antico regime*, Franco Angeli, Milà 1998, pp. 12-13. Pel model d'ensenyament únic, vegeu: Biblioteca Universitaria de Sàsser (BUS), manuscrit núm. 55X, *Piano da osservarsi per le scuole di grammatica, umanità e retorica*

d'ensenyants provinents de la Península Italiana, amb el resultat que a partir dels anys seixanta del segle XVIII es començà a acreditar el toscà literari com a llengua culta, quan encara el castellà – i el català a l'Alguer – era considerada la llengua de l'elit social¹³⁷. Aquest procés fou particularment eficaç en les ciutats reials (llavors set: Càller, Sàsser, Castellaragonés, Bosa, l'Alguer, Oristany i Iglesias), on de fet existien les escasses escoles del Regne, mentre un important vehicle per la difusió de l'italià era la reforma de les dues universitats sardes, Càller i Sàsser. Aquestes, ja fundades durant el període hispànic, havien entrat en una crisi que, amb la Guerra de Successió al tron espanyol havia arribat al seu clímax. Les càtedres estaven monopolitzades per Jesuïtes i Escolapis illencs, els quals continuaven a fer servir el castellà i, cosa potser més preocupant des d'una lògica d'extensió del poder central, estaven fortament lligats la tradició cultural ibèrica, que als ulls de la noblesa piemontesa representava un model negatiu i passat¹³⁸.

El Comte Bogino tornà a fundar les dues universitat sardes, Càller en 1764 i Sàsser en 1765, amb un nou reglament (*costituzione*, segons la terminologia en vigor), i sobretot amb la renovació del personals docent. Els ensenyants, mentre d'una banda eren reclutats casi exclusivament al “continent” italià, des d'un altra, malgrat provenir del món eclesiàstic, eren tractats com funcionaris¹³⁹. Aquests procés a més fou afavorit per l'expulsió dels membres de la Companya de Jesús, primer a Portugal (1759) i després en els reialmes borbònics (A França l'any 1763, a la Monarquia Hispànica en 1767), i finalment per la definitiva supressió de l'ordre en 1773. Molts dels seus antics membres

---

del Regno di Sardegna, Decret Reial del 15-VII-1760, citat a: *ibidem*.

¹³⁷ I. Loi Corvetto, *La Sardegna*, pp. 900-905, a: F. Bruni (ed.), *L'italiano nelle regioni. Lingua nazionale e identità regionali*, UTET, Torí 1992 pp. 875-917. Per l'ús del català a l'Alguer durant el segle XVIII, vegeu: J. Armangué i Herrero, *Represa i exercici de la consciència lingüística a l'Alguer (ss. XVIII-XIX)*, Grafiche del Parteolla, Dolianova 2006, pp. 7-24. Tanmateix encara existeixen en arxius privats algueresos actes notariais del segle XVIII o principis del XIX escrits en català, una mostra dels quals s'ha pogut analitzar gràcies a la amabilitat dels hereus de Rafael Caria (1941-2008), que han donat a qui escriu lliure accés a la documentació acumulada per aquest estudiós recentment desaparegut.

¹³⁸ Malgrat l'autor no amagui gens la seva militància tradicionalista/carlista, en dona una bona mostra: F. Elías de Tejada *op. Cit.*, 239-266.

¹³⁹ Pel reglament de les universitats, vegeu: *Costituzioni di Sua Maestà per l'Università degli studi di Cagliari*, Stamperia Reale, Torí 1764.

– com és el cas dels catalans – s'exiliaren en els Estats Pontificis, i quan el Papa Climent XIV (1705-1774, Pontífex a partir de 1769) decretà la dissolució definitiva, acabaren primer a Polònia, i després a Rússia. En els territoris controlats pels Savoia, la relació amb la Companya no s'havia desgastat tant com per expulsar-los, i després la supressió molts dels seus membres es reciclaren com a ensenyants, així que la Corona aconseguí arribar a un control gairebé complert del personal docent (en la majoria això es va obtenir fent passar les escoles de la Companya sota la jurisdicció reial)¹⁴⁰. Es tractava tot plegat d'unes reformes que, a part d'afavorir la difusió de l'italià en les classes cultes, comportaven una gran i important renovació en els estudis i, de retruc, del conjunt de la cultura sarda¹⁴¹.

La política reformista estava lligada a l'intent de promoure una classe social a sobre de la qual recolzar el poder. Donades les dificultats que s'experimentaven amb la noblesa local, i encara més amb aquella feudal, la Casa de Savoia trobà una solució al seu incert arrelament en afavorir l'ascens social i econòmic dels notables, tan rurals com urbans. Una via per assolir un tal objectiu, era afavorir l'accés a la instrucció des petits nobles, o encara dels notables que residien en els principals centre. Per tan, en molts van cursar estudis jurídics per acabar formant, a partir gairebé de 1775-1780, el gruix dels funcionaris del Regne¹⁴². Al costat d'aquestes iniciatives culturals, la promoció d'una

¹⁴⁰ Sobre la supressió de la Companya de Jesús, vegeu: R. Turtas, *I Gesuiti in Sardegna. 450 anni di storia*, Cooperativa Universitaria Editrice Cagliari (a partir d'ara CUEC), Càller 2010, pp. 85-88. Pel que fa el Jesuïtes espanyols refugiats a Itàlia a partir de 1767, pocs es varen establir en els dominis del Savoia, per tant no van tenir un pes en la reforma de la instrucció; a aquest propòsit, vegeu: M. Batllori, *La cultura hispano-italiana de los jesuitas expulsos: españoles-hispanoamericanos-filipinos. 1767-1814*, Gredos, Madrid 1966, p. 79; N. Guasti, *L'esilio italiano dei gesuiti spagnoli. Identità, controllo sociale e pratiche culturali (1767-1798)*, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma 2006, en particular les pp. 113-244.

¹⁴¹ Sobre la reforma de les universitats, i en general de la instrucció, vegeu: A. Mattone, P. Sanna, «La rivoluzione delle idee: la riforma delle due università sarde e la circolazione della cultura europea (1764-1790)», a: *Rivista Storica Italiana* a. CX (1998), fasc. III, pp. 853-942 (reeditat a: A. Mattone, P. Sanna, *Settecento sardo e cultura europea op. Cit.*, pp. 13-106); ÍDEM, *La "restaurazione" delle università di Cagliari e Sassari del 1764-65 e la circolazione della cultura europea*, a: G. P. Brizzi, J. Verger (eds.), *Le università minori in Europa (secoli XV-XIX). Congresso internazionale di studi. Alghero 30 ottobre-2 novembre 1996*, Rubettino, Soveria Mennelli 1998, pp. 698-701; E. Verzella, *Dispute giurisdizionali, privilegi del re, convenzioni, bozze di leggi e norme approvate: gli ordinamenti dell'Università di Sassari dalle sue origini al 1765*, a: *ibidem*, pp. 325-419.

¹⁴² A. Mattone P. Sanna, *Settecento sardo e cultura europea op cit.*, pp. 49-50.

nova elit local es va facilitar amb diverses mesures econòmiques, totes adreçades a beneficiar, en un medi dominat per la ramaderia i la utilització comuna del sòl, l'agricultura i la formació d'una mitjana propietat privada. Sempre amb la mateixa finalitat – augmentar el poder de la Corona piemontesa i disminuir aquell dels feudataris – el Ministre Bogino introduí una important reforma en la Administració local. Fou institucionalitzat un instrument que, tradicionalment, s'havia fet servir per gestionar totes les qüestions importants a nivell de la vila: els *consigli comunitativi*. Aquesta era una assemblea que traïa origen en el període dels *jutjats*, dedicada sobretot a regular la vida rural i la justícia, i que el poder feudal, ja a partir del segle XV, havia aconseguit desautoritzar. En 1771 aquests consells – casi a voler restaurar una condició precedent a la invasió catalana del segle XIV – es van transformar en una institució ben regulada i, sobretot, elegida amb el vot dels caps de família (institució que, ho veurem d'aquí a poc, en recorda una similar corsa)¹⁴³. El fet, naturalment, afavorí l'emersió una classe dirigent a nivell local, accentuant però la conflictivitat entre els diferents clans que, a l'interior d'una mateixa vila, es disputaven el poder¹⁴⁴.

Així en la segona meitat del segle XVIII es posaven en marxa, a Sardenya, tota una sèrie de reformes que, si bé pot ser excessiu definir d'il·lustrades, tenien com objectiu la modernització de la realitat administrativa, econòmica i cultural. Aquella intenció d'evitar que els habitants s'adonessin del passatge des d'un mon iberocèntric a un mon franc-italocèntric, que hem vist guiar la política dels Savoia a l'Illa durant la primera meitat del segle, va deixar lloc a la voluntat de remarcar aquest passatge. No és una mera casualitat que sota el ministeri del Comte Bogino es varen treure de tots els escuts de les ciutats els quatre pals, símbol del passat catalanoaragonès, per substituir-los amb la creu blanca en camp roig, signe de la dinastia Savoia¹⁴⁵. Malgrat tot, ja vers la fi del segle, els sards eren encara «un pueblo en que señorea el *puntillo* español, que sólo sueñan con ser *caballeros*, que se dan el título de *Don* y que para despedirse dicen

¹⁴³ I. Birocchi, M. Capra, «l'istituzione dei consigli comunitativi in Sardegna», a: *Quaderni sardi di storia*, núm. 4 (1983-1984), pp. 139-158.

¹⁴⁴ L. Scaraffia *op. Cit.*, pp. 692-698.

¹⁴⁵ J. Arce *op. Cit.*, pp. 67-68.

*adiós»*¹⁴⁶.

L'afirmació de la “propietat” de l'Illa, i el perfeccionament de les institucions estatals, per quant poc incisiu, era contemporani amb un altre procés paral·lel i especular, aquell que és dut a terme per Pasquale Paoli (1725-1807) a Còrsega¹⁴⁷. Efectivament la coincidència temporal és aclaparadora, donat que Paoli fou *generale della nazione*, el títol amb el qual els rebels corsos designaven els “caps d'estat”, entre 1755 i 1769. *U babbu di a patria* (el pare de la pàtria, en cors) era al capdavant del primer moviment organitzat a l'entorn de l'ideal patriòtic, i va intentar constituir un estat en plena regla, ampliant el seu poder a sobre d'una societat que estava dividida en faccions i clans¹⁴⁸. Sota aquest punt de vista, el context de les dues illes era força similar, tant que es pot argumentar com hi hagi hagut una influència mútua en la construcció estatal i en el procés d'enfortiment del lligam amb els respectius centres de poder continentals.

La colonització de Sardenya i la frontera amb Còrsega.

Un dels elements que ens permet avaluar com la política savoienca a Sardenya era, en part, lligada a la sèrie de revolucions que afectaven Còrsega i a l'intent de Paoli de construir un estat cors, és la colonització promoguda durant el segle XIX. Aquesta era una resposta a un dels majors problemes que en el govern del Regne insular els Savoia van haver de resoldre: l'escassa població i la presència d'àrees casi completament deshabitades, sobretot en les costes. Això no permetia aprofitar econòmicament de certes activitats força remuneratives, com la pesca de la tonyina o del corall, que haurien garantit a les arques estatals importants ingressos, mentre per un altre banda afavoria tot

¹⁴⁶ *ibidem*. p. 69, és una cita d'un viatger alemany, que visità Sardenya l'any 1775.

¹⁴⁷ Sobre Paoli la bibliografia és vasta, per una indicació vegeu: M. Bartoli, *Histoire de Pascal Paoli, ou un épisode de l'histoire de la Corse*, Ollangier, Bastia 1899 (1866); G. Oberti, *Pasquale de' Paoli*, Editions Pasquale de'Paoli, Ghisonaccia 1990 (II volums); P. A. Thrasher, *Pasquale Paoli an Enlightened Hero. 1725-1807*, Constable, Londres 1970; M. Vergé-Franceschi, *Paoli* op. cit. Per la revolta corsa, vegeu el capítol següent.

¹⁴⁸ Sobre el concepte de patriotisme i la seva gènesi corsa, tema al qual es tornarà més endavant, aquesta tesi és força inspirada en les reflexions fetes per Enric Ucelay-Da Cal a: *Agustina, la dama del cañon, el topos de la heroïna falica i el invento del patriotismo*, pp. 225-228 a: I. Castells Oliván, M. G. Espigado Tocino, M. C. Romeo Mateo (eds.), *Heroínas i Patriotas. Mujeres de 1808*, Catedra, Madrid 2009, pp 193-268.

tipus d'activitat il·legal (contraban i bandolerisme en particular). Per aquests motius la Cort de Torí a partir dels anys quaranta del segle XVIII va permetre l'assentament de nuclis de població no autòctona en alguns indrets, afavorint una important colonització humana de certes parts del territori.

Un primer intent en aquesta direcció, i l'únic afortunat durant aquests anys, va ser l'establiment a l'Illa de San Pietro (l'extrem sud-est de Sardenya) de la població provinent de Tabarca. Aquest illot de la costa tunisiana era formalment part dels territoris otomans, mentre a la pràctica es trobava en l'esfera d'influència del Bey de Tunis, que n'havia concedit l'administració a uns mercaders de la República de Gènova (Lomellini). Aquí, a partir de 1542, es constituí una important assentament genovès, dedicat principalment a l'explotació de bancs de corall i al comerç d'altres productes¹⁴⁹. Aquest assentament, però, en el context de crisi en el qual es trobava l'administració genovesa durant el set-cents, es va veure sempre més amenaçat des de Tunis, tant que els Lomellini, concessionaris dels drets a sobre l'Illot i els bancs de corall, van intentar al 1738 cedir Tabarca al Rei de Sardenya, Carlo Emanuele III (1730-1773). El projecte de traspàs va fracassar i quan la crisi de les relacions amb el Bey van arribar al seu clímax en 1740-1741, una part de la població va acceptar la oferta d'instal·lar-se a San Pietro, llavors una roca despoblada poc distant de la costa sarda i, per tant, sovint freqüentat per contrabandistes, pirates i corsaris. Aquí van fundar Carloforte, on els habitants van continuar a mantenir les seves activitats marines i els seus usos lingüístics, tant que aquesta població avui és considerada, juntament amb l'Alguer, una minoria lingüística dins de Sardenya. Aquí es parla una variant del lligur, dit *tabarchino*¹⁵⁰.

¹⁴⁹ C. Bitossi, «Alle origini di Carloforte. I genovesi a Tabarca», a: *Studi sardi*, vol. XXIX (1990-1991), pp. 428-446; R. S. Lopez, *Storia delle colonie genovesi nel Mediterraneo*, Marietti, Gènova 1996, pp. 348-349; J. Pignon, *Gênes et Tabarca au XVIII siècle*, Publications de l'Université de Tunis, Tunis 1980.

¹⁵⁰ E. Luxoro, *Tabarca e Tabarchini. Cronaca e storia della colonizzazione di Carloforte*, Edizioni della Torre, Càller 1977; G. Puggioni, «La colonia di Carloforte nelle sue vicende storiche», a: *Genus* vol XXIII (1967) núm. 1-2, pp. 29-107; G. Vallebona, *Carloforte. Storia di una colonizzazione*, Tamburino Sardo, Carloforte 1962. Sobre els usos lingüístics, vegeu: P. Sitizia, *Le comunità tabarchine della Sardegna meridionale. Un'indagine sociolinguistica*, Condaghes, Càller 1998.

La política dels Savoia va apostar decididament per l'opció de colonitzar, amb els pròfugs tabarquins, aquesta part del Regne, i una vintena d'anys després es va gestar la fundació d'un nou assentament. Aquesta vegada els habitants, sempre originaris de Tabarca, eren un grup de famílies que, havent-se quedat en l'illa africana, havien estat esclavitzats pel Bey de Tunis quan aquest va envair l'antic enclave genovès l'any 1741. Aqueix nucli de població va romandre en aquesta condició fins al 1768, quan s'ocuparen del cas els Reis de Sardènia i d'Espanya, en concret Carlo Emanuele III i Carles III (1759-1788), antic Rei de Nàpols i Sicília (1735-1759). Els esclaus van ser alliberats i van fundar Calasetta (1770), en la l'illot de Sant Antioco que es troba just davant Carloforte, i Nueva Tabarca (1769), en aquell indret de la costa alacantina conegut fins llavors com a Illa Plana¹⁵¹. A diferència que en Sardènia, però, els colons de Nueva Tabarca van oblidar amb els temps el seu passat lligur, i avui no formen una minoria lingüística, signe que “l'atracció” de la Península Ibèrica ha estat més intensa d'aquella exercitada per la italiana respecte a la terra sarda. El joc sard i genovès, doncs, encara es mantenia dins d'una òrbita mediterrània pròpia de la Corona Hispànica, fins al punt que hom ha parlat d'unes negociacions entre el Bey i Carlo Emmanuele per realitzar la de venda, o cessió, de l'illa tunisiana¹⁵².

A part d'acollir lligurs pels quals Gènova no podia més garantir la seguretat, Carlo Emanuele III va aprofitar d'un altre població costanera per colonitzar Sardènia, els maniates, provinents per la majoria de la ciutat d'Oitylo, localitat de la península de Mani en Lacònia. Com era habitual a la Mediterrània, es tractava d'una població

¹⁵¹ Per aquesta colònia alacantina, vegeu: A. Ramos Folques, *La Isla de Tabarca*, Publicaciones del fondo editorial del excmo Ayuntamiento de Alicante, Alacant 1970.

¹⁵² Sobre aquests fets, vegeu: R. Di Tucci, «L'Isola di Tabarca. Le vicende e l'importanza commerciale e politica di un progetto di cessione al Piemonte (1766)» a: *L'Unione Sarda*, 31-XII-1928, 1-I-1929. Per l'interès polític i econòmic dels dos monarques en aquestes vicissituds, consulteu: M. Conrotte, *España y los países musulmanes durante el ministerio de Floridablanca*, Real Sociedad Geografica, Madrid 1909; A. Lenti, *I pescatori di Tabarca e di Nuova Tabarca. Una vicenda presentata attraverso antichi e nuovi documenti*, (sense editor especificat) Trieste 2003; L. Piccinino, *Un'impresa fra terra e mare. Giacomo Filippo Durazzo e soci a Tabarca (1719-1729)*, Franco Angeli, Milà 2008; V. Rodríguez Casado, *La politica marroquí de Carlos III*, Institut Jerónimo de Zurita, Madrid 1946.

dedicada a la pirateria, al comerç d'esclaus i al contraban amb Creta. Aquests havien gaudit d'una certa autonomia política, abans sota la suzerania bizantina (eren part del Despotat de Morea) i, després la caiguda de Constantinople, sota l'empar de Venècia¹⁵³. La península de Mani era un territori extremament lligat a l'Illa de Creta, i sota la dominació veneciana en practica es convertí en una propagació de l'Illa dins del continent hel·lènic, on el maniates prosperaven comerciant amb venecians i cretencs tots aquells productes que, evitant els controls otomans, exportaven de la península grega. Al mateix moment es tractava d'una comunitat organitzada per clans familiars i que, com corsos i sards, estaven habituats a resoldre les controvèrsies amb la venjança, tant que un part de la emigració es deu a aquesta situació. A tal propòsit, fora bé notar com existeix una forta semblança entre el poble toscà de San Gimignano i els pobles dels maniates, ja que els dos, a causa de les lluites entres faccions, estan dominats per cases-torres, on cada una és símbol de poder i instrument d'ofensa/defensa de cada clan¹⁵⁴.

Després la conquesta otomana de Creta (1669) les condicions socioeconòmiques a sobre de les quals s'havia sustentat aquest sistema social van desaparèixer, per tant que els maniates van començar a emigrar cap al Mediterrani occidental, establint colònies a Malta, Bríndisi, Nàpols i Liorna¹⁵⁵. Una part d'ells, però, van acceptar la proposta de la República de Gènova d'instal·lar-se a prop d'Ajaccio en Còrsega, on fundaren Paomia, i obtingueren terres en concessió emfitèutica¹⁵⁶. Un altre important flux migratori d'aquestes poblacions es va dirigir, a partir de 1730, cap a Port Maó, on sota la protecció britànica van establir una colònia, que van prosperar gestionant les salines i el comerç,

¹⁵³ Per una història de la República de Venècia, vegeu: F. C. Lane, *Venice. A Maritime Republic*, Johns Hopkins University Press, Baltimore-Londres 1973.

¹⁵⁴ Per aquesta població del Peloponès la bibliografia és escassa, vegeu: D. Eliopoulou Rogan, *Mani. Monuments and History*, Lycabettus Press, Atenes 1976; P. Leigh Fernor, *Mani. Travels in the Southern Peloponnese*, John Murray, Londres 1958; D. N. Mexis, *Mani and the Maniates*, AuthorHouse, 2006 (ed. Original grega: Atenes 1977); Y. Saitas, *Mani*, Melissa Publications, Atenes 1992.

¹⁵⁵ E. P. Alexakis, *Tà génnē kaí ġ oikégēneia stēn paradoσιακή κοινωνία τής Μανής*, Atenes 1980.

¹⁵⁶ Sobre la història d'aquesta colònia de grecs, vegeu: N. Nicholas, *A History of the Greek Colony of Corsica*, a: «Journal of the Hellenic Diaspora» vol. 31, a. 2005, pp. 33-78; M. Stephanopoli de Commène, *Histoire des Grecs-Maniotes en Corse*, Associations d'Études Laconiques, Atenes 1997-2002 (III volums).

mentre molts acabaren com mariners en la *Royal Navy*¹⁵⁷.

Aquestes dues colònies, però, na varen tenir una vida fàcil, sobretot a Còrsega, on van ser hostejats des de la seva arribada. Durant la revolta començada en 1729 els grecs, que gaudien dels favors genovesos, van ser durament atacats i no van tenir més remei que refugiar-se a Ajaccio, en mans a la República ducal lligur, on varen ingressar en les milícies que lluitaven contra els rebels corsos. A Maó els problemes van arribar primer durant la ocupació francesa de Menorca (1756-1763), que va comportar una primera fugida, principalment cap a Gibraltar. Després, amb el retorn de l'Illa sota el control de la Monarquia espanyola (1782), es va decretar la definitiva expulsió de la colònia. En aquest context la possibilitat d'instal·lar-se en una altra illa mediterrània, Sardenya, va produir diversos projectes, tant per part de les comunitats gregues interessades com per part de la Cort de Torí. El més consistent de tots fou aquell d'assentar els maniates en un àrea despoblada i muntanyosa prop de la ciutat de Bosa, en la costa nord-occidental. Aquí, a partir del 1750, els grecs provinents de Còrsega, Menorca i la península del Mani van fundar el poble Montresta, de no gaire èxit, donat que es van trobar davant la dura, i en molts casos violenta, oposició dels autòctons. Aquests eren en majoria ramaders, doncs gens favorables a perdre terrenys de pastura a favor d'uns estrangers, per altre no catòlics sinó ortodoxos. La summa d'aquests factors fou bastant per desencadenar una *disamistade* entre les dues comunitats, que en l'espai de poc anys va reduir considerablement la colònia de Montresta (les fonts parlen de molts grecs *mortus de balla*, és a dir morts a amb arma de foc)¹⁵⁸. A partir de 1775, quan França havia ja ocupat l'Illa de Còrsega, alguns dels grecs instal·lats a Sardenya hi tornaren i, amb els que s'havien quedat van fundar, aquest cop sota protecció gala, la vila de Cargese

¹⁵⁷ Sobre els grecs a Maó, vegeu: G. Harlaftis, *Mapping the Greek Maritime Diaspora from the Early Eighteenth to the Late Twentieth Centuries*, pp. 151-153, a: I. Baghdiantz McCabe, G. Harlaftis, I. Pepelasis Minoglou (eds.), *Diaspora Entrepreneurial Networks. Four Century of History*, Berg, Oxford-New York 2005, pp. 147-171; I. K. Hasiotis, «The Alexians of Minorca. Contribution of History of Sojourners in the 18th Century», a: *Rodonia*, vol. II (1994), pp. 650-660; F. Hernández Sanz, «La colonia griega establecida en Menorca», a: *Revista de Menorca*, núm. 20 (1925), pp. 327-408; N. G. Svornos, «Η ελληνική παροικία της Μινώρκας» a: *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier*, Institut Francès d'Atenes, Atenes 1956-1957, pp. 323-343.

¹⁵⁸ C. Moretti, *Una colonia di greco-corsi in Sardegna: Montresta (1750)*, Carbondemma 1982, pp. 29-35.

(Ajaccio)¹⁵⁹.

Aquesta peregrinació mediterrània dels grecs maniates mostra clarament, a part de la relació constant entre territoris costaners del *mare nostrum*, la interacció que va existir entre Sardenya i Còrsega, i evidencia sobretot el caràcter especular dels processos de canvi que afecten les dues illes. Aquesta relació queda encara més evident fent algunes breus reflexions a sobre d'una part del territori sard, i en concret Gal·lura. Aquesta és un àrea impracticable just davant de la costa meridional de Còrsega, que coincideix amb el quart nord-occidental de l'Illa. Es tracta d'un espai que ha estat sempre considerat – sobretot per la orografia caracteritzada per formacions granítiques – una regió ben marcada, amb fronteres que no ultrapassen «a occident el tram inferior del riu Coghinis i a sud la línia rígida del Mont Limbara, mentre a sud est [...] no arriben a la baixa vall del riu Posada»¹⁶⁰. És un àrea on predomina un relleu granític en bona part cobert per alzina surera i màquia mediterrània, amb una costa turmentada i rica de petites cales, un temps molt freqüentades per la navegació de cabotatge, i avui un dels indrets més exclusius del circuit turístic mediterrani (aquí és troba la famosa *costa smeralda*, exclusiu ressort).

Antigament en aquests indrets els grecs varen establir la única escala comercial que tenien a *Ichnusa* (nom preromà). És tractava de l'actual Òlbia, un port que va romandre actiu fins a l'alta edat mitjana, quan l'aixecament del fons marí de la baia i les incursions barbaresques en varen decretar l'abandó¹⁶¹. Des de llavors la població, escassa, va refugiar-se en les muntanyes de l'interior, vivint concentrada en els pobles, els majors dels quals eren de Tempio Pausania i Arzachena, i practicant la ramaderia. La regió, sense vies de comunicació i centres urbans d'una certa grandesa, a més amb una orografia que la aïllava des de la resta de Sardenya, va començar establir lligams

¹⁵⁹ A part de la bibliografia ja citada, vegeu: R. Ciasca, «Corsi colonizzatori di terre sarde nel secolo XVIII», pp. 294-314, a: *Archivio Storico di Corsica*, núm. IV (1928), pp. 294-334; G. Piroddi, *La colonia dei greci a Montresta (1750-1830)*, Gallizzi, Sàsser 1967.

¹⁶⁰ M. Le Lannou *op. Cit.*, pp. 268-269.

¹⁶¹ Per la ciutat de Òlbia, vegeu: A. Mastino, P. Ruggeri (eds.), *Da Olbia a Olbia, 2500 anni di storia di una città mediterranea*, Gallizzi, Sàsser 1996 (III volums).

econòmics amb el sud de Còrsega. L'illa del nord és, en conjunt, un àrea molt similar a Gal·lura pel que fa el relleu i la falta connexions amb l'interior, a més el terreny és molt poc cultivable, cosa que rendeix més fàcil per la població de Bonifacio, històricament un centre urbà d'una certa rellevància i a més a forta vocació mercantil, procurar-se generes alimentaris en les costes de Gal·lura¹⁶².

Les dues àrees que es troben al voltant de l'Estret de Bonifacio, doncs, estan sotmeses, tornant a utilitzar conceptes de Vicens Vives, a una atracció mútua que ha estat una constant al llarg del temps. És una dinàmica que ha empenyat coses i persones a transitar per les dues bandes de l'estret, un fet del qual es té constància des de l'antiguitat, tant que l'àrea en època preromana es considerava fos habitada per una mateixa tribu: els corsos. Una de les característiques de Gal·lura és que bona part de la seva població és originària de *Cyrnos* (nom preromà de Còrsega), la qual es va establir aquí a partir del primer terç del segle XVIII. En una de les més importants obres de geografia de Sardenya l'autor, el bretó Maurice Le Lannou (1906-1992), afirmava:

caldrà estudiar per quin motiu tants corsos abandonaren la seva illa, ella també escassament poblada, exactament en aquell període [el segle XVIII], per buscar fortuna en aquell ingrat desert que era Gal·lura. L'explicació la donaria sens dubte una anàlisi de les crisis socials que agitaren Còrsega al llarg del segle XVIII, a les quals s'hauria d'afegir la exasperació de la venjança. Aquesta emigració, que fou un avantatge per Sardenya, ha continuat fins al segle XIX, donant així a aquestes àrees, juntament a l'original habitat escampat, una originalitat ètnica que no ha estat mai esborrada¹⁶³.

¹⁶² A sobre de Gal·lura, vegeu: M. Le Lannou *op. cit.*, pp. 190-194 i 267-275; S. Pira, *La Gallura nel settecento. Una repubblica montanara tra contrabbando e banditismo*, a: AA. VV., *Studi e ricerche in onore di Girolamo Sotgiu*, vol. II, CUEC, Càller 1994, pp. 91-105. Pel que fa el comerç i el contraban amb Còrsega, vegeu: G. Murgia, *Contrabbando e ordine pubblico nella Gallura tra Blocco continentale e neutralità del regno di Sardegna (1800-1814)*, a: *ibidem*, pp. 9-35; ÍDEM, «Il contrabbando tra la Sardegna e la Corsica», a: *Études Corses*, a. XVI (1988), núm. 30/31, pp. 237-251; C. Sole, «Aspetti economici e politici del contrabbando tra la Sardegna e la Corsica nel XVIII secolo», a: *Studi sardi*, a. XIV (1955-1956), pp. 180-244.

¹⁶³ M. Le Lannou *op. cit.* p.193. L'autor ha investigat els registres parroquials de la diòcesi de Tempio Pausania, seu de Gal·lura, on va comprovar que apareixen una gran quantitat de cognoms corsos a partir de 1720 (vegeu nota 1 de la mateixa pàgina).

Le Lannou indicava com probables causes els efectes de la venjança o alguna no especificada crisi social, però sembla força sensat afirmar que aquest fenomen era una conseqüència directa de la inestabilitat en la qual es va viure a Còrsega durant bona part del segle XVIII¹⁶⁴. En resum, quan hi ha una situació de conflicte, com era el cas de la revolta corsa contra els genovesos, també necessàriament en hi ha refugiats.

Els nous vinguts transformaren profundament el paisatge, llavors una mena de *far west* mediterrani, construint, sense demanar cap autorització a les autoritats feudals o reials, una sèrie de masies (*stazzi*, en la variant local del sard, molt influenciada pel cors) esparses per les valls. En un paisatge dominat pel granit i poc apte al cultiu, els colons aprofitaven de qualsevol lloc on les roques deixessin acumular un mica de terra per practicar tant l'agricultura com la cria. Es tractava d'un tipus d'utilització del sol gairebé inèdit a Sardenya, on aquestes àrees de difícil conreu eren abandonades o dedicades exclusivament a la ramaderia. En Gal·lura, almenys fins el segle XIX, es va difondre una tipologia d'habitatge rural en el qual convivia cerealicultura i ramaderia, per així crear un entorn completament diferent de altres àrees de l'Illa¹⁶⁵.

Aquí fou el contrari que en el cas dels grecs: els assentats no gaudien de cap protecció governamental, i doncs no van enfrontar-se gaire amb la població local. És més, corsos i sards van trobar un *modus vivendi* a l'entorn d'un interès que els mancomunava: exportar il·legalment els productes de la regió de l'altra banda de l'Estret de Bonifacio. De fet, era complicat vendre els productes de Gal·lura (carn, blat, suro i pells) a Sardenya, per la falta de comunicació i ja que aquí no existia un centre urbà prou gran per absorbir-los. Per tant, era més fàcil fer-ho al sud de Còrsega. El problema era que, si es volien respectar els drets de duana, s'havia de passar per un port autoritzat, i en aquesta part de Sardenya l'únic era Longonsardo, que era simplement una cala protegida per una

¹⁶⁴ Per aquestes qüestions, vegeu el capítol següent.

¹⁶⁵ Per una anàlisi d'aquest tipus d'habitatge i d'ús del sol, vegeu: A. Piredda, *Lo stazzo e la Gallura. Profilo storico, sintesi e caratteri di una singolare civiltà*, Gallizzi, Sàsser 1997.

torre¹⁶⁶. El resultat d'aquesta situació era que els propietaris dels *stazzi*, els mateixos o més sovint amb algun intermediari, portaven llurs productes directament en un dels petits ancoratges en la costa. Aquí els pastors sards, que durant el trasllat havien garantit la immunitat d'eventuals assalts de bandolers, tenien petites construccions per hostatjar el propi ramat. Amb uns senyals de fum els pastors avisaven els patrons corsos, que amagats en els illots de l'Estret de Bonifacio, en poques hores transportaven la carrega de Gal·lura a Còrsega, tocant terra en el Golf de Santa Manza o en aquell de Ventilegne, per poder després entrar com a mercaderia “del país” dins del port que donava el nom a la travessia.

Aquesta àrea era, per tot el segle XVIII, fora del control de les autoritats sardes, en la pràctica els diversos virreis piemontesos la consideraven com una mena de província rebel. Aquí es va concentrar l'activitat militar de les bandes austriacistes, les quals a 1708 jugaren un paper important en fer capitular l'Illa davant la presència de la flota anglesa. Pitjor encara, sempre aquí es va concentrar l'activitat dels bandolers, tant durant el període hispànic que sota la dinastia dels Savoia. La possibilitat de dur a terme activitat il·lícites i de poder fàcilment evitar la justícia reial, refugiant-se en les infranquejables muntanyes de Gal·lura o en el sud de Còrsega, feia d'aquesta regió sarda una “república muntanyenca i llibertària”, com ha estat definida per algun autor. A sobre era una zona que gravitava més en una òrbita corsa que sard-piemontesa (per exemple era molt difosa la practica de robar bestiar a Sardenya, fora naturalment de Gal·lura, i vendre-ho a Bonifacio)¹⁶⁷.

Per totes aquestes raons, a partir en particular de la meitat del segle XVIII, el govern sard va intentar reprimir el bandolerisme, en particular posant en marxa una sèrie d'esforços per augmentar el control sobre la Gal·lura, els habitants i les seves activitats¹⁶⁸. En el passat els virreis de Sardenya, i en particular durant el mandat del

¹⁶⁶ G. Puddu, *Il commercio marittimo del Regno di Sardegna nel settecento*, CUEC, Càller 2010, pp. 201-215.

¹⁶⁷ L. Scaraffia, *La Sardegna sabauda op. Cit.* pp. 679-684; S. Pira, *La Gallura nel settecento op. Cit.*

¹⁶⁸ El lligam entre poder estatal i contraban ha estat evidenciat en el àmbit espanyol i colonial, vegeu:

Marqués de Rivarolo (entre 1735 i 1739) i del Marqués de Santa Giulia (entre 1745 i 1748), ja havien intentat una solució dràstica del problema, enviant contingents militars i empresonant tots els que podien tan sols oferir una ajuda als bandolers. El resultat d'aquesta política era limitat, perquè els bandolers fugien per mar cap a Còrsega per tornar un cop acabada l'expedició de càstig¹⁶⁹. Era obvi que el problema no afectava només Sardenya, al contrari la vida de la Gal·lura es trobava fortament lligada a la realitat social i econòmica del sud de Còrsega, i en particular a la situació de descontrol que també viva aquesta illa en el període 1729-1755.

En aquest context el Ministre Bogino es va veure forçat, per trobar una solució més eficaç al problema: calia coordinar-se amb Pasquale Paoli, que tenia el mateix problema. Així és fàcil constatar com, si el joc de refugiar-se de l'altra banda de l'Estret de Bonifacio funcionava pels sards, també funcionava pels corsos, i *u babbu di a patria* es trobava, des de 1755, ficat en un gran esforç per consolidar el poder del seu estat nació, molt feble en la part meridional de Còrsega. Per aquestes raons els dos governs, durant els anys seixanta del segle XVIII, van entaular negociacions per tal d'assolir la possibilitat de perseguir els criminals que passaven l'Estret de Bonifacio, establint un precedent interessant per la col·laboració policíaca internacional, tan comuna als nostres dies; les relacions entre l'Estat de Paoli i el Regne sard – mantingudes pel consol piemontès a Liorna Domenico Rivarola (1687-1748) – eren força estretes, tant pel que fa el contrast del contraban com de l'abastiment d'armes i municions als rebels corsos¹⁷⁰.

M. A. Melón Jiménez, *Los tentáculos de la hidra. Contrabando y militarización del orden público en España*, Sílex, Madrid-Caceres 2009; Z. Moutoukias, *Contrabando y control colonial en el siglo XVII*, Centro Editor de América Latina, Buenos Aires 1988.

¹⁶⁹ M. Brigaglia, *Sardegna perchè banditi op. cit.*, pp. 51-57; G. Sotgiu, *Storia della Sardegna sabauda op. cit.*, pp. 31-35.

¹⁷⁰ A aquest propòsit és significativa la correspondència del Paoli, avui casi completament disponible, i les cartes amb Rivarola en les qual es parla de bandolerisme, contraban i enviament d'armes a través Sardenya; per una mostra, vegeu: *Il Paoli al Rivarola, Murato 28 agosto 1763*, a: N. Tommaseo, *Lettere di Pasquale Paoli*, Giovan Pietro Vieusseux Editore, Florència 1846, pp. 42-43; *Paoli a Rivarola (1760?)*, núm. 950, a: A. M. Graziani, C. Bitossi (eds.), P. Paoli, *Correspondance. L'avenir de la Corse est sur l'eau. 1760-1762*, vol. IV, Alain Piazzola, Ajaccio 2010, p. 160. Els historiadors corsos sostenen com el Rei de Sardenya fos un aliat de Paoli, vegeu: M. Bartoli *op. Cit.*, pp. 115-116; M. Vergé-Franceschi, *Paoli op. Cit.*, p. 120; A. M. Graziani, conversació privada del 5-VI-2012. Domenico Rivarola, personatge important que tornarem a encontrar al llarg d'aquesta tesi, era d'origen corsa, havia servit com consol espanyol a Liorna i com a comissari

El Rei de Sardenya, tot i que encara la recerca en aquest sentit sigui en fase embrional, en la segona meitat del segle XVIII demostrava interès cap a Còrsega. Aquest era justificat en part per la preocupació que s'hi instal·lés França i en part per la voluntat d'afeblir Gènova, mentre no és encara del tot clar fins a quin punt la dinastia dels Savoia apostava per la annexió de l'Illa, primer de la “dominant” i després gal·la¹⁷¹. Els resultats de la col·laboració Paoli-Bogino, limitadament al control del contraban i del bandolerisme, no foren els esperats, tant per la caiguda de l'estat paolista al 1769 com per la objectiva dificultat sarda, que tenia una marina militar gairebé ridícula, de patrullar aquelles aigües.

La permeabilitat de la frontera sard-corsa era fortament determinada pel fet que, a un cert punt, els dos espais es confonen. Les aigües de l'Estret de Bonifacio, de fet, a part de ser un braç de mar relativament petit, són disseminades d'una sèrie d'illots que, a partir de les costes de Gal·lura, arriben a Bonifacio¹⁷². Es tracta en la majoria dels casos de petites illes rocoses, utilitzades pels pastors corsos, que hi pasturaven durant una part de l'any cabres i bous de propietat d'algun patrici de Bonifacio (precisament d'una branca de la família Doria), i per contrabandistes i pirates, que hi tenien un segur refugi (en diferents casos el pastor, el contrabandista i el pirata són la mateixa persona). L'illa més gran, i la única a tenir un centre habitat d'una certa importància, és la Maddalena, que dona el nom a l'arxipèlag¹⁷³. Aquesta illa es troba just davant les costes de Gal·lura, centre de contrabandistes, en temps més contemporanis ha estat – juntament a l'illot

---

genovès a Còrsega. Aquests figura, que va servir sota diverses talassocràcies, és una mostra del joc diplomàtic en aquesta part del Mediterrani.

¹⁷¹ Diverses de la cartes de Paoli indiquen l'existència d'un intent de cessió de Còrsega a la Monarquia espanyola, que al seu torn l'hauria cedida a la Casa de Savoia a canvi d'obtenir el Ducat de Parma o els ports lligurs de Sarzana i Finale: *Pascal Paoli à Don Gregorio Salvini*, núm. 1067 (Oletta, 29-VII-1761), a: A. M. Graziani, C. Bitossi (eds.), P. Paoli *op. Cit.* Vol IV, pp. 330-332; *Paoli à Casabianca, à Furiani*, núm. 889 (Casinca, 6-VII-1760), a: *ibidem*, pp. 88-90; *Pascal Paoli à Don Gregorio Salvini*, núm. 890 (Casinca, 6-VIII-1760), a: *ibidem*, pp. 90-92; *Paoli a Casabianca*, núm. 954 (Rogliano, 28-I-1761), a: *ibidem*, pp. 162-163.

¹⁷² Sobre aquests arxipèlag, en general vegeu: G. Racheli, *La Maddalena e le isole intermedie. Natura, storia società dell'arcipelago maddalenino*, Mursia, Milà 1991.

¹⁷³ Els altres illots són: Caprera, Santo Srtéfano, Razzoli, Budelli, Spargi. En aquest cas és evident com la política s'imposa a la evidència, ja que les illetes de Lavezzi i Cavallo, amb d'altres petites roques, que es troben just entre Razzoli i el litoral cors, pels francesos són l'arxipèlag de Lavezzi. Recordem que la distància entre Còrsega i Sardenya, just en aquest punt, és de 12 km.

Santo Stefano – un important arsenal de la Marina Militar (1887-2008) i una base pels submarins nuclears de la VI flota dels EUA (1972-2008), mentre avui es troba en fase de desmantellament. Encara en 1760, però, el govern sard s'havia casi completament descuidat d'aquestes illes, que efectivament no estaven mencionades en els documents on es resumien els territoris que, al moment del traspàs de sobirania a principis del segle XVIII, formaven part del Regne, i que doncs eren un espai absolutament anàrquic¹⁷⁴. Aquí es van instal·lar molts corsos i genovesos, els quals fugien de la justícia o de les tensions socials lligades a la revolució corsa, i que en aquestes illes es van dedicar a l'activitat de contraban en l'Estret de Bonifacio¹⁷⁵.

La situació que es va crear era força singular, donat que les illes es trobaven a pocs centenars de metres de la costa sarda, però eren habitades per gent d'origen corsa que, tot i viure-hi un mínim d'uns deu mesos a l'any, esperava viatjar a Bonifacio per batejar els fills, casar-se, declarar la mort d'un familiar o sacrificar els animals. Malgrat les denúncies d'aquesta situació, en particular per part dels oficials d'hisenda o dels militars que vigilaven el litoral des de les torres de guarda, les institucions sardes es van decidir a intervenir en aquesta situació només en la segona meitat del segle XVIII. Es tractava d'establir les fronteres amb la República de Gènova, i «no semblaria casual [...] que la urgència de procedir l'establiment definitiu de les fronteres esdevingués més apressant tot just quan, entre 1755 i 1769», es va fer palès el perill que aquest espai pogués ser reivindicat o per l'Estat cors de Paoli, o pel Regne de França, o que pitjor facilités la difusió d'idees revolucionaries a Sardenya¹⁷⁶.

Efectivament en 1767 una expedició corsa va ocupar, amb un cop de mà, la petita illa de Capraia, una possessió genovesa en l'arxipèlag toscà, provocant les reaccions tant de la

¹⁷⁴ Pels detalls d'aquesta qüestió, vegeu: C. Sole, *Sovranità e giurisdizione sulle isole intermedie (1767-1793)*, CEDAM, Pàdua 1959.

¹⁷⁵ Sobre aquestes qüestions, vegeu: G. Salice, *Bonifica e ripopolamento della Gallura da Rivarolo a Garibaldi*, a: G. Continello (ed.), *Garibaldi. Mille volte, mille vite*, AM&D, Càller 2010, pp. 91-108.

¹⁷⁶ G. Salice *op. Cit.*, p. 93.

República com del Regne de Sardenya¹⁷⁷. La petita illa era molt important per poder controlar l'entrada en el mar lligur i per vigilar el port de Liorna, doncs era indispensable als genovesos per defensar la ruta que des de la ciutat lligur portava cap al Magreb central i al llevant. Per part sarda, el fet demostrava clarament la capacitat de la marina corsa per poder ocupar la Maddalena o les altres illes de l'arxipèlag, en les quals vivien corsos. Aixó, en l'eventualitat d'una intervenció francesa, podia significar tenir una presència inquietant en les costes de Gal·lura. Doncs els genovesos van cedir “temporalment” la suzerania del Regne de Còrsega al Regne de França, a canvi però de mantenir-la sobre Capraia, mentre el Ministre Bogino en 1767 ordenava a la Marina sarda d'ocupar les anomenades “illes intermèdies”. Això obriria una controvèrsia amb Gènova, i després França, que es conclourà només a finals del segle, amb l'ocupació bonapartista del Piemont i del nord d'Itàlia, i la successiva supressió de la república lligur¹⁷⁸.

La població de la Maddalena, malgrat hagi mantingut uns lligams forts amb la ciutat de Bonifacio, i malgrat encara avui tendeixi a no identificar-se com sarda, en el seu moment no es va oposar a la seva inclusió dins del Regne. El motiu principal depèn d'unes raons estrictament materials, un fet que mostra la manera instrumental d'entendre la identificació d'aquestes poblacions illenques. Els corsos que vivien aquí cuidaven els ramats de propietat d'uns bonifacins, llavors acceptant d'entrar a formar part del Regne de Sardenya aconseguien trencar les relacions amb aquests: el Rei de Sardenya no va reconèixer els drets dels Doria. A més, podien lliurar-se dels càrrecs judicials que tenien pendants, una perspectiva molt llaminera per qui vivia de tràfecs il·lícits. Després la invasió francesa de l'Illa de Còrsega, a més, molts bonifacins es van refugiar en l'arxipèlag de la Maddalena, sobretot per evitar l'enllestament obligatori en l'exercit, que

¹⁷⁷ Per l'Illa de Capraia, vegeu: A. Riparbelli, *Aegilon. Storia dell'isola di Capraia dalle origini ai giorni nostri*, La tipografia pratese, Prato 1973.

¹⁷⁸ Per la ocupació de l'arxipèlag de la Maddalena i la controvèrsia següent, vegeu: I. Castangia, *Sovranità, contiguità territoriale e isole in una controversia internazionale del XVIII secolo*, Editrice Jovene, Nàpols 1988; E. Michel, «L'occupazione sarda dell'isola della Maddalena (1767)», a: *Annali del Regio Istituto storico italiano per l'età moderna e contemporanea*, vol. I (1935), pp. 27-64; C. Sole *Sovranità e giurisdizione op op.cit.*

a Sardenya es va introduir només al 1857¹⁷⁹.

---

¹⁷⁹ G. Murgia, «Il contrabbando tra la Sardegna e la Corsica» *op. Cit*, p. 238.

CAPÍTOL II.

A RIVOLUZIONI DI CORSICA

El Mediterrani occidental és un espai que, al llarg del segle XVIII, es trobava sotmès a l'interès expansionista de potències europees com ara la Monarquia francesa o el Regne Unit. En el capítol anterior hem seguit les vicissituds del traspàs dinàstic del Regne de Sardenya, però no era exclusivament aquesta illa a ésser l'objecte de la contesa. L'enfrontament que mantenien francesos i anglesos en el *mare nostrum*, als quals se'ls hi pot afegir com actors secundaris l'Imperi Rus, el Regne de Nàpols o els Àustria, l'Illa de Còrsega va assumir un paper important. Presa delejada entre contendents, part d'un entitat històrica en descomposició com era la República de Gènova, l'illa de *Cyrnos* fou teatre, abans que els assentaments britànics d'Amèrica del Nord, d'una important revolta anticolonial i d'un intent de construir un Estat nacional de tipus non dinàstic, amb una assemblea elegida i una constitució *ante literam*¹⁸⁰. Per tant, en la present tesi és necessari dedicar un cert espai a l'anomenada *Rivoluzioni di Corsica* (revolucions de Còrsega), una sèrie d'esdeveniments que va des de 1729 fins a 1769, i que posa en marxa unes dinàmiques fonamentals per tal de completar el discurs fet fins ara sobre el desenvolupament de la història sarda durant el segle XVIII¹⁸¹.

Es tracta d'una sèrie de revoltes i guerres intestines, amb una considerable intervenció de les majors potències europees, en les quals destacats sectors corsos arribaren a qüestionar l'autoritat de *la Dominante*. Aquesta llarga sèrie d'esdeveniments constitueix l'episodi fondant de tots els corrents i opcions nacionalistes presents a l'Illa fins als nostres dies. De fet durant els quaranta anys de revolta, com veurem, es planten les arrels de la idea que Còrsega pugui formar una nació independent, així i com pren forma la idea que els destins de l'Illa es trobin indissolublement lligats a aquells d'un estat de terra ferma. Al mateix moment aquesta fase, sobretot en el punt culminant, entre 1755 i

¹⁸⁰ E. Ucelay Da-Cal, *Agustina, la dama del cañon* op. Cit.

¹⁸¹ Per seguir el context europeu de les guerres dinàstiques, vegeu: T. C. W. Blanning, *The Eighteenth Century*, Oxford University Press, Oxford, pp. 178-217; D. Carpanetto, *Le guerre di successione e i nuovi equilibri europei*, a: N. Tranfaglia, M. Firpo (dirs.), *La Storia*, vol. V, UTET, Torí 1986, pp. 501-526.

1769, representa un episodi important per la formació de recent història europea (i mundial), per dues raons. En primer lloc, durant aquesta llarga confrontació entre súbdits illencs i governants metropolitans emergeix clarament la idea que la sobirania nacional no pot ser exercida pels “estrangers”, i que es necessària alguna forma de pacte o contracte entre governats i governants. En fi, és una primerenca crisi entre colònia i mare pàtria, en el bel mig del Mediterrani.

A partir d'aquestes instàncies, Pasquale Paoli – com a autodeterminat “patriota” – va organitzar aquell que es pot definir el primer projecte “d'estat nació” en sentit modern, potser encara en fase de gestació, però amb totes les característiques que encara avui es poden individuar en aquestes formes d'exercici del poder polític¹⁸². Clarament, pels contemporanis, fou un antecedent reconegut de les revolucions del Nordamèrica britànic i de França en els anys successius. Per tant, la revolta corsa és un episodi que no afecta únicament la població illenca o l'evolució de les idees polítiques a Europa. Al contrari, es tracta d'un moment important en la construcció de França i al mateix moment d'una vicissitud que afecta la geopolítica tant a la Mediterrània quan a part de l'Europea continental, amb les majors potències del moment implicades, qui més qui menys, en el joc militar i diplomàtic per decidir el futur de Còrsega.

La llarga insurrecció corsa (1729-1769)

El fil dels esdeveniments és força irregular i complexe, i la seva explicació puntual obligaria a divagar excessivament en la exposició d'aquesta tesi, per tant aquí ens limitarem a tractar els moments més importants, i subratllar-ne els aspectes lligats a l'evolució de les institucions estatals i a l'emersió d'un discurs nacional-patriòtic durant la revolta¹⁸³. Tanmateix, donada l'escassa coneixença *avui* – en contrast amb aleshores –

¹⁸² F. Etori, *Populu, naziunalità, nazioni: par una rivalutazioni di a storia di Corsica*, pp. 155-157, a *Balears-Pitiüses, Còrsega, Sardenya per les llibertats nacionals. Segones jornades del CIEMEN*, vol. III, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Montserrat 1978, pp. 143-178.

¹⁸³ Per un resum dels fets, vegeu: P. Arrighi, *Histoire de la Corse*, Presse Universitaire de France, Paris 1967, pp. 58-90; F. Pomponi, *Histoire de la Corse*, Hachette, Paris 1979, pp. 231-280. Per una narració més detallada, i amb aparell gràfic, vegeu: F. Etori, *La Révolution de Corse*, a: F. Pomponi (dir.), *Le Mémorial des Corses*, vol. II, Mémorial des Corses, Ajaccio 1980, pp. 213-423. Tanmateix no es troba una monografia documentada que sintetitzi aquest fets, als quals dediquen un

d'aquests esdeveniments a fora d'un cercle d'especialistes, és oportú, per tal de facilitar l'exposició d'aquesta tesi, incloure un breu resum de les quatre fases principals de la revolta.

Tot sembla començar en el poblat de Bustanico, en la cèntrica regió de Castagniccia, on un ancià, conegut amb el sobrenom de *Cardone*, es va rebutjar de pagar una taxa que tothom considerava abusiva. Cal afegir que els genovesos – igual que els venecians – distingien durament entre colons ciutadans i la població mers súbdits. La “insubmissió” del vell – feta en la via pública davant del recol·lector genovès – que es produïa en el mateix moment en que fets similars van tenir lloc a Ligúria, donà pas a la primera fase de la revolta (1729-1733). Durant aquests primers anys el desordre fou general, amb les poblacions de l'interior que es dedicaven a la ràtzia en regions costaneres del nord (Balagna i Cap Corse), cultivades tant per continentals com per illencs¹⁸⁴. El moment culminant fou el saqueig dels suburbis de Bastia (un barri anomenat *terrannuova*, per contrast al nucli medieval i fortificat, *terravecchia*), perpetrat entre el 19 i el 21 de febrer de 1730. Com a conseqüència d'aquest esdeveniment, per una banda començà a emergir un lideratge format per notables i nobles corsos, mentre per un altra Gènova intentà apaivagar els ànims substituint l'odiat Governador Felice Pinelli amb un antic *Doge* (màxima autoritat de la República, el mot deriva del llatí *dux*, o sigui duc electiu) molt benllogut entre els Corsos: Girolamo Veneroso (1660-1739). Una pacificació, però, no es va obtenir fins a que Gènova, preocupada pel manteniment de la sobirania a Còrsega amb excuses historicistes, va invocar l'ajuda del mateix Arxiduc Carles d'Àustria, que entre 1731 i 1732 hi enviava dues diverses expedicions. després d'uns primers fracassos, es va arribar finalment a una pacificació de l'Illa, mentre alguns dels caps militars de la revolta eren capturats i deportats a Ligúria com

---

ampli espai les biografies de Pasquale Paoli o els treballs sobre la Revolució francesa a l'Illa (vegeu més avall); l'únic treball que es menciona aquí és la reconstrucció d'aquells fets, realitzada per un dels protagonistes del moviment corsista dels anys trenta del segle XX, i que no és una reconstrucció del tot objectiva: G. Yvia-Croce, *Quarante ans de gloire et de misère. La révolution corse (1729-1769)*, Éditions Albiana, Ajaccio 1996.

¹⁸⁴ Sobre aquesta fase de la revolta, vegeu: E. Luciani, D. Taddei, *Les pères fondateurs de la nation corse (1729-1733)*, Albiana, Ajaccio 2009.

reus d'alta traïció. L'Imperi, però, no va jugar només el paper de la repressió, ans el comandant de les tropes enviades a l'Illa, el Príncep Fredrick Luois de Württemberg-Winnental (1690-1734) va fer de mediador entre rebles i genovesos, obtenint des d'aquests l'amnistia i la concessió d'encàrrecs administratius als notables corsos. A més, a intercedir davant del comandant del cos expedicionari fou el Frare Biagio de Signori (1676-1740), un franciscà cors beatificat en 1896 i proclamat sant en 1930 (Sant Teòfil de Corte, la seva ciutat nadiua), l'únic cors a obtenir aquest reconeixement, fet que suggereix la importància d'aquest episodi en la cultura popular illenca¹⁸⁵.

Quan a principis de 1733 el cos expedicionari imperial es va retirar, els corsos anitgenovesos es van sentir suficientment forts per resistir a les detencions que les tropes genoveses estaven duent a terme. Així a la tardor de 1733 Giacinto Paoli (1681-1763), un moliner de la *pieve* de Rostino en la regió nord-occidental de Morosaglia, va resistir a uns soldats que tenien l'ordre de conduir-lo a Bastia. Giacinto era un cap de clan – l'equivalent d'un petit noble sard o un Hidalgo – per tant havia estat uns dels caps militars de la revolta, i l'intent de captura revifà la dinàmica insurreccional. En aquesta ocasió la revolta esclatava en el marc d'una contesa que veia enfrontar-se les gran potències europees en la Guerra de Successió de Polònia (1733-1738)¹⁸⁶. Durant aquest període Giacinto Paoli, pare del més conegut Pasquale, acreditava el seu clan com un dels més importants en la guia de la revolució. És en aquesta fase que els rebels corsos apostaren pel rebuig de la suzerania Genovesa, fins al punt que es redactà una mena de carta magna al 1735 i el 15 d'abril de 1736 fou coronat Rei Theodor von Neuhoff (1694-1756), noble i aventurer d'origen alemany¹⁸⁷.

¹⁸⁵ Encara avui, en l'Església de l'Anunciació a Corte, la més cèntrica i important de la vila símbol de la Còrsega independent, és present una tela del segle XIX que reproduïx l'episodi de la mediació entre el franciscà i el Príncep de Württemberg-Winnental. L'obra fou durant anys exposada a San Pere en Vaticà, i donada a la església corsa després de la santificació de Teofilo. Es tracta d'una mostra de com aquesta història estigui ben present en l'imaginari popular cors.

¹⁸⁶ Per aquest conflicte, vegeu: J. Sutton, *The King's Honor and the King's Cardinal. The War of Polish Succession*, University Press of Kentucky, Lexington 1980.

¹⁸⁷ Per la figura de Théodor von Neuhoff, existeixen molts treballs, però tots focalitzats en la dimensió corsa, vegeu: A. M. Graziani, *Le Roi Théodore*, Tallandier, Paris 2005; A. Le Glay, *Théodore von Neuhoff, roi de Corse*, Imprimerie de Monaco, Monaco 1907; A. L. Serpentin, *Théodore de Neuhoff Roi de Corse. Une aventurier européen du XVIII siècle*, Albiana, Ajaccio 2011. Just ara acaba de sortir una primera biografia general, i molt crítica amb els seus predecessors: J. Gasper,

Aquest provenia d'una família aristocràtica de Westfàlia, i sembla que fou actiu al servei de Suècia i França, una situació aleshores ben normal¹⁸⁸. Com a tal, es va fer pròxim al Cardenal Alberoni, quan ja era a Versailles, i es convertí en figura ben coneguda en cercles jacobites, els seguidors del pretendent catòlic al trons (ara ja units) d'Anglaterra i Escòcia. Durant els anys en què Alberoni tenia sota control la Monarquia hispànica, Neuhoﬀ viva a Madrid, i era admès a Cort, sempre gràcies al lligam amb el Cardenal. Tot plegat, una bona formació per a una jugada règia a Còrsega, doncs havia contactat amb corsos en missió a Gènova. Neuhoﬀ – un cognom irònic, ja que signiﬁca en alemany “nova cort” o “nou palau” – aprofità una conjuntura en la qual es parlava d'un cert joc d'allunyament genovès.

Theodor I, sobre el qual encara avui es discuteix si es tractava d'un impostor que jugava a dues bandes o d'un honrat defensor de la llibertat dels corsos, va intentar organitzar un reialme en tota regla. D'aquesta manera a Corte – ciutat que els rebels consideraven com capital – per una aparent casualitat es va establir la *cort* d'un nova entitat casi estatal el qual rei, de cognom, feia *nova cort*. Malgrat aquests entusiasme inicial, el rei d'origen alemany ja al novembre del mateix 1736 va haver d'abandonar l'Illa (hi va tornar en diferents ocasions durant tot el conflicte, sense, però, aconseguir el control del seu regnat). Malgrat la seva manca d'èxit, i no obstant la fama d'aventurer fos tal que una *operetta* còmica i l'homònim personatge del *Càndide* de Voltaire hi estaven inspirats, era ja clar com els revoltats apostaven per rebutjar el domini genovès¹⁸⁹. D'aquesta manera la revolta va començar a tenir unes dimensions internacionals, just durant la guerra per successió polonesa. En aquest context es va produir la primera intervenció francesa (1738-1741) que, després d'una estrepitosa derrota a Borgo (1738), va poder pacificar

---

Theodore von Neuhoﬀ, *King of Corsica. The Man Behind the Legend*, University of Delaware Press 2013. Per la seva relació amb el Cardinal Alberoni, vegeu: *ibidem*, pp. 39-50. A. Marchi, «Rapporti tra il Cardinal Alberoni e Teodoro di Neuhoﬀ» a: *Archivio Storico di Corsica*, a. IV (1928), núm. 3-4, pp., 348-350.

¹⁸⁸ A. L. Serpentinì *op. Cit.*, pp. 17-27.

¹⁸⁹ G. Paisiello (música), G. B. Casti (llibret), *Il Re Teodoro in Venezia*, Viena 1784; Voltaire (F. Màrie Auret), *Candide, ou l'optimisme*, J. Cramer, Ginebra 1759.

Còrsega, gràcies tant a les victòries militars com al paper de mediador fet pel comandant, el Marques de Maillebois (Jean-Baptiste François Desmarets, 1682-1762)¹⁹⁰.

L'esclat de la Guerra de Successió Austríaca (1740-1748), un conflicte a gran escala, i la conseqüent retirada del cos expedicionari francès obrí una nova fase en les hostilitats entre corsos i Gènova, que podem datar entre els anys 1742-1753¹⁹¹. Mort Carles VI, l'antic “Arxiduc dels catalans”, qui, com volia ésser succeït per la seva filla Maria Teresa, el nou Emperador fou un Wittelsbach. Era el Príncep Elector de Baviera, qui fou elegit com Carles VII (1697-1745, regnat: 1742-1745) i aspirava a l'herència del difunt emperador. Durant aquest conflicte dinàstic l'Illa, formalment genovesa, es convertí en un dels escenaris de les operacions bèl·liques, i per primera vegada es produí una intervenció a favor dels revoltats. Es tractava d'un contingent enviat per l'Emperador bavar Carles VII i pel Rei de Sardenya, els quals, igual que els Borbons d'Espanya i França, no reconeixien la “pragmàtica sanció” de la successió austríaca. El cos expedicionari desembarcava a Còrsega gràcies al suport de la *Royal Navy*, que durant les operacions continuà a navegar entre el Mar de Ligúria, el Tirrè i el de Còrsega, recolzant amb l'artilleria els assalts als forts costaners.

D'aquesta manera entre 1745 i 1748 els rebels van poder casi guanyar la lluita, obligant els genovesos a tancar-se en les ciutadelles de litoral (Bonifacio, Bastia, Calvi i Ajaccio). A més, *la Dominante* estava a prop del col·lapse militar, fins i tot Gènova fou ocupada en 1746 per un contingent austro-sard, que l'abandonà només després d'una insurrecció urbana. És aquest un dels episodis que entraran a fer part de la mitologia ressorgimental (i després feixista) italiana, amb la figura de *Balilla* – un adolescent que

¹⁹⁰ P. Graziani, *Maillebois et l'insurrection corse. 1739-1742*, Tesi de l'École Nationale de Chartes, 1909. Per els lligams de Neuhoﬀ amb diverses corts europees, tan si eren reals o simplement jactats per guanyar-se la confiança dels corsos, consulteu: A. L. Serpentin *op. Cit.*, pp. 53-82.

¹⁹¹ Per aquest conflicte, vegeu: M. S. Anderson, *The War of the Austrian Succession. 1740-1748*, Longman, Londres-Nova York 1995; R. Browning, *The War of the Austrian Succession*, St. Martin's Press, Nova York 1993.

comença la revolta – com a heroï nacional¹⁹². No obstant, els corsos no van poder-se alliberar del lligam amb la República lligur, perquè la firma de la Pau d'Aquisgrà (1748), que posava fi al conflicte obert amb la mort de Carles VI, li feia acabar l'ajuda internacional. Aquesta situació, a més, obria les portes a la segona intervenció francesa, en “ajuda” a Gènova, que va determinar una estrepitosa desfeta pels revoltats¹⁹³. Ara la política del comandant francès, el Marquès de Cursay (Seraphin Marie Rioult de Douilly, qui visqué aproximadament entre 1700 i 1768), al costat de la intransigència cap els rebels, contemplava la seducció de la elit corsa mitjançant la reobertura d'institucions culturals o l'oferiment d'òptimes perspectives de carrera militar al servei de la Monarquia francesa. A tal propòsit, és el cas d'assenyalar com de Cursay hagi donat un impuls important a la unitat militar de corsos al servei del Borbons de França, *Royal-Corse*, instituïda ja en 1738¹⁹⁴. La política del Marquès va tenir uns resultats positius en quant a la pacificació de l'Illa, tot i així les autoritats genoveses no guanyaven credibilitat. Al contrari, en perdien davant del francesos, i així, a causa sobretot de les pressions de la República de Gènova, l'experiència de Cursay va acabar al 1753.

Aquesta nova retirada francesa va donar la possibilitat als corsos d'obrir una altre fase del combat, durant la qual, almenys momentàniament, com a líder trobem una sola persona: Gian Pietro Gaffori (1704-1753)¹⁹⁵. Aquest, metge i antic secretari del Rei

¹⁹² Segons la versió més corrent, l'adolescent, Giovanni Maria Perasso, hauria per primer tirat una pedra a un grup de soldats “austriacs”, donant inici a una insurrecció.

¹⁹³ Per la aliança Franc-Genovesa durant aquest conflicte, vegeu: G. E. Broche, *La République des Gènes et la France pendant la guerre de la succession d'Autriche 1740-1748*, tesi doctoral, Facultat de Lletres, Universitat de Paris 1935. Per la intervenció francesa, vegeu: C. Ambrosi, *La Corse insurgée et la seconde intervention française au XVIIIe siècle (1743-1753)*, tesi doctoral, Facultat de Lletres, Universitat de Paris, 1950.

¹⁹⁴ Per aquesta unitat militar, consulteu: X. Poli, *Histoire militaire des corses au service de la France (première partie)* vol. II, Dominique de Peretti, Ajaccio 1900. Sobre la política de Cursay és útil la documentació publicada a principis del segle XX, vegeu: L. A. Letteron (ed.), «Mission de M. de Cursay en Corse. Lettres & pièces diverses (année 1748)» a: *Bulletin de la Société de Sciences Historiques et Naturelles de la Corse* a. XXV (1905) fasc. 289-295; ÍDEM (ed.) «Osservazioni storiche sopra la Corsica dell'abate Ambrogio Rossi. Livre IX (1745-1752)» a: *ibidem*, a. XX (1900), fasc. 229-233; ÍDEM (ed.), «Osservazioni storiche sopra la Corsica dell'abate Ambrogio Rossi. Livre VIII (1738-1745)» a: *ibidem*, a. XVIII (1898-1899), fasc. 214-217.

¹⁹⁵ No es disposa d'una biografia d'aquest personatge, tanmateix les biografies de Paoli li dediquen cert espai.

Teodor, fou assassinat en circumstàncies obscures el 2 d'octubre de 1753. El fet obrí una lluita intestina entre els rebels, resolta només amb la tria de Paquale Paoli com a líder nacional¹⁹⁶. Amb l'elecció a *general* de la nació corsa – el pare Giacinto havia estat “Primer Ministre” de Neuhoff – es pot fer començar la quarta fase de la revolta, que arriba fins al 1769¹⁹⁷. És en aquest període que emergeix clarament l'opció de constituir un estat cors no depenent d'altres poders, un fet intrínsecament lligat a les dinàmiques internes que van portar a aquests quaranta anys d'insurrecció. A més, l'alçament no recollí tot els sentiments remoguts per l'intent del Príncep Charles Edward Stuart (1720-1788), el nou pretendent jacobita, d'aixecar Escòcia contra la casa d'Hannover. El fracàs de la temptativa – junt a l'atzarosa fugida del “Bonnie Prince Charlie” – va crear tota una opinió a l'Europa culta de fascinació pels pobles “naturals” i potser una mica bàrbars que, en nom de la legitimitat, es revoltien contra el domini de dinasties “usurpadores”¹⁹⁸. Alhora la derrota de Culloden (1745) marcà – com ho havia fet “the deplorable case of the Catalans” – el càstig regi del desarmament col·lectiu i de la imposició del domini central *manu militari*, que marcaria un model durador de “civilització” contra “cultura” al pensament europeu. To això també es va poder veure a Còrsega.

Les causes del malcontent: fiscalitat

El primer element que cal analitzar per entendre el context en el qual s'emmarca la revolta és la importància de la temàtica fiscal. L'espurna que va fer començar tot l'incendi, veritat o mitificació que sigui, era el rebuig de pagar una taxa, anomenada dels *due seini*¹⁹⁹. Es tractava d'un nou aranzel que les autoritats genoveses van introduir en

¹⁹⁶ G. S. Lorenzi «L'uccisione di GiamPietro Gaffori», a: *Archivio Storico di Corsica*, a. XIV (1938), núm. 3, pp. 405-414; M. Vergé-Franceschi, *Paoli op. Cit.*, pp. 248-250.

¹⁹⁷ Per l'encàrrec de Giacinto Paoli sota el regnat de Neuhoff, vegeu: M. Vegré-Franceschi *op. Cit.*, p. 578.

¹⁹⁸ E. Ucelay-Da Cal, «“Lost Causes” as a Historical Typology of “Reaction”: a Spanish Perspective, from Jacobites to Neofascist and Spanish Republicans», a: *Journal of Spanish Cultural Studies*, vol V (2004), núm. 2, pp. 145-164. Sobre el pretendent Stuart, vegeu: D. Daiches, *Charles Edward Stuart. The Life and Times of Bonnie Prince Charlie*, Thames and Hudson, Londres 1973; H. Douglas, *Charles Edward Stuart. The Man, the King, the Legend*, Hales, Londres 1975; F. McLyn, *Charles Edward Stuart. A Tragedy in Many Acts*, Routledge, Londres 1988.

¹⁹⁹ La historiografia corsa és vaga sobre aquest punt, i genèricament individuen el *Seino* amb una moneda genovesa. En realitat no existeix una moneda dita així, sinó *Zecchino*, i en tots casos

1715, i en realitat era finalitzat a substituir l'impost que es cobrava pel permís de portar armes de foc. La República de Gènova no fou fins a la segona meitat del segle XVI que introduí un sistema de control directe de l'Illa, mentre abans l'explotació comercial era delegada a unes empreses mercantils: la *Maona*, però sobretot, a partir de la meitat del segle XV, el potent *Banco de San Giorgio*. Particularment aquest, una veritable talassocràcia econòmic-militar, controlava els *presidi* en la costa i el sistema de torres de guàrdia, mentre Calvi i Bonifacio, comuns a l'estil lligur, gaudien de certa autonomia.

En aquest context, on l'autoritat de Gènova era representada per un governador i un grapat de lloctinents, el control de les àrees rurals – i molt menys l'administració de la justícia – estaven a fora de l'abast de la capacitat d'aquest tipus d'administració, mentre el sud estava controlat per alguns feudataris locals (Istria, Ornano)²⁰⁰. El problema del control de la violència privada – endèmic, però no exclusiu de Còrsega – fou present a les autoritats de gènova fins a que prengueren el relleu de la companya mercantil. Quan a principi del segle XVIII totes les iniciatives per tal d'evitar aquestes pràctiques havien palesament fracassat, com a *extrema ratio* es va decidir per la supressió de totes les llicències de portar armes de foc. Fins a aquell moment el permís d'armes era un privilegi que la República concedia gratuïtament als *principali* dels quals es volia guanyar el favor, o que venia, generant una entrada fiscal gens secundària²⁰¹.

La prohibició havia estat pactada entre els representants del *Regno* (formalment Còrsega era considerada així pels genovesos) – és a dir els anomenats *Dodici Nobili* (dotze nobles) i *Sei Nobili* (sis nobles) – davant del Senat de la República, i a més a més la petició havia estat formulada pels mateixos notables illencs²⁰². Aquest proveïment, però,

---

diverses fonts afirmen que l'impost en qüestió era de *13 soldi e un quarto*.

²⁰⁰ F. Pomponi, *Histoire de la Corse op. Cit.*, pp. 109-116.

²⁰¹ Sobre la dimensió fiscal de la protesta i el sistema de taxació genovès, vegeu: P. Antonetti, *Histoire de la Corse op. Cit.*, pp. 304-305; F. Ettori, *La paix génoise (1569-1729)*, pp. 286-288, a: P. Arrighi (ed.), *Histoire de la Corse*, Édouard Privat, Paris 1971, pp. 245-306; F. Pomponi, «Les cahiers de doléances des corses de 1730», pp. 7-25, a: *Bulletin de la Société de Sciences Historiques et Naturelles de la Corse*, vol.X (1974), pp. 7-67.

²⁰² Es tractava de notables encarregats de fer d'intermediaris entre Gènova i l'Illa, i respectivament representaven les dues parts de Còrsega: dotze per la meitat nord (*Di qua dai monti*), i sis per la meitat sud (*di la dai monti*), amb raó d'una considerable diferència de poblament. Sobre els

privava la República d'una entrada fiscal fonamental en un moment en el qual es trobava en grans problemes financers, i doncs el Senat genovès va decidir introduir un nou impost. Naturalment no va trobar els *Nobili* tant entusiastes, tanmateix al final es va acordar que la taxa fos transitòria, encara que impopular. Durant els anys que van seguir aquesta decisió, la República va renovar diverses vegades l'aplicació de l'impost, sense però que hi hagués una disminució del numero d'homicidis i sense que l'administració de la justícia fos eficaç. Alguns historiadors concorden en què la la xifra de mortes violentes durant el període 1715-1729 augmentà considerablement, tot i no tenir dades precises²⁰³. Aquest fet ens permet d'entendre el per què a partir de 1725 moltes *pievi*, adreçant les seves peticions als *Nobili*, van començar a contestar, per via legals, tant la taxa com la prohibició de les armes de foc.

En realitat era molt fàcil procurar-se'n una de contraban, encara que el preu elevat del mercat negre no les feia accessibles a tots. Aquesta era una situació que, en una illa mediterrània de principi del segle XVIII, generava un cert nivell d'inseguretat, ja que la llei prohibia les armes però la República no havia aconseguit un control del territori suficient per garantir la incolumitat dels corsos, sobretot en el context rural. Per aquest motiu els habitants de l'interior de l'illa corsa, preocupats per garantir la seguretat dels bens i de les persones que per respectar la llei, consideraven una prevaricació la taxa, mentre jutjaven inadequada la protecció genovesa; per tant les primeres *dimande* – equivalent dels *chapiers de doléances* durant la Revolució francesa – gravitaven a l'entorn d'aquests dos punts²⁰⁴. Per posar un exemple la comunitat de Tavagna a febrer de 1730 lliurava un document al Governador de l'Illa, Felice Pinelli, en la qual es deia:

Seria correcte, per primera cosa, treure del pagament dels impostos la xifra de 13, 4 *soldi* que es va introduir a propòsit de la prohibició de les armes de foc, perquè aquesta prohibició no és respectada pel poble [...]. Per tant es suplica el Sereníssim Príncep de permetre les armes de

---

representants corsos a Gènova, i en general l'Illa sota el domini de la República, vegeu: P. Antonetti *op. Cit.*, pp. 240-304; F. Etori, *La paix génoise op. Cit.*; F. Pomponi, *Histoire de la Corse op. Cit.*, pp. 137-227.

²⁰³ E. Luciani, D. Taddei, *Les pères fondateurs de la nation corse op. Cit.*, pp. 21-22.

²⁰⁴ Les requestes particulars formulades en 1730 pels diferents territoris de l'Illa han estat estudiades i resumides a: F. Pomponi, «Les cahiers des doléances des corses de 1730» *op. Cit.*, pp. 25-56.

foc a tot el Regne, i de treure del pagament dels impostos la xifra de 13,4 *soldi* ²⁰⁵.

Es tracta d'un exemple puntual, relatiu només a la *pieve* de Tavagna, tot i així reflecteix una necessitat general i una de les requestes principals de la revolució, perquè efectivament altres documents similars recullen les mateixes problemàtiques a diferents llocs. Si analitzem el primer text en el qual foren reunides les *dimande* que provenien de tota Còrsega, hi podem trobar un gran nombre de contestacions a l'entorn de la taxació. En molts casos no es referien únicament als *dues seini* considerats el *casus belli* de la revolta, sinó també a altres taxes. Naturalment es tractava sempre d'impostos considerats injustificats, perquè servien a cobrir despeses que ja no eren útils o a proveir serveis que la República ja no podia assegurar. Per exemple, una de les peticions era «que s'eliminin els impostos o *boatici* als quals estan submises algunes *pievi*, imposades pel *presidio* de San Fiorenzo, ja que havent estat aquest demolit no té més motivació [...]»²⁰⁶.

A part de la qüestió lligada a les armes de foc, doncs, eren diferents els motius fiscals que enfrontaven la població illenca a la República, i en general emergeix una certa intolerància contra impostos considerats com abusius. El cas que acabem de presentar n'és un exemple, ja que l'impost que es volia abolir era, com el dels *due seini*, finalitzat a una tasca puntual, alimentar la tropa i mantenir el fort de San Fiorenzo. Les despeses per tal de fer funcionar el fort estaven a càrrec de la població local perquè aquest fornia un servei, es a dir era garantia de protecció pels habitants de la regió (Balagna), però entre la ineficiència del govern per mantenir l'ordre i la demolició de l'estructura durant els inicis de la revolta, els corsos revoltats van pensar que era abusiu continuar a pagar.

Un altre vessant important, i interessant de cara a moviments d'independència nacional

²⁰⁵ E. Luciani, D. Taddei *op. Cit.*, pp. 65-66. Es tracta de la reproducció de part d'una carta que el Governador Pinelli enviava el 16 febrer de 1730 al *Collegio dei Procuratori* i al *Collegio dei Governatori*, les màximes assemblees de la República de Gènova.

²⁰⁶ *Dimande generali del Regno di Corsica*, 23 maig 1730, reproduït sencer a: E. Luciani, D. Taddei *op. Cit.* pp. 121-132. El *presidio* de San Fiorenzo era un fort genovès, que va ser parcialment destruït a principis de la revolta. El *boatico* era la obligació de vendre cereals a baix preu per les tropes establertes a l'Illa.

més propers als nostres dies, és la contestació del monopoli de la producció del sal. És força coneguda la importància que, abans de l'aparició de modernes tecnologies de conservació, la sal era un element fonamental per poder conservar els aliments, així i com era un ingredient fonamental per la dieta diària. Es tracta, doncs, d'un ben diríem a demanda inelàstica, es a dir un producte que com el cafè, el sucre o algun altre tipus de droga, resulta tant necessari que no importa quan el seu preu pugui pujar, la seva venda sempre estarà garantida²⁰⁷.

En el cas cors l'explotació de les salines, que es trobaven a San Fiorenzo, Aleria i Bonifacio, aquest era un dret exclusiu d'alguns ciutadans genovesos que residien en aquestes ciutats, mentre es podia adquirir sal només en aquestes tres localitats o, en algun cas, sempre en els *presidi* de la República. El preu de la sal, a més, havia anat creixent progressivament i ininterrompuda durant tot el segle XVI, suscitant el malcontent entre la població, en particular de qui vivia més allunyat dels punts de venda autoritzats (aqueixos eren tots concentrats al llarg de la costa)²⁰⁸. Tal circumstància, en una illa mediterrània en la qual virtualment no és complicat obtenir sal a partir de l'evaporació d'aigua marina, devia sonar als corsos com a una ulterior prevaricació. Efectivament en moltes de les *dimande* es requereix la fi d'aquest monopoli i «que el preu del sal i la quantitat distribuïda siguin conformes a l'ús antic»²⁰⁹.

Llavors, en el moment en que començava la seva llarga evolució, la revolta corsa gravitava a l'entorn d'una contestació fiscal, i en particular al rebuig d'una taxa. Considerada incapaç de solucionar el problema per la qual havia estat creada, pels corsos ja era injusta era. Es tractava, com suggereix la lectura de Max Weber (1864-1920), d'una contestació que apuntava directament a una de les característiques fonamentals del funcionament d'un modern aparell estatal²¹⁰.

²⁰⁷ Sobre aquestes qüestions es pot consultar: M. Kurlanski, *Salt. A World History*, Vintage, Londres 2003.

²⁰⁸ F. Pomponi, «Les cahiers des doléances des corses de 1730» *op. Cit.*, pp. 11-12.

²⁰⁹ *ibidem*, p. 41. Es tracta d'un punt de les *dimande* de la Vila de Corte.

²¹⁰ M. Weber, *Economia y Sociedad*, Fondo de Cultura Económica, Ciutat de Mèxic, 1979 (ed. Original en alemany: J. S. B. Mohr, Tubinga 1922), en particular les pp. 1046-1076.

Aquesta relació casi ha arribat a ser un tòpic en l'anàlisi de les estructures estatals, fins al punt que es troben afirmacions obvies, i no per això equivocades, com «la habilitat de recaptar i gastar diners és un dels atributs que fan d'un estat un estat»²¹¹. A partir d'aquesta simple constatació, és prou fàcil veure com la revolta corsa, des dels seus principis, posava en discussió una de les característiques més importants de l'estat modern. Aquest nexa entre fiscalitat, evolució de les institucions estatals i revolució al segle XVIII no és pas exclusiu de Còrsega, i ha estat evidenciat en altres contextos, en particular en aquell francès i britànic²¹². Entre tots, però, segurament cal destacar la importància d'aquest factor en el cicle de les anomenades revolucions atlàntiques, considerades el moment durant el qual es va originar la contemporània forma d'organització del poder i que tanta importància van tenir en la formació del “món modern”²¹³. El context cors, més reduït i perifèric d'aquell nord-americà o francès al qual normalment es fa referència, presenta unes característiques dels tot similars, que es poden ben resumir en la famosa expressió *no taxation without representation*. En paraules de dos historiadors que recentment s'han ocupat de la taxació:

les practiques fiscals dels governs de la Europa dels segles XVIII i XIX són estrictament lligades a les grans revolucions polítiques que van plasmar l'estat representatiu, i que han portat a la fi del govern i de l'administració de tipus medieval. El govern no era més, per llei, el domini privat dels rics i privilegiats. La ideologia revolucionaria feia revivre l'antiga idea atenenca de que el

²¹¹ J. B. Collins, *Fiscal Limits of Absolutism*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-Londres, 1988, p. 1.

²¹² *ibidem*; F. Hincker, *Les français devant l'impôt sous l'Ancien Régime*, Flammarion, Paris 1971; P. T. Hoffman, K. Norberg (eds.), *Fiscal Crises, Liberty, and the Representative Government. 1450-1789*, Stanford University Press, Stanford 1994; M. Kwass, *Privilege and the Politics of Taxation in the Eighteenth Century France. Liberté, Egalité, Fiscalité*, Cambridge University Press, Cambridge-Nova York 2000. Per unes anàlisis més generals sobre taxació i estat, que en tots casos es refereixen sovint al cas francès i britànic, amb algunes referències a el món colonial espanyol, vegeu: R. Bonney (ed.), *The Rise of the Fiscal State in Europe. 1200-1815*, Oxford University Press, Oxford-Nova York 1999; S. Conway, R. Torres Sánchez (eds.), *The Spending of States. Military Expenditure during the long Eighteenth Century: Patterns, Organisation, and Consequences. 1650-1815*, VDM Verlag Dr. Müller, Saarbrücken 2011; C. Webber, A. Wildavsky, *A History of Taxation and Expenditure in the Western World*, Simon and Schuster, Nova York 1986.

²¹³ Pel concepte de revolucions atlàntiques, vegeu: J. Godechot, R. Palmer, *Le problème de l'Atlantique du XVIIe au XIXe siècle*, a: AA. VV., *Relazioni del X congresso internazionale di scienze storiche*, vol. V, Sansoni, Florència 1955, pp. 175-239. Per la formació del món modern, es fa referència a: C. A. Bayly, *The Birth of the Modern World. 1780-1914*, Malden, Blackwell 2004.

govern, la seva administració i les quanties de diners que aquest gestionava haurien de pertànyer a tots els ciutadans. El poder d'un governant d'administrar l'estat i el fisc com si foren seus, havia de ser reduït per les assemblees legislatives. Doncs el govern hauria de ser públic, una pacte d'unió entre la corona i els ciutadans²¹⁴.

En aquesta tesi, i a la llum d'aquestes reflexions, es suggereix una lectura de la dinàmica insurreccional corsa com un precedent important de la revolució americana i d'aquella francesa.

Les causes del malcontent: *vendetta*, administració de la justícia i ordre públic

El gruix de la contestació no gravitava simplement a l'entorn d'uns temes fiscals, com es pot deduir de les peticions presentades davant del Govern de Gènova. Efectivament, en les *dimande* la voluntat de no pagar l'impost dels *due seini* estava explícitament vinculada a la escassa eficàcia de l'autoritat genovesa. Aquesta, als ulls dels corsos, no semblava més en grau de garantir la incolumitat, ni tampoc d'administrar la justícia. A títol d'exemple podem citar la *pieve* de Rostino, petita comunitat rural en la regió on es va començar la revolta (Castagniccia), que en 1730, entre les altres coses, desitjava:

10) Que cada dos anys es purgui el Regne dels bandolers i bandits que molesten la tranquil·litat pública.

11) Que es restableixi el dret de tenir armes i que els permisos es paguin així i com es practica a altres Estats²¹⁵.

El segon element clau és, sens dubte, l'administració de la justícia i el manteniment de l'ordre públic, o millor dit la incapacitat de les autoritats genoveses per garantir aquests aspectes del poder polític. La inseguretat que aqueixa incapacitat causava és el mòbil més important, sobretot si considerem la versió mitificada de la revolta. Segons quant explica l'historiador cors Renè Emanuelli, al temps de la revolta circulava una versió “falsada” de com la República havia obtingut el poder sobre l'Illa. A mitjans del segle

²¹⁴ C. Webber, A. Wildavsky *op. Cit.* p. 228.

²¹⁵ F. Pomponi, «Les cahiers des doléances des corses de 1730» *op. Cit.*, p. 34.

XIV – explica Emanuelli – es produí una insurrecció en el nord de l'Illa (*Di qua dai monti*) contra els feudataris, i per obtenir garanties davant del poder d'aquests els sublevats estipularen un pacte amb Gènova. Es tractava d'un acord a través del qual, per lliurar-se del poder dels feudataris, les *pievi* acceptaven l'autoritat República i el pagament d'un impost mínim, a canvi però de que aquesta garantís la seguretat.

En realitat no es tractava d'un contracte entre pars, sinó d'un acte de submissió que la part sublevada de l'Illa feia a la ciutat lligur, contràriament a quant sostenien els líders de la revolta de 1729-1769. Aquests, d'una forma semblant a com els sicilians – en paraules de Koenigsberger– eren convençuts del «caràcter voluntari» de llur submissió a Pere el Gran, consideraven l'acord com si és tractés d'una concessió de suzerania o fins i tot de la formació d'un estat dual²¹⁶. Naturalment, Gènova era acusada d'haver tramet per esvaïr el record del pacte, arribant a la destrucció del document original²¹⁷. Malgrat la insistència corsa, no es tractava d'una mesura específicament posada a punt per l'Illa, al contrari repetia la pauta que la República havia seguit en la organització administrativa dels territoris sobre els quals exercitava la seva sobirania, en particular aquells de Ligúria, un veritable mosaic de comuns, senyories i dominis feudals²¹⁸. En tot cas els contemporanis, davant de la incapacitat genovesa de mantenir l'ordre i convençuts de l'existència d'alguna mena de lligam pactat, consideraven que aquest s'havia trencat definitivament²¹⁹.

A aquestes altures una pregunta surt espontània: per quina raó els corsos estaven tant obsessionats per la difusió de les armes, l'administració de la justícia i els impostos

²¹⁶ H. G. Koenigsberger, *La práctica del Imperio op. Cit.* pp. 58.

²¹⁷ R. Emanuelli, *L'implantation genoise*, pp. 186-188, a: P. Arrighi (ed.), *Histoire de la Corse op. Cit.*, pp. 183-213; ÍDEM, «Le pacte de 1358 et la Commune de Corse» a: *Études Corses*, núm. 4 (1974), pp. 5-50. L'historiador reassumeix en aquestes pàgines com la versió d'un pacte de tipus confederal es va afirmar a partir del cronistes del segle XVI, per esdevenir tòpica en el ambient nacionalista cors. Per un il·lustre exemple de versió mitificada, vegeu: F. O. Renucci, *Storia di Corsica*, vol. I, Tipografia Fabiani, Bastia 1833, pp. 16-17. Per una visió documentada de la implantació genovesa al segle XIV, vegeu: F. Pomponi, *Histoire de la Corse op. Cit.*, 65-82.

²¹⁸ S. A. Epstein, *Genoa & the Genoese. 958-1528*, University of North Carolina Press 1996, pp. 42-49.

²¹⁹ E. Luciani, D. Taddei, *Les peres fondateurs de la nation corse op. Cit.*, p. 21.

l·ligats a aquesta activitat? La violència en una societat rural de principis del segle XVIII és un element molt més comú de quant ho sigui avui en un medi urbà com aquell en el qual la majoria vivim (naturalment a excepció de àrees on la violència és crònica com Bogotà, Rio de Janeiro o Los Angeles), però a Còrsega durant el anys que precedeixen la revolució de 1729-1769 la difusió de la violència practicada per privats va arribar a nivells extrems. Malgrat aquest argument sigui central, no podem utilitzar dades numèriques certes per quantificar el fenomen, perquè es a partir del segle XIX que a través de l'activitat dels tribunals francesos es comencen a tenir informacions detallades²²⁰. S' sigui la que sigui la seva magnitud, el motiu de l'esclat de violència estava vinculat a la pràctica, tant comuna a Còrsega com a Sardenya, Albània, Montenegro o Creta, de la *vendetta*²²¹. Aquesta pràctica és genèricament considerada una forma primitiva de justícia ben difosa en la conca mediterrània, una afirmació que en els seus termes generals és veritable, tot i que, de cara al nostre argument, és necessari tractar més a fons aquesta temàtica.

En àmbit cors la *vendetta* ha suscitat l'interès de molts autors, i fins i tot les primeres testimoniances i reflexions sobre els costums “ferotges” i “bàrbars” dels corsos s'han d'atribuir a autors clàssics com Sèneca, relegat aquí entre 41 i el 49, o Strabo, que inclou en la seva geografia una descripció de l'Illa i dels seus habitants²²². Durant en segle XIX, i fins a un període més proper a nosaltres, aquest tema s'ha convertit literalment en un tòpic, gràcies sobretot al fet que el primers a interessar-se'n eren atrets pels aspectes més sensacionals de la temàtica, que de fet es presta molt a ser convertida en un argument de ficció literària. En aquest camp segurament van ser cabdals les obres dels francesos Honorè de Balzac (1799-1850), Prosper Merimée (1803-1870) i de Alexandre Dumas, Pare (1802-1870) que abans de la meitat del segle XIX van posar les bases per una

²²⁰ S. Wilson, *Feuding, Conflict and Banditry in Nineteenth-Century Corsica*, Cambridge University Press, Cambridge 2002 (1998), p. 14-16.

²²¹ C. Bohem, *Blood Revenge. The Enactment and Management of Conflict in Montenegro and Other Tribal Societies*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1987.

²²² L. A. Senecae, *De Consolatione ad Helviam Matrem*, VI i VIII, a ÍDEM, *Opera ad Optima Editiones Collata*, Typographia Societatis Bipontinae, Zweibrücken 1783, pp. 119-124. G. P. Strabo, *Geography*, Harvard University Press, Harvard 1923, lib. V, vol. II, pp. 356-364.

tradició literària, i un tòpic sobre els corsos, que continua avui en dia²²³. Segons aquesta imatge, la *vendetta* i la violència ocuparien tots els aspectes de la vida illenca i, sobretot, serien un signe inequívoc de l'endarreriment dels corsos (per no dir signes d'una certa inferioritat racial).

Aquesta imatge estereotipada ha portat a que es verifiqués, pel que fa la *vendetta*, en part la mateixa situació descrita abans per les orígens de la revolta i del pacte amb Gènova, és a dir una visió extraviada per tòpics o per una lectura massa ideologitzada. Dorothy Carrington (1910-2002), que va dedicar anys de recerca a molts aspectes de Còrsega, entre els quals l'exercici de la violència, explica:

els historiadors, quan parlen de la venjança corsa, la descriuen invariablement com una pràctica barbara que es va introduir a l'Illa a partir de les invasions de principis de la Edat Mitjana, que es va arrelar gràcies a un període d'anarquia i que es va perpetrar a causa del mal govern genovès²²⁴.

Lady Rose (com se la coneixia també a causa del seu matrimoni amb el pintor surrealista Sir Francis Rose), apuntava com aquesta argumentació fos simplificadora i reductiva, i no obstant, durant molts de temps, fou una lliçó força comuna entre historiadors professionals. Pensem que tot just fa un setantena anys s'atribuïa l'origen de la venjança als pirates sarraïns, que quan dominaren l'Illa mantingueren una conducta excepcionalment violenta²²⁵ (amb la paraula *arabi* o *zingari* es designaven els forasters, considerats com una mena de bàrbars, i que es dedicaven a treballs agrícoles humiliants

²²³ H. de Balzac, *La vendetta*, Mame et Delaunay-Valée, Paris 1830; A. Dumas (pare), *Les freres corses*, Société Belge de Librairie, Bruxelles 1844 (títol original: *Une famille corse*); ÍDEM, *Le Comte de Montecristo*, Pétion, Paris 1844-1845 (publicat originàriament a episodi, editat per primer cop com a llibre en XVIII volums); P. Merimée, *Colomba*, Magen et Comon, Paris 1841. Sobre el tema de la venjança en la literatura francesa, vegeu: C. Bernard, *Raison et déraison vendettales dans "La Vendetta" de Balzac et "Les Frères corses" de Dumas*, a: L. Dumasy, C. Massol, M. Corredor, (eds.) *Stendhal, Balzac, Dumas un récit romantique?*, Presses Universitaires du Mirail, Toulouse 2006, pp. 265-281. Per uns exemples de com avui continua a tenir un cert èxit la ficció literària sobre venjança corsa, vegeu: M. Swindells, *The Corsican Woman*, Warner Books Inc. 1988.

²²⁴ D. Carrington, *The Granite Island*, Penguin Books, Londres 1984 (1971), p. 79.

²²⁵ A. Albitreccia, *Histoire de la Corse*, Presses Universitaires de France, Paris 1947, p. 32.

per un cors, com ara la collita dels cereals o la verema)²²⁶.

En realitat la *vendetta* corsa i la “guerra privada” de la qual aquest és un episodi – que pren el nom de *inimicizia* o *faida* – són fenòmens del tot similars a la *disamistade* sarda, regulada a través de l'anomenat *codice barbaricino*. Respecte al veí del sud, l'estil sembla un sistema menys complexe i “institucionalitzat” que, quan no és possible una solució pactada, es basa en l'homicidi com a l'únic instrument per concloure cada conflicte, inclòs aquells que no s'originen des d'un fet de sang. Aquesta percepció, és el cas de precisar-ho, podria ser una conseqüència del fet que per Còrsega no tenim un estudi que, tal i com va fer el juriconsult Antoni Pigliaru (1922-1969) per Sardenya, va traduir en un codi jurídic d'una certa complexitat el sistema de la venjança (el *codice barbaricino*)²²⁷. Malgrat això, es pot afirmar que en els dos casos es tracti d'un sistema que fa les funcions de regular els contrastos en una societat caracteritzada per una cultura oral i organitzada estrictament al voltant de la família o del clan familiar.

Pel que fa específicament l'àmbit cors, l'antropòleg Stephen Wilson, que en temps recents ha dedicat una qualificada monografia sobre el tema, defineix la *vendetta* corsa com un element que forma «part d'un conflicte més ampli, que es verifica amb una certa freqüència tant entre les comunitats, com a l'interior de les famílies o entre famílies. [...] La base de la conflictivitat és sempre la competitivitat en l'accés o el control exercitat sobre d'una reduïda quantitat de recursos materials, però tot això és traduït en un llenguatge d'honor que gaudeix d'un ampli grau d'autonomia»²²⁸. L'origen d'aquesta practica, doncs, rau en la necessitat d'uns individus que viuen en una dimensió rural, i

²²⁶ G. B. Benedetti, *Ricordi d'altri tempi. Usanze d'Alta Rocca e d'altro*, Edizioni U Muntese, Bastia 1972, p. 15.

²²⁷ A. Pigliaru, *La vendetta barbaricina come ordinamento giuridico*, Giuffrè, Milà 1959. L'autor era un conegut jurista i catedràtic de dret a Sàsser, havia estat militant del Partit Nacional Feixista i, caigut el règim, fou un protagonista de la cultura sardista dels anys cinquanta del segle XX. Durant aquest període entrevistà diversos pastors de *Barbagia*, i en derivà que la societat del centre de l'Illa (*società barbaricina*), era organitzada a l'entorn d'un codi oral perfectament funcional i coherent. Per Pigliaru aquest codi es trobava en contradicció amb la llei de l'Estat, i d'aquí en derivava la conflictivitat típica d'aquesta àrea, així i com en derivava el rebuig a la autoritat típic dels pastors de *Barbagia*.

²²⁸ S. Wilson, *Feuding, Conflict and Banditry in Nineteenth-Century Corsica*, Cambridge University Press, Cambridge 1988. p. 415.

que sovint es troben força aïllats per la seva activitat de ramaders, de defensar les seves propietats i, naturalment, d'evitar, mitjançant el dissuasiu de la *vendetta*, qualsevol ofensa per part d'altres representants de la seva comunitat o d'aquella veïna²²⁹. Es tracta d'un sistema d'administració de la justícia que, malgrat molts autors corsos en passat hagin afirmat el contrari, no troba la seva origen en un suposat mal govern genovès, tal i com va deixar clar Jean Busquet en la primera obra que, des d'un punt de vista històric i etnogràfic, intentava fer llum sobre aquesta característica corsa²³⁰.

En realitat la *vendetta* és un fenomen comú a diferents indrets mediterranis, els orígens del qual estan extremament lligats a la regulació dels conflictes en un medi caracteritzat per una societat clànic-familiar i per la falta d'institucions predisposades a aquesta finalitat. Doncs, segons l'autor francès, és una situació endèmica a totes les societats que encara no han desenvolupat unes institucions estatals²³¹. D'altra banda, però, sabem com segons l'antropologia mediterrània el codi d'honor no estava lligat només a l'absència d'un poder. Malgrat, doncs, la *vendetta* no tingui les seves arrels en el tipus d'administració implantat per la República ducal lligur, ha prosperat força gràcies a la crisi que caracteritzava la *Dominante* durant el segle XVIII.

Aquesta situació – ben entès a fora de les ciutats – en la qual difícilment es podia garantir la seguretat de les persones i, quan aquesta era violada, a dures penes fer justícia, es fa explosiva en el moment en que es prohibeixen les armes de foc. A partir d'aquell moment, en realitat, el contraban va créixer d'una manera exponencial, alimentat sovint pel mateixos militars de la República. Llavors es va produir una situació força paradoxal: si els corsos volien quedar-se en un marc legal devien renunciar a les armes i confiar en l'autoritat genovesa, però com que aquesta era eficaç

²²⁹ Sobre els mecanismes de la vendetta i per una lectura de la dinàmica política corsa a través de la violència, vegeu: J. Gil, *La Corse entre la liberté et le terreur. Etude sur la dynamique des systèmes politiques corses*, La Différence, Paris 1991 (1984).

²³⁰ J. Busquet, *Le droit de la vendetta et les paci corses*, Éditions du Comité des Travaux Historiques et Scientifiques, Paris 1994 (ed. Original: A. Pedone, Paris 1920). Per una lectura “clàssica” del fenomen, que responsabilitza únicament Gènova, vegeu: F. O. Renucci, *Osservazioni critiche sulla storia di Corsica*, Luigi Veladini, Milano 1796, pp. 70-80.

²³¹ *ibidem*, pp. 23-28.

només en l'àmbit urbà, fent així s'exposaven a patir la violència dels que, il·legalment, detenien armes. Des de la nostra perspectiva és probablement difícil imaginar la condició d'inseguretat que podia afectar un pastor cors en el segle XVIII. Hem de considerar com aquest passava la majoria del seu temps en espais avui diríem verges, en la solitud més total i sense cap mitjà de comunicació eficaç. A més a més, en un terreny muntanyós i irregular, homes i ramats es desplaçaven (i es desplacen) exclusivament a peus, mantenir en tot moment sota control, sols o com a molt amb l'ajuda d'un gos, el bestiar. En aquesta condició un arma de foc era pràcticament indispensable, no tant per defensar les ovelles d'un llop o un os, que no existeixen a Còrsega, sinó des del lladres, segrestadors d'animals i, en general, bandolers, aquestos si ben presents²³².

Les causes del malcontent: Terra, estratificació social i rivalitats interregionals

Fins aquí hem presentat aquells que resulten ser els mòbils principals que van endegar la anomenada *rivoluzione di Corsica* (1729-1769). En la nostra exposició, per facilitar la fluïdesa de la narració, s'ha intentat sintetitzar una dinàmica que, segons la majoria d'historiadors que es van ocupar d'aquests fets, era en realitat un caos anàrquic. En particular durant les primeres fases diversos grups, separats geogràficament i social, perseguïen objectius diferents i, en algun casos, oposats²³³. A aquest propòsit, l'historiador cors Francis Pomponi declarava:

De vagades hom s'ha posat la qüestió de saber on i quan va començar la insurrecció dels corsos contra Gènova; es tracta en part d'un fals problema, en la mesura en la qual es tracta de motins populars locals, efímers, sovint independents entre ells. És només progressivament que es va dissenyar una tendència cap a la organització, que es van establir uns lligams entre els diferents focus i que el moviment és suficientment polititzat per tal de poder parlar d'una escala insular. Durant la fase inicial, la insurrecció s'ha de emmarcar en un context local [...] ²³⁴.

²³² Per la cultural pastoral corsa, vegeu: G. Ravis-Giordani, *Bergers corses. La communauté villageoise du Niolu*, Édisud, Aix en Provença 1983. És tracta d'una monumental anàlisi antropològica d'una regió muntanyosa i impracticable totalment dedicada a la ramaderia, i on han trobat terreny fèrtil els moviments de resistència al domini genovès, a la penetració francesa (1770-1774, revolta de Niolu), i on avui és ben arrelat l'independentisme cors.

²³³ F. Ettori, *Comment un peuple s'efforce de devenir une nation*, op. Cit., p. 71.

²³⁴ F. Pomponi, «Émeutes Populaires en Corse. Aux Origines de l'Insurrection contre la Domination

Es tracta d'un intuïció ben encertada, i malgrat porti a una mena de deconstrucció de la lectura unitària i nacionalista de la revolta corsa, gràcies a aquest context és possible entendre la concatenació dels esdeveniments. Per tal de poder endinsar-nos en aquesta sèrie de conflictes locals, és necessari considerar les formes de gestió de la terra i la seva evolució, en particular durant el segle XVII. De fet és durant aquesta fase de transformació que es van generar una serie de enfrontaments, tant entre famílies d'una mateixa comunitat com entre comunitats senceres, que van fer crònic el problema de la justícia i, sobretot, de l'exercici de la violència.

Per poder entendre a fons el context rural en el qual es vivia a Còrsega i bona part de les problemàtiques que fins a aquí hem presentat, cal fer una consideració: la Còrsega que hem anomenat de l'interior, és a dir aquella concentrada en les altures centrals, era dominada per una cultura agropastoral. En aquest context l'activitat econòmica predominant era, i en part encara és, la ramaderia seminòmada, mentre en un segon pla es troben l'arboricultura i l'horticultura, dues activitats que es poden considerar complementàries a la cria del bestiar. Com a bona part del Mediterrani els pastors es mouen, a segona de l'estació de l'any, entre la costa i les pastures de la muntanyes, desplaçant-se per gran distàncies amb els respectius ramats²³⁵. En un tal sistema la propietat privada, amb el territori organitzat en camps encerclats, seria un impediment a la mobilitat dels animals, per tant el sistema de gestió era essencialment comunitari. Feta excepció per els horts o els terrenys just al voltant del centre habitat, la majoria de la terra era considerada propietat del *comune* (podia ser un sol poble o diversos, o una *pieve*). Aquesta estava dividida entre una part destinada a la ramaderia, mentre una altra, anomenada *presa*, era destinada al conreu de cereals i era repartida en porcions (*lenze*). La repartició i distribució dels terrenys comunals era gestionada a través de l'assemblea que, a principis de cada primavera, reunia els *padri del comune* (és a dir els caps de família o dels clans) davant del sagrat de l'església més important de la zona²³⁶.

Genoise», p. 155, a: *Annales du Midi*, vol. X (1972), pp. 151-181

²³⁵ F. Braudel, *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen op. Cit.*, vol. I. pp. 76-78.

²³⁶ Naturalment el sistema agropastoral cors és força més complexe de la síntesi que aquí s'ha fet, per

Ara, en una societat caracteritzada per una cultura oral i la costum de redistribuir anualment els terrenys, certes tensions sobre la utilització del sol són naturalment endèmiques. A aquesta situació s'ha d'afegir la tradicional conflictivitat que, a tot l'àmbit mediterrani, va enfrontar ramaders i agricultors, o millor dit propietaris d'animals i usuaris de terres cultivades. Un conflicte que gira al voltant de la lluita de qui necessita la llibertat de moviment en contra de qui necessiti evitar qualsevol incursió externa en el seu camp, tant animal com humana. És a partir d'aquest contrast d'interessos que van néixer moltes de les guerres privades que han alimentat, fins fa poc, la “literatura de la *vendetta*”. Per poder, però, entendre la gravitat del problema i el nivell de conflictivitat que realment generava cal només considerar una crida del govern genovès del 2 desembre 1711. En aquesta es deia:

una de les motivacions principals per la qual els corsos delinqueixen és el fet que els seus semblants, amb prepotència i sense cap autorització d'un magistrat, envaeixen la propietat i els bens dels quals estan gaudint en aquell moment, un fet que l'Estatut de Còrsega ha prohibit amb dures punicions; [...] és un acte tant criminal que genera freqüentment homicidis²³⁷.

Aquesta situació en el cas cors fou ulteriorment complicada per allò que, segons la tradició historiogràfica corsa, era la *mise en valeur* de l'Illa, es a dir les polítiques endegades

per Gènova a partir del segle XVII amb la finalitat d'estimular la economia illenca²³⁸. Fins al 1569 la República havia deixat la gestió de l'Illa en bona part en mans de bancs o empreses mercantils, una mena d'*East Indian Company mediterrànies*. Durant les vicissituds que enfrontaren diverses talassocràcies mediterrànies durant el segle XVI,

---

aprofundir la temàtica, vegeu: G. Ravis-Giordani, *op. Cit.* Per la gestió de la terra en particular, vegeu: *ibidem*, pp. 75-81; J. Renucci, *Corse traditionnelle et Corse nouvelle*, Tesi doctoral en geografia, Université de Lila III, 1973, pp. 53-56.

²³⁷ L. Letteron (ed.), «Libro Rosso di Corsica», p. 713-714. a: *Bulletin de la Société des Sciences Historiques et Naturelles de la Corse*, a. XVIII (1898), fasc. 206-208. Es tracta del recull oficial de tota la documentació produïda per l'administració genovesa de l'Illa, tant central com local, i que ha estat publicada a final del segle XIX per la llavors única revista dedicada a la història corsa.

²³⁸ Per tots els aspectes de la dominació genovesa, en general vegeu: A. M. Graziani, *La corse génoise, Économie, Société, culture. Periode Moderne 1453-1768*, Alain Piazzola, Ajaccio 1997.

Còrsega fou al centre de la contesa, i prengué forma el primer intent de lligar l'Illa a la Monarquia francesa, amb Sampiero Corso (1498-1567)²³⁹. Aquest militar, primer amb l'ajut franc-turc i després toscà, entre 1553 i 1567 posà seriosament en dificultat el *Banco de San Giorgio* i la República, i quan Gènova aconseguí reprendre el control de la situació, preferí gestionar directament Còrsega com un territori d'Ultramar.

La Dominante adoptà llavors unes iniciatives finalitzades a afavorir el desenvolupament econòmic i la difusió del conreu, amb la clara intenció de reduir el paper de la ramaderia²⁴⁰. Aquesta política «responia primer de tot a les necessitats de cereals d'una metròpoli privada de les seves agències comercials en orient», i per un altre acabar amb la ingovernabilitat de l'Illa a través de la promoció d'una classe de notables rurals²⁴¹. Per obtenir el primer d'aquests dos objectius, es va aplicar una política basada en assignar en condició d'emfiteusis terres del demani a ciutadans lígurs. La intenció era, en un principi, afavorir la cerealicultura en les petites planes costaneres, per també augmentar la disponibilitat de blat en un illa on aquest sempre havia escassejat. Finalment, però, els

²³⁹ Es tracta d'un cors, militar al servei de Francesc I i Enric II de França en les diverses campanyes europees que veien enfrontar-se França a l'Imperi de Carles V, i casat amb una noble illenca, Vannina d'Ornano (1527-1563). En 1553 arribà a l'Illa amb una contingent i una flota franc-turca, i amb l'ajuda d'una part de la noblesa corsa aconsegueix, amb dalt i baixos, posar en escac Gènova; l'Illa llavors quedava en mans franceses, però amb la Pau d'Aquisgrà (1559) Còrsega tornà sota domini genovès, fracassant així el primer intent de fer entrar l'Illa en el giró gal. Mentrestant Sampiero fou anomenat ambaixador a la Porta, i Vannina, la seva esposa, és convençuda per un espia genovès a vendre tots els bens del marit i traslladar-se en la capital lligur; el rebel cors, advertit, aconseguí interceptar la nau on viatjava la dona i l'estrangulà amb les seves mans en 1563, per venjar la traïció de la dona. L'any 1564 intentà un altre expedició a Còrsega, aquesta vegada sense recolzament exterior, que acabà en 1567 amb la mort tràgica del mateix Sampiero. La història d'aquest rebel cors és un dels tòpics de la història illenca, representant al mateix moment una figura inspiradora pel nacionalisme francès, i essent un heroi antigenovès (clarament es tracta d'una que els nacionalistes corsos rebutgen com a col·laborador dels francesos). Per una biografia, vegeu: P. Antonetti, *Sampiero, soldat du roi et rebelle corse (1498-1567)*, Éditions France-Empire, Paris 1987; A. M. Graziani, M. Vergé-Franceschi, *Sampiero Corso. Un mercenaire européen au XVIe siècle*, Alain Piazzola, Ajaccio 1999; R. Russo, *La ribellione di Sampiero Corso*, ISPI, Milà 1932 (és la la lectura antifrancesa feta durant el règim feixista italià per recoltzar el nacionalisme i l'iredemptisme dels anys vint i trenta). Sobre aquell període, vegeu: R. Emmanuelli, *Gènes et l'Espagne dans la guerre de Corse. 1559-1569*, Alain Picard, Paris 1964.

²⁴⁰ A. Casanova, A. Rovere, *Peuple corse, révolutions et nation française*, Editions Sociales, Paris 1979, pp. 20-23.

²⁴¹ F. Ettori, *La Paix Génoise op. Cit.*, p. 252. Per aprofundir aquestes polítiques agrícoles, vegeu, a part d'aquest capítol: R. Emmanuelli, «Gènes et la domestications des classes dominantes en Corse au temps de Sampiero», a: *Etudes Corses*, núm. 1 (1973), pp. 35-76.

conreus de forment, escassos, sobretot es venien en els mercats genovesos. Llavors, a aprofitar-se d'aquestes iniciatives eren els patricis lligurs, que s'especialitzaren sobretot en la producció i exportació d'oli i vi.

L'espai privilegiat d'aquesta transformació econòmica fou el *Di qua dai monti* – en particular les regions de Balagna (oli) i Cap Cors (vi) – a causa de la desaparició definitiva de la noblesa feudal durant la revolta de Sampiero. És a partir de llavors que el Cap Cors es defineix sempre més com una regió a part, d'una forma semblant a Gal·lura, amb la important diferència que el territori era la part més ben controlada per Gènova. De fet el Cap havia estat concedit en emfiteusis a les famílies lligurs dels Da Mare i Gentile, que prosperaren amb la producció vinícola modelant i domesticant un paisatge que, com en les riberes de la mare pàtria, era dominat per muntanyes que acabaven abruptament en el mar²⁴². En *Di la dai monti*, al contrari, la difusió d'aquest sistema d'explotació de la terra va tardar uns temps en ser introduït, i no va comportar una transformació del paisatge i de les relacions socials tan important, en bona part perquè aquí encara era present una noblesa feudal corsa propietària de grans quantitat de bestiar²⁴³.

En aquesta regió forma un cas a part el *hinterland* d'Ajaccio. Aquí la *Dominante* l'any 1676 va permetre l'assentament d'una colònia de grecs provinents d'Oitylo, una localitat de la península de Mani, en Lacònia de la qual hem ja parlat abans en ocasió de

²⁴² El discurs sobre la noblesa corsa és força més complicat que aquell sobre la sarda, ja que aquí no tenim un procés de conquesta i distribució de títols als senyors locals; a l'hora de la infeudació de l'Illa a la Corona d'Aragó diverses famílies, en particular de la meitat meridional, van fer acte de vassallatge en l'esperança d'obtenir quotes de poder local. A causa de la mancada conquesta de l'Illa, moltes d'aquestes famílies van veure els títols feudals i nobiliaris no reconeguts o contestats, sobretot per la República de Gènova, que recolzava els sectors populars en contra dels presumptes nobles. Els líders d'aquests capes populars (anomenats *caporali* o *principali*) a partir del segle XVI-XVII, quan el poder genovès s'havia assentat i la noblesa feudal casi havia desaparegut, pretengueren acreditar-se com a nobles; la frustració d'aquesta aspiració va fer que durant la revolta corsa molts es declararessin vassalls d'aquest o aquest altre monarca, o que oferissin serveis a canvi del reconeixement del títol. Per tant, quan es para de noblesa corsa no s'indica una sector social que participa a una xarxa de “pars”, com era el cas sard, sinó un grup social que aspira a ser reconegut com noble.

²⁴³ J. Renucci *op. Cit.*, pp. 54-56.

la colonització de Sardenya²⁴⁴. Quan al 1676 els Maniates, després de segles de resistència, van ser definitivament derrotats pels Otomans, unes 800 persones, casi totes lligades al clan familiar dels Stephanopulos, van haver de fugir. Gràcies a la aliança amb Gènova, van obtenir en concessió emfitèutica diverses terres, que van explotar amb tots els privilegis dels quals gaudien els altres subdits lígurs. La població local, que utilitzava els terrenys deixats en concessió als nouvinguts com pastures durant l'hivern, va entrar en conflicte amb els nouvinguts, que es concentrava en un propi centre urbà: Paomia. La crispació es va transformar sovint en actes de violència, engegant un cert nombre de *faide* (pràctica ben difosa també entre els Maniates), fins a que, com hem vist, els grecs abandonaren les propietats per tronar-hi sota protecció francesa. Encara avui els descendents dels grecs de Paomia viuen en la regió d'Ajaccio, precisament en el poble de Cargese. Els membres d'aquesta comunitat, que en algun cas vanten antics títols de noblesa com la família Stephanopoli de Comnène, han mantingut una actitud bonapartista (aquesta ha estat i és una de les famílies més en vista d'aquest "partit" polític cors), sobretot a causa de la rivalitat amb els autòctons, i en alguns cas exhibeixen una identificació grega per contrast a aquella illenca²⁴⁵.

Al costat d'aquesta política d'afavoriment de l'activitat econòmica dels súbdits lígurs o, com en el cas dels grecs, de no corsos, Gènova tenia un fort interès en afavorir l'estabilització d'una classe de notables locals que fos lligada al poder de la República. L'esperança era aquella de poder comptar en un aliat important a l'hora de gestionar més eficaçment les àrees rurals. Per tal de realitzar aquest objectiu es va afavorir aquell sector social que havia liderat les lluites antifeudals dels segles XV i XVI, els membres del qual es definien genèricament *caporali* o *gentiluomini*. Aquests ja monopolitzaven, a l'interior de cada comunitat, les institucions representatives locals, mentre, en particular en la meitat nord, de les seves files provenien els *Nobili Dodici* i *Sei* que representaven

²⁴⁴ Sobre la història d'aquesta colònia de grecs a Còrsega, vegeu: E. Papadacci, *Histoire de Cargèse-Paomia, deux cités grecques en Corse, et de Piana, Ota, Porto*, Duval, Paris 1967; M. Stephanopoli de Comnène *op. Cit.*

²⁴⁵ Vegeu: N. Nicholas, «Negotiating a Greco-Corsican Identity», a: *Journal of Modern Greek Studies*, vol 24, núm. 1, (2006), pp 91-133. Per l'assentament de Cargese, vegeu: M. A. Comnène, *Cargèse. Une colonie grecque en Corse*, Belles Lletres, Paris 1959.

Còrsega davant del Senat de Gènova. A consolidar la posició d'aquesta porció de la societat rural, que a partir d'ara definirem com *principali*, fou precisament la política de *mise en valeur* de la República, la qual va facilitar a aquestos notables l'explotació de forma sempre més personal, per no dir privada, de les terres comunes²⁴⁶.

Peró, si en el cas dels lígurs una tal política era finalitzada a procurar bens alimentaris a Gènova – que al contrari de Venècia no disposava d'un territori que li garantís certa autosuficiència – en el cas dels notables locals la cosa era diferent. La intenció era per una banda garantir recursos alimentaris pels corsos i, per un altra, contrastar la difusió de la ramaderia, considerada una de les causes de la ingovernabilitat de les regions internes. Per aquest motiu es va afavorir l'arboricultura, endegant tota una sèrie de facilitacions – i en alguns cas imposicions – per introduir «la plantació d'arbres de cinc espècies (castanyer, figuer, morera, olivera i raïm)»²⁴⁷. Una pràctica que també els venecians adoptaren a Corfú introduint l'olivera. Com ja hem vist, la producció vitivinícola i oliera estaven monopolitzades pels lígurs de Balagna o del Cap Cors, perquè activitats ben remuneratives, mentre al contrari els corsos es van dedicar sobretot al conreu del castanyer²⁴⁸. La seva introducció no fou pas fàcil, en particular per la resistència que moltes comunitats feien a les limitacions en la utilització de la terra comuna que aquesta política provocava. En un context que veia els pastors contrastar amb violència la introducció de l'arboricultura, Gènova va haver de promulgar ben cinc ordenances entre 1548 i 1646 per poder imposar la seva voluntat²⁴⁹.

Aquest sistema es va estendre en particular en les *pievi* de la part oriental, a mig camí entre la costa, o malsana o explotada pels genovesos, i l'alta muntanya, regne dels ramaders. El cor del *castagnetu*, terme que identifica tant el cultiu com la cultura

²⁴⁶ F. Etori, *La Paix Genoïse, Op. Cit.*, pp. 253-257.

²⁴⁷ *ibidem*, p. 253.

²⁴⁸ Sobre el paper de l'arboricultura, vegeu: A. Casanova, *Arboriculture et Société en Méditerranée*, Le Signet, Corte 1998.

²⁴⁹ G. Michon, «Revisiting the Resilience of Chestnut Forests in Corsica: from Social-Ecological Systems Theory to Political Ecology», p. 7, a: *Ecology and Society*, vol. XVI (2011), núm. 2 article on-line: <http://www.ecologyandsociety.org/vol16/iss2/art5/>.

material i social que gravita al seu voltant, és la regió de la Castagniccia, on els *principali* van transformar aquella que era una regió dedicada en particular a la ramaderia en una “bosc domesticat”. La transformació no ha sigut indolor, tot al contrari va generar un fort conflicte amb els ramaders, que utilitzaven el sòl com pastura o, simplement, per fer transitar els animals durant la transhumància estacional. Aquest conflicte va ser parcialment solucionat, per una banda amb la protecció que les autoritats genoveses brindaven a la nova classe rural en ascens, per un altre gràcies a «la invenció d'un sistema de propietat que dissociava els drets sobre la terra dels drets sobre els arbres: els arbres plantats en la terra comuna eren una possessió privada de qui ho va plantar i dels seus descendents, mentre la terra quedava propietat del *paese* [vila]»²⁵⁰. Aquesta tècnica és possible utilitzar-la en el cas de plantes com el castanyer, que no requereix particulars atencions tant de no necessitar un camp tancat i ben vigilat, com tampoc d'una especial cura durant la collita com en el cas del raïm. El *castagnetu*, en resum, és una forma d'explotació del sol a mig camí entre un bosc i un conreu, que en la societat corsa va ocupar un rol important, perquè és en grau de produir un ben molt important per l'alimentació, tant dels homes com dels animals, en una illa on és escassa la producció cerealícola, i a més és orientada en bona part a l'exportació²⁵¹.

Els cultivadors de castanyes, però, si per una banda podien aprofitar del recolzament garantit per la política genovesa, per l'altre no van aconseguir resoldre completament els contrastos amb les *pievi* a economia pastoral, situades geogràficament més amunt dels seus *castagnetu*. De fet l'element que més constituïa un motiu d'enfrontament entre els *principali* de Castagniccia i els ramaders de Niolo, com també entre aquests i els genovesos que detenien els *procoi* a l'entorn de Calvi, era el fet que la implantació de l'arboricultura en els terrenys intermedis entre muntanya i plana dificultava el moviment de transhumància dels ramats (que anava des de la muntanya cap a la costa), i generava

²⁵⁰ *ibidem.*, p. 5. Per tots els aspectes de política de *mise en valeur*, malgrat es tracti d'una anàlisi detallada dels anys 1637-1647, vegeu: A. L. Serpentin, *La coltivatione. Gênes et la mise en valeur agricole de la Corse au XVIIe siècle*, Albiana, Ajaccio 2000.

²⁵¹ Per una perspectiva històrica del cultiu de la castanya, vegeu: J. R. Pittie, *Terres de Castanide. Hommes et Paysages du Châtaignier de l'Antiquité à nos Jours*, Chapitre, Lamnay 1986.

continuadament contrastos entre les dues comunitats²⁵².

Ara, el *casagnetu* és un sistema en el qual sovint en el mateix terreny convivia el propietari dels arbres i el pastor que a les seves ombres pasturava o simplement transitava. Aquest fet naturalment generava una certa conflictivitat entre les dues figures, a partir de fets que a la nostra vista poden ser tant banals com la ingestió per part d'alguns animals de les castanyes caigudes de l'arbre. Malgrat la frivolitat, en un context on la posició social d'una persona es fonda en bona part sobre la seva capacitat de no patir injustícies, aquest és un episodi capaç de generar un violent conflicte entre dues famílies. De la mateixa manera aquesta rivalitat pot fàcilment desembocar en un conflicte que implica dues o més comunitats senceres, i eren freqüents els casos *pievi* de muntanya que, a causa d'un contenciós a sobre de terres comunes, conduïen unes veritables expedicions militars en contra de les *pievi* més a vall, amb les quals pensaven de fer-se arbitràriament justícia²⁵³.

---

²⁵² F. Pomponi, «Émeutes Populaires en Corse. Aux Origines de l'Insurrection contre la Domination Genoïse» *op. Cit.*, p. 160-163. Sobre la mobilitat de ramats i ramaders, vegeu: G. Ravis-Giordani *op. Cit.*, pp. 251-258 i 276-278.

²⁵³ S. Wilson *op. Cit.*, pp. 168-169.

CAPÍTOL III

GENERALI, GENERALISSIMI I U BABBU DI A PATRIA

Quan el vell *Cardone*, personatge de ficció o heroi popular que fos, es va negar a pagar la tant odiada taxa dels *due seini*, és ben improbable que es veiés com l'iniciador d'un moviment que portaria a l'intent de construcció d'un estat nació cors. Malgrat la distància que els separa, que és tant cronològica com geogràfica, hi ha un paral·lel possible entre el rebuig de pagar dels corsos amb la contestació del monopoli de la sal per part dels gandians a la Índia del segle XX. Una comparació més adient seria, però, aquella amb els súbdits britànics de les Tretze Colònies i amb el procés que els va portar proclamar la independència en 1776. Efectivament el lligam entre els esdeveniments corsos i l'anomenat cicle de revoltes atlàntiques a hores d'ara no és un secret, tot i que ha estat difícil acceptar com els fets ocorreguts en aquesta illa puguin ser interpretats dins del context de les revolucions que van acompanyar la fi de l'antic règim²⁵⁴. En en seu recent treball sobre el naixement del món modern, l'historiador Christopher Alan Bayly, que però fa començar la narració a partir de 1780, tampoc pren en consideració el paper de Paoli. De fet Còrsega és, en el mapa que mostra les revolucions mundials, un punt en blanc²⁵⁵. O, en paraules de Robert Fox «Corsica no ha tingut cap honor en la França moderna, malgrat ésser el lloc de naixement de Napoleó Bonaparte»²⁵⁶. Tanmateix el paper de *Cyrnos* no és merament passiu, o anecdòtic. El llaç entre la lluita dels colons americans contra la Gran Bretanya i aquella dels corsos contra la República de Gènova era tant evident que ja els contemporanis en feien una clara mostra. Un exemple sobre tots és la presència a les Tretze Colònies del topònim *Paoli*, una referència directa al cap de la revolta corsa. *The Paoli Tavern* era un dels llocs de trobada dels grups antibritànics a Pennsilvània, en la actual ciutat de Malvern, prop de la qual es va lliurar una dels

²⁵⁴ En els texts clàssics que parlen de revolució atlàntica, o revolució occidental, Còrsega és esmentada únicament com pàtria de Napoleó o pel fets militars, vegeu: J. Godechot, *Les Révolutions. 1770-1799*, Presses Universitaires de France, Paris 1963; ÍDEM, R. Palmer, *Le problème de l'Atlantique du XVIIe au XIXe siècle op. Cit.*; R. Palmer, *The Age of Democratic Revolution*, Princeton University Press, Princeton 1959-1964 (II volums).

²⁵⁵ C. A. Bayly *op. Cit.*, pp. 86-120, i pp. 84-86 on es mostra el mapa esmentat en el text. Per ulteriors exemples, vegeu el que es diu sobre les dues illes a: G. Tresaure, *The Making of Modern Europe op. Cit.*; P. Villari, *Storia dell'Europa Contemporanea*, Laterza, Roma-Bari 1985 (1971), pp. 1-112.

²⁵⁶ R. Fox, *The Inner Sea. The Mediterranean and its People*, Alfred A. Knopf, Nova York 1993, p. 61.

primers enfrontaments armats de la Guerra d'Independència (1775-1783). A més han existit, i en part continuen a existir, ben sis aglomerats urbans amb topònim *Paoli* en els Estats Units d'Amèrica²⁵⁷.

Peró, com es va transformar una explosió de malcontent casi espontània en un moviment unitari i amb una finalitat ben precisa? Si els pastors de Niolo i Nebbio atacaven tant propietaris lígurs com arboricultors corsos de Castagniccia, i si mentre aquests protestaven per la incapacitat genovesa de garantir l'ordre masses populars sempre provinents de l'interior assaltaven la ciutat de Bastia, com és possible que aquest caos evolucioni cap a un moviment aparentment ordenat i unitari? Naturalment es tracta d'una qüestió que es presenta en molts dels episodis “revolucionaris” al llarg de la història, en els quals costa individuar una perfecta unitat d'intents. Pel que fa el nostre cas, la idea, naturalment molt afirmada en la literatura històrica de tendència nacionalista corsa, és aquella de la insurrecció patriòtica, i només en part aquesta impostació s'acosta a la realitat²⁵⁸. El període de revoltes que va caracteritzar l'Illa no es pot, però, reconduir exclusivament a aquesta dimensió. Al contrari una anàlisi més aprofundida pot fer llum sobre com, des d'una confosa aspiració a canviar la forma de govern, a obtenir encàrrecs administratius i el respecte “d'antics usos i drets”, es comenci a organitzar una plataforma reivindicativa més clara i amb elements ja pròpiament moderns. Només en la fase última i sota la direcció de Pasquale Paoli, els rebels es recolzaren sense equívocs en els conceptes de “nació” i “pàtria”, entesos en l'accepció descrita per Pierre Vilar respecte a la anomenada Guerra del Francès. En altres paraules, a Còrsega la versió comuna a l'Edat Mitjana, segons la qual els dos

²⁵⁷ A. Trampus, *Storia del cotituzionalismo italiano nell'età dei lumi*, Laterza, Roma-Bari 2009 pp. 107. Sobre el fet d'armes, vegeu: J. T. Mc Guire, *The Battle of Paoli*, Stackpole Books, Mechanisbourg 2000. Per la influència de Paoli sobre la revolució americana, vegeu: F. Beretti, «Pascal Paoli inspire les patriotes américains», a: *Bulletin de la Société des Sciences Historiques et Naturelles de la Corse*, a. LXXXIV (1974), fasc. 611, pp. 4-81 ; G. P. Anderson, «Pascal Paoli, an inspiration to the Sons of Liberty», a : *Publications of the Colonial Society of Massachussets*, vol. XXVI, (1927), pp. 180-210; O. De Leone, «Pasquale Paoli e i Figli della Libertà negli Stati Uniti» a: *Corsica Antica e Moderna*, a. VI (1937), núm. 1-2, pp. 63-68. Pel paper de la figura de Pasquale Paoli en la gènesi del modern concepte de patriotisme, vegeu: E. Ucelay-Da Cal, *Agustina, la dama del cañon, el topos de la heroïna fàlica i el invento del partriotismo op. Cit.* pp. 225-228.

²⁵⁸ Per un exemple de lectura patriòtica corsa, vegeu: G. Yvia-Croce, *Quarante ans de gloire et de misère op. Cit.*; E. Luciani, D. Taddei, *Les pères fondateurs de la nation corse op. Cit.*

termes indicaven el lloc d'origen, deixava pas a una interpretació de “pàtria” i “nació” que indicava el conjunt d'un territori, unes institucions socials i jurídiques, i una llengua²⁵⁹.

De insurreccions locals a revolució nacional

El Governador de l'Illa, Felice Pinelli, des de la ciutadella de Bastia, en un primer moment, va jutjar la revolta com un esdeveniment d'escassa importància, que les muralles de la capital i les tropes de la República haurien bastat per mantenir a ratlla. Malgrat tot, Pinelli va haver de constatar ben aviat com la seguretat, seva i de la capital, fos amenaçada seriosament pels revoltats. En la reconstrucció d'aquells fets, escrivia el governador: «el dia 18 de febrer [1730] em va arribar la notícia que una multitud d'homes armats s'ha reunit i apostat a prop del Bevinco [riu als voltants de Bastia], decidits a fer una irrupció violenta en la ciutat»²⁶⁰. Les preocupacions del Governador eren justificades, malgrat seu, i la ciutat va ser investida per uns cinc mil homes entre el 19 i el 21 de febrer, en aquell que serà un dels episodis més violents de la revolta (i que es repetí a final d'any). El anomenat sac de Bastia, que va interessar només la part baixa i poc fortificada de la ciutat (anomenada *terranoova*), representa potser el moment de màxim desordre de tot el procés, durant el qual es dona la impressió que més d'una moguda coordinada, com hom recentment vol acreditar, es tractava d'un descontrolat atac de les poblacions de l'interior a la capital, símbol aleshores del poder econòmic i polític de Gènova²⁶¹.

²⁵⁹ P. Vilar, *Pàtria i nació en el vocabulari de la Guerra contra Napoleó*, a: ÍDEM, *Assaigs sobre la Catalunya del segle XVIII*, Curial, Barcelona 1979, pp. 133-171.

²⁶⁰ F. Pinelli, *Relazione dei tumulti di Corsica in tempo del Governatore genovese Felice Pinelli (1728-1730) scritta dal medesimo e tratta per la prima volta dagli archivi della famiglia Brignole-Sale*, Santelli-Ollagnier, Bastia 1854, p. 61.

²⁶¹ Per la lectura del sac com una moguda coordinada, vegeu: E. Luciani, D. Taddei, *op. Cit.*, pp. 70-86. Al contrari la opinió més difosa és aquella d'un sac descontrolat, vegeu: P. Antonetti *op. Cit.*, pp. 305-310. Per la crònica dels fets, vegeu: A. Rovere, *Bastia dans les révolutions de Corse*, a: J. Serafini-Costoli, *Bastia. Regards sur son passé*, Berger-Levrault, Paris 1983, pp. 117-118, i 119-120 pel segon episodi. La capital de l'Illa presenta en la seva estructura urbana certa semblança amb Càller, capital de Sardenya. Com aquesta, es tracta d'una ciutat colonial fundada a cavall dels segles XV-XVI, principalment per fer front als senyors feudals que es declaraven vassalls de la Corona d'Aragó. La ciutat es desenvolupa al voltant d'una impressionant ciutadella (dita *terravecchia*), seu del Governador de l'Illa i de totes les institucions genoveses, i dins de la qual vivia la població, casis totalment d'origen continental. Durant els segles XVI-XVII ha començat un flux de migració

Al moment de l'assalt encara no existia un cúpula de la revolució, al contrari l'acció sembla dirigida per una certa espontaneïtat. Les figures que van destacant-se eren o de baixa extracció, i doncs amb escassa possibilitat de ser acceptats com a líders per les capes altes de la societat, o eren més concretament bandolers, bandits i criminals en general. Davant de les muralles de Bastia, i en la ràtzia dels seus suburbis, no hi eren els *principali*, sinó personatges com Fabio Vinciguerra, Angelo Maria Orecchione o Davio Antonio Battaglini, ja famosos per haver representat el malson dels propietaris genovesos de regions com la Balagna o el Cap Cors, i que ara aprofitaven de la ocasió, imperdible per un bandoler, de dur a terme una ràtzia en la capital²⁶². Durant l'assalt, segons les reconstruccions que són avui disponibles, resulta que els corsos tenien com objectiu principal obtenir armes, com efectivament ja havien en altres forts o fortaleses de la República (en específic Aleria, Corte i San Fiorenzo). No era, però, part d'un pla per organitzar un exercit i combatre els genovesos. Al contrari, el mòbil més adient sembla que fos garantir-se l'autodefensa. L'historiador illenc Ferrand Ettori, per explicar aquesta situació, va escriure:

tota la plana d'Aleria te por als bandits de Noceta o de Rospigliani, als quals de vegades s'ajunta la gent de Vezzani; Vicolesos i Balanins tenen por dels ramaders de Niolo; a Vico la ràbia fa que es saquegi el palau del lloctinent [seu del representant de la República], que ha rebutjat als habitants els fusels dels quals, dos dies després, es van apoderar els Niolins, i es marxa cap a Ajaccio per reclamar armes per defensar-se dels sollevats de *Di qua dai monti*²⁶³.

És a partir d'aquesta situació que els *principali*, i d'una manera molt particular els que representaven l'Illa davant de les institucions genoveses, van intentar posar-se al

---

des de l'interior de l'Illa, que ha portat a la construcció d'una part de la ciutat anomenada *terranuova*, a fora de les muralles i en la qual residien sectors populars. El nom de la ciutat deixa transpirar bé el caràcter colonial i de presidi militar, perquè es una evolució de *Bastiglia* (ciutadella en genovès de l'època), paraula de la qual deriva també *Bastille*, el nom de la celebre presó parisenc.

²⁶² F. Pomponi, «Émeutes Populaires en Corse. Aux Origines de l'Insurrection contre la Domination Genoïse» *op. Cit.*, pp. 170-172.

²⁶³ F. Ettori, *La revolution de Corse*, p. 312, a: P. Arrighi (ed), *Histoire de la Corse op. Cit.* pp. 309-368.

capdavant del moviment. Els primers foren els *Nobili Dodici* – representants la meitat nord de l'Illa – que just durant el sac de la ciutat es demostraren «sorpresos i inquiets de veure desenvolupar-se una agitació que els no controlen absolutament» i intentaren «canalitzar el malcontent, fer-se'n els portaveus oficials, sense distanciar-se de la legalitat i deixant clara la reprovació de les agitacions dels tumultuaris»²⁶⁴. L'instrument que es va fer servir per assolir aquesta supervisió dels *principali* a sobre del procés insurreccional era la anomenada *consulta*. Aquesta era, ni més ni menys, una reunió assembleària, força comuna a nivell local, que es convocava per discutir i intentar trobar solucions als assumptes més dispars, com per exemple els conflictes entre comunitats per la utilització dels recursos naturals. Normalment les consultes tenien un abast local, es a dir reunien els representats de *pievi* i *comuni* d'una mateixa àrea, tot i que en diverses ocasions durant les quals eren en joc qüestions que afectaven tota l'Illa, o almenys una de les dues parts e les qual estava dividia, les assemblees podien tenir un caràcter “nacional”²⁶⁵.

El numero d'aquestes reunions fou força alt, i, com que es tractava d'una cultura majoritàriament oral, no existeixen minutes de totes les assemblees, així que és complicat reconstruir en detall el procés a traves del qual es produïen les decisions. Per tant, aquí es donarà espai exclusivament a aquelles *consulte* que, per les decisions que es van prendre o per l'abast illenc que tenien, poden considerar-se cabdals en el procés de formació d'una nova entitat estatal a Còrsega.

Entre totes, la primera reunió que va tenir unes conseqüències importants, fou la *consulta* del 10 de desembre de 1730, celebrada al convent de *Sant'Antone di a Casabianca*. Els concilis solien fer-se en convents o esglésies rurals – que abunden en el paisatge cors – per la protecció de dret de santuari que podien oferir i per la possibilitat de contenir un gran número de persones sota un mateix sostre. En realitat, aquesta primera reunió tenia un caràcter estrictament militar, i hi participaven només les deu

²⁶⁴ E. Luciani, D. Taddei, *op. Cit.*, p. 173.

²⁶⁵ D. Carrington, «Pascal Paoli et sa “Constitution” (1755-1769)», pp. 517-521 a: *Annales Historiques de la Révolution Française* núm. 46 (1974) pp. 508-541.

pievi que s'havien sublevats. A part dels detalls tàctics, la dada que destaca és l'elecció de tres persones per dirigir la revolta. Eren dos caps militars, que van rebre el títol de *generale*, i una tercera figura que devia ocupar-se del govern civil, i que era designat com a *presidente*²⁶⁶. Aquest últim era un sacerdot, Carlo Francesco Raffali, mentre els *generali* eren Luigi Giafferi (1673-1745) i Andrea Ceccaldi (1692-1741), els dos representants de famílies que tradicionalment van servir en l'exercit, o la marina, de la República de Venècia, de l'Estat Pontifici o de la Monarquia espanyola, qualsevol poder excepte el genovès. Ambdós representaven, segons la denominació feta servir per l'historiador cors Michel Vergè-Franceschi, el “partit dels devots” o “ultracatólic”²⁶⁷.

La primera assemblea que tingué un caràcter general fou la *consulta* de Corte, el 23 gener de 1731. La transcendència era d'entrada simbòlica, perquè la vila muntanyenca havia estat la capital de la Còrsega antigenovesa ja al segle XV, quan el noble Vincentello d'Istria, anomenat Virrei de la Corona d'Aragó (1418), després d'haver derrotat els lígurs a Morosaglia (contrada nadiua dels Paoli) ordenà edificar l'impressionant ciutadella que domina l'habitat²⁶⁸. Durant la reunió, dominada més per la noblesa que pels *principali*, es va intentar posar algun ordre al descontrol que semblava moure les diferents iniciatives insurreccionals. En aquesta ocasió la noblesa va aprofitar dels moviments populars per tal de poder guanyar prestigi davant de les autoritats genoveses. En la assemblea s'imposà un criteri de prudència, i els *generali*, que pertanyien a famílies amb un historial d'ambigua fidelitat a Gènova, van obtenir entaular negociacions amb la República, un fet que li proporcionava la possibilitat de beneficiar

²⁶⁶ E. Luciani, D. Taddei *op. Cit.*, pp. 180-181. Existeix certa confusió a l'entorn d'aquesta consulta i de la figura del *presidente*. Segons A. L. Serpentin l'assemblea es va tenir a *San Pancrazio di Furiani*, i l'eclésiàstic escollit en el triumvirat que dirigia la revolta era Marco Aurelio Raffaelli (*op. Cit.*, p. 35).

²⁶⁷ M. Vergè-Franceschi, *Paoli op. Cit.*, en particular pp. 12-15 i 108-113.

²⁶⁸ Per aquests fets, vegeu: A. Ambrosi, «Un épisode de la guerre entre Gênes et Aragon au XVe siècle. Vincentello d'Istria» a: *Bullettin de la Société des Sciences Historiques et Naturelles de la Corse*, a. XXI (1911), fasc. 325-327, pp. 5-64. El nexa entre el nom de la ciutat i la idea de “cort” com centre de la vida política d'una realitat dinàstica sembla evident, tot i que gens estudiat. No obstant el paper de capital d'una Còrsega independent es pot apreciar encara avui, en particular per la quantitat d'iniciatives de caire independentista (amb participacions de delegacions d'altres països) que s'organitzen cada any i pel clima que és respira en les vies del centre. Es tracta, en el fons, d'un element de *longue durée* en la història corsa.

d'alguna concessió per part genovesa. Al mateix moment es decidia també un taxa de guerra, amb la qual es volia evitar que les tropes insurrectes continuessin els pillatges i les ràtzies, i en definitiva per posar una mica d'ordre en aquella que semblava una *jacquerie*²⁶⁹.

Una altra *consulta* transcendental fou celebrada al convent d'Orezza (7-9 març de 1731). A reunir-se no eren només els representants de les comunitats locals o els caps militars, sinó vint teòlegs (deu del clergat regular, i deu del seclar). El propòsit era aquell de resoldre la qüestió de la justificació moral de la revolta, essencialment perquè en un medi cultural fortament lligat a valors catòlics l'autoritat del príncep era qüestionable només en el cas que aquest es demostrés clarament contrari als principis de la religió catòlica o és comportés com un tirà. La única forma de justificar la insubmissió a l'autoritat passava per demostrar, segons el pensament filosòfic tomista, el caràcter tirànic del govern de *la Dominante*. Els eclesiàstics es van proposar vuit qüestions, i després d'una llarga i profunda discussió van mantenir una posició que no acusava directament Gènova de tirania, però que deixava la porta ben oberta a la rebel·lió en cas que aquesta no hagués prestat atenció a les peticions formulades pels corsos. Per exemple, a la pregunta «el govern genovès es pot definir com tirànic?» els clergues van respondre: «és necessari mantenir un tracte amistós amb el Príncep; és el mitjà amb el qual posar remei als abusos». Un altra proposició fou «es pot esperar que el govern genovès pugui esdevenir just i útil pel Regne?», i la resposta dels savis va ser: «s'ha d'esperar». Els consells eren prudents i pràctics, proposaven d'entaular negociacions, però al mateix moment afirmaven que «la nació ha de mantenir-se armada», i afegien que «si la República s'obstina a rebutjar les requestes, cal fer la guerra i, encara amb més raó, si aquesta ve, obertament, a oprimir els pobles»²⁷⁰. Malgrat aquesta prudència, que pot ser ben entesa si pensem a la dificultat en aquell context de trobar una justificació a la revolta, alguns suggereixen com «les conclusions d'Orezza van forjar la

²⁶⁹ E. Luciani, D. Taddei *op. Cit.*, pp. 196-198.

²⁷⁰ Pel text de les qüestions i les respostes, i per la seva lectura crítica, vegeu: F. Ettori, «Les Congrès des Théologiens d'Orezza (4 mars 1731). Mythe et Réalité», a: *Études Corses*, núm. I (1973), pp. 77-96.

doctrina permanent dels insurgents» all llarg pràcticament de tota la durada de la revolta²⁷¹.

Aquella que havia començat com una desordenada protesta fiscal, i que havia donat pas a episodis de ràtzies o d'incontrolada violència, lentament evolucionava, a través d'un procés dominat per les capes altes de la societat, envers d'un moviment que tingués almenys una semblança d'ordre. La demostració més clara d'aquesta impostació es pot trobar en la consigna utilitzada per molts líders de la revolta: *fare l'unione* (realitzar la unitat). Es tractava d'una necessitat tant interna com de cara a la opinió pública, àdhuc la diplomàcia europea, i en aquest sentit és important assenyalar com els dirigents de la insurrecció van celebrar una consulta a Vescovato (8 d'abril de 1731), durant la qual es va aprovar l'anomenat *Ristretto delle rivolte di Corsica* (Compendi de les revolucions de Còrsega)²⁷². Aqueix era un resum dels esdeveniments de 1729-1731, i sobretot aplegava totes les peticions que s'havien anant formulant durant els dos anys que durava la insurrecció, i naturalment amb un important apartat que incloïa les justificacions dels teòlegs.

La revolta, encara ambigua en els seus plantejaments pel que fa el govern de l'Illa, a partir de la seva segona fase va ser sempre més dominada per la idea de *cambiar principe* (canviar de príncep), com deien els teòlegs. Després d'enviar formalment unes peticions a Gènova, i després que aquestes foren del tot ignorades, la via de la insurrecció oberta quedava totalment legitimada. Per superar, però, el problema de la divisió interna es proposava el nomenament com a *generalissimo* de Giacinto Paoli, pare de Pasquale²⁷³. Aquest, respecte als seus predecessors, es va distingir per insistir en la necessitat d'organitzar un sistema de govern ordenat, i sobretot amb suficient autoritat per ser aplicat en tota l'Illa, tant que aquest fet ha donat pas a una interpretació de

²⁷¹ E. Luciani, D. Taddei, Op. cit., p. 220.

²⁷² El document ha estat reproduït sencer a: L. A. Letteron (ed.) «Osservazioni storiche sopra la Corsica dell'Abbate Ambrogio Rossi. Livre VI» pp. 123-139 a: *Bulletin de la Société des Sciences Historiques et Naturelles de la Corse*, a. XVII (1897-1898) fasc. 202-205.

²⁷³ P. Antonetti op. Cit, p. 318; S. Costa, *Mémoires (1732-1736)*, Picard-Atala, Paris 1975, Vol I, pp. 296-297.

Pasquale Paoli com, en el fons, un continuador de l'obra del seu predecessor²⁷⁴. La idea del líder únic, però, no va prosperar, i fins i tot Giacinto Paoli va ser objecte dels intents de ser cooptat per gairebé tots els partits enfrontats. Al contrari la idea del sistema de govern va quallar, i durant una consulta a Corte al gener de 1735, es va aprovar per part dels representants de les comunitats insurrectes un document que contenia les bases segons les quals l'Estat havia de funcionar. El text, escrit per un advocat cors resident a Gènova i membre il·lustre del partit pro-espanyol, Sebastiano Costa (1682-1737), es pot considerar com un precedent important de la tradició constitucionalista europea²⁷⁵. La “carta” redactada per Costa era una sumària organització de l'aparell estatal, en la qual es definien com a màximes autoritats els tres *generali della nazione*, ara anomenats *primati del Regno* (eren Luigi Giafferi, Giacinto Paoli i Andrea Ceccaldi); a més s'establien dos òrgans col·legials per coadjuvar els generals, respectivament, en la conducta de la guerra i en l'administració del poder civil.

El text, tot i que no es pugui parlar d'una constitució així i com la entenem avui, demostra clarament la voluntat de crear una forma d'autogovern, i es un pas que demostra el caràcter experimental i innovador de l'experiència corsa²⁷⁶. El document sentenciava la fi del poder de Gènova, tant que deia voler abolir «per sempre tot el que resta del nom i del govern de Gènova, del qual es cremaran públicament lleis i estatuts». A aquesta *pars destruens* seguia una *pars construens*, en la qual, a part de varies mesures repressives en contra del genovesos, es dibuixava una esbossada organització administrativa i militar del Regne de Còrsega. El que destaca són els elements simbòlics als quals s'intenta donar un aspecte formal, i a diferència del que es pugui creure,

²⁷⁴ A. M. Graziani, *État paolien: héritage et innovations*, pp. 137-138, a: AA. VV., *Pasquale de' Paoli. La Corse au coeur de l'Europe des Lumières*, Musée de la Corse/Collectivité Territoriales de la Corse/Albiana, Ajaccio 2007, pp. 137-147; M. Vergè-Franceschi *Paoli op. Cit.*, en particular p. 135.

²⁷⁵ F. Etori, *La revolution de Corse (1729-1769)*, pp. 315-16, a: P. Arrighi (ed.) *op. Cit.* Per una una lectura que subratlla com aquesta declaració anticipi el constitucionalisme liberal, vegeu: M. Vergè-Franceschi, *Paoli op. Cit.*, pp. 134-139. Pel text complet, vegeu: P. Lamotte, «La déclaration d'indépendance de la Corse», a: *Études Corses. Revue trimestrielle publiée par la Société des sciences historiques et naturelles de la Corse et les Archives départementales*, núm. 2 (1954), pp. 35-43. Per seguir els fets en les memòries de Sebastiano Costa, vegeu: S. Costa *op. Cit.*, pp. 348-375.

²⁷⁶ D. Carrington, «Pascal Paoli et sa “constitutions”» *op. Cit.*, p. 517-519.

l'emblema “nacional” escollit no és el famós cap de moro, al contrari és la figura de la Immaculada Concepció de la Verge Maria. Amb un criteri estricte, aquest culte marià no fou oficialitzat fins més d'un segle després, quan Pio IX en el 1854 promulgà la bulla *Ineffabilis Deus*. No obstant, era un tema molt estimat pels franciscans i que podia implicar un predomini d'aquests a despit del dominicans, notablement poc “amics de la nació”. Com a lliure del pecat i en estat de gràcia, la Mare de Déu es convertia en una figura de protecció especial pels pobres pecadors i en general els sectors humils d'una societat catòlica. Per tant el seu culte fou una bandera de protesta popular força difosa, com testimonia en l'àmbit hispànic l'adopció de la Verge de Guadalupe qual estendard de la sublevació que en la Nova Espanya encapçalava Miguel Hidalgo (1753-1811), el reconegut pare de la pàtria mexicana.

La imatge mariana, segons quan deien les normes aprovades en la consulta, era reproduïda en les armes i en la bandera, i el dia de la seva festa era considerat una celebració informal del reialme. Sempre en honor seu, s'escollia com a himne un cant religiós: *Dio vi salvi Regina* (deu vos guardi Reina, on la reina és la Mare de Déu)²⁷⁷. Si per una banda és clar que el resultat principal d'aquesta consulta era la organització, almenys formal, d'un govern per l'Illa, per una altra banda no és tan clar que el document aprovat a Orezza fos una declaració d'independència, ja que mai es fa menció a la voluntat de governar-se per si sols. De fet els primats de la nació no eren el nou príncep, si no que, amb una clara referència al Prímat que governava la Confederació de Polònia i Lituània en els períodes d'interregne, eren unes figures que substituïen el legítim sobirà²⁷⁸. El que es volia remarcar era el rebuig del lligam amb Gènova.

²⁷⁷ Pel context, un resum de les discussions i altres informacions, vegeu també: A. Letteron (ed.), «Osservazioni storiche sopra la Corsica dell'Abbate Ambrogio Rossi-Livre VII», pp. 121-124 a: *Bulletin de la Société des Sciences Historiques et Naturelles de la Corse* a. XVIII (1898) fasc. 209-213. *Dio vi salvi Regina* és encara avui un cant molt popular, i naturalment ben present en l'imaginari nacionalista contemporani. A Sardenya es canta encara avui *Deus ti salvet Maria* (que Déu vos guardi Maria), que és igualment un cant popular, però no ha arribat a tenir el caràcter patriòtic i nacional de la versió corsa.

²⁷⁸ Sobre la importància de Polònia per en la gènesi del modern estat nació i dels nacionalismes europeus, tot i que no tracti específicament de la guerra de successió polonesa, vegeu: A. Walicki, *The Enlightenment and the Birth of Modern Nationhood. Polish Political Thought from Noble Republicanism to Tadeusz Kosciuszko*, University of Notre Dame Press, Paris 1989. Per la successió polonesa, vegeu: J. Sutton, *The King's Honor and the King's Cardinal op. Cit.*

Un pas ulterior en aquest procés de separació i construcció estatal és representat per la decisió d'oferir la corona al baró alemany Theodor von Neuhoff, que hem ja vist desembarcar a l'Illa per donar vida a un reialme cors. Si bé el noble alemany ha estat considerat sovint un aventurer sense escrúpols, o un agent al servei d'algunes grans potències europees, serví, com en el cas del Primat, com una mena de substitut del monarca legítim²⁷⁹. Deixant d'una banda per ara les implicacions internacionals que la seva figura comportava (que seran objecte del proper apartat), Teodor I era un personatge que reassumia les contradiccions d'una revolta començada amb un cert rebuig del poder i que, malgrat això, era dirigida per unes elits locals amb ganes de construir les pròpies institucions estatals.

Anomenat Rei per una consulta poc després el seu desembarcament, Theodor I va seguir ni més ni menys la pauta de tots els sobirans de l'època, i primer de tot va assentar el seu poder creant una nova noblesa a partir dels caps de la insurrecció²⁸⁰. A aquests se'ls hi van concedir títols a la “manera sarda”, com diuen les fonts, es a dir es va implantar a Còrsega la mateixa practica seguida pels Savoia: atorgar privilegis de noblesa sense concessions de tipus feudal²⁸¹. Pel que fa la organització estatal, la monarquia corsa era una esbos de despotisme il·lustrat en el qual el poder de la Corona era limitat per un òrgan assembleari: la dieta. El monarca, segons les seves intencions, actuava en nom de la racionalització dels recursos de l'Illa i per assolir la modernització de la seva economia. El regnat de Teodor I, malgrat hagi funcionat, i només parcialment, durant uns mesos, va representar el primer intent cors de dotar-se de totes les institucions i els elements propis d'un estat legítim tal i com eren aleshores enteses. Fou durant aquest

²⁷⁹ Per una lectura del baró com un aventurer, vegeu: A. Le Glay, *Théodore de Neuhoff op. Cit.* Per una visió triomfalista i popular, vegeu: P. Fitzgerald, *King Theodor of Corsica*, Vizetelly, Londres 1890; V. Pirie, *His Majesty of Corsica*, Collins, Londres 1939. Per una lectura crítica i documentada, vegeu: J. Gasper *op. Cit.*; A. L. Serpentine, *Théodore de Neuhoff op. Cit.*; M. Vergé-Franceschi, *Paoli op. cit.* pp. 145-206.

²⁸⁰ En aquella ocasió es va redactar una llei fonamental del Regne anomenada “constitució d'Alesani”, i reproduïda sencera a: S. Costa *op. Cit.*, vol. II, pp. 698-701.

²⁸¹ F. Etori, *La révolution de Corse op. Cit.*, p. 314. Sobre la noblesa sarda, vegeu: F. Floris, S. Serra, *Storia della nobiltà in Sardegna op. Cit.* En tot cas el concepte de “manera sarda” es referia a algú similar al *noblesse de robe* en ús en llengua francesa.

període que es començà a produir moneda (*soldo*), a organitzar un exercit regular i a utilitzar el cap de moro com a símbol “nacional” en l'escut reial²⁸². Amb l'exhibició d'aquest símbol, es buscava una legitimitat històrica derivada directament de la Corona d'Aragó. De fet l'Illa havia estat infeudada als reis aragonesos juntament amb Sardenya, i durant els diversos episodis en què fins al segle XV nobles locals intentaren emancipar-se de Gènova, aquests tendien a posar-se sota l'empar de “le drappeu de le Roi d'Aragone” o “la tete de maure”, com citen diverses fonts²⁸³. A més, Teodor I era un sobirà elegit per una assemblea de notables, un exemple de monarquia electiva que per l'historiador Michel Vergé-Franceschi, s'ha de llegir com el precedent directe de la formula “rei dels” (Teodor es presentava com *ricosciuto Re da Corsi*, traduïble com reconegut Rei pels o dels corsos). Efectivament, com apunta la seva biògrafa Julia Gasper, es tracta d'un fet no tant inèdit, donat que el *Doge* de Gènova, cada dos anys, era elegit Rei de Còrsega pel Senat de la República. El fet extraordinari, és que els corsos hagin reclamant aquest dret com el seu²⁸⁴.

L'establiment de la administració del regne, i sobretot la creació d'una nova noblesa

²⁸² A. M. Garziani, *Le Roi Théodore op. Cit.*, pp. 92-101. Per la moneda, vegeu: E. Cartier, «*Monnaies frappée en Corse par Théodore et Paoli*», a: *Revue Numismatique* a. VII (1842), pp. 193-212; A. L. Serpentin, *Théodor de Neuhoﬀ op. Cit.*, pp. 104-109. Per l'escut de Teodor I, que utilitzava un cap de moro en camp blanc i un cadena en camp granat, i per la bandera, groga i verda amb el lema “In te Domine speravi” (en tu confio, Senyor), vegeu: A. Marcelli «La testa di moro e le armi della Corsica», pp. 125-126 a: *Corsica Antica e Moderna*, a. IV (1935), núm. 3, pp. 122-127; tanmateix la matèria és confosa, entre qui sosté que el Rei utilitzava una bandera amb cap de moro i qui defensa que aquest símbol s'afirmà més tard, per unes indicacions consulteu: A. L. Serpentin (dir.), *Dictionnaire Historique de la Corse op. Cit.*

²⁸³ Existeix la sospita que el “drappeau de le Roi d'Aragone” fos la la creu d'Alcoraç i no els quatre pals, primer perquè l'Illa formava un únic reialme amb l'illa meridional, i segon perquè a principis del segle XV aquella que actualment es coneix com bandera de Sardenya era símbol del Regne d'Aragó. Només a partir de Pere el Gran (1240-1285) comença a representar tota la Corona aragonesa. La creu d'Alcoraç, però, hauria quedat arraconant per les quatre barres i llavors, durant el segle XVI, passà a indicar Sardenya (les primeres atestacions són en 1571 i 1590). Sobre vexil·lologia sarda, vegeu: L. D'Arienzo, *Lo scudo dei quattro mori*, a: AA. VV., *I Catalani in Sardegna op. Cit.*, pp. 199-206. Sobre les armes d'Aragó, vegeu: G. Fatás Cabeza, G. Redondo Veintemillas, *Blasón de Aragón. El escudo y la bandera*, Diputación General de Aragón, Saragossa 1995, en particular les pp. 33-41.

²⁸⁴ J. Gasper *op. Cit.*, pp. 74, i 110-112; M. Vegré-Franceschi, *Paoli op. Cit.* p. 187. Per una lectura que subratlla el caràcter electiu sense fer-ne un precedent directe de la monarquia electiva liberal, vegeu: A. L. Serpentin, *Théodor de Neuhoﬀ op. Cit.*, pp. 44-50, i per una anàlisi de la forma de govern instaurada les pp. 83-98.

corsa, tot i que satisfesia una de les reivindicacions fetes al govern de la República des dels principis de la revolta, va generar una cert descontent entre les capes altes de la societat. Les enveges van revitalitzar conflictes interfamiliars, dels quals el més evident era entre Giacinto Paoli, cors de l'interior i a aquelles altures ja rotundament antigenovès, i Sebastiano Costa, cors d'Ajaccio que – tot i ser anomenat Gran Canceller per Neuhoff – es movia en un medi més lligat a la República²⁸⁵. Per la seva banda, també les classes populars, després d'un primer moment d'entusiasme, es van progressivament desafeccionar al nou règim polític, en particular en àmbit rural. Aquí els beneficis que prometia un regne cors eren escassament verificables, al contrari es notava una certa pressió fiscal, causa del fet que el manteniment de la nova noblesa, de l'exercit i la administració havia comportat unes considerables despeses. A més, la moneda encunyada era considerada de tan escàs valor que l'acrònim TR (*Teodorus Rex*) que duien estampades, en poques setmanes va ser conegut com *Tutto Rame* (tot coure), mentre per part genovesa era interpretat com *Tutti Ribelli* (tots rebels)²⁸⁶. Resultat, Teodor I després de només set mesos va aconseguir guanyar-se la oposició de la majoria de la població, mentre els nobles començaven a desconfiar de les promeses de Neuhoff com de la seva tolerància en matèria religiosa. Davant d'aquesta situació el noble alemany, al novembre de 1736, va haver d'abandonar l'Illa per anar a obtenir, oficialment, armes i diners en el continent.

Malgrat l'opinió mes difosa hagi portat a una ridiculització de Teodor I (recordem com fou protagonista d'una obra heroicòmica representada per primer cop a Viena al 1784, i a partir de llavors fou conegut com *roi d'opérette*), el marc institucional establert en 1735-1736 es va continuar seguint durant la fase successiva de la revolta corsa, la tercera (1742-1753)²⁸⁷. Per dirigir la revolta i suplir l'absència del sobirà, per exemple, es va establir un consell regent ja a la consulta de Bozio del març de 1743, mentre a Orezza a l'agost de 1745 es va organitzar un govern provisional. El President, una figura

²⁸⁵ S. Costa *op. Cit.*, vol. II, pp. 126-134.

²⁸⁶ L'anècdota ha estat explicat per: F. R. J. Pommereul, *Histoire de l'Île de Corse*, vol. I, Berna 1779, p. 208. Vegeu també: A. M. Graziani, *Le Roi Théodore op. Cit.*, pp. 101.

²⁸⁷ Qui no es gens d'acord en veure aquesta figura com un aventurer és: J Gasper *op. Cit.*

que s'havia d'ocupar més dels afers civils, era l'Abat Ingazio Venturini, mentre els caps militars eren denominats *Protettori*, i en aquest cas es van escollir dos exponents de la presumpta antiga noblesa illenca: Aurelio Matra i Gian Pietro Gaffori (1704-1753). Aquest títol es pot interpretar com un ulterior pas vers una emancipació del poder lligur, ja que el concepte de “protector” tenia un vell sentit de regent, com havia estat el cas de Olivier Cromwell (1599-1658), *Lord Protector*²⁸⁸.

Tota aquesta evolució, convulsa i en parts contradictòria, des d'una mena de *jacquerie* cap a un moviment revolucionari ordenat, per quant aquesta afirmació comporti una inevitable contradicció, culmina amb l'entrada en l'escena de la figura de Pasquale Paoli. Com veurem més endavant, l'anomenat “pare de la pàtria” va guanyar el seu paper de líder nacional justament després d'haver obtingut, amb grans dificultats, la tant esperada unió.

Un illa contesa

No és possible interpretar la revolució de Còrsega solament des d'un punt de vista intern. Efectivament les friccions entre República de Gènova i certes parts de la societat corsa no són suficients per explicar una situació de conflicte de la durada aproximativa d'uns quaranta anys. En primer lloc, no es tractava únicament d'una pugna entre colonitzadors lligurs i colonitzats illencs, al contrari existia un component important de guerra civil. Una part de la població – els que prosperaven econòmicament sota l'empar de *la Dominante* i la població dels assentaments militars – lògicament era partidària de respectar l'autoritat continental. Aquest component, que és consubstancial a qualsevol guerra d'alliberament, tampoc és determinant per entendre a fons el significat de la situació corsa. La veritable clau per poder apreciar totes les dimensions del conflicte és considerar la conjuntura internacional i el paper que l'illa corsa jugava en l'equilibri geopolític del Mediterrani occidental i, en cert sentit, d'Europa.

---

²⁸⁸ C. Hill, *God's Englishman. Oliver Cromwell and the English Revolution*, Penguin, Londres 1970; J. Morril, J. S. A. Adamson, *Oliver Cromwell and the English Revolution*, Longman, Londres 1990.

A principis del segle XVIII, la situació a la part occidental de la mediterrània comença, lentament, a evolucionar i es donen els primers cops a aquella estructura que amb la Revolució francesa i les guerres napoleòniques quedarà completament alterada. Aquests primers canvis eren estrictament lligats a la sèrie de conflictes que afectaren Europa, i les seves dependències colonials, durant tot el set-cents, i que havien vist com a principals antagonistes la marina britànica i francesa²⁸⁹. Com ja s'ha suggerit, les tensions obertes amb la Guerra de Successió Espanyola, evolucionades durant els conflictes per aquella polonesa, austríaca i, finalment, en ocasió de la Guerra dels Set Anys (1756-1763), formaren tant el marc dins del qual interpretar els intents dels rebels corsos per trobar una solució a la confrontació amb la mare pàtria, com el context en el qual inscriure totes les intervencions estrangeres, tan a favor com en contra dels rebles.

Gènova, en gran dificultat financera i sempre menys en grau de mantenir les seves capacitats comercials davant de la pressió de la competència, era una òptima ocasió perquè les talassocràcies mediterrànies poguessin estendre la seva influència a Còrsega²⁹⁰. Tot i que el *mare nostrum* era encara en part un espai estancat, la seva importància anava creixent i la necessitat de tenir unes bases i unes escales començava a esdevenir un factor important, sobretot en el marc de la crisi d'antigues potències com ara la República lligur, la seva odiada rival Venècia, o fins i tot l'Ordre de Sant Joan. Còrsega era un illa que, com Sardenya, per trobar-se casi en el mig de la conca occidental de la Mediterrània ofería diversos avantatges per qui volgués dominar aquella part de mar. A diferència de la seva veïna meridional, era tant a prop de les costes de Toscana, Ligúria i Provença que era un indret formidable per mantenir sota control ports com Liorna, Gènova i Toló. A més Còrsega, rica en ancoratges i al mateix moment caracteritzada per un clima alpi en la part interna, era una escala important on

²⁸⁹ J. A. Lynn, *International Rivalry and Warfare*, pp. 177-203 a: T. W. C. Blanning (ed.) *The Eighteenth Century. Europe 1688-1815*, Oxford University Press, Oxford 2000, pp. 177-217. Un exemple de com d'aquesta rivalitat franc-anglesa afectava el Mediterrani és la contesa per Menorca, per un resum vegeu: M. Mata, *Conquistas i reconquistas de Menorca*, Imprenta Juvenil, Barcelona 1984, pp. 123-196 (ed. Original en català: Edicions 62 1974).

²⁹⁰ F. Braudel, *L'Italia fuori dall'Italia*, pp. 2237-2242, a: R. Romano, C. Vivanti (eds.), *Storia d'Italia. Dalla caduta dell'Impero Romano al secolo XVIII*, vol II**, Einaudi, Torí 1974, pp. 2092-2248; C. Costantini, *La Repubblica di Genova nell'età moderna op. Cit.*, pp. 420-433.

poder trobar llenyam per substituir les parts danyades de la embarcació, i on aprovisionar-se d'aigua o de cítrics, aquest darrer un aliment fonamental per evitar la mort de la tripulació a causa de l'escorbut²⁹¹.

Per aquests motius quan va esclatar la revolta, diferents potències europees, i no totes amb pretensió de dominar el mar Mediterrani, van veure en els esdeveniments corsos una possibilitat d'alterar l'equilibri geopolític al seu favor. El primer intent en aquest sentit fou aquell de la Monarquia espanyola, que després del Tractat d'Utrecht es trobava en afany per poder reconquistar algun dels territoris perduts a Itàlia, i va veure en la revolta corsa una formidable ocasió²⁹². A principis de 1731, mentre naufragava la mediació del Governador genovès, la República, que mantenia un òptim servei d'espionatge, s'esperava una intervenció espanyola a favor d'aquests últims, tant que va enviar protesta formal a la cort de Felip V²⁹³. Els dos caps militars corsos (Gaffori i Ceccaldi), de fet, eren dos representants d'aquell que és anomenat el “partit devot” o “ultra-catòlic”, és a dir venien d'unes famílies que per tradició eren infeudades, sobretot pel que fa la carrera militar, respectivament a la República de Venècia i a la Monarquia hispànica²⁹⁴.

No es tracta de casos aïllats, al contrari altres figures importants resulten mantenir relacions amb la cort de Madrid, en particular el canonge Erasmo Orticoni (1678-1758/60?), cabdal en la direcció de la revolta i en la gestió de les relacions internacionals, i l'advocat Sebastiano Costa (?-1737), que hem vist com a redactor llei fonamental del Regne de 1735. Orticoni, segons diferents autors, resulta haver viscut a

²⁹¹ M. Vergé-Franceschi (dir.), *Dictionnaire d'Histoire Maritime*, Robert Laffont, Paris 2002, vol. I, pp. 430-431. L'escorbut és una malaltia típica en les tripulacions, conseqüència directa d'una dieta pobre de fruita fresca i hortalisses, i causa d'un ràpid decandiment físic que porta breument a la mort. A principis del segle XVIII s'individuà la causa en la falta de vegetals en l'alimentació, i a la meitat del segle s'individuà en l'assumpció de suc de cítrics (en particular llimona, llimo i taronja) una eficaç prevenció.

²⁹² J. Lynch, *Edad Moderna. Crisis i recuperación. 1589-1808*, pp. 491-500, a: J. Lynch (Ed.), *Historia de España*, vol. V., Crítica, Barcelona 2005.

²⁹³ C. Costantini *op. Cit.*, p. 29; F. Etori, «Le Congrès des Théologiens d'Orezza (4 mars 1731). Mythes et réalité» *op. Cit.* p. 89.

²⁹⁴ És el que sosté Michel Vergé-Franceschi: *Paoli op. Cit.*, pp. 112-113.

Madrid durant el decenni anterior a la revolta, i, cosa més important, tenia lligams importants amb la cort de Felip V, amb els ambient diplomàtics espanyols de Roma i amb l'entorn de Don Carlos, a través dels quals es mantenia amb la cort madrilenya²⁹⁵. A més a més, com a corol·lari d'aquest entramat de connexions, sembla que diversos patrons catalans que freqüentaven el port de Liorna foren cabdals a l'hora de transportar clandestinament armes, persones i correspondència secreta entre el port toscà i el litoral cors²⁹⁶.

També Sebastiano Costa, un advocat d'Ajaccio d'origen genovès i lligat als Bonaparte, era declaradament favorable als Reis Catòlics. Alguns autors parlen clarament d'un complot hispano-venecià gestionat per aquests dos personatges, que apuntava a sostreure l'Illa al control genovès²⁹⁷. És el cas d'interpretar sota aquesta òptica l'assemblea dels teòlegs, que a més prenia com a exemple la discussió que es va tenir en l'ocasió de la coronació de Carles V. Llavors, la intervenció imperial de 1732 és clarament una maniobra per evitar que un illa tant a prop de les costes italianes entrés en

²⁹⁵ A. L. Serpentinì, *Théodore de Neuhoﬀ Roi de Corse op. Cit.*, en particular pp. 131-136; M. Vergé Franceschi, *Paoli op. Cit.*, en particular pp. 123-125. Vegeu també els estudis monogràfics sobre Orticoni: D. Taddei, *Erasmus Orticoni le chanoine révolutionnaire*, Albiana Ajaccio 2008; E. Luciani, D. Taddei, L. Belgodere, *Trois prêtres balanins au coeur de la révolution corse*, Alain Piazzola, Ajaccio 2006. Traces d'aquestes relacions es troben a la Biblioteca Nacional de Catalunya, on es conserven dues cartes de 1736 del consol del Regne de Nàpols a Liorna al Duc de Montemar, llavors virrei a Sicília per compte de Carles VII de Borbó, vegeu: BNC, *Fons Porter-Moix*, c. L, ll. XIV, f. 13-14. Sobre les relacions diplomàtiques espanyoles durant aquest període, en general vegeu: A. De Béthencourt Massieu, *Relaciones de España bajo Felipe V. Del Tratado de Sevilla a la guerra con Inglaterra (1729-1739)*, Asociación Española de Historia Moderna, La Palmas de Gran Canària 1998.

²⁹⁶ A. L. Serpentinì *op. Cit.*, pp. 133. Tanmateix en un dels documents suara citats (c. L, ll. XIV, f. 13) es parla d'un cert Raymundo Borràs, patró que en octubre de 1736 hauria fet desembarcar clandestinament el canonge Orticoni a Còrsega, mentre era en viatge entre Liorna i Càller.

²⁹⁷ M. Vergé-Franceschi, *Paoli op. Cit.*, pp. 99-110. Per els orígens de Costa, vegeu també: A. M. Graziani, *Le Roi Théodore op. Cit.*, pp. 92-94. A corroborar la existència d'aquesta opció es pot citar la creació d'un *Regimento de Corcega* al servei de Felip V entre 1707-1734, del tot similar al *Royal Corse* francès, a la *Guardia Papale Corsa* dels Estats Pontificis, i al *Reggimento di Corsica* al Regne de Nàpols, en què Pasquale Paoli va servir durant el seu exili partenopeu (1739-1754). Es tractava d'unitats formades per corsos que militaven en potències que reivindicaven algun títol de sobirania sobre l'Illa, i en aquest cas Felip V i els Borbons de Nàpols podien reivindicar el títol de Reis de Còrsega. Per aquesta formació, vegeu la entrada corresponent a: Comte de Clonard (S. M. De Sotto), *Historia orgánica de las armas de infantería y caballería españolas. Desde la creación de le ejército permanente hasta el día*, Impernta de D. B. González, Madrid 1851-1859 (XVI volums).

l'orbita borbònica. A més, segons diversos autors, en aquesta primera fase en alguns indrets es van enlairar banderes de la Monarquia hispànica (Vico 1731) o fins i tot del Regne d'Aragó (San Fiorenzo 1732, Corte 1734)²⁹⁸. Com en el cas de les insurreccions de la edat mitjana esmentades fa poques pàgines, també en aquest cas les fonts parlen genèricament de “le drapeau de le Roi d'Espagne” o “d'Aragon”, sense donar més detalls. Presumiblement, es tractava de les aspes de Borgonya, si bé la Monarquia no tenia bandera, ni tan sols un ensenya naval oficial, fins al concurs convocat per Carles III en 1785²⁹⁹. Tanmateix, és altament probable que l'apel·lació a la Corona d'Aragó sigui per indicar l'antic lligam institucional i, doncs, invocar la protecció de Felip V. Les esperances corses d'obtenir l'ajut hispànic, però, van tramuntar definitivament quan els Borbons van aconseguir, entre 1731-1736, instal·lar-se als Ducat de Parma i al Regne de les Dues Sicílies (del qual depenien els Presidis de Toscana i Illa d'Elba), fet que va establir relativament la situació italiana³⁰⁰. Neuhoﬀ, que en un primer moment sembla un actor de la política exterior espanyola, segons algunes lectures després d'aquests fets va servir els interessos de Francesc I de Lorena (1708-1765) – Duc de Lorena (1728-1737), Granduc de Toscana (1737-1745), Emperador (1745-1765) i sobretot marit de Maria Teresa d'Àustria (1717-1780) – així i com del Rei de Sardenya i fins i tot de la dinastia Stuart³⁰¹.

A partir de la primera denuncia genovesa d'una implicació espanyola en els fets corses, i

²⁹⁸ F. Etori, «Comment une peuple s'efforce de devenir une nation», p. 75, a: *Corse Action* a. VI (1938), núm. 35, pp. 71-85; M. Vergé-Franceschi, *Paoli op. Cit.*, p. 108.

²⁹⁹ Pels detalls sobre el naixement de l'ensenya naval espanyola sota Carles III, vegeu la web de la Armada:
http://www.armada.mde.es/ArmadaPortal/page/Portal/ArmadaEspannola/conocenos_historia/prefL_ang_es/03_bandera_armada--06_carlos_iii pàgina consultada el 28-VI-2013.

³⁰⁰ M. Vergé-Franceschi, *Paoli op. Cit.* pp. 147-170. Per la instauració dels Borbons a Nàpols i Parma i el context internacional, en general vegeu: B. Croce, *History of the Kingdom of Naples op. Cit.*, pp. 168-171; A. De Béthencourt Massieu *op. Cit.* 149-177 i 249-344; M. Mafrici, *La politica spagnola in italia. Elisabetta Farnese e le guerre di successione*, a: G. Fragnito, *Elisabetta Farnese, principessa di Parma e regina di Spagna*, Viella, Roma 2009, pp. 267-285; A. Spagnoletti, *Storia del Regno delle due Sicilie*, Il Mulino, Bolonya 1997, pp.17-20.

³⁰¹ M. Vergé-Franceschi *op. Cit.*, pp. 170-171. L'autor d'aquesta obra remarca, al llarg de tot el text, aquesta sèrie de lligams, pels qual però afirma que no són disponibles moltes fonts donat que es tractava de relacions secretes. Sobre el llaç amb els jacobites, vegeu també: A. L. Serpentine, *Théodore de Neuhoﬀ Roi de Corse op. Cit.*, pp. 22-27.

de la següent intervenció imperial, totes les altres intervencions externes van ser endegades per tal o d'assolir el control de Còrsega o d'evitar-ne la caiguda en mans de rivals. França va enviar tropes una primera vegada al 1738 i una segona al 1746 per evitar, en el marc de la guerra de successió polonesa i austríaca, una ulterior intervenció imperial. Per tant la intervenció definitiva del 1764, quan Pasquale Paoli havia organitzat el seu estat, era la lògica conseqüència d'una estratègia que França havia perseguit durant casi trenta anys. Al contrari, el rol jugat oficialment pels britànics no era tant clar, almenys fins a la ultima fase (1755-1768), que a més coincidia amb la Guerra de Set Anys (1756-1763)³⁰². Hem vist com la *Royal Navy* fou fonamental durant la expedició sarda (1745-1748), mentre durant la revolta corsa els britànics semblen haver afavorit, a través del port de Liorna ben freqüentat pels mercants anglesos, el contraban, ajudant significativament l'aprovisionament d'armes i el passatge clandestí de rebels a Itàlia³⁰³.

Darrera d'aquesta política hi era, a partir de 1740, el representant del Regne Unit davant del Granduc toscà, Horace Mann (1706-1786), una veritable avantguarda de la penetració britànica en el Mediterrani que podia comptar amb una nodrida colònia de compatriotes – en majoria mercants – establerts entre Liorna i Florència³⁰⁴. Fins des de la seva arribada en la capital granducal, Mann va demostrar cert interès per Còrsega, des de la qual es podia controlar i defensar Liorna, principal empori britànic en la Mediterrània del set-cents, com Marsella, l'equivalent francès, i sobretot Lió, base principal de la flota gala. Malgrat això, la seva correspondència demostra tot el menyspreu cap a Teodor, considerat un fanfarró³⁰⁵.

³⁰² T. Pocock, *Battle for Empire. The Very First World War (1756-1763)*, Michael O'Mara Books, Londres 1998.

³⁰³ L. Belly, *Aux origines de la présence anglaise en Méditerranée*, a: M. Vergé-Franceschi (ed.), *La Corse et l'Angleterre XVIe-XIXe siècle*, Éditions Alain Piazzola, Ajaccio 2005, pp. 13-27; V. Heullant, *Théodore de Neuhoﬀ, la Corse et l'Angleterre*, a: *ibidem*, pp. 41-51.

³⁰⁴ En la capital Toscana encara avui existeix, tocant l'antiga muralla ara convertida en ronda, un *cimitero degli Inglesi* (cementiri dels anglesos, també conegut com “dels protestants”): L. Santini, *Il cimitero protestante detto degli Inglesi in Firenze*, Amministrazione Cimitero degli Allori, Florència 1981. Per la colònia anglesa en la pàtria de Dante, vegeu: O. Del Buono (ed.) *Gli anglo-fiorentini: una storia d'amore*, Edifir, Florència 1987.

³⁰⁵ J. Doran, “Mann” and Manners at the Court of Florence. 1740-1786. *Founded on the Letters of Horace Mann to Horace Walpole*, vol. I, Richard Bentley and Son, Londres 1876, pp. 154-157 i

Un altre dinastia que intentà servir-se de la convulsa situació en l'illa que els grecs en l'antiguitat anomenaven *Cyrrnos*, fou la Casa de Savoia. Els reis piemontesos durant tota la durada del conflicte van mantenir, més o menys obertament, un lligam amb els rebels antigenovèsos. En aquest context, la iniciativa més important es va verificar durant la Guerra de Successió Austríaca quan un contingent austro-sard, transportat per la flota anglesa i comandat pel cors Domenico Carlo Rivarola (1687-1748), va desembarcar a l'illa corsa en 1745. Rivarola, de noble extracció i pròxim a figures del “partit devot”, era una personatge que havia ocupat encàrrecs importants en l'administració lligur: governador (*podestà*) de Bastia, lloctinent (*commissario*) en Balagna³⁰⁶. Després de 1720, però, passà al servei de la Monarquia hispànica, sent anomenat vicecònsol espanyol a l'Illa, un pas que li va fer caure a sobre tota la sospita de les autoritats genovès després de 1729 que, recordem, entreveien la mà espanyola darrera la revolta corsa. Un cop desgastades les relacions amb *la Dominante*, es refugià a Liorna.

Aquí – sempre en el cos diplomàtic espanyol – fou al centre de diverses trames que la diàspora corsa ordia en la ciutat lligur per recolzar els rebels. Rivarola va ser nomenat *Consigliere di Stato* per Teodor I, però les relacions entre els dos no eren bones i, a la meitat dels anys quaranta del segle XVIII, fou ell a substituir Neuhooff en el paper de principal candidat a guia dels rebels³⁰⁷. Llavors el Rei de Sardènia el va anomenar coronel, amb l'encàrrec de formar un *Reggimento Corsica* in Toscana. Amb la complicitat del Granduc Francesc I, Rivarola, amb la seva unitat, desembarcà el 8 de novembre de 1745 en Balagna. Elegit *generale* pels corsos, i gràcies a l'indispensable ajut de la *Royal Navy* que bombardejaren Bastia per disset hores, fou capaç d'ocupar completament la ciutat, mentre per un moment va casi obligar els genovesos a

---

348-349. Les cartes que presenta aquest estudi fan referència la relació entre Mann i Teodor quan aquest es trobava secretament a Toscana l'any 1743. En aquestes el diplomàtic anglès confia a Walpole la importància de l'Illa pels interessos britànics i la seva simpatia pels rebels, però afirma de no saber com actuar davant de Teodor – llavors a la recerca d'ajut financer i militar – a causa de la falta de directives de Londres i per la sospita que tenia sobre Neuhooff. Per a més informacions: A. L. Serpentinini *op. Cit.*, pp. 365-369.

³⁰⁶ M. Vergé-Franceschi, *Paoli op. Cit.*, pp. 124.

³⁰⁷ A. L. Serpentinini *op. Cit.*, p. 393-394.

abandonar Còrsega³⁰⁸. Rivarola, a diferència de Neuhoff que per aquells volts havia perdut força crèdit, gaudia de certa confiança per part de Sir. Horace Mann i la Cort de Torí³⁰⁹. Malgrat això, les desavinences entre la marina anglesa que acusava l'exèrcit sard de no actuar en el continent, i els enfrontaments entre els caps militars corsos el mateix Rivarola, obriren la porta a un nou desembarcament francès en 1748³¹⁰.

La dimensió internacional del conflicte i la seva importància geopolítica es poden apreciar considerant la propaganda, a favor o en contra dels rebels, que circulava llavors a tota Europa. Casi com en el cas de la Guerra de Successió Espanyola, els dos bàndols produïren una certa quantitat de material, en el qual clarament mentre uns intentaven acreditar el caràcter tirànic del Govern genovès, els altres denunciaven les maquinacions d'altres països europeus o l'actitud criminal dels rebels³¹¹. Entre tots els texts cal destacar-ne dos que, escrits per eclesiàstics illencs, argumentaven davant d'un públic europeu el despotisme genovès i el dret dels corsos a refusar-ne l'autoritat: els anomenats *Disinganno* (desengany, escrit en 1736) i la *Giustificazione* (Justificació, de 1758)³¹². Aquesta circumstància feu possible que bona part dels que havien estat

³⁰⁸ *ibidem*, pp. 395-403

³⁰⁹ Vegeu la reconstrucció feta per A. L. Serpetini, suara citada, en la qual l'historiador cors mostra amb la correspondència de Mann amb Torí aquesta preferència respecte a Neuhoff, tot i que l'autor parla també de com el cònsol britànic tingué, inicialment, una mala impressió de Rivarola.

³¹⁰ Per aquesta fase del conflicte, a part dels textos ja citats, vegeu: A. Le Glay, *Histoire de la conquête de la Corse par les français* op. Cit., pp. 101-208; M. Vergé-Franceschi, op. Cit., pp. 236-242. Per la expedició anglo-sarda i la implicació dels Savoia, vegeu: M. Martini, «A propos de l'expédition Anglo-Sarde de 1745-1748» op. Cit.; G. Roberti, *Carlo Emanuele III et la Corsica al tempo della guerra di successione austriaca*, Bocca, Torí 1890. Per la repressió a Bastia, on el recolzament a Rivarola fou notable, i unes reflexions sobre aquest episodi vegeu: D. Fumaroli, «Le procès des patriotes bastiais», a: *Revue de la Corse*, a. XII (1931) núm. 72, pp. 259-275; A. M. Graziani, *Le procès de patriotes bastiais 1746-1747. Fortune historique des événements d'un révolte*, a: B. Barbiche, J. P. Poussou, A. Tallon (eds.), *Pouvoir, contestation et comportements dans l'Europe moderne*, Presses de l'Université Paris-Sorbonne, Paris 2005, pp. 759-772.

³¹¹ Certa quantitat d'aquest material es troba avui a la Biblioteca Nacional de Catalunya, signe de com aquesta propaganda era ben coneguda: Fons Porter-Moix, Fbon 13002, *Osservazione di uno dei Nobili del Regno di Corsica spra le lettere patenti atribuita alla Corte di Torino*; Fbon 13143, *Seguito degli opuscoli fin qui publicati nelle presenti vertenze fra la Corte di Roma e la Repubblica di Genova intorno alla spedizione di un vivitarore apostolico*; R (9) 8° 344-2, *Discorso teologico-canonismo-politico riguradante la missione di Monsignore Cesare Crescenzo de Anglesis in qualità di vivitarore apostolico*; R (9) 8° 344-3, *Esposizione di fatto concernente la missione del vescovo di Segni nell'Isola di Còrsica*. A més en aquest fons (ll. XIV) es troben diversos proclames oficials fet pel govern genovès contra els rebels corsos, i enviats a les cancelleries europees.

³¹² G. Salvini, *Giustificazione della rivoluzione di Corsica e della ferma risoluzione presa da'corsi di*

fascinats per la anomenada il·lustració simpatitzessin força amb la causa corsa, que començava a aparèixer com la lluita d'un poble per “la llibertat” davant del despotisme. Gràcies a això, com es prou notori, en la fase final de la revolta personatges com Jean Jacques Rousseau o el mateix Montesquieu intervingueren a favor dels rebels.

Cada una d'aquestes intervencions, naturalment, es recolzava sobre d'una part de la societat corsa favorable a aquesta o a aquella potència, i doncs és possible argumentar la presència de diferents opcions nacionals, cadascuna amb el relatiu partit. Els corsos, sobretot els d'origen nobiliari o notable, sovint trobaven ocasió de fer carrera com a militars o mariners servint exercit o marines de diversos estats d'Europa, seguint una tradició familiar de llarga durada. Aquest fet permetia que cada potència que va intervenir podia mobilitzar un partit de seus fidels i de fet totes van poder aprofitar d'aquesta ocasió. Aquests partits es dividien, molt genèricament, primer per un criteri religiós, i després per la dinastia o estat al qual es trobaven lligats. Pertant tenim un “partit devot”, amb famílies lligades a Venècia, Espanya, el Stuart d'Escòcia o el Papat; i un “partit tolerant”, en el qual es compartia la idea d'una certa llibertat religiosa, i per tant els seus membres estaven més a favor de França, de l'Imperi Otomà o encare a potències protestants com el Regne Unit o la República de les Províncies Unides (secundàriament els corsos escollien de servir pel Rei de Sardenya o de les Dues Sicílies)³¹³.

Sense aquesta trama de relacions internacionals, que és força més complicada de la forma en la qual s'exposa aquí i fins ara no completament desxifrada, és difícil entendre la dinàmica de la revolta corsa la qual, fora d'aquest context internacional, sembla essencialment moguda per la intenció d'establir un estat illenc. Al contrari aquesta és una opció que va madurar clarament només amb la figura de Pasquale Paoli, mentre fins llavors la idea era aquella de *cambiar principe*, com entre altres coses mostren els dos

---

mai più sottomettersi al dominio di Genova, Corte (però probablement Nàpols o Liorna) 1758; C. Tulliano (G. M. Natali), *Disinganno intorno alla guerra di Corsica scoperto da Curzio Tulliano ad un suo amico dimorante nell'Isola*, Colonia 1736.

³¹³ És tracta de la terminologia feta servir a: M. Vergé-Franceschi, *Paoli op. Cit.* pp. 17-63.

textos propagandístics suara citats.

U Babbu di a Patria*

Quan es parla de Còrsega i de la seva revolta antigenovesa, el personatge més conegut i emblemàtic és naturalment el carismàtic pare de la pàtria (*u babbu di a patria*, en cors). Felice Antonio Pasquale Paoli (o de' Paoli) va néixer en el petit vilatge de Morosaglia, en la *pieve* de Rostino (regió de la Castaginiccia), el 6 d'abril de 1725, sols quatre anys abans que tota la guerra comencés. El seu pare, Giacinto, provenia d'una família de moliners, una professió que li havia procurat una bona posició, tot i que es trobava, si així ho podem dir, en l'esglaó més baix d'aquella classe social que hem definit *principali*. La seva mare, Dionisia Valentini, feia part d'una d'aquelles famílies que a l'Illa se'n diuen *caporali*, es a dir descendent dels antics caps de la revolta antifeudal del segle XIV, i que segons les seves pretensions, devien fer part de la noblesa illenca (el seu pare havia estat *padre del comune*)³¹⁴.

No es tractava, doncs, d'un alt llinatge, al contrari era una d'aquestes famílies que van poder guanyar una posició d'un cert prestigi gràcies a la política de promoció econòmica endegada per Gènova durant el segle XVII, que els proporcionà una possibilitat d'avenç social³¹⁵. Cultivadors de castanyers i productors de farina, els Paoli van poder assegurar una instrucció jurídica a Giacinto, que va fer carrera en l'administració genovesa de l'Illa (*Pacificatore* en 1712, *Procuratore* en 1714 i *Giudice Delegato* en 1725), fins a arribar a ser un dels *Nobili Dodici* entre 1726-1729 i a obtenir la concessió del port d'armes. Aquest últim càrrec, com el seu nom indica, era un reconeixement oficial de la elevada condició social, i era un prova evident del lligam amb la administració genovesa. Tot i

---

* Aquesta expressió, traduïble com pare de la pàtria, és aquella que els corsistes dels anys vint i trenta del segle passat feien servir per referir-se a Paoli; és tracta d'una adaptació de l'expressió *père de la république* o *père de la démocratie*, en voga durant els anys en què durà la convivència de la Còrsega paolista dins la França revolucionària. Sobre d'aquesta qüestió vegeu: A. Rovere, *Paoli dans son temps. La naissances des mythes*, pp. 11-16 a: M. Cini (ed.), *La nascita di un mito. Pasquale Paoli tra '700 e '800*, Edizioni Biblioteca Franco Serrantini, Pisa 1998.

³¹⁴ Sobre la família Paoli, vegeu: M. Vergé-Franceschi *Paoli op. Cit.*, pp. 65-92.

³¹⁵ Per la formació dels notables rurals abans de la revolta, vegeu: F. Pomponi, *Essai sur les notables ruraux en Corse au XVII siècle* op. Cit., pp. 151-242.

així Giacinto, com llavors passava a bona part dels corsos durant la seva vida, va tenir certs problemes amb la justícia. Al 1701, junt amb el seu germà, mentre es trobaven a Bastia, es van veure involucrats en una de les tantes batusses que es produïen entre corsos i genovesos, que es va tancar amb un mort. Com a conseqüència els Paoli van haver d'evitar la justícia genovesa, i mentre Giacinto va optar per d'abandonar l'Illa durant sis anys, al contrari el seu germà, considerat l'autor material de l'assassinat, en pur estil cors va viure al maquis fins al 1709 (morirà l'any següent)³¹⁶.

Durant aquesta absència, la promesa de matrimoni entre Giacinto i Dionisa va quedar congelada, i l'oncle de la futura mare de Pasquale, el cura de la *pieve* que “tutelava” els interessos de la neboda, va rompre el vincle entre els dos joves. Dionisia, mentre el seu promès era un fugitiu, es casava, sota les pressions del tio cura, amb un cosí llunyà. Quan, al 1707, els dos germans Paoli aconseguiren acordar una pau amb els parents de l'home assassinat en la baralla en la capital (desactivant així la *faida* que s'havia engegat), l'objectiu de Giacinto fou aquell de “recuperar” la seva esposa promesa. Gràcies a la seva formació jurídica, i als contactes, aconseguí demostrar la impotència de “l'usurpador” i així obtenir, tant pel tribunal eclesiàstic de la diòcesi de Mariana com del civil a Bastia, la ruptura del vincle nupcial. En 1710 el futurs genitors de Pasquale, que havien aconseguit certa notorietat amb aquestes peripècies, podien finalment casar-se³¹⁷. Els punts de contacte amb aquesta història i la trama dels Promessos de Alessandro Manzoni, és notable: un matrimoni obstaculitzat per uns “estrangers” (la justícia lligur per Paoli, el noble espanyol Don Rodrigo en la novel·la italiana), amb l'ajuda del cura local.

La família Paoli tenia doncs un vincle ambigu amb el govern Genovés. Per exemple, també l'avi de Pasquale havia servit l'administració genovesa, i també ell havia estat expulsat de l'Illa en 1672-1674. En el dons es tractava sempre d'una família que, com d'altres a l'Illa, havia aprofitat de l'administració genovesa en vista de la pròpia

³¹⁶ M. Vergè-Franceschi *op. Cit.* pp. 76-77.

³¹⁷ *ibidem*, pp. 72-74.

promoció social. El jove Pasquale, efectivament, començà la seva formació al *Collegio del Bene* de Gènova, una prestigiosa institució educativa en la qual eren admesos exclusivament els fills de la elit lligur i corsa, i que el mateix Giacinto havia freqüentat³¹⁸. És important, per entendre el significat d'aquesta formació en un ambient genovès, considerar com la noblesa illenca, oficial o amb pretensió de ser-ho, preferia escollir les prestigioses i exclusives universitats de Pisa, Roma, Pàdua i, en menor mesura, Florència, mentre els notables rurals com els Paoli aprofitaven de la institució lligur, a la qual podien accedir molt més fàcilment gràcies a unes places gratuïtes dedicades als illencs. Es tracta d'un factor que ens mostra també una clivella en la societat illenca, entre qui acceptava el joc de les institucions genoveses – casi sempre persones d'extracció popular (*principali*) amb ganes de promoció social – i qui preferia ser partidari d'alguna altra opció “nacional” – en majoria nobles vassalls d'alguna dinastia europea. El mateix Giacinto es trobava ficat en aquesta dinàmica, tant que el gener de 1726, poc després d'haver estat anomenat membre del consell dels *Nobili Dodici*, va patir un atemptat a Corte per part d'un cert Salvatore Ginestra (1703-1782), noble “devot” provenint d'una família tradicionalment lligada a la Monarquia hispànica i que veia en Giacinto un rival tant social que polític, a les hores d'humils condicions i servidor de la República³¹⁹.

U babbu di a patria, per tant, era un personatge ben concret, en part contradictori i completament dins dels seus temps. La seva figura era ben diferent de la imatge creada pel literat escocès James Boswell (1740-1795) – i a partir d'ell per diversos escriptors i viatgers – que en definitiva presentava el “pare de la pàtria” com un figura del món

³¹⁸ Sobre els primers anys de vida de Paoli i la seva formació cultural ha estat viu, durant uns temps, el debat entre qui sostenia que el general fos aliè a les idees il·lustrades i que sostenia com fos en contacte amb aquest corrent de pensament; en aquesta tesi s'assumeix com plausible la segona hipòtesi. Per aquests temes i per indicacions sobre d'aquest debat, vegeu: F. Ettori «La formation intellectuelle de Pascal Paoli (1725-1755)» a: *Annales Historiques de la Révolution Française*, núm. 46 (1974), pp. 483-507; P. A. Thrasher *Paoli op. Cit.*, pp. 36-54; M. Vergè-Franceschi, *Paoli op. Cit.*, pp. 66-144.

³¹⁹ M. Vergè-Franceschi *op. Cit.* pp. 89-90. L'autor indica com el pare de Salvatore, Pier Simone Ginestra, era considerat per part de les autoritats genoveses com un dels líders de la revolta de 1729-1731.

clàssic (el paragonà a Cincinnat) materialitzat en una illa mediterrània al segle XVIII³²⁰. La descripció que en fa l'escriptor, que va visitar Còrsega durant el seu *Grand Tour* entre 1765 i 1766, era extremadament mitificada, modulada sobre el gust de la època, sempre més propens a la exaltació dels valors del món clàssic i de la llibertat dels les antigues ciutats gregues. Boswell, escocés d'Edimbourg a les terres baixes i futur amic del molt conservador Samuel Johnson (1709-1784) – a qui portà de viatge a les terres altes des seu país – va voler veure a Paoli a través de les lents de la romàntica aventura jacobita i escocesa de 1745³²¹.

En aquest marc, els corsos eren un poble naturalment amant de la llibertat, lluitaven bravament contra el govern, despòtic, de Gènova i ho feien per una inclinació natural més que per uns factors concrets. Aquesta creació i publicització de la figura de Paoli va començar amb una sèrie d'articles de Boswell i va tenir com a punt àlgid l'exposició en 1769 d'un retrat del general fet pel pintor de Philadelphia Henry Bendridge (1743-1812). El quadre – *General Pascal Paoli at the Battle of Ponte Nuovo* – es podia visitar per només un *shilling*. Tot plegat aquests fets van generar una gran atenció cap als rebels corsos, tant que els britànics amb desig d'emular l'escocès van ser diversos³²². La representació de Paoli (i per extensió tots els corsos) com un home que ha pogut mantenir intactes les virtuts del passat, s'explica només en part amb el gust de la època.

³²⁰ J. Boswell, *An Account of Corsica. The Journal of a Tour to That Island and Memoirs of Pascal Paoli*, Edward and Charles Dilly, Londres 1768, en particular pp. 292-316. Per una edició moderna i crítica del *Journal of a Tour to That Island and Memoirs of Pascal Paoli*, vegeu: F. Brady, F. A. Pottle (ed.) *Boswell on the Grand Tour. Italy, Corsica and France 1765-1766*, pp. 149-216. En el seu moment, el text fou traduït en alemany, francès, holandès, italià, mentre la versió russa fou interrompuda per la mort del traductor: M. Vergè-Franceschi, *Paoli op. Cit.*, p. 341.

³²¹ J. Boswell, *Life of Samuel Johnson, including a Journal of a Tour to the Hebrides*, George Dearborn, Nova York 1833. El *Journal* fou publicat inicialment en 1785, mentre en 1791 sortí la biografia de Johnson. Aquí es cita una versió posterior que plega els dos textos. En tot cas cal remarcar el fet que Boswell sigui autor tant d'un dietari de viatge a Còrsega com a les illes al nord d'Escòcia.

³²² F. Beretti, *La contribution des voyageurs britanniques à l'elaboration de la gloire de Pascal Paoli (1765-1769)*, a: M. Cini (ed.), *La nascita di un mito op. Cit.*, pp. 41-47. Pel retrat de Paoli, vegeu: F. Beretti, «Quatre portraits de Pascal Paoli par des artistes britanniques (1768, 1769, 1772)» a: *Bulletin de la Société des Sciences Historiques et Naturelles de la Corse*, núm. 682-683, (1998), pp. 89-97. El quadre del qual es fa menció en el text actualment es troba exposat en la casa natal de Paoli, ara museu, a Morosaglia en Còrsega. Per la recepció de la figura Paoli en el món anglòfon i e seu paper en la formulació del modern patriotisme, vegeu: E. Ucelay-Da Cal, *Augustina, la dama del cañon i el mito de la heroína falica op. Cit.* pp. 222-233.

És també un signe de la dificultat per un lector “occidental” d'acceptar que des d'un illa, a més als límits d'Europa i gairebé desconeguda, pugui arribar una lliçó en temes de formes de govern. El mite és naturalment ben lluny de la realitat, i el fet que Paoli hagi pogut liderar la revolta i aquell embrió d'Estat que va ser Còrsega entre 1755 i 1769 no era certament la conseqüència de cap virtut innata. Tot depenia del fet que ja el seu pare havia estat un dels dirigents de la revolta, en la qual aquest havia intentat fer-se anomenar líder únic, i el mateix Pasquale havia passat la seva infantesa en un clima de guerra, conspiració i revolta contra Gènova³²³.

Pasquale Paoli, d'alguna manera, va ser criat com un hereu en aquest paper de lideratge que havia tingut el seu pare, per altre gran amant de la cultura clàssica. La seva formació militar i política es va fer primer sobre el camp i, quan tota la seva família va haver d'exiliar-se a Nàpols en 1739, es va completar en el Regne de les Dues Sicilies. Els exiliats corsos a Nàpols eren destinats a fer part del *Reggimento Corsica*, i el jove Pasquale, ja cadet en 1742, en vista de començar una carrera com a oficial va fer les primeres experiències en aquesta unitat. Les possibilitats d'ascens, però, eren escasses, a causa del gran nombre de seus conterrànies que podien vantar un més alt llinatge, i així avançar en la carrera. Per tant, el jove Pasquale va decidir especialitzar-se en un camp amb menys competència, ingressant a la *Accademia Reale d'Artiglieria* (1745-1749). Mentrestant Carles VII de Nàpols decidia desmantellar el regiment cors – no es clar el per què – i Paoli, entre d'altres, passà al *Reggimento Real Farnese* (1749-1755), prestant servei a Siracusa i Porto Longone (Illa d'Elba). Durant els d'estudis militars és molt probable que el futur líder cors hagi beneficiat de les influències de la il·lustració napolitana, i en general italiana, entrant en contacte amb les idees d'intel·lectuals com Antonio Genovesi (1713-1769), Giambattista Vico (1668-1744) o Pietro Giannone (1676-1748)³²⁴. Contràriament al que es pugui pensar, la influència de la cultura francesa, i en particular dels *philosophes*, no és tan important, o millor dit, arriba a Paoli a través dels ambients italians, tant que la lectura de Montesquieu o Rousseau, per posar

³²³ M. Vergè-Franceschi, *Paoli op. Cit.*, pp. 65-95.

³²⁴ A. Trampus *op. Cit.*, pp. 71-77.

uns exemples, és documentada només després de 1755³²⁵.

El pare de la pàtria, doncs, era segurament un personatge fascinant i extraordinari, tal i com el descrivien els seus contemporanis, però certament era fills dels seus temps i el seu paper de legislador, pel qual molts després Boswell el van identificar com a un modern Licurg, no era una mena de característica sobrenatural de l'individu. Al contrari, era la conseqüència de la llarga lluita entre una part de la societat corsa i la República de Gènova, i del fet que la seva família, després d'haver estat ambigüament en el partit progenovés, es trobava en dins de la dinàmica endegada d'aquest moviment de revolta. Un fet és potser més important, el cas que els Paoli, a partir de Giacinto, havia representat la voluntat de reunir, sota un lideratge únic i d'extracció relativament humil, tots els esforços.

Pasquale Paoli i l'intent de construcció d'un Estat cors

La posició de prestigi que els Paoli ocupaven dins del moviment cors no era tal de poder garantir per si sola el lideratge, al contrari Pasquale va haver de utilitzar totes les seves habilitats i els seus contactes per poder lluir-se del títol de *Generale della Nazione*. En primer lloc Pasquale era el segon fill de l'antic *Generale* Giacinto, i doncs a l'encàrrec tenia més drets d'aspirar Clemente, el primogènit. Aquest, però, semblava haver decidit jugar un paper secundari. Nascut al 1711, Clemente es quedà a Còrsega quan el pare i el seu germà petit van haver de marxar a l'exili al 1739 i, segons la tradició, fou encarregat de gestionar els afers de família i de vetllar sobre la part de família que no abandonà Còrsega, en particular per les dones (la semblança amb Girolamo Bonaparte, destinat a romandre a l'ombra del seu germà menor Napoleó, és impressionant). Aquesta posició li va permetre moure fitxes per tal de mantenir el paper de la pròpia família dins de la revolta, i va resultar cabdal per preparar el terreny per l'ascens polític del seu germà menor³²⁶.

³²⁵ F. Etori, «La formation culturelle de Pascal Paoli (1725-1755)» *op. Cit.*; ÍDEM, *La Revolution de Corse op. Cit.* pp. 332-333.

³²⁶ Sobre el germà de Paoli, consulteu un de les biografies del general ja citades.

Pasquale Paoli, encara a principis dels anys cinquanta del set-cents, era ben lluny de ser una autoritat reconeguda per totes les faccions que componien el moviment de revolta. Llavors era simplement un oficial enquadrat en el *Real Farnese*, un regiment de l'exercit napolità, i es trobava a Porto Longone (Porto Azzuro a partir de 1947), en la part de l'illa d'Elba que pertanyia al Regne de les Dues Sicílies (era part del Estat dels Reials Presidis), mentre els caps militars a Còrsega eren Alerio Matra i Gian Pietro Gaffori³²⁷. Aquests dos eren representants de la noblesa illenca, feien part d'aquell que hem anomenat genèricament el “partit devot”, i en definitiva representaven les capes altes de la societat corsa. Dels dos el més influent era Gaffori, que, originari de Corte on ja el seu pare havia gaudit d'una gran influència obtenint l'encàrrec de *podestà*, era un dels notables que havien sostingut Teodor I a canvi del reconeixement de l'estatus de nobles. Tot i així, després d'haver estat empresonat a Toló entre 1738-1740 durant la primera expedició francesa, al seu retorn a l'Illa (1743) va mantenir una actitud ambigua³²⁸. Sembla que, per recuperar la llibertat, hagi cedit a les pressions de les autoritats franceses que llavors intentaven constituir a Còrsega un partit favorable a la nació gal·la, com van fer molts líders empresonats en el mateix període. Efectivament al seu retorn a Corte, Gaffori va demostrar una gran fortuna econòmica, tant que va construir un palau familiar, dit *u casinu*, que segons els seus rivals havia pagat amb el subsidi que li passava la Monarquia francesa³²⁹.

Alerio Matra sostenia provenir d'un antic llinatge català: es creia descendent d'uns certs Alerius i Marius. Aquestes figures, més llegendàries que concretes, es pensava fossin comtes carolingis senyors de la part centre-oriental de l'Illa, on construïren el fort d'Aleria i fundaren l'homònima diòcesi³³⁰. Les tensions entre aquests dos partits eren sols en part polítiques, i més que enfrontar el partit profrancès (Gaffori) amb el partit

³²⁷ Sobre aquesta unitat militar, vegeu l'entrada relativa a: A. L. Serpentin (dir.), *Dictionnaire Historique de la Corse op. Cit.*

³²⁸ C. Ambrosi *op. Cit.*, pp. 58-60; P. Antonetti *op. Cit.*, pp. 331-334.

³²⁹ A. Ambrosi, *Histoire des Corses et de leur civilisation*, Bastia 1914, p. 384.

³³⁰ M. Vergé-Franceschi *op. Cit.* p. 263. Pel que sembla els Matra tenien en concessió emfitèutica terres en aquella part d'Illa, i per tant pagaven una arrendament a les arque de la República de Gènova per exercir de “senyors” en les seves propietats.

antigenovès (Matra), enfrontaven dos clans davant de l'exercici del poder. Aquesta situació va arribar al seu clímax a Corte, quan Gian Pietro Gaffori el 2 d'octubre de 1753 va ser assassinat per part dels partidaris de Matra, fet que va deixar en mans d'un sol home la direcció de la revolta³³¹.

Paoli i Gaffori militaven essencialment en la mateixa facció, és a dir els partidaris de la ruptura definitiva amb Gènova. Malgrat això, els dos no tenien com objectiu final la creació d'un estat independent, doncs al contrari encara es movien en el terreny de lligar Còrsega a un altre potència europea. En aquell moment històric aquesta podia ser, pels dos, França. Aquesta era una gran monarquia, una societat moderadament tolerant en camp religiós i, a més, una potència que al segle XVI ja havia sostingut una revolta antigenovès dirigida per un personatge popular: aquella de Sampiero Corso. L'assassinat de Gaffori obria la porta perquè Paoli accedís a liderar el moviment antigenovès, però a diferència dels altres *generali*, ara la perspectiva era sempre més “nacional”. Era una opció que semblava guanyar terreny, en un context en el qual els altres partits (provenecià, prosard i proespanyol), després d'haver col·leccionat tota una sèrie de fracassos a partir de 1729, es trobaven en una conjuntura clarament negativa.

L'arribada de Pasquale Paoli a Còrsega, de la qual havia estat absent des de 1739, i la seva elecció a *generale della nazione*, esdevinguda durant la *consulta* de Sant Antone di Casabianca del 13-14 de juliol de 1755, havia estat preparada pel seu germà, Clemente, que es trobava a la capçalera del clan familiar i de la facció que no era partidària d'un acord amb Gènova. L'assemblea, però, representava solament 16 *pievi* sobre les 67 de l'Illa, i a partir d'aquest fet la facció liderada per Matra en va qüestionar

³³¹ *ibidem*, pp. 248-250. Encara avui a Corte, en la cèntrica Piazza Gaffori, es poden apreciar els nombrosos impactes de les bales que, durant el conflicte que es lliurà entre assaltants i defensors de l'habitació del genral cors, s'incrustaren en la fatxada. A la fi del II Imperi francès, precisament en 1868, en la petita plaça, que dona a la *Chiesa dell'Annunciazione*, es va erigir una estàtua a Gaffori. És una mostra de la importància d'aquesta figura, malgrat poc coneguda, com heroi “patriòtic”, donat que contemporàniament en la petita ciutat muntanyera es va erigir dos monuments de la mateixa factura: un per Pasquale Paoli, l'altra pel Duc de Pàdua, Emanuele Arrighi de Casanova. Recordem que Corte, malgrat el nom altisonant i l'impressionant castell, no deixa de ser un petit poble que avui conta gairebé 4.000 habitants.

la legitimitat, protestant sobretot per la la decisió de fer de Paoli un “generalíssim”. La resposta fou un altra assemblea, organitzada pels rivals de Paoli, en la qual s'elegí un Matra, Mario Emanuele (1726-1756). Les motivacions d'aquesta oposició no eren, com es pot imaginar, de caràcter ideològic (paraula curiosament de vagades atribuïble a Napoleó Bonaparte). Tot al contrari, eren més aviat els contrastos entre clans familiars a portar els Matra, amb presumpció d'antiga noblesa, a no poder acceptar el lideratge de Paoli, d'origen humil i recentment ennoblits per un *roi d'opérette* (Giacinto va rebre el títol de comte, el fill Clemente fou admès a l'ordre cavalleresc fundat per Neuhoﬀ i, posteriorment, fet comte com son pare)³³². Tals rivalitats de rang nobiliari foren potser el tema central més important del set-cents, i l'origen directe de la Revolució Francesa de 1789³³³. Per aquest motiu els Matra, que – després d'haver estat un dels clans més fidels a Gènova – havien combatut *la Dominante* i, quan obligats a l'exili, havien lluitat en l'exercit del Regne de Sardenya, van preferir aliar-se amb la República detestada que no sumar-s'hi a un “partit nacional” d'uns Paoli encara més odiats³³⁴.

Durant aquesta confrontació, que va tenir el seu desenllaç en un enfrontament militar en març de 1756, la idea radical de que l'objectiu era la formació d'un estat independent va prendre força. N'és un clar exemple la contundència que es començava a fer servir en contra dels *vittoli*, és a dir els traïdors de la causa corsa i de la “pàtria”, que coincidien llavors amb el clan Matra, els seus aliats i clients. Mario Emanuele, que en gener de 1756 havia desembarcat a Aleria amb tropes lígurs, mentre assetjava *u babbu* en un convent (en la regió de Bozio), fou definitivament vençut gràcies a la intervenció d'un clan rival, que però mantenia una relació difícil amb Paoli (era el clan Cervione, encapçalat per Tommaso)³³⁵. Matra liderava una facció ben plantada en la regió de

³³² Segons Vergé-Franceschi l'ordre es diria *de la clef d'or* (de la clau daurada), mentre Serpentine parla, en la seva monografia sobre el rei cors, d'un “ordre de la deliverance” (ordre de l'alliberament): M. Vergé-Franceschi *op. Cit.*, p. 578; A. L. Serpentine *op. Cit.*, 94-98. A. Colocci Vespucci, *Re teodoro (di Corsica) e l'ordine equestre della Liberazione*, Rivista Araldica, Roma 1931, és tracta d'una separata de l'homònim estudi publicat en diversos números de: *Rivista Araldica*, a. XXIX (1931).

³³³ Per aquesta qüestió, vegeu: F. L. Ford, *Robe and Sword. The Regrouping of the French Aristocracy after Louis XIV*, Harper & Row, Nova York 1965.

³³⁴ M. T. Avon-Soletti *op. Cit.*, pp. 545-552.

³³⁵ Per seguir el darrer episodi de la guerra entre Matra i Paoli, vegeu: P. A. Thrasher *Paquale Paoli op.*

Fiumorbo, és a dir la porció d'Illa compresa entre els peus de les altres muntanyes del centre – un xic més a sud d'on es troba Corte – i la part meridional de la Plana Oriental, davant el Mar Tirrè. Al contrari Paoli, provinent d'una regió a redós de la “patria” dels seus rivals, fonamentava el propi poder en Castagniccia i en el centre de l'Illa. Eren les *pievi* de Bozio, Rostino, Tavagna, Vallerustia o Alesani, totes en la regió muntanyenca que envolta la capital la Còrsega insurrecta³³⁶.

Aquestes dues àrees representen, en termes geogràfics, el contrast entre un illa independent i una illa lligada al continent, en els segle XVIII com en altres èpoques. Durant la dominació romana, Aleria – al centre de la regió planera – era la principal fortalesa llatina, construïda per controlar els “bàrbars” que vivien en les muntanyes i contrastar les ràtzies que, baixant ràpidament el curs dels rius, aquests duïen a terme en la part “civilitzada”. A partir dels anys setanta del segle XX, sempre aquesta zona fou motiu, i teatre, de la confrontació, de vegades violenta, entre els muntaners que anhelaven a les terres recentment sanejades i els *pieds noirs* als quals aquestes van ser assignades pel Govern francès³³⁷. Després del desembarcament de Matra, els Cervione, d'origen més humil com els Paoli i provinents d'una *pieve* que es trobava exactament a l'altre cantó de la regió de la qual els Matra es sentien senyors, no van mantenir la antiga fidelitat amb aquests. El seu capitost, Tommaso, després de certa indecisió va córrer en ajuda de Paoli, donant vida a una sòlida aliança.

L'afirmació d'una línia “nacional”, senzillament, es pot interpretar com una via clara per a deixar enrere totes aquestes antigues rivalitats i començar com fos de nou. Es diu que Paoli, després d'haver enterrat amb tot s els honors el seu rival Matra, amb les llàgrimes que li banyaven les galtes, exclamà: «era un home coratjós. Quan els temps fossin

---

Cit., pp. 13-19.

³³⁶ F. Pomponi, *La société corse au temps de Paoli*, p. 127, a: AA. VV., *Pasquale de' Paoli (1725-1807). La Corse au coeur de l'Europe des Limières*, Musée de la Corse/Collectivité Territoriale de Corse/Albiana, Ajaccio2007, pp. 135.

³³⁷ Sobre aquesta qüestió, a part de la bibliografia que es fornirà més endavant, en general vegeu: J. Renucci, *Corse traditionnelle et Corse nouvelle op. Cit.*, pp. 280-292.

madurs, si hagués viscut, hauria donat a Còrsega uns grans serveis»³³⁸. Com molts altres corsos implicats en la revolta, *u babbu* no era des del principi partidari de la formació d'un estat independent. La qüestió clau era el rebuig de la sobirania efectiva que República exercia, però amb la finalitat de negociar un altre tipus de relació amb algun poder en grau de garantir un major autogovern. En tal context, una suzerania genovesa amb poder autònom en unes institucions illenques no era inimaginable: potser els Matra van somniar amb una sortida així. De fet fou aquesta mateixa aspiració a una forma de “autonomia” que va portar els primers líders a intentar implicar, sense gaire èxit, la Monarquia espanyola, i sempre les mateixes motivacions els van convèncer a donar crèdit a Teodor I, una figura de trànsit que hauria tingut que preparar el terreny per un passatge del títol als Habsburg-Lorena o, a saber, al pretendent Stuart, ja sense esperances i amb un peu a la Cort de França. Sempre segons la mateixa lògica s'han d'interpretar la intervenció sarda amb l'ajut anglès, i també les maniobres del partit provenecià i un intent, tot i que poc realista, de lligar l'Illa a l'Ordre dels Cavallers de Sant Joan de Jerusalem, instal·lats a la seva illa-ciutat de Malta, formalment feudataris de la Monarquia hispànica o de la Corona de Sicília. A partir en bona part de la segona intervenció francesa, durant la qual la política del comandant militar, el Marqués de Cursay, havia fet prosperar un partit favorable a un lligam amb França, aquesta opció va guanyar molt crèdit entre els líders de la facció popular. Paoli, que militava en aquesta facció, fou temptat per declarar-se a favor de la Monarquia Francesa, tant que durant la seva estància a Porto Longone estava a punt d'abandonar la seva unitat militar per entrar en el *Royale Corse*. Aquesta unitat, efectivament, garantia, a més d'una millor retribució, una bona probabilitat de fer carrera (l'exercit napolità era poc probable fos implicat en una guerra, doncs la possibilitat d'avançament eren mínimes)³³⁹. L'assassinat de Gaffori, profrancès, l'obertura d'una nova fase de la revolta i la necessitat de contrastar els filogenovesos, representats per Mario Emanuele Matra i recolzats per la noblesa illenca, ho van canviar tot.

³³⁸ P. A. Thrasher *op. Cit.*, p. 19.

³³⁹ M. Vergé-Franceschi, *Paoli op. Cit.*, p. 242-248. Sobre aquesta unitat, vegeu: R. Chartrand, E. Lelièpvre, *Louis XV's Army (3) Foreign Infantry*, Osprey, Londres 1997 pp. 16, 46 i taula D.

El mòbil – potser el principal - que va portar a constituir un estat independent, era la necessitat de superar les divisions. Durant casi trenta anys els corsos no només s'oposaren a la dominació genovesa, sinó lluitaren entre ells. La pugna entre faccions era una de les causes per les quals encara el conflicte no havia trobat una solució. Les divisions, si per una banda trobaven una justificació en les rivalitats entre clans o entre àrees diferents de l'Illa, per una altre eren molt influenciades pel joc entre les potències europees. Les bandositats, com s'ha mostrat, en realitat es recolzaven en potències europees, i eren enfrontades entre elles per fer triomfar la pròpia “opció nacional”. Paoli, des de quan se'ls hi va presentar la possibilitat de liderar la revolta, va adoptar la estratègia de posar-se al damunt de totes les faccions i realitzar finalment la tan esperada unió, un objectiu clau des del començament de la inauurrecció. Per assolir aquest objectiu es va proposar com a líder únic i per sobre dels diferents partits, un fet sense precedents i que es podia realitzar, a part amb una confrontació violenta amb les altres faccions, amb un canvi en el discurs fet pels líders fins ara. Si els altres partits s'havien recolzats fins llavors en la noblesa local, en grau de liderar la revolta i també de finançar-la, o havien confiat en estats dinàstics interessats en posar un punt i final a la dominació genovesa, en 1755 Paoli desconfiava fortament dels aristòcrates locals. L'anomenat “pare de la pàtria” optà per recolzar-se clarament en les capes populars, de les quals ell es considerava originari, amb els quals intentà formar un estat independent i basat en el concepte de nació.

La constitució Corsa i l'Estat de Pascal Paoli

Poc dies abans de que el futur *generale della nazione* desembarqués en Còrsega, es tenia una consulta. En l'assemblea es va aprovar un esborrany de llei fonamental, proposat per Paoli mitjançant el seu germà Clemente, que volia ser la base per unificar i estabilitzar el govern de l'Illa³⁴⁰. És a partir d'aquest document que es va poder redactar aquella que, amb prou seguretat, podem definir la primera constitució moderna a recollir alguns principis elaborats durant la il·lustració. Al llarg del segle XIX, però, la reflexió

---

³⁴⁰ D. P. Martini, «La consulte de Caccia et l'élection de Pascal Paoli (1755)», a: *Bulletin de la Société des Sciences Historiques et Naturelles de la Corse*, núm. 352-354, (1913), pp. 65-112.

historiogràfica, jurídica i política no va prestar molta atenció a aquest fet. Normalment, es va interpretar el sistema polític implantat per Paoli simplement com una democràcia *avant la lettre*, fruit del mític caràcter arcaic de la societat corsa, sense cap vincle amb l'evolució de les estructures polítiques a la resta d'Europa. En aquest sentit, les primeres investigacions no es van distanciar molt, en quant a interpretació, de la imatge que en varen donar al seu temps Boswell, Rousseau i Voltaire³⁴¹. A partir del segle XX, al contrari, es va imposar la idea de que Paoli, en el fons, era simplement un dèspota il·lustrat i, doncs, el seu no era un govern ni democràtic ni liberal, i la “constitució” no es diferenciava molt dels altres documents que establien, ja des la edat medieval, les lleis fonamentals de diferents estats dinàstic europeus³⁴².

La causa d'aquestes interpretacions contraposades, més que en el debat entre partidaris d'assignar el primat de la democràcia a la França revolucionària i nostàlgics de la nació corsa, rau en un fet més material. El document original, signat per la mà de Paoli, va quedar desconegut fins a que el director dels arxius corsos, Pierre Lamotte, ho va trobar a finals dels anys seixanta del segle passat³⁴³. La primera anàlisi fou aquella de Dorothy Carrington, gran experta de l'Illa, la qual va consagrar una sèrie d'articles al tema i va tenir cura de la publicació del text original³⁴⁴. Altres estudis han aparegut al llarg dels últims trenta anys, en particular en llengua francesa i italiana, sense però posar en qüestió la estructura fonamental de la interpretació donada per l'estudiosa britànica. Si el

³⁴¹ M. Fontana, *La constitution du généralat de Pascal Paoli en Corse (1755-1769)*, tesi doctoral en dret, Universitat de Montpeller 1907. Es tracta de l'única investigació dedicada a l'argument fins als anys '90 del segle passat, mai publicada com llibre.

³⁴² A. Casanova, A. Rovere, *Peuple corse, révolutions et nations française op. Cit.*, pp. 57-105.

³⁴³ El text original en italià ha estat publicat, amb versió francesa, a: D. Carrington, «Le texte original de la constitution de Pasquale Paoli» a: *Bulletin de la Société des Sciences Historiques et Naturelles de la Corse*, a. LXXXVI (1976), fasc. 619-620, pp. 8-39.

³⁴⁴ D. Carrington, *The Corsican Constitution of Pasquale Paoli (1755-1769)*, a: AA. VV., *XIIIe Congrès International des Sciences Historiques (Varsòvia-Moscú 1970)*, Edicions de la Universitat de Varsòvia, Varsòvia 1975, pp. 229-241; ÍDEM, «Pascal Paoli et sa “Constitution” (1755-1769)» *op. Cit.*; ÍDEM, «The Corsican Constitution of Pasquale Paoli (1755-1769)», a: *The English Historical Review*, vol. 88 (1973), núm. 348, pp. 481-503; ID, «L'ordinamento costituzionale della Corsica durante il regime di Paoli», a: *Critica Storica*, a.XI (1974), núm. 4, pp. 594-622; ID, «The Achievement of Pasquale Paoli and its Consequences», a: *Proceedings of Consortium of Revolutionary Europe*, núm. XV (1986), pp. 56-69; ÍDEM, J. M. Arrighi, *La constitution de Pascal Paoli 1755*, La Marge, Ajaccio 1996.

seu treball pot ser criticat en quant una anàlisi datada, recentment una voluminosa tesi doctoral en llengua francesa ha substancialment corroborat les conclusions de l'escriptora anglesa³⁴⁵.

El text, que estilísticament és força distant de les actuals cartes constitucionals, conté tota una sèrie de matisos sobre els quals cal posar el nostre interès. Com a primer element, destaca que en la llarga introducció es precisi com el poble cors sigui «legítimament senyor de si mateix» i, «havent recuperat la pròpia llibertat, volent donar al seu govern una forma daurada i permanent, la transformen en una Constitució finalitzada a assegurar la felicitat de la nació». És tracta de la primera vegada que s'afirma el concepte de sobirania popular i, fet encara més impactant, s'anomena la felicitat com a objectiu, tot això abans tant de la publicació de la famosa obra de Raousseau sobre el dret polític (*Du Contrat Sociale*, 1762), com de l'esclat de la Guerra d'Independència dels Estats Units d'Amèrica (1775-1783). En el preàmbul es deixa ben clar com la llibertat obtinguda sigui la conseqüència d'una lluita contra un opressor no especificat, i el to de les declaracions i el llenguatge utilitzat comuniquen que el redactor, o millor dit el legislador, tenia «la consciència [...] de viure una fase constituent de la història corsa, es a dir un moment de discontinuïtat caracteritzat pel naixement d'un nou subjecte polític, el poble reunit en assemblea»³⁴⁶. La idea de que aquesta assemblea, representació de tot el poble i no pas una repetició de les representacions estamentaries pròpies d'un estat d'antic règim, sigui la màxima autoritat legislativa, és un pas decisiu per la elaboració del modern estat nació. A més es pot afirmar que en la constitució corsa de 1755 el terme «nació, entès aquí com el conjunt del poble sobirà, ja està carregat de tot el seu significat revolucionari», ben abans que l'elaboració política duta a terme per les anomenades revolucions atlàntiques consagrés aquest principi com a fonamental en el actual sistema polític³⁴⁷.

³⁴⁵ M. T. Avon-Soletti *op. Cit.* Per un altre exemple d'anàlisi que no representa una superació dels resultats de Carrington, vegeu: F. Dal Passo, *Il mediterraneo dei lumi. Corsica e democrazia nella stagione delle rivoluzioni*, Bibliopolis, Nàpols 2006; A. Trampus, *Storia del costituzionalismo italiano nell'età dei Lumi op. Cit.*, en particular pp. 67-118.

³⁴⁶ A. Trampus *op. Cit.*, p. 77.

³⁴⁷ D. Carrington, «Paoli et sa "constitution"» *op. Cit.*, p. 511; Pel concepte de nació i sobirania, i pel

A part del llenguatge utilitzat i de les afirmacions fetes en la part introductòria, la resta de la constitució dibuixa una forma de govern la qual, amb el benefici de que es tracta d'un document que es mou en un terreny inèdit i, doncs, té un caràcter experimental notable, ja recull el principi de la divisió de poders que, pocs anys abans, havia formulat Montesquieu. Paoli, que probablement coneixia l'*Esprit des Lois* indirectament, i que segurament ho va consultar durant l'elaboració de la constitució, va basar l'arquitectura en dos institucions basilar: la *Dieta Generale* i el generalat. La primera era l'evolució i institucionalització de les tradicionals *consulte*, i a diferència d'aquestes era convocada regularment dos cops a l'any³⁴⁸. Les seves prerrogatives estaven establertes i la seva composició no depenia de la convocatòria dels seus membres per part del general, com s'havia fet abans. Al contrari es decidia mitjançant l'elecció de representants en cada *pieve*. Aquestes escrutinies eren a sufragi universal masculí, un fet sense precedents que però sembla haver passat per desapercebut³⁴⁹. La segona institució fonamental, i dipositària del poder executiu, era el *Generale*. Era una figura sorgida de la confrontació amb Gènova i a la qual la constitució atorgava ara poders específics, que eren gairebé aquells acordats avui a un Cap d'Estat. El general no era elegit a sufragi universal, sinó que era escollit per la Dieta i, malgrat el seu encàrrec fos vitalici, a principi de cada reunió estava obligat a sotmetre's al judici de la dieta, que podia destituir-lo en qualsevol moment³⁵⁰.

El generalat de Paoli era, segons quant es desprèn del discurs fet fins ara, un clar intent de constituir un estat nació, i probablement la redacció de la carta constitucional n'és una prova de les més importants. Tanmateix afirmar que l'arquitectura estatal de Paoli

---

sentit revolucionari dels dos termes durant la Revolució francesa, vegeu: J Godechot, «Nation, Patrie et Patriotisme en France au XVIII siècle», a: *Annales historiques de la Revolution Française*, núm. 206, (1971), pp. 481-501.

³⁴⁸ Per les institucions assembleàries corses i la seva influència en la formació del sistema paolista, vegeu: M. T. Avon Soletti *op. Cit.*, pp. 46-99

³⁴⁹ Per les atribucions, funcions i poders d'aquesta institució, vegeu: *ibidem*, pp. 762-851

³⁵⁰ Per la figura del general, vegeu: *ibidem*, pp. 851-878.

representés la primera realització d'una democràcia tal i com la entenem avui, és excessiu. El *Generale*, efectivament, desenvolupà amb les idees il·lustrades i liberals les institucions tradicionals de la societat illenca (com la funció del *Generale* o les *consulte*). Però, durant el seu govern, manipulà instrumentalment la seva constitució – en particular la Dieta i la seva composició – per imposar-se a sobre dels nobles i dels clans, els que realment detenien el poder a l'Illa³⁵¹. Malgrat no es pugui definir democràtica, la constitució corsa de 1755 representa un important pas en la direcció de l'afirmació d'una moderna forma estatal basada en la sobirania popular i nacional, i no pas en el poder del notables locals.

El fet que l'experiment de Paoli representi un pas important cap a la innovació de les formes polítiques en el segle XVIII, es pot apreciar si es considera com alguns pensadors contemporanis prengueren part al debat entorn a les vicissituds de Còrsega. James Boswell, que contribuï de manera decisiva a difondre el mite del líder cors en àmbit anglòfon, ja transfigurava *u babbu* en un campió popular de les llibertats, una mena de Temistocles cors. Gràcies a l'aïllament provocat pel Mediterrani, l'home hauria conservat les innates virtuts polítiques dels antics habitants de l'Àtica. També Voltaire en parlava en aquests termes, sense però excedir en llaurar-ho, donat que el *philosophe* era lligat estrictament al Duc de Choiseul-Stainville, potent ministre francès i artífex de la política que culminaria en l'annexió de Còrsega a França. No cal recordar l'interès que Jean-Jacques Rousseau demostrà, però la seva proposta de constitució, en realitat, era part d'una maniobra per desacreditar la figura de Paoli com a demiürg, orquestrada per un ser rival profrancès: Matteo Buttafuoco (1731-1806)³⁵². Totes aquestes reflexions sobre el context cors fan referència a una contraposició entre un poble originari o natural, el cors, en lluita amb un poder tirànic, el genovès. Els punts en comú entre el mite del *brave corsican* amb aquell del bon selvatge, en un moment en què francesos i

³⁵¹ A. Casanova, A. Rovere *op. Cit.*, pp. 73-83; D. Carrington, «Pascal Paoli et sa "Constitution"» *op. Cit.*, pp. 536-540.

³⁵² M. Vergé-Franceschi, *Paoli op. Cit.*, pp. 322-327. Buttafuoco era del partit francès, ja al 1764 servia com a militar en l'exercit del Rei de França, i després la revolució de 1789 emigrà com la majoria de la noblesa gala. Per tant la seva requesta a Rousseau és d'interpretar com una moguda en contra de Paoli i del seu sistema legislatiu, en la qual el filosof suís prengué part, involuntàriament.

indians d'Amèrica atacaven – amb tropes irregulars i tactismes de guerrilla – els colons britànics en les selves a l'entorn de riu Oahio, és un argument encare inexplorat. Tot i així, sembla legítim suposar com l'èxit de la figura de Paoli en el medi nord-americà sigui, d'alguna forma, un reflex de la relació entre pobles nadius i colons francesos.

Existeixen altres elements que ens donen la idea de com *a Rivoluzioni di Corsica* fos, més que una revolta d'antic règim, un primer pas en la construcció del món modern. Pasquale Paoli, a part d'establir la unió de totes les faccions de l'Illa i redactar una llei fonamental basada en la sobirania popular i nacional, va dotar Còrsega d'altres importants atributs estatals. De fet va crear una moneda, una marina, una administració de la justícia centralitzada i capaç d'imposar-se a les faccions locals (coneguda com *justícia paolina*), i sobretot va mantenir contactes epistolars amb la diplomàcia europea³⁵³. Un dels elements que més ens mostra aquesta construcció estatal, i com Paoli no es movia en el terreny de l'antic règim sinó era un innovador, és l'adopció d'una bandera nacional. El símbol de l'Illa havia estat, a partir de la edat mitjana, un cap de moro amb els ulls embenats, present tants en les armes genoveses de Còrsega com en aquelles adoptades per Teodor I. Es tractava, com ja s'ha dit, d'una al·lusió a les pretensions aragoneses de legítim predomini, garantit pel Papat, tot i que mai fet efectiu definitivament. Paoli continuà adoptant aquesta simbologia, però hi introduí un canvi fonamental: la bena del moro es va moure dels ulls – símbol de captivitat – a la front, amb la intenció de que això representés la fi de l'obscurantisme i l'esclavitud dels corsos.

³⁵³ Per la marina, vegeu: A. M. Graziani, *La marine de guerre paoliste. 1755-1769*, a: ÍDEM, C. Bitossi (eds.), *P. Paoli Correspondance op. Cit.*, pp. 7-37; P. Lamotte, «La marine de guerre de Pascal Paoli» a: *Études Corses. Revue trimestrielle publiée par la Société des Sciences Historiques et Naturelles de la Corse et les Archives Départementales*, núm. 25 (1960), pp. 52-62; D. Rey, «La flotte militaire corse. 1760-1769», a: *Études Corses*, núm. 29 (1987), pp. 145-160. Pels contactes epistolars vegeu la correspondència de Paoli en curs de publicació per Antoine-Maria Graziani i Carlo Bitossi: P. Paoli, *Correspondance*, Éditions Alain Piazzola, Ajaccio 2000-2011 (V volums).

CAPÍTOL IV

SOMNIS DE LLIBERTAT I DE PODER EN UN' ILLA MEDITERRÀNIA.

La difícil supervivència de l'Estat de Paoli

L'esforç fet per *fare l'unione*, i conseqüentment per donar vida a un sistema que acredités la “dignitat estatal” a la arquitectura institucional dibuixada per per Paoli, s'ha de llegir dins d'un context de guerra. Després de que el principal clan rival al *babbu* – aquell liderat pels Matra – havia sofert una sonora derrota en 1757, Gènova havia continuat a fer servir altres representants d'aquesta família per poder contrastar la rebel·lió. El *Generale*, fort en el nord (*Di qua dai monti*), va haver de fer front també a la problemàtica relació amb el sud. Aquí, on els descendents dels fedataris encara eren potents, aprofità de la fort tensió que existia entre els principals exponents dels dos clans rivals: Antonio Colonna de Bozzi i Giacomo Pietro Abbattu. Gràcies al sincer odi d'aquest cap als genovesos, i de la victòria militar que aconseguí contra del primer, Paoli pogué mantenir el control en les *pievi* meridionals³⁵⁴. Els mercants lligurs, preocupats per la possible pèrdua de la possessió ultramarina, aprofitaren dels exiliats corsos que havien trobat refugi dins les fronteres de la República, fent desembarcar petits contingents d'irregulars a l'Illa, sense però anar més enllà de la línia de la costa.

En aquesta situació, quedava manifest com els rebels estaven en grau d'ocupar els principals pivots del sistema de poder Genovés, però no reeixien estendre el control als principals centre urbans. També era evident com el lligurs no podien aconseguir una victòria definitiva, ni molt menys obtenir un suficient control de les muntanyes de l'interior. Durant tota la durada de la Guerra dels Set Anys – el context bèl·lic internacional en el qual cal situar la Còrsega de Paoli – per evitar una caiguda de l'Illa en mans britàniques, França va ajudar discretament Gènova, així com Paoli pareix hagi

---

³⁵⁴ M. Bartoli, *Histoire de Pascal Paoli op. Cit.*, pp. 113-115; M. Vergé Franceschi, *Paoli op. Cit.*, pp. 291-294.

rebut cert recolzament des de Londres. És conegut com alguns patrons anglesos, com un cert John Dick, hagin afavorit la connexió entre Liorna i l'Illa, amb la connivència de Sir Horace Mann que continuava com ambaixador a la cort granducal de Florència³⁵⁵. Quan el 29 de juny de 1756, després deu setmanes de setge, el Castell de San Felip a Maó va caure a mans franceses, els britànics necessitaven un altra pivot Mediterrani per contrasat la flota gal·la³⁵⁶. Llavors Paoli es demostrà francament entusiasta, tant d'escriure en una carta a un dels seus col·laboradors: «els anglesos voldran necessàriament procurar-se un resguard en la Mediterrània i es diu que tenen pensat de trobar-ho a Còrsega»³⁵⁷. Sempre durant l'estiu d'aquell any, el *Doge* i Louis XV s'acordaren per evitar que la situació a l'Illa escapàs de les mans, i fou enviat un esquadra francesa per ocupar algunes fortificacions en la costa nord-occidental. A canvi, França pagaria una quota anual al duc ligure³⁵⁸.

En el quadre d'aquest enfrontament anglo-francès, va fer la seva darrera aparició Teodor I. Empresonat a Londres des de 1749 a causa dels deutes, la possibilitats de presentar-se encara com a possible solució a la qüestió corsa eren llavors mínimes. No obstant, Neuhooff intentà de totes maneres aprofitar de la seva posició per obtenir la llibertat i l'extinció dels debits. Finalment, quan al 1755 el Parlament britànic fou aprovada una llei que permetia als insolvents obtenir la llibertat a canvi de la cessió de totes les seves propietats, Teodor es presentà davant d'un tribunal declarant: «no tinc res més que el meu reialme de Còrsega». El *roi d'opérette*, quan tot feia pensar a una guerra amb França, havia estat cortejat i xantat pel mateix Horace Walpole, al qual Neuhooff fins i tot regalà el *grand sceau* del regne³⁵⁹. Així el Baró alemany fou embarcat en l'esquadra naval de d'Almirall John Byng (1704-1757), destinada al Mediterrani, en

³⁵⁵ *ibidem*, pp. 288-290.

³⁵⁶ Per les operacions militars a Menorca, vegeu: M. Mata, *Conquistas i reconquistas de Menorca op. Cit.*, pp. 165-188. És prou nota la histèria dels britànics, en particular després la derrota naval, tant que el comandant de l'esquadra, l'Almirall Byng, fou condemnat a mort per covardia. Pel particular, vegeu: T. Pockock, *Battle of Empire op. Cit.*, pp. 28-40.

³⁵⁷ M. Vergé Franceschi, *Chronologie corso-britannique de Sampeiro Corso (1507) à la mort de Pascal Paoli à Londres (1807)*, p. 173, a: ÍDEM, *La Corse et l'Angleterre op. Cit.*, pp. 143-187.

³⁵⁸ F. Pomponi, *Histoire de la Corse op. Cit.*, pp. 277.

³⁵⁹ A. L. Serpentin, *Théodore de Neuhoff op. Cit.*, pp. 422-429, per la cita p. 427. Vegeu també: A. M. Graziani, *Le Roi Théodore op. Cit.*, pp. 322-323.

aquell que semblava un darrer intent sobre Còrsega. Al desembre de l'any següent, Neuhoﬀ moria eixint definitivament de l'escena³⁶⁰.

A partir de 1760, Paoli es trobava en una posició sòlida. L'any abans els francesos, que havien perdut la casi totalitat de la flota mediterrània a Lagos i d'aquella atlàntica a Quiberon Bay, van deixar les plaça-fortes que ocupaven, de manera que l'estat cors podia sortir d'aquell cert aïllament que la presència gala havia comportat³⁶¹. Aquests s'havien mantinguts dins de les fortificacions, i els paolistes no havien gosat intentar ocupar-les, quedant així sense un port. Per tant és, des de la partida del contingent francès, en realitat, que es desplega tota la acció de Paoli com cap d'estat, i, com hem ja mostrat, es comença a organitzar la marina, es bat moneda i es funda la universitat. Corte, tot i que fos un poblat de muntanya, es va convertint en una capital, i s'aparella un edifici com seu governativa: el *palazzo nazionale*³⁶². Paoli sembla sempre més afanyat perquè les institucions corses fossin reconegudes com legítimes arreu d'Europa, i llavors, tal i com la Monarquia francesa tenia la seva *Gazette de Paris*, Còrsega, a partir de 1760, podia vanter el seu diari oficial: *Ragguagli dell'Isola di Corsica* (notícies de l'Illa de Còrsega)³⁶³. No és tractava simplement de fer propaganda, el fet de poder imprimir directament des de l'Illa era una novetat respecte al període genovès, ja que *la Dominante* ho prohibia expressament, i poder tenir una impremta era un “atribut” d'estat. La maquinària havia estat adquirida en el Regne de Nàpols, des d'on va arribar en 1760, junt amb el primer impressor de Còrsega, el napolità Domenico Ascione. Gràcies a ell, Paoli podia fer estampar passaports, lleis, reglaments o patents, tots amb l'emblema oficial de la “república corsa”³⁶⁴.

³⁶⁰ J. Gasper *op. Cit.*, pp. 254-265.

³⁶¹ Pels dos fets militars, vegeu: T. Pocock *op. Cit.*, pp. 180-182.

³⁶² Sobre Corte, vegeu: J. Suberbielle, *Histoire de Corte et des Cortenais*, vol. I., La Marge, Ajaccio 1989.

³⁶³ La col·lecció sencera de 1760 a 1768, o millor dit quant és arribat fins a nosaltres, ha estat publicada a: A. Maria Graziani, C. Bitossi, *Ragguagli dell'Isola di Corsica*, Éditions Alain Piazzola, Ajaccio 2010.

³⁶⁴ V. Alberti, *L'imprimerie en corse. Des origines à 1914. Aspects idéologiques, économiques et culturels*, Albiana 2009, pp. 26-35.

Durant aquest període, és a dir la primera meitat dels anys seixanta del segle XVIII, certs sectors de la societat europees experimentaren una veritable entusiasme per Paoli i la causa corsa. Rousseau, com és ben sabut, dedicava algunes ratlles del seu *Contrat Sociale* al poble cors, considerat l'únic encara capaç de produir legislació en l'occident civilitzat, del qual es deia segur que un dia sorprendria tot Europa. El filosof, refugiat en la principalitat suïssa de Neuchatel sota protecció de Frederic el Gran – en el marc de la proposta de redactar una constitució – fou convidat fins i tot a visitar l'Illa. En aquell moment, tota l'Europa il·lustrada s'espera que l'encontre entre la revolta corsa i l'esperit dels *philosophes* produeixi gran coses. Però el mateix Rousseau, després mil indecisions, rebutjà en 1765, tot i escriure uns anys més tard el seu projectes de constitució. No fou l'únic, ja que foren en molts els que es cimentaren en la fita, o simplement es proposaren com demiürgs, en particular italians com ara Pietro Verri (1728-1797), Giuseppe Parini (1729-1799) i Dalmazzo Francesco Vasco (1732-1794). Dins d'aquesta atmosfera es produí al visita de Boswell entre octubre i novembre de 1765, a la qual seguí la consagració definitiva del mite del defensor de la llibertat contra l'absolutisme. En febrer 1768 el dietari de viatge, que fou un best-seller, i en desembre publicava una recopilació d'escrits anònims dedicats a magnificar la lluita dels corsos, i la conveniència per la Corona britànica de recolzar-la³⁶⁵. L'any següent el mateix Boswell – mentre sortia ja la tercera edició del gran llibre cors – es presentava a un ball de disfresses, vestit com un “patriota” cors, o almenys com el s'imaginava que fossin.

En pocs anys, *u babbu* fou identificat sempre més amb un encarnació contemporània de les virtuts del món clàssic, un home enterament dedicat a la *res publica*, cosa que el portà a ésser comparat a Temístocles o a Milcíades³⁶⁶. Era una figura fascinant pels sectors *eclairée* de la societat europea, fins i tot pels anomenats dèspotes il·lustrats. Efectivament Paoli encarnava perfectament la figura que intentaven ésser Caterina II de

³⁶⁵ J. Boswell (ed.) *British Essays in Favour of the Brave Corsicans*, Edward and Charles Dilly, Londres 1769 (en realitat 1768), segons explica Vergè-Franceschi, alguns dels autors serien John Dick (1720-1804), James Olgenthorpe (1696-1785), el fundador de la colònia de Geòrgia: M. Vergè-Franceschi *op. Cit.*, pp. 340.

³⁶⁶ M. Vergè Franceschi, *Paoli op. Cit.*, p. 65.

Rússia (1729-1796, en el càrrec des de 1762) o el Granduc de Toscana, un fet demostrat perfectament pel famós episodi de l'espassa que li envià Frederic II de Prússia (1712-1786, regne:1740-1786), que lluí una emblemàtica consigna: *patrias libertas*. Com ha suggerit l'historiador Enric Ucelay-Da Cal en un article relativament recent:

su causa de patriotas enardecidos tuvo un sentido muy impactante para la opinión publica ilustrada de toda Europa: los mediterraneos dieciochescos, aunque «bàrbaros» y «salvajes», podían encarnar las virtudes de los «Antiguos», de los siempre nobles griegos i romanos. Ya no habria mas discusión sobre la superioridad comparativa de los «Antiguos y de los Modernos», ya que estos ultimos se habían convertido en los aquellos³⁶⁷.

Peró, si per una banda Gènova era preocupada per aquesta mostra de solidaritat internacional i per la tenacitat amb la qual els corsos defenien les seves institucions, el fet que realment representava una amenaça eren els esforços fets per organitzar una marina de guerra. Ja en 1759 havien començat les obres per construir un nou port a Isola Rossa, un petit illot a poc metres de la costa de Balagna, que devia servir a interrompre les comunicacions entre Gènova i Calvi. La cosa més preocupant, potser, era el projecte, finalment no realitzat, de poder establir allí una colònia de mercaders de Liorna, amb tota probabilitat jueus sefardites, o d'holandesos, per tal de transformar l'indret en un empori cors³⁶⁸. L'any següent naixia oficialment la flota, militar i mercant, i a partir de 1764 la primera començava operar com un instrument militar de debò, mentre que fins llavors les unitats havien practicat sobretot la guerra de corsa³⁶⁹.

La primera acció naval de certa envergadura fou una cop de mà, coordinat amb alguns partisans dins de les muralles, en Ajaccio, on però els genovesos van descobrir els plans dels rebels³⁷⁰. Immediatament després, Paoli va intentar blocar el fort de San Fiorenzo,

³⁶⁷ E. Ucelay-Da Cal, *Agustina, la dama del cañón: el topos de la heroína fàlica y l'invento del patriotismo op. Cit.*, p. 228.

³⁶⁸ M. Vergé Franceschi, *Paoli op cit.*, p. 311.

³⁶⁹ A. M. Graziani, *La marine de guerre paoliste. 1755-1769*, pp. 11-14 i pp. 21-24, a: ÍDEM, C. Bitossi (eds.), P. Paoli, *Correspondance. L'avenir de la Corse est sur l'eau. 1760-1762*, vol. IV, Alain Piazzola, Ajaccio 2010, pp. 7-37.

³⁷⁰ G. Yvia Croce, «L'eroico tentativo di Giuseppe Maria Masseria in Ajaccio (1763)» a: *Archivio Storico di Corsica*, a. XIII (1937) núm. 4, pp. 481-518, i a. XIV (1938) núm. 1, pp. 21-70.

ja sota setge, amb la flota casi al complet. Els genovesos respongueren enviant una esquadra que, amb sorpresa, fou vençuda pels marins corsos, tot i que perderen el principal comandant. Convençut de que el cop, no obstant un altre contingent naval lligur va poder rompre el bloc, havia estat ben encertat, Paoli sembla haver descobert que atacar els interessos comercials de *la Dominante* és una estratègia que funcionava. Malgrat els progressos cap a una esquadra estable – sobretot amb la realització d'algun petit arsenal – l'activitat principal restava el corsarisme, tant que durant aquells anys es multipliquen les patents que Paoli atorga a patrons napolitans, maltesos, toscans i sards. Entre tots, cal destacar un cavaller de l'Ordre de Malta – Gio Battista Peri (1727-1774), que es feia dir “Comte Perez” – que fou molt actiu i que arribà a ser encarregat de proveir la flota d'homes i materials³⁷¹.

Malgrat el cavaller maltès es demostrés més interessat en depredar les naus enemigues que en obtenir una victòria militar, la preocupació genovesa augmentava, tant que l'ambaixador de la República a la cort de Louis XV, Agostino Sorba (1715-1771), entre 1763 i 1764 intentà de totes maneres obtenir l'ajuda militar francesa. El representant lligur, en particular, apel·lava a l'interès mostrat en els afers corsos des de fa decennis, i sobretot la conveniència en evitar una caiguda de l'Illa a mans angleses. Un tast ben dolent, sobretot amb la pèrdua de les colònies nord-americanes i el retorn dels britànics a Menorca, conseqüències nefastes de la Guerra dels Set Anys³⁷². També Paoli, conscient tant d'aquest context geopolític com del les maniobres de Sorba a París, feu un pas oferint al monarca francès el protectorat de l'Illa, a canvi d'una llarga autonomia³⁷³. L'any següent, però, francesos i genovesos signaren un acord, conegut com de Compiègne, amb el qual la Monarquia francesa, per tal de mantenir la sobirania de la República ducal, es comprometia a enviar un reduït contingent per prendre possessió de

³⁷¹ A. M. Graziani *op. Cit.*, pp. 23-24; P. A. Thrasher *op. Cit.*, pp. 90-92; M. Vergé Franceschi *op. Cit.* pp. 313-312, segons expliquen Graziani i Vergé-Franceschi, Peri trairà Paoli poc abans de la desfeta final, mentre el seu fill li romandrà fidel i prendrà part, com voluntari, en la Guerra d'Independència dels Estats Units. Els dos desmenteixen la versió acreditada per Boswell i repetida per Thrasher segons la qual el cavaller maltès hauria estat d'Almirall de la flota paolista.

³⁷² Per la conclusió del conflicte, vegeu: T. Pocock *op. Cit.*, pp. 232-258.

³⁷³ P. A. Thrasher *op. Cit.*, p. 93; M. Vergé Franceschi *op. Cit.*, pp. 317-319.

les ciutadelles (Ajaccio, Calvi, Bastia) i alguns presidis (Algajola, San Fiorenzo). La idea era d'establir una relació pacífica amb els rebels, i entaular un negociat de pau³⁷⁴. *U babbu* – que abans de tornar del seu primer exili en 1755 havia sol·licitat una plaça com a oficial en el *Royal Corse* – es mostrà prudent i, donat que els francesos no representaven una força hostil, li deixà actuar fins i tot abandonant algun fort. Dos mesos després de l'arribada dels primers militars francesos a San Fiorenzo, comandats pel Comte de Marbeuf, futur governador francès de l'Illa, el pare de Paoli, Giacinto, moria a Nàpols (16 desembre de 1764). Pel *generale*, i per Còrsega, eren uns anys decisius.

L'exèrcit cors que Clemente, germà major de Pasquale, havia lentament transformat en unes milícies en grau de lliurar accions coordinades, havia deixat en pau les guarnicions franceses. Aquestes també es mostraven indiferents als atacs a posicions mantingudes pels genoveses, almenys fins a que la marina paolista realitzà aquell que és considerada la seva acció de més gran envergadura i repercussió: l'ocupació de Capraia. Aquest és un petit illot entre el Cap Cors i Liorna, llavors possessió genovesa on vivia, al costat d'unes quantes famílies de pescadors, un important destacament militar. L'indret, encara que poc més que una roca dominada per fortificacions, era un punt de gran importància, car des d'aquella posició era virtualment possible bloquejar la ruta que des de La Spezia, Chiavari o Gènova connecta amb el Mediterrani oriental. Un punt clau per controlar el Tirrè, encara més quan el Cap Cors passà, després uns fets d'armes i una assemblea celebrada a la localitat de Luri, en mans paolistes³⁷⁵. A més a més, Capraia era el lloc on anaven a parar aquells que, cada volta que Bastia es veia assetjada, buscaven un refugi segur. Per tant, era en aquells anys ple de genovesos o antipaolistes corsos, que vivien en el constant temor d'una acció definitiva dels rebels contra el petit refugi³⁷⁶. La marina corsa aconseguí desembarcar en l'Illot en febrer de 1767, trobant-se davant molts habitants que, en part per una natural desconfiança illenca cap a qui baixa a terra d'una

³⁷⁴ M. Bartoli *op. Cit.*, pp. 117-123; F. O. Renucci, *Storia di Corsica op. Cit.*, vol.I, pp. 68-69.

³⁷⁵ M. Vergé Franceschi *op. Cit.*, pp. 312-313.

³⁷⁶ N. Calvini, «Timori di sbarchi corsi in Capraia (1761-1766)», a: *Archivio Storico di Corsica*, a, XVII (1941) núm. 3, pp. 386-397.

nau, i en part perquè es tractava de gent que havia escapat de Còrsega, estaven preparats a resistir³⁷⁷. A aquest punt, es diu que un dels comandants dels assaltants, Gian Battista Ristori, hagi exclamat:

Amics, nosaltres no venim com a conqueridors. Som germans i ho sabeu. Llavors, per què hem vingut? Nosaltres som lliures, però vosaltres encara esteu sota el domini del nostre enemic comú. Venim per compartir la nostra llibertat amb vosaltres. La nostra causa és la mateixa. Unim-nos, marxeu amb nosaltres³⁷⁸.

Un gest que sembla presagiar l'actitud de la França revolucionària quan, d'allí a una trentena d'anys, es trobarà davant de la contradicció de jugar el paper d'alliberador i ocupant, com en el cas de l'illot sard de San Pietro en 1793. Els habitants de Capraia, als quals el comandant de la plaça forta havia amenaçat de bombardejar les cases si ajudaven els assaltants, davant l'exclamació del capitost de les forces paolistes, sembla que dirigiren les armes contra el fort. En maig el fort capitulava, Paoli així assestava un cop mortal als interessos mercantils lligurs, i a la seguretat de les dues *riviere* que quedaven virtualment sense protecció. Com rematar el cop, poc després Paoli – i sempre gràcies a l'afany per acreditar les seves forces navals com una marina i no com un grup de pirates – havia aconseguit un inesperat reconeixement intencional des del Bey de Tunis. Aquell any un vaixell tunisenc havia naufragat en Balagna, i els habitants de la regió, acostumats a defensar-se dels pirates nord-africans, depredaren la nau deixant els mariners sobre les roques. Paoli, ben conscient que aquesta era la ocasió per presentar la seva “república” com una realitat que mantenia normals relacions diplomàtiques, va retornar dels mariners a Tunis. El bey, que hem ja vist recolzar d'alguna manera Neuhoﬀ, com a mostra de reconeixement visità oficialment Corte, desembarcant en el nou indret de Isola Rossa³⁷⁹. Aquestes actuacions, però no preocupaven solament els

³⁷⁷ Per tots els detalls de la conquesta, vegeu: M. Rosselli Cecconi, «La conquista corsa dell'Isola di Capraia (1767)» a: *Archivio Storico di Corsica*, a. X (1934), núm. 1, p. 54-69. Per la notícia de la conquesta publicada en el diari oficial del 'estat cors, vegeu: A. M. Graziani, C. Bitossi (eds.), *Ragguagli dell'Isola di Corsica*, Éditions Alain Piazzola, Ajaccio 2010, pp. 640-641.

³⁷⁸ P. A. Thrasher *op. Cit.*, p. 105.

³⁷⁹ M. Bartoli *op. Cit.*, pp. 131-132; P. A. Thrasher *op. Cit.*, p. 117-118. Segons quan explique els dos autors, el Bey desembarcà a l'Isola Rossa amb una sèrie de regals per Paoli, entre els quals un cavall àrab, una espasa amb diamants i fins i tot un tigre. Vegeu també: C. Napoléon, *Bonaparte et*

mercants genovesos, també els seus homòlegs Marsellesos i Provençals, que utilitzaven la mateixes rutes que els lígurs.

Efectivament, passats uns mesos d'aquests fets, París i Gènova arribaren a un altre acord, el 15 maig de 1768. Segons el text concertat sempre per l'ambaixador Sorba – conegut com acord de Versailles – els lígurs declaraven de no poder aconseguir guanyar militarment els rebels sense posar en perill el manteniment de la seva sobirania a l'Illa, que al cap i a la fi era el motiu de la intervenció francesa. Llavors, evacuaven totes les forces que tenien a Còrsega, confiant per la seva defensa amb noves tropes gal·les, i es comprometien a pagar les despeses per aquest “servei”. Els genovesos, però, pretenien que els francesos alliberessin i els entreguessin immediatament Capraia, mentre Còrsega hauria tornat efectivament en mans seves després el pagament de totes les despeses a les arque parisenques³⁸⁰. Era una obra mestra per part del Ministre d'Afers Exteriors, el Duc de Choisseul, que aconseguí enfortir la posició mediterrània del propi país i evitar així que l'Illa passés a mans britàniques, un fet que constituïa la gran preocupació d'aquells moments. Voltaire, admirador tebi de Paoli, així comentava l'acord: «queda per confirmar si els homes tenen el dret de vendre altre homes: però aquesta és una qüestió que no ha estat mai examinada en cap tractat»³⁸¹.

La fi de la Còrsega independent

El 1768, malgrat l'acord aconseguit pel Duc de Choisseul, representa l'auge de l'experiència de Paoli. Mentre la sort d'aquella mena de república electiva semblava ja decidida, i mentre un contingent francès de 13. 000 soldats desembarcava, Paoli aconseguí algunes inesperades victòries, tan militars com polítiques. Quan encara el gruix del cos expedicionari francès es trobava a Toló, les forces que ja s'havien aquarterat a Bastia, Ajaccio i Calvi començaren a prendre el control del Cap Cors i a

---

Paoli. Aux origines de la question corse, Perrin, Paris 2000, p. 74.

³⁸⁰ Pe text enter de l'acord, vegeu: M. Vergé-Franceschi *op. Cit.*, pp. 349-353. Per una interpretació, vegeu: R. Emmanuelli, *L'equivoque de la Corse. 1768-1805*, La Marge, Paris 1989; F. Etori, «comment un peuple s'efforce de devenir une nation» *op. Cit.*, pp. 82-85.

³⁸¹ Stéréotype D'Hernan (Voltaire), *Précis du Siècle de Louis XV*, Imprimerie des Frères Mame, Paris 1808, p. 354.

posicionar-se entorn de les muntanyes del centre, on es trobava Corte. En aquestes maniobres es verificaren els primers combats entre illencs i francesos, que fins aquell moment havien mantingut una relació força cordial. Llavors es produí un episodi de valor militar i “patriotisme” que, sobretot en els ambients culturals del *Risorgimento* italià, serà magnificat: el setge a la Torre de Nonza. Aquesta era una torre costanera en el Cap Cors, defensada per pocs soldats, que es trobava en una posició tal que els francesos estaven obligats a prendre-la per poder continuar en l'avenç. El comandant, decidit a no abandonar el bastió i després la deserció de tots els seus companys, aconseguí simular la presència d'un fort numero de defensors fins al punt que els francesos proposaren una capitulació amb tots els honors. Després d'hores de combat, i en mig de dues ales de soldats francesos, el comandant eixí armat fins als dents, i quan els assetjants es donaren compte de que havien lluitat contra un sol home, l'enviaren a Paoli amb una carta que en llaurava les virtuts militars³⁸².

A part d'aquesta petita gloria, l'exercit de Paoli, malgrat son germà Clemente podia obtenir certs èxits amb operacions de guerrilla, sembla escassament útil davant tropes regulars, més ben armades i amb una notable experiència. Quan el gruix del contingent va arribar, al comand del Marquis François Claude de Chauvelin (1716-1773), els dies de de la Còrsega independent estaven comptats. Per resoldre definitivament la partida era necessari arribar a Corte, és a dir recórrer tot la vall del riu Golo que, des de poc quilometres a sud de Bastia porta fins a les muntanyes alpines del centre. El primer intent fou un desastre, i els paolistes aconseguiren obtenir en 1768 una important victòria en la localitat de Borgo, que fou ocupada³⁸³. El problema dels experts soldats francesos era l'habilitat dels corsos a moure's en un terreny muntanyós i impracticable, que sovint feia impossible desplegar forces regulars i, sobretot, dificultava l'ús de l'artilleria. Llavors s'apel·laren als illencs profrancesos, entre els quals destacava Matteo Buttafuoco, que just aquell any havia complotat contra Paoli convidant Rousseau a

³⁸² L'episodi és molt conegut, i com veure més endavant, serà objecte d'interès durant el *Risorgimento*. Entre els primers a recollir-lo, cal citar: M. Bartoli, *op. Cit.*, pp. 183-185; F. O. Renucci *op. Cit.*, pp. 80-83.

³⁸³ P. A. Thrasher *op. Cit.*, pp. 131-132; M. Vergé-Franceschi *op. Cit.*, 365-373.

redactar el famós projecte de constitució. Els seus consells foren preciosos, i l'any següent fou organitzada una altra expedició per arribar a Corte, aquesta vegada amb més efectius. Els germans Paoli coneixen aquests moviments, i anaren en contra dels francesos per impedir-li el pas del riu. La trobada entre els dos exèrcits esdevingué a Ponte-Nuovo (dit en francès Ponte-Novo o, en cors, Ponte-Novu), un dels molts ponts de pedra, construït pels genovesos en el *Di qua dai monti* no gaire lluny de Morosaglia, la *pieve* nadiua dels Paoli. Foren diverses les batalles que durant aquesta guerra es lliuraren sobre els ponts, aqueixa quedà marcada pel coratge dels *braves corsicans* – com els anomenava Boswell – que, igual que els espartans a les Termopiles, es repararen darrera d'una barricada feta dels cadàvers dels propis companys³⁸⁴. La batalla fou però una derrota, i *u babbu*, conscient de no poder resistir ulterriorment a un exèrcit regular, decidí per l'exili, desembarcant a Liorna amb tres-cents companys – quants eren els espartanes de Leònides – transbordat amb un vaixell comandat per l'anglès Charles Wood³⁸⁵.

Els darrers dos anys de l'aventura corsa no foren absolutament només una sèrie de fracassos o males notícies. Tot el contrari, és el 1768 l'any en què la opinió publica europea, i en particular aquella “il·lustrada” viu un veritable enamorament per Paoli. Aquell any es publica el diari de viatge de Boswell, que és una descripció de Còrsega i una mena de tractat polític sobre les institucions creades pel *generale*. Després la conclusió de la Guerra dels Set Anys, França havia consentit el retorn de la *Royal Navy* a Menorca, mentre Londres eventualment no s'oposaria oficialment a la intervenció gal·la³⁸⁶. Tot i així, Paoli, després d'haver recorregut vàries corts europees, sent tractat com un cap d'estat per monarques com el Pere Leopold de Lorena (1747-1792, Granduc de Toscana entre 1765-1790), Frederic el Gran o l'Emperadriu Caterina II de Rússia – que insistí força perquè es quedés a la seva cort – acabà a Londres. Aquí pogué gaudir

³⁸⁴ M. Bartoli op. Cit., pp. 195-203; F. Ettori, *La Révolution de Corse 1729-1769*, pp. 416-423, a: F. Pomponi (dir.) op. Cit.; P. A. Thrasher op. Cit., 142-154; M. Vergé-Franceschi op. Cit., pp. 374-379.

³⁸⁵ J. M. P. McErlean, «Le capitain Charles Wood et l'évasion du General Paoli de Corse», a: *Bulletin de la Société de Sciences Historiques et Naturelles de la Corse*, a. CXII (1993) fasc. 663, pp. 9-17.

³⁸⁶ Per la conclusió d'aquests conflictes, tot i que el text no anomeni Còrsega, vegeu: T. Pocock, *Battle for Empire* op. Cit., pp. 248-253.

de la protecció de la Corona, que el mantingué durant anys en l'esperança que, si un dia tornès a guiar l'Illa, es decantés pels interessos britànics³⁸⁷. La preocupació, de fet, que França aconseguís fer efectiu en control sobre la pàtria del *babbu* era tal que Edmund Burke (1729-1797) exclamà: «Còrsega despullada, jo ni hi tinc por; però Còrsega com província de França, per mi és terrible»³⁸⁸. Però sobretot Paoli entrà en contacte amb les contertulians de Boswell, és a dir el grup intel·lectuals de caire liberal reunits a l'entorn de Samuel Johnson, conegut com *The Club*. També no és cap misteri que fos en contacte amb Benjamin Franklin (1706-1790) i Thomas Jefferson (1743-1826), quan aquest darrer es trobava a París com a representant dels recentment nascuts Estats Units³⁸⁹. No sabem fins a quin punt Paoli hagi pogut influir en les idees que mogueren els “patriotes” de les Tretze Colònies. A aquest propòsit, semblen valer les paraules d'un dels descendents de Napoleó Bonaparte:

Les nocions de llibertat, igualtat, solidaritat i felicitat, inflamaren la revolta dels colons anglesos d'Amèrica contra la Corona, tal i com armaren el poble cors nostra de Gènova, igualment aquestes es troben en l'esperit i el cor dels sans-culottes de 1789. Aquests ideals han fundat les noves nacions que van sorgir de les velles monarquies europees. Els escrits constitucionals americans no són inspirats en els texts corsos, com a vagades s'ha dit. Hem de considerar-los més aviat propers a les mateixes fonts que serviren per l'Esperit de les lleis de Montesquieu o el Contract social de Rousseau. Banals als nostres dies [l'any 2000], aquestes idees capgiraren els trons, crearen els Estats d'Amèrica del nord i, amb el govern d'un dels fills dels antic companys de Paoli, aquells d'Europa³⁹⁰.

La Corse

Si per les ben rodades tropes franceses la victòria militar fou relativament fàcil, els primers anys d'ocupació ho foren menys. Després Ponte-Nuovo i la fugida de molts paolistes, aquests, sempre sota la direcció de Clemente, organitzaren unes accions de resistència. Des dels seus refugis en la costa de Toscana i Sardenya, grups armats desembarcaven a l'Illa, mentre fins al 1774 la regió d'alta muntanya regne dels pastors,

³⁸⁷ Per la etapa a Londres, vegeu: P. A. Thrasher *op. Cit.*, 157-173; M. Vergé-Franceschi *op. Cit.*, pp. 383-418.

³⁸⁸ P. A. Thrasher *op. Cit.*, p. 123.

³⁸⁹ C. Napoléon *op. Cit.*, pp. 142-143.

³⁹⁰ *ibidem*, pp. 144.

Niolu, quedà fora de l'abast francès³⁹¹. La pacificació fou lenta, però Paris gràcies a les habilitats del Comte de Marbeuf, el Governador de Còrsega, aconseguí crear, o millor dit reforçar, un sector favorable a la presència francesa.

Entre aquells que es beneficiarien d'aquesta política, hi era Carlo Bonaparte (1746-1785). Membre d'una família d'origen Toscana amb pretensions de noblesa, era un dels “patricis” de la ciutat d'Ajaccio on, gràcies al matrimoni amb la vídua Letizia Ramolino (1750-1836), d'un llinatge amb propietats al camp d'Ajaccio, gaudia d'una certa posició econòmica i social³⁹². Paolista, Carlo estudià dret en l'Universitat de Corte, terminant la seva carrera amb una tesi sobre «la situació jurídica de l'illa respecte al dret de les nacions» – segons paraules de Charles Napoléon – i treballant com assessor legal del govern cors³⁹³. Els Buonaparte eren una aliança important per Paoli, perquè representaven el “partit nacional” a Ajaccio, ciutat costanera llavors poc fortificada i que, amb intervals, fou en mans dels partidaris de *u Babbu*. Amb l'arribada dels francesos, però, l'indret fou abandonat, i Carlo i Letizia s'establiren a Corte, on – a dos passos del *palazzo nazionale* i de la casa de Giovan Pietro Gaffori – nasqué Giuseppe (1768)³⁹⁴. Després Ponte-Nuovo, on no està clar si Carlo era present, els Buonaparte no van acompanyar Paoli en el seu exili, i en un primer moment es refugiaren amb altres

³⁹¹ Per la insurrecció de la regió interna, vegeu: A. Casanova, A. Rovere, *Peuple corse, révolutions et nation française op. Cit.*, pp. 149-164; A. Rovere, *Dans le sillage de la France. 1769-1796*, pp. 437-440, a: F. Pomponi (dir.) *op. Cit.* Per la resistència a la presència francesa entre 1769-1789, vegeu: A. Casanova, A. Rovere *op. Cit.*, pp. 129-147. Pel paper del territori sard en les accions dels exiliats paolistes, vegeu: G. Tore, «I fuoriusciti corsi in Sardegna (1760-1830)», pp. 72-79, a: *Études Corses*, a. XXV (1997) núm. 49, pp. 71-87; D. Rey, «Les fuoriusciti corses de 1769 à 1790», pp. 258-262, a: *ibidem*, XVI (1988), núm. 30-31, pp. 253-271; ÍDEM, «Les fuoriusciti corses de 1769 à 1789», pp. 70-79, a: *ibidem*, a. XXIII (1995) núm. 45, pp. 65-82.

³⁹² Per la figura de Letizia, vegeu: M. Stirling, *Leticia Bonaparte*, Editorial Vergara, Barcelona 1963 (Ed. Original en anglès: Collins, Londres 1961). Per una descripció de les pretensions de noblesa dels Bonaparte i la política francesa cap a aquest assumpte, vegeu: *ibidem*, pp. 42-47.

³⁹³ C. Napoléon *op. Cit.*, pp. 70-72. La seva tesi fou impresa per Domenico Ascione, en el frontispici es podia llegir: a Pasquale Paoli, cap suprem del Regne de Còrsega, després Déu, autor de la felicitat pública. El pare de Napoleó, es presentava com *Carolus Bonaparte, patritius adjacensis*. Sobre els genitors de Napoleó i els seus orígens, vegeu: F. Masson, *Napoléon dans sa jeunesse*, Librairie Paul Ollendorf, Paris 1907, pp. 1-13; W. Scott, *Life of Napoleon Buonaparte with a Preliminary View of the French Revolution*, vol. II, Robert Cadell, Edimburg 1835, pp. 318-323, (vol IX de: *Miscellaneous Prose Works of Sir Walter Scott*).

³⁹⁴ L'any 2012, durant una estada de recerca a la *Università di Corsica-Pasquale Paoli*, qui escriu ha pogut visitar el que queda d'aquest edifici, avui en males condicions i amb un cartell de cartró penjat a la paret que recita: *a vendre*.

patriotes en el Mont Rotondo. Aquí, amb Letizia embarassada de sis mesos, Carlo decidí acceptar – com altres – l'oferta d'abandonar les armes. Per justificar aquest passatge, l'antic assessor de Paoli sembla hagi dit «jo he estat un bon patriota i un paolista convençut, fins que va durar el govern nacional. Però ara aquest govern no existeix més, llavors som francesos, visca el Rei i el seu govern!»³⁹⁵. Aquest fet el permetria tornar sa i estalvi a Ajaccio, i sobretot evitar la pèrdua de les propietats de la família. Així el que seria destinat a fer conèixer el nom dels Bonaparte a tot Europa, naixia en un illa sota ocupació militar, en un ambient fortament “anticontinental”, i que duia el nom d'un parent mort lluitant contra els francesos poc abans: Napoleone³⁹⁶.

Com a primer pas, un cop aconseguit pacificar Niolu, Marbeuf recolzà la colònia de grecs establerta fora d'Ajaccio que, recordem, havia hagut d'abandonar les seves terres davant l'ofensiva dels corsos. El Governador afavorí la construcció d'un altre centre, més a nord d'aquell que ocupaven els maniates abans de la revolta, just en la regió costanera que els ramaders de Niolu feien servir com a pastura hivernal. Era el centre de Cargèse, encare avui existent, del qual Marbeuf fou anomenat Marqués i que representava un primer pas en *la mise en valeur* francesa de la nova possessió.

Marbeuf, naturalment, confiava més en les classes altes que en els grecs, per tant dugué a terme una política de cooptació dels notables que, tot i haver estat paolistes, eren ansiosos de veure confirmada la pròpia posició social, i sobretot el rang nobiliari. Entre aquests, òbviament, destacaven els Bonaparte. Carlo efectivament era un jove ambiciós, diuen votat a gastar més diners dels que podia, i després de Ponte-Nuovo es trobava sense perspectiva de futur. En aquesta situació, i com és comú en un àmbit familiar cors, havia de vetllar sobre el futur de la família. Segons quan es diu, sembla que en aquesta tasca Letizia fou una aliada important, sobretot pel seves probables aventures amoroses amb mateix Marbeuf, que fins i tot fou convidat – sense èxit però – a ser el padrí de

³⁹⁵ C. Bonaparte *op. Cit.*, pp. 82.

³⁹⁶ R. B. Asprey, *The Rise of Napoleon Bonaparte*, Basic Books, Nova York 2000, pp. 3-4; F. Masson *op. Cit.*, pp. 9-15. Per l'origen del nom, vegeu: G. Roux, *Monsieur de Bonaparte*, Fayard, Paris 1964, pp. 41-42, on l'autor fa referència a quant escrit per Paul Bartel.

Napoleó (finalment fou Lorenzo Giubega, un cors ric i influent)³⁹⁷. En poc temps, doncs, Carlo passà de “patriota” a acceptar la presència francesa, aprofitant-ne abundantment sobretot pel que fa la seva posició social i l'educació dels seus fills, que continuaven a augmentar de número³⁹⁸. Va veure reconegut el seu estatus de patrici, mentre al 1777 entrava a fer part dels Estats Generals de Còrsega, l'òrgan administratiu que, com a la resta del territori francès, funcionava com una corretja de transmissió entre Paris i la província³⁹⁹. D'aquesta manera, gràcies també als contactes amb altres corsos que ja havien fet mostra de fidelitat a França, com era els cas dels Buttafuoco, va reeixir en l'empresa de fer admetre Napoleó a cursar estudis militars, mentre Giuseppe començava, sense cap convicció, una carrera eclesiàstica⁴⁰⁰. A nou anys (1778), els dos fills de Carlo i Letizia – que parlaven cors, havien après a escriure en italià del set-cents i no provaven gens simpatia pels francesos – deixaven l'illa nadal per entrar en un món en la qual els seus conterrànies eren escassos, i no gaudien certament d'una bona fama.

Les primers experiències del petit Bonaparte en el continent francès són determinants per la seva futura carrera. Existien profundes diferències caracterials entre ell i els seus companys, sobretot pel que fa l'orgull i la tenacitat en respondre a les “ofeses”, mentre la llengua era un obstacle important: malgrat Napoleó hagi après el francès, el seu accent era causa de mofes durant els seus estudis militars, i posteriorment revelaria el seu origen durant tota la seva existència. A més, existia una certa diferència física entre

³⁹⁷ G. Roux, *op. Cit.*, pp. 32-35.

³⁹⁸ Per la relació de la família Bounaparte amb els francesos. Vegeu: R. B. Asprey *op. Cit.*, pp. 7-11; J. Tulard, *Napoleon*, Fayard, Paris 1987 (1977) pp. 40-41; E. Ledru, *Napoleon. The Visionary Conqueror*, Grange Books Rochester 2004, pp. 18-20

³⁹⁹ Per l'organització administrativa i l'actitud del govern francès fins a la revolució de 1789, vegeu: A. Casanova, A. Rovere *op. Cit.*, pp. 165-186; J. Colombani, *Le institutions politiques et administratives de la Corse sous la Monarchie française (1769-1789)*, tesi de III cicle en història, Universitat de Niça-Sophia Antipolis, 1971. Tanmateix, tot i que es tracti d'un treball en bona part dedicat al contrast generat amb el clergat secular pel gal·licisme eclesiàstic de la Monarquia francesa – pel qual el Rei tenia el poder d'anomenar els bisbes – es pot consultar: L. Villat, *La Corse de 1768 à 1789*, Frères Millot, Besançon 1924-1925 (II volums).

⁴⁰⁰ Matteo Buttafuoco fou fet comte en 1771 i com a tal, encarregat d'organitzar i comandar un regiment local (*Provinciale Corse*) i elegit diputat als Estats Generals de Còrsega. Des d'un punt de vista econòmic, la fidelitat a França fou recompensada amb la concessió dels drets de pesca sobre l'estany de Biugulia i del riu Golo, entre els més remuneratius de tota l'Illa: F. Masson *op. Cit.*, pp. 206-207.

el baix, fosc, callat i poc somrient illenc amb la majoria dels seus companys que, provinent de latituds més septentrionals, mostraven uns cabells i ulls més clars, o tenien una loquacitat rara en els corsos. En poques paraules, Bonaparte devia percebre tota la seva diferència respecte als col·legues francesos, que amb sinceritat detestava⁴⁰¹. En aquest context, privat de la figura materna i obligat per son pare a seguir estudis lluny de l'illa natal, Napoleó visqué la seva joventut continental amb una enorme nostàlgia per Còrsega. Era fàcil que, donades aquestes condicions, mantingués una relació conflictual amb la figura del seu pare natural, considerat traïdor de la “causa” corsa, per elegir *u babbu di a patria* en mite personal i succedani del genitor poc apreciat⁴⁰². Com a adolescent, el jove Bonaparte no somniava res més que imitar Paoli i liderar el poble cors contra els malvats francesos, llavors no sembla un atzar avançar la idea de que el primer – i potser principal – efecte del mite de *u babbu di a patria* han estat les vicissituds de Napoleó i de la Europa entre 1789-1815.

Els Bonaparte, però, a causa de la professió de fidelitat a França, no eren certament ben vistos entre els exiliats paolistes, almenys fins la mort del cap de família en 1785. Llavors Giuseppe, el major, abandonà França per anar a estudiar dret a Pisa, on mantenia bones relacions amb els refugiats en la ciutat Toscana, entre els quals hi eren Clemente Paoli i Cristoforo Saliceti (1757-1809)⁴⁰³. Amb l'esclat revolucionari de 1789, aquest context quedaria irremeiablement afectat, així i com canviaria l'objecte de l'interès “patriòtic” de Napoleó.

La Revolució francesa

La crisi oberta amb els esdeveniments parisencs de 1789 va comportar noves perspectives per Bonaparte, per Paoli i per els destins de Còrsega. Les notícies de quant

⁴⁰¹ Les biografies de napoleó fins ara citades són riques d'anècdotes que recorden aquesta relació difícil.

⁴⁰² Sobre l'experiència de Napoleó durant la seva instrucció militar vegeu: R. B. Asprey *op. Cit.*, pp. 13-21; P. Dwyer, *El camino hacia el poder 1769-1799*, La Esfera de los Libros, Barcelona 2008 (ed. Original en anglès: Yale University Press 2008), pp. 40-56; F. Masson *op. Cit.*, pp. 53-127; W. Scott *op. Cit.*, pp. 326-330.

⁴⁰³ C. Napoléon *op. Cit.* p. 144-146.

estava succeint a França arribaren, naturalment, amb una desena de dies de retràs, posant en agitació sobretot els paolistes i, doncs, els parents de Napoleó que quedaven a l'Illa. A Bastia i Ajaccio es formaren unes imitacions de la *commune revolutionnaire*, però foren dues les principals conseqüències a Còrsega: el retorn de Pasquale Paoli amb els altres exiliats, i la unió definitiva amb França⁴⁰⁴.

Poc després que fos convocada l'Assemblea Nacional a Paris – en el fons una *Dieta Generale* – diversos diputats proposaren d'atorgar una amnistia als que havien resistit l'expedició francesa de 1768-1769, consentint que Paoli pogués fer retorn. Figures com el Comte de Mirabeau (1749-1791) consideraven la lluita dels rebels corsos com precedent del combat en contra de l'absolutisme borbònic, que ells mateixos estaven lliurant a Paris. La proposta fou acceptada i en abril de 1790 Paoli arribava a la capital gal·la, acollit triomfalment per un altre general revolucionari: el Marquès de La Fayette (1757-1834). Després d'haver tingut un discurs en l'Assemblea parisenc (22 d'abril) i un al Club des Jacobins en presència del mateix Maximilien Robespierre (el 26), el 14 de juliol tornava a Còrsega acollit com un heroi i, sobretot, encarregat de governar l'Illa⁴⁰⁵.

L'altre fet a remarcar, fou la definitiva unió amb el continent. L'esclat revolucionari de 1789 havia capgirat el context polític en el qual la revolta de 1729-1769 s'havia produït. Ara França, als ulls en particular de Paoli, era una monarquia que havia abatut el despotisme i estava continuant el camí cap a una forma de govern constitucional que, una vintena d'anys abans, ell mateix havia intentat realitzar. Alguns diputats corsos a Paris, davant d'aquesta nova situació política, van demanar, i obtenir, que l'Illa, fins llavors sota un règim especial i teòricament encara sota sobirania genovesa, fos igualada a les altres parts de la “nació” francesa⁴⁰⁶. Durant els vint anys que passaren des de la

⁴⁰⁴ Per una interpretació dels orígens, socials i econòmics, de les agitacions de període revolucionari en Còrsega, vegeu: A. Casanova, *Identité corse, outillages et Révolution française*, Éditions du Comité des Travaux Historiques et Scientifiques, Paris 1996, pp. 7-338.

⁴⁰⁵ M. Bartoli *op. Cit.*, pp. 217-224; P. A. Thrasher *op. Cit.*, pp. 204-214; M. Vergé-Franceschi *op. Cit.*, pp. 428-439.

⁴⁰⁶ Per la formació de l'actual Estat francès, en particular des d'un punt de vista territorial, vegeu: M.

conquesta francesa, Còrsega era una apèndix incerta que la Monarquia s'havia compromès a retornar a Gènova, i bona part dels corsos temien el retorn dels antics dominadors⁴⁰⁷. Aquesta separació administrativa, i l'inèrcia dels funcionaris aquí desplaçats, feia que moltes pràctiques d'antic règim quedessin en vigor. Per exemple, durant l'estiu del 1789 es verificaren diversos episodis en que militars francesos s'enfrontaven, particularment a Ajaccio, amb qui arribava des del continent lluint la *cocarde* símbol de la revolució⁴⁰⁸. Per tant la Assemblée Nacional, per iniciativa Saliceti i davant l'oposició de Buttafuoco, el 30 de novembre de 1790, declarava que «Còrsega forma part de l'Imperi Francès i els seus habitants seran regits per la mateixa Constitució que els altres francesos»⁴⁰⁹. D'aquesta manera acabava l'amenaça d'un retorn de Gènova, i es reforçaven els llaços amb França. És important, malgrat hagi passat com a desapercebuda, la referència a «Imperi Francès», quan en aquell moment es considerava imperi les dependències colonials. Aquest pot voler dir que, o Còrsega era considerada, tal i com les Antilles, un espai colonial, o que es va aplicar la terminologia que feia servir Paoli. *U babbu*, que els primers anys de la Revolució francesa esperava poder establir una Còrsega “autònoma” però lligada a Paris, definia l'Illa com *pàtria*, mentre França era *l'Imperi*⁴¹⁰.

Aquest decret, entusiàsticament sostingut per figures com Mirabeau i Robespierre, era vist com el coronament de les lluites dels corsos pel mateix Paoli, que comentava la proposta dient: «sembla que el poble vulgui ésser lliure, i probablement nosaltres ho

---

M. Martin, *Histoire de l'unité française*, Egiof, Paris 1948; E. Driault, *L'unité française*, Librairie Félix Alcan, Paris 1914; R. Pernoud, *L'unité française*, PUF, Paris 1949 (ed. Orig. 1944).

⁴⁰⁷ Per aquesta qüestió, vegeu: R Emanuelli, *L'Équivoque de Corse op. Cit.*

⁴⁰⁸ A. Casanova, A. Rovere *op. Cit.*, pp. 226-228; A. Casanova, *Identité corse, outillages et revolution française op. Cit.*, pp. 350-352.

⁴⁰⁹ El decret fou reproduït en una placa de pedra i exposat a Bastia. Avui aquesta es troba en en el Museu de Bastia, i es pot notar com la part de la incisió on figuraven les paraules «sanctionné par le Roi», fou abrassa evidentment després la proclamació de la República. Pels particulars d'aquest passatge institucionals, vegeu: P. Lamotte «Le rattachement de la Corse à la France» a: *Corse Historique*, núm. 5-6 (1962), pp. 23-26; P. Antonetti, *Histoire de la Corse op. Cit.*, pp. 400-402. Sobre aquesta qüestió, i des d'una perspectiva favorables a la unió amb el continent, és indispensable: J. Defranceschi, *La Corse Française. 30 novembre 1789-15 juin 1794*, Société d'Études Robespierriistes, Paris 1980.

⁴¹⁰ P. Dwyer *op. Cit.*, p. 87. Per el carib francès durant aquells anys, en general vegeu: P. Butel, *Histoire des Antilles françaises*, Perrin, Paris 2007 (2002), pp. 271-318.

serem, nosaltres també, almenys com els francesos»⁴¹¹. Paoli, que havia sostingut des de 1755 un aspra lluita contra el despotisme, primer genovès i després borbònic, quan el 30 de novembre s'aprovava la fi de les diferències entre illa i continent, enviava aquestes ratlles a l'Assemblea:

És amb una ben viva commoció i joia que jo he après el que l'Assemblea nacional ha fet per la meua pàtria. Permetent l'entrada de Còrsega dins de les províncies de França, ella ha trobat un instrument infal·lible per lligar els habitants d'aquesta illa al govern francès. Fent tornar els meus compatriotes exiliats, ella ha lligat a la Constitució un nombre considerable d'individus que la defendran fins a la darrera gota de sang⁴¹².

Els Bonaparte, naturalment, estaven força pendents de les evolucions del context polític, i en particular Napoleó devia ser ansiós de guanyar la confiança del *babbu*. Aquest, recordant la trajectòria de Carlo, era prudent respecte al jove en el qual, però, no és de descartar que hi veiés una mena de fill mancat (Paoli era celibatari i sense fills). De totes formes, el preferit de l'antic rebel era un altre cors, destinat el també a passar a l'història: Carlo Andrea Pozzo di Borgo (1764-1842)⁴¹³. D'extracció més elevada tant de Paoli com de Bonaparte, aquesta figura acompanyà, com a mena de secretari personal, *u babbu* en la seu segon retorn com a exiliat a l'Illa (Paoli, recordem, havia viscut en el Regne de Nàpols entre 1739-1754). Mentrestant els Bonaparte, a través de Luciano, Giuseppe i Napoleó que – llavors jove oficial d'artilleria – estava constantment en permís a l'Illa, maniobraven per copsar els llocs claus a Ajaccio i Bastia. En realitat Napoleó, en les primeres fases de la revolució, és la figura més bolcada en fer efectives les decisions de l'Assamblea a l'Illa. En l'octubre de 1789, quan encara no estava aprovada la paritat amb els territoris continentals, el jove oficial – durant un dels seus molts permisos – envià una carta de protesta a París i, sobretot, organitzà un motí a Bastia. En la capital va aconseguir mobilitzar els sectors populars i formar la Guàrdia

⁴¹¹ M. Bartoli *op. Cit.*, pp. 214-215. La cita és part d'una carta a al cura Palmieri, del 27-X-1789.

⁴¹² M. Vergé Franceschi *op. Cit.*, pp. 428.

⁴¹³ Sobre aquesta figura, futur Primer Ministre del Regne Anglo-Cors i, després, important diplomàtic per compte de l'Imperi Rus i implacable opositor de Bonaparte, vegeu: J. M. P. McErlaen, *Napoleone and Pozzo di Borgo in Corsica and After, 1764-1821. Not Quite a Vendetta*, Edwin Mellen Press, Lampeter 1996 (malgrat el títol, el volum és més dedicat a la biografia de Pozzo di Borgo que al conflicte amb Bonaparte).

Nacional, mentre, després d'haver provocat un enfrontament armat entre aquesta i la tropa francesa, obligà el Governador a obrir les portes de la ciutadella, distribuir armes a la població i fer posar l'escarapel·la tricolor als seus soldats. Aquests esdeveniments posaren en evidència com a Còrsega l'autoritat de Paris no venia respectada i com, llavors, continuaven certes actituds pròpies de l'absolutisme, donant així l'oportunitat a Saliceti de demanar-ne la unificació definitiva⁴¹⁴.

Paoli i Bonaparte, però, es movien en un terreny força diferent, probablement per una qüestió generacional: mentre el primer era persona dialogant i tolerant, i notòriament lent, tot al contrari el segons era impetuós, poc propens al diàleg i decididament precipitat. Si un tenia un perfil moderat, i era un sincer admirador del liberalisme britànic, l'altre es declarava jacobí i era fonamentalment radical. Les diferències entre els dos afloraren amb tota drammaticitat amb el retorn a Còrsega de Paoli i, sobretot, en 1793. El detonant fou la decisió de la França revolucionària, que ja havia optat per ultrapassar les fronteres naturals i presentar-se com alliberadors dels altres pobles europeus, d'envair Sardenya. Sobre aquest argument, que pel que es refereix a les conseqüències sardes serà tractat en el capítol V d'aquesta tesi, aquí es necessari subratllar les “tensions nacionals” que va generar a Còrsega.

En febrer de 1791, davant l'Assamblea, Matteo Buttafuoco havia proposat mobilitzar uns voluntaris per envair l'Illa de Sardenya, sota el comandament naturalment del seu sogre, un Gaffori. L'idea no va prosperar, però durant tot l'any següent circularen veus de que el poble sard – sota el domini dels Savoia des de 1720 – estava preparat a revoltar-se, però sobretot s'especulava sobre la riquesa en armaments i la possibilitat de transformar l'illa sarda en un graner francès. En el fons, els sards havien ajudats els corsos en la revolta contra Gènova, així i com ho havien fet els Savoia, per tant Paoli no estava entusiasta de la idea, car segons una lògica illenca era una traïció gratuïta. Qui era entusiasta era Napoleó que, com a comandant de la Guàrdia Nacional, tenia la seva

⁴¹⁴ P. Dwyer *op. Cit.*, pp. 75-79; F. Masson *op. Cit.*, 208-219. Napoleó, l'any següent, serà l'home clau d'un altre jornada revolucionària a Ajaccio, vegeu els mateixos volums, respectivament les pp. 105-109 i 223-232.

primera ocasió de demostrar el propi valor com a líder militar. El jove oficial hauria tingut que comandar una part dels voluntaris corsos, mentre qui tenia el comandament en cap era un noble illenc, Pietro Paolo Colonna de Cesari Rocca (1748-1829). El gruix del contingent, però, era format per voluntaris provençals, en majoria de Marsella.

Els problemes eren lligats a aquesta circumstància, ja que entre els dos grups no hi havia gens simpatia, un fet que emergí mentre a Ajaccio la tropa esperava d'embarcar-se. Els voluntaris del sud de França eren coneguts pel seu radicalisme, fet que també ha portat a interpretar aquesta invasió com una maniobra per apartar-los del centre de la política francesa. Per tant aquests consideraven els corsos com poc revolucionaris, sobretot pels sentiments religiosos i el respecte que mostraven davant dels eclesiàstics. El cos expedicionari arribà a Ajaccio el desembre de 1792, i el 18 d'aquest mes, després de dies de tensions, els marselesos travessaren la ciutat cantant el *ça ira* i la *carmagnole*. En un clima d'excitació sanguinària que escandalitzaria els habitants, els soldats penjaren un artesà i tres dels voluntaris corsos amb els quals tenien pensat conquerir Sardenya⁴¹⁵. Finalment l'expedició era prevista per finals de gener de 1793, i a causa d'aquests fets violents, es decidí separar corsos i provençals; mentre els primeres travessarien l'Estret de Bonifacio per ocupar la Maddalena i passar a Gal·lura, els segons dirigirien cap a Càller amb el gruix de les forces. L'intent d'invasió – com veurem – acabaria en un desastre, fins i tot Napoleó fou a punt de ser abandonat en l'illot de Santo Stefano, des d'on bombardejava la ciutat de La Maddalena, i l'exercit revolucionari tingué que tornar a Còrsega i Toló⁴¹⁶. Les conseqüències de la *débâcle* foren de gran importància pel context illenc, ja que portaren a la ruptura entre Paoli i Bonaparte, i naturalment amb França⁴¹⁷.

⁴¹⁵ P. Dwyer *op. Cit.*, pp. 127-128.

⁴¹⁶ P. Dwyer, *op. Cit.*, 124-131; F. Masson *op. Cit.*, pp. 317-322.

⁴¹⁷ Per la expedició a Sardenya, vegeu també: G. Godlewski, «Bonaparte et l'affaire de la Maddalena», *Revue de l'Institut Napoléon*, núm. 90 (1964), pp. 1-12; F. Masson, G. Biagi, *Napoléon Inconnu. Papiers Inédits (1786-1793)*, vol. II, Paul Ollendorf, Paris 1895, pp. 416-447; E. Peyrou, *Expédition de Sardaigne. Le Lieutenant-Colonel Bonaparte à la Maddalena (1792-1793)*, Henri Charles-Lavauzelle, Paris 1912.

En un primer moment, la responsabilitat caigué clarament a sobre del comandant cors, Colonna de Cesari Rocca, però també es deia que aquest en realitat havia sabotejat tota l'operació obeint a un precís ordre de Paoli. *U Babbu*, que no havia aprovat gens l'execució de Louis XVI i la radicalització del clima polític, fou així indicat com el principal responsable, i una comissió de tres diputats – entre els quals Saliceti – arribava a Bastia per investigar. Mentrestant Luciano Bonaparte, que es trobava a Toló, el 14 de març 1793 davant del local club dels jacobins – mentre en tot el midi s'anava gestant una revolta contra el govern parisenc – acusà formalment Paoli⁴¹⁸. Els oïdors davant dels quals parlà Luciano, eren tant preocupats per l'eventualitat d'una insurrecció que després el discurs enviaren una carta a la Convenció Nacional denunciant *u babbu*. Molts eren veterans de la fracassada invasió de Sardenya, i el desig de trobar un cap de turc fou tal que, exagerant probablement les paraules de Luciano, aixecaren unes sospites que portaren els diputats francesos a fer aprovar un ordre d'arrest per l'antic *Generale*⁴¹⁹.

A partir d'aquell moment les relacions entre jacobins i paolistes, o si volem patriotes francesos i patriotes corsos, es desgastaren, mentre aquests últims aconseguiren prendre el control de Ajaccio i Bastia. Napoleó, que sembla no haver aprovat l'acció del germà, fins a l'últim intentà recuperar la relació amb el seu mite de joventut, però després d'una reunió dramàtica amb Paoli a Corte, fou obligat a abandonar l'Illa⁴²⁰. La fuga de la seva família des d'Ajaccio, on Napoleó casi fou matat pels paolistes, i després per les valls que porten a Calvi, perseguit pels seus adversaris que havien ja destruït tots els bens de la família, recorda un episodi que es produirà alguns decennis després a Itàlia: la fuga de

⁴¹⁸ Admirador del model britànic, Paoli sembla fos partidari d'una monarquia constitucional, i la decapitació del rei era un cop mortal a aquestes aspiracions: M. Vergè-Franceschi *op. Cit.*, pp. 464-469.

⁴¹⁹ P. Dwyer, *op. Cit.*, pp. 135-136. Per molt de temps s'ha especulat si havia estat Luciano l'autor de la carta, mentre actualment la majoria d'historiadors coincideixen en què no fou així, mentre no hi han dubtes sobre el fet que el seu discurs hagi inspirat els jacobins de Toló; per aquesta qüestió, vegeu: F. Hulot, *Les frères de Napoléon*, Pygmalion, Paris 2006, pp. 42-45; F. Pietri, *Luciano Bonaparte. El hombre que no quiso ser Rey*, Editorial Juventud, Barcelona 1942 (ed. Original en francès: Plon Paris 1939), pp. 41-45. Pel text de la carta: F. Masson *op. Cit.*, pp. 325.

⁴²⁰ Sense saber de la iniciativa de Luciano, quan Napoleó sap de l'acusació de Paoli, per defensar-ho envia una carta a l'Assemblea, i en fa redactar un altra al Municipi d'Ajaccio perquè aquest faci una declaració d'unió a França. Per aquests documents, vegeu: F. Masson *op. Cit.*, pp. 327-330. Per l'encontre entre Paoli i Napoleó, vegeu: P. Dwyer *op. Cit.*, 131-132.

Giuseppe i Anita Garibaldi entre Toscana i Emília en 1849, perseguits per les tropes que Napoleó III havia enviat per suprimir la República Romana. Després la ruptura amb *u babbu*, els Bonaparte foren titllats de “infàmia perpetua”, probablement la pitjor acusa que podia afectar l'honor d'una família corsa a finals del segle XVIII.

El fracàs de l'expedició contra Sardenya havia endegat una dura confrontació entre els dos partits que dominaven la política illenca. Tant Napoleó com Paoli estaven pagant les conseqüències de la derrota militar, mentre les autoritats franceses i bona part dels clubs jacobins del sud de França – des d'on havien vingut els voluntaris que atacaren Càller – semblaven convençudes de què *u babbu di a patria* (i doncs els corsos) havien sabotejat l'expedició⁴²¹. El conflicte que es va obrir després d'aquests s'ha de llegir en el context de la insurrecció, dita federalista, que s'estava coent en particular en Provença, i que portaria els reialistes a consignar l'Arsenal de Toló a la *Royal Navy*. En aquest context es produí la secessió de l'illa corsa i a l'establiment d'un lligam amb la Corona britànica, just quan a meitat de desembre els anglesos evacuaven Toló, pressionats per l'artilleria dirigida per Bonaparte. Els *reds coats* passaren de Provença a l'illa de *Cyrnos*, posant sota setge els *presidi* i ciutadelles on s'havien refugiats francesos i bonapartistes, donant vida així al Regne Anglo-Cors (1794-1797).

Governat pel Virrei anglès Sir Gilbert Elliot (1751-1813) i el Primer Ministre cors Carlo Andrea Pozzo di Borgo, l'entitat política era una mena de protectorat o d'una unió entre pars, com mostren les armes que es van adoptar. Aquestes unien, sota una corona reial, els escuts britànic i cors, amb dos lemes ben indicatius: *amici e non di ventura* (amics i no per oportunisme), i sota d'aquest, *The Marine Office, Scagno di a Marina* (despatx de la marina)⁴²². En un Mediterrani en guerra, Còrsega representava una base formidable, sobretot per conduir operacions contra Toló, tant que Nelson va perdre la vista de l'ull

⁴²¹ Sobre la rivalitat Bonaparte-Paoli i la qüestió de la responsabilitat del fracàs militar, en general vegeu: C. Bonaparte, *Bonaparte et Paoli op. Cit.*, en particular les pp. 201-217; P. Dwyer, *Napoleon op. Cit.*, pp. 113-123; M. Vergé-Franceschi *op. Cit.*, pp. 464-468.

⁴²² Un escut original en fusta es troba en el Museu de Bastia, dins de l'antiga ciutadella, seu dels governadors genovesos, francesos i de Gilbert Elliot. Moltes de les reproduccions pòstumes d'aquestes armes ometen l'escrita *The Marine Office-Scagno di a Marina*.

dret per conquerir Calvi, ciutadella just en front del principal arsenal francès. *U babbu*, irònicament, no aconseguí però mantenir unes bones relacions amb Elliot i – amb certa complicitat del Primer Ministre cors – fou obligat a tornar Anglaterra, on va morir en 1807⁴²³. El poder anglès era però precari – com ho era el lligam amb l'Imperi britànic – i, després d'un primer moment d'entusiasme, encontrava sempre més una oposició popular, davant la protecció acordada al terratinents i el restabliment de la fiscalitat⁴²⁴. En breu aquesta fou abandonada, casi corrent, per Elliot i Pozzo di Borgo⁴²⁵. D'aquesta forma, Còrsega tornava a mans franceses, aquesta vegada definitivament, malgrat Napoleó, probablement per evitar d'exposar-se a unes probables venjances o perquè ja no en volia saber-ne res més, sembla es vagi recordar de la seva Illa quan ja era relegat en unes altres, i més petites: Elba, i sobretot Santa Helena.

Les vicissituds europees que acompanyen aquests fets, són ben conegudes, no és doncs el cas aquí de reassumir-les. Cal però, per concloure aquest apartat, fer algunes reflexions finals sobre quant el que s'ha explicat fins ara hagi influït en l'història més enllà del Mediterrani. No es tracta simplement de constatar com una important figura de l'història d'aquests anys hagi nascut aquí, sinó del pes que la infància, la figura del pare, aquella de la mare, i els mites de joventut (Paoli i la lluita contra Gènova), hagin pogut marcar el caràcter de Napoleó. Mirant la trajectòria del jove cors, marcada per l'ascens social i la voluntat d'imprimir la pròpia “insígnia” sobre la realitat, no es pot evitar de pensar com el mite de Paoli, humil cors que arriba a construir una nació i a ser *generale* alliberador del seu poble, hagi estimulat l'acció napoleònica. Com ell, Bonaparte, que somnia amb les batalles en les quals els seu familiars estaven involucrats, es presenta

⁴²³ Sobre el Regne Anglo-Cors, vegeu: AA. VV. «Le Royaume Anglo-Corse (1794-1796). Actes du colloque tenu à Bastia les 23 et 24 septembre 1994», a: *Bulletin de la Société des Sciences Historiques et Naturelles de la Corse*, a. CXIV (1995), fasc. 670-671; D. Gregory, *The Ungovernable Rock. A History of the Anglo-Corsican Kingdom and its Role in Britain's Mediterranean Strategy during the Revolutionary Wars (1793-1797)*, Associated University Press, Cranbury-Londres-Mississauga 1985; T. Pierre, «Le Royaume Anglo-Corse» a: *Études Corses. Revue trimestrielle publiée par la Société des sciences historiques et naturelles de la Corse et les Archives départementales*, a. LXXVI (1956), núm. 9, 10, 11 i 12, respectivament pp. 5-33, 24-54, 5-35, 20-47; *ibidem*, a. LXXVII (1957) núm. 13 i 14, respectivament pp. 43-74 i 5-25.

⁴²⁴ A. Casanova, *Identité corse, outillages et Révolution française op. Cit.*, 383-404.

⁴²⁵ Sobre els avantatges tàctics que assegurava Còrsega en aquell moment, vegeu: R. Holland, *The Blue-Water Empire op. Cit.*, pp. 8-10.

com alliberador i construeix una Europa feta de nacions. Igual que Paoli, també Napoleó fa política des d'una perspectiva clànica, utilitzant parents i clients per dirigir els estats que funda o ocupa, i tal com ell confia casi exclusivament en consanguinis o persones amb un particular vincle⁴²⁶. Per exemple, Paoli va tenir com a fidel company Tommaso Cervione, amb el qual va establir un fort vincle durant la confrontació contra els Matra; Napoleó tingué al seu costat, entre d'altres, Joaquim Murat, amb el la complicitat va començar quan el 5 d'octubre de 1795, davant de l'església parisenca de Sant Roc on s'havien arrecerat els realistes en un intent de cop d'estat, ordenava al futur rei de Nàpols de fer-li arribar els canons amb els quals aixafaria la insurrecció.

La transformació de les institucions i les societats europees, imposada amb el pas dels exèrcits de la França revolucionària per tot Europa, pot ésser interpretat en una òptica clànic-familiar, és a dir com la necessitat – que fou aquella també de Elisabetta Farnese – per assegurar un futur als seus consanguinis. En aquesta sentit Napoleó, mogut per la seva mare, s'hauria afanyat a trobar “un treball” als nombrosos germans (4) i germanes (3), sobretot després que la ruptura amb Paoli havia limitat els problemes d'èxit a Còrsega⁴²⁷. Però també, pensant en l'odi acumulat pel fill de Carlo i Letizia contra els que havien condemnat els somnis de llibertat de la seva illa, es podria pensar en una venjança. Napoleó a principis de la revolució era jacobí i republicà, i havia contribuir activament a eradicar la Monarquia borbònica, mentre la seva principal aspiració era liderar la campanya militar en Itàlia⁴²⁸. Aquí consumirà la seva venjança contra la República de Gènova, el gran enemic dels patriotes corsos, mentre tractarà d'una forma humiliant el Rei de Sardenya, culpable de no haver sostingut fins al final Paoli en la lluita contra França, i acabarà transformar el mapa de la Península Italiana.

Mentre annexionava territoris que «se concebien com0 elementos constitutivos de una

⁴²⁶ S. J. Woolf, *La Europa napoleònica*, Crítica, Madrid 1992 (ed. Original en francès: Flammarion 1992), pp. 48-49.

⁴²⁷ Sobre els germans i germanes, vegeu: F. Hulot *op. Cit.*; J. Turquan, *Souveranies et grandes dames. Les Soeurs de Napoléon, les princesses Elisa, Pauline et Caroline*, Tallandier, Paris 1904.

⁴²⁸ J. Tulard *op. Cit.*, pp. 79-80; E. Ledru *op. Cit.* p. 35.

nueva forma de Estado y sociedad que iba a caracterizar la nueva Europa», Bonaparte sembla realment tancar compte amb el passat⁴²⁹. Llavors l'antiga i odiada República ducal fou esborrada del mapa, transformada primer en un satèl·lit i després annexionada a l'Imperi francès, eliminant així qualsevol possibilitat que reclami la sobirania de Còrsega. La mateixa sort tocava a Toscana, antic bressol de la família Bonaparte, i llavors sembla que motivacions personals i geopolítica es barregin. Si prestem atenció, Còrsega dins de l'Imperi francès és circumdada amb un cordó de protecció fet per Ligúria i Toscana, mentre Sardenya – gràcies a l'ajut indispensable de la *Royal Navy* – es quedava en mans dels Savoia. Aquesta constatació porta a considerar la dimensió mediterrània de l'estratègia napoleònica⁴³⁰. Ja durant la primera campanya d'Itàlia, comunicava a Paris com el port d'Ancona – just davant la República de Ragusa – era un pivot important, mentre fins a l'expedició en Egipte no es cansaria de suggerir com, per enfonsar l'Imperi britànic, era necessari controlar la ruta est-oest del Mediterrani, impeding la connexió entre Gra Bretanya i Índia. Per aquest motiu, Napoleó insistia en la importància clau de les Illes Iòniques, «que semblen per nosaltres més importants que l'Itàlia entera. L'Imperi turc és decadent: la possessió d'aquestes illes ens permetria de recolzar-ho, si això fos possible, o d'obtenir la nostra part»⁴³¹. Tant insistí que, un cop signat el tractat que decretava la fi de les dues últimes repúbliques marineres italianes – Gènova i Venècia – obtingué enviar un home de confiança per conquerir l'arxipèlag: el General cors Antonio Gentili (1743/1751-1798). Transformades en tres departaments francesos (Corcyre, Ítaca i Mar Egeu), ocupades per una flota russo-turca en 1799 i sota protectorat d'aquestes dues potències fins al 1807 (com República de les Set Illes), fins a 1814 foren un teatre de la lluita mediterrània entre britànics i francesos. Aquests varen mantenir el control del petit estat fins al 1809-10, quan foren confinats en Corfú, on aconseguiren resistir fins 1814⁴³².

⁴²⁹ S. J. Woolf *op. Cit.*, p. 54.

⁴³⁰ A tal propòsit, vegeu: D. Abulafia *op. Cit.*, pp. 525-537.

⁴³¹ M. Pratt, *Britain's Greek Empire*, Rex Collings, Londres 1978, p. 61.

⁴³² Per les vicissituds d'aquest arxipèlag, en general vegeu: *ibidem*. Per un història del Mediterrani britànic en aquest període, vegeu: P. Dietz, *The British in the Mediterranean* Bresssey's, Londres-Washington 1994, en particular les pp. 64-68; R. Holland *op. Cit.*, pp. 18-108.

La infantesa illenca, deu haver tingut un cert relleu en la maturitat continental. Segons suggereix l'historiador Philip Dwyer, Napoleó va capgirar la imatge de la heroica derrota de Ponte-Nuovo en una icona d'èxit – i de venjança – quan es va fer retratar per Antoine-Jean Gros conduint una càrrega victoriosa en la batalla del Pont d'Arcola de 1796. La situació recordava tremendament aquella viscuda per Paoli en 1769, i un Napoleó exhalat, brandint espassa i fent onejar la bandera, es llançava contra l'altra costat del pont, defensat per un contingent austríac. Malgrat l'entusiasme, el general acabaria investit per una pluja de projectils, de la qual es salvaria precipitant en un fossat, mentre l'acció decisiva no es lliuraria fins al dia següent⁴³³. Circumstàncies familiars que però tenen grans conseqüències en el context itàlic, on el pas de Napoleó ha estat fonamental, sobretot de cara a la gestació d'un patriotisme italià, és a dir el *Risorgimento*. Els primers protagonistes de la unificació italiana, foren antics seguidors del general de l'Armada d'Itàlia, com el poeta Ugo Foscolo (1778-1827), súbdit venecià de l'Illa de Zante, un de les set de l'arxipèlag de les Jònies. La fi de la seva “pàtria” i l'impossibilitat de tornar en l'illa natal, decretada per Napoleó, va fer de Foscolo un dels primers exponents del nacionalisme romàntic a la península italiana⁴³⁴. D'una forma similar l'experiència de la República de les Set Illes, i del protectorat britànic que durarà des de 1815 fins al 1864, foren cabdals per la formació d'una identificació nacional i un nacionalisme grecs⁴³⁵. En les repúbliques germanes i regnes vassalls que Napoleó creà a Itàlia, van prendre forma elements simbòlics com la bandera tricolor, i es va gestar l'idea d'un Regne d'Itàlia.

Entre patriotes francesos i italians

Còrsega, durant la fase final de l'imperi napoleònic, es trobava gairebé aïllada, a causa de la presència de la flota britànica en les aigües mediterrànies. Aquesta, en particular entre 1803-1805 quan era sota el comand de Lord Horatio Nelson, utilitzava els

⁴³³ P. Dwyer *op. Cit.*, pp. 17-24. Sobre aquest episodi, vegeu també: R. Asprey *op. Cit.*, pp. 184-197.

⁴³⁴ A. Cavazzani Sentieri, *Ugo Foscolo e i primordi del Risorgimento nazionale*, Antica Tipografia Solani, Mòdena 1934.

⁴³⁵ M. Paschalidi, *Constructing the Ionian Identities: The Ionians Island in the British Official Discourses (1815-1864)*, tesi doctoral en història, University College, Londres 2009; M. Pratt *op. Cit.*, en particular pp. 156-172.

anclatges naturals en la part septentrional de Sardenya per vigilar des de prop el litoral cors⁴³⁶. Aquest bloqueig dificultava els tràfecs entre *Cyrnos* i el continent, mentre impedia l'aprovisionament de gèneres alimentaris que no es produïen a l'Illa, com el blat. Les dificultats comercials provocaven un augment del contraban amb Sardenya, des de la qual, clandestinament a través del petit braç de mar que separa les dues illes, s'importaven sobretot cereals, carn i formatge⁴³⁷. A més el bandolerisme, fenomen endèmic, coneixia un moment de recrudescència alimentat pel fet que molts corsos, per evitar ser alistats en l'exercit, es refugiaven als boscos de l'interior, integrant-se sovint a alguna quadrilla de bandolers⁴³⁸.

Còrsega era un illa encara turmentada per la oposició entre els partidaris de Paoli i aquells dels Bonaparte, entre la ciutat de Bastia, antiga capital i cor econòmic-comercial del país, i aquella d'Ajaccio, proclamada capital el 1791 pels francesos i pàtria dels Bonaparte (un recel que va augmentar quan, en 1801, Bastia va perdre també el rang de seu del prefectura). A les primeres notícies de la entrada a París de les tropes de la sisena coalició (març 1814) els paolistes van agafar momentàniament la iniciativa, i mentre a Ajaccio el bust de Napoleó era llançat a la mar, a Bastia es va formar un govern provisional que va invocar la protecció britànica. La burgesia d'aquesta ciutat, ressentida per la pèrdua del seus estatus de capital de l'Illa, va voler contrastar la restauració dels borbons. La seva iniciativa, però, va ser avalada només a Corte, antiga capital de l'Estat de Paoli, i en part del nord-est de Còrsega, mentre Ajaccio i el sud es van declarar a favor de la restauració.

Els britànics, per iniciativa de Lord William Bentinck (1774-1839) – comandant de

⁴³⁶ D. V. Reidy, «Lord Nelson, HMS Victory and Sardinia. A forgotten episode?», *Electronic British Library Journal*, a. 2007.

⁴³⁷ G. Murgia, *Contrabbando e ordine pubblico nella Gallura tra il blocco continentale e neutralità del Regno di Sardegna (1800-1814)*, a: AA. VV., *Studi e ricerche in onore di Girolamo Sotgiu*, CUEC, Càller 1994, vol. II, pp. 9-35.

⁴³⁸ E. Franceschini, «La corse à la fin de l'Empire et le retour des Bourbons», pp. 129-151, *Bulletin de la Société des Sciences Historiques et Naturelles de la Corse*, a. XLIV (1924), núm. 465-468, pp. 129-203. Per tot el període 1796-1815, vegeu: R. Emmanuelli, *L'intégration a la France*, pp. 385-390, a: P. Arrighi (ed.), *Histoire de Corse op. Cit.*, pp. 369-397; F. Pomponi, *Histoire de la Corse*, op. Cit., pp. 314-326.

l'exèrcit a Itàlia – en abril de 1814 van desembarcar un contingent a Bastia i van començar a reorganitzar la administració. Malgrat aquesta protecció, ja a finals de maig l'Illa va ser restituïda a la dinastia dels borbons de França⁴³⁹. Lord Bentinck, un *whigh*, no era nou a aquest tipus d'accions, ja quan comandava les tropes a Sicília, de la qual la *Royal Navy* mantenia la independència, controlava de facto el Regne de les Dues Sicílies fins al punt de fer proclamar una constitució liberal en 1812⁴⁴⁰. Dos anys després desembarcava a Gènova i, mentre procedia en alliberar el nord d'Itàlia, llançava proclames liberals. El plenipotenciari britànic actuava més per iniciativa personal que amb el consentiment de Londres, i en el cas cors el movia la convicció que per mantenir la supremacia en el Mediterrani calia evitar que l'Illa tornés en mans franceses. Malgrat els seus esforços, el projecte d'integrar Còrsega en la Corona britànica va haver vida breu⁴⁴¹.

Malgrat aquest intent de fer reviure un Regne Anglo-Cors, l'episodi no va perjudicar massa les relacions de les elits de Bastia amb el nou sobirà Francès, Louis XVIII (1755-1824, regne entre 1814-1824). Les mateixes autoritats ciutadanes que havien cridats els britànics, davant del fracàs de la seva iniciativa i per evitar represàlies, van enviar una delegació a Paris, amb la qual volien professar la fidelitat als Borbons justificant la seva conducta amb la confusió i la falta de notícies des del continent. Louis XVIII no va acordar audiència a la delegació, però va fer la vista gorda amb la seva conducta. El nou curs polític, doncs, no va comportar gaire trasbals per les elits locals, com també paradoxalment no ho va comportar la aventura efímera dels Cents Dies, durant els quals són molts els testimonis de l'entusiasme suscitat per la notícia del retorn de Napoleó com Emperador dels Francesos⁴⁴². Aquesta aventura es va concloure, pel que fa el paper

⁴³⁹ R. Emmanuelli, *L'intégration a la France*, p. 389 a: P. Arrighi (ed.) *op. Cit.*; E. Franceschini *op. Cit.*, pp. 162-177; D. Gregory, *The Ungovernable Rock. op. Cit.*, pp. 182-183.

⁴⁴⁰ Per aquest període de la història siciliana, vegeu: D. Mack Smith, *Storia della Sicilia medievale e moderna op. Cit.*, pp. 437-461.

⁴⁴¹ Sobre Bentinck i la política mediterrània britànica d'aquell moment, vegeu: R. Holland *op. Cit.*, pp. 21-24; J. Rosselli, *Lord William Bentinck. The making of a Liberal Imperialist 1774-1839*, Thompson Press India, Delhi 1974.

⁴⁴² E. Michel, «La Corsica durante i cento giorni», a: *Archivio Storico di Corsica*, a. XIII (1937), núm. 3, pp. 361-388. Sobre els cents dies en general, vegeu: G. Blond, *Les Cent Jours*, Juliard, Paris 1983; F. Ponteil, *La chute de Napoléon I et la crise française de 1814-15*, Aubier Montaigne, Paris

de Còrsega en aquestes vicissituds, amb la expedició que Joachim Murat (1767-1815), Rei de Nàpols quan la Itàlia meridional feia part de l'Imperi francès.

El cunyat de Napoleó, que havia pogut mantenir-se en el poder després la Pau de Viena, durant els Cent Dies intentà conquerir tot Itàlia, acabant finament derrotat. Murat llavors reparà a Còrsega, i aprofitant de la forta presència d'illencs en els exèrcit napoleònics a Itàlia, va reclutar diversos d'aquests i, salpant d'Ajaccio, va desembarcar a Calàbria, on va ser ràpidament derrotat per les tropes napolitanes. Després d'aquest episodi, la oposició a la dinastia borbònica pràcticament es va fer evident només en la regió de Fiumorbo, a sud-est de l'Illa. La zona, en realitat, era un tradicional lloc de refugi per quants, a partir de 1789, s'amagaven per diferents motius a les autoritats (bandolers, renitents, dissidents i cures refractaris sobretot). Aquí es van refugiar els últims partidaris de Napoleó decidits a lluitar a ultrança, als quals sembla se'ls hi vagin afegir també corsos contraris a la dominació francesa i veterans de la expedició organitzada per Murat⁴⁴³.

Aquestes, en resum, van ser les implicacions del convuls període dominat per la Revolució de 1789 i per la epopeia napoleònica a Còrsega. El fet que sobresurt, és com la dinàmica sorgida en aquesta illa al llarg del segle XVIII hagi acabat per endegar una profunda transformació, d'Europa, del Mediterrani i – pensant en el Nordamèrica britànic, en Haití i en la Independència d'Amèrica Llatina – del món. Si, com preveia Rousseau, «un dia aquesta petita illa meravellarà Europa», tot apunta que el filosof suís – malgrat es referís a les suposades innates virtuts democràtiques i no a l'ansia expansionista napoleònica – tenia certa raó.

1943; J. Tulard, *Les vingt jours. Louis XVIII ou Napoléon? 1-20 mars 1815*, Fayard 2001; E. de Waresquiel, *Cents Jours. La tentation de l'impossible (mars-juillet 1815)*, Fayard, Paris 2008; D. de Villepin, *Les Cents Jours, ou l'éperit du sacrifice*, Librairie Académique Perrin, Paris 2001.

⁴⁴³ E. Franceschini *op. Cit.*; F. Masson, *Napoléon et sa famille*. (1816-1821), Librairie Paul Ollendorff, Paris 1918, pp. 172-203 F. Pomponi, *Histoire de la Corse op. Cit.*, pp. 319-321.

CAPÍTOL V

REVOLUCIÓ I CONTRAREVOLUCIÓ A L'ARXIPÈLAG

L'annexió mancada

El procés d'unificació de la península, segons la majoria dels historiadors, te les seves arrels en el període en què Itàlia fou, política i territorialment, revolucionada sota el domini de la França napoleònica⁴⁴⁴. Dins dels institucions creades pel general cors, una primera generació de “patriotes” italians tingué el seu bateig polític, així i com fou una de les primeres repúbliques germanes, la Cispadana, a fer servir en 1797 la primordial versió del *tricolore*, la bandera nacional italiana. Per tant el moment fondant del discurs ressorgimental en l'anomenat Trienni Jacobi (1796-1799), període en el qual la totalitat de la península fou dividida en repúbliques (Cispadana-Cisalpina, Lígur, Romana, Partenopea). Sardenya quedarà fora del sistema de poder napoleònic, i per tant en passat s'ha afirmat, sobretot a fora del circuit illenc, l'opinió historiogràfica que la resistència a la invasió francesa hagi comportat una certa impermeabilitat de l'Illa a les dinàmiques revolucionaries del període.

Si Sardenya no fou travessada per cap exèrcit francès, tanmateix és un fet que el discurs patriòtic inaugurat per Paoli i exportat a tot Europa per Napoleó, acabà tenint les seves conseqüències també aquí. Les idees i la fama de *u babbu* ja havien passat l'Estret de Bonifacio, però el moment clau fou justament l'intent d'invasió que s'estava organitzat des de Còrsega a finals de 1792-1793, que a Sardenya va ser el tret de sortida d'un trienni revolucionari (1793-1796). Durant la Revolució Francesa la por d'una extensió d'aquesta fora dels confins gals era molt alta, i als territoris sota el domini dels Savoia, perillosament veïns de França, la por rascava la histèria. El Rei de Sardenya, Vittorio Amedeo III (1726-1796, regna a partir de 1773), era entre els mes preocupats perquè els seus dominis dinàstics compartien molts quilometres de frontera amb França, tant al

⁴⁴⁴ És un fet genèricament acceptat per la historiografia italiana, per tan sols uns exemples, vegeu: G. Candeloro, *Storia dell'Italia moderna*, vol I, Feltrinelli, Milà 1989 (1956), pp. 168-377 (el volum és subtitulat com “els orígens del Risorgimento”, i està dedicat al segle XVIII); G. Procacci, *Storia degli italiani*, vol. II, Laterza, Bari 1969, pp. 322-327.

continent (Savoia, Niça i en part Piemont) com a la Mar Mediterrània (Estret de Bonifacio). Efectivament, tot començar-se la Guerra de la Primera Coalició (1792-1797), l'exercit francès aconseguia ocupar amb una relativa facilitat el Ducat de Savoia i el Comtat de Niça⁴⁴⁵. En aquest context, en el qual l'amenaça per una imminent irrupció enemiga en la part més importants dels seus dominis, és a dir el Piemont amb la seva capital Torí, era insistent, el Rei semblà voler jugar la carta de deixar actuar els invasors a un territori que no es considerava d'una importància vital, és a dir Sardenya. La literatura historiogràfica, fins i tot aquella més favorable a la Casa de Savoia, ha interpretat d'aquesta manera l'actitud del govern, i en particular aquella del Virrei Vincenzo Balbiano (1729-1799, en el càrrec de 1790 a 1794)⁴⁴⁶. Malgrat això, no es pot excloure que la inacció hagi estat una conseqüència també de la objectiva dificultat – logística, militar i financera – per organitzar una defensa sense posar en perill els territoris piemontesos de terra ferma. De totes maneres, la opinió dels contemporanis era que l'abandó i el desinterès de la Cort de Torí era malintencionat, i casi totes les fonts de la època parlen de traïció i de la voluntat d'abandonar Sardenya a les tropes enemigues⁴⁴⁷.

La invasió havia estat una idea madurada en els ambients jacobins corsos, en particular entre els que residien a França. Després que les tropes de Louis XVI conquistessin Còrsega, entre 1768-1769, hem vist com el clima que es va instaurar era de forta repressió i d'una certa mútua desconfiança entre francesos i illencs, casi com va passar a Sardenya després de l'arribada dels primers funcionaris piemontesos en 1720. Els partisans de Paoli es van dividir. Mentre uns quants van organitzar una guerrilla en les muntanyes, uns altres van seguir *u babbu di a patria* en l'exili. Hi havia, però, també qui

⁴⁴⁵ G. Ricuperati, *Il settecento*, pp. 717-738, a: G. Galasso (ed.), *Storia d'Italia*, vol. VIII*, UTET, Torí 1994, pp. 441-834.

⁴⁴⁶ Aquesta interpretació va ser formulada al segle XIX, vegeu: G. Manno, *Storia moderna della Sardegna dall'anno 1773 all'anno 1799*, vol. I, Favale, Torí 1842, pp. 44-57.

⁴⁴⁷ Aquesta idea és comuna tant pels partidaris com pels detractors de la revolució a Sardenya. Pels primers, vegeu: A. Lugtinmio (M. L. Simon), *Crisi politica dell'Isola di Sardegna*, Italia 1800 (ara també a: R. Catardi, *Matteo Luigi Simon e la crisi politica dell'Isola di Sardegna*, La Celere, l'Alguer 1964). Pels segons, vegeu: Biblioteca Reale di Torino, *Storia Patria*, 627 bis, *Storia de' torbidi occorsi nel Regno di Sardegna dall'anno 1792 in poi* (ara també publicat per: L. Carta, Edisar, Càller 1994).

començava a flirtejar amb els nous dominadors de l'Illa, entre el quals destacaven els Bonaparte⁴⁴⁸. En aquest context, França i Còrsega establien un vincle major, caient la diferència que existia entre les institucions continental i illenques, així i com acabava aquell caràcter d'apèndix incerta determinat per la natura dels acords amb Gènova.

D'aquesta manera la frontera permeable i líquida representada per l'Estret de Bonifacio, tornava a ser un canal de comunicació d'idees revolucionaries. A Sardenya, a partir de 1790, van ser introduïts diversos pamflets i publicacions que feien apologia revolucionaria, alguns dels quals estaven redactats en sard – com per exemple la primera constitució francesa – mentre arribava un potent instrument de propaganda: el *Giornale Patriottico della Corsica*⁴⁴⁹. El diari era editat a Bastia, i n'era responsable Filippo Buonarroti (1761-1837), un dels més importants, i radicals, protagonistes del moviment revolucionari europeu entre els segles XVIII-XIX⁴⁵⁰. Una circumstància, aquesta, que sembla corroborar l'idea que l'experiència de Paoli hagi estat clau, car Buonarroti, que es deia un descendent de Michelangelo, era de la ciutat toscana de Pisa, on tradicionalment els corsos cursaven estudis universitaris, com havia fet Saliceti, i on s'havien refugiat molts paolistes. En aquests ambients “patriòtics” es va difondre la idea de que els sards estaven a punt de sollevar-se ells també, i doncs es va decidir, en un context de fort entusiasme, d'exportar la revolució també en l'illa veïna. D'altra banda, els seus habitants eren ells també un poble mediterrani, guerrer i “amant de la llibertat”.

A l'Illa d'*Ich'nusa*, la notícia d'aquesta possible invasió i la evident inactivitat de la

⁴⁴⁸ A part de la bibliografia ja citada, per una lectura general vegeu: A. Casanova, A. Rovere, *Peuple Corse, Révolutions et Nation Française op. Cit.*, pp. 107-197; F. Pomponi, *Histoire de la Corse op. Cit.*, pp. 281-297.

⁴⁴⁹ L. Scaraffia, *La Sardegna sabauda*, p. 718 a: G. Galasso (ed.) *Storia d'Italia*, vol. X, UTET, Torí 1984, pp. 667-824. El *Giornale Patriottico* ha estat publicat, vegeu: A. Letteron (ed.) «Giornale Patriottico de Philippe Buonarroti», a: *Bulletin de la Société des Sciences Historiques et Naturelles de la Corse*, a. XXXIX (1919), núm. 390-392, pp. 7-95 i a. XLI (1921), núm. 421-424, pp. 9-268.

⁴⁵⁰ Sobre la figura de Buonarroti, vegeu: S. Bernstein, *Filippo Buonarroti*, Einaudi, Torí 1946; E. L. Eisenstein, *The First Professional Revolutionist: Filippo Buonarroti. 1767-1837*, Harvard University Press, Cambridge 1959; J. M. Schiappa, *Buonarroti, l'inoxidable*, Les Éditions Libertaires, Tolosa de Llenguadoc 2008.

corona van generar preocupació. Nobles feudataris, eclesiàstics i rics comerciants, amb un gest inèdit van convocar els *Stamenti* (Estaments) que els Savoia no havien mai convocat⁴⁵¹. Era necessari preparar la defensa, i davant la falta d'iniciativa dels funcionaris reials es va decidir d'organitzar la *Milizia del Regno*. Aquesta era un cos format no per soldats de professió, hi participava la població local, reclutada de volta en volta per la defensa de la costa o la vigilància d'arres rurals, i havia estat institucionalitzat per Carles V en 1535. El privilegi de organitzar i comandar aquesta mena sometents, era un dels més cobejats per part dels notables rurals, perquè comportava el dret de portar armes i de poder tenir sota control el territori de la *bidda*. Mentre per les classes populars, ser escollit, i encara més obtenir un paper rellevant, era signe de gaudir de la protecció d'un notable⁴⁵².

Aquesta milícia era un cos utilitzat en el contrast al bandolerisme, en la persecució de l'abigeat i en la defensa de les agressions piratesques, però els seus membre no tenien cap ensinistrament militar, per tant els comandants piemontesos no havien mai comptat en ell. Així nobles i *prinzipales*, enorgullits per demostra el propi valor davant dels “continentals” i aleshores espantats per la invasió que es coïa en l'illa veïna, van mobilitzar gairebé uns vint mil homes. Els milicians provenien de les classes populars de les ciutats, en particular de Càller on els mercants versaren gran quantitat de diners per armar-les, i de les viles feudals, on els senyors havien fet gran esforços per mobilitzar vassalls i clients. A comandar aquest exèrcit hi era, en els rangs superiors, la noblesa local, mentre les unitats urbanes de Càller, formades a partir dels gremis, eren dirigides per elements més afins a una burgesia urbana. Contra tot pronòstic, van poder resistir a l'atac francès tant en la capital. Aquí, després d'un bombardeig, va desembarcar el contingent de marsellesos i provençals, mentre a nord l'atac era dut a terme pels corsos, amb Napoleó a les primers experiències en el front. D'aquesta manera unes

⁴⁵¹ F. Francioni, «Un'anomalia istituzionale: il parlamento sardo nel triennio rivoluzionario (1793-96)», a: *Études Corses*, a. XVI (1988), núm. 30/31, pp. 69-94.

⁴⁵² Per un resum documentat sobre la Milizia, fet per un expert d'història militar vegeu: V. Ilari, *La milizia sarda (1535-1848)* 2011, a: <http://www.archive.org/details/TheSardinianNativeMilitia1535-1848>.

milícies populars mobilitzades a partir d'una decisió del Parlament van garantir als Savoia la possessió de l'Illa i del seu títol reial⁴⁵³.

L'èxit sard es d'atribuir a la pèssima organització de l'expedició, que hem vist com depenia també de les divisions internes a l'exercit assaltant. En un primer moment, la idea era aquella de formar un cos de corsos i francesos i desembarcar a Càller, però finalment s'optà per dues operacions separades, per evitar ulteriors enfrontaments. Laurent Truguet (1752-1839), que estava a càrrec de les operacions navals, decidí que els corsos lliurarien un atac a l'Illa de la Maddalena, per després poder passar a Sardenya i dirigir-se cap a sud, mentre la resta de les forces (la *Phalange Marselleise*) hauria anat directament a la capital. La brillant idea del contraalmirall Truguet, que no havia mai vist Sardenya, era de confondre els illencs amb dues accions diferents, per després avançar fins a fer encontre els dos contingents. Però, fent-los desembarcar a les extremitats nord i sud de Sardenya, dos llocs distants uns tres-cents quilòmetres, separats per una massis rocós i sense una via transitable de nord a sud, era gairebé impossible un rencontre. El fracàs va ser total des dels inicis, mentre a nord una fregata francesa s'amotinava davant l'arribada d'un vaixell sard, casi abandonant Napoleó i els seus voluntaris corsos en els illots davant la costa de Gal·lura, a sud els marsellesos de Truguet es disparaven entre ells per error. L'únic episodi coronat amb èxit, i que dona alguna pista a sobre de quin hauria estat el futur de Sardenya en mans franceses, fou la invasió de l'Illa de San Pietro, relativament prop de Càller.

Aquí Filippo Buonarroti, agregat polític de la expedició, declarà la República, la primera *république soeur* a les itàlies. En una actitud que podríem definir com neo-

⁴⁵³ Sobre la resistència a la invasió vegeu: F. Francioni (ed.), 1793. *I Franco-Corsi sbarcano in Sardegna*, Condaghes, Sàsser 1993; C. Sole, «Echi della spedizione franco-corsa del 1793 contro la Sardegna», a: *Studi Sassaresi*, vol. XXV (1953), fasc. 3, pp. 156-153; ÍDEM, «La Sardegna nelle mire di conquista della Francia rivoluzionaria» a: *ibidem*, vol. XVI (1956), fasc. 3-4, pp. 92-161; ÍDEM, *Testimonianze inedite sulla disfatta dei francesi nel 1793 davanti a Cagliari*, Gallizzi, Sàsser 1956 (separata de l'homònim article aparegut a: *Ichnusa*, núm. 12 (1956)); G. Sotgiu, *Storia della Sardegna sabauda op. Cit.*, pp. 185-211. Pel bombardeig naval de Càller, vegeu les memòries pòstumament editades d'un dels protagonistes del període revolucionari sard: A. Fiore, G. Perantoni Satta (eds.) M. L. Simon, *Il bombardamento della città di Cagliari*, Editrice Sarda Fossataro, Càller 1964.

paolista, el toscà, per algunes setmanes, es bolcà en l'escriptura d'una constitució per l'estat illenc que acabava de fundar, rebatejant l'indret com *Illa de la Llibertat*. La població de l'únic centre urbà, Carloforte, eren els descendents dels lígurs de Tabarca, molt lligats a la Casa de Savoia, que li havia concedit establir-se aquí en 1741. Per tant, un cop amagada l'estàtua dedicada al Carlo Emanuele III que es trobava en la plaça principal, i mentre alguns van aixecar un improvisat arbre de la llibertat, es mostraren freds i prudents amb Buonarroti i el seu seguit. Aquest, pel que sembla, davant el fracàs de Truguet i Bonaparte, va començar a moure fitxes per una annexió a França. Pocs mesos més tard, el 25 de maig, l'arribada d'unes naus de guerra espanyoles posava fi a aquesta experiència⁴⁵⁴.

La Sarda Rivoluzione

La victòria havia estat obtinguda gràcies a l'esforç casi exclusivament dels sards, tant de les capes altes de la societat, que van pagar les despeses, com de les baixes, que van constituir el gruix de les milícies. Una tal circumstància fou l'espurna que va incendiar tota l'Illa. L'endemà de la batalla les autoritats reials no reconegueren el mèrit als sards, tant que les condecoracions, premis i recompenses foren distribuïdes casi exclusivament entre els nobles piemontesos, mentre s'imposava al Parlament el tancament de la sessió. En resposta es va decidir d'enviar una delegació de parlamentaris a Torí, per demanar al Rei, tal i com preveia el tractat de Londres (1718) amb al qual s'establia el passatge del Regne des dels Habsburg als Savoia, que es respectessin els privilegis que eren en vigor durant la dominació catalanoaragonesa. En particular es demanava la convocatòria del Parlament cada deu anys i l'accés privilegiat dels sards en l'administració illenca, encara que en realitat tal privilegi no havia estat mai exclusiu dels sards. La resposta, que va arribar després de tres mesos durant els quals els enviats van haver d'esperar a Torí, fou completament negativa, endegant una sèrie d'agitacions populars que a partir de Càller van afectar en pocs mesos els principals centres de l'Illa⁴⁵⁵.

⁴⁵⁴ J. Arce *op. Cit.*, pp. 68-69; J. M. Schiappa *op. Cit.*, p. 123; G. Sedda, G. Piciotti, *L'isola della libertà. La Travagliata indipendenza dell'Isola di San Pietro nel 1793*, Edizioni Demos, Càller 2000.

⁴⁵⁵ L. Carta, *Reviviscenza e involuzione dell'istituto parlamentare nella Sardegna di fine Settecento*

El comú denominador d'aquest episodis insurreccionals, en els quals participaven tant sectors populars com la burgesia urbana, era l'odi cap als funcionaris “continentals”. Aquests monopolitzaven gairebé tots els sectors de l'administració del Regne, i representaven el símbol de quan poc “nacional” fos la classe dirigent en la qual es recolzaven els sobirans. Els funcionaris, tot i provenir de diferents parts dels dominis savoienics de terra ferma, eren identificats per la població illenca simplement com piemontesos, i quan a Càller es va difondre la notícia que el Rei havia rebutjat les requestes del Parlament, la ciutat va entrar en agitació. La situació va precipitar el 28 abril 1794, quan les tropes savoieniques van a arrestar alguns advocats sospitosos d'estar organitzant una motí, cosa que va provocar la reacció de les barriades populars i l'ocupació de la part de ciutat prohibida als sards⁴⁵⁶. Aquell mateix dia es va reunir la Reial Audiència en una sessió en la qual estaven convocats només els magistrats sards, i es va decidir de promulgar *su scommiatu*, és a dir el desterrament de tots els “piemontesos”, excepte el Bisbe de Càller que gaudia del favor popular. Aquest proveïment, acceptat amb entusiasme a l'Alguer i amb una certa resistència a Sàsser, significava l'expulsió de tots els “continentals” i va comportar que per alguns dies es va tenir com una cacera a l'estranger, el qual era individuat per la llengua que utilitzava o per l'evident accent en intentar parlar en sard (a Càller, on tot va durar 24 hores, aquest dia era conegut com *su dia de s'acciappa*, en sard el dia del “pilla pillà”). En total es calcula que només des de la Capital es van expulsar 514 persones, mentre el Virrei i altres alts funcionaris es refugiaren a l'Illa de la Maddalena, a poques milles de Còrsega. Avui l'episodi es celebrat com a festa nacional sarda, el 28 d'abril (*sa die de sa*

(1793-1796), pp. 120-171, a: L. Carta (ed.), *Acta Curiarum Regni Sardiniae. l'Attività degli Stamenti nella “Sarda Rivoluzione”*, vol. I, Consiglio Regionale della Sardegna, Càller 2000, pp. 15-184; G. Sotgiu, *Storia della Sardegna sabauda op.cit.*, pp. 147-162.

⁴⁵⁶ La Ciutat de Càller estava formada per tres grans barriades on residien els sards (Stampace, Villanova i Marina), en origen viles diferents, al voltant d'un barri central fortificat i reservat als “dominadors”(Castel di Castro, pels pisans, Castell de Càller, pels catalanoaragonesos). Fins al segle XIII cada part era emmurallada i separada físicament del Castell de Càller, mentre a partir del segle XVI les parts es van unir, sense però l'enderrocament de les muralles de cada part. Així la ciutat a finals del segle XVIII encara estava caracteritzada per aquesta segregació, tot i que en realitat molts notables vivien dins del Castell.

Sardigna, la diada de Sardenya)⁴⁵⁷.

Aquí el fracàs dels projectes expansionistes francesos, la dinàmica de la guerra en el Mediterrani i les tensions entre les diverses famílies polítiques, havien portat a la secessió des del continent. Semblava que, mentre Còrsega entrava a fer part de la Corona Britànica, també Sardenya estava a punt de trencar les relacions amb els seus sobirans. De manera ben diversa, però, l'expulsió dels “piemontesos”, almenys en un primer moment, era una protesta contra els funcionaris “no nacionals” i la mala administració del Regne, sense que es posés en discussió la legitimitat de la Corona i sense que s'apostés per la creació d'un “estat nació” sard. No hem d'oblidar que l'Illa era un Regne. Per tant, la Casa de Savoia va jugar la carta d'intentar guanyar a la seva causa alguns dels nobles que havien aixecat la veu en protesta, concedint importants càrrecs administratius a les dues figures que s'havien distingit en la defensa. El primer era l'advocat Gerolamo Pitzolo (1748-1795), cap de les milícies a Càller i membre de la delegació enviada a Torí amb les peticions del Parlament. Durant la llarga espera del respons, Pitzolo enviava als *Stamenti* cartes en les quals comunicava el seu desconfort, que contribuïren considerablement en escalfar els ànims. Malgrat això i malgrat no pertànyer a la noblesa, era considerat com un heroi de guerra i era monàrquic, per tant, havia obtingut l'encàrrec *Intendente Generale* – la màxima autoritat e matèria fiscal – després de l'expulsió dels piemontesos, com mesura per placar la insurrecció. L'altra persona a rebre un important càrrec era Gavino II Paliacio (o Pagliaccio, o Palliacho), Marquès de la Planargia (1727-1795). Membre de la gran noblesa feudal, era un típic exponent de la societat d'antic règim, poc apreciat a nivell popular, havia però tingut un important pes militar en la defensa de l'Illa. Per tant, fou anomenat *Generale delle Armi*, és a dir el comandant militar del Regne. D'aquesta manera s'eliminava el motiu principal del descontent de les elits i, amb la promoció d'un noble i d'un “popular” en les dos càrrecs que jeràrquicament venien immediatament després del virrei, es pensava

⁴⁵⁷ Per la festa nacional sarda, vegeu: AA. VV., *Sa die de sa Sardigna. 28 aprile 1794*, Dattena/Regione autonoma della Sardegna, Càller 1999; L. Del Piano, V. Del Piano, *Sa die de sa Sardigna. La cacciata dei piemontesi del 18 aprile del 1794 nel quadro del periodo rivoluzionario sardo*, Castello, Càller 1996.

exorcitzar cap tensió separatista o insurreccional. Aquesta decisió, però, va provocar que la part del moviment liderada per advocats i petits nobles, que era en general favorable a les idees que arribaven de Còrsega i França, vagi evolucionant en direcció sempre més “revolucionaria”, un fet que va portar directament a la ruptura de la unitat inicial del moviment, una ruptura que era tant política com territorial. Mentre a nord dominaven els gran feudataris, al sud la situació veia una dinàmica més “urbana”, amb un joc entre noblesa, sectors populars i una burgesia feta d'advocats, notaris, terratinents i alguns mercants.

A Càller, durant el 1795, les situacions de tensió entre la població i les autoritats, ara representades també per sards, es van multiplicar per diferents motius. Es conforma una oposició entre un partit reialista, format per la noblesa feudal més antiga i il·lustre, i un partit patriòtic, en el qual militaven burgesia i la nova *noblesse de robe*⁴⁵⁸. La situació precipita al juny del 1795, quan es va produir un intent de desarmar les milícies populars per reprendre el control de la situació i evitar que es donés pas a una revolució. L'intent, però, va fracassar, endegant una radicalització del moviment. En un clima escalfat, el 6 de juliol de 1795 a Càller, on eren insistents les veus sobre maquinacions del partit reialista, es verificà un altra “jornada revolucionària”, en la qual la ràbia popular anava adreçada cap a dos alts oficials sards: *l'Intendente Generale* i el *Generale delle Armi*. El primer fou linxat en la via pública per una turba, mentre el segon fou empresonat i, després lectura pública del documents que el comprometien, ajusticiat. Després d'aquests fets, com era previsible, la gran noblesa feudal que es mantenia a Càller per seguir l'evolució dels fets, i per acudir a les sessions parlamentàries, va desaparèixer, tant de la escena política com de la ciutat (molts, en veritat, ja ho havien fet abans). Així el control de la situació estava en les mans d'un moviment popular urbà. El gruix d'aquest estava format artesans, pescadors i jornalers agrícoles, que

⁴⁵⁸ L'ús del concepte patriòtic i reialista es desprèn de la lectura de les reconstruccions que els militats o simpatitzants del primer en varen fer d'aquell moments, era una mostra, vegeu: A. Lugtinmío (M. L. Simon), *op. Cit.* Al contrari el partit realista anomenava els seu adversaris jacobins, amb evident intent de desprestigiar-los i d'indicar-los com favorables a una annexió a França: G. Manno, *Storia moderna di Sardegna op. Cit.* Avui els historiadors sards en general accepten la denominació partit patriòtic.

demanaven un canvi del sistema polític i social, mentre els líders eren en majoria advocats o petits nobles sense lligams feudals (es tracta per la majoria de *Cavalieri*, un títol que s'obtenia molt fàcilment per mèrits en el comerç o en l'indústria, o que es podia adquirir)⁴⁵⁹.

A Sàsser, com per respectar una constant de les dinàmiques polítiques i socials de l'Illa, la situació era completament diferent. Aquí residien els més grans feudataris del Regne que no van abandonar la ciutat i es van oposar, per quant inútilment, a l'expulsió del funcionaris estrangers, demostrant la seva disconformitat amb les iniciatives que es prenia a la capital. A les notícies de que a Càller el moviment es feia sempre més radical i popular, la gran noblesa del nord, a la qual se li va afegir aquella fugida del sud, va intentar una secessió, demanant la protecció britànica i negociant amb el Virrei anglès de Còrsega⁴⁶⁰. L'objectiu era aquell d'aixafar el moviment revolucionari i, òbviament, d'obtenir aquell rang de capital que, des del segle XVII, es disputava amb Càller⁴⁶¹. A part d'això, la preocupació més gran era la revolta antifeudal que s'anava covant, i que el govern de Càller alimentava, no és cert amb quin grau de consciència.

El problema era que el Parlament, seguint la practica estrenada pel Compte Bogino, havia començat a recolzar les viles que demanaven una limitació a les pretensions dels senyors. Les comunitat rurals no proposaven l'abolició del sistema, sinó l'eliminació de les practiques que no estaven pactades, sobretot respecte a l'ús de les terres considerades

⁴⁵⁹ Per aquests fets, vegeu: A. Mattone, P. Sanna, *Settecento sardo e cultura europea op. Cit.*, pp. 150-161; G. Sotgiu, *L'insurrezione di Cagliari del 18 aprile 1794*, AM&D Edizioni, Càller 1995. Per una anàlisi del moviment popular de la capital que admet, fent les oportunes distincions, un paral·lel amb els *sansculottes*, vegeu: F. Francioni, *I sanculotti parigini dell'anno II e i "sanculotti sardi" del 1794-1795*, a: ÍDEM, *Per una storia segreta della Sardegna fra Settecento e Ottocento*, Condaghes, Càller 1996, pp. 17-59.

⁴⁶⁰ Els sasseresos enviaren un emissari prop el Virrei anglès de Còrsega, l'eclésiàstic Antonio Sotgiu, del qual els calleresos aconseguiren interceptar unes cartes; en aquestes era clara la missió de Sotgiu d'obtenir l'ajut britànic, com també la secessió no fos malvista a Torí. Per això vegeu: 500/2, *Lettera di Ab. Antonio Sotgiu del 5-X-1795*, a: L. Carta (ed.) *Acta Curiarum Regni Sardiniae op. Cit.*, vol. III, pp. 2108-2109.

⁴⁶¹ Per l'intent de secessió de Sàsser, vegeu: L. Carta, *Reviviscenza e involuzione dell'istituto parlamentare nella Sardegna di fine Settecento op. Cit.*, pp. 207-222; A. Mattone, P. Sanna *op. Cit.*, pp. 157-161.

de propietat comunitària. Aquestes havien estat acaparrades pels feudataris, que pretenien tributs per la seva utilització, per tant la Audiència de Càller i els Estaments començaren a exigir que en les terres feudals es respectessin els pactes establerts, i naturalment la seva autoritat, enviant tres comissaris. Sàsser es resistia, i la Reale Governazione (una mena de Diputació) promulgava – sense tenir-ne facultat – decrets contraris a quant es decidia en la Capital⁴⁶². Llavors, al novembre de 1795, algunes *biddas* en el nord (Thiesi, Bessudde, Cheremule i Borutta en la regió de Logudoro), signaren un pacte en el que declaraven de no reconèixer l'autoritat de Sàsser i de cap feudatari, mentre es posaven sota l'empar del Govern legítim de Càller. El 28 de desembre, els pagesos i pastors de les viles al voltant de Sàsser, liderats pel notari i delegat dels Estaments, Francesco Cilocco (1769-1802), i l'advocat sasserrès Gioacchino Mundula (1746-1799), prengueren la ciutat⁴⁶³. Davant d'aquesta situació, els diputats sards van enviar a Sàsser un seu representant amb plens poders⁴⁶⁴.

Era un Jutge de la Reial Audiència, Giovanni Maria Angioy (1751-1808), que segons la terminologia jurídica sarda fou anomenat *Alternos*, és a dir “altrenatiu” al rei (o virrei). Angioy era de Bono, una vila feudal en l'interior de l'Illa, i era un exponent de la baixa noblesa rural influenciat per les idees de la il·lustració, típic exponent dels anomenats *novatori*, és a dir aquells que saludaven positivament certs avenços de la Revolució francesa. El tribunal en el qual seia, heretat de l'administració hispànica, amb l'expulsió del Virrei havia assumit força importància en la gestió del reialme, i per tant havia estat encerregat de posar ordre al nord. Durant la seva marxa, Angioy va travessar tota Sardenya, imposant el respecte de les concessions feudals i sancionant totes les practiques abusives dels senyors. Cosa més important, el jutge va intentar superar els tradicionals enfrontaments entre les diverses comunitats, fent signar uns “pactes d'unió”

⁴⁶² G. Manno, *Storia moderna di Sardegna op. Cit.*, vol II, pp. 50-54.

⁴⁶³ Per la conquesta de Sàsser, vegeu: *ibidem*, 58-63. Per l'agitació de les viles, vegeu: A. Mattone, P. Sanna *op. Cit.*, pp. 161-167. Per la situació, econòmica i social, que la va instigar: G. Doneddu *op. Cit.*

⁴⁶⁴ Els Estaments denunciaren el Governador de Sàsser i exigiren una protesta formal davant d'Elliot, el Virrei de Còrsega, sense però obtenir els resultats esperats. Per seguir aquests fets, vegeu la correspondència entre Parlament i Virrei a: L. Carta (ed.) *op. Cit.*, pp. 1585-1589.

o “instruments d'unió” sobre el model d'aquell suara citat, amb els quals diverses viles establien actuar conjuntament per contrastar les pretensions dels senyors. No era una abolicció, tot i així el pas d'una “autoritat” en grau de limitar els que la població considerava abusos, i en grau de “fare l'unione”, va generar un gran entusiasme en les *biddas*. A més, s'ha de considerar com la Reial Audiència, per contrastar el poder des senyors, durant tot el segle XVIII havia recolzat jurídicament les comunitats que denunciaven les practiques abusives.

Així l'*alternos* va ser saludat amb un entusiasme casi messiànic, i es trobà entre les mans un exèrcit de pagesos, i en va aprofitar per fer una entrada triomfal en la ciutat de Sàsser, on proclamava la fi del feudalisme⁴⁶⁵. A aquest punt, Angioy, recolzant-se en la Sardenya rural i en les classes populars, no pas en els prohoms, va fer el salt cap una actitud més “patriòtica” i ell també va jugar la carta de “fare l'unione”. Amb el seu seguit de pagesos i pastors, el Jutge – que no venia d'un centre urbà sinó d'un petit poble de muntanya – va emprendre una marxa cap a Càller, on pensava entrar triomfalment per declarar la república sarda. Per entendre com devia ser el clima, han arribat fins a nosaltres un pamflet que era una mena de programa revolucionari, *Achille della sarda liberazione*, i un cant popular, *su patriottu sardu a sos feudatarios*. Aquest, en particular, exprimeix la voluntat de de les comunitats rurals de contrastar els abusos del poder dels «barons», als quals aconsella de «tornar a posar els peus a terra», de «moderar la tirania», mentre incita el poble a la rebel·lió amb consignes com «a terra el despotisme»⁴⁶⁶. Angioy, malgrat la figura no hagi estat estudiada a fons i hagi gaudit

⁴⁶⁵ Aquesta escena, en 1877, ha esta representada pel pintor sicilià Giuseppe Sciuti (1834-1911) en la sala principal de la seu de l'Administració Provincial de Sàsser. El fresc és encara avui l'element central de la sala on es reuneix l'Assemblea.

⁴⁶⁶ Pel primer document, vegeu: A. Contu, «Giusnaturalismo e teoria della dissimulazione nella Sardegna rivoluzionaria» a: *Quaderni Bolotanesi*, núm. 15 (1989), pp. 187-226; P. Cuccuru, «Un testo giacobino sardo: l'achille della sarda liberazione » a: *Il Pensiero Politico*, a. XII (1979), pp. 59-94; F. Francioni, *Diritto di resistenza, nazione e patria in Sardegna durante la rivoluzione francese*, a: AA. VV., *Le autonomie etniche e speciali in Italia e nell'Europa mediterranea. Processi storici e istituzioni*, Consiglio Regionale della Sardegna, Càller 1988, pp. 85-105. Pel segon: P. A. Bianco, F. Cheratzu, *Su patriottu sardu a sos feudatarios di Francesco Ignazio Mannu*, Condaghes, Càller 1991; M. Brigaglia, *Il meglio della grande poesia in lingua sarda*, Edizioni della Torre, Càller 1975, 105-129; L. Marroccu, *Procurad'e moderare. Racconto popolare della rivoluzione sarda*, AM & D, Càller 1996, en particular les pp. 155-179.

només recentment de certa atenció, es movia en un terreny ja tocat per Paoli, dibuixant una aliança popular en contra d'una societat de privilegis de sang. Un fet que devia espantar quants seien en el Parlament sard per defensar el propi estatus social o obtenir més beneficis. En el fons, l'acció de Angioy representava la única alternativa vàlida, sense apel·lar a una intervenció externa, per imposar-se a les forces de l'antic règim i a les divisions clàniques de la societat sarda. Fou per aquests motius que els notables de Càller es varen convèncer en aliar-se amb els feudataris del nord i en tornar a cridar en ajuda els piemontesos, decretant la tràgica fi tant de l'empresa d'Angioy com de tot el procés revolucionari⁴⁶⁷.

Aquest és un episodi que, per entendre el desenvolupament de la història illenca durant el segle XIX i l'existència de diverses “opcions nacionals” a l'Illa, és fonamental analitzar en detall i, sobretot, és important reflexionar sobre el caràcter polític de la revolta. Les interpretacions van d'un episodi a caràcter “nacional” i fill de la cultura de la il·lustració – fort sobretot en la recent literatura influenciada pel sardisme del segle XX – a un episodi secundari en el marc de la Guerra de la Primera Coalició (1791-1797), amb un marcat caràcter contrarevolucionari, típica de la historiografia que interpreta l'Illa com tancada en si mateixa⁴⁶⁸.

La primera interpretació d'aquests fets fou aquella de l'historiador Giuseppe Manno (1786-1868). Originari de l'Alguer i home important per la cultura sarda del segle XIX, es tornarà a parlar d'ell més endavant, per ara cal avançar com era legitimista i molt lligat a la figura de Carlo Alberto de Savoia. Manno, que en totes les seves obres fa palès el orgull nacional sard, no condemna completament tots els que han participat a la

⁴⁶⁷ Per un resum d'aquest trienni revolucionari, vegeu: L. Carta, *La “Sarda Rivoluzione” (1793-1802)* a: M. Brigaglia, P. Mastino, G. G. Ortu (eds.), *Storia della Sardegna*, vol. II, Laterza, Roma-Bari 2006, pp. 29-46; G. Sotgiu *op. Cit.*, pp. 133-212.

⁴⁶⁸ Per la interpretació en clau de revolta nacional sarda, en general vegeu: F. Francioni, *Vespro sardo. Dagli esordi della dominazione piemontese all'insurrezione del 28 aprile 1794*, Condaghes, Càller, 2001; R. Carta Raspi *op. Cit.* pp. 787-828. La interpretació com episodi secundari i contrarevolucionari, vegeu: C. Sole, *Fermenti di autonomia politica nel decennio rivoluzionario (1789-1799)*, a: ÍDEM, *Politica, economia e società in Sardegna nell'età moderna*, Editrice Sarda Fossataro, Càller 1978, pp. 123-175.

revolució. L'historiador distingeix entre un bàndol moderat i monàrquic, del qual en el fons justifica l'actuació en quant inspirat per l'amor patri, i un bàndol jacobí i republicà, que acusa d'haver donat vida a una revolta totalment separada de la realitat social sarda i dirigida per França⁴⁶⁹. És molt probable que en treure aquestes conclusions influís el fet que el pare de l'historiador era, al temps de la invasió francesa i de la insurrecció que la va seguir, comandant del port de l'Alguer i, segons les investigacions que es van dur a terme llavors, partidari del partit revolucionari-jacobí de la ciutat. Qüestions familiars a part, s'ha de considerar com aquesta reconstrucció es fa pública en 1842, un context en el qual Manno, historiador de Cort, intenta justificar el domini dels Savoia i el sistema absolutista durant un període en el qual els dos, sobretot per part dels republicans partidaris d'en Mazzini, eren posats en qüestió. Des d'aquesta òptica, doncs, era obvi que l'historiador alguerès, i amb ell tot la historiografia sarda del segle XIX, minimitzés el moviment revolucionari illenc d'aquells anys i descrigués Angioy com a un radical afrancesat.

La Sarda Rivoluzione, així com l'anomenen a l'Illa, si per una banda és veritat que no fou simplement una temptativa insurreccional jacobina, per l'altre és evident com no fos un motí contrarevolucionari. No es pot associar la insurrecció calleresa, o encara aquella feudal, als episodis de resistència com els que es varen verificar en diferents indrets de la Península Italiana sota ocupació francesa. Aquí, i en particular a Toscana, als Estats Pontifici o als Regnes de Nàpols, la oposició a l'ocupació francesa i a les idees revolucionaries va donar vida a una guerrilla que, ideològicament, poden definir com ultra catòlica. Els protagonistes eren formacions que s'anomenaven *sanfedisti* (centre i sud de la Península Italiana) i *viva maria* (Toscana), i que es van distingir pel caràcter violent de les seves accions⁴⁷⁰. En el cas sard tot va començar amb una crida a la

⁴⁶⁹ G. Manno, *Storia moderna della Sardegna op. Cit.*, vol. I., pp. 42-272 i vol. II, pp. 7-157. Una mostra del "cert orgull nacional" al qual ens referim es pot apreciar en un treball juvenil, que finalment decidí no publicar, format per les cartes que l'alguerès escrivia mentre es trobava a Itàlia: G. Manno, *Lettere di un Sardo in Italia*, manuscrit original disponible en línia: <http://www.sardegna.digitallibrary.it/index.php?xsl=626&s=17&v=9&c=4463&id=220153>. Per una versió en paper: A. Accardo (ed.), G. Manno *ibidem*, Astra, Quartu Sant'Elena 1993.

⁴⁷⁰ Per aquestes insurreccions, vegeu: A. M. Rao, *Folle controrivoluzionarie. La questione delle insorgenze italiane* a: ÍDEM (ed.), *Folle controrivoluzionarie. Le insorgenze popolari nell'Italia*

defensa del Regne i de la religió, amenaçada per les tropes franco-corses, però després va evolucionar en un procés més complexe que, de fet, és difícil caracteritzar com a una única revolució d'un caràcter polític determinat. Més bé, es tracta d'un procés en el qual hi han diferent impulsos, tant al canvi com a la conservació.

Si mirem l'evolució dels fets es poden individuar tres fases de la revolta, i consegüentment tres aspectes polítics: una primera, en la qual els notables, després la victòria, reivindiquen l'accés a l'administració i alguns privilegis com ara la convocatòria regular dels Estaments (1793-94); una segona, en la qual les masses urbanes són protagonistes i es determina una revolta de caire “nacional”, amb l'expulsió de tots els piemontesos, savoïencs, niçards i lligurs (1794-1795); en fi una última, durant la qual el moviment es divideix definitivament, i emergeix una radicalització d'un sector en clau antifeudal i republicana, amb l'intent de Giovanni Maria Angioy i la consegüent desfeta del moviment⁴⁷¹.

La revolució a Sardenya és doncs un procés complexe, que a partir d'una inspiració primordial de defensa del Regne, va acabar en una revolta antifeudal. A nosaltres, per la importància en la construcció d'un imaginari nacional sard, ens interessa en particular fer alguna reflexió sobre la component patriòtic-nacionalista de la revolta.

El Regne de Sardenya feia part, des de fa relativament poc, dels dominis dels Savoia, i els proporcionava la possibilitat de lluir el títol reial. La possessió de l'Illa, tot i comportar aquest privilegi, no era econòmicament profitosa i els ambients de cort nodrien un fort menyspreu per la població local, i una gran sospita cap als nobles de no haver acceptat del tot la nova casa regnant. Doncs, des del principi el govern savoïenc va ser fortament centralitzador, excloent els sards de l'administració local, de l'ensenyament i fins i tot, quan era possible, de l'Església. Pel seu costat els

---

giacobina e Napoleonica, Carocci, Roma 1999, pp. 9-36 (versió amplada de l'homònim article aparegut a: *Studi Storici*, a. XXXIX (1998), núm. 2, pp. 325-347); G. Turi, *Riforme, rivoluzione e insorgenze in Toscana. 1790-1799*, Il Mulino, Bolonya 1999.

⁴⁷¹ F. Francioni, *Vespro sardo op. Cit.*, pp. 271-278.

“piemontesos” que vivien a Sardenya no semblaven, pel moment, tenir unes bones relacions amb els sards. Molts d'aquests eren, en realitat, mercants lligurs que, perduda Còrsega i amb una fort crisi social en pàtria, havien fet de l'Illa una peça important de la pròpia xarxa, establint-se sobretot a Sàsser, l'Alguer i Càller⁴⁷². A finals del segle nouvinguts i funcionaris forasters consideraven els locals com «burros» o encara «pelacanyes, llords i covards», tant que hom ha proposat l'idea d'un odi ètnic entre sards i piemontesos com a component fonamental de la revolta⁴⁷³.

Efectivament durant els anys anteriors es verificaren diversos episodis que suggereixen la formació d'una embrionària idea de nació sarda, sobretot en el camp cultural. És durant la il·lustració que intel·lectuals com Matteo Maria Madao (1723-1800), Antonio Purqueddu (1743-1810) i Giuseppe Cossu (1739-1811/1837?) van fer un ús extens de la llengua sarda en diferents camps, mentre les idees liberals penetren en sectors de la burgesia i de la noblesa ciutadana, mentre el malcontent contra l'administració piemontesa augmentava⁴⁷⁴. Quan l'amenaça francesa es va fer imminent, la població es mobilitza tant en defensa de la religió com en defensa del regne, és a dir el Regne de Sardenya. És a partir del mèrit d'aquesta defensa, i de l'orgull d'haver-la organitzada sense ajuda externa, que es reclamen privilegis. És evident la importància d'aquest mecanisme de mobilització en clau patriòtica, només cal considerar com llavors circulaven pamflets que duïen títols com *sentimento del vero patriota sardo che non adula* (sentiment del patriota sard que no adula) o *verme patriottico che rode l'albero della schiavitù* (cuc patriòtic que rosegava l'arbre de l'esclavitud)⁴⁷⁵. Considerem també com molts episodis de motins per escassetat alimentària durant aquell període van ser caracteritzats per una aversió instintiva contra tots els forasters, com en el cas de l'Alguer quan al maig de 1793 unes 400 persones van animar una revolta acusant les autoritats d'haver causat la penúria de cereals, ja que preferien reservar el blat pels

⁴⁷² Pels problemes socials i econòmics de Gènova, vegeu: C. Costantini, *La Repubblica di Genova nell'età moderna*, UTET, Torí 1986, pp. 435-450, a: G. Galasso (dir.) *op. Cit.*, vol. IX.

⁴⁷³ F. Francioni *op. Cit.*, p. 309.

⁴⁷⁴ Sobre aquests aspectes de la cultura sarda, vegeu: A. Mattone, P. Sanna, *Settecento sardo e cultura europea op. Cit.*, pp. 68-86; *ibidem*, pp. 284-308.

⁴⁷⁵ F. Francioni, *Vespro sardo, op. Cit.*, p. 277.

comerciants forasters en compte dels ciutadans⁴⁷⁶. A aquest propòsit hem de considerar com sobre els fets sards hagi tingut una certa influència el cicle de revolucions corses, on s'havia delineat una contraposició ètnica entre continentals i illencs.

La *Sarda Rivoluzione* sembla un procés singular en l'àmbit italià. Amb la seva evolució no només anticipa fets continentals, com ara el trienni revolucionari (1796-1799), sinó representa un procés exclusiu, en el qual es vertebrava una embrionària idea de nació sarda en contrast amb el poder continental. La relació entre illa i continent, com s'havien adonat alguns intel·lectuals del període, tenia molts trets en comú amb el domini colonial. El cant popular que més representa aquell moments, que és un himne contra els feudataris, a un cert moment diu explícitament que els piemontesos han trobat a Sardenya les pròpies «índies d'Espanya»⁴⁷⁷. És curiós com uns anys més tard, a les «índies d'Espanya», es va endegar un procés que va donar origen al primera República “negra”, Haití, a aquella Argentina, i que es va soldar amb la independència de tota Amèrica del sud. Aquí també, d'un primordial moviment inspirat en la necessitat d'organitzar la defensa de la “pàtria”, es va passar a una insurrecció que, seguint la mateixa inspiració “nacionalista”, va evolucionar cap a la independència, i – al menys en el cas d'Haití – al trencament de la segregació colonial⁴⁷⁸. El que va passar a Sardenya no era molt diferent, geografia a part.

Restauració i reformes

La revolució «havia estat l'intent més orgànicament i conscientment conduït per tal de donar a la “nació sarda” una seva original i autònoma manera de situar-se en la realitat italiana i europea; la seva desfeta va representar l'acceptació de la subordinació de l'Illa, la fi de totes les concretes aspiracions “nacionals” per part de la seva classe dirigent». És més, segons les paraules d'un important historiador sard del segle passat, «la

⁴⁷⁶ C. Sole, *Le “carte Lavagna” e l'esilio di casa Savoia in Sardegna*, Giuffrè, Milano 1970, pp. 10-15.

⁴⁷⁷ F. Francioni, *Vespro Sardo op. Cit.* pp. 352-353. El text original en sard diu: *Fi pro' sos Piemontesos/Sa Sardigna una cuccagna;/Ch'in sas Indias d'Espana/Issos s'incontrat innoghe.* (Pels piemontesos/Sardenya és la terra de xauxa/ja que les Índies d'Espanya/ells han trobat aquí).

⁴⁷⁸ Vegeu: J. C. Garavaglia, *Construir el estado, inventar la nación. El Rio de la Plata, siglos XVIII-XIX*, Prometeo Libros, Buenos Aires 2007.

iniciativa política va passar de les seves mans, d'aquelles de les masses populars, a aquelles de la dinastia Savoia i de la classe dirigent piemontesa. No més un moviment reformista que es movia [...] a partir de les necessitats vives de les comunitats; al contrari, com i més que durant el passat, una acció de govern des de dalt, els ritmes de la qual seguiran necessàriament temps diferents d'aquells necessaris al desenvolupament de l'Illa, amb modalitats d'intervenció que ignoraran les reals condicions a les quals les disposicions legislatives eren cridades a operar»⁴⁷⁹.

Aquest tipus de reflexió és de gran importància per poder entendre el desenvolupament de l'història sarda durant el segle XIX. La por que l'agitació antifeudal i republicana havien suscitat entre una part de la noblesa, del clergat i de la naixent burgesia, són elements importants per interpretar la desaparició en la classe dirigent d'aquell patriotisme en clau antipiemontesa que havia caracteritzat el període 1793-96. De fet, un cop normalitzada la situació, aquelles aspiracions a una major participació en la gestió del Regne i aquells recels contra els continentals, quasi no deixaren rastre.. La noblesa feudal i l'alt clergat, a la qual se li afegeix tota aquella part del moviment que era d'un moderat patriotisme, davant de l'eventualitat d'una transformació en clau republicana o d'una annexió a França, temia amb raó la pèrdua de la posició de força de la pròpia xarxa familiar. Per tant, molts es troben ara d'acord amb la dinastia i aquells seus representants que, fa pocs anys, havien contestat d'una manera tant espectacular. En aquesta aliança va ser molt important la concessió, per part del Rei, de quant es demanava en les cinc peticions presentades en 1793. La mostra de bones intencions, però, arribava força tard, i era finalitzada, ara que les tropes franceses amenaçaven directament el Piemont, a no perdre l'Illa amb el seu preciós títol reial. Amb aquest acte, que obria els encàrrecs administratius a una part dels sards, i amb la recerca de protecció en la Dinastia Savoia, finalment les classes dirigents illenca i continental van deixar de mirar-se amb recíproca sospita. A més a més l'elit sarda, entre la qual hi eren també els que s'havien aixecat contra els “piemontesos”, va voler que els llocs més importants en l'administració s'assignessin als continentals.

⁴⁷⁹ G. Sotgiu, *Storia della Sardegna Sabauda. 1720-1847*, Laterza, Bari 1984, p. 212.

La importància de l'Illa pels monarques savoienics era encara relativa, tant que entre la caiguda de Paoli en 1769 i l'esclat de la Revolució francesa, hi van haver intents de venda o cessió a França. Al llarg dels convulsius anys de finals del set-cents, quan el Rei sard intentava treure's de sobre Napoleó i la seva Armada d'Itàlia, França i piemont parlaren de la possibilitat de cedir Sardenya a canvi de garanties sobre els territoris continentals dels Savoia⁴⁸⁰. El valor de l'illa mediterrània fou palès quan, entre finals de 1798 i principis de 1799, les tropes franceses s'escamparen per la Península Italiana, reduint els dominis Carlo Emanuele IV (1751-18192, rei entre 1796-1802) a la sola Sardenya. A partir de llavors, la dinastia regnant visqué, com d'altres a Itàlia, una odissea, entre refugi insular i estades en altres corts italianes. A partir de 1806, la Casa de Savoia es va establir definitivament a Càller fins al 1815. La posició diplomàtica era complexa, ja que el Regne per una banda es mantenia neutral fins al 1809, per un altra no podia evitar afavorir la *Royal Navy*, l'única garantia de contrastar un ulterior desembarcament francès. Aquesta difícil situació, era ben evident en el port de la Maddalena, on les autoritats sardes van afavorir descaradament els corsaris anglesos, als quals se'ls hi permetia introduir al port els mercants francesos depredats. Entre els que podien lluir una patent de cors britànica, cal destacar el menorquí Antoni Tartavull (1776-1854), que s'integrarà tant d'esdevenir Alcalde a partir de 1830. Aquest, com d'altres, passà fàcilment de corsari a mercant, prosperant com a proveïdors dels vaixells de guerra britànics, entre els quals el *HMS Victory* de Lord Nelson, o en el contraban amb Bonifacio⁴⁸¹.

⁴⁸⁰ Pels projectes de cessió precedent al 1789, vegeu: I. Calia, *Francia e Sardegna nel Settecento*, Giuffrè, Milà 1993, pp. 205-211; L. Bulferetti, «Un progetto di baratto della Sardegna durante il Regno di Vittorio Amedeo II» a: *Archivio Storico Sardo*, a. XXIV (1954), pp. 225-235; E. Michel, «Un progetto francese per lo scambio della Corsica con la Sardegna (1784)» a. XIX (1941), pp. 234-247. Per les negociacions de 1796-1797 i el context d'aquells anys, vegeu: G. Ricuperati, *Il Settecento*, pp. 742-834, a. G. Galasso (ed.), *Storia d'Italia*, vol. VII*, UTET, Torí 1994, pp. 441-834.

⁴⁸¹ Pel paper de la Maddalena durant les guerres napoleòniques, vegeu: G. Sotgiu, A. Segà, *Inglese nell'arcipelago. Da Nelson alla fine dell'Ottocento*, Paolo Sorba Editore, La Maddalena 2005, pp. 13-48 (per la figura de Tartavull, pp. 43-48). Pel aspectes administratius del corsarisme en aquells anys, vegeu: G. Puddu, *Il commercio marittimo ne Regno di Sardegna op. Cit.*, pp. 233-255.

Durant aquest període, l'Illa fou continuament travessada per intents revolucionaris i expedicions repressives, mentre a causa de la presència de la Cort la pressió fiscal augmentà considerablement (els Savoia van voler mantenir el nivell de vida del qual gaudien a Torí). La agitació era deguda només en part a les conseqüències del trienni revolucionari, mentre eren important els influxos, les idees i les persones que arribaven des de la veïna Còrsega. Aquí, repetint en sentit contrari l'experiència de tants corsos, els “patriotes” sards es van refugiar després del fracàs de 1796, i des de llavors van actuar, tant a Còrsega com a França, on molts es traslladaren, com a grup de pressió per tal d'organitzar una invasió de Sardenya. Entres aquests els mes actius eren l'alguerès Matteo Luigi Simon i el líder antifeudal Giovanni Maria Angioy, dos dels protagonistes dels esdeveniments revolucionaris de Sardenya. Angioy era, naturalment, el referent dels exiliats sards, com Paoli a Londres era (i havia estat) el referent dels corsos. Ambdós els líders sards s'afanyaren, durant el Consultat i l'Imperi, per redactar unes projectes d'invasió, adreçats directament a Napoleó⁴⁸². Malgrat aquestes activitats, ben dues expedicions en Sardenya organitzades de Còrsega (en 1799-1800 i 1803) van haver de ser abandonades, a causa de la derrota naval de Aboukir, de l'explosió de la revolta antifrancesa en Fiumorbo, i davant del fet que l'Almirall Nelson controlava l'Estret de Bonifacio bellugant-se entre l'Illa de la Maddalena i la Baia de Port del Comte a l'Alguer⁴⁸³. El patriotes sards, sota el comand de Francesco Cilocco, que ja havia liderat els motins antifeudals en 1795-1796, i el cura Francesco Sanna Corda, l'any 1802 van muntar un expedició a Gal·lura, que però fracassà rotundament. L'any 1812 la mateixa

⁴⁸² Avui els dos manuscrits han estat publicats, vegeu: M. L. Simon, *Mémoire pour Napoléon*, Giuffrè, Milà 1967; G. M. Angioy, *Mémoires sur la Sardaigne*, a: C. Sole (ed.) *La Sardegna di Carlo Felice e il problema della terra*, Editrice Sarda Fossataro, Càller 1967, pp. 169-204. Sobre l'exili parisenc d'Angioy, en general vegeu: A. Mattone, P. Sanna (eds.) *Settecento sardo e cultura europea op. Cit.*, pp. 241-270.

⁴⁸³ I. Calia, *Francia e Sardegna nel Settecento op. Cit.*, pp. 243-253; F. Francioni «Réfugiés politiques et diplomates pour l'institution d'une République sarde sous la protection de la France» a: *Chaiers de la Méditerranée*, núm. 57 (1998), pp. 101-124; S. Pola, «Fuoriusciti sardi e agenti francesi per una nuova descente in Sardegna» a: *Rassegna Storica del Risorgimento*, a. XXIV (1937), núm. 2, pp. 231-272; ÍDEM, «Francia, Corsica e Sardegna nell'ultimo periodo della Rivoluzione Francese (1798-1803)» a: *Studi Sardi*, a. V (1941), pp. 19-63. Per els moviments antifrancesos a Còrsega, vegeu: F. Pomponi, «La Corse sous le signe de la contre-révolution» a: *Études Corses*, a. XIV (1986), núm. 27, pp. 45-116. Per la presència de Nelson en nord Sardenya, consulteu el volum: G. Stogiu, A. Segà *op. Cit.*, en particular le pp. 39-42 i 97-103.

sort tocava a un intent de revolta urbana organitzat a Càller, i de signe menys radical, coneguda com “conjura de Palabanda” pel nom de la localitat on es reunien els participants⁴⁸⁴. Aquests fracassos, i l'abandó dels projectes d'invasió, en realitat mostren com l'Illa no entrava en el focus del discurs geopolític de l'Imperi Francès. Respecte al Mediterrani, aquests semblava més interessat a controlar la ruta occident-orient que la connexió nord-sud amb el Magreb. A més Napoleó, que arran de la expedició a Sardenya del 1792-1793 estava a punt de perdre la vida, les propietats, les possibilitats de carrera i la reputació familiar, es va tenir ben lluny de l'arxipèlag sard-cors durant tot la resta de la seva vida⁴⁸⁵.

Napoleó a l'Elba, o el joc que acaba casi on havia començat

En el maig de 1814, dos monarques navegaven per la aigües del Mediterrani occidental en aquell que seria un dels viatges més significatius de la pròpia existència. Un era el Rei de Sardenya, Vittorio Emmanuele I (1759-1824, regna de 1802 a 1821), que havia passat els darreres deu anys en el auster i gòtic palau reial de Càller, i que podia finalment tornar en la seva estimada Torí. Les revolucions i les guerres a cavall dels segles XVIII i XIX, havien obligat ell i a la seva família a refugiar-se lluny del Piemont, en un illa circumdada per la *Royal Navy*. L'altre navegant era Napoleó, l'Emperador dels Francesos que, tot i mantenint el seu títol, havia estat relegat en un petit reialme del Mar Tirrè: l'Illa d'Elba. Les Gran Potències – com en aquells anys es començaven a indicar Rússia, França, Gran Bretanya i Imperi d'Àustria – havien pensat humiliar d'aquesta forma el cors, i el Rei sard podia assaborir el gust de la venjança veient el gran Emperador encerclat en un reialme lil·liputenc. Sir Walter Scott, en la seva biografia de Napoleó, així descrivia la circumstància surrealista: «probablement, si és pot suposar

⁴⁸⁴ Per la expedició de 1802, vegeu: F. Francioni, *Coscienza rivoluzionaria e ribellismo antistatuale: Francesco Cilocco e Francesco Sanna Corda di fronte al caso della Gallura*, en particular les pp. 61-73 i 93-101, a: ÍDEM (ed.) *Per una storia segreta della Sardegna tra Settecento e Ottocento op. Cit.*, pp. 61-101; L. Trudu, «L'impossibile rivoluzione dei patrioti sardi nel 1802», a: *Études Corses*, a. XVI (1988) núm. 30-31, pp. 291-302. Per la conspiració de Palabanda, vegeu: F. Francioni, *Gli inglesi e la Sardegna: conflitti e progetti politici nella prospettiva del crollo dell'Impero Napoleonico*, pp. 141-164, a: ÍDEM (ed.) *op. Cit.*, pp. 103-164.

⁴⁸⁵ S'ha de tenir en compte com les oposicions generades durant aquests anys exposaven Napoleó a la *vendetta* dels clans rivals, en particular dels paolistes.

l'existència d'un Imperi en un espai tan reduït, Elba abundaria tan en bellesa com en varietat, així i com constituiria l'escena ideal per per un somni sobiranista de mitjans d'estiu»⁴⁸⁶.

Elba és la major de les illes de l'arxipèlag toscà, caracteritzada per per un relleu accidentat i poques zones planes. És situada entre al costa itàlica, de la qual dista uns 10 km, i el nord de Còrsega, a casi 50 km. Ja colonitzada pels Etruscs i pels Romans, que aprofitaren abundantment dels minerals ferrosos que s'hi trobaven en el subsol, el seu nom derivaria d'aquesta característica. Mentre els grecs l'indicaven com *Aithàleia* (sutge), els llatins *Ilva* (d'origen preromà, etimològicament lligat a la activitat extractiva), l'Illa durant l'era clàssica era també, més enllà de l'activitat minera, meta de sojorn dels patricis romans que n'apreciaven el clima i la rica vegetació. Durant l'edat mitjana, a causa primer de les incursions de les marineries musulmanes, i després de les guerres entre talassocràcies que es lluitaven pel predomini del Tirrè, esdevingué un terreny de frontera. Acabà lligada a Siena, fins que la família Appiani, que havien establert una pròpia senyoria personal en la ciutat toscana, vengueren tots els territoris als Visconti de Milà, reservant-se l'Illa i una part de la costa al seu davant. Aquest fou el Principat de Piombino, que comprenia els illots inhabitats de Pianosa i Mont-Crist.

Durant el cinc-cents, quan a Toscana es lliurava la contesa entre Florència, aliada de la Monarquia hispànica, i Siena, recolzada per França, fou pom de discòrdia. Com a resultat l'Illa, indret important pel control del Tirrè, resultà dividida entre el Granducat de Toscana, que en controlava el petit enclav fortificat de Porto Ferraio (en un primer moment, Cosmopoli, en honor del Granduc Cosimo I); els Prínceps de Piombino, que continuaven a controlar la majoria del territori; i finalment l'Estat dels Presidis. Fundat per Felip II en 1557, i format pel promontori toscà d'Orbetello i l'Illa del Giglio, era vassall de la Corona, que obtingué poder erigir una ciutadella també en la localitat

---

⁴⁸⁶ W. Scott, *Life of Napoleon Buonaparte with a Preliminary View of the French Revolution*, vol. VIII, Robert Cadell, Edimburg 1835, pp. 242-243 (vol XV de: *Miscellaneous Prose Works of Sir. Walter Scott*).

elbana de Porto Longone⁴⁸⁷.

Amb la Guerra de Successió Espanyola, aquí també el lligam amb la Península Ibèrica es trencava, mentre els Presidis passaven primer a l'Arxiduc Carles (1707), i després s'incorporaven al Regne de Nàpols (1736). Es tractava d'una costa estratègicament molt important, en la qual s'afollaven diferents antagonistes, fins que l'arribada de Napoleó – primer com a general, després com a Consul, finalment com a Emperador – no va homogeneïtzar la situació. Entre 1789-1815, l'Estat dels Presidis desaparegué i els seus territoris s'incorporaren al Regne d'Etrúria, metre Elba retrobava la seva unitat en un Principat de Lucca i Piombino, en el qual regnava Elisa Bonaparte (1777-1820) amb el seu consort, el noble cors d'arrels genoveses, Felice Baciocchi (1762-1841)⁴⁸⁸. Alguns dels que vivien en les dues ciutadelles romangueren a l'Illa, i es verificaren matrimonis entre descendents de les dues guarnicions, com en el cas de Vincenzo Mellini, toscà de Porto Ferraio i Laura Ponce de Leon, napolitana de Porto Longone⁴⁸⁹.

D'aquesta manera el lloc en el qual Napoleó havia estat relegat era – llevat del període en que formà part del seu imperi – un illa dividida entre potències europees, amb dos principals centre fortificats i urbanitzats en la costa, i quatre petits pobles en els pendís del monts que dominaven Elba (Capoliveri, Rio, Marciana i Campo). En poques paraules, era una Còrsega en miniatura, amb les muntanyes qua acaben en la mar, la vinyes i els castanys, fins i tot les mateixes esglésies campestres d'estil romànic pisà. La

⁴⁸⁷ Sobre el passat de l'Illa, vegeu: G. Ninci, *Storia dell'isola dell'Elba*, Vittorio Penna, Portolongone 1898.

⁴⁸⁸ Entre Napoleó i el cunyat no hi havia gens simpatia, a aquest propòsit cal subratllar com en cors el terme *lucchese*, que en italià és el gentilici de Lucca, era utilitzat per indicar els treballadors temporals que provenien de Toscana, i que es dedicaven a la collita i altres feines agrícoles menyspreades pels locals. A més d'aquesta subtil humiliació, quan Napoleó a l'Elba va necessitar mobiliari per les seves noves residències, envià alguns emissaris en el palau que Baciocchi i Elisa havien abandonat corrent a Piombino, per encautar els mobles. Poc després, el vaixell que transportava el mobiliari de la residència a Torí d'una altre dels seus cunyats, el Príncep Borghese, naufragava a l'Elba, i Napoleó aprofità de l'ocasió per encautar també aquest. Per l'episodi, vegeu: P. Bartel *Napoléon à l'Île d'Elbe*, Librairie Académique Perrin, Paris 1947, pp. 104-107.

⁴⁸⁹ V. Mellini Ponce de Leon, *Napoleone I all'Isola d'Elba*, Leo S. Olschki Editore, Florència 1962 (ja publicat com: *L'isola d'Elba durante il governo di Napoleone I*, Nuovo Giornale, Florència 1914), pp. 7-9.

llengua, era aquella d'una cruïlla tirrènica, amb elements toscans, genovesos, napolitans que un nadiu d'Ajaccio no fatigaria a dominar. Aquí, “l'ogre cors” fou relegat per déu mesos, un període que en l'història napoleònica no ha estat excessivament explorat, i sobre el qual existeix una opinió dividida. Per uns hauria intentat fer viable el reialme, per altres tot era una farsa per poder organitzar el seu retorn en el cim del poder europeu⁴⁹⁰. En tot cas, Napoleó es va posar a organitzar el seu petit esta insular, i casi semblaria que aquell personatge que no havia pogut ésser de jove, és a dir el salvador del poble cors davant la covardia de les nacions que se'n disputaven el domini, l'acabaria interpretant quan era ja madur, i literalment a l'illa del costat.

La gent de l'Illa d'Elba en un primer moment havia prosperat amb el règim napoleònic, però amb el bloc continental les coses havien empitjorat i en 1814 les comunicacions amb l'exterior eren gairebé inexistents. Amb una situació incerta, mentre circulaven les primers veus d'una caiguda de l'Imperi o d'una arribada d'una flota enemiga, en els pobles els partidaris d'un o de l'altra potència que abans dominaven l'Illa començaren a enarborar banderes. Segons alguna reconstrucció, en el poble de Marciana en poques hores s'hauria declarat, en llenguatge vexil·lològic, primer napolitana, després toscana i finalment anglesa. En aquesta situació, la notícia que l'Emperador era destinat a regnar a Elba, els diferents partits, que no havien mai tingut un “cap d'estat” in situ, baixaren els fums i veieren com aprofitar la situació⁴⁹¹. En tot cas, Napoleó a l'Elba representava la separació de Toscana, un punt a favor pels habitants que no tenien en gran estima aquests “continentals”, tant que el partit toscà era reduït als pocs clients lligats al pretendent al títol del Príncep de Piombino (la família Boncompagni)⁴⁹².

I en aquest paper, el cors demostra tenir la mateixa voluntat i energia que hi posava en

⁴⁹⁰ El pare de la teoria “complotista” és Walter Scott, que en el ja citat llibre indica com tramava el seu retorn. Per una versió més documentada d'aquesta interpretació, vegeu: G. Godlewski, *Trois cents jours d'exil. Napoléon a l'Île d'Elbe*, Hachette Paris 1961, pp. 43-81. Des d'un punt de vista bonapartista, naturalment la visió és aquella d'un Napoleó que, malgrat tot, és provocat a tornar en escena, pel seu caràcter ambiciós o per la por a un complot de França, Gran Bretanya i Àustria contra d'ell, vegeu: P. Bartel *op. Cit.*

⁴⁹¹ P. Bartel *op. Cit.*, pp. 52-53; V. Mellini Ponce de Leon, *op. Cit.*, pp. 27-32.

⁴⁹² *ibidem.*, p. 31 i 44.

fer d'Emperador d'Europa. Com a sobirà del petit estat illenc, Napoleó es com si hagués de recomençar la carrera que el va portar de Ajaccio a Paris altra volta. Com un novell Theodor de Neuhoﬀ, Bonaparte estudia a fons la geografia, els minerals del subsol, les potencialitats de les terres incultes, la possibilitats de construir salines, tot per poder garantir la prosperitat als nous súbdits. Ja abans de tocar terra, sembla tenir un pla pel “renaixement” de l'economia local, i per organitzar un estat en tot per tot. De fet, malgrat la seva existència formal era incerta, el Regne de l'Elba va funcionar com una institució napoleònica en miniatura, amb un exèrcit, una flota, una moneda i fins i tot una política externa pretensa a formar un petit imperi colonial en l'arxipèlag.

Des de la seva arribada, Napoleó es posa frenèticament a organitzar les fortificacions, fins a projectar de abatre aquelles de Porto Longone per renovar-les completament. Va dibuixar una bandera, blanca amb una ratlla diagonal vermella i tres abelles daurades, que encare avui és la oficial de l'Illa. Va traçar carreteres, va organitzar els correus, l'ordre públic i la marina mercant⁴⁹³. Distribuí els encàrrecs i títols que derivaven d'aquestes reformes i de l'aparell institucional que havia creat, i sobretot va començar a organitzar el finançament de la maquinària estatal⁴⁹⁴. Coadjuvat per alguns del vells col·laboradors, per la gestió dels pocs recursos que es trobaven en les arque imperials podia comptar sobre el tresorer originari de Carcassona, Guillame Joseph Peyrusse (1776-1860). Elba era un illa pobre, les úniques activitats rentables eren les vinyes i les mines de ferro. Aquestes eren administrades per André Pons de l'Herault (1772-1853), francès d'origen espanyoles i republicà de la primer hora. L'encarregat havia estat marginat de la escena política per haver-se oposat al cop d'estat del 18 de brumari (9 novembre 1799), i en 1809, gràcies a l'amistat amb el tresorer de la Legió d'Honor, havia esta encarregat de gestionar les mines que l'ordre honorífic tenia a l'Elba⁴⁹⁵. Durant la primera vista a Rio, en poble on es troben les mines, la gent aclama «viva

⁴⁹³ P. Bartel *op. Cit.*, pp. 146-176; V. Melli Ponce de Leon *op. Cit.* pp. 61-104.

⁴⁹⁴ Per una panoràmica sobre la seva “cort” i els funcionaris., vegeu: G. Godlewski *op. Cit.*, pp. 31-34. Per la organització de les finances, vegeu: V. Mellini Ponce de Leon *op. Cit.*, pp. 63-65.

⁴⁹⁵ Sobre aquesta figura, vegeu el prefaci a les seves mèmories: C. Bourachot, *Napoléon empereur de l'île d'Elbe. Souvenirs & Anecdotes de Pons de l'Herault*, Les Éditeurs Libres, (sense lloc d'edició) 2005, pp. 7-15.

l'imperatore, viva il nostro babbo (visca l'emperador, visca el pare nostre)» i el cors, veient que *babbo* era adreçat a Pons, s'inquieta⁴⁹⁶. Napoleó, davant d'un vell antagonista, decidí exigir més diners per les concessions, i sobretot sabia que Pons havia fet varies trampes per no versar a la Legió, que es finançava amb els guanys de l'activitat extractava, el degut. Bonaparte llavors començà un complex joc de pressions i xantatges, al qual responia l'administrador, que òbviament provava cert gust a poder resistir davant qui li havia amargat la vida obligant-lo a acceptar l'encàrrec a l'Elba, fins que però el cors guanyà la partida. En el fons, eren dos exiliats en el a mateixa condició, i al final aconseguiren certa convivència. Obtinguda una mica seguretat financera, el projecte d'un estat illenc semblava ben encarrilat⁴⁹⁷.

Els passos de Napoleó pareixen recordar aquells del seu mite, Pasquale Paoli. Ja primer d'arribar a Portoferraio, que escullí com capital, adreçava un missatge a la població que terminava amb l'exclamació: «jo us faré de bon pare, sigueu vosaltres uns bons fills»⁴⁹⁸. Aquests fills, hem vist, estaven dividits en camarilles, i Napoleó aconsegueix *fare l'unione*. Deslligat de les xarxes familiars que han portat alguns a declarar-se pro-napolitans, altres pro-toscans, altres a favor dels anglesos, Napoleó protagonitza una escena que recorda molt *u babbu*. En una de les primeres excursions, es troba en la localitat campestre de *la Chiusa*, on ha sabut que te algunes propietats un oficial de la seva Guardia Nacional, Odoardo Taddei-Castelli. Aquest, però l'avisava que son pare Lazzaro que hi viu és el capitost del partit fidel del Príncep de Piombino, és a dir el pretendent. Napoleó vol igualment fer-li visita, i després d'una llarga conversació, en la qual Bonaparte demostra conèixer bé l'Elba i els seus problemes, l'home esdevindrà seu fervent sostenidor⁴⁹⁹. Igual que Paoli davant d'antics rivals com Tommaso Cervione, la figura carismàtica i magnètica aconsegueix sobrepassar les divisions partidistes.

⁴⁹⁶ P. Bartel *op. Cit.*, pp. 79-80.

⁴⁹⁷ Per aquest episodi, a part de les memòries de Pons de l'Hérault, vegeu: P. Bartel *op. Cit.*, pp. 72-95

⁴⁹⁸ V. Melli Ponce de Leon *op. Cit.*, p. 37. A diferència del que diu Scott, Napoleó no canvià el nom de la capital en Cosmopoli, aquest era el nom que tenia en els segle XVI en honor a Cosimo I. L'escriptor escocès diu que el nom original era Comopoli, en honor a la ciutat de Como, i que Bonaparte el recuperà canviant-ho en Cosmopoli, en el sentit de "ciutat de totes les nacions": W. Scott *op. Cit.*, p. 247 i 264.

⁴⁹⁹ P. Bartel *op. Cit.*, pp. 82-83; V. Melli de Leon *op. Cit.*, pp. 43-44.

Unificat el país, l'Emperador s'interessa a la prosperitat del seu estat lil·liputenc, i comença a projectar una gran campanya de transformació agrícola. Elba és en prevalença montuosa, les planes escassegen i necessiten ser sanejades, mentre els pastors es mouen lliurement pel territori. Com a Còrsega, aquí també es presenta el conflicte entre camperol i ramader, civilització estable i nomadisme salvatge, i Napoleó en aquesta circumstància expressa tota la seva animadversió per qui condueix arments⁵⁰⁰. Membre d'aquell sector de la societat corsa que, com els Paoli, ha obtingut promoció social aplicant el propi treball al terreny que els ramaders volien lliures de tanques i conreus, Bonaparte planifica plantar arbres i vinyes pels pendís dels monts. Castanyes, oliveres i moreres, sembla reproduir el paisatge del Cap Cors o de la Castagniccia, regions que, a sobre, des del cim més alt de l'Illa toscana es deixen veure en els dies de primavera. Aquesta frenesia agrícola, en el fons, és *la coltivatione* o *la mise en valeur* que genovesos i francesos van promoure per Còrsega, que ara Napoleó posa en practica a l'Illa d'Elba.

Bonaparte però, era un home acostumat a dirigir un imperi, i tenia un ego massa gran per poder caber en una petita illa. A part d'aquesta circumstàncies, s'han indicat diversos motius per explicar la decisió d'abandonar les calmes aigües del Tirrè per intentar el darrer cop de ma del Cent Dies. Els seu informadors els tenien ajornat sobre els descontent que el retorn del Borbons havia provocat, tant en l'exèrcit com en la població, mentre des de l'Elba estant no podia ocupar-se dels seu familiars més íntims. El seu únic hereu mascle, el famós Rei de Roma, era en mans del Cancellier Metternich a Viena, mentre Maria Lluïsa d'Àustria, seva segona esposa, vivia una romàntica aventura amorosa amb el Compte de Neipperg, militar i política austríac que havia fet una brillant carrera lluitant contra França. A més, s'especulava sobre d'un complot ordit per Gran Bretanya, França i Àustria, per poder finalment enviar Napoleó a Sant Helena, mentre a Còrsega i a Toscana Louis XVIII havia desplaçat homes de confiança per

---

⁵⁰⁰ P. Bartel *op. Cit.*, pp. 185 i 205-206.

poder assassinar l'Emperador⁵⁰¹. De fet, en realitat la gran por de l'Emperador era trobar-se exiliat en una roca en el mig de l'atlàntic, un temor acompanyat per la eventualitat de venir assassinat. Llavors, l'acció a l'Elba sembla guiada per aquests dos factors, i Bonaparte fa de tot per conquerir els habitants, presentar-se com un monarca legítim, paternal i que gaudeix del favor dels seus súbdits. Com Paoli, o Neuhoﬀ, necessita aparèixer com cap d'estat, garantia davant d'un possible trasllat a l'atlàntic. I com aquests dos, necessita defensar-se, i mostrar com és en grau de garantir l'ordre públic i la prosperitat dels seus subdits.

Per aquests motius, Napoleó com a primera cosa es preocupa de les fortificacions, després de la marina i, finalment, condueix una petita campanya per estendre la sobirania a altres dos illots prop d'Elba. Un cop organitzada la flota i les fortificacions, Napoleó encapçala un desembarc en Pianosa, illa despoblada de l'arxipèlag toscà. No es tracta d'una invasió, ja que formalment feia part del Principat de Piombino, doncs es podien avançar pretensions, i l'illot era totalment buit. A tan sols 23 m sobre el nivell del mar, i amb abundant vegetació, era impossible defensar l'Illa d'incursions piratesques, doncs a partir del final de l'Imperi Romà havia quedat abandonada i era refugi de contrabandistes i pirates. Napoleó, portador de civilització, reprèn els treballs de fortificació i colonització que havia engat fa uns anys quan encare dominava Europa. En aquesta tasca, el cors sembla posar una certa obsessió, car després d'haver-ho planificat tot a Elba, és l'únic territori que li queda per organitzar⁵⁰². Pianosa – avui una càrrec dedicada a detinguts particularment perillosos – era també un indret des del qual milloraria la defensa del reialme, com també l'ocupació de la minúscula roca de Palamaiola, entre Elba i Piombino, que l'Emperador volia fortificar.

Napoleó, en el breu període a l'Elba, sembla repetir tot el que havia fet abans, o dit d'un altra manera sembla jugar al cap d'estat. En un primer moment, els illencs accepten la

⁵⁰¹ P. Bartel *op. Cit.*, pp. 291-330; V. Mellini Ponce de Loen *op. Cit.*, pp153-208; J. Tulard *op. Cit.*, pp. 426-427.

⁵⁰² Segons Godlewski, Napoleó hauria dedicat a Pianosa una llarga desena dels circa tres-cents ordres que va promulgar a com a monarca de l'Illa: *op. Cit.*, p. 41.

seva presència, i ans la construcció de carreteres, de fonts d'aigua, la milloria en l'activitat extractiva o agrícola són una progressos importants. Els dos centres de Porto Ferraio i Porto Longone, experimentaren una ràpida modernització, adquirint la imatge que tenen avui. Malgrat això, en algunes viles el malcontent es va fer manifest davant la imposició de les taxes que les millories requerien, i l'Emperador va haver de mobilitzar la tropa. L'epopeia napoleònica en versió diminuta, en paraules de Scott que apuntava: «llavors, reconeixem, en el govern d'aquest estat en miniatura, la mateixa natura, i els mateixos errors, a través dels quals Bonaparte ha guanyat i perdut el control del món»⁵⁰³.

L'Emperador de l'Elba, com l'anomenava l'escocès, va voler jugar una ultima carta, i com és prou sabut, organitzà l'expedició que el portaria a Paris com a triomfador, i després a Sant Helena com definitivament vençut⁵⁰⁴. En fer així, el cors va donar vida a un altre model, àmpliament aprofitat durant el *Risorgimento* italià: el mite del manipul d'homes que, introduint-se secretament en territori hostil, és capaç de sublevar la població i realitzar una revolució. El primer dels imitadors, fou Murat, que des de Còrsega provà a recupera el Regne de Nàpols, amb el resultat que fou afusellat com un comú bandoler. Anys més tard, i sempre en àmbit itàlics, Giusppe Mazzini, genovès i republicà, serà força deutor d'aquesta idea, que, Giuseppe Garibaldi, un altre cap militar relegat en el seu moment en l'Illa de Caprera en L'Estret de Bonifacio, intentaria posar en practica fins a aconseguir-ho a Sicília, l'11 de maig de 1860.

⁵⁰³ W. Scott *op. Cit.*, p. 259.

⁵⁰⁴ Per la preparació del cop de mà, vegeu: G. Godlewski *op. Cit.*, pp. 111-243; V. Mellini Ponce de Loen *op. Cit.*, pp. 186-227.

CAPÍTOL VI

LA CONSTRUCCIÓ DE L'ESTAT ITALIÀ

A la conca mediterrània el pas entre els segles XVIII i XIX va trasbalsar tot aquell món que l'historiador Ferrand Baraudel havia descrit. L'esclat de la Revolució francesa, les guerres que en seguiren i la epopeia napoleònica tingueren – com s'acaba de veure – força conseqüències per les illes d'aquesta part de Mediterrani. Còrsega fou contesa entre britànics i francesos, Sardenya (com Sicília) fou refugi d'una dinastia en fuga, Menorca tornà a a fer part de la Monarquia hispànica, Malta i les Illes Iòniques esdevenien protectorats a britànics. Durant els mesos en que Elba fou un mínuscul “imperi”, diversos patriotes italians esperaven que un retorn de Napoleó, ara com alliberador del *bel paese*, fos garantia d'una reorganització nacional de la Península⁵⁰⁵. En aquest escenari, preludi a un espai dividit en nacions, es celebra la difusió dels nacionalismes moderns, l'element que completa la transformació endegada al segle XVIII i genera la realitat que es pot apreciar avui. En la Mediterrània del segle XIX, i en el seu vessant occidental, l'atenció no pot que fixar-se en el *Risorgimento*, aquell moviment polític i cultural que va acabar amb la creació d'un estat unitari a la Península Italiana. Es tracta d'un procés que interessa tant Sardenya, com part del resultat d'aquell procés i “bressol” jurídic d'aquell Estat (recordem com els Savoia eren Reis gràcies a l'Illa), com Còrsega, terra culturalment molt lligada al *bel paese*. Tanmateix el nacionalisme vuitcentista va interessar també la Península Ibèrica, que en la Monarquia hispànica va comportar la la formació d'unes tensions centrífugues que, a Catalunya, portaren a la anomenada Renaixença i al naixement del catalanisme. Per tant és important, en aquest capítol, resumir el procés històric que va acabar amb la formació del Regne d'Itàlia, per passar, en els propers, a assenyalar les característiques amb les quals aquest procés va interactuar amb la dinàmica històrica de l'arxipèlag sard-cors.

Les itàlies abans d'Itàlia

La Península itàlica durant aquest període es trobava dividida entre diferents entitats

⁵⁰⁵ V. Mellini Ponce de Leon *op. Cit.*, pp. 186-189 i 268-275. L'autor parla d'un projecte redactats per 14 “patriotes” italians, destinat a proclamar Napoleó Rei d'Itàlia i Emperador del Romans.

estatals de tipus patrimonial, malgrat el fet que Napoleó hagués intentat de reduir-ne el numero i modernitzar-ne la natura. Entre totes aquestes realitats, existien grans diferències de tipus cultural, econòmic, lingüístic i, en definitiva, antropològic. Eren diferències que depenien d'una història caracteritzada més per la separació que per la voluntat unificadora, i que es reflectia sobre el territori en la presència de diversos centres urbans amb rang de capital. Nàpols, metròpoli mediterrània i important centre cultural, amb Carles de Borbó s'abellia amb una modern palau reial, imitació de Versailles, que testimoniava l'ambició de la Monarquia partenopea. Roma no era la gran ciutat que es pot admirar avui, però era sempre la capital del món catòlic, i el Papa figurava encara com a important actor de la política italiana. En el Plana Padana, Torí, capital dels dominis savoienecs, i Milà, englobada dins de l'Imperi austríac després de 1815, representaven altres dos centres de poder, polític i econòmic, destinades a entrar en una dinàmica de creixement – i rivalitat – al llarg de tot el vuit-cents.

Els orígens de tot el procés que unificarà aquest espai peninsular variegat, és a dir el *Risorgimento*, es fan remuntar al període napoleònic. Aleshores, sense arribar a la unitat, es desenvoluparen algunes experiències institucionals de signe republicà (Cispadana, Cisalpina i Partenopea) o monàrquic (regnes d'Etrúria, de Nàpols i d'Itàlia) que seran fonamentals pels “patriotes” italians. Després de la Pau de Viena (1815), que en part restaurava la situació precedent, tornaren a regnar dinasties que, efectivament, no eren autòctones. La Península Italiana i les seves illes estaven dividides entre una branca dels Borbons d'Espanya, que regnaven a les Dues Sicílies (Borbó-Dues Sicílies) i els Habsburg. Aquests, a través branques col·laterals controlaven el Gran Ducat de Toscana i els petits Estats entre aquest territori i Emília (Ducat de Mòdena i Reggio, Ducat de Parma i Piacenza; aquest passat en 1847 als Borbons-Parma) mentre Venècia, la Llombardia i la part dels Alps que l'envolten formaven el Regne Llombardovènet, part de l'Imperi Austríac. El Regne de Sardenya, que en la seva part continental incloïa el Piemont, Niça, el territori de l'antiga República de Gènova, i els Ducats d'Aosta i Savoia, era regnat per la dinastia que prenia el nom d'aquesta última regió alpina. Els Savoia, futurs reis d'Itàlia, en principi eren senyors militars, abans comtes i després

ducs, que a causa d'una posició infeliç entre els dominis del Rei de França, en continua expansió des de almenys el segle XV, i la Confederació Helvètica, ben combativa i protestant, acabaren dirigint les seves ambicions territorials i dinàstiques al nord de la Península Italiana, tot i continuant a mantenir el fort lligam amb la cultura francòfona (la llengua culta era el francès).

Aquestes diferències dinàstiques (i d'origen de les famílies reials), a més, es sumaven a l'extraordinària quantitat d'idiomes parlats. De fet, l'italià com a tal no existia, o dit d'una altra manera, amb l'italià s'identificava el toscà literari, una llengua de cultura forjada sobre les obres que Dante Alighieri (1265-1321) i Francesco Petrarca (1304-1374) van escriure a cavall dels segles XIII-XIV. Era una *koinè* que literats, científics i músics utilitzaven com a llengua de cultura, mentre les diferents poblacions feien servir idiomes locals, que sovint pertanyien a diferents dominis lingüístics. De d'aquest punt de vista les itàlies formaven un mosaic, i l'italià era conegut per una minoria, que varia segons els autors entre el 2,5% i el 10%⁵⁰⁶.

El *bel paese*, com diria un dels principals arquitectes de la restauració post-napoleònica, l'austriac Príncep Metternich (1773-1859), era llavors una expressió geogràfica, i àdhuc cultural. La unificació d'aquest mosaic en una unitat política es realitzà relativament en poc temps i, en el benentès que es tracta de fets força més coneguts que els corsos o els sards, tanmateix en donem aquí una breu síntesi⁵⁰⁷. Durant la primera meitat del segle XX es verificaren diversos motins de caire liberal, en particular en 1820-1821, en correspondència a quant es verificava a la Península Ibèrica. En aquella ocasió a Palerm, a Nàpols i en Piemont oficials amb un passat napoleònic es sublevaren, pressionant els Borbons i els Savoia a concedir una constitució. Lluny de voler fundar una pàtria comuna, aquells primers motins – que fracassaren davant la voluntat

⁵⁰⁶ Sobre el numero dels italianoparlants al moment de la unificació hi han diferents opinions, vegeu: T. De Mauro, *Storia linguistica dell'Italia unita*, Laterza, Roma-Bari 1983, p. 43; F. Bruni, *Introduzione*, p. XXXII, a: F. Bruni, (ed.), *L'italiano nelle regioni*, UTET, Torí 1992, pp. XIX-XXXIII.

⁵⁰⁷ Només per seguir es fil dels esdeveniments, vegeu: G. Procacci *op. Cit.*, vol II, pp. 327-391.

d'Àustria i França de mantenir en peu el sistema decidit a Viena – donaren l'empenta a una llarga sèrie de fets similars que travessa tots els anys que arriben fins al 1848. En aquest període una minoria, sobretot en les ciutats del nord, passava a reclamar una revolta popular i republicana, sense però tenir èxit.

Durant la crisi revolucionària del 1848, a Itàlia es verificà primer una obertura liberal i “nacional”. Els diversos monarques arribaren a sostenir les poblacions de Milà i Venècia, que a meitat de març s'havien sublevat contra els Habsburg. El Rei de Sardenya, aquell de les Dues Sicílies, el Granduc de Toscana i fins i tot el Papa enviaren tropes – per la majoria voluntaris – per tal de recolzar les insurreccions, contra de les quals ja es preparava una acció repressiva austríaca. La contradicció entre aquesta decisió, les tendències conservadores de les dinasties regnants i els seus lligams amb Viena, va portar a una involució del context. Mentre es trencava la aliança en clau antiaustríaca, a Venècia, Florència i Roma es declarava la República (encara que no unitària), generant la reacció de casi totes les potències europees, amb l'excepció britànica. Decisiva fou l'expedició que Loius Napoleón – encara no elegit emperador – contra Roma. En breu, i malgrat la presència de Garibaldi amb els seus voluntaris, l'ordre fou restablert. Els esdeveniments cabdals es produïren entre 1859-1861, quan al gruix del territori de l'actual Estat italià – gràcies a una complexa trama diplomàtica entre Paris, Torí i Londres – foren conquerits o annexionats per part del Regne de Sardenya, donant vida al Regne d'Itàlia. Roma, declarada capital quan encara en mans del Papa, fou conquerida un decenni després mentre l'Imperi francès de Napoleó III precipitava després la desfeta de Sedan, i tot el procés, segons les opinions més moderades, es tancaria amb la victòria italiana en la Primera Guerra Mundial.

Donada la complexitat geogràfica, cultural i institucional, la normalització d'una llengua italiana es va dur a terme casi contemporàniament a la construcció ideal i física de l'Estat. La difusió d'un estàndard lingüístic, més enllà de les elits culturals, segons la majoria dels especialistes és una tasca que va ocupar bona part de la vida del Regne

d'Itàlia (1861-1946)⁵⁰⁸. El seu principal impulsor fou Alessandro Manzoni (1785-1873), que va dedicar gairebé tota la seva carrera intel·lectual a codificar l'italià estàndard. L'escriptor milanès, en la llarga fase de redacció dels *Promessi Sposi* (publicat per primera vegada el 1823 i reeditat els anys 1827, 1840 i 1842 amb significatius canvis lingüístics), va crear un estàndard, actualitzant el toscà literari amb el dialecte popular de Florència, considerat com el descendent de l'idioma de Dante. Gràcies a aquesta contribució va tenir un paper clau, entre 1862 i 1868, en la Comissió per la unificació de la llengua, per la qual va preparar una relació final amb un títol prou clar, *de la unitat de la llengua italiana i dels mitjans per difondre-la*. En aquest escrit Manzoni admetia que «una nació a la qual estiguin en vigor diferents idiomes, i que aposti per tenir una llengua comuna, troba naturalment en aquesta varietat [d'idiomes] un primer i potent obstacle al seu intent»⁵⁰⁹. La falta d'unitat lingüística del nou Estat i l'escassa difusió de l'idioma nacional eren, doncs, un fets ben coneguts durant el *Risorgimento*, i naturalment el més conscient d'això era el principal responsable de la codificació de l'italià.

Risorgimento

Per començar seria oportú aturar-nos a reflexionar una mica sobre allò que considerem obvi, és a dir el mateix mot. Genèricament, el terme ha estat interpretat i utilitzat per indicar el període històric de la fundació, oficialment heroica i lineal, de l'actual Estat italià. D'entrada, la gènesi del mateix mot ens pot dir moltes coses sobre d'aquest procés, ja que la paraula, tot i existir des del segle XVIII quan s'utilitzava com a sinònim de *rinascimento* (renaixement, en el sentit del moviment cultural dels segles XIV-XV), comença a definir tot la dinàmica de construcció del Regne d'Itàlia només durant l'últim vintenni del nou-cent. Precisament aquest terme s'afirma a partir de quan, durant

⁵⁰⁸ El concepte d'imposició és utilitzat clarament, i correctament, a: R. Del Guerra, G. Gómez, *Llengua, dialecte, nació, ètnia. Llengua i poder a Itàlia*, Edicions de la Magrana, Barcelona 1986, p. 52-57.

⁵⁰⁹ A. Manzoni, *Dell'unità della lingua italiana e dei mezzi per diffonderla*, p. 375 a: ÍDEM, R. Bacchelli (ed.) *Opere*, Riccardo Ricciardi Editore, Milà-Nàpols 1953, pp. 375-381. Per a la història de la llengua italiana, vegeu: T. De Mauro *op. Cit.*; R. Tesi *Storia dell'italiano. La formazione della lingua comune*. Torí, Zanichelli, 2007.

l'Exposició General Italiana del 1884 a Torí, fou dedicat un pavelló al *Risorgimento* i al seu heroi institucional, Vittorio Emanuele II (1820-1878), el primer Rei d'Itàlia (l'altre heroi, no institucional però molt popular, era Giuseppe Garibaldi)⁵¹⁰. A vint anys de la realització de l'estat unitari, el mite de la seva construcció ja està codificat i cosificat.

Ressorgiment és un concepte que inclou la idea d'un passat gloriós i al mateix temps d'una decadència, i que precisament es refereix a la resurrecció després d'aquest període negatiu. Els italians d'avui associen aquest concepte amb el procés d'unificació de la península, gràcies, òbviament, a la manera en la qual la historiografia, en particular aquella de tradició savoiensa i nacionalista-conservadora, ha codificat la versió mítica i hagiogràfica d'aquest període històric. Aquesta versió es va difondre sobretot a través de la literatura popular i la novel·la històrica, que pràcticament representa la versió “oficial” fins als nostres dies⁵¹¹. Segons aquesta *vulgata* un moviment linear, espontani i relativament popular va treballar, tant al continent com a les illes, per assolir l'alliberament del domini estranger (representat per les dinasties “no italianes”) i la formació d'un únic estat nació. Entre intents revolucionaris fracassats i divisions internes el moviment creix, fins a que els reis de la casa dels Savoia-Carignano, primer Carlo Alberto (1798-1849) i després Vittorio Emanuele II, en van compartir parcialment els ideals. Gràcies als dos monarques, es va donar pas finalment a la formació d'un “estat nació” que mancomunava tota la Península Italiana. El moviment és presentat

⁵¹⁰ Consulteu la veu “Risorgimento” de la versió en línia del *Dizionario di Storia Moderna e Contemporanea*, Paravia/Bruno Mondari. http://www.pbmstoria.it/dizionari/storia_mod/r/r064.htm, consultada el 23-I-2011.

⁵¹¹ Per una panoràmica sobre l'ensenyament de la “història pàtria” en la segona meitat del segle XIX, vegeu: A. Scenzi, *Da plebe a popolo. L'insegnamento della storia nazionale nella scuola elementare dalla Legge Casati alla fine del secolo XIX*, a: R. Sani, A. Tedde, *Maestri e istruzione popolare in Italia tra Otto e Novecento. Interpretazioni, prospettive di ricerca, esperienze in Sardegna*, Vita e Pensiero, Milà 2003, pp. 120-193. L'obra de literatura popular que més ha funcionat com a vehicle de la versió oficial i d'una “identificació” italiana, és un llibre per adolescents, estructurat com si fos un diari escrit per un alumne d'una escola de Torí, en el qual es troben tots els episodis i personatges claus del *Risorgimento*, i en particular Garibaldi: E. De Amicis, *Cuore*, Treves, Torí 1866. Sobre aquesta obra literària, el seu autor i el projecte pedagògic al seu voltant, vegeu: P. Boero, G. Genovesi, *Cuore. De Amicis tra critica e utopia*, Franco Angeli, Milà 2009. Per una orientació de les diverses interpretacions del període ressorgimental, vegeu: W. Maturi, *Interpretazioni del Risorgimento*, Einaudi, Torí 1962; L. Riall, *The Italian Risorgimento. State, Society and National Unification*, Routledge, Londres 1994, pp. 1-10; R. Romeo, *Il giudizio storico sul Risorgimento*, Bonanno, Acireale 1987.

com variegat, una galàxia en la qual conviuen idealistes romàntics, revolucionaris republicans i legitimistes monàrquics, però tots units i d'acords en realitzar la casa comuna. D'aquesta manera el ressorgiment és banalment interpretat com la realització d'un «disseny providencial mitjançant l'acció de moviments contraposats, que però en el fons conspiraven cap a una solució presentada com inevitable i irreversible en els seus dos aspectes fonamentals: la unitat i la monarquia savoienca»⁵¹².

Es tracta d'una lectura històrica que avui resulta totalment superada, que però torna actual en el intent de reanimar un amor patri que els italians han vist dramàticament caure durant els últims anys, a causa tant de les seves forces centrífugues quant d'una imatge exterior sempre més negativa, derivada de la corrupció i les *boutades* de la seva classe política⁵¹³. Durant tot el 2011, en el context de les celebracions oficials pel 150 anys de la fundació de l'Estat italià, per exemple, es podia assistir encara a discursos que, sense cap visió crítica, avalaven la convicció de que el *Risorgimento* ha estat la lluita de tots els italians per l'assoliment d'un *estat nació unitari* i d'una pàtria comuna.

La realitat, però, és ben diferent de com es dibuixa des de l'oficialitat de les commemoracions i dels aniversaris, sobretot quan es tracta d'estats compostats per parts tant diferents com en el cas italià. Si mirem a fons, i sense les gafes de l'autocelebració, en tot el procés hi trobarem una història gens linear, amb passos falsos, avenços i decepcions. Sobretot hi trobarem que no es tracta gens ni mica d'un moviment unitari, sinó variegat, amb sectors en insanable contrast entre ells. El Ressorgiment no és simplement la fel·l·lç i afortunada lluita d'un poble per la llibertat, el progrés i la autodeterminació, sinó és tracta d'un període de confrontacions entre diferents faccions polítiques, dinasties i Estats, cadascú amb els propis objectius particulars. És per aquest motiu que últimament durant celebracions oficials per la unificació de la península (amb

⁵¹² G. Candeloro, *Introduzione*, p. 10 a: A. Gramsci, E. Fubini, (ed.), *Sul Risorgimento*, Editori Riuniti, Roma 1967, pp. 7-21.

⁵¹³ Per una mirada a les idiosincràsies de la societat italiana actual, vegeu: A. Mammone, G. A. Veltri (eds.), *Italy Today*, Routledge, Nova York 2010; C. Richards, *The New Italians*, Penguin Londres 1994.

les illes) sempre més comú encontrar, al costat dels defensors de la versió oficial, també protestes d'els que avui és consideren descendents d'aquells que desitjaven un altra Itàlia, com ara el moviment neoborbònic que reivindica el paper del Regne de les Dues Sicílies⁵¹⁴.

Quina Itàlia?

En un medi caracteritzat per diferències evidents i en la qual només una minoria apostava per construir una pàtria comuna, eren moltes les diferències sobre la forma, l'organització territorial i l'extensió que havia de tenir la nova realitat estatal. Al voltant d'aquestes qüestions es formaren, a grans trets, dos bàndols: d'un costat els partidaris d'un estat unitari, i en l'altre aquells que preferien una solució (con)federal. A aquesta divisió hem d'afegir aquella entre elements demòcrata-republicans, oposats a liberals i monàrquics, transversals a la dicotomia (con)federalisme/unitarisme, i que contribuïen a complicar ulteriorment el quadre general.

Existeix un cert consens historiogràfic en indicar el genovès Giuseppe Mazzini (1805-1872) com el principal ideòleg de la Itàlia unificada. Aquest professava la construcció d'un estat republicà i democràtic, i vaticinava com el *bel paese* fos investit d'una missió civilitzadora basada en la llibertat dels pobles europeus. En la seva visió, carregada de misticisme, parla d'una “tercera Roma”, després de la primera imperial i la segona papal, referència ideal i política de tots els pobles del vell continent. Aquests, un cop construït el seu propi estat nacional, formarien una federació europea sota la direcció, òbviament, de Roma, designada com a capital d'una comunitat d'estats (europeus)⁵¹⁵. Mazzini, un veritable revolucionari professional perseguit per diferents governs continentals (a excepció del britànic), va tenir una importància cabdal en el moviment italià. Fou gràcies a la seva labor, política i propagandística, si la idea d'una Itàlia unificada es va difondre a partir, diguem, del 1840. Aquest fet, li va permetre exercir una gran influència sobre tots els demòcrates-republicans italians (unitaristes i no),

⁵¹⁴ Vegeu: <http://www.neoborbonici.it/portal/index.php> web consultada el 4-IV-2013.

⁵¹⁵ S. Mastellone, *Il progetto politico di Mazzini (Italia-Europa)*, Leo S. Olschki, Florència 1994.

encara que molts acabessin criticant-lo⁵¹⁶. La seva importància, però, és també de cara al debat polític europeu. Segons un dels seus més influents estudiosos, l'italià Salvo Mastellone (1920-2012), el mateix Manifest del Partit Comunista de 1848 era, en part, una reacció a la crítica del comunisme i del socialisme utòpic feta pel mateix Mazzini, en una sèrie d'articles redactats pel *People Journal's* entre 1846-48⁵¹⁷.

La seva importància radica, com va assenyalar justament el filòsof anglès Bertrand Russell (1872-1970), en el fet de vindicar Itàlia com el centre d'una nova civilització i en profetitzar-li un futur gloriós com a promotora d'una nova era per a Europa⁵¹⁸. Aquesta visió, al mateix temps mística, catòlica i revolucionària, va guanyar terreny en petits grups aplegats en l'organització semiclandestina *Giovine Italia* (Jove Itàlia), fundada a Marsella l'any 1831. Segons Mazzini aquesta havia de fer part, junt amb altres associacions com ara la *Młoda Polska* (Jove Polònia), la *Jeune Suisse* (Jove Suïssa), o la *Jungen Deutschland* (Jove Alemanya), d'una estructura comuna, la *Giovine Europa* (Jove Europa), mena d'internacional finalitzada a la realització de la idea d'una “Europa dels pobles”. Mentre a finals dels anys trenta del vuit-cents les sucursals europees havien casi desaparegut, aquella italiana, malgrat la continua repressió, era encara molt activa. L'any 1848 es transformà en *Associazione Nazionale Italiana*, menys perseguida però igualment percebuda com un perill per totes les policies de les itàlies. El moviment, però, no va tenir difusió més enllà d'uns reduïts cercles formats per la petita i mitjana burgesia urbana i pels artesans, mentre del seu missatge estaven exclosos els pagesos, és a dir la majoria del “poble” al qual s'apel·lava Mazzini. Efectivament els revolucionaris, italians i no, tenien d'aquests una pèssima opinió, com admetia Giuseppe Garibaldi mentre constatava que dels seus voluntaris cap era pagès, i afegia: «aquesta classe robusta i laboriosa no fa part de nosaltres, és del cura, amb el

⁵¹⁶ Per una biografia de Mazzini, vegeu: G. Belardelli, *Mazzini*, Il Mulino, Bolonya 2010; J. Y. Fretingé, *Giuseppe Mazzini. Père de l'unité italienne*, Fayard, Paris 2006; D. Mack Smith, *Mazzini*, Rizzoli, Milà 1993.

⁵¹⁷ S. Mastellone, *Mazzini and Marx. Thoughts Upon Democracy in Europe*, Praeger, Westport 2003; W. Roberts, *Prophet in Exile. Joseph Mazzini in England (1837-1868)*, Peter Lang, Nova York 1989, pp. 77-108.

⁵¹⁸ B. Russel, *Freedom and Organisation*, Londres, Georg Allen & Unwin Ltd., Londres 1964 (1934), pp. 396-403.

vinde de l'enyorança. I no hi ha tan sols un exemple d'haver-ne vist entre els voluntaris [les camises roges]. Ells serveixen, però per obligació, i són els instruments més eficaços del despotisme i del clergat»⁵¹⁹.

Per aquest motiu segons Antonio Gramsci (1891-1937), filosof marxista originari d'un petit poble sard, tots els intents revolucionaris de Mazzini (i d'altres republicans), culminats en la República romana (1848-1849), van fracassar perquè no havien prospectat un efectiu millorament material de les condicions de vida dels “italians”⁵²⁰. I, en veritat, fou el mateix Mazzini a reivindicar com el seu republicanisme democràtic apel·lés a un “sacrifici”, o al compliment d'un “deure”, en nom del que ell concebia com el progrés de la humanitat. Aquests, no era directament lligat millorament de les condicions de l'individu, o millor dit, postposava aquest a l'aconseguiment del primer.

En el bàndol que s'oposava a una Itàlia unificada, al qual militaven tant republicans contraris a la unitat com legitimistes favorables a una monarquia plural, destacaven dos pensadors: Carlo Cattaneo (1801-1869) i Vincenzo Gioberti (1801-1852)⁵²¹. El primer, intel·lectual profund i polifacètic, era exponent de la elit milanesa ben aclimatada en la Llombardia austríaca. Cattaneo demostra un gran interès per les solucions federals helvètiques i estatunidenques, mentre era admirador del liberalisme britànic. Després d'haver considerat possible una reforma federal de l'Imperi austríac, i en aquest sentit haver participat a la revolta que en 1848 foragità els imperials de Milà, finalment proposà, sense èxit, uns Estats Units d'Itàlia⁵²². No es tractava d'un personatge aïllat,

⁵¹⁹ G. Garibaldi, *I Mille*, Carlo Delfino, Càller 2007 (ed. Original: Tipografia e Litografia Camilla e Bertolero 1874), p. 4, nota 1.

⁵²⁰ A. Gramsci, *Il problema della direzione politica nella formazione e nello sviluppo della nazione e dello stato moderno in Italia*, a: ÍDEM, E. Fubini (ed.), *op. Cit.*, pp. 62-94.

⁵²¹ Per al pensament de Cattaneo i el federalisme durant el Rissorgiment, vegeu: M. Fugazza, *Carlo Cattaneo. Scienza e società, 1850-1868*, Franco Angeli, Milà 1989; C. M. Lovett, *Carlo Cattaneo and the Politics of the Risorgimento. 1820-1860*, Martinus Nijhoff, La Haia 1972; D. Vimercati (ed.), *Stati uniti d'Italia: il federalismo, le leghe*, SugarCo, Milà 1991. Per Gioberti, vegeu: G. Rumi, *Gioberti*, Il Mulino, Bolonya 1999; M. Sancipriano, *Vincenzo Gioberti. Progetti etico-politici nel Risorgimento*, Studium, Roma 1997.

⁵²² Un recull d'escrits sobre aquesta opció, amb important introducció a càrrec del filosof i polític Norberto Bobbio (1909-2004), fou publicada en una data tan clau com el 1945: N. Bobbio (ed.) C.

sinó que en podem adscriure altres, a aquesta tradició, com ara el venecià Daniele Manin (1804-1857) o el milanès Giuseppe Ferrari (1811-1876)⁵²³. Gioberti, per la seva banda, era un eclesiàstic, particularment preocupat per la revolució i, doncs, partidari d'una versió liberal-conservadora del projecte del *Risorgimento*. La seva figura és molt important, perquè en el seu intent de solucionar el problema nacional d'Itàlia sense afavorir la revolució social (i maçònica) va proposar una federació entre els estats existents, primer sota el control del papa Pius IX (una opció anomenada “neoguelfisme”) i, després que aquest es mostrés contrari al liberalisme, suggerint en lloc seu la dinastia dels Savoia (sempre que acceptés el liberalisme). Gioberti respectava en bona part la intuïció de Mazzini de lligar la nació a l'històric paper universal de Roma, en la idea d'una Itàlia que es situés al centre d'una nova civilització europea (i universal), com es desprèn fàcilment pel títol de la seva obra principal, *Del primato morale e civile degli italiani*⁵²⁴. A diferència que el seu rival genovès, Gioberti s'imaginava una Itàlia plural, liberal-moderada i sota el lideratge del papa o d'un rei.

L'engany del *Risorgimento*

Les dues idees d'Itàlia – genèricament una unificada i una composta – eren ben diferents, i al llarg de tot el procés d'unificació s'anirien alternant iniciatives de caràcter diferent: ara liberals, ara democràtiques i unitàries, ara (con)federalistes. En tots els casos, l'aspiració general era crear un estat nou, modern i que donés als italians una pàtria, ja fos unificada o federada, democràtica o monàrquica, però que sobretot assegurés un futur prometedor pel seu poble. Els Savoia, després d'haver perseguit durament tant els republicans com els liberals, van entrar en aquest joc a mitjans segle, amb el regnat de Carlo Alberto (1831-1849) amb el qual, recordem, el títol de Rei de Sardenya va passar de la dinastia principal (Savoia) a una seva branca menor (Savoia-Carignano)⁵²⁵. A partir d'ell, la política de la Casa de Savoia va canviar, i llavors el joc

---

Cattaneo, *Stati Uniti d'Italia*, Chiantore, Torí 1945.

⁵²³ Sobre aquests dos personatges, vegeu: P. Ginsborg, *Daniele Manin e la rivolta veneziana del 1848-49*, Einaudi, Torí 2007 edició original en anglès: Cambridge University Press 1979); M. Schiattone, *Alle origini del federalismo italiano. Giuseppe Ferrari*, Edizioni Dedalo, Bari 1996.

⁵²⁴ V. Gioberti, *Del primato morale e civile degli italiani*, Tipografia Elvetica, Capolago 1844.

⁵²⁵ Per la figura d'aquest rei, vegeu: M. Brignoli, *Carlo Alberto ultimo re di Sardegna (1798-1849)*,

era intentar aprofitar del moviment patriòtic per eixamplar el propis dominis al nord d'Itàlia. El moment clau va ser el 1848. Aquell any, Carlo Alberto, després d'haver promogut reformes liberals all llarg dels anys quaranta, aprofità unes revoltes antiaustríaques a Milà i Venècia per declarar la guerra, sota la forta pressió dels liberals piemontesos, a Viena (Primera Guerra d'Independència 1848-1849). Carlo Alberto era aliat amb el Rei les Dues Sicílies i el Gran Duc de Toscana, mentre fins i tot el Papa Pius IX va enviar un contingent de voluntaris. L'intent va fracassar pel temor de l'esclat d'una revolució i per la desconfiança entre els monarques italians, que van abandonar Carlo Alberto davant dels austríacs. Efectivament la intervenció toscana, napolitana i papal havia estat obtinguda sota una forta pressió popular, que havia obligat també a la concessió de reformes lliberals. El moment representava l'auge de la idea d'Itàlia composta, moderada i neoguelfa, però la sèrie de contradiccions que generava la conducta dels Governos de Nàpols, Roma i Florència – els tres profundament lligats a l'Imperi austríac – la qual cosa va donar pas a revolucions democràtiques, i a la fugida de les respectives cases regnats (i del Papa)⁵²⁶. Per part seva, Carlo Alberto, que havia entrat a Milà, movia fitxes per annexionar-se Llombardia, suscitant les protestes de quants, com Carlo Cattaneo, preferien una federació considerant el Regne de Sardenya una realitat excessivament conservadora (sinó reaccionaria).

En aquest context, la participació de Mazzini fou fonamental. El pensador i polític italià, que es trobava en exili a Londres des de fa un decenni, en el moment de l'eclosió revolucionaria del 1848 es va precipitar en la Península Italiana. Aquí, després d'haver intentat convèncer inútilment els dirigents de la revolta milanesa a proclamar la república, va arribar a Roma, on va fundar i dirigir la República romana (1848-1849). Mazzini, que compartia el poder amb altres dos exponents del moviment democràtic romà – Carlo Armellini (1777-1863) i Aurelio Saffi (1819-1890) – amenaçava de crear

---

Franco Angeli, Milà 2007; P. Pinto, *Carlo Alberto. Il Savoia amletico*, Rizzoli, Milà 1986; N. Rodolico, *Carlo Alberto*, Le Monnier, Florència 1931-1943 (III volums); M. Ruggiero, *L'eredità di Carlo Alberto*, Rusconi, Milà 1995.

⁵²⁶ G. Candeloro, *Storia dell'Italia moderna*, vol. III, Feltrinelli, Milà 1960; S. J. Wolf, *La storia politica e sociale*, pp. 361-508. a: R. Romano, C. Vivanti (eds.) *Storia d'Italia*, vol. III, Einaudi, Torí 1973, pp. 5-508.

una República Italiana amb la participació de les altres dues repúbliques que, gairebé al mateix temps, s'havien proclamat. Eren aquelles de Toscana, sota el triumvirat de Francesco Domenico Guerrazzi (1804-1873), Giuseppe Montanelli (1813-1862) e Giuseppe Mazzoni (1808-1880), i de Venècia, on el líder era Daniele Manin (1804-1857)⁵²⁷. Davant d'aquesta amenaça, suprimida per la intervenció de tots els exèrcits de la Europa de la Restauració (incloent-hi un contingent enviat a Roma pels Borbons espanyols), els Savoia, i tots aquells que s'havien mantingut als marges del moviment ressorgimental, van començar a implicar-s'hi. La majoria dels neòfites afavoria les opcions més moderades i conservadores, amb la clara intenció d'evitar que la realització dels ideals del *Risorgimento* portés a una revolució popular que portés a la instauració d'una república democràtica⁵²⁸.

La construcció d'aquest regne unitari és la gran epopeia nacional italiana, que tingué en Camillo Benso (1810-1861) – comte de Cavour, Primer Ministre del Regne de Sardenya (1852-1859) i del Regne d'Itàlia (1861) – l'hàbil polític que aconseguí cooptar una part del moviment democràtic amb la fundació de la *Società Nazionale* (1857, el seu mot era *Italia e Vittorio Emauele*). Exponent de la noblesa piemontesa amb actitud emprenedora i d'idees liberals, Cavour, utilitzant hàbilment l'amenaça d'una revolució, obtingué el suport de Napoleó III. Gràcies al seu suport, el Regne de Sardenya va poder conduir victoriosament la Segona Guerra d'Independència (1859-60) i obtenir Milà i la Llombardia⁵²⁹. Són notes les vicissituds que portaren aquest a mullar-se amb Itàlia, així i com és prou conegut el seu projecte de dividir el país en tres regnes. És probablement

⁵²⁷ Sobre les revolucions democràtiques italianes del 1848-1849, vegeu: P. Ginsborg *op. Cit.*; C. Ronchi, *I democratici fiorentini e la rivoluzione del '48-'49*, Barbera, Firenze 1963; M. Severini, *La Repubblica Romana del '49*, Marsilio, Venècia 2011.

⁵²⁸ Es tracta d'una reflexió polèmica de Mazzini, que després Gramsci va desenvolupar fins a criticar els patriotes italians com una minoria heroica però excessivament idealista, una mena d'elit desconnectada dels interessos populars i dels reals problemes materials de la societat: A. Gramsci, *Le interpretazioni del Risorgimento*, pp. 52-54 a: ÍDEM, E. Fubini (eds.) *op. Cit.*, pp. 44-57; G. Mazzini, *Né apostati né ribelli*, a: T. Grandi, A. Comba (eds.), *Mazzini. Scritti Politici*, UTET, Torí 1972, pp. 831-836.

⁵²⁹ Sobre la figura de Cavour, per una indicació vegeu: L. Cafagna, *Cavour*, Il Mulino, Bolonya 1996; D. Mack Smith, *Cavour*, Weidenfeld and Nicolson, Londres 1985; R. Romeo, *Cavour e il suo tempo*, Laterza, Roma-Bari 1969-1984 (III volums); ÍDEM, *Vita di Cavour*, Laterza, Roma-Bari 1990.

menys conegut el fet que l'Emperador cors dels francesos en joventut ja havia demostrat un cert interès a la qüestió italiana, fins a flirtejar amb els ambients conspiradors de Bolonya al temps de les insurreccions dels anys trenta⁵³⁰. Una implicació que continuaria els anys després, i que segons una lectura feta també per historiadors francesos, remarcaria la importància dels Bonaparte en l'afirmació d'una Europa *nacional*, i no pas *dinàstica*⁵³¹. L'ajut napoleònic, del reste, no era contemplat només per Cavour, el mateix Cattaneo, abans de l'aliança franc-sarda, hi comptava, pensant que un Imperi construït per un Bonaparte no podria no incloure Còrsega i Itàlia (almenys aquella septentrional).

L'altre protagonista és Giuseppe Garibaldi, que ja vantava un llarg currículum com a corsari, revolucionari i líder militar, quan va conduir una campanya militar per ocupar Sicília i el sud Itàlia. Aquesta, contràriament a l'hagiografia que parla d'una aventura romàntica en ajut d'una sublevació espontània, era molt ben organitzada i finançada⁵³². L'expedició dels *Mille* és un fet complex en el qual intervingueren la diplomàcia anglesa, el notables locals del Regne de les Dues Sicílies, el mateix Mazzini i fins i tot la *màfia* i la *camorra*, gràcies a la qual Garibaldi s'apoderà de tot el sud Itàlia. En aquesta situació la gran jugada de Cavour fou “convertir-se” a aquella idea d'unitat que fins llavors la majoria dels liberals moderats piemontesos rebutjaven⁵³³. Entre 1860 i 1861 el Comte annexionava, a través de plebiscits, Toscana, Emília i Llombardia, mentre – invadint territoris pontificis (Marques i Úmbria) – en presentava amb un exèrcit en “ajuda” de Garibaldi. Aquest, davant la probabilitat d'enfrontar-se a l'exèrcit

⁵³⁰ B. Ménager, *Les Napoléons du Peuple*, Aubier, Paris 1988; D. Spadoni, «Napoleonidi e corsi nel moto italiano del 1830-1831», a: *Archivio Storico di Corsica*, a. VI (1930), núm. 4, pp. 423-470; ÍDEM, «Il processo romani dei corsi nel 1831» a: *ibidem*, a. XIII (1937), núm. 2, pp. 162-169.

⁵³¹ És el que es desprèn de la lectura de P. Henry, *Napoléon III et les peuples*, Imprimerie Louis Jean, Gap 1943, en particular les pp. 59-73. Sobre aquests qüestió, vegeu també: S. J. Woolf, *La Europa napoleónica* op. Cit., p. 14.

⁵³² La bibliografia sobre Garibaldi és amplia, per una indicació, vegeu: M. Gallo *Garibaldi. La force d'un destin*, Fayard, Paris 1982; M. Milani, *Giuseppe Garibaldi. Biografia critica*, Mursia, Milà 1982; M. Isnenghi, *Garibaldi fu ferito. Storia e mito di un rivoluzionario disciplinato*, Donzelli, Roma 2007; D. Mack Smith, *Garibaldi. Una grande vita in breve*, Laterza, Bari 1970; J. G. Ridley, *Garibaldi*, Phoenix Press, Londres 2001. Per una lectura polèmica i per la construcció del mite, vegeu: L. Riall, *Garibaldi. Invention of a Hero*, Yale University Press, New Haven 2007.

⁵³³ S. J. Woolf, *Il Risorgimento italiano*, Einaudi, Torí 1981, vol. II, pp. 612-690.

sard-piemontès (el Rei havia declarat que no dubtaria en utilitzar la força contra els *Mille*), va preferir obeir a l'ordre de Vittorio Emanuele que imposava al General l'entrega dels territoris que havia conquerit⁵³⁴. Per assolir aquest objectiu, Vittorio Emanuele i Cavour acceptaren cedir a França els Comtats de Savoia i de Niça, és a dir el mateix bressol de la Casa regnant i la pàtria natal de Garibaldi. El fet, com es pot imaginar, provocà la indignació de “l'heroi dels dos mons” i de tots els mazzinians.

No era exclusivament la qüestió social o la por a una revolució que havien permès aquesta unificació d'Itàlia. Un cert pes, no tant secundari, ho va tenir naturalment el calcul geopolític. En el joc entre Gran Bretanya, França i Imperi Rus en el Mediterrani del segle XIX era notable, i per sobre de tot va tenir un pes important la voluntat britànica d'evitar la penetració de la flota del Tsar en el *mare nostrum*, que tenia un important aliat en el Regne de les Dues Sicílies. Un del moments claus d'aquesta confrontació foren els anys cinquanta. En aquell moment es formava un Imperi francès neobonapartista, amb ambicions mediterrànies, mentre en 1867 s'obria el Canal de Suez, la via de comunicació indispensable per posar en comunicació Londres – passant per Gibraltar, Malta i les Illes Iòniques – amb el seu Imperi indià. Tot aquest gruix de preocupacions portaren els britànics primer a liderar la Guerra de Crimea (1853-1856) – moment important per l'establiment de l'aliança franc-sarda – i després a endegar una campanya contra els Borbons de Nàpols que els portaria a donar un ajut important a Garibaldi⁵³⁵. Es tracta d'una reflexió que ens suggereix un altre cop la lectura d'un apunt

⁵³⁴ Sobre el *Risorgimento* la bibliografia és extensa; a part de les obres ja citades, per a un enfocament general, vegeu: A. M. Banti, P. Ginsborg, *Il Risorgimento*, Einaudi, Torí 2007 (es tracta del vol. XXII de l'obra dirigida per R. Romano, C. Vivanti, *Storia d'Italia. Annali.*); D. Beales, E. F. Biagini, *Il Risorgimento e l'unificazione dell'Italia*. Bolonya, Il Mulino, 2005; G. Candeloro *Storia dell'Itàlia moderna*, vol. II, III i IV, Feltrinelli, Milà 1958-1964; J. Godechot, *Histoire de l'Italie moderne*, vol. I, Hachette, Paris 1972; H. Header, *Italy in the Age of the Risorgimento. 1790-1870*, Longman, Londres 1983; R. Martucci, *L'invenzione dell'Italia unita*, Sansoni, Milà 1999. Per a una lectura declaradament contrària, del procés d'unificació, vegeu: C. Alianello, *La conquista del Sud*, Rusconi, Giuliano Milanese 1994; C. Bertolotti, *Il Risorgimento visto dall'altra sponda*, Berisio, Nàpols 1967; G. Di Fiore, *Controstoria dell'unità d'Italia. Fatti e misfatti del Risorgimento*. Milà, Rizzoli, 2007; M. Viglione, *L'identità ferita*, Edizioni Ares, Milà 2006.

⁵³⁵ És notori com els ambients radicals i maçònics anglesos finançaren l'expedició de les camises roges, mentre el Govern durant els anys cinquanta, guiat pel *tory* Lord Palmerston (1784-1865), demostrava tota la oposició al Regne de Nàpols tant per l'aliança d'aquest amb Rússia, com per la pèrdua de la gestió per part britànica de les mines de sofre de Sicília; aquest era un mineral molt

de Gramsci, que sobre el desenllaç final del ressorgiment deia:

Nomes un fort Estat italià, que hagués pogut substituir Àustria en la seva funció antifrancesa en el Mediterrani central, hauria pogut provocar la simpatia de Anglaterra per Itàlia, com de fet es va verificar després de les annexions a Itàlia central i després de l'empresa dels *Mille* contra els Borbons [...]. La balcanització d'Àustria, després la pèrdua de l'hegemonia a la península i amb la permanència dels Borbons a Nàpols (segon el pla neoguelf), hauria tingut greus conseqüències per la política anglesa en el Mediterrani. L'Estat napolità s'hauria convertit en un feu rus, és a dir Rússia hauria tingut l'ocasió d'una acció militar just al centre del Mediterrani⁵³⁶.

En tot cas l'endemà de la formació del Regne d'Itàlia, la sensació de descontentament era general. La Itàlia unificada no agradava, en primer lloc perquè no era un nou estat, simplement era l'extensió dels dominis dels Savoia i, per consegüent, del regne de Sardenya. De fet, el primer Rei d'Itàlia mantingué la numeració precedent amb el nom de Vittorio Emanuele II. Els Savoia imposaren la seva administració sobre les altres preexistents, amb la substitució de bona part dels funcionaris per piemontesos afins. Aquesta situació no agradà gens als filoborbònics, que al sud organitzaren una llarga insurrecció armada (el *brigantaggio*)⁵³⁷. Tampoc va agradar als mazzinians, que volien una república unificada i democràtica, ni tampoc als federalistes, que volien una Itàlia republicana però plural. L'opinió que més va pesar és, segurament, aquella formulada Mazzini. El líder republicà criticava la solució monàrquica, bàsicament perquè no havia engegat un moviment popular (la «revolució nacional», segons les seves paraules), per tant la identitat nacional no es va diffondre entre les masses. El *Risorgimento* hauria

---

important per la fabricació d'armaments, i la gestió d'aquest jaciments passava, a meitat del segle XIX, a mans franceses. Per l'ajuda britànica a Garibaldi, vegeu: H. Acton, *Gli ultimi Borboni di Napoli (1825-1861)*, Giunti Martello, Florència 1967, en particular la p. 493-497. Per la guerra de Crimea, vegeu: A. D. Lambert, *The Crimean War. British Grand Strategy 1853-1856*, Manchester University Press, Manchester 1990; A. S. Troubetzkoy, *A Brief History of the Crimean War*, Robinson, Londres 2006.

⁵³⁶ A. Gramsci, *Il Risorgimento*, Einaudi, Torí 1966, p. 110.

⁵³⁷ Sobre el *Brigantaggio*, vegeu: G. de Matteo, *Brigantaggio e Risorgimento. Legittimisti e briganti tra i Borbone e i Savoia*, A. Giuda, Nàpols 2000; M. Monti, *I briganti italiani*, vol. II, Longanesi, Milà 1967; T. Pedio, *Brigantaggio e questione meridionale*, Edizioni Levante, Bari 1979. Sobre la insurrecció antisavoienca s'ha desenvolupat últimament tot un gènere literari, com a exemple vegeu: G. B. Guerri, *Il bosco nel cuore. Lotte e amori delle brigantesse che difesero il sud*, Mondadori, Milà 2011; S. Scarpino, *Indietro Savoia! Briganti nel Sud*, Leonardo Editore, Milà 1991.

acabat fent Itàlia, mentre els habitants del nou regne estaven encara dividits i no tenien consciència d'un destí comú. La situació era tant paradoxal, que un important exponent del corrent liberal-monàrquic com Massimo d'Azeglio (1798-1866) va comentar la unificació amb la famosa expressió: «hem fet Itàlia, ara és menester fer els italians».

Aquesta desil·lusió del *Risorgimento* és la clau per entendre la història de la Península Italiana i de tots aquells moviments polítics que, a partir de la unitat, van apostar per un renaixement de la nació i per una seva reorganització territorial/constitucional. Per tant, és fent referència a aquest “ressorgiment fallat”, o “incomplert”, que hem d'interpretar tots els diferents moviments nacionalistes, tant a les illes com a la resta de les itàlies.

CAPÍTOL VII

EI *RISORGIMENTO* FALLIT A CÒRSEGA

Còrsega, terra italiana?

Les illes d'aquest arxipèlag mediterrani van tenir un paper menor en la història de la unificació italiana, al contrari de Sicília, un illa amb un passat ibèric com Sardenya i però profundament diferent. Des d'aquí es va donar una contribució important a la transformació d'Itàlia en un Estat unificat, primer amb els intents revolucionaris constitucionals de 1820-1821, després amb la momentània separació del Regne de les Dues Sicílies en 1848-1849. Naturalment, el fet definitiu va ser el desembarcament de les camises roges, saludat positivament per un apart de la població local, almenys en els moments inicials. Aquest paper seria confirmat, segons quan pensaven els contemporanis, pel fet que fou des de l'Illa que va començar, amb un motí a Palerm esclatat en 1860, l'empenta final cap a la unificació⁵³⁸.

La importància de Sicília en la construcció de l'actual Estat italià no es limita al simple fet que sobre del seu sòl es van produir fets importants, sinó també que alguns personatges claus del *Risorgimento*, i significativament casi tots seguidors de les idees de Giuseppe Mazzini, eren sicilians. Entre els tants, es poden citar l'historiador liberal Giuseppe La Farina (1815-1863), o el futur Primer Ministre del Regne Francesco Crispi (1818-1901)⁵³⁹. Hem de considerar també com Nàpols, capital del Regne de les Dues Sicílies, era un important centre universitari i que, després de la unificació, aquí gravitava una important escola de pensament històric i filosòfic, de la qual era un eminent exponent Benedetto Croce (1886-1952). A més, la mateixa Sicília era, i és, una

⁵³⁸ D. Mack, Smith, *Storia della Sicilia medievale e moderna*, op. Cit. pp. 602. Per l'Illa durant el Risorgimento, vegeu: *ibidem*, pp. 541-610. Pel conjunt del Regne de les Dues Sicílies, vegeu: B. Croce, *History of the Kingdom of Naples op. Cit.*, pp. 215-231.

⁵³⁹ Sobre aquests dues figures polítiques, respectivament vegeu: P. Crupi (ed.), *Giuseppe La Farina. Atti del Convegno tenuto a Messina nel 1987*, Pungitopo, Marina di Patti 1989; G. Marrone, *Giuseppe La Farina storico e pubblicista*, Sciascia, Caltanissetta 1981; G. Astuto, *La Sicilia e il crispismo. Istituzioni statali e poteri locali*, Giuffrè, Milà 2003; C. Duggan, *Francesco Crispi. From Nation to Nationalism*, Oxford University Press, Oxford 2002.

illa amb un ambient acadèmic ben actiu i en la qual, i sobre la qual, ha existit una llarga producció d'obres de temàtica històrica. Llavors, la raó d'aquesta imponent presència siciliana i d'aquesta escassa presència sarda-corsa, no és simplement l'aïllament o la distància geogràfica, sinó també la falta d'un efervescent ambient universitari, des d'on provenien en definitiva la majoria dels patriotes. De les dues illes, paradoxalment, aquella més “present” en el *Risorgimento*, és Còrsega.

En el clima polític que s'instaurà després de la restauració, en aquesta Illa com a bona part d'Europa, la intriga, la sospita, la vigilància policíaca i els intents d'insurreccions eren el pa de cada dia. En aquest sentit els ambients en els quals es movien els conspiradors illencs eren força propers, tant per afinitats ideològiques com per proximitat geogràfica, als italians⁵⁴⁰. És important, a aquest propòsit, considerar com el mateix Giuseppe Mazzini fou introduït en el món de les societats secretes per un cors, Francesco Passano. Aquest, fidel bonapartista, durant l'Imperi fou cònsol francès a Cadis i Ancona, mentre després de 1815 jugà un cert paper en la xarxa de conspiradors italians. Expulsat d'Ancona, s'establí a Gènova, on va escollir el futur revolucionari com la seva mà esquerra⁵⁴¹. Aquesta compenetració entre cercles insurreccionals corsos i italians era ben coneguda pel contemporanis, tant que fins al 1860 les policies dels diferents estats de l'Itàlia central vigilaren molt atentament els contactes entre les dues ribes del Mar Tirrè. La preocupació va augmentar després del 1820-1821, quan en conseqüència dels fracassats intents revolucionaris d'aquells anys començaren a refugiar-se a l'Illa els dissidents italians⁵⁴². El temor, que arriba a ser casi una vera obsessió, és que hom a Còrsega organitzi un contingent per desembarcar en el litoral toscà o del Laci i, des d'allà, endegar una revolució que capgiri l'equilibri polític-

⁵⁴⁰ Sobre la Europa de la restauració, els dissidents i la repressió policíaca, vegeu: J. Droz, *Europe Between Revolutions. 1815-1848*, Collins Clear 1967; R. J. Goldstein, *Political repression in 19th century Europe*, Croom Helm/Barnes & Noble Book, Londres-Canberra -Totowa, 1983.

⁵⁴¹ D. Spadoni, «Il corso Francesco Passano iniziatore di Mazzini alle sette», a: *Archivio Storico di Corsica*, a. XI (1935) núm. 3, pp. 321-347; F. della Peruta, *op. cit.* pp. 20-21.

⁵⁴² Sobre els intents insurreccions liberals de 1820-1821 a tot Itàlia, vegeu: G. Candeloro, *Storia dell'Italia moderna*, vol. II, Feltrinelli, Milà 1990 (ed. Original: 1958), pp. 74-144. Pel context català i espanyol, vegeu: R. Arnabat Mata, *La revolució de 1820 i el Trienni Liberal a Catalunya*, Eumo Editorial, Vic 2001; J. Fontana, *La època del liberalismo*, pp. 95-114, a: J. Fontana, R. Villares (eds.), *Historia de España*, vol. VI, Crítica-Marcial Pons, Barcelona 2007.

institucionals de la Península Italiana⁵⁴³.

No es tractava de fantasies policíaqes, tot el contrari hem vist com amb la fuga de l'Illa d'Elba aquesta era una modalitat d'acció ben en voga. L'opció va ser molt present durant la sèrie d'insurreccions que van interessar entre 1831 i 1832 alguns dels territoris de l'Estat Pontifici. Aquest és un episodi considerat un dels primers en el camí per la constitució d'un estat unitari a Itàlia, en el qual torna a tenir protagonisme la família Bonaparte. Amb la caiguda definitiva dels Borbons a París, la possibilitat de tornar a França, i sobretot de fer-ho reclamant l'hereditat, havia posat a l'expectativa els hereus del Emperador. Però la monarquia constitucional instaurada sota un Louis Phillipe d'Orleans (1773-1850), va mantenir en vigor el decret d'expulsió per la família corsa. Per tant, Napoléon Louis (1804-1831) i Louis Napoléon (1808-1873), fills l'antic Rei d'Holanda i nebots de Napoleó, van unir-se als mots insurreccionals que travessaven el centre de la Península Italiana.

Molts dels Bonaparte, entre els qual Madame Mère i el Carinal Fesch, es trobaven a Roma, quan el futur Napoleó III, ja lligat a la carboneria, va prendre part a un intent de provocar una insurrecció en les barriades populars de Roma. Pel que sembla, Louis Napoléon pensava instigar el patriotismes del romans muntant un cavall amb tricolor per sella, sense però obtenir gaire resultat tret aquell de l'expulsió dels dominis papals⁵⁴⁴. Mentrestant, en el període d'interregne entre la mort de Pius VIII (1761-1830, Pontífex en 1829) i l'elecció de Gregori XVI (1765-1846, Papa des de 1831), en les ciutats de l'Emília, de la Romanya i en els Ducats d'Itàlia central molts conspiraven. Francesc IV

⁵⁴³ És el que es desprèn de la lectura d'un assaig d'Ersilio Michel construït a partir de la documentació policial de diversos dels antics estats italians. L'escrit va ser publicat en tres diversos articles revista, per ser després editat en un volum únic: E. Michel, «Esuli e cospiratori italiani in Corsica (1830-1840)», *Archivio Storico di Corsica*, A. I (1925), núm. 1, pp. 39-109; ÍDEM, «Esuli e Cospiratori italiani in Corsica (1815-1830)» *op. Cit.* A. III (1927), núm. 1-2, pp. 1-119; ÍDEM, «Esuli e Cospiratori italiani in Corsica (1850-1861)» *op. Cit.* a. IV (1928), núm. 3-4, pp. 161-292; ÍDEM, *Esuli italiani in Corsica. 1815-1861*, Cappelli, Bolonya 1938. Sobre els refugiats polítics italians a Còrsega durant el *Risorgimento*, vegeu: A. Bocchi, M. Cini (eds.) *Gli esuli Italiani in Corsica 1815-1860. Storia, letteratura, linguistica. Atti del convegno, Pisa 19 giugno 1999*, Domus Mazziniana, Pisa 2000.

⁵⁴⁴ P. Milza, *Napoléon III*, Perrin, París 2004, p. 51; D. Stacton, *I Bonaparte. Storia di una famiglia*, Club degli Editori, Milà 1967 (ed. Original en anglès: Simon & Schuster 1966), p. 235.

de Mòdena (1779-1846), membre de la Dinastia Habsburg, en 1812 havia casat en la Catedral de Càller una de les filles de Vittorio Emanuele I, i aspirava a la successió del reialme sard. Senyor de Mòdena i Reggio (1815), a més de Duc de Massa i Príncep de Carrara (1829), era una figura que recordava Cèsar Borja (1475-1507), el noble sense escrúpols que, amb el seu intent de crear un reialme en la Itàlia central, inspirà Niccolò Machiavelli (1469-1527) en la escriptura del seu tractat de política, *Il Principe*⁵⁴⁵. En un complicat doble joc amb els conspiradors italians, Francesc desitjava expandir els seus dominis, fins i tot esperant reconstituïr el Regne d'Itàlia. Els seus interlocutors eren Ciro Menotti (1798-1831) i Enrico Misley (1801-1863), ambdós liberals i carbonaris, i d'aquesta trama d'intrigues feien part d'alguna manera els dos nets de Bonaparte⁵⁴⁶.

Esclatada la revolta al febrer de 1831, el Duc es va tirar en darrera, tot i així quedava revocat el poder temporal del Papa, per tant es va proclamar l'Estat de les Províncies Unides Italianes. La capital de la nova entitat política era Bolonya, i la bandera tricolor ocupava tota la part septentrional de l'Estat Pontifici, és a dir les actuals regions d'Emília-Romanya, Úmbria i Marques. El govern revolucionari va haver de rendir-se, pocs mesos després, davant de les armes de l'Imperi Austríac i de l'Estat Pontifici, i d'una epidèmia de xarampió. En aquestes circumstàncies els dos Bonaparte, que com a carbonaris havien pres part en la lluita, van contreure el virus. Napoleón Louis morí, mentre son germà es refugiava en diverses ciutats italianes, gràcies a la intercessió de Madame Mère. Encare en 1832 la situació no estava gens normalitzada, i mentre el futur Emperador del Francèsos vivia refugiat a Suïssa, es tornava a intentar, sense gaire èxit, d'enderrocar el poder del Papa. Durant aquests episodis, diversos exiliats italians van planejar una expedició que des de Còrsega, amb la participació dels illencs, ajudés totes aquestes temptatives insurreccionals. Com a primera etapa de l'operació, es pensava

⁵⁴⁵ Naturalment, en la literatura italiana apareix com Cesare Borgia, dit *il Valentino*. Vegeu: N. Machiavelli, *Il Principe*, Fabbri, Milà 2003 (ed. Original: Antonio Blado d'Asola 1532). Per la figura del noble valencià nascut a Roma: S. Bradford, *Cesare Borgia. His Life and Times*, Weidenfeld & Nicolson, Londres 2001 (1976); J. Catalàn Deus, *El Príncipe del Renacimiento. Vida i Leyenda de César Borja*, Debate, Barcelona 2008; C. Fusero, *Cesare Borgia*, Dall'Oglio, Milà 1958.

⁵⁴⁶ Per la participació dels dos Bonaparte a aquests episodis, vegeu: O. Aubry, *Napoléon III*, Fayard, Paris 1936, pp. 7-18; P. Milza *op. Cit.*, pp. 49-70; D. Stacton *op. Cit.*, pp. 233-246.

ocupar l'Illa d'Elba⁵⁴⁷. El projecte, en el qual era implicat el jove Giuseppe Mazzini, que en 1831 començava amb una breu estada a l'Illa el seu llarg exili, no va ser mai realitzat. Els pocs homes que van desembarcar clandestinament a Toscana, o van ser interceptats per la policia, o van poder fer poc per ajudar la insurrecció⁵⁴⁸.

Malgrat el fracàs d'aquests intents, durant tots els anys trenta del segle XIX els ambients mazzinians continuen fantasiant sobre una expedició de corsos i exiliats italians, mentre els contactes entre dissidents polítics corsos i continentals s'anaven multiplicant⁵⁴⁹. El rol desestabilitzant que el pretendent bonapartista jugava en aquest context, no sembla pas secundari. En tot cas, les sospites a sobre dels contactes entre carbonaris i conspiradors de les dues bandes del Tirrè – en particular aquelles de les policies del Granducat de Toscana, del Regne de Sardenya, de l'Estat Pontifici i dels Ducats de Parma i Mòdena – van augmentar d'una forma exponencial a partir del 1834. En aquell any es va establir el primer ferri entre Marsella, Bastia i Liorna. L'embarcació, finançada amb capital cors, marsellès i toscà, era anomenada *Napoleone*, una circumstància que llavors era suficient a generar la desconfiança de tots els governs de la Península Italiana. Amb una freqüència setmanal, el vaixell es va convertir ràpidament en una mitjà a través del qual els exiliats a Còrsega o a la França continental podien fàcilment entrar en contacte amb els conspiradors que es trobaven en Toscana, de fet el control policial en el port de Liorna era molt meticulós. En particular, les sospites es concentraven a sobre de la tripulació, corsa, que podia fàcilment transportar cartes, tant que hom arribà a proposar el control sistemàtic de tots els que feien servir aquesta ruta, marins i passatgers⁵⁵⁰.

⁵⁴⁷ E. Michel, «Esuli e cospiratori italiani in Corsica (1830-1840)» *op. Cit.* pp. 44. Sobre les insurreccions a Emilia-Romanya de 1831, vegeu: M. Caravale, A. Caracciolo, *Lo Stato Pontificio da Martino V a Pio IX*, pp. 615-625, a: G. Galasso (ed.), *Storia d'Itàlia*, vol. XIX, UTET, Torí 1986 (1978); S. C. Hughes, *Crime, Disorder and the Risorgimento. The Politics of Policing in Bologna*, Cambridge University Press, Cambridge 1994, pp. 107-135; E. Morelli, *Lo Stato pontificio e l'Europa nel 1831-1832*, Ricerche, Roma 1966.

⁵⁴⁸ La relació i la breu estada de Mazzini a Còrsega ocupen poques pàgines en la literatura sobre el conspirador genovès, vegeu: F. della Peruta, *Mazzini e i rivoluzionari italiani. Il Partito d'Azione 1830-1845*, Feltrinelli, Milà 1974, pp. 59-60; D. Mack Smith, *Mazzini*, Rizzoli, Milà 1993, pp. 12-13; R. Sarti, *Mazzini. A life for the religion of politics*, Praeger Publishers, Westport 1997, p. 49.

⁵⁴⁹ E. Michel, «Esuli e cospiratori italiani in Corsica (1830-1840)» *op. Cit.*

⁵⁵⁰ *ibidem*, pp. 73-81.

Aquesta interacció no era simplement la expressió d'una necessitat geohistòrica dictada per la proximitat territorial i per la presència del port franc de Liorna, un veritable cruïlla de tots els moviments republicans i democràtics del Mediterrani⁵⁵¹. L'intercanvi entre corsos i italians no era tampoc una relació que es pot inscriure exclusivament en la sociabilitat dels exiliats o dissidents polítics del segle XIX, que compartien una condició similar i en bona part freqüentaven els mateixos indrets (Liorna, entre tots), o participaven en les mateixes xarxes de relacions socials⁵⁵². Al contrari, a més d'aquests factors, cal remarcar el mutu interès que corsos i italians varen madurar en aquell període, durant el qual es posaven les bases ideològiques de les actuals nacionalitats europees.

Per certs sectors corsos i pels republicans seguidors de Mazzini, Còrsega era sense dubte part de la nació italiana, i doncs havia de ser inclosa en el futur estat unitari. Aquesta és una posició a la qual, sobretot per part dels patriotes italians, es va arribar sense un debat teòric. Tractant-se d'una operació que era completament inscrita en el clima romàntic del segle XIX, Còrsega va ser considerada italiana per raons casi estrictament sentimentals i gairebé de forma instintiva. La mateixa cosa, de fet, es pot sostenir pels altres territoris considerats italians, tant que és difícil assenyalar un debat entre els militants i intel·lectuals ressorgimentals sobre quins territoris entrarien en el nou estat. Simplement, el que havia entrat dins de les fronteres dels antics estats italians, era considerat part del territori nacional. Còrsega havia estat sotmesa a de la República de Pisa i de Gènova, per finalment ser annexionada per Monarquia francesa, i això era

⁵⁵¹ Sobre la ciutat de Liorna, el seu estatus de port franc i el seu paper en els moviments polítics del segle XIX, vegeu: N. Badaloni, *Democratici e socialisti livornesi nell'Ottocento*, Editori Riuniti, Roma 1966; L. Bortolotti, *Livorno dal 1748 al 1958. Profilo storico-urbanistico*, Olschki, Florència 1977; E. R. Dursteler, «On Bazaars and Battlefields. Recent Scholarship on Mediterranean Cultural Contacts», *Journal of Early Modern History*, vol. XV (2011), núm. 5, pp. 413-434; S. Fetta, *Les limites de la cité. Espace, pouvoir et société à Livourne au temps du Port Franc (XVIIe-XIXe siècle)*, tesi doctoral, Université de Aix-Marseille I, 1999.

⁵⁵² Sobre les relacions i les activitats dels revolucionaris, dissidents i exiliats polítics a Europa, per una indicació vegeu: A. J. P. Taylor, *Revoluciones y revolucionarios*, Planeta, Barcelona 1990 (ed. Original en anglès: Oxford University Press 1980); A. Zamosky, *Holy Madness. Romantics, Patriots and Revolutionaries. 1776-1871*, Widenfeld&Nicholson, Londres 1999.

suficient perquè es considerés part de la Itàlia “oprimida” pels estrangers.

Tot i així, es pot individuar una primera inclusió de Còrsega en les fronteres de la futura Itàlia en els escrits de Mazzini, i en particular en el primer programa de la *Giovine Italia*, fet circular en el 1831. El text, després de declarar que l'objectiu de la formació política era la constitució d'un estat italià unitari i republicà, mentre anava a especificar les fronteres d'aquest, parlava també de les illes mediterrànies que li haurien pertocat. Aquestes eren «les illes declarades italianes per la parlada dels seus habitants nadius, i destinades a entrar, amb una organització administrativa especial, dins de la unitat política italiana»⁵⁵³. Aquesta afirmació – a part de demostrar com el més radical impulsor de la unitat de la nació italiana com Mazzini fos favorable a la autonomia de la seva part insular – era, com es pot notar, prou genèrica per poder definir Còrsega, com també Malta, terra italiana⁵⁵⁴.

Mazzini no es va limitar a suggerir la italianitat de l'Illa, el seu interès per aquesta el va portar, gràcies al consell d'un altre revolucionari italià, Filippo Buonarroti – que per altra banda ja hem vist com va tenir un paper important tan a Còrsega com a Sardenya – a intentar unificar la *Giovine Italia* amb la carboneria corsa. Aquesta societat secreta, molt difosa durant el període 1815-1848, era d'orientació més bé liberal i bonapartista, i doncs més moderada que la associació de Mazzini, radicalment republicana i democràtica. Malgrat això, els dos moviments s'oposaven a la restauració i eren estrictament lligats a la tradició de la Revolució francesa i de la epopeia napoleònica. Segons és desprèn de la correspondència entre Mazzini i diversos seus col·laboradors al llarg dels anys trenta, els lligams amb la carboneria corsa es varen intensificar en la perspectiva d'una acció comuna i d'una col·laboració entre dissidents europeus.

⁵⁵³ G. Mazzini, *Istruzione generale per gli affratellati nella Giovine Italia (1831)*, p. 45, a: *Scritti editi ed inediti*, vol. II Paolo Galeati, Imola 1907, pp. 45-56.

⁵⁵⁴ V. Bonello, (ed.), *Echi del Risorgimento a Malta*, Cisalpino-Goliardica, Milà 1982 (1963); O. Friggeri, «Letteratura degli esuli italiani a Malta durante il Risorgimento (1804-1849)», a: *Neohelicon*, vol. (2012) 39 núm. 1, pp. 183-202; ÍDEM, *Movimenti letterari e coscienza romantica maltese (1800-1921)*, Guido Miano, Milà 1979; G. Mangion, *Governo inglese, Risorgimento italiano ed opinione pubblica a Malta 1848-1851*, Tipografia Casa San Giuseppe, Hamrun 1970.

Tanmateix, la motivació de fons per Mazzini és mantenir un lligam important, amb l'objectiu final de la formació d'un estat pels italians⁵⁵⁵. A aquest propòsit és molt interessant un passatge d'una seva carta a Luigi Amedeo Melegari (1805-1881), que gestionava les relacions entre carbonaris corsos i mazzinians. El revolucionari genovès deixa clara la importància de la connexió amb els corsos. Després d'haver fet algunes reflexions sobre les moltes expedicions projectades i mai realitzades, deia:

el que és menester de mantenir, és aquesta lliga de la carboneria corsa amb la *Giovine Europa*, perquè esdevindrà fusió més endavant — i perquè si avui no hi ha manera de servir-se dels corsos, un dia potser no ens seran inútils — al cap i al final, en un país que deu ser Itàlia, es bo haver-hi un lligam⁵⁵⁶.

L'Illa i els patriotes italians

La inserció de l'illa corsa en l'imaginari nacional italià és un factor que acompanya casi tot el *Risorgimento*. Després de 1815, *Cyrnos* comença a suscitar interès en certs sectors de la opinió pública italiana, com demostra la bona circulació en el mercat peninsular d'obres d'argumentació corsa⁵⁵⁷. Es tracta de llibres escrits en toscà literari i, preferentment, d'argument històric. Destaquen, entre d'altres, *Storia di Corsica*, llavors la més recent síntesi d'aquest gènere, o *Quattro Storiche Novelle*, un recull de contes sobre episodis emblemàtics del passat. Apareixien també reedicions de clàssics, com *Istoria di Corsica*⁵⁵⁸. En aquest clima cultural, que subratllava el caràcter itàlic de l'Illa, és normal que el lloc hagi esdevingut una terra d'exili o de refugi per molts dels italians que varen ser perseguits per les seves idees polítiques.

⁵⁵⁵ La correspondència de Mazzini a l'entorn de Còrsega és vasta, per una indicació vegeu els estudis de E. Michel ja citats prèviament. Per la consultació de les cartes, aquestes estan disponibles a: *Scritti editi e inediti*, Paolo Galeati, Imola 1906-1943 (CXII volums).

⁵⁵⁶ A Luigi Amedeo Melegari, *Losanna-Grenchen 18-24 gennaio 1836*, p. 210, a: *ibidem*, vol XI (epistolario vol. IV), Paolo Galeati, Imola 1911, pp. 199-211.

⁵⁵⁷ Sobre aquest argument, vegeu: M. Cini, *Imprenditori librari, mercato editoriale e intermediazione culturale nella Corsica dell'800*, a: IDEM (ed.), *Corsica e Toscana nell'Ottocento*, Edizioni Culturali Internazionali Genova (a partir d'ara ECIG), Gènova 2009, pp. 199-229.

⁵⁵⁸ A. P. Filippini, *Istoria di Corsica*, Capurro, Pisa 1827 (1594); F. O. Renucci, *Storia di Corsica*, Fabiani, Bastia 1833-1834 (II Volums); IDEM, *Quattro Storiche Novelle*, Picciotti, Venècia 1827.

Els refugiats, que hem vist arribar aquí ja durant els anys vint, es van multiplicar a partir de 1831, com a conseqüència de la caiguda dels borbons a França i de la revolució a Itàlia central. Molts van solament passar per aquí, altres s'hi van instal·lar més o menys establement, en particular en el *Di qua dai monti*, la part més propera a les costes italianes, i on l'idioma local mantenia més punts de contactes amb els idiomes toscans i del Laci. La ciutat on van anar a parar la majoria de pròfugs, i que és encara avui el port pel qual passa la major part del tràfec comercial i turístic amb Itàlia, fou Bastia. L'indret va ser fundat al segle XIV pel genovesos, que llavors començaven a establir a Còrsega el propi poder polític. El que era un petit port de pescadors (Port Cardo) a partir de 1378 es va convertir en el centre neuràlgic del sistema colonial instaurat per la República lligur. Aquí es va construir una impressionant ciutadella, anomenada originàriament *Bastiglia*, des de la qual deriva el nom actual de la ciutat. Dins de les muralles, residia el Governador, màxima autoritat genovesa de tot Còrsega, i una colònia de lligurs, els únics als quals se li va permetre, fins al segle XVII, residir en aquesta ciutat prohibida (els corsos, podien establir-se fora de la cinta de fortificacions)⁵⁵⁹.

Com a conseqüència d'aquest lligam privilegiat amb Itàlia, la ciutat va tenir sempre una vida cultural vinculada als ambients de la Península. Fet molt important pel nostre discurs, durant tota la primera meitat del segle XIX la “bona societat de Bastia” enviava els seus fills a estudiar a Pisa, Roma o Pàdua, mentre havia adoptat com idioma culte el toscà literari. Una situació que preocupava les autoritats gales, que havien emprés una decidida obra de francesització, basada en l'ensenyament de l'idioma nacional a l'escola pública i en el trencament dels vincles amb la Península Italiana (una classe de política que en cors és indicada amb el terme *francisume*)⁵⁶⁰. Malgrat això, durant tota la primera meitat del segle XIX, el francès era encara poc utilitzat, inclòs els sectors urbans que

⁵⁵⁹ P. Antonetti, *La ville génoise* a: J. Serafini-Costoli (ed.), *Bastia op. Cit.* pp. 41-114.

⁵⁶⁰ J. M. Arrighi, *Histoire de la langue corse*, Jean Paul Gisserot, Paris 2002, pp. 55-62; J. Thiers, «Aspects de la francisation en Corse au cours du XIX siècle», *Études Corses*, a. V (1977), núm. 9, pp. 5-40; ÍDEM, «U francisume in Corsica in u seculu scorsu», a: AA. VV., *Balears-Pitiüses, Còrsega, Sardenya per les reivindicacions nacionals. Segones Jornades del Ciemen, Abadia de Cuixà 16 - 22 d'agost de 1977*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1978, pp. 179-212.

residien a Bastia. Una prova és el fet que a aquesta ciutat, que fins a la construcció el 1827 d'un establiment a Ajaccio comptava amb l'únic teatre de tota l'Illa, els espectacles en llengua francesa (en particular drames o tragèdies) van haver de ser subvencionats per la Prefectura, donat l'escassa aflluència de públic. Al contrari, les funcions de l'òpera italiana, sovint amb temàtica “patriòtica”, eren òbviamment en italià i van tenir un gran èxit. Entre les més aclamades, cal destacar *l'Italiana a Algeri* de Gioacchino Rossini (1792-1868), o encara *Lucia di Lammermoor*, obra inspirada en una novel·la de Walter Scott i musicada per Gaetano Donizetti (1797-1848)⁵⁶¹. En aquest entorn, en l'antiga capital genovesa de l'Illa una associació cultural – la *Société Centrale d'Instruction Publique du Département de la Corse* – continuava conreant la llengua de Dant, mentre intentava destil·lar una versió literària del cors⁵⁶².

El fet de realitzar una estada Bastia, més o menys llarga, fou una practica difosa entre els dissidents italians durant el *Risorgimento*. En molts casos aquesta experiència va portar a una sèrie de reflexions a sobre de la “italianitat” de l'Illa i, a partir d'aquestes, molts van poder argumentar la seva inserció plena en l'imaginari nacional italià. És un discurs en el qual la literatura té un gran pes. Els protagonistes eren exiliats de les itàlies, que a Còrsega contestaven tant la restauració postnapoleònica com la francesització. Així es trobaven en sintonia amb certs sectors de la societat de Bastia. Avui és ben acceptada la importància de la ficció literària, de la literatura historiogràfica, de la música i en general de les arts en la desenvolupament d'un nacionalisme (el mateix Mazzini va començar escrivint de literatura), doncs cal fer una reflexió sobre com Còrsega va “entrar a fer part” de la nació italiana mitjançant la producció literària i artística del segle XIX⁵⁶³.

⁵⁶¹ G. Donizetti (música), S. Cammarano (llibret), *Lucia di Lammermoor*, Nàpols 1835; G. Rossini (música), A. Anelli (llibret), *L'italiana in Algeri*, Venècia 1813 (ja musicada i estrenada en 1808 pel compositor Luigi Mosca); W. Scott, *The Bride of Lammermoor*, Archibald Constable and Co., Edimburg 1819 (vol. II de: *Tales of my Landlord*).

⁵⁶² F. Beretti, *De 1815 à 1945*, pp. 180-182 i 189-190, a: J. Serafini-Costoli (ed.), *op. Cit.*, pp. 172-274.

⁵⁶³ L. Mascilli Migliorini, *Problema nazionale e coscienza europea da Aquisgrana all'Unità (1748-1861)*, pp. 582-590 a: G. Galasso (dir.), *Storia d'Italia*, vol XIX, UTET, Torí 1998, pp. 495-640. El primer escrit d'un cert relleu intel·lectual de Mazzini és del 1826 i parla del paper del patriotisme en la producció literària de Dante (*Dell'amor patrio di Dante*). Durant els anys successius, en particular entre 1828-1830, Mazzini va publicar una vintena d'articles de crítica literària que

L'element clau a sobre del qual es basava la “italianitat” de Còrsega, era la llengua. Tot i que els primers estudis en aquest camp es van començar a plantejar només a meitat del segle XIX, ja des del segle XV es considerava el cors com estrictament semblant als idiomes parlats en Toscana o Laci. Per tant, la llengua era genèricament mancomunada als altres parlars itàlics⁵⁶⁴. Pensem com fins passada la Segona Guerra Mundial, un refrany molt comú deia «des del Cap Cors a Bonifaci, aire de Roma i mar de Laci»⁵⁶⁵. Les mateixes institucions organitzades per Pasquale Paoli utilitzaven, en tota la seva activitat oficial, la mateixa llengua italiana que s'anava afirmant, a partir del segle XVIII, com a llengua culta a bona part de de la península. D'aquests aspectes lingüístics se'n van adonar els exiliats italians, que en les seves memòries subratllaven, alguns fins i tot amb meravella, la semblança del cors amb l'italià. Alguns, explícitament, visitaren l'Illa «en recerca de les arrels d'una madura identitat cultural italiana»⁵⁶⁶. En aquest clima les estades d'alguns representants del *Risorgimento*, igual que la producció llibresca derivada d'aquestes experiències, van ser de gran importància. Més que les impressions personals, que sovint van romandre inèdites durant el període ressorgimental, resulta important la transfiguració literària d'aquestes impressions, i la consegüent creació d'una serie de tòpics funcionals a la lluita política en la península i al procés de formació de la identificació nacional en curs⁵⁶⁷.

EL primer a proposar obre d'argument cors a un public sensible a les temàtiques de la

---

elaboraven conceptes ja esmentats en aquesta seva primera obra. Sobre aquests arguments, vegeu: D. Mack Smith, *Mazzini op. Cit.*, p. 11. Per l'estudi de Mazzini sobre Dante, inèdit fins al 1837, vegeu: G. Mazzini, *Dell'amor patrio di Dante*, Associazione Mazziniana Italiana, Modigliana 2004 (disponible com e-book a: <http://es.scribd.com/doc/4021261/Giuseppe-Mazzini-Dellamor-patrio-di-Dante> pàgina consultada el 19-9-2012).

⁵⁶⁴ P. Marchetti, *La Corsophonie. Une idiome à la mer*, Albatros, Paris 1989, pp. 20-21.

⁵⁶⁵ En cors sona d'aquesta manera: *de Capi Corsu a Bonifaziu, aria de Roma e mare di u Laziu*.

⁵⁶⁶ M. Cini, *Niccolò Tommaseo e l'esperienza dell'esilio*, pp. 143-144 a: ÍDEM, *Corsica e Toscana nell'Ottocento op. Cit.*, pp. 125-151. El text al qual es fa referència es basa sobre les memòries de Tommaseo: M. Cataudella (ed.), N. Tommaseo, *Un affetto. Memorie politiche*, Edizioni Storia della Letteratura, Roma 1974, en particular pp. 118-127 on l'autor parla de Còrsega i dels motius que el van convèncer a anar-hi.

⁵⁶⁷ M. Cini, *L'isola mitizzata. La Corsica negli scritti degli esuli italiani*, a: A. Bocchi, M. Cini (eds.) *Gli esuli Italiani in Corsica 1815-1860 op. Cit.*, pp. 73-98.

lluïta per la llibertat d'Itàlia, fou Niccolò Tommaseo (1802-1874). Conegut per haver contribuït a la normalització de l'italià a través de la publicació d'un diccionari de sinònims i un de la llengua, Tommaseo va néixer a Sebenico, un antic territori de la República Vèneta en Dalmàcia, on convivia una tradició cultural itàlica, una eslava i una grega⁵⁶⁸. Era un representant d'aquells italians que havien vist realment la seva pàtria passar sota el domini estranger, ja que amb el tractat de pau entre la França napoleònica i l'Imperi Austríac de 1797 (tractat de Campoformio) la República de Venècia passava a fer part dels dominis dels Habsburg⁵⁶⁹. Tommaseo va cursar estudis jurídics a Padova, i va viure la seva joventut entre aquesta ciutat, Milà i Florència, entrant en contacte amb els intel·lectuals més importants de la època, com Alessandro Manzoni. Les seves idees liberals i la seva passió per la temàtica romàntica de l'alliberament nacional, que va manifestar en ocasió de la revolta a Grècia, li van procurar problemes amb les autoritats habsburgiques i toscanes. Com a conseqüència, a partir de 1833 Tommaseo va decidir d'abandonar la Península Italiana en un exili voluntari. La motivació principal era la possibilitat de publicar en llibertat les seves obres, i després d'un període en què visqué a França, el 1838 la desil·lusió i el disgust que li van causar l'ambient de la capital i la indiferència de la Monarquia orleanista per la qüestió italiana, va decidir traslladar-se a Còrsega. Aquí va residir durant gairebé un any⁵⁷⁰.

⁵⁶⁸ J. Pirjevec, *Niccolò Tommaseo tra Italia e Slavia*, Marsilio, Venècia 1977. Per una història general de Dalmàcia, vegeu: G. Praga, *History of Dalmatia*, Giardini, Agnano Pisano 1993 (Ed. orig. Milà 1981), en particular pp. 149-239 (dominació veneciana i període ressorgimental).

⁵⁶⁹ Sobre l'últim període de la República de Venècia, vegeu: P. Daru, *Histoire de la République de Venise*, Robert Laffont, Paris 2004, vol. II, pp. 1213-1373; F. C. Lane, *Venice op. Cit.*, pp. 422-436.

⁵⁷⁰ Sobre l'estada de Tommaseo a Còrsega, vegeu: R. Ciampini, *Vita di Niccolò Tommaseo*, Sansoni, Florència 1945, pp. 269-283; M. Cini (ed.), *Tommaseo et la Corse. Actes du colloque international de l'Université de Corse*, Università di Corsica-Pasquale Paoli, Corte 2006; ÍDEM, *Niccolò Tommaseo e l'esperienza dell'esilio op. Cit.*; R. Luciani-Creuly, *Tommaseo et la Corse*, a: V. Branca, G. Petrocchi, *Niccolò Tommaseo nel centenario della morte*, Leo Olschki, Florència 1977, pp. 413-431; A. Nesi, "limoni negli orti, neve sui colli, una madre che mi saluta arridente". *Tommaseo e la Corsica*, a: F. Bruni (ed.) *Niccolò Tommaseo. Popolo e nazioni*, Antenore, Roma-Padova 2004, pp. 392-413; B. Polli, «Niccolò Tommaseo in Corsica», a: *Rivista Dalmatica*, a. II (1969), pp. 29-39; F. Pomponi, *Tommaseo et la Corse*, a: F. Bruni (ed.), *Niccolò Tommaseo op. Cit.*, pp. 371-392; F. Toso, *Tommaseo in Corsica*, a: S. Cattalini (ed.) *Niccolò Tommaseo a 200 anni dalla nascita*, Associazione Nazionale Venezia Giulia e Dalmazia, Udine 2003, pp. 47-72.

L'ambient que Tommaseo trobava en l'illa mediterrània era certament més familiar que aquell de la capital gal·la. Aquí l'exiliat dàlmata va descobrir una font d'inspiració en la història local, forjada a l'entorn de la idea d'una continua lluita contra un opressor estranger. Era una mina d'exemples emblemàtics i alhora un model a sobre del qual poder enllestir una història pàtria per Itàlia⁵⁷¹. Tommaseo sembla ser el que més va percebre aquesta potencialitat, començant un important projecte editorial i intel·lectual sobre la història i les tradicions populars corses. La idea era de presentar els illencs com poble exemplar, que va resistir a la opressió del despotisme i de les armes estrangeres, i que va conservar el propi “caràcter originari” – o si volem la pròpia identificació – davant de la imposició d'uns models culturals considerats negatius, com ara la “francesitat” o els costums de la modernitat⁵⁷².

Aquests elements estan ben presents en la novel·la autobiogràfica *Fede e Bellezza* (Fè i Bellesa). Redactada a Bastia, Tommaseo juga tot el desenvolupament del text a sobre de la dicotomia Paris-Còrsega, en un clar intent d'exaltar la segona com una societat modèlica⁵⁷³. Per una banda tenim la gran ciutat europea, que representa una realitat fictícia, urbana i moralment corrupta, en la qual la humanitat sembla guiar-se només per l'ansia d'èxit econòmic. A l'altre costat l'illa mediterrània representa una realitat autèntica i bucòlica, en la qual la conducta humana és supeditada a unes virtuts i uns valors que es descriuen com ancestrals, com ara la solidaritat, la hospitalitat o la pietat religiosa. Però la dimensió real de l'obra de l'autor dàlmata, que en això demostra de seguir un projecte polític i ideològic ben precís, es pot apreciar millor a partir dels resultats de les seves recerques històriques i lingüístiques. Aquestes estaven dedicades totalment a subratllar els punts en comú entre Còrsega i el continent italià.

Les primeres impressions de Tommaseo són de meravella i estupor. El dàlmata sembla quedar-se estupefacte davant d'una “italianitat”, que l'escriptor endevina a cada manifestació de vida popular. Al mateix moment, però, en les memòries d'aquest exiliat

⁵⁷¹ M. Cini, *Niccolò Tommaseo e l'esperienza dell'esilio* op. Cit., pp. 142-145.

⁵⁷² *ibidem*, p. 146

⁵⁷³ N. Tommaseo, *Fede e Bellezza*, Gondoliere, Venècia 1840.

són presents referències a això que els corsos denominaven *u francisume*, és a dir el procés de francesització en curs en la societat illenca. Aquest procés, com ja s'ha esmentat, havia comportat un progressiu trencament de les relacions culturals i comercials entre Còrsega i el continent italià, i va tenir com eines claus la prohibició, a partir de l'any 1820, de l'ús de l'idioma de Dant en la administració pública i el rebuig dels títols acadèmics obtinguts al *bel paese*. Tommaseo, que va residir en Bastia, d'altra banda una ciutat on la cultura italiana era molt arrelada, va jutjar la francesització com una corrupció dels caràcters originaris del poble cors. Convençut de què «malgrat en diguin els francesos: Còrsega és Itàlia», per reaccionar al «jugo de la llengua i els costums francesos» es va dedicar a recollir i publicar cants populars corsos⁵⁷⁴. La seva, efectivament, fou la primera publicació sistemàtica d'aquest gènere, editada en el moment que aquest tipus de reculls eren molt en voga arreu de tot Europa. La obra de Tommaseo responia perfectament a aquella que era la moda del moment, és a dir la divisió de tot el continent en pobles i nacions diferenciats per tradicions, llengua i cultura popular, però al mateix moment responia al projecte ressorgimental. Com es desprèn fàcilment del títol de la publicació, el recull de cants populars corsos era inserit dins d'un més ampli projecte intel·lectual i editorial que, a través la publicació d'aquest tipus de literatura per tots els pobles que havien de confluïr en la naixent nació italiana, volia donar una idea unitària a totes aquestes tradicions lingüístiques presents a la península.

L'autor dàlmata no es va limitar a aquesta operació. Paral·lelament, va emprendre un treball historiogràfic, seguint la mateixa línia d'exaltació dels caràcters originaris del poble cors. Aquesta vegada, l'intel·lectual no es va dedicar a recollir poesies, sinó algunes de les nombroses cartes que Pasquale Paoli havia redactat durant el seu període de govern (1755-1769). Per primera volta s'editaven documents produïts per Paoli, i la seva publicació, esdevinguda al llarg dels anys quaranta del segle XIX, és molt significativa. Amb aquesta correspondència, Tommaseo proporcionava una base documental a partir de la qual poder apreciar la dimensió de cap d'estat de Paoli,

⁵⁷⁴ ÍDEM, *Canti popolari toscani, corsi, illirici e greci*, vol II, Girolamo Tasso, Venècia 1841, p. 5-6.

modificant així aquella imatge de rebel i dèspota que era molt difosa a la opinió pública francesa⁵⁷⁵. En realitat els adversaris del General, tant a l'Illa com al continent francès, havien desplegat amb bastant d'èxit una campanya de desprestigi de la seva imatge. Al contrari, en el camp dels partidaris de *u babbu*, es va assistir a una mitificació sense cap tipus d'aproximació crítica a la seva figura. En realitat, a part dels pamflets, existia únicament un text sobre la figura de Paoli, escrit per un cors des d'una òptica antipaolista, profrancesa i bonapartista⁵⁷⁶.

Tommaseo va reaccionar a aquesta reducció de la figura de Paoli a un rebel. La seva aposta era restituir a la figura del general cors la dimensió de cap d'estat i de líder d'una nació oprimida, i en lluita. Per aquest motiu, l'escriptor dalmata va publicar un recull de cartes a través del qual es podia intuir no només la labor de Paoli per construir i mantenir un estat "nacional", sinó també la seva dimensió moral i civil⁵⁷⁷. En realitat, seguint les reflexions de Marco Cini, estudiós italià de les relacions entre Toscana i Còrsega, l'idea inspiradora d'aquesta relectura era la intenció, per part de Tommaseo, de presentar un model a quants apostaven per alliberar les itàlies de la pressió estrangera. Si s'analitza la introducció que Tommaseo fa a les cartes, es nota clarament com era seva intenció transmetre la semblança de la situació que va viure Paoli amb aquella de la Itàlia del *Risorgimento*. Fent així, es proposava el General cors tant com un líder popular quant com a cap d'estat⁵⁷⁸. Es tracta d'un fet que suggereix com, llavors, existia una tendència en interpretar els fets illencs com un mirall d'aquells continentals, o en tot cas en funció d'aquests. Per exemple, un altre intel·lectual italià, Carlo Botta (1766-1837), criticava durament la decisió de *u babbu* d'acceptar la protecció anglesa, veient en això un reflex de la situació en la península. Botta establí un paral·lel entre els dos territoris, a partir del fet que ambdós havien estat constantment objecte de l'interès de

⁵⁷⁵ A. Rovere, *Paoli dans son temps: la naissance des mythes*, pp. 17-21, a: M. Cini (ed.), *La nascita di un mito op. cit.*, pp. 9-24

⁵⁷⁶ A. Arrighi, *Histoire de Pascal Paoli*, Charles Gosselin, Paris 1843.

⁵⁷⁷ N. Tomaseo, *Lettere di Pasquale de Paoli*, Giovan Pietro Vieusseux, Florència 1846 (també és editat com el volum XI del mateix any de la revista *Archivio Storico Italiano*).

⁵⁷⁸ N. Tommaseo, *Introduzione*, a: *ibidem*.

les potències europees⁵⁷⁹.

En realitat, Niccolò Tommaseo pensa d'haver trobat en el cors un poble mediterrani i autèntic, encara poc corromput per la vida moderna o per la francesització en curs. Era un poble que, per la seva insularitat, havia conservat els caràcters “originaris” d'una suposada identificació italiana, i havia sabut lluitar durant casi dos segles en contra del despotisme genovès abans, i de la dominació francesa després. Per aquestes raons, el cors era un model a sobre del qual forjar el caràcter del poble italià.

Un tal interès per la història corsa no era exclusiu de Tommaseo. La característica era comuna a molts dels exiliats que passaren per Còrsega, entre els quals l'escriptor d'origen napolitana i estricte col·laborador de Mazzini, Giovanni La Cecilia (1801-1880), o encara el metge i activista romà, Pietro Sterbini (1793-1863). La tendència era ben difosa, però l'intel·lectual dàlmata destaca, entre d'altres, per la dimensió del projecte intel·lectual que es trobava darrera de les seves publicacions. Un altre personatge a destacar és Francesco Domenico Guerrazzi (1804-1873)⁵⁸⁰.

Guerrazzi era toscà, originari de Liorna. D'idees republicanes, tot i que no estrictament unitari i més propens al federalisme, va participar en les revolucions de 1848-1849, i va ser un dels tres triumvirs que van regir un efímer Govern democràtic instaurat a Florència entre finals de 1848 i la primavera de l'any següent⁵⁸¹. Després del fracàs del moviment democràtic a tota Itàlia (recordem que contemporàniament es van declarar, i van ser enderrocades, la Repúbliques de Venècia i aquella Romana, mentre durant els mateixos anys es van produir insurreccions a Sicília, Nàpols i Milà), Guerrazzi fou exiliat a Còrsega, on va residir durant els anys 1853-1856, sobretot a Bastia. Aquí es va

⁵⁷⁹ F. Beretti, «Pascal Paoli et la Corse dans la Storia d'Italia de Carlo Botta», a: *Études Corses*, núm. 55 (2002), pp. 97-106.

⁵⁸⁰ Sobre aquesta figura de polític i literat, vegeu: G. Rosa, *Il romanzo melodrammatico. Francesco Domenico Guerrazzi e la narrativa democratico risorgimentale*, La Nuova Italia, Florència 1990; T. Scappaticci, *Un intellettuale dell'Ottocento romantico. Francesco Domenico Guerrazzi*, Longo, Ravenna 1978.

⁵⁸¹ R. P. Coppini, *Il Granducato di Toscana. Dagli «anni francesi» all'unità*, pp. 345-395, a: G. Galasso (dir.), *Storia d'Italia*, vol. XIII***, UTET, Torí 1997.

interessar molt del passat cors, i com a primer resultat de les seves investigacions va publicar una novel·la històrica d'argument illenc: *la torre di Nonza*⁵⁸². És la narració, entre el còmic i l'heroic, del fet d'armes que va veure un sol home resistir a una unitat francesa, i del qual hem ja donat els detalls abans. El mèrit major del text era aquell de celebrar, i donar visibilitat, a un episodi de la resistència del poble cors contra els invasors francesos, presentat com una part de la lluita per alliberar la península. En aquest sentit és exemplar d'un mercat del llibre, l'italià, que s'anava omplint d'aquestes obres d'ambientació històrica, finalitzades a consolidar l'imaginari nacional de la secular lluita dels italians per la independència. L'obra de Guerrazzi s'inscrivía perfectament en aquest gènere, com també *Ettore Fieramosca o La disfida di Barletta* de Massimo d'Azeglio. Aquest narrava la història, avui tot un tòpic del patriotisme italià, d'una competició entre cavallers italians i francesos ambientada durant la Guerra dels Vespres sicilians⁵⁸³. O encara la tragèdia *Adelchi* de Alessandro Manzoni, en la qual es celebra la resistència dels Llombards, que al segle VIII havien unificat casi tota la península, davant la invasió de Carlemany⁵⁸⁴.

Com Tommaseo, també Guerrazzi troba en el passat cors els elements a partir dels quals definir la identificació italiana, i també una font d'inspiració pel futur. Tots aquests elements són ben evidents en la seva segona, i potser més important, obra d'ambientació corsa: *Pasquale Paoli*⁵⁸⁵. Aquí Guerrazzi ha reconstruït les vicissituds del cors focalitzant la l'acció en el període 1755-1769, és a dir quan el General dirigia la lluita contra genovesos i francesos. És palès l'intent d'interpretar la lluita de *u babbu* com un aspecte d'aquella que es considerava la lluita dels italians per alliberar-se del despotisme i de la opressió estrangera. En aquest sentit Guerrazzi va més enllà del dàlmata, arribant

⁵⁸² F. D. Guerrazzi, *La torre di Nonza. Racconto storico corso dell'epoca di Pasquale Paoli*, Guigoni, Torí 1857.

⁵⁸³ M. d'Azeglio, *Ettore Fieramosca o la disfida di Barletta*, 1833 (la obra va ser publicada contemporàniament per diversos editors en diverses ciutats italianes). Sobre l'episodi històric al qual es refereix d'Azeglio, vegeu: G. Procacci, *La disfida di Barletta. Tra storia e romanzo*, Bruno Mondadori, Milà 2001.

⁵⁸⁴ A. Manzoni, *Adelchi*, Vincenzo Ferrario, Milà 1822.

⁵⁸⁵ F. D. Guerrazzi, *Pasquale Paoli ossia la Rotta di Pontenuovo. Racconto corso del secolo XVIII*, Guigoni, Milà 1860.

fins casi a identificar amb Paoli un precursor del *Risorgimento*. Tot i així, es tracta d'un personatge presentat en termes diferents respecte a la operació intentada per Tommaseo.

Guerrazzi escrivia després el fracàs tant del primer, i únic, intent dels antic estats italians de desvincular-se de la tutela habsburgica amb una acció conjunta (Primera Guerra d'Independència, 1848-1849), com de la experiència de les repúbliques democràtiques del 1849. El llibre va sortir just en 1860, quan l'estat unitari s'estava realitzant sota la direcció dels Savoia, mentre el moviment democràtic semblava haver perdut la iniciativa, i estava dividit en faccions. Llavors, el Paoli que cobra vida en les pàgines de la novel·la de Guerrazzi, no és el líder nacional d'un poble en lluita solament contra un enemic extern. Tot al contrari, és més un personatge que ha de fer front a les divisions internes i les enveges personals entre corsos. El Paoli de Guerrazzi és un heroi democràtic destinat al fracàs i a la incomprensió, casi com Gariblandi, que malgrat la seva empresa no ha aconseguit instaurar la democràcia i alliberar tot el territori italià. Des d'aquest punt de vista, és l'esforç per realitzar i mantenir la unitat que es va exaltar, no la lluita en sí. Mentre, d'altra banda, s'evidencien les mesquineries i el doble joc que, al final, van portar al fracàs del projecte nacional. Per exemple, en la escena de la batalla final contra els francesos queda molt evident com la causa de la derrota sigui la traïció d'un cors⁵⁸⁶. El text, a més, indica clarament com la solució per evitar aquests inconvenients, i per obtenir l'alliberament i la creació d'una república democràtica, sense que altres corrents polítiques se'n puguin aprofitar, era la dictadura. O sigui, el mètode utilitzat pel mateix Guerrazzi en el seu intent revolucionari a Toscana en 1848-1849⁵⁸⁷.

La cultura italiana a Còrsega

En aquesta illa al centre del Mediterrani occidental, molts hi van veure un escrinny que, gràcies a la protecció del mar i de les altes muntanyes, va poder salvaguardar unes virtuts ancestrals i heroiques, que presumien ser les bases de la identificació italiana. El paper de Còrsega, però, no va ser merament passiu, tot al contrari, segons les paraules

⁵⁸⁶ F. D. Guerrazzi, *Pasquale Paoli op. cit.*, pp. 707-800.

⁵⁸⁷ M. Cini, *La Corsica di Guerrazzi: le fonti storiografiche del «Pasquale Paoli*, a: ÍDEM, *Corsica e Toscana nell'Ottocento op. Cit.*, pp. 173-198.

de l'historiador cors Francis Pomponi, «un certa quantitat de corsos no van quedar gens insensibles a les desventures d'un país que ells consideraven encara la mare pàtria fins al punt de posar-se la qüestió si, en la eventualitat d'una unificació de la península, el lloc de Còrsega hauria tingut que ser més aviat dins d'aquesta realitat que dins del giró de França»⁵⁸⁸.

Una vicissitud exemplar, en la qual aquesta sensibilitat pels fets italians es mescla amb les oportunitats econòmiques, és aquella de la tipografia Fabiani, a Bastia. Aquesta impremta, com les altres de la ciutat Corsa, solia editar obres en italià i, davant del sempre més problemàtic i reduït mercat illenc en aquest idioma, va decidir imprimir i distribuir les obres prohibides a la Península Italiana. Gràcies a una legislació més permissiva, i la relativa lleugeresa amb la qual aquesta s'aplicava a l'Illa, Bastia i la tipografia Fabiani van donar a la llum diverses publicacions lligades a vàries ànimes del moviment ressorgimental. Una tal activitat fou intensa durant els anys precedents a les revolucions de 1848, fent d'aquesta ciutat un indret clau per la propaganda política⁵⁸⁹. Una situació similar es va donar al Cantó Ticí, la regió suïssa de llengua i cultura italiana on l'editor Ruggia es va dedicar a la impressió de textos polítics dedicats a Itàlia⁵⁹⁰. Entre 1820 i 1840 l'editor cors va quadruplicar el volum dels seus afers, sobretot gràcies a la literatura d'argument ressorgimental, i per aquesta casa van ser publicades obres importants com ara *Degli ultimi casi di Romagna*⁵⁹¹. Aquest fou un text que va influir molt en el debat polític a l'entorn dels mètodes amb els quals obtenir l'anhelat alliberament d'Itàlia, i ho fa a partir de l'anàlisi de la insurrecció fracassada a Rimini el 1845. A través del frustrat intent insurreccional l'autor, qui pocs anys després pronunciaria la frase «ara que s'ha fet la Itàlia cal fer els italians», presentava amb èxit la solució moderada de la problemàtica itàlica, es a dir aquella que confiava en la guia

⁵⁸⁸ F. Pomponi, *Histoire de la Corse op. Cit.*, pp. 361.

⁵⁸⁹ M. Cini, *Imprenditori librari, mercato editoriale e intermediazione culturale nella Corsica dell'800 op. Cit.*, pp. 199-214; F. Beretti, *De 1815 à 1945 op. Cit.*, pp. 190-191.

⁵⁹⁰ G. Martinola, *Un editore luganese del Risorgimento: Giuseppe Ruggia*, Fondazione Ticino Nostro, Lugano 1985.

⁵⁹¹ M. d'Azeglio, *Degli ultimi casi di Romagna*, 1846. Aquesta, com moltes altres obres del període, essent semi clandestines, tot i ser editades a Bastia per la Tipografia Fabiani, duien com a lloc d'edició Malta, Londres, Bèlgica o, genèricament Itàlia.

del Regne de Sardenya i de la dinastia Savoia.

La simpatia entre intel·lectuals bastiesos i patriotes italians derivava del fet de compartir un mateix espai intel·lectual. Era un lligam que, no oblidem, es va enfortir quan l'illa corsa i la Península Italiana, encara que no de forma continuada, van fer part del mateix Imperi dels Francesos⁵⁹². Durant aquest període, fins i tot Toscana va ser annexionada a França, com Catalunya, i això va comportar que, per exemple, la educació a Còrsega fos sotmesa a la supervisió de Pisa, seu de la universitat més prestigiosa de de l'antic Granducat. Després la caiguda de Napoleó i el començament de la francesització de la cultura illenca, les relacions es van fer menys intenses, sense però desaparèixer completament. A diferència de quant, com veurem més endavant, va passar entre l'Alguer i la resta dels països de parla catalana, les vicissituds polítiques a Toscana i el fervor cultural a l'entorn de la idea d'una nació italiana van interessar uns sectors no minoritaris de la burgesia illenca. Gràcies a una tal circumstància, aquesta franja social, concentrada en la ciutat de Bastia, va tenir una possibilitat concreta de participar a la vida publica corsa. A més a més, l'interès cap a la realitat política de la Península Italiana era determinada pel fet que, d'alguna manera, la generació que va néixer durant l'últim quart del segle XVIII s'identificava en una posició intermèdia entre França i Itàlia, i doncs s'oposava a una plena assimilació amb els models francesos. És exemplar, a aquest propòsit, la figura de Salvatore Viale (1787-1861)⁵⁹³.

Aquest es pot considerar un típic representant de la elit cultural i econòmica Corsa del segle XIX. Nascut a Bastia quan encara aquesta ciutat era la capital de l'Illa, va fer estudis jurídics entre Roma i Pisa, i és avui considerat el primer escriptor a haver fet

⁵⁹² Pel període revolucionari i napoleònic a Toscana, vegeu: R. De Felice, *Il triennio giacobino in Italia (1796-1799)*, Bonacci, Roma 1990; R. P. Coppini, *Il Granducato di Toscana. Dagli «anni francesi» all'unità op. Cit.*, pp. 4-165; I. Tognarini (ed.), *La Toscana nell'età rivoluzionaria e napoleonica*, Edizioni Scientifiche Italiane, Nàpols 1985. Per un quadre general del paper de Toscana en la política francesa durant aquest període, vegeu: T. Lentz, *Nouvelle Histoire du Premier Empire*, vol. I, Fayard, Paris 2002; A. De Francesco, *Les patriotes italiens devant del modèle directorial française*, a: P. Serna (ed.), *Républiques sœurs. Actes du colloque de Paris, 25-27 janvier 2008*, Presses Universitaires de Rennes, Rennes 2009, pp. 267-280.

⁵⁹³ Per la biografia d'aquesta figura, vegeu la entrada relativa a: A. L. Serpentine (ed.), *Dictionnaire historique de la Corse op. Cit.*

servir el cors (aquest idioma, com d'altres al Mediterrani, no és una llengua literària fins al segle XIX). Com molts dels seus coetanis va viure les contradiccions de la època napoleònica, basculant entre l'entusiasme per un conterrani que dominava França i Europa, i el malcontent per l'escàs interès que, en realitat, el Govern brindava a Còrsega. El contrast entre el sistema napoleònic i els sectors de la societat illenca que Viale representava es va agreujar, en particular, a causa de la definitiva pèrdua de tota funció institucional per part de Bastia. Al 1811 l'Illa va ser reorganitzada sota un únic Departament, amb capital Ajaccio, la vila nadiua dels Bonaparte. Llavors el rebuig cap a la nació francesa va determinar que Viale prengués part, com a secretari del Govern Provisional, a l'intent de 1814 de constituir un estat cors sota protecció britànica. El fracàs d'aquesta experiència l'obligà a retirar-se de la vida pública.

En el clima cultural que regnava durant els primers anys de la restauració, Viale es va dedicar a escriure poesies, entre les quals destaca aquella que serà considerada la seva obra més important, el poema heroicòmic *Dionomachia*. És una obra escrita en italià, excepció feta per una poesia en cors, considerat el primer text literari en aquest idioma. L'argument és la guerra entre dues viles de Còrsega, i va tenir un cert èxit durant tot el segle XIX, tant de ser reimprès per ben quatre vegades. La possibilitat de sortir de l'aïllament i de mantenir un paper en la societat i en la cultura corsa, però, arribà gràcies a la seva relació intensa amb l'editor toscà d'origen suïssa Giovan Pietro Vieusseux (1779-1863)⁵⁹⁴. Els dos entren en contacte a partir de 1829 perquè Viale, com altres intel·lectuals corsos, rebien les revistes editades per Vieusseux, sobretot la *Antologia*. Aquesta era una revista cabdal pel debat cultural i polític entre les elits d'idees liberals a tota la península, que va tenir un paper destacat en impulsar la reforma política i territorial a Itàlia⁵⁹⁵. Aviat, però, la relació es va fer més estricta, i Viale passà a ser un col·laborador i interlocutor important per Vieusseux, que per la seva banda, gràcies

⁵⁹⁴ M. Cini, *Giovan Pietro Vieusseux Salvatore Viale. Le dialogue des élites*, Albiana, Ajaccio 1999, pp. 5-21, es tracta de la publicació de la correspondència. Sobre l'activitat empresarial de Vieusseux: A. Volpi, *Commercio e circuiti culturali. Giovan Pietro Vieusseux, un borghese di inizio ottocento*, Pacini, Ospedaletto 2008.

⁵⁹⁵ U. Carpi, *Letteratura e società nella Toscana del Risorgimento. Gli intellettuali dell'Antologia*, de Donato, Bari 1974; A. Ferraris, *Letteratura e impegno civile nell'Antologia*, Liviana, Pàdua 1978.

també a una estricta relació comercial amb la Tipografia Fabiani, veu la possibilitat de fer negocis aprofitant del mercat cultural illenc- És un ulterior element per avaluar com els ambients corsos estaven interessats a publicacions que es feien eco dels ideal romàntics, liberals i ressorgimentals.

El paper de Viale és força important. De fet representa aquell sector de la societat que, resident o gravitant a l'entorn de Bastia, amb la pèrdua del paper de capital es va veure com arraconant. Amb el fracàs tant del Regne Anglo-Cors, que aquí havia fixat la seva capital, com de l'intent de prosseguir aquella experiència amb el Govern Provisional de 1814, la burgesia bastiesa havia perdut completament les possibilitats de mantenir un paper públic important. Contemporàniament, aquest sector estava sempre més interessat per la dinàmica que s'anava afirmant a Itàlia, i a mesura que creixia l'interès que intel·lectuals i militants ressorgimentals demostraven per Paoli, Viale i altres van veure en la rehabilitació i exaltació de l'experiència paolista com la possibilitat de recuperar el poder polític i econòmic perdut⁵⁹⁶. En aquest sentit, el paper de l'intel·lectual cors, més que en les seves obres, està en la intensa relació amb Vieusseux i, a través d'ell, amb el debat cultural a Itàlia. Era, en definitiva, l'amfitrió pels que visitaven l'Illa i una important font d'informacions pels que s'interessaven a qualsevol aspecte relacionat amb Còrsega. Per exemple, fou ell a facilitar tot el material que Tommaseo ha fet servir per la publicació de les seves obres de temàtica corsa.

En aquesta estratègia d'exhibició d'una identificació cultural itàlica, un punt cabdal era constituït per la interpretació tant de la figura de Paoli, com ja s'ha vist, com del poble cors. Aquest discurs no es pot entendre si no es considera, breument, la imatge que Còrsega va adquirir a partir de la producció literària francesa durant la primera meitat del segle XIX. En particular a partir dels anys '40 del segle XIX, el poble cors va ser interpretat com un poble dividit, entre un sector urbà, civilitzat i modern que habita la costa, i un sector encara salvatge i endarrerit que viu a l'interior, i que els autors francesos consideraven més semblant a una població africana que no a una europea. La

⁵⁹⁶ M. Cini *op. Cit.*, pp. 14-15.

literatura romàntica va dibuixar aquesta imatge, tota jugada a l'entorn de la idea que dins d'aquest espai geogràfic encara existia el salvatge, l'home natural i incorrupte pel costum de vida moderns (sense discostar-se gaire d'aquell *bon sauvage* del qual havia parlat Rousseau). Es va dibuixant la imatge de “l'illa de la venjança”, un lloc en el qual els homes, ben fora de la civilització, es guien segons les passions i el sentit de l'honor, dos elements típics de la mediterrània⁵⁹⁷. Dins d'aquest marc també es va arribar a amanir en salsa shakespeariana algunes de les vicissituds del passat illenc, com ara la figura de Sampiero Corso, plasmada sobre la trama de Othello per part d'una de les primeres escriptores franceses⁵⁹⁸.

Aquesta interpretació de Còrsega és un fet comú a diversos autors francesos, a començar per Honorè de Balzac (1799-1850), que al tema de la venjança corsa va dedicar una novel·la del conjunt que va prendre el nom de *la comédie humaine*, mentre una segona va romandre inèdita⁵⁹⁹. L'autor, que va visitar tant Còrsega com Sardenya traient-ne una pessima opinió, va posar les bases per una temàtica que, els anys següents, tingué un cert èxit. Poc després el bibliotecari del Rei de França, Antoine Valery (pseudònim d'Antoine Claude Pasquin, 1789-1847), en la narració del seu viatge fet pel Mediterrani occidental, descrivia Còrsega en els mateixos termes de Balzac, definint-la com una “Illa infreqüentada” i preveient que es faria ràpidament de moda⁶⁰⁰.

⁵⁹⁷ P. Jeoffroy-Faggianelli, «La corse et l'Italie dans la Littérature Romantique» a: *Etudes Corses*, a. VI (1978), núm. 10, pp. 117-133.

⁵⁹⁸ A. P. Caylac de Ceylan de Bradi, *L'Héritière corse*, Corbet, Paris 1823. El text reconstrueix la història de Vannina, la dona de Sampiero Corso el famós heroi que al segle XVI va liderar, amb la ajuda francesa, una llarga lluita contra Gènova. En la història original Vannina, mentre era presonera dels lígurs, es va deixar convèncer a signar la pau amb Gènova, i per això va ser considerada una traïdora i, com a conseqüència, matada pel seu mateix marit. En aquesta versió l'autora, viuda d'un noble cors lligat a la monarquia francesa, presenta la venjança de Sampiero com motivada pel fet que Vannina es va enamorar, durant el seu captiveri, d'un patrici genovès, Stefano Doria. Un altre exemple d'aquesta fusió entre novel·la històrica d'ambientació corsa i personatges de Shakespeare, que d'altra banda tracta sempre de la figura de Sampiero Corso, és: G. Delahaye, *San Pietro di Bastelica ou la nuit infernale*, Barba, Paris 1837.

⁵⁹⁹ H. Balzac, *La vendetta*, Mame et Delaunay-Valée, Paris 1830. La novel·la inèdita és *Corsino*, escrita entre 1822-1823 i ara publicada a: ÍDEM, *Œuvres diverses*, vol. II, Gallimard, Paris 1996.

⁶⁰⁰ Valery, *Voyages en Corse, a l'Ile d'Elbe et en Sardaigne*, Librairie de L. Bourgeois-Maze, Paris 1837-1838 (II volums).

En aquesta definició francesa del cors, la novel·la més important és però *Colomba*. En la trama Orso, un oficial de l'exercit francès d'origen ilenca, torna a casa en ocasió de la mort del pare, assassinat per la família rival. Orso en principi és contrari a seguir la costum de la *vendetta*, però al final és gairebé obligat per la família, i sobretot per la germana, Colomba. Malgrat Merimée fos, entre els autors francesos que s'ocupaven de Còrsega, el que més coneixia l'Illa per haver-la visitada a fons en qualitat d'inspector dels monuments, la novel·la no encara el problema de la violència i de la justícia, sinó simplement escenifica, amb trets casi pedagògics, un contrast entre els valors del món tradicional cors i aquells de la més evolucionada societat francesa⁶⁰¹.

A completar la identificació de l'Illa de *Cyrnos* amb la venjança i amb una societat encara basada en valors ancestrals i dominada per les passions serà, definitivament, Alexandre Dumas Pare (1802-1870) a través de dues novel·les: *Les Freres corses* i *Le Comte de Monte-Cristo*. Particularment important, per la seva difusió, fou la última. La trama estava construïda a l'entorn del tema de la venjança, i es constant la referència a un món, estrictament mediterrani, que és en contrast amb el món urbà i europeu. En aquest univers, mogut més per les passions que la racionalitat, els dolents són representat pels catalans que viuen a Marsella, encara ben lluny d'aquella imatge de seny acreditada a partir dels escrits de Josep Torres i Bages (1846-1916)⁶⁰². Significativament, un dels personatges secundaris, Bertuccio, és la cosificació de tots els tòpics sobre els corsos i la venjança. Bertuccio parla poc, és emigrat, té un caràcter dur i un gran sentit de l'honor i de la fidelitat i, òbviament, tota la seva conducta és finalitzada a realitzar la seva venjança contra de Villefort, a les hores enemic seu i del protagonista de la novel·la⁶⁰³. No sembla superflu fer notar com l'autor era mulat, fill de Thomas

⁶⁰¹ D. Carrington, *The Granite Island. A Portrait of Corsica*, Penguin, Londres 1984 (ed. Original: Longman 1971). pp. 118-122; P. Merimée, *Colomba*, Magen et Comon, Paris 1841.

⁶⁰² J. Torres i Bages, *La tradició catalana*, La Il·lustració, Barcelona 1892.

⁶⁰³ A. Dumas (pare), *Les freres corses*, Société Belge de Librairie, Bruxelles 1844 (títol original: *Une famille corse*); ÍDEM, *Le Comte de Montecristo*, Pétion, Paris 1844-1845. Sobre el tema de la venjança en la literatura francesa, vegeu també: C. Bernard, *Raison et déraison vendettales dans "La Vendetta" de Balzac et "Les Frères corses" de Dumas*, a: L. Dumasy, C. Massol, M. Corredor (eds.), *Stendhal, Balzac, Dumas un récit romantique?* Presses Universitaires du Mirail, Tolosa de Llenguadoc 2006, pp. 265-281.

Alexandre Davy de la Pailleterie (1762-1806), és a dir la primera persona originaria de les Antilles a ser anomenat general de l'exercit francès. Per aquesta característica Napoleó, que avorria el mestissatge, va desprestigiar el general, tant que el fet que Dumas presenti un cors com a fidel servidor, pareix suggerir una certa venjança cultural.

La reacció a aquesta imatge estereotipada, en la qual els corsos eren completament a fora de la civilització europea, passava per acreditar la visió d'una societat homogènia i virtuosa. Contràriament al que la literatura francesa acreditava, la burgesia de Bastia es considerava protagonista dels temps moderns, sobretot perquè es veia com líder d'un poble que havia pogut donar-se un govern il·lustrat, aquell de Paoli, i que s'identificava amb els models culturals italians. Aquesta tendència no veia implicat només Salvatore Viale, sinó molts altres seus contemporanis van perseguir aquesta estratègia, com ara l'escriptor Giovanni Multedo o l'historiador Francesco Ottavio Renucci (1767-1842), tots reunits en la *Société Centrale d'Instruction Publique du Département de la Corse*.

D'aquests corsos enamorats d'Itàlia, per apropar-nos a la conclusió d'aquest apartat, mereix de ser citat, per la seva producció en camp historiogràfic, Francesco Ottaviano Renucci. Aquest, com Viale, provenia des de la bona societat de Bastia, havia cursat estudis jurídics a Itàlia i, entre altres coses, és autor d'una important història de l'Illa⁶⁰⁴. La obra de Renucci analitza el període 1729-1830, i l'autor, fent servir l'italià, dibuixa un quadre en el qual «hom veurà que hi han estat en aquesta infeliç illa despotisme sense límits, sagnants lluites per la llibertat, nous règims, desastroses revoltes, conjures i suposades traïcions, frauds i de vagades el capgirament de tot ordre i garantia»⁶⁰⁵. Renucci parla d'un poble en lluita contra uns opressors, i el text és completament ocupat per les figures de Paoli i de Bonaparte, fins al punt que els dos volums en els quals està dividida l'obra tenen, com a contraportada, els gravats dels dos generals (el de Paoli pel primer volum, el de Bonaparte pel segon). L'autor confessa també els motius que el van convèncer a escriure l'obra. Renucci, de fet, parla de «no tenir altres miraments en

⁶⁰⁴ F. Ottaviano Renucci, *Storia di Corsica op. Cit.*

⁶⁰⁵ *ibidem*, vol. I, p. 5.

ocupar-me d'aqueixos records que aquell d'ésser útil jo també a la meva pàtria», sense però especificar si es tractava de França, Còrsega o Itàlia. Més enllà, l'historiador cors fa també, una reflexió sobre l'interès que els seus col·legues de professió van brindar a l'Illa. Diu Renucci que «Còrsega, fins a que podia fer gala del nom de nació, va tenir historiadors patris i forasters; esdevinguda una nacioneta de les Gàl·lies, ella es una goteta caiguda en l'oceà. Després del dia de la seva conquesta feta per França no hi ha hagut, pel que sé jo, cap persona que hagi escrit memòries sobre aquests fets [...]»⁶⁰⁶. En tota l'obra l'autor, de tendències republicanes, manté una posició ambigua i ambivalent a sobre de la figura de Paoli, que per altre banda ja havia enunciat en un pamflet de 1796⁶⁰⁷. Mentre *u babbu di a patria* és exaltat com un campió de la lluita contra el despotisme fins al 1793, a partir d'aquell any, es a dir de la separació de França i la integració en l'imperi britànic, es converteix en un traïdor de la pàtria i dels ideals republicans. Tot al contrari Napoleó, malgrat no sigui exempt de crítiques per la seva conducta política, es presentat com el continuador de la lluita dels corsos contra el despotisme, a França i Europa⁶⁰⁸.

Al mateix moment Renucci, com en part s'ha esmentat abans, és autor de diverses recopilacions de contes d'argument historicista sobre el passat illenc, sempre en italià. Les seves obres, molt difoses a la Península Italiana, van ser un important instrument per vehicular aquesta idea d'una Còrsega més itàlica que francesa, i sobretot per fundar el mite de Paoli com cap d'una poble que, tot unit, lluitava contra l'opressor estranger.

El terreny fèrtil perquè un sector de la societat illenca és sentís part de la nació italiana no va durar, però, fins a la efectiva formació del Regne d'Itàlia. El malcontent dels corsos cap a França era determinat per un evident desinterès per les problemàtiques de

⁶⁰⁶ *ibidem*, p. 6.

⁶⁰⁷ F. O. Renucci, *Osservazioni critiche sopra la storia di Corsica colla descrizione storico-geografica della medesima dell'abate Francesco Ottaviano Renucci*, Veladini, Milà 1796

⁶⁰⁸ Per a més informacions sobre la lectura que Renucci fa del mite de Paoli i de Bonaparte, vegeu sobretot: J. Thiers, *Image(s) de Paoli et de B(u)onaparte dans quelques témoignages contemporains (fin du XVIII-début du XIX)*, a: M. Cini (ed.), *La nascita di un mito. Pasquale Paoli tra '700 e '800*, Biblioteca Franco Serantini Edizioni, Pisa 1998, pp. 63-80.

l'Illa, que es traduïa en una falta d'intervenció per la construcció d'infraestructures i per uns escassos resultats en la lluita al bandolerisme. A aquesta condició, cal afegir la força a Còrsega del bonapartisme, amb el qual és fàcil entendre l'escassa acceptació aquí tant de la Dinastia dels Borbons com del regnat de Louis Philippe d'Orleans (1831-1848). Amb el retorn al poder d'un Bonaparte després de la revolta de París de l'any 1848, i amb la proclamació del Segon Imperi l'any 1852, Còrsega deixava de ser una «goteta en l'oceà», com deia Renucci, per convertir-se en la pàtria de l'Emperador, obtenint tots tipus d'atencions per part del poder estatal. A partir d'aquest moment la integració en la nació francesa va ser garantida per la plena participació dels corsos en la administració, de l'Illa, del territori continental i de tot l'Imperi. Els corsos van sentir-se integrats a França amb l'arribada al poder de Napoleó III. La reivindicació d'una participació a la unitat d'Itàlia quedarà residual, tot al contrari en àmbit itàlic la desil·lusió per la fallida realització de la unitat de tots els italians, va portar al naixement de l'irredemptisme, es a dir la reivindicació d'aquells territoris que es consideraven italians. No cal dir que entre els territoris reclamats, Còrsega tenia un paper destacat⁶⁰⁹.

Que es pot concloure d'aquest excursus en la història corsa de la primera meitat del segle XIX? L'element que destaca, sens dubte, és que els intel·lectuals italians compromesos amb el moviment ressorgimental brindaven a Còrsega, a la seva història i als seus costums, un interès molt major d'aquell demostrat, en el mateix període, per

⁶⁰⁹ Els irredemptistes reclamaven tota aquella part del territori considerat italià que encara no es trobava dins de l'Estat, es a dir Còrsega, Nizza i Savoia (parts de l'Estat francès), Malta i el seu arxipèlag (*dominion* britànic), Tirol del Sud, Istria i Dalmàcia (parts de l'Imperi dels Habsburg). Les reclamacions d'aquest grup d'ultranacionalistes van canviar a mesura que alguns d'aquest territoris varen entrar a formar part del nou Regne. Per una bibliografia indicativa, vegeu: A. Brambilla, *Parole come bandiere. Prime ricerche su letteratura e irredentismo*, Del Bianco Editore, Udine 2003; B. Gatta, *Italia irredenta*, Del Bianco Editore, Udine 2007; M. Cattaruzza, *L'Italia e il confine orientale. 1866-1906*, Bolonya, Il Mulino 2008; R. Quartararo, *l'irredentismo di Malta fra Roma e Londra*, Edizioni Scientifiche Italiane, Nàpols 2006. Per reconstruir aquells esdeveniments, és útil consultar la reconstrucció, clarament no objectiva, feta per un dels protagonistes i publicada en sis entregues per una prestigiosa revista feixista i irredemptista: F. Guerri, «Gli anni e le opere dell'irredentismo corso», a: *Corsica Antica e Moderna*, a. IX (1940), fasc. 1-2-3 i 4-5-6, pp. 70-87 i 172-168; *ibidem*, a. X (1941) fasc. 1-2-3 i 4-5-6, pp. 38-43 i 145-151; *ibidem*, a. XI (1942) fasc. 1-2-3 i 4-5-6, pp. 4-24 i 105-107. Per un discurs teòric sobre el fenomen, vegeu: T. Ambrosio, *Irredentism. Ethnic Conflict and International Politics*, Preager, Westport 2001; N. Chazan, *Irredentism and International Politics*, Lynne Rienner Publishers/Adamantine Press Limited, Boudler-Londres, 1991.

l'Illa de Sardenya. En un text tant important, com *Mazzini e i rivoluzionari italiani*, que analitza la labor del principal defensor de la idea de la unitat d'Itàlia i els seus contactes amb els altres exponents del moviment ressorgimental, Sardenya és anomenada només una volta, i com entitat estatal, mentre tenim 9 entrades per Còrsega, 2 per l'Ill d'Elba, 8 per Corfú, 37 per Malta i 54 per Sicília⁶¹⁰. És prou evident com Sardenya i els seus habitants no suscitaven molt interès, tot al contrari els intel·lectuals italians van individuar en els corsos un poble amb el qual compartien unes arrels comunes, van trobar en la història de l'Illa part d'aquella del continent italià, i van veure en la mateixa figura del Paoli un model per inspirar l'acció dels “patriotes”, o fins i tot el precursor del mateix *Risorgimento*. És com si els patriotes italians haguessin enconstrat en els cims alpins de *Cyrnos* el que Walter Scott havia vist en les *highland* d'Escòcia. Dit d'una altra manera, en la Còrsega sempre més francesitzada, sempre més convertida en un *pays légal* – per utilitzar un concepte propi del segle XIX – els patriotes italians enconstraren una mostra genuïna d'aquell que consideraven el *pays réel* italià, i que a Sardenya, bressol de la monarquia, no aconseguïen enconstrar.

---

⁶¹⁰ F. della Peruta *op. Cit.* Continuant en la anàlisi d'aquesta obra, una ulterior prova de l'absència de Sardenya és que l'index dels topònims no registra cap entrada per Sàsser i Càller, mentre un petit poble com Corleone, “capital” de la màfia a partir dels anys setanta del segle passat, en té una.

CAPÍTOL VIII

LA DIVISIÓ DEFINITIVA

El *Risorgimento* a Sardenya

La presència de Sardenya durant aquesta fase d'història Itàlia és, contràriament al que hem vist per Còrsega, aquell d'una comparsa. El paper de l'Illa és, essencialment, judico-simbòlic, essent el Regne sard el nucli a partir del qual es va unificar la Península, mentre la participació dels sards fou limitada a alguns representants de l'elit i llargament connexa a unes dinàmiques locals. Segons Gramsci, aquesta indiferència, característica de *longue durée*, derivava del fet que «la classe dels grans terratinents [sards] és molt prima, no desenvolupa cap funció i no posseeix les antiquíssimes tradicions culturals, intel·lectuals i de govern del migdia continental»⁶¹¹. Mentre els primers documents produïts pel nou estat, com ara la proclamació del Regne d'Itàlia el 17 de març de 1861, eren actes oficials del Rei de Sardenya – com es nota des de l'encapçalament del paper utilitzat – les elits sardes durant el *Risorgimento* perseguien uns objectius de modernització de les antigues institucions illenques. Aquestes, en gran part, encara derivaven d'una lògica medieval i d'una concepció dinàstica del poder polític. En perseguir aquesta conducta de relativa indiferència cap als esdeveniments que afectaven la península, les capes altes de la societat sarda demostraven una certa estranyesa, quan no passivitat, a la idea d'unificació nacional italiana. En general, els esdeveniments del 1859-61 van ser seguits amb interès sobretot per uns reduïts grups republicans, concentrats sobretot en els ambients estudiantils de Sàsser, i per una classe dirigent local de caire conservador que veia el propi sobirà ampliar l'antic Estat illenc a tota la península. Aquests sectors, en realitat, aspiraven per la major part a la implementació del règim liberal, mentre desitjaven aprofitar al màxim de la recent introducció a l'Illa de la propietat privada del sòl i de les possibilitats comercials que la

---

⁶¹¹ A. Gramsci, *Alcuni temi della questione meridionale*, p. 153, a: ÍDEM, F. De Felice, V. Parlato (eds.), *La questione meridionale*, Editori Riuniti, Roma 1969 (1966), pp. 131-160. Naturalment, les reflexions eren estimulades per la situació que es va crear després la Gran Guerra, tot i així abraçaven tot la història de la Itàlia unificada.

creació d'un més ampli mercat oferia.

El bloc social que acabà dominant la política sarda després de la tempesta napoleònica, malgrat decantar-se per la conservació, quan no per la reacció pura i dura, no era favorable a un immobilisme total. Efectivament, la primera meitat del segle XIX fou caracteritzada per una serie d'innovacions en les institucions sardes i en la mateixa estructura del teixit social, que representa un moment fonamental en l'evolució de la història illenca. Sense arribar a trasbalsar completament el món agropastoral de l'interior, aquestes reformes responien a la exigència d'uniformar les estructures administratives, jurídiques i – per quant possible – econòmiques, amb la part continental dels dominis savoienics. Sobre la disparitat entre l'Illa i la *terra ferma*, encara tenia un pes la clàusula del tractat de Londres amb el qual els Savoia obtingueren l'Illa, però també la prudència que les novetats no provoquessin les reaccions de la turbulenta noblesa feudal.

Les reformes van afectar en particular el control i la gestió del territori, amb la finalitat d'augmentar la capacitat de domini per part de la Corona i, al mateix moment, de promoure una més moderna utilització del sòl. Els primers passos remunten a quan encare els Savoia es trobaven aïllats en Sardenya, amb la introducció de les prefectures. Copiant directament del odiat sistema napoleònic, l'Illa a partir del 1807 fou dividida en quinze províncies, cada una amb el seu *Prefetto* i directament dependents del Ministeri de l'Interior⁶¹². Es tractava d'un proveïment que mirava, com en els cinquanta anys precedents, a sobreposar el poder central allà on encara era vigent la jurisdicció feudal. Els grans nobles, abans contraris a ingerències externes, davant al perill representat per les revolucions de finals de set-cents acceptaren la justícia del Rei per protegir-se de quants reclamaven la fi de l'antic règim. D'altra banda, les assemblees de les *biddas*, que pel Comte Bogino devien funcionar de contrapès als senyors feudals, evolucionaren en centres de poder en mans d'alguns nuclis familiars, formant un ulterior obstacle al poder

⁶¹² G. Doneddu, «Le prefetture nel Regno di Sardegna», a: *Archivio sardo del movimento operaio, contadino e autonomistico*, núm. 11-13, a. 1980, pp. 133-154.

estatal.

El recorregut per afirmar unes modernes institucions estatals comportava l'abolició de realitats que havien forjat la vida illenca. Una d'aquestes era la *Carta de Logu*. El document era una recopilació en llengua sarda de les lleis fonamentals del Jutjat d'Arborea, realitzada per part de la *judikessa* Eleonora a finals del segle XIV, durant la resistència a la invasió catalana. Malgrat els Arborea resultessin vençuts, la “Carta Magna sarda” havia proporcionat la base de la legislació illenca, tant sota la Corona d'Aragó com durant el domini de la Dinastia Savoia⁶¹³. Els pas entre el segle XVIII i XIX havia fet obsoleta aquesta legislació medieval, llavors el lligam que s'havia establert entre elit sarda i Casa de Savoia després dels fets de 1793-1796 feia possible la seva substitució amb un instrument més modern. Aquest fou anomenat *Codice Feliciano*, en obsequi al nom de qui la va promulgar: el Rei Carlo Felice (1821-1831)⁶¹⁴. Malgrat fos poc més que un recopilació, es tractava d'una innovació que, així i com la divisió del territori, responia sempre a l'exigència d'augmentar l'efectivitat del poder estatal, limitant tot dret i privilegi que el sistema precedentment en vigor atorgava als poders locals (feudataris, *biddas*, entitat religioses i institucions municipals). Era, *mutata mutandis*, un pas més en la lenta aplicació d'un tardà Decret de Nova Planta a Sardenya.

Un altre element a canviar era la forma d'utilització del sòl. Tant la Casa de Savoia com una part de l'elit sarda eren intencionades a transformar definitivament la manera amb la qual es gestionava la terra. Aquesta es trobava dividida entre les grans propietats feudals i les terres comunitàries que els pastors utilitzaven segons un complex sistema

⁶¹³ Sobre aquest document la bibliografia és vasta, en general per una traducció a l'italià vegeu: F. C. Casula (ed.), *La Carta de Logu del Regno di Arborea*, Delfino, Sàsser 1995. Per una còpia anastàtica de l'original en sard, vegeu: *Carta de Logu*, Regione Autonoma della Sardegna, Càller 2011. Per aprofundir el context històric, vegeu: G. Mele (ed.), *Società e cultura nella Carta de Logu e nel Giudicato d'Arborea: convegno internazionale di studi*, Poligrafica Solinas, Nuoro 1995; G. Todde (ed.), *Il mondo della Carta de Logu*, Edizioni 3T, Càller 1979.

⁶¹⁴ Per aquest monarca, vegeu: F. Lemmi, *Carlo Felice. 1765-1831*, Paravia, Milà 1931; M. Ruggiero, *Carlo Felice re di Sardegna. L'ultimo sovrano del ramo principale della Casa di Savoia (1765-1831)*, Alzani, Pinerolo 2004. Sobre el recull de lleis, en general vegeu: A. Accardo, N. Gabriele, *Scegliere la patria. Classi dirigenti e Risorgimento in Sardegna*, Donzelli, Roma 2011, pp. 70-73.

d'assignació, mentre només una petita porció de sòl era interessada per una agricultura moderna d'inspiració capitalista. La persistència del feudalisme i l'absència d'una propietat privada a bona part de l'Illa eren, segons la mateixa Reial Societat Agrària i Econòmica Sarda, fundada tot just al 1804, les causes d'un endarreriment econòmic i d'una pobresa ben evidents. Per tal de solucionar aquestes problemàtiques es va procedir a instituir la propietat privada (1820-1823) i a abolir el feudalisme (1836)⁶¹⁵.

Malgrat agrònoms i fisiòcrates relacionessin aquestes reformes amb un millorament de les condicions de vida de la població, en realitat els dos proveïments varen afavorir en primer lloc els feudataris, que per la pèrdua dels privilegis van ser recompensats per les mateixes comunitats locals “alliberades”. En segon lloc, qui es va aprofitar varen ser els que pogueren, casi sempre amb la força, tancar una parcel·la de terra i declarar-se propietaris, consolidant, o notablement millorant, la seva posició a l'interior de la comunitat. La creació de la propietat privada va endegar una dinàmica de dura lluita entre els que utilitzaven les terres comunitàries i els que volien apoderar-se d'una parcel·la, i va exacerbar la atàvica contraposició entre pastors i agricultors, que s'acompanyava a una Disamistade⁶¹⁶. En aquestes condicions, aquells que no pertanyien als *prinzipales*, o que no disposaven de la força impositiva necessària per declarar-se propietaris d'un terreny o per resistir a les declaracions fetes per altres, quedava només l'arma de la revolta, casi sempre espontània i sense una direcció política.

En la Sardenya interna, notablement a Barbagia, es varen organitzar grups de fins a cent homes que, de nit, destruïen les tanques o incendiaven el que s'hi trobava a l'interior, en l'intent de tornar a establir la igualtat que existia abans de la formació de la propietat privada. Aquest tipus d'insurgència, poc documentada, era una situació que va

⁶¹⁵ Sobre aquestes reformes, vegeu: I. Biocchi, *Per una storia della proprietà perfetta in Sardegna*, Giuffrè, Milà 1982; L. Scaraffia, *La Sardegna sabauda op. Cit.*, pp. 755-783; C. Sole, *La Sardegna di Carlo Felice e il problema della terra* a: IDEM (ed.), *La Sardegna di Carlo Felice e il problema della terra*, Editrice Sarda Fossataro, Càller 1967, pp. 1-69; G. Sotgiu, *Storia della Sardegna Sabauda op. Cit.*, pp. 261-285.

⁶¹⁶ Sobre la venjança i el seu ús en les comunitats de l'interior de l'Illa és imprescindible consultar: A. Pigliaru, *Il banditismo in Sardegna. La vendetta barbaricina come ordinamento giuridico*, Giuffrè Milà 1970.

acompanyar casi tot el segle, donat que els decrets es va aplicar lentament en aquestes regions. El dràstic pas des d'un món de drets feudals a un basat en les lleis del mercat, va provocar per una banda l'emigració cap als centre urbans i el Sulcis, on s'obrien les primers mines. Per l'altra, però, fou causa d'un increment exponencial de la ramaderia, tant en els terrenys encara comunitaris de l'interior, com en aquells “privats”, que continuaren a servir com pastures. L'episodi més impactant d'aquestes vicissituds – o probablement el millor documentat – esdevingué a Nuoro en 1868, quan al crit *a su connottu* (tornem a allò que coneixem, als antics usos) la població s'oposà violentament la venda de les terres comunals⁶¹⁷. La raó principal per la qual el panorama de la campanya sarda és dominat per unes tanques de pedres sense malta (*tancas serradas a muru*, en sard), i també una de les claus per explicar la violència que domina aquest món rural durant tot el segle XIX, s'ha de buscar en les conseqüències socials que van tenir aquestes reformes. Malgrat això, és normal avui escoltar l'opinió de qui pensa que les pedres (i la violència) siguin part de la realitat illenca des de l'alba dels temps.

Des d'un punt de vista formal, el pas més transcendent en aquest procés d'uniformització fou el que els historiadors sards anomenen la *perfetta fusione*. Segons indica la mateixa paraula, es tractava de realitzar una perfecta fusió entre els territoris continentals amb aquells illencs de la Dinastia Savoia, una unió que imposaria el *pays légal* que a la Cort de Torí es dibuixava, i que sectors dels terratinents i mercants sards imaginaven, a sobre del *pays réel* de les campanyes. Aquesta fusió, formalitzada entre els finals del 1847 i els principis del 1848, representava la fi de l'autonomia de la qual havia gaudit Sardenya, i per aquest motiu el passatge històric ha estat considerat de part del sardisme, com un pecat original. Seria, per molt nacionalistes, el moment en el qual “el poble sard” hauria comés l'error de renunciar a l'autogovern a canvi de l'esperança que la parificació amb el continent aportés un renaixement de l'Illa. A propòsit, un historiador i militant sardista com Raimondo Carta Raspi escrivia: «també llavors faltaren als sards les idees clares per la formulació d'un programa sobre les més urgents necessitats de

⁶¹⁷ L. del Piano, *La sollevazione contro le chiudende*, Sardegna Nuova, Càller 1971; G. Sotgiu, *Op. Cit.*, pp. 267-274; L. Sacaraffia, *La Sardegna sabauda op. Cit.*, pp. 761-763.

l'Illa, deixant com en passat i també després que tot arribés des del paternalisme governamental»⁶¹⁸.

Efectivament és difícil entendre com després d'uns cinquanta anys de la revolta antipiemontesa els sards varen renunciar tant fàcilment, i per una iniciativa exclusivament seva, a l'autonomia de la qual gaudien. La cosa canvia si considerem la conjuntura en la qual aquesta decisió es va prendre, així i com la perspectiva que va portar la classe dirigent sarda a avançar una tal demanda. La clau és la política de tímida obertura a reformes liberals que va adoptar el Rei Carlo Alberto (1831-1849) a la part continental dels seus dominis, tant en camp econòmic com en l'administració de l'estat⁶¹⁹. D'aquestes reformes, però, els sards eren exclosos perquè, malgrat la unió sota un mateix sobirà, feien part formalment d'un altre Estat. A més, les clàusules del Tractat de Londres, amb el qual es va assignar la Corona sarda als Savoia, encara impedièren d'aportar modificacions substancials. En aquestes condicions, Sardenya es veia fortament penalitzada en els comerços, a causa sobretot del sistema duaner, un vestigi de la edat mitjana que impedia pràcticament de treure beneficis de l'exportació dels productes de l'Illa. En aquest context, les institucions de l'antic Regne, casi totes d'origen catalana, representaven un impediment a una modernització que avançava al continent i, a la vigília d'aquella eclosió romàntic-nacionalista que alguns definien la “primavera dels pobles”, cap intel·lectual o polític sard semblava decidit a defensar les institucions del *Regnum Sardiniae*⁶²⁰.

La voluntat de participar a les transformacions liberals, que afectaven exclusivament el

⁶¹⁸ R. C. Raspi, *Storia della Sardegna* op cit., pp. 865 per la cita, i pàssim per un exemple de lectura sardista. Sobre el debat entorn la interpretació d'aquest moment, vegeu: A. Accardo, *Una polemica attuale tra storici e politici*, a: ÍDEM, *Eutanasia di un regno. Fine delle istituzioni del Regnum Sardiniae e nuovi rapporti tra Sardegna e Piemonte*, Aisara, Càller 2007, pp. 9-88.

⁶¹⁹ N. Nada, *Il Regno di Carlo Alberto (1831-1849)*, pp. 210-248, a: G. Galasso (ed.), *Storia d'Italia. Il Piemonte sabauda*, VIII**, UTET, Torí 1993, pp. 179-339.

⁶²⁰ L. Marroccu, *Il tramonto del Regnum Sardiniae*, p. 59-60, a: M. Brigaglia, L. Marroccu, *La perdita del Regno*, Editori Riuniti, Roma 1995, pp. 55-61; per ulteriors consideracions sobre la fusió a més de la consultació d'aquest volum, vegeu: I. Birocchi, *La questione autonomistica dalla “fusione perfetta” al primo dopoguerra*, pp. 143-152, a: L. Berlinguer, A. Mattone (eds.), *Storia d'Italia. Le Regioni dall'Unità ad oggi. La Sardegna*, Einaudi, Torí 1998, pp. 130-199.

continent, fou a la base de la fusió. Aquest fet quedava ben palès durant les manifestacions d'estudiants universitaris a Càller i Sàsser dels principis del novembre de 1847, que es produïen quan també a Torí, Gènova, Florència i Roma ferments similars acompanyaven les reformes liberals que s'estaven aprovant en aquells territoris. En aquestes ocasions es podia verificar la confusió que existia llavors a l'entorn de la unificació, tant que en el mateix lloc es podia assistir a mostres d'aprovació pel Rei i la Monarquia, a la reivindicació de l'extensió de les reformes a l'Illa, i a eslògans com ara «mort als piemontesos!»⁶²¹. Altres fonts parlen d'una pasquinada, enganxada a la Torre de l'Elefant, la porta d'entrada de la part *prohibida* de Càller, en que es llegia: «llarga vida a la Lliga Itàlica [la unió duanera] i a les noves reformes; mort als Jesuïtes i als Piemontesos; conciutadans, és arribat el moment tan esperat del renaixement sard»⁶²². A les demostracions estudiantils, promptament canalitzades en actes oficials per les autoritats savoienques, va seguir l'enviament d'una delegació de notables a Torí per demanar la unió amb el continent, la *perfetta fusione* com encara avui s'anomena. Carlo Alberto davant d'aquesta requesta va acceptar sense massa vacil·lacions, al contrari del que havia passat amb la delegació del 1793, humiliada amb una negativa rotunda després de tres mesos d'espera. La decisió, però, aquesta vegada no era una iniciativa del Parlament, sinó del *Consiglio Civico* (ple de l'ajuntament) de Càller. Després de la Sarda Revolució la institució parlamentària no va ser més convocada, mentre romania activa sols una comissió, formada per les Primers Veus de cada braç. Aquestes eren l'exponent més important de la noblesa illenca – el Marqués de Laconi – el cap de l'església sarda – l'Arquebisbe de Càller – i l'Alcalde d'aquesta ciutat. Tots tres acceptaren la proposta de viatjar cap a Torí per perpetrar les demandes com a

⁶²¹ C. Baudi di Vesme, *Considerazioni politiche ed economiche sulla Sardegna*, Stamperia Reale, Torí 1848, p. 189, ara a: L. Scaraffia, *La Sardegna sabauda* op. Cit. p. 802; S. Sotgiu, *Storia della Sardegna sabauda* op. Cit., p. 308. Com es veu es tracta d'una anècdota molt comuna, reproduïda per primera vegada per qui llavors era el Virrei. L'autor, en aquell que era en origen un informe per Carlo Alberto, feia referència a un episodi esdevingut durant la celebració oficial per la concessió de les reformes, un acte organitzat per les autoritats virregnals al teatre de Càller, la tarda del 3 novembre de 1847. El fet dona perfectament la idea de com es podia interpretar de forma equivocada la intenció reformista de Carlo Alberto.

⁶²² M. L. Cao, *La fine dell'autonomia politica sarda. In rapporto col Risorgimento e coi precedenti storici*, Premiata Tipografia Giovanni Ledda, Càller 1928, p. 53. Aquest també és un episodi molt citat, per exemple: M. Clark, *Sardinia: Cheese and Modernization*, p. 84, a: C. Levy (ed.) *Italian Regionalism. History, Identity and Politics*, Berg, Oxford-Washington 1996, pp. 81-106.

representants del Regne, malgrat no haver-se celebrat una reunió parlamentària de veritat. La notícia que Càller havia decidit per tot l'Illa va provocar, per una banda, la protesta de molts altres municipis que es consideraven prevaricats, i per l'altra la multiplicació de les demandes de fusió i inclòs de les delegacions enviades al continent⁶²³.

Malgrat aquest entusiasme, o probablement a causa d'una excessiva esperança en les intencions reformistes del Rei, sembla que ja a finals de l'any es va difondre una certa impaciència pel gran canvi que tothom s'esperava. Així, tant des de Càller com des d'altres indrets de l'Illa, es començaren a formular crítiques sobre aquesta lentitud. Per posar un exemple concret, l'Ajuntament de l'Alguer va adreçar una carta de protesta directament al Rei. Aquest document dibuixava un quadre impietós de la decadència ciutadana, la qual era interpretada com a conseqüència de les barreres duaneres que – en un centre que vivia del mar i les exportacions alimentàries – ofegaven els comerços. El document, com a subratllar que les reformes demandades eren una unió econòmica i no pas una mena de renúncia a la realitat estatal de la “nació sarda”, duia un objecte molt clar: «es suplica la introducció de l'exportació dels productes alimentaris als Estats Continentals»⁶²⁴.

Les reformes, però, tardaven a fer-se efectives. Al llarg del 1848 Carlo Alberto, després les lamentacions dels principals ajuntaments sards, va realitzar la tan desitjada unió duanera, mentre la confiança en el sobirà es va renovar amb la concessió de la Constitució (que Carlo Alberto anomenava Estatut), la introducció d'una certa llibertat de premsa, i l'elecció al Parlament de Torí d'alguns diputats sards⁶²⁵. Entre aquests destacava l'historiador alguerès Giuseppe Manno, el primer a recobrir el càrrec de

⁶²³ Per seguir els esdeveniments, vegeu: A. Accardo, N. Gabriele *op. Cit.*, pp. 169-177 (el mateix text havia ja estat editat a: A. Accardo, *Eutanasia di un regno* pp. 96-116 a: ÍDEM *op. Cit.*, pp. 89-151.

⁶²⁴ AHMA, *Lettere del Consiglio Comunale*, núm. 380 del 31-XII-1847 a *Sua Altezza Reale*, p. 371

⁶²⁵ Carlo Alberto va concedir un estatut mínimament liberal, evitant de totes maneres que es definís constitució, sembla per un jurament fet a l'hora de succeir al tron de Sardenya en el qual es comprometia a no concedir mai una “constitució”. Per tots els aspectes, vegeu: P. Colombo, *Con lealtà di Re e con affetto di padre. Torino 4 marzo 1848: la concessione dello statuto albertino*, Il Mulino, Bolonya 2003; G. Rebuffa, *Lo statuto albertino*, Il Mulino, Bolonya 2003.

President del Senat del Regne. El desencadenament de la Primera Guerra d'Independència (1848-1849), que es va concloure amb l'abdicació del Monarca savoienç, els costos que aquesta va comportar i el consegüent escàs interès per resoldre les problemàtiques que els sards havien fet presents durant els últims mesos, portaren a molts entre els polítics i els intel·lectuals a criticar durament la fusió. El primer, i un dels més contundents en fer-ho, fou encara un alguerès, Stefano Sampol Gandolfo (1820-1880). Aquest al 1851 va fundar a Torí un diari, *l'Eco della Sardegna*, que des d'una perspectiva catòlica integrista atacava durament la fusió amb el continent i, molt agudament, ja denunciava com la idea d'unió que havien proposat els sards no era la mateixa que havien dut a terme els piemontesos⁶²⁶.

Malgrat aquestes incomprensions, la dinastia Savoia fou associada, durant la dècada dels cinquanta del segle XIX, a un “ressorgiment” per l'Illa. Aquesta circumstància era justificada pel fet que llavors era difosa, sobretot en la classe dirigent, la idea d'un futur prometedor per la dinastia i per tant, segons la lògica d'una elit que considerava el Savoia el “seu” Rei (tot i les reformes era sempre Rei de Sardenya), aquest era garantia d'un esdevenidor lluminós per tot el Regne. Doncs la *fusione* no és d'interpretar com a una renúncia o una demostració de servilisme, com avui es fa des d'una perspectiva estrictament nacionalista sarda, sinó com un intent de la classe dirigent illenca d'entrar en la modernitat, de participar en aquesta nova realitat que s'estava construint, i de poder aprofitar de les noves perspectives. Es tracta del mateix anhel igualitari que va portar els corsos primer a la renúncia de tota diferència amb el continent durant la Revolució francesa, i després a l'acceptació plena de l'Estat gal sota Napoleó III. Igual que l'elit corsa, aquella sarda, confiant en unes perspectives exageradament prometedores, va apostar per la monarquia savoienca que llavors es presentava com liberal, al capdavant de la modernitat i compromesa amb la causa nacional italiana. Tot i així, la presència dels sards en l'epopeia ressorgimental és testimonial, mentre els corsos representen una constant. No hi podia haver diferència més gran en dues illes que disten

⁶²⁶ Sobre el personatge i la publicació, vegeu: G. Marci, L. Ortu (eds.), *L' Eco della Sardegna di Stefano Sampol Gandolfo*, Edizioni Universitarie della Sardegna, Càller 1991.

només 12 km.

La nació sarda

Que a Sardenya l'idea d'una Itàlia unida tingues un ressò limitat, no significa pas que aquesta fos tallada fora del fluir de la història. De fet, aquell clima cultural que acostumem definir romanticisme, i que va eixamplar a diferents latituds del continent europeu un gran interès per les glories del passat, la tradició i la història de la pròpia pàtria, no va deixar absolutament indiferent Sardenya. De la mateixa manera que, a Catalunya o Escòcia, s'anava consolidant – a través de l'estudi, la divulgació i l'exaltació del passat – la idea idea nacional, a Sardenya una patrulla d'erudits es va dedicar, d'una manera particularment intensa durant el període 1825-1850, a investigar i divulgar l'història dels sards. Es tracta d'una etapa important, durant la qual «es van redactar casi totes les obres que formen l'ideal patrimoni comú de coneixements i autorepresentacions que, a partir de llavors, han donat forma concreta al concepte de sarditat»⁶²⁷.

En la definició d'aquest nou clima cultural tingué un paper destacat el començador de la historiografia sarda contemporània i, sobretot, l'inspirador d'un corrent “nacional” que ha caracteritzat fins avui el panorama dels estudis illencs: el ja àmpliament citat Baró Giuseppe Manno (1786-1868). Aquest era membre d'una noble família de la ciutat de l'Alguer, no d'origen catalana, i molt lligada a la casa reial. L'alguerès feu una brillant carrera en les institucions judicàries sardes, fins arribar a secretari personal del Rei Carlo Felice, i preceptor de Carlo Alberto. Manno, circumstància prou important per la nostra òptica, fou entre els impulsors al 1833 de la Diputació d'Història Pàtria Subalpina, i uns dels primers presidents del Senat del Regne de Sardenya (1848) i

⁶²⁷ M. Biragaglia, *La “scoperta” della Sardegna*, p. 85, a: M. Brigaglia, A. Mastino, G. G. Ortu (eds.), *Storia della Sardegna*, vol. II, Laterza, Roma-Bari 2006, pp. 84-97. Per el discurs cultural a sobre de la “identitat” sarda en aquest període, vegeu: A. Accardo, N. Gabriele, *Scegliere la patria op. Cit.*, pp. 93-166; I. Biocchi, *La questione autonomistica dalla fusione perfetta al primo dopoguerra op. Cit.*, pp. 133-152; L. Marroccu, *L'identità perduta*, pp. 5-61, a: M. Brigaglia, L. Marroccu, *La perdita del Regno op. Cit.*, pp. 5-102. És indispensable consultar l'únic treball dedicat a aquesta temàtica, que però va àmpliament més enllà del període objecte d'aquest apartat: S. Paulis, *La costruzione dell'identità. Per un'analisi antropologica della narrativa in Sardegna fra '800 e '900*, EDES, Càller 2007.

d'aquell del Regne d'Itàlia (1864)⁶²⁸.

Manno – versió italianitzada (o piemontesitzada) de Mannu (gran, en sard) – ha estat el primer a realitzar, en llengua italiana, una història general de Sardenya, en quatre volums, que anava des de l'antiguitat preromana fins al 1773. Les precedents monografies històriques, escrites per autors sards eren, com a subratllar la influència hispànica a Sardenya, en llengua castellana, quan no en llatí⁶²⁹. El fet que a narració s'aturés en 1773 li evitava hàbilment jutjar la política recent, i en particular el període revolucionari i l'estada dels reis a l'Illa quan fugien de les tropes napoleòniques. Manno en el seu text introduïa dues importants novetats metodològiques: l'atenció per la cultura i la societat, i l'adopció del poble sard com a subjecte d'aquesta història. Es tracta d'un obra innovadora en l'àmbit local, tot i que el rerefons cultural era políticament i socialment conservador. L'historiador havia entrat en els favors de la Cort savoiensa mentre aquesta es trobava en “exili” a Sardenya, en un clima de constant amenaça d'invasió francesa. En aquesta clima, el menyspreu per l'Illa i els seus habitants era palpable. Aquells anys deuen haver tingut un pes en la redacció de l'obra, perquè els conceptes de “nació”, “pàtria” i “poble”, referits a Sardenya, acompanyen tota la narració, i es conjuguen amb la exaltació del passat sard i amb un cert malestar per l'escassa consideració que es brindava a l'Illa, tant per part dels ambients piemontesos com per la cultura europea. El mateix Manno explicava com, després d'haver llegit un manuscrit sobre Sardenya redactat per un oficial alemany, es va escandalitzar tant que es decidí a escriure la seva història de l'Illa. El text parlava de l'Illa tan mal, i tan malament, que explícitament el Baró es va proposar treure «de la front de la venerable

⁶²⁸ Per a més informacions sobre Manno, vegeu: AA. VV., *Giornata di studi su Giuseppe Manno. Politico, storico e letterato*, Press Color, Quartu Sant'Elena 1989; A. Mattone, *Giuseppe Manno magistrato, storico, letterato tra Piemonte della Restaurazione e Italia liberale*, Edizioni Scientifiche Italiane, Nàpols-Roma 2009. No existeix una moderna biografia, la única disponible fou escrita a un any de la seva mort, vegeu: G. Siotto-Pintor, *Storia della vita di Giuseppe Manno*, Tipografia Bellardi, Appiotti e Grossini, Torí 1869.

⁶²⁹ A part dels *Anales* de Jeronimo Zurita, abans de Manno l'obra de referència era: F. Vico, *Historia general de la Isla y Reino de Sardeña*, Lorenço Déu, Barceolna 1639. També existia una important obra en llatí, escrita per Giovanni Battista Fara, però només fou publicat el primer volum: *De Rebus Sardois*, Francesco Guarnerio Càller 1580. Tanmateix, la troballa en 1758 dels restants dos volums, amb també una geografia de l'Illa (*De Corographia Sardiniae*), permetran a Manno de consultar tot aquest material.

pàtria aquell antic deshonor de ser sempre escarnida, o de quedar perpètuament desconeguda»⁶³⁰. En altre paraules, ja llavors algú es dolia de que els “continentals” sempre veien els sards amb tòpics, i que fonamental eren uns desconeguts.

La *Storia di Sardegna* de Manno era una obra que exaltava la “nació sarda”, sense però avalar una utilització radical d'aquest concepte. El text parlava d'un poble que havia resistit amb orgull a la invasió romana, barbàrica, musulmana i, finalment, catalana, i que al mig de totes aquestes vicissituds havia sabut autogovernar-se durant l'edat mitjana amb aquella peculiar forma de poder polític que eren els Jutjats. L'historiador alguerès, en el fons, realitzà una labor similar a aquella feta pels altres seus contemporanis, en la línia estrenada per Walter Scott, que intentava d'establir un fort vincle patriòtic entre “poble escocès” i Monarquia Britànica⁶³¹. El Baró feia història nacional en italià, «amb la diferència evident que la nació a la qual es referia Manno era aquella sarda i que per la celebració d'aquesta l'historiador alguerès no estava disposat a fer servir el mateix entusiasme sense condicions que era possible trobar en els que celebraven les gestes de la nació italiana»⁶³². Una narració nacional, però amb seny vindria d'afegir.

Després d'aquesta obra Manno es desinteressa de la historiografia durant un decenni llarg i, mentre continua lligat a la Cort, escriu obres de caràcter moral i de crítica als costums socials del seus temps. Era evidentment a fora dels moviments culturals que animaven la literatura europea, com demostra el desprestigi que afirma per tots els generes que s'havien afirmat en aquells anys, del la darrera il·lustració al romanticisme, passant per la poesia “ossiànica”⁶³³. Tancada aquesta parèntesis, l'alguerès tornava a dedicar-se a l'història, i al 1842 publicava un obra dedicada particularment al trienni

⁶³⁰ G. Manno, *Note sarde e ricordi*, Stamperia Reale, Torí 1868, p. 14, per l'explicació de com va decidir treballar la *Storia di Sardegna* i les primeres dificultats que va haver d'afrontar, pp. 9-25.

⁶³¹ L'escocès, que s'havia ja fet famós per la seva tasca de divulgador d'història pàtria a través del cicle anomenat *The Waverly Novels*, publicava, pocs anys després que Manno, els seu resum històric: *The History of Scotland*, Longman, Londres 1830 (II volums).

⁶³² L. Marroccu, *L'identità perduta op. Cit.*, p. 31.

⁶³³ Per les opinions literàries de Manno, vegeu: G. Manno, *De' vizi de' letterati*, Alliana & Paravia, Torino 1828.

revolucionari⁶³⁴. Aquest període no formava part de la seva precedent labor, mentre com hem esmentat parlant d'aquest fets, circulaven de forma casi clandestina versions escrites pels partidaris dels dos bàndols⁶³⁵. La voluntat per part del Manno de publicar sobre aquests fets està clarament lligada a la falta d'una “versió oficial”, per tant és una operació que encara s'inscriu en el context de la restauració europea. A partir de la seva anàlisi, molt influent entre els historiadors sards, el trienni revolucionari es va interpretar com organitzat per pocs conspiradors, a més fidels a l'idea monàrquica que, per alguns recels amb els funcionaris piemontesos sobre el mèrit de la defensa del Regne van a animar un moviment caracteritzat per una mena d'orgull patriòtic. En aquest clima hauria prosperat la iniciativa d'alguns partidaris d'idees republicanes i jacobines, enemics de la tradició i de la religió, que van ordir una trama per posar Sardenya sota el domini francès.

Manno, que no amaga el propi orgull nacional sard, no condemna completament tots els que han participat a la revolució. L'historiador fa una distinció entre un bàndol moderat i monàrquic, del qual en el fons justifica l'actuació en quant inspirat per l'amor patri, i un bàndol jacobí i republicà, els que nosaltres hem definit *novatori*. Aquests haurien donat vida a una revolta totalment separada de la realitat social sarda, dirigida per França⁶³⁶. Ens trobem davant d'una lectura conservadora i monàrquica, però no del tot reaccionària ans l'alguerès no condemna simplement, sinó que intenta explicar la conducta dels que anomena “jacobins”. És molt probable que en treure aquestes conclusions influís el fet que el pare de l'historiador era, al temps de la invasió francesa i de la insurrecció que la va seguir, comandant del port de l'Alguer i, segons les investigacions que es van dur a terme llavors, partidari del partit revolucionari-jacobí de la ciutat. Qüestions familiars a part, s'ha de considerar com aquesta reconstrucció es fa pública en 1842, un context en el qual Manno, historiador de Cort, intenta justificar el domini dels Savoia en un

⁶³⁴ És tracta de la ja citada *Storia moderna di Sardegna*.

⁶³⁵ Per la reconstrucció del partit dels *novatori*, vegeu les obres ja citades: A. Lugtinmio (M. L. Simon), *Crisi politica dell'Isola di Sardegna* op. Cit. Per la versió conservadora, es reenvia al ja mencionat manuscrit: Biblioteca Reale di Torino, *Storia Patria*, 627 bis, *Storia de' torbidi occorsi nel Regno di Sardegna dall'anno 1792 in poi* (ara també publicat per: L. Carta, Edisar, Càller 1994).

⁶³⁶ G. Manno, *Storia moderna della Sardegna* op. Cit., vol. I., pp. 42-272 i vol. II, pp. 7-157.

moment en el qual aquest era durament atacat, sobretot per part dels republicans partidaris d'en Mazzini. A més a més, la successió de Carlo Alberto havia portat una branca col·lateral de la Dinastia al poder, no implicada en aquells fets, i les seves obertures liberals creaven un clima oportú per encarar aquestes qüestions⁶³⁷. Malgrat tot, el propòsit inicial d'arribar fins al 1814 no fou complert, i l'anàlisi s'aturà en 1799. Igualment, Manno recuperava l'esperit patriòtic dels que, sense posar en dubte la Dinastia i sense cridar l'ajuda francesa, van defensar l'Illa i van avançar les peticions de caire reformista a Torí. E una òptica antirepublicana, i en un clima de confiança davant de la Casa de Savoia, era obvi que Manno, i amb ell tot la historiografia sard meitat del segle XIX, minimitzés el moviment revolucionari illenc d'aquells anys i descrigués Angioy coma un radical afrancesat.

Durant els anys vint del vuit-cents, un altra personalitat lligada a Carlo Alberto publicava una important treball, fonamental per l'estudi i la divulgació de l'Illa en la cultura Europa: *Voyage en Sardaigne*⁶³⁸. L'autor era un militar piemontès, probablement el primer en conèixer de primera ma Sardenya, demostrant també un cert afecte. Era Alberto Ferrero della Marmora (1789-1863), noble i antic oficial napoleònic que, casi en exili interior, entre 1819-1825 fou pràcticament relegat a Sardenya per les seves simpaties liberals⁶³⁹. Durant aquesta estada, l'oficial estudià a fons la botànica, la fauna, l'orografia i “l'etnografia”, realitzant una important labor i, en el mateix moment, contribuint a plasmar la imatge contemporània de l'Illa. Fou el primer piemontès a explorar el *pays réel*, pujant fins al cim més alt del Mont Gennargentu, l'impenetrable *Barbagia*, que des de llavors porta el seu nom (Punta La Marmora). El militar per primer fixava el costums tradicionals en les taules i litografies de les seves publicacions – contribuint enormement al desenvolupament d'una tradició “folklòrica” local – i fou

⁶³⁷ A. Mattone, *Giuseppe Manno op. Cit.*, pp. 119-120.

⁶³⁸ A. Ferrero della Marmora, *Voyage en Sardaigne de 1819 à 1825*, Delaforest, Paris 1826. Una ulterior edició ampliada, integrada per taules, litografies i atles, sortí en tres volums: *ibidem*, Arthus Bertrand/Giuseppe Bocca Paris-Torí 1839, 1840 1857.

⁶³⁹ No es disposa d'una moderna biografia, per tant s'indiquen les introduccions a les edicions modernes de les seves obres, com per exemple: M. Grazia Longhi, *Nota bio-bibliografica*, a: ÍDEM (ed.), A. Ferrero della Marmora, *Itinerario dell'Isola dei Sardegna*, vol. I, Ilisso, Càller 1997, pp. 25-29.

davanter també com geògraf, dibuixant un mapa modern de l'Illa (realitzat el 1845 a Paris).

En aquesta tasca, La Marmora ha estat el principal responsable de la italianització de molts topònims que han arribat fins a nosaltres, no és ben clar si per la seva dificultat a entendre els noms sards o per voluntat uniformadora. En moltes ocasions es tractava d'un veritable capgirament del sentit, com per de l'Illot de *Malu Entu* (mal vent, topònim que indica fortes rafegues o al contrari calma), transformat en *Mal di Ventre* (mal d'estomac), o encara *Golfo Li Ranci* (golf dels crancs) convertit en un més bonic *Golfo Aranci* (golf dels tarongers). La labor, començada en els anys vint, terminava just a la vigília de la unificació d'Itàlia, amb la publicació d'una obra de caràcter enciclopèdic, summa de tot el treball d'una vida, sempre en francès però ara editada a Torí⁶⁴⁰. L'oficial piemontès i l'historiador alguerès seran, quan Carlo Alberto aconseguirà succeir al tron de Sardenya, els principals informadors de coses illenques, i sobretot li faran de Ciceró en les seves estades a Sardenya.

L'atenció d'aquests ambients culturals suggereix una comparació amb Escòcia. Un element que sufraga aquesta idea és la visita del futur Rei Carlo Alberto. Els seus predecessors, no havien mai passat “voluntàriament” per Sardenya, sinó que s'hi havien refugiat per evitar les armes napoleòniques, i sense gaire entusiasme. Carlo Alberto, quan encara és un hereu, va canviar completament aquesta pauta, establint per primer cop un vincle que anava més enllà d'aquell superficial que els seus predecessors havien mantingut amb la noblesa sarda, en particular feudal. L'any 1829 el llavors Príncep de Carignano tenia unes bones relacions amb Alberto Ferrero della Marmora, que acabava de imposar-se com a màxim expert de l'Illa, mentre coneixia bé Giuseppe Manno. El futur rei, coneixia bé un important exponent de la noblesa sarda que no era d'extracció feudal, Emanuele Pes de Villamarina (1777-1852)⁶⁴¹. L'itinerari comprenia tant les

⁶⁴⁰ A. Ferrero della Marmora, *Itinéraire de l'Ile de Sardaigne*, Fratelli Bocca, Torí 1860.

⁶⁴¹ Exponent de la noblesa de Gallura, la seva família fou ser afavorida amb el pas del Regne a la Casa de Savoia, abans del viatge adreçava un manuscrit a Carlo Alberto on subratllava la importància d'abolir el règim feudal (*Viaggio in Sardegna*). Per a més informacions, vegeu: A. Accardo, N.

ciutats principals i com les muntanyes de Barbagia, i , segons paraules de l'historiador Carta Raspi:«[Carlo Alberto] ha vist molt més que qualsevol turista i molt més de quant els altres prínceps i reis de la Casa de Savoia coneixien tan sols a partir d'una carta geogràfica»⁶⁴².

Com Scott amb George IV (1762-1830, en el tro britànic des de 1820), Pes de Villamarina, Ferrero della Marmora i, amb un paper secundari, Manno organitzen un “grand tour” per l'Illa. Carlo Alberto visita les *biddas* de l'interior, caça en aquella que fou la reserva dels reis aragonesos a l'Alguer (Port del Comte) i assisteix a dues festes populars encara avui considerades simbòliques de la sarditat: la baixada dels *candelieri* a Sàsser, i la cursa de cavall dita *sartiglia*, a Oristà. Aquesta fou particularment important perquè era una cursa en la qual els cavallers, vestits amb els “costums tradicionals” que Ferrero della Marmora acabava de representar en el seu *Voyage en Sardaigne*, reproduïen una manifestació que s'hauria celebrat per primera volta en ocasió de la visita de Carles V (doncs en 1539 o 1541). La competició era part dels festejos del carnaval, i es considerava típica expressió d'aquell món sard-català, o sard-hispànic, resultat del haver format part de la Corona d'Aragó (el nom derivaria de sortilla o sortija)⁶⁴³. En aquesta els cavallers, que provenien dels gremis, muntant sense la sella i en costum, devien enfilear amb una espasa un anell, o una estrella, foradada. Aquesta estava penjada a una altura tal que, per arribar-hi, els cavallers havien de posar-se drets sobre l'esquena dels cavalls, realitzant acrobàcies arriscades en les quals figurava també una mena de castells eqüestres. Es tractava d'una manifestació preparada per impressionar el Savoia, mostra de les habilitats sards i de la “identitat” illenca, just en aquella que fou la capital de la resistència a la invasió catalana. A més a més, aquest fets succeïen mentre es codificava un discurs nacional i mentre la classe dirigent,

---

Gabriele *op. Cit.*, pp. 74-89.

⁶⁴² R. Carta Raspi, *Storia di Sardegna op. Cit.*, p. 856. Sobre aquest viatges pot consultar la revista *Mediterranea*, a. V (1931) núm., 8-10, enterament dedicat a la relació entre el Rei i l'Illa, com també: N. Rodolico, *Carlo Alberto op. Cit.*, vol. I, pp. 427-430.

⁶⁴³ M. Falchi, R. Zucca, *Storia della Sartiglia di Oristano*, S'Alvure, Oristà 1994, p. 13. Per aquesta tradició popular reenviem a aquesta publicació, rica d'imatges, i a: F. Alziator, *La Sartiglia*, Editrice Sarda Fossataro, Càller 1969.

seguint en la idea de fer dels Savoia una dinastia “sarda” que s'havia afirmat durant la tempesta napoleònica, coquetejava el futur monarca.

El viatge de Carlo Alberto, també el va portar a visitar un altre reialme illenc: Tavolara⁶⁴⁴. Aquest és un illot de la costa oriental sarda, realment una muntanya que s'aixeca improvisament des del mar, en el qual s'havia instal·lat una família d'origen corsa, ja a principi del vuit-cents. És tractava dels Bertoleoni, originaris de Bonifacio que, alguns decennis abans que acabés el segle, es traslladaren a La Maddalena. Aquí durant els anys de les guerres napoleòniques prosperaren amb el contraban en les aigües de l'Estret, “ocupant” alguns dels illots d'aquesta braç de mar, fins a establir-se a Tavolara. Aquests pastors, mercants i contrabandistes, sota la guia de Giuseppe (1778-1849, Rei de 1829 o 1833) i després del seu fill Paolo (1815-1886, Rei des de 1845), recolzant-se en la introducció de la propietat privada, reclamaren els drets sobre les illes que havien ocupat i poblat (a més de Tavolara, S. Maria i Soffi).

Hostejat pels ciutadans de La Maddalena i Terranova, localitats just davant les illes en qüestió, els Bertoleoni sembla que obtingueren des de Carlo Alberto una investidura regal. Existeixen diverses versions de l'encontre entre els dos, en tot cas el Príncep de Carignano hauria reconegut Giuseppe com Rei de Tavolara, un reconeixement que tornaria a confirmar, i per escrit, durant els seus següents viatges a Sardenya, com a Rei, en 1841 i 1843. Aquest microestat, a partir de llavors, es va dotar d'una bandera, reproduïda en el “palau” dels Bertoleoni i en els vaixells de flotilla familiar, però va haver de fer front a les pretensions del Regne de Sardenya/d'Itàlia, que desitjava construir un far, i fer de l'Illot propietat demanial. A la mort de Paolo I (1886), quan meitat de l'Illa de Tavolara era ja en mans de l'Estat italià, s'obrí una petita parèntesis republicana, en la qual els habitants es posaren sota la protecció del Regne d'Itàlia. A partir de llavors els descendents del Bertoleoni van reclamar la legítima propietat de l'Illa, fins que al 1962 la instauració d'unes instal·lacions militars, en part de la OTAN i

---

⁶⁴⁴ Per aquest microestat, vegeu: E. C. Geremia, G. Ragnetti, *Tavolara. L'Isola dei re*, Mursia, Milà 2005.

en part de la Marina Militar Italiana, van obligar els seus pocs habitants a abandonar-la. Avui, l'indret forma part del circuit turístic, i els Bertoleoni són els propietaris d'un dels dos restaurants de l'Illa, amb un nom que li assegura certament eclipsar la competència: *ristorante da Tonino, il Re di Tavolara*.

Es tracta d'un episodi que recorda en tot per tot l'Elba de Napoleó, en versió encara més reduïda i trivial. A diferència d'ell, però, els Bertoleoni de Tavolara no és cert que hagin estat oficialment reconeguts com sobirans, mentre sí que han estat propietaris. Efectivament, segons qui ha reconstruït la història – un periodista i un dels descendents de la família reial – tota documentació, que assegurin d'haver vist, hauria desaparegut. En tot cas, Tavolara era una d'aquelles illes que en la documentació oficial no figurava en les possessions del Regne de Sardenya, un buit legal que ha donat pas a aquest reialme lil·liputenc, reconegut actualment per la *International Micropatrology Society* (associació existida entre els anys setanta i vuitanta del segle XX). Existeixen altres atestacions de l'existència d'aquest regne. En la *Enciclopedia Universal Ilustrada Europeo-Americana*, l'entrada Tavolara explica l'història del petit estat (que anomena Tavolazzo), un fet que recorda molt el famós conte de Jorge Luís Borges (1899-1986) *Tlön, Uqbar Orbis Tertius*, en el qual un país misteriós existia únicament en una versió apòcrifa de la *Encyclopedia Britannica*⁶⁴⁵. De fet, a una verificació en altres enciclopèdies, la entrada a Tavolara no existeix. Mentre una altra recolzament arriba des de la *Royal Navy*, ja que en 1896 viatjava pel Mediterrani l'*HMS Vulcan*, que va fer etapa en l'illot. Pel que sembla, en aquella ocasió el Capità britànic hauria ofert un dinar a la família reial, de la qual una foto estaria exposada a Buckingham Palace (el condicional és

⁶⁴⁵ L'escrit va aparèixer per primer cop en *El Jardín de los senderos que se bifurcan* (1941), i fou recollit posteriorment en *Ficciones* (1944), de la qual existeixen moltes versions, per la més recent: Debolsillo, Barcelona 2011. Pel que fa l'entrada, vegeu: *Enciclopedia Universal Ilustrada Europeo-Americana*, vol. LIX, Espasa-Calpe, Madrid 1928, p. 955. Tot i que pugui ser un petit detall, mereix la pena transcriure el paràgraf que li dediquen els curadors del volum: «sus habitantes, en numero de unos 180, forman una especie de Estado autónomo, conocido con el nombre de Tavolazzo [sic]. En 1833 el rey Carlo Alberto cedió la sobrenía de dicha isla á la familia Bartolomi [sic], y por espacio de cinquenta años el jefe de ella rigió en paz los destinos del minúsculo Estado; pero á su muerte, acaecida en 1882 [sic], los tavolacenses proclamaron la República y enviaron representantes al Gobierno de Italia, siendo reconocido el nuevo Estado. En la constitución del mismo se establece que el cargo de presidente durará seis años i que las mujeres gozarán de derecho electoral».

obligatori, donada la “desaparició” de tota documentació).

Deixant d'una banda la curiosa vicissitud del microreialme, en el vuit-cents sard l'interès per la *res patria* era el denominador comú d'autors que, des de perspectives diferents, escrivien sobre la història, la literatura els costums i la llengua de Sardenya. En plena sintonia amb altres moviments europeus, i certament amb la Renaixença catalana, assistim a un “descobriment” de Sardenya pels seus propis habitants, gràcies – al costat de la història del Manno i la geografia natural i humana de La Marmora – a obres enciclopèdiques i descriptives. Aquest gènere, molt en voga entre els erudits sards a partir dels anys trenta, tenia com a cap de files el *Dizionario geografico-storico-statistico e commerciale degli Stati di Sua Maestà il Re di Sardegna*, millor conegut com *Dizionario Angius-Casalis*⁶⁴⁶. Aquest era una enciclopèdia relativa a tots els dominis de la Dinastia Savoia, dirigida per l'abat piemontès Goffredo Casalis (1781-1856), que per la part sarda es serví del sacerdot de Càller Vittorio Angius (1798-1862). L'eclesiàstic sard era uns dels intel·lectuals més importants del panorama illenc, amb una vasta producció que anava des de les tradicions populars a la economia agrària, i que en 1848 i 1853 va seure com a parlamentari a Torí⁶⁴⁷. Responsable de la Biblioteca Reial de Càller, des de 1837 fins al 1848 va redactar 570 entrades sobre l'Illa, dedicant-ne una a cada ciutat i *bidda*, cosa que fa d'aquesta publicació, encara avui, una obra d'útil consultació. Com a corol·lari, Angius publicava diverses separata o reculls de les entrades d'argument històric que anava preparant, posant en circulació molt material sobre el passat illenc⁶⁴⁸.

Un altre text fonamental en la recuperació de l passat sard, fou la primera història de la literatura illenca. El seu autor, Giovanni Siotto Pintor (1806-1882), era un altre important figura de la Sardenya del vuit-cents, actiu com a polític liberal fou un dels que

⁶⁴⁶ G. Casalis (dir), *Dizionario Geografico-Storico-Statistico e Commerciale degli Stati di Sua Maestà il Re di Sardegna*, G. Maspero, Torí 1833-1856 (XXVIII volums).

⁶⁴⁷ Per aquesta figura, vegeu: F. Loddo Canepa, *Vittorio Angius*, Il Nuraghe, Càller 1926.

⁶⁴⁸ Com a exemple, vegeu: V. Angius, *Notizie statistiche-storiche sui quattro Giudicati della Sardegna*, Tipografia Cassone e Marzorati, Torí 1841.

es va mullar per obtenir la fusió amb el Piemont, i que trobarem implicat en diverses vicissituds d'aquell període. Com els dos seus germans, Siotto Pintor era un advocat de Càller i membre del Parlament (sard i després italià). A meitat dels anys quaranta, amb la seva obra creava un recull de literatura “nacional”, i al mateix moment feia una història cultural de l'Illa⁶⁴⁹.

Un paper destacat ocupava, dins d'aquesta cultura illenca interessada en el passat, Pasquale Tola (1810-1874). Membre de la bona societat sassereses, feu carrera jurídica arribant a participar a la comissió per realitzar la *perfetta fusione* i, entre d'altres coses, fou Rector de la Universitat de Sàsser. El seu germà Efisio (1803-1833), a hores d'ara, és l'únic sard que destaca per haver participat a un motí promogut per Mazzini. Aquest era un oficial de l'Exercit que prestava servei en Savoia, quan la *Giovine Italia*, fundada en 1831, començava a fer proselitisme entre els militars. Mazzini esperava poder introduir un manipul des de França a Savoia i, en col·laboració amb els mariners que a Gènova s'estaven organitzat a l'entorn de Giuseppe Garibaldi – llavors oficial de la marina sarda – engegar una revolució per enderrocar la Dinastia Savoia. Aquests primers preparatius foren descoberts i Tola, que no sembla haver tingut en realitat un paper destacat, fou igualment acusat com a conspirador perquè posseïa algunes còpies de la *Giovane Italia*, el periòdic del grup *mazziniano**. Durant el procés no feu declaracions, i al moment de l'execució es diu que no acceptà la bena, s'obrí la camisa i cridà “apreneu com es mor”, convertint-se en una icona de l'heroisme ressorgimental⁶⁵⁰.

⁶⁴⁹ G. Siotto Pintor, *Storia letteraria di Sardegna*, Tipografia Timon, Càller 1843-1844 (IV volums). Per a més informacions sobre aquest personatge, vegeu: AA. VV. *Giovanni Siotto Pintor e i suoi tempi*. *Giornata di studi sotto gli auspici del comune di Cagliari*, Assessorato alla Pubblica Istruzione Beni Culturali e Spettacolo, Càller 1985; A. Scano, «Giovanni Siotto Pintor nella vita e nelle opere» a: *Convivium*, núm. 6 (1935), pp. 860-874.

* Amb l'adjectiu, ben present en la llengua italiana i, naturalment, absent en català, s'indica tot el que es relatiu a les teories, practiques o organitzacions sostingudes, impulsades o simplement inspirades a la figura de Giuseppe Mazzini. Al llarg d'aquesta tesi, a causa de la importància que Mazzini ocupa per l'evolució del discurs teòric i de la praxis dels moviments polítics italians, és farà servir tan l'adjectiu *mazziniano/a* com el seu contrari *antimazziniano/a*.

⁶⁵⁰ Per aquesta figura, vegeu: S. Deledda, *Una biografia inedita di Efisio Tola*, Stamperia della Libreria Italiana e Straniera, Roma 1931; ÍDEM, «I processi di Chambery nel 1833 ed Efisio Tola», a: *Mediterranea*, a. IX (1935), núm. 1. pp. 1-12. Mazzini l'any següent aconseguia fer entrar una

Pasquale, a diferència del seu germà, havia escollit dedicar-se més a la ploma que a l'espasa. Inspirat per la *Storia di Sardegna* del Manno, i casi a voler completar les obres enciclopèdiques de Angius, es dedicà intensament a recollir i publicar un diccionari biogràfic de sards il·lustres⁶⁵¹. Tola no va intentar una síntesi històrica, al contrari el seu repte era posar a l'abast dels sards el material per reconstruir la pròpia història. En aquest sentit, doncs, és cabdal la seva publicació que recull tot el material produït pel Regne de Sardenya, des de la seva fundació fins la plena “fusió” del 1848⁶⁵². Era una important peça per construir un “orgull nacional” illenc, a més vantava una edició molt ben curada i dispendiosa. El seu interès per la “pàtria” sarda és testimoniats també per un escrit juvenil, inèdit fins als anys trenta del segle XX, en el qual criticava els tòpics sobre els sards, i es proposava d'investigar per substituir aquesta imatge⁶⁵³. Segons quant escrit per uns historiadors sards recentment, «un mateix fil corre des de l'escrit de 1827 sobre el *Caràcter nacional dels sards*, a través del *Diccionari* fins a l'obra segurament més important de Tola, el *Codex Diplomaticus Sardiniae*: l'idea que Sardenya fos un lloc diferent entre les nacions d'Europa i per tant nació ella mateixa, tot i que no podia ser [*non riconducibile a Stato*, en el text original] un Estat»⁶⁵⁴. Contràriament a aquesta opinió, aquí es considera que la publicació de l'activitat diplomàtica del Regne de Sardenya, començada abans de la *perfetta fusione* i interrompuda per problemes financers, era finalitzada a mostrar la dimensió estatal de les institucions illenques. No és un cas si, en les primeres sessions del parlament sard a Torí després la concessió de l'Estatut, Tola avançava formal protesta de que en la Cambra i en les actes no eren presents els símbols propis del Regne sard.

No va faltar qui s'ocupà de la llengua. El sard era elevat a idioma nacional, individuant

---

columna a Savoia, sense però tenir èxit.

⁶⁵¹ P. Tola, *Dizionario biografico degli uomini illustri di Sardegna*, Tipografia Chirio e Mina, Torí 1837-1838 (III volums).

⁶⁵² ÍDEM, *Codex Diplomaticus Sardiniae*, Regio Thypographeo, Augustae Taurinorum (Torí) 1861-1868 (III volums).

⁶⁵³ P. Tola, «Carattere nazionale dei sardi» a: *Mediterranea*, a. VI (1932), núm. 2, pp. 31-37 (amb prefaci de S. Deledda).

⁶⁵⁴ A. Accardo, N. Gabriele *op. Cit.*, pp. 148-149.

en la seva variant menys contaminada per altre llengües (es a dir el català, el castellà, el toscà i el cors), i procedint a una seva normalització. Es tractava, en veritat, d'un obra que es va començar ja de finals del segle XVIII, quan el jesuïta Matteo Maria Madao, després la imposició formal de l'italià (1760) apostava per la recuperació de «la llengua de la sarda nació». El motiu, confessava, «[li] dolia massa veure no només desestimada, sinó també obertament menyspreada la llengua nativa, que és el vincle més sensible del cos polític dels nacionals»⁶⁵⁵. Ja en aquest text es feien servir expressions com «llengua de la nostra sarda nació» o dels nostres «compatriotes» i «ciutadans» (estem en 1782), i quan al segle XIX altres van seguir la mateixa inspiració del jesuïta, el discurs, clarament influenciat pel nacionalisme romàntic, es va fer més reivindicatiu.

En aquesta definició d'un idioma sard “àulic”, tingué el seu pes l'entrada *lingua sarda* (llengua sarda, en català) del ja citat *Dizionario Angius-Casalis*. El discurs que fa el sacerdot de Càller, en tot i per tot ressembla un dels tants textos que, en els temps que vivim ara, uns activistes podrien redactar en defensa d'una qualsevol llengua minoritària. Abans d'entrar en detalls gramaticals, Vittorio Angius resumeix la història lingüística de Sardenya, afirmant com els avantpassats dels actuals illencs eren originaris del Laci. Segons l'autor, els primers habitants de l'Illa parlaven una llengua que, entre algunes altres, havia donat vida al llatí, i era doncs un idioma molt antic, però sempre a l'interior de l'àmbit “itàlic”⁶⁵⁶. Angius, en el text, donava molta èmfasi al fet que el sard era un idioma perfectament desenvolupat i amb la mateixa dignitat de les altres llengües europees, tot i així estava patint un procés de corrupció i de decadència. És per tal de poder contrastar aquest procés que l'autor incloïa, en la mateixa entrada del seu diccionari, una gramàtica completa, la primera que, amb un estil modern, es va escriure pel sard⁶⁵⁷.

⁶⁵⁵ M. M. Madao, *Saggio d'un'opera intitolata Il ripulimento della lingua sarda lavorato sopra la sua analogia colle due matrici lingue, la greca, e la latina.*, Bernardo Titart, Càller 1782, p.1., ara a: G. Sotgiu, *Storia della Sardegna Sabauda op. Cit.*, p. 108.

⁶⁵⁶ V. Angius, *La grammatica della lingua sarda*, pp. 9-15, a: *dal Dizionario Angius/Casalis*, vol. XXI, L'Unione Sarda, Càller 2005. És tracta d'una edició que recull únicament les pàgines sardes de l'enciclopèdia, i que manté el text original però organitza les veus per temes i no pas per ordre alfabètic.

⁶⁵⁷ *ibidem*. En la edició que es fa servir la gramàtica ocupa tot el volum XXI del *dizionario*.

Gairebé en els mateixos anys també Giovanni Spano (1803-1878) s'interessava a temes lingüístics. Aquest era un pare escolapi, originari d'una de les *biddas* que circumden la ciutat de Sàsser (Ploaghe), és a dir que provenia des d'aquell món que, a finals del segle XVIII, havia contestat el poder feudal marxant sobre la capital del nord. Considerat el començador de l'arqueologia sarda i un intel·lectual polifacètic, Spano en 1840 publicava una gramàtica sarda en italià. En la introducció, dedicada a la Reina de Sardenya (era Maria Teresa de Toscana, esposa de Carlo Alberto i Arxiduquessa d'Àustria), l'autor amb un cert orgull recordava com el «Sard Dialecte» havia «comparegut adult quan tots els altres d'Itàlia només gemegaven». Sense entrar en la distinció entre llengua i dialecte, l'autor parla directament al lector, un jove alumne, i diu d'haver realitzat l'obra per «fer-te conèixer el teu propi llenguatge [...], que has d'estudiar abans de endinsar-te en un altra llengua, que és el Toscà»⁶⁵⁸. Deu anys després, el mateix estudiós publicava un diccionari sard-italia, italià-sard, que fou substituït només a partir de la segona meitat del segle XX⁶⁵⁹.

Angius, Tola, i Siotto-Pintor eren representatius d'una elit ciutadana que basava el seu rol en la propietat terrera, en l'exercici d'alguna de les professions dites liberals o encara en la carrera eclesiàstica i universitària. Eren, en definitiva, representatius d'un sector social influenciat pels ideals del nacionalisme patriòtic-romàntic en voga durant aquell període. Tots s'inspiraven en la obra del Manno, no obstant alguns no en compartien la impostació política conservadora. D'aquesta manera naixia la versió sarda del nacionalisme romàntic, que, contràriament a quant es podria pensar, no apostava gens per la separació des del continent. El fet, que en un primer moment pot semblar una paradoxa, es pot entendre només si considerem l'òptica en la qual es movien els

⁶⁵⁸ G. Spano, *Ortographia sarda nazionale, o siat grammatica de sa limba logudoresa cumparada cum s'italiana/Ortografia sarda nazionale, ossia grammatica della lingua logudoresa comparata con l'italiana*, Stamperia Refia, Càller 1840, pp. VII i IX. Les majúscules són del text original.

⁶⁵⁹ ÍDEM, *Vocabolario sardo-italiano, italiano sardo*, Tipografia Nazionale, Càller 1850-1852 (ara reeditat per: Arnaldo Forni 1987).

intel·lectuals sards abans de la unificació. Els sards eren els súbdits del Regne de Sardenya, que a partir dels anys quaranta del segle XIX els exponents moderats i liberals del moviment per la emancipació de la península indicaven com la possible guia del tot el procés, tant política com militar. Doncs, almenys per la majoria d'aquests intel·lectuals, l'interès per la nació (sarda) era perfectament legítim i legitimista, com el cas del Manno ens demostra clarament. La idea d'un patriotisme illenc, en majoria liberal-moderat i no *mazziniano*, perfectament en sintonia amb la política expansionista dels Savoia i aleshores amb els ideals ressorgimentals, és provat també per un fet poc considerat: el primer himne nacional adoptat oficialment per la Casa Reial, i utilitzat fins al període feixista, era en sard, escrit i musicat durant els anys trenta del segle XIX per Vittorio Angius. El text, titulat *Hymnu sardu nationale* o *Deu salvet su Re* (himne nacional sard o Déu guardi el Rei) era una explícita referència a un cant encara avui popular a Sardenya, *Deu ti salvet Maria* (Déu vos guardis Maria). Hem vist com la seva versió corsa, *Dio vi salvi Regina* (Déu vos guardi Reina, en el sentit de Maria), havia estat escollit com a himne nacional durant les primeres fases de la revolta de 1729-1769 a Còrsega⁶⁶⁰.

La construcció d'un ideari nacional durant el romanticisme, com a aquestes altures ben sabem, anà acompanyada en la majoria dels casos amb una certa dosis de manipulació històrica, o si volem de codificació d'una memòria i d'una cultura comunes a tots els membres de la nació, i el cas sard no era aliè a aquests fets⁶⁶¹. Ans, hem mostrat com la estada de Boswell a Còrsega i la seva divulgació de la lluita dels *braves corsicans*, havia fet escola, creant una certa mania per la idea de la resistència d'un poble “originari” contra dels opressors. Sir Walter Scott, inspirat per Boswell, individuava els

⁶⁶⁰ V. Angius (text), G. Gonnella (música), *Hymnu sardu nationali*, 1834; la partitura ha estat reeditada fins al 1938, fet que comprova com l'himne fos ben utilitzat fins i tot durant el règim feixista.

⁶⁶¹ Sobre aquesta temàtica hi han opinions diferents, en general per una lectura que interpreta els elements que formen la identificació nacional com una selecció, codificació i redefinició d'unes tradicions culturals i d'uns vincles socials preexistents, vegeu: E. J. Hobsbawn, *Introducció*, a: E. J. Hobsbawn, T. Ranger, *La invenció de la tradició*, Eumo Editorial, Vic 1988, pp. 13-15 (Ed. Original en anglès: Cambridge University Press 1983); P. Morgan, *From a Death to a View: la caça del passat gal·lès en el període romàntic*, a: *ibidem*, pp. 51-99; H. Trevor-Roper, *L'invent de la tradició. La tradició de les highlands a Escòcia*, a: *ibidem*, pp. 27-49; M. Hroch, *La naturalesa de la nació*, Afers, Catarroja-València 2001, pp. 33-52.

highlanders com “autèntic” poble d'Escòcia, establint les bases d'una pauta que, gràcies a l'impacte universal de les seves novel·les i obres historicistes, es va difondre ràpidament arreu d'Europa. Si Scott, amb la seva literatura i sobretot amb la famosa visita reial a Escòcia, va reinventar el *kilt* i l'espai de les *highlands* com cor de la identificació escocesa, a Sardenya hem vist com va passar una cosa molt similar entre els anys vint i trenta. Amb el regnat de Carlo Alberto, aquest discurs es va intensificant, i de fet fou gràcies a ell que es va fundar la Diputació d'Història Pàtria, la institució darrera de publicacions com les enciclopèdies de Tola i d'Angius. En mig d'aquest clima van aparèixer documents i troballes en grau de fer repensar, en clau nacional italiana, la història antiga i medieval com un moment en què Sardenya era cunya de civilitzacions.

A partir de 1845 i fins a arribar al 1870 els erudits illencs es van veure involucrats en un llarg debat acadèmic al voltant del retrobament, aparentment casual, d'una serie de documents del segle XIV-XV. Es tractava de les anomenades Cartes d'Arborea, uns manuscrits que provenien suposadament dels arxius de l'antic Jutjat d'Arborea, i que contenien trossos de correspondència, algunes poesies en sard i toscà medieval, i fragments de cròniques de la resistència a la invasió catalana. Es tractava d'una serie de documents que permetien repensar la història medieval sarda en clau italiana i anticatalana, o que permetien narrar les vicissituds d'un poble que defensava les seves “llibertats”. Aquests documents semblaven fins i tot provar com l'Illa fos l'origen d'un poder estatal independent de l'Imperi Bizantí ja al segle VII, mentre aquí es formava, ja al segle XII, l'italià literari. Tot al contrari, avui és comprovat que l'origen dels Jutjats és pròpiament bizantí, mentre els primers escrits en pseudoitalià a l'Illa van aparèixer només a finals del segle XVI. Durant els segles XI-XII sí que es redactaren texts en vulgar, però sard no pas toscà, quan encara el vulgar itàlic no havia madurat com llengua escrita, cosa que farà amb l'anomenat “escola siciliana”, primerenca manifestació dels trobadors medievals, en la Sicília de Frederic II. En els registres sards es recollen les donacions fetes als ordres monàstics, i s'enumeraven les propietats associades a un monestir*.

---

* Els manuscrits es deien *condakes* o *condaixi*, en sard, en italià *condaghe*, paraula d'origen grega

Davant de la troballa de les Cartes d'Arborea, el món de la cultura sarda no va dubtar sobre la seva autenticitat, i molts van fer servir els documents com a fonament de les seves teories fins a que, al 1870, l'Acadèmia de Berlín no va deixar manifest que és tractava d'uns falsos. Eren, en realitat, documents produïts per un hàbil notari i arxiver de Càller, Ignazio Pillito (1806-1895) que, un cop “retrobats” fortuïtament per un religiós, resultava ser l'únic en grau d'interpretar-los. L'arxiver-falsari, malgrat anys després el resultat del seu treball es va revelar una mera invenció, fou un personatge cabdal en la construcció d'un orgull nacional sard i, com veurem, les seves indiscutibles habilitats paleogràfiques foren importants també per tal que s'estableixi un contacte entre els intel·lectuals de la Renaixença i l'Alguer⁶⁶².

L'episodi de les Cartes d'Arborea, considerades originals durant la fase crucial de la unificació italiana, representa en el fons l'intent d'acreditar la participació de l'Illa a la història peninsular. Els documents responien a la necessitat de realitzar l'encaix de Sardenya en una narració que anava des dels comuns de la Edat Mitjana fins al *Risorgimento*, i que tenia com a comú denominador la lluita dels italians contra els estrangers (en el cas sard, catalans). A diferència del que va passar amb el Manno, pel qual l'horitzó nacional era limitat al Regne de Sardenya sense la seva part continental (i sense però cap sentiment separatista), en el clima cultural que s'afirma al llarg dels anys quaranta del segle XIX, alimentat per una vaga idea d'alliberament dels italians, per l'aspiració al progrés, a les llibertats i a les reformes econòmiques necessàries per una modernització, les idees que es conjugaven amb aquestes aspiracions eren “Itàlia” i “llibertat”. En conseqüència, l'operació cultural intentada pels intel·lectuals sards

---

que indica una sèrie de pergamins enrotllats en un pal. Es tracta, ni més ni menys, d'un registre patrimonial, un llistat dels bens d'un monestir o d'una abadia. Aquests són considerats els primers escrits en sards. Avui existeixen diverses edicions crítiques de gairebé tots els que es van descobrir, a títol d'exemple, vegeu: R. Carta Raspi, *Condaghe di Santa Maria di Bonaccardo*, Edizioni Il Nuraghe, Càller 1937; R. Di Tucci, *Il condaghe di Santa Maria di Salvenor*, Tipografia Giuseppe Dessì, Càller 1912; G. Meloni, *Il condaghe di San Gavino*, Magnum, Sàsser 2004.

⁶⁶² Una òptima síntesi d'aquesta qüestió és: L. Marroccu, *Theodor Mommsen nell'isola dei falsari. Storia e critica storica in Sardegna tra ottocento e novecento*, CUEC, Càller 2009; per a més informacions es suggereix la consultació dels actes del col·loqui dedicat a aquesta qüestió: ÍDEM (ed.), *Falsi e falsari nella Sardegna del XIX secolo*, AM & D, Càller 1997.

després la meitat del segle aposta per la interpretació en clau italiana de la història illenca, sense però renunciar a un cert particularisme.

Els sards i el *Risorgimento*

En el marc de les celebracions del primer centenari de la unificació de la Península en 1961, els historiadors italians van publicar nombroses obres sobre l'impacte o la participació de les regions italianes en el procés de construcció de la nacional⁶⁶³. En un volum dedicat a Sardenya, l'Alcalde de la capital sarda, i també historiador, es dolia de com l'Illa «sigui considerada casi aliena a les vicissituds ressorgimentals i doncs a fora de la història italiana durant un període així tan decisiu. És fàcil, de fet, constatar com als textos oficials i no oficials d'història del *Risorgimento* no es parla gens de la contribució de Sardenya a la unitat d'Itàlia»⁶⁶⁴. L'autor, Pietro Leo (1887-1967), continuava per tot l'article a intentar aportar proves de la participació sarda al mot unificador, com els altres que van contribuir al volum. Malgrat tot, i no obstant la existència d'un corrent de la historiografia sarda que afirma una participació important d'alguns sectors socials, en aquesta tesi doctoral es sosté que, tret d'algunes personalitats, l'absència de l'Illa en el procés unificador és més colpejadora que la seva presència.

Aquesta falta de participació no és determinada per un oblit dels historiadors que es van dedicar a aquell període, com pensava l'autor suara citat, sinó per una objectiva dificultat de fer encaixar dues narracions encara massa divergents i que, en molts casos, no coincidien sobre quina era la nació protagonista, Sardenya o Itàlia. Davant d'aquesta confusió, i davant la falta objectiva de dades, la literatura històrica ressorgimental ha dedicat un petit i molt coquetejat espai a la Sardenya de la primera meitat del segle XIX.

⁶⁶³ Es tracta d'obres per la majoria patrocinades pels comitès locals organitzats en ocasió del centenari de la proclamació del Regne d'Itàlia, per un exemple vegeu: AA. VV., *La Sicilia a Torino*, Tipografia IRES, Palerm 1961; AA. VV., *La Calabria per l'unità d'Italia*, Editrice Corriere di Reggio, Reggio Calabria 1960; M. Arzilli, *Il contributo di San Marino al Risorgimento d'Italia*, Scuola Tipografica Bramante, Urbani 1961.

⁶⁶⁴ P. di Leo, *La Sardegna e l'unità d'Italia*, p. 19, a: AA. VV., *Risorgimento e Sardegna*, Edizioni della rivista "Il Convegno", Càller 1962, pp. 19-32.

També s'ha intentat interpretar – des d'un òptica republicana i *mazziniana* – els protagonistes de la *Sarda Rivoluzione* com actors de la unificació italiana, o encara s'ha exagerat la participació sarda a l'epopeia nacional mitjançant episodis o figures marginals⁶⁶⁵. S'ha ja esmentat la figura de Efisio Tola, que entra com a màrtir en el panteó ressorgimental, però tot i així resulta ésser membre de la noblesa i oficial, cosa que en feia una figura poc “popular”. A representar la participació del poble sard en la formació de l'estat unitari, és una figura que cal destacar, a més a més, per un obvi semblant amb el timbaler del Bruc i per la difusió que va tenir aquest episodi a Espanya: *il tamburino sardo*, (el pequeño tamborilero sardo).

Es tractava d'un personatge de ficció representat en el llibre per adolescents *Cuore*, un obra que volia comunicar els valors i conceptes de la moderna societat italiana, segons la imaginaven els que havien fet el *Risorgimento*. El llibre era, en el fons, un peça important d'aquell “fare gli italiani” del qual parlava Massimo d'Azeglio, com també un text pedagògic i moral que va tenir el seu èxit fora d'Itàlia. L'episodi va tenir lloc durant la batalla de Solferino en la II Guerra d'Independència (1859), i el seu protagonista, un nen sard el seguit de l'Exèrcit com a tamboriner, es sacrifica per entregar un important missatge i garantir així la victòria contra els austríacs⁶⁶⁶. Des d'un punt de vista liberal i monàrquic, l'encaix de Sardenya en la història de la unificació italiana era facilitat per la relació amb la Casa de Savoia que, malgrat els precedents, a partir del regnat de Carlo Alberto era significativament més intensa, tant que aquest Rei va tornà a visitar l'Illa en altres dues ocasions⁶⁶⁷. Exemple d'aquesta historiografia era el liberal Siotto Pintor, que en la seva reconstrucció de la primera meitat del segle XIX subratllava el progrés de l'Illa gràcies al Rei piemontès⁶⁶⁸.

⁶⁶⁵ Un exemple sobre tots es: A. Levi, «Sardi del Risorgimento», a: *Archivio Storico Sardo*, vol. XIV (1923), pp. 174-273. L'article repassa tota l'història sarda de 1792 a 1870, subratllant el paper dels pocs que van tenir un rol en els fets ressorgimentals (com ara Efisio Tola i Giorgio Asproni), però d'altra banda intenta llegir tots els fets com una expressió del moviment per la formació d'un estat italià, o en tot cas en uns avenços en aquella direcció.

⁶⁶⁶ E. De Amicis, *Cuore*, ERI-Giunti Marzocco, Torí 1984, pp. 76-81 (ed. Original: Treves 1886).

⁶⁶⁷ Per aquestes visites, menys transcendents que la primera, vegeu: F. Salata, «I diari dei Re Carlo Alberto sui due viaggi in Sardegna» a: *Rassegna Storica del Risorgimento*, a. 1934, pp. 1017-1044.

⁶⁶⁸ G. Siotto Pintor, *Storia civile dei popoli sardi dal 1798 al 1848*, Libreria F. Casanova, Torí 1877, en particular les pp. 442-496 on, malgrat criticar la fusió, fa un balanç positiu del regnat de Carlo

Més enllà de la *vulgata* popular, per entendre de quina forma l'Illa participi o no en els esdeveniments del *Risorgimento*, cal considerar com a Sardenya es va desenvolupar, durant la primera meitat del segle, una fase de descobriment de la història “nacional” (sarda), amb una important labor de divulgació d'aquestes temàtiques entre la burgesia ciutadana. Aquest procés va comportar una valoració de les tradicions locals, i sobretot de la llengua sarda i de la literatura en aquest idioma. Aquesta fase és, objectivament, un passatge difícil de conjugar amb la versió comunament difosa del procés d'unificació, que veu els italians units en una lluita per la realització d'un estat unitari. Tot al contrari, sembla d'assistir a una període d'estudi i d'exaltació de la pròpia història, que, amb l'establiment d'un passat mitificat, inclòs amb la invenció de documentació *ad hoc*, indica l'intent de sentar les bases d'una monarquia nacional. En aquest cas, cal considerar com durant el regnat de Carlo Alberto l'activitat intel·lectual en aquest sentit hagi estat particularment intensa. És com si amb el canvi de branca dinàstica que representava la successió del Príncep de Carignano, un cert sectors de la societat sarda – en particular la noblesa de toga, els petits feudataris i els mercants – hagués reafirmat aquelles esperances de fer dels Savoia una Casa sarda, ja sorgides l'endemà de la conclusió del trienni revolucionari de 1793-1796.

A partir de la meitat dels anys quaranta, però, aquesta perspectiva comença a canviar. L'horitzó es va fer més ampli i la part continental de l'Estat dels Savoia representà, gràcies a les reformes liberals i a la presència de molts exiliats polítics provinents d'altres estats peninsulars, l'avantguarda del liberalisme i del progrés a la Península. És el Piemont que promou les primeres liberalitzacions en el camp econòmic, comercial i civil (i una demanda de la burgesia sarda, com hem vist, era llavors la racionalització del sistema de taxació i l'abolició dels impostos duaners, dos factors que dificultaven molt el progrés econòmic), mentre tot indicava que el Rei estava a punt de promoure una constitució liberal. Aquesta, malgrat fos “amablement” concedida pel Rei i no obstant no instaurés un veritable règim liberal, va entrar en vigor a partir de 1848,

després que unes fortes pressions populars varen obligar el Rei de les Dues Sicílies a tornar a posar en vigor la carta de 1812 (aquella siciliana, no certament la de Cadis). De totes aquestes reformes Sardenya, com s'ha vist, en quedava exclosa.

La “fusió” institucional amb el continent és un passatge que es pot interpretar només considerant les oportunitats a les quals, amb la renúncia a un ordenament propi, les elits sardes accedirien. La perspectiva oberta pel reformisme de la última fase del regnat de Carlo Alberto, i la fi del marc institucional d'origen medieval representava, sobretot per la burgesia liberal, un enorme progrés. De fet la substitució dels Estaments amb el Parlament de Torí, l'abolició definitiva d'un règim aranzelari propi de l'edat moderna, i la introducció del sistema mètric-decimal, pareixien decretar l'entrada en la nova societat europea. Aquest és, en el fons, el punt d'arribada de tot un recorregut que comença amb la instauració dels Savoia al segle XVIII, i que podem interpretar com la Nova Planta de Sardenya, aplicada amb una considerable lentitud i prudència. Aquests canvis transcendents, junts al clima cultural que els va acompanyar, es va definir un encaix entre Sardenya i Itàlia, amb la lectura de la història “nacional” sarda com preludi, origen i bressol d'aquella italiana.

Una bona demostració d'aquest canvi de perspectiva ens ho proposa l'episodi de les Cartes d'Arborea, que hem analitzat abans. Si considerem el seu contingut, podem verificar com entre el primer i el segon pergami trobat hi hagi un canvi significatiu en “l'àmbit nacional” al qual es refereixen. El primer document, aparegut al 1845, contenia tres cartes en llatí i tres componiments poètics en sard, tot material que va animar la idea d'una Sardenya medieval molt desenvolupada i, sobretot, involucrada en una heroica resistència contra l'invasor català. Aquesta resistència era protagonitzada per dues figures que, a partir d'aquests documents i de la seva transfiguració mítica durant el segle XIX, encara avui queden en l'imaginari popular com herois nacionals: el Jutge Marià IV i la seva successora, Eleonora d'Arborea⁶⁶⁹. Aquesta figura era, i continua sent,

---

⁶⁶⁹ Pel text original dels pergamins, vegeu: P. Martini, *Pergamene codici fogli cartacei d'Arborea*, Tipografia Timon, Càller 1863.

particularment important en quant representa, amb tota probabilitat, el més afortunat i potent mite nacional sard. La Jutgessa es trobà sola al capdavant de la monarquia d'Arborea, l'únic dels antics Jutjats que quedava en peus als temps de la invasió catalanoaragonesa. Durant els vint anys de regnat, a part de liderar la lluita militar, redactà també la carta fonamental del Regne, que amb certes modificacions quedarà en vigor fins a la *perfetta fusione*.

A partir de la segona meitat del segle XVIII es comença a construir el mite de la Jutgessa guerrera i a les hores demiürga, mentre les obres del Manno o del Tola n'acabaren definit la imatge de “mare de la pàtria”. En 1830, un any després de la visita de Carlo Alberto, s'erigia una estàtua en seu honor en la capital, Càller. En realitat, es tractava d'una antiga estàtua romana que un noble sard havia posat a disposició per aquesta finalitat, i que fou modificada oportunament afegint un pergamí en la mà, que representava la *Carta de Logu*⁶⁷⁰. En 1847 apareixia aquella que es considera la primera novel·la històrica escrita per un sard, sempre Vittorio Angius, que era justament a sobre de la Jutgessa⁶⁷¹. Amb la realització de la unitat, arribaren també les representacions teatrals, i en 1869 un melodrama dedicat a la batalla de Sanluri, l'última gran pugna d'Eleonora contra els catalans, en popularitzava ulterriorment la imatge. L'obra obtingué un succés encara major uns anys després, quan la funció es va tenir en coincidència de la annexió de Roma al nou Estat, en 1871⁶⁷². El mite era perfectament funcional a l'exhalació del passat sard, de la resistència als invasors, i s'inscrivía perfectament en la tradició mariana de l'Illa i en l'anomenat caràcter matriarcal de la societat illenca. El procés fou arrodonit completament per la inauguració en 1881 d'un monument, aquesta vegada a Oristà, capital del Jutjat d'Arborea. L'escultura, que no era un adaptació d'una troballa arqueològica com en cas precedent, havia estat finançada per una subscripció

⁶⁷⁰ Tot els particulars a: G. Defraia, *Da Uta a Cagliari. La grande ercolanese ai giardini pubblici*, Centro Studi SEA, Villacidro 2010.

⁶⁷¹ V. Angius, *Leonora d'Arborea o scene sarde degli ultimi lustri del secolo XV*, Tipografia G. Cassone, Torí 1847.

⁶⁷² E. G. Costa (música); Nino, Gavino (text), *Eleonora d'Arborea alla battaglia di Sanluri*, Tipografia Corriere di Sardegna, Càller 1868. L'obra fou representada per primer cop en el Teatre Cívic de la capital durant el carnaval, i naturalment els catalans representaven els malvats culpables de la pèrdua de llibertat de l'Illa.

oberta en 1860, i s'estrenava finalment en el marc de les celebracions que – a vint anys de la unificació – establien el mite de *Risorgimento* a tot Itàlia. En la cerimònia, en la qual Eleonora era mostrada com heroïna de les llibertats d'Itàlia i de Sardenya davant dels catalans, s'exhibiren també 35 estudiants en costum “tradicional sard”⁶⁷³. Per aquella ocasió es publicava un breu escrit biogràfic sobre la Jutgessa, de la qual es desprenia, si volem, una imatge encara més mitificada⁶⁷⁴.

Tornant ara a les troballes arxivístiques, el segon pergami d'Arborea, aparegut al 1847, va introduir un canvi de perspectiva en la interpretació de la història sarda. Com hem vist, permetien d'individuïr l'Illa com el bressol tant d'un poder estatal independent de l'Imperi Romà d'Orient, com de la literatura en vulgar italià. A partir d'aquest retrobament tots els altres, que arriben fins al 1862, van aportar noves evidències d'aquesta Sardenya estrictament lligada al continent, i no podem evitar de notar com la fusió entre les dues històries sigui contemporània a la *perfetta fusione*, que és va produir justament a finals de 1847. Sembla casi que els falsaris (que en breu es multiplicaren i es dedicaren també a produir troballes arqueològiques), que com tots els que es dediquen a fer negocis estaven sotmesos a la llei de la demanda i de la oferta, van veure com “el mercat” requeria material per sufragar aquesta o aquest altra idea de nació. Ara, és molt significatiu com les troballes en un primer moment eren perfectament funcionals a l'escriptura d'una història nacional sarda, mentre a partir de la vigília de la “fusió” de 1848, recolzaven la idea d'una Sardenya ben encaixada en el continent italià.

El discurs nacional, doncs, evoluciona des del patriotisme antipiemontès i separatista fins a una Sardenya que comparteix, a ple títol, els destins de la Península Italiana. Aquest devia ser un sentiment difós sobretot a les capes més altes de la societat, com la noblesa que, amb l'abolició del feudalisme, havia perdut definitivament tots els lligams

⁶⁷³ A. Mattone, *Un mito per la Sardegna. Eleonora d'Arborea nella tradizione storiografica sarda (XVI-XIX secolo)*, a: G. Mele (ed.), *Società e cultura nella Carta de Logu e nel Giudicato d'Arborea op cit*, pp. 17-50. Pel monument i la cerimònia d'inauguració, vegeu: A. Vargiu, «Eleonora d'Arborea. Storia minore del monumento di Oristano» a: *Il Messaggero Sardo*, octubre 2002, p. 32.

⁶⁷⁴ S. Angelo de Castro, *Vita di Eleonora d'Arborea*, Tipografia Arborese, Oristà 1881.

amb el món ibèric i l'antic Regne. Els sectors més entusiastes, però, era representat per la nova burgesia mercantil i agrària, que havia aprofitat llargament de les reformes de la propietat terrera i del règim aranzelari, juntament amb aquella apetita noblesa de toga afirmada a partir de meitat del segle XVIII. A partir del 1847, llavors, és lícit parlar d'una Illa que “participa” al *Risorgimento*, però sempre en una òptica molt particular i que, en el fons, no es distanciava molt d'aquell “amor patri” que havia mogut Giuseppe Manno a escriure la seva obra mestra.

Aquesta contribució minsa i incerta sembla ser contradita si ens parem a analitzar el paper institucional del Regne de Sardenya en la formació de l'Estat unitari. Com recentment la historiografia sarda ha començat tímidament a reconèixer, l'Estat sard resulta ser, dins d'una òptica estrictament jurídic-institucional, l'origen del Regne unitari construït pels Savoia entre 1859-1861⁶⁷⁵. És el que va afirmant des de fa uns anys un important quant controvertit historiador sard, Francesco Cesare Casula, que suscita les crítiques sobretot dels més compromisos amb les reivindicacions nacionalistes sardes, que sostenen al contrari la idea que l'Estat italià representi una dominació estrangera. La tesi de Casula, pel que fa la continuïtat entre Regne de Sardenya i Regne d'Itàlia, efectivament és correcta, i ens proposa la possibilitat d'entendre com ha estat possible aquesta atracció de la classe dirigent sarda cap a la unificació i, més en general, cap a la identificació italiana⁶⁷⁶. D'altra banda en aquesta tesi doctoral, com a aquestes altures ja és evident, es rebutja la utilitat de considerar les fronteres institucionals o estatals com un marc dins del qual tancar la nostra anàlisi.

Des d'un punt de vista estrictament formal, durant el període que va des de la fusió (3

⁶⁷⁵ F. C. Casula, *Italia il grande inganno. 1861-2011*, Carlo Delfino Editore, Sàsser 2010.

⁶⁷⁶ Aquesta lectura de la història sarda es definida pel mateix autor *dottrina della statualità*, segons la qual l'objecte d'estudi de l'historiador és l'evolució d'unes institucions jurídic-estatals, i no aquella d'un territori o del grup humà (o grups humans) que hi viu. Segons aquesta lectura, Casula parla d'història de l'Estat Sard-Italià, que fa començar amb la creació del Regne de Sardenya i que és un continuïum fins als nostres dies. Aquest mètode tindria l'avantatge de poder llegir les vicissituds illenques en connexió amb l'exterior, donat que molts dels estats que van sorgir i morir a Sardenya eren part de més amplis dominis familiars. Sobre aquest arguments, vegeu: F. C. Casula, *La terza via della Storia. Il caso Italia*, Edizioni ETS, Pisa 1997.

desembre de 1847) a la proclamació del Regne d'Itàlia (17 març de 1861), l'Estat "sard" s'estenia no només a l'Illa ja que, com que havien caigut les barreres formals amb el continent, territoris com el Piemont, Niça, Ligúria, Vall d'Aosta i Savoia passaven a ser considerats Sardenya. És curiós, sobretot per qui és acostumat a veure el *Risorgimento* com una història italiana, comprovar com els llibres de geografia del període afirmaven que els principals rius sards eren «el Po, el Tanaro, les dues Dores, el Sesia i la Stura», que en realitat es trobaven tots al continent. Quan es va a analitzar un text estranger, i sobretot escrit per qui probablement no tenia un coneixement directe ni del Piemont ni de Sardenya, la confusió entre illa i continent arriba a paradoxes, tant que es podia llegir sense problemes com Feriolo, localitat del Piemont, era una «ciutat que es trobava a la costa sarda del Llac Major»⁶⁷⁷. Els sards, o millor dit els que tenien accés a la informació, podien estar ben orgullosos de ser els súbdits d'un Regne considerat la guia del moviment d'alliberament i modernització de la Península Italiana, que era lligat pels ambients liberals moderats amb una expansió del Regne al nord Itàlia.

Els sards, doncs, estaven a favor de la unificació de la península o no? És tracta d'una pregunta a la qual, per desinterès, per d'evitar polèmiques i una objectiva falta de documentació, els historiadors encara no han contestat plenament. Certament aquí no podem obviar completament a aquest buit en la recerca, la temàtica donaria per un altra tesi doctoral, però sí que podem intentar esbocar una primera interpretació d'aquest passatge, fent servir les dades que hem proposat fins ara.

En primer lloc cal tenir en compte com la gran majoria dels sards vivia en petits i poc comunicats pobles en l'interior de l'Illa, i sobretot era analfabeta. Benedict Anderson, que ha produït una teoria general de la formació de moviments nacionalistes, suggereix un dels requisits fonamentals perquè aquests puguin formar-se, és la conjunció entre llengua escrita, impremta i capitalisme. Segons Anderson la producció en sèrie de literatura i la seva circulació en dimensions importants va crear una comunitat de

---

⁶⁷⁷ Es tracta de cites reproduïdes, amb còpia de les pàgines originals, a: F. C. Casula, *Italia il grande inganno op. Cit.*, pp. 89-90.

lectors, unificada per la utilització del mateix idioma o per compartir els mateixos interessos literaris, que acaba delineant l'espai, junt a altres factors com un marc institucional o unes tensions socioeconòmiques, de la nació⁶⁷⁸. En altre paraules, els analfabetes, que utilitzaven com a llengua del dia a dia un idioma amb escasses similituds amb el utilitzat pels escriptors que delineaven l'espai nacional, estaven virtualment exclosos del procés de formació del modern Estat italià. Es tracta d'una situació en part similar a aquella de tota la Península, on en realitat el moviment ressorgimental va tenir una audiència limitada als sectors urbans i, en majoria, a la burgesia terrera i comercial. La gran massa dels pagesos estava exclosa de tot aquest discurs cultural, tot i que es pot admetre que aquest era un fet menys evident en el nord d'Itàlia, on els idiomes que es parlaven eren més propers al modern italià d'aquells parlats al sud i a les illes⁶⁷⁹.

Dit això, s'ha de tenir en compte com abans dels anys quaranta del segle XIX és impropï parlar de sentiment unitari, ja que aquesta era una idea pròpia del discurs de Mazzini, que es fa popular dins del moviment nacionalista només a partir d'aquesta data. Per tant abans de la meitat del segle la atenció del reduït numero de lectors sards, o si volem de la opinió publica, estava monopolitzada per la passió romàntica pel passat gloriós de l'Illa i per les seves tradicions. Un cop que les idees de república democràtica unitària es difonen, mentre, amb una dinàmica casi especular, el Piemont va adquirint una cara liberal i progressista, la idea d'unificació es fa sempre més difosa. També a Sardenya aquesta idea va captivar el favor d'uns quants, sobretot dels que apostaven per modernitzar la societat segons les tendències europees, tant des d'un òptica radical-republicana com moderada. Atenció, perquè la idea d'unificació és confon fàcilment amb l'aspiració a una igualtat de condicions amb la resta de l'Estat, i no és precisament

⁶⁷⁸ B. Anderson *op. Cit.*, en particular les pp. 67-82.

⁶⁷⁹ Sobre l'exclusió dels sectors populars, particularment dels pagesos, i la limitada audiència del moviment ressorgimental es van formular diverses reflexions. A més d'aquelles ja mencionades de Antonio Gramsci i Giuseppe Mazzini, vegeu: G. Salvemini, *La rivoluzione del ricco*, a: *Miscellanea in onore di Roberto Cessi*, vol. III, Edizioni di Storia della Letteratura, Roma 1958, pp. 167-181 (es tracta d'un text que torna a utilitzar les mateixes argumentacions exposades en: ÍDEM., «Fu l'Italia prefascista una democrazia?» a: *Il Ponte*, núm. 8 (1952) pp. 11-23).

l'ideal d'unitat d'Itàlia. Entre el 1847 i el 1861 la classe dirigent sarda, en majoria de tendències moderades i contraries als ideals sostinguts per Mazzini, va participar en la construcció del que serà més tard el Regne d'Itàlia, perseguint però uns objectius tots interns a l'Illa, o eventualment aprovant la perspectiva d'engrandiment del territori nacional (engrandiment que podia no incloure la part central i meridional de la península). L'adhesió als ideals ressorgimentals era, tret d'alguns il·lustres i aïllats cas, estrictament retòrica, mentre en els fons es volia una modernització general de l'Illa i es pensava que aquesta anés lligada als èxits de casa Savoia⁶⁸⁰.

Aquesta relativa complicitat de la elit illenca canvià just després l'abatiment de les diferències institucionals entre Regne de Sardènia i Estats continentals (1847) i, sobretot, després la proclamació del Regne d'Itàlia. Dins de l'arquitectura institucional del nou Estat, l'Illa era totalment perifèrica, fins al punt que Mazzini va entaular una campanya antisavoienca arran de la sospita que el Rei estigués preparant la cessió de Sardènia a França. Es temia que fos baratada a canvi de l'annexió de Roma, llavors encara sota la autoritat del Papa⁶⁸¹. La notícia, que no era completament un producte propagandístic, ens dona la idea del clima que es respirava en la intel·lectualitat sarda, i que era de delusió pels resultats d'aquell que semblava, llavors, un avenç transcendental. Una delusió que es transformava en preocupació en Gran Bretanya, on l'evolució de la situació geopolítica al Mediterrani era certament molt seguida. Thomas Forester, qui havia publicat fa uns anys un llibre de viatges sobre Sardènia i Còrsega, el va reeditar afegint una nova introducció, en la qual advertia dels perills d'un passatge d'*Ichnusa* a França, i subratllava la seva «importància política» i el fet que les dues illes fossin «una connexió entre Àfrica i Europa»⁶⁸².

Efectivament, van haver-hi diverses veus illenques que criticaven la forma en la qual va néixer l'Estat Italià, tant republicanes, com federalistes i moderades. Entre tots

⁶⁸⁰ L. Marroccu, *Dopo l'unità*, p. 64, a: M. Brigaglia, L. Marroccu, *Op. Cit.*, pp. 62-75.

⁶⁸¹ G. Mazzini, *La Sardegna, I*, ara a: F. Cheratzu (ed.), *La terza Irlanda. Gli scritti sulla Sardegna di Carlo Cattaneo e Giuseppe Mazzini*, Condaghes, Càller 1995, pp. 166-169.

⁶⁸² T. Forester, *Rambles in the Islands of Corsica and Sardinia*, Longman, Londres 1861, pp. V-VII.

destacaven els polítics, pensadors i diputats que van ser elegits al parlament italià, com ara Giovanni Battista Tuveri (1815-1887), filosof de tendències llibertaries que imaginava un Estat federal basat en els ajuntaments, o Giovanni Asproni, un *mazziniano* esdevingut federalista que, paradoxalment, no descartava l'annexió a França, un estat que creia més congenial⁶⁸³. També els mateixos que al 1847-1848 manifestaven per demandar la proclamació de la “fusió” amb el continent, van admetre com aquesta unificació havia estat un error. En aquest clima, va tenir molt impacte el posicionament d'un dels líders d'aquell moviment, Giovanni Siotto Pintor. Aquest, llavors un estudiant universitari fascinat per les idees republicanes de Mazzini, al 1876, completament desil·lusionat per aquells ideals i pel resultat que es va obtenir a través de la *perfetta fusione*, afirmava:

tret d'alguna excepció, tots vam errar, qui més, qui menys, mancomunant la situació econòmica del país [Sardenya] amb aquella política i volent, encara adolescents, confrontar-nos amb els pobles totalment civilitzats mentre no vam pensar que si el regnat de Carlo Alberto ens havia posat en grau de moure passos ràpids i segurs, al contrari en pocs lustres no vam poder aprendre l'art de volar⁶⁸⁴.

Siotto Pintor, com altres seus contemporanis tant a Sardenya com a Itàlia, passaren de la fascinació per Mazzini a l'acceptació la monarquia dels Savoia, replegant sobre posicions liberal-progressistes⁶⁸⁵. Desil·lusió que va esdevenir del tot manifesta després la proclamació del Regne d'Itàlia, i que a l'Illa va aparèixer ja al llarg dels anys cinquanta del segle XIX. Un signe evident era la dura crítica que l'alguerès Stefano

⁶⁸³ Sobre la figura de Giorgio Asproni, vegeu: L. Polo Fritz, T. Orrù, *Giorgio Asproni. Un leader sardo nel Risorgimento italiano. Atti del convegno Bitti-Cagliari 10-11 novembre 2006*, A&MD, Càller 2008; F. Pau, *Un oppositore democratico negli anni della destra storica. Giorgio Asproni parlamentare (1848-1876)*, Carocci, Roma 2011. Les memòries de Asproni han estat una eina important per seguir el fil dels esdeveniments, tant a un nivell sard com italià, vegeu: G. Asproni, *Diario politico 1855-1876*, Giuffrè, Milà 1974-1991. Sobre Giovan Battista Tuveri, vegeu: A. Accardo, (ed.), *Giovanni Battista Tuveri. I tempi, le idee, le opere*, Regione Autonoma della Sardegna, Càller 1998; G. Contu, *G. B. Tuveri. Vita e opere*, EDES, Càller 1973.

⁶⁸⁴ G. Siotto Pintor, *Storia civile dei popoli sardi op. Cit.*, pp. 476-477.

⁶⁸⁵ Per la figura d'aquest polític sard, vegeu: AA. VV., *Giovanni Siotto Pintor e i suoi tempi: giornata di studi sotto gli auspici del Comune di Cagliari, Assessorato alla Pubblica Istruzione Beni Culturali e Spettacolo*, Litografia A. Trois, Càller 1985; A. Scano, «Giovanni Siotto Pintor nella vita e nelle opere» a: *Convivium*, núm. 6 (1935), pp. 860-874.

Sampol Gandolfo, amb el seu diari *l'Eco della Sardegna*, feia, parlant directament d'un *pays légal* que s'estava imposant sobre la tradicional societat illenca. O encara figures que militaven en el camp oposat, com ara el liberal i monàrquic Gavino Scano (1818-1898), parlamentari i després senador, que malgrat haver sostingut la unificació italiana, acusava el nou Estat de mostrar-se desinteressat cap als problemes de la instrucció i de la falta d'infraestructures, mentre criticava rotundament els mètodes empleats per reprimir el bandolerisme⁶⁸⁶.

Amb totes aquestes esperances de millorar les seves condicions, abans en clau anticontinental i després lligant els destins de l'Illa a aquells de la Península Italiana (o d'una seva part), Sardenya travessava les aigües agitada del segle XIX i era, per tornar a evocar una metàfora plantejada en la introducció a aquesta tesi, ben amarrada a Itàlia. A Còrsega, com hem vist, es verificava una situació similar i, després d'ésser una apèndix incerta amb un estricte lligam amb la Península Italiana, establia un fort vincle amb França. Els dos emperadors de la família Bonaparte acabaren fent quallar una Còrsega. En definitiva, mentre les dues illes van viure una certa simbiosi, sobretot pel que fa una antropologia força semblant, durant el segle XIX es separen progressivament. Durant aquest període, s'acaba accentuant una dicotomia entre una Còrsega francesa i una Sardenya italiana, i en cada illa s'imposa una societat dual: sota la cultura nacional -continental, existeix una societat illenca subjacent, tant a *Cyrnos* com a *Ichnusa*, que domina en particular el món rural i els petits centres urbans⁶⁸⁷.

Aquesta dualitat va tenir un pes important en l'evolució de la història sarda com – per avançar un dels arguments que es tractaran com a *case study* en la segona part d'aquest treball – en el cas de la relació d'uns intel·lectuals algueresos amb els ambients de la Renaixença catalana. Pels intel·lectuals de la Barceloneta de Sardenya (com es popular

⁶⁸⁶ I. Muggianu Scano, M. Fadda, *Diario del Risorgimento sardo. Pietro Domenico Scano e Gavino Scano: sangue diviso tra Chiesa e Stato*, Arkadia, Càller 2011, pp. 42-88.

⁶⁸⁷ Per aquest concepte ens referim a les reflexions fetes sobre la societat catalana en la monografia: J. M. Fradera, *Cultura nacional en una sociedad dividida. Cataluña 1838-1868*, Marcial Pons, Madrid 2008 (ed. Original en català: Curial 1992).

referir-se a la ciutat), a final del segle XIX era evident com el *Risorgimento*, en compte de representar una revolució nacional i popular, havia acabat aixafant aquell *pays réel* fet de pagesos, pescadors i artesans que parlava i “vivía” en la versió que aquí havia sobreviscut de la llengua catalana.

CAPÍTOL IX.

LA BELLE ÈPOQUE A LA MEDITERRANÍA OCCIDENTAL.

LES SOCIETATS DUALS EN EL CANVI DE SEGLE

Tensions socials, nostàlgia i modernitat a Sardenya.

La dicotomia entre una societat Il·lenca i una continental, i el difícil encaix de la primera amb la segona fou, tan a Còrsega com a Sardenya, un aspecte molt evident, i objecte d'un discret interès, en el pas entre vuit-cents i nou-cents. La conquesta de Roma en 1871 tancava – malgrat l'existència de “terres irredemptes” – la fase crucial de la formació de l'Estat italià, donant la possibilitat a les forces polítiques d'interessar-se dels problemes interns. Més enllà d'una qüestió social, comuna a les societats europees de l'època, al *bel paese* havia pres forma una qüestió meridional, és a dir el gruix de problemàtiques que afectaven la meitat sud del país, que es feien remuntar a com s'havia dut a terme la unificació⁶⁸⁸. En 1876 la Dreta Històrica, és a dir el bloc polític que havia dirigit tant el Regne de Sardenya-Regne d'Itàlia durant la fase crucial de la unificació peninsular, deixava el pas a la oposició. Aquesta, anomenada Esquerra Històrica, va intentar allargar la base, social i electoral, que participava a la vida del nou país, estenent el sufragi del 2,2% de la població al 6,6%, i fent obligatòria la instrucció fins als 9 anys d'edat⁶⁸⁹.

La Sardenya de finals de segle va experimentar canvis importants. La introducció de la propietat privada prosseguia en les zones internes, provocant la reacció violenta dels pastors, com hem vist en el cas dels fets coneguts com revolta de *su connottu* (1868). Aquesta circumstància provocaria un flux migratori cap a les ciutats, on ja des d'alguns decennis existien – de vagades amb capital continental – modernes granges i vinyes, i on es començaven a establir indústries de transformació alimentària. Al costat d'aquestes activitats, es donava un nou impuls a l'indústria extractiva, malgrat les mines

⁶⁸⁸ Per una mostra d'aquest debat, vegeu: R. Villari, *Il Sud nella storia d'Italia. Antologia della questione meridionale*, Laterza, Bari 1966 (II volums).

⁶⁸⁹ A. Capone, *Destra e sinistra da Cavour a Crispi*, pp. 297-316, a: G. Galasso (dir.) *op. Cit.*, vol. XX, UTET, Torí 1981.

e plom i d'argent estaven casi esgotades, mentre el carbó, abundant en el Sulcis, era però de baixa qualitat. No obstant, es tractava de la primera activitat realment lligada a un tipus de societat industrial, que va atreure primer emigrants des del continent, i que després va provocar un important flux des de l'interior de l'Illa⁶⁹⁰.

Aquests canvis estaven lligats a una profunda transformació del món pastoral. La privatització de la terra havia impulsat molts ramaders a practicar la cria seminòmada en la zona central, que a la llarga però havia exacerbat conflictes clànics, i finalment havia provocat un flux migratori cap a les ciutats de la costa. Aquí es podia esperar trobar treball en les mines, o en alguna tasca puntual com jornalier agrícola, carreter o paleta. Aquest sector de la societat sarda, ben indiferent a tota la dinàmica ressorgimental, no estava lligat a cap opció de la política italiana, i sobretot era a fora de l'abast del socialisme, que en aquells anys movia els primers passos en Emilia-Romanya. Única excepció eren els miners en la regió de Sulcis. Aquí alguns “continentals” havien començat a difondre les idees socialistes, com el metge Giuseppe Cavallera (1873-1952), que en 1896 es traslladà aquí fent una imponent obra de proselitisme⁶⁹¹. Llavors, aquesta circumstància provocava un fet insòlit, és a dir que aquest proselitisme, junt al fet que les mines eren en mans totes d'empresaris estrangers, feia que una protesta dels miners de la localitat de Bugerru acabés amb la proclamació de la primera vaga a tot Itàlia. A principis de setembre de 1904, en la localitat sarda els treballadors havien proclamat una vaga espontània, a causa d'una reducció en la pausa imposada pe director de l'establiment, el grec Aquil·les Georghiades. Davant de l'enfrontament dels vaguistes amb els esquiroles que la direcció havia contractat, en va néixer un conflicte amb un grup de soldat que havien arribat des de Càller, acabat amb tres manifestants morts i desenes de ferits. L'episodi fou emblemàtic a tot Itàlia, perquè els propietaris de la mina eren

⁶⁹⁰ M. L. Di Felice, *La storia economica dalla “fusione perfetta” alla legislazione speciale*, pp. 324-333, a. L. Belinguer, A. Mattone (eds.) *Storia d'Italia op. Cit.*, pp. 291-419.

⁶⁹¹ Sobre aquesta figura, vegeu: F. Manconi, *Il PSI in Sardegna dalle origini alla grande guerra*, a: L. Berlinguer (ed.) *Storia dei partiti popolari in Sardegna. 1890-1926*, Editori Riuniti, Roma 1977, pp. 3-168; F. Manconi, *Giuseppe Cavallera e i lavoratori del mare di Carloforte (1897-1901)*, Edizioni della Torre, Càller 1977. Per les mines, en general vegeu: ÍDEM (ed.), *Le miniere e i minatori della Sardegna*, Consiglio Regionale della Sardegna, Càller 1986.

francesos i, sobretot, havien arribat a gestionar tots els aspectes de la vida dels treballadors. Eren el propietaris de les cases i establiments públics del poble, sense però tenir cap motivació filantròpica, i arribaven al punt de pagar “en natura” els obrers, sovint amb productes en mal estat. L'oposició a aquest sistema dels miners sards, i la resposta contundent de l'Estat, motivarà la primera vaga general a tot Itàlia⁶⁹².

Aquest era un episodi d'una llarga sèrie que havia acompanyat l'història illenca dels últims vint anys, i que eren els símptomes de la crisi en la qual havia entrat la societat agropastoral. Ja en 1896 una onada de protestes havia motivat el Govern a enviar una comissió parlamentària, a la qual seguien l'any després unes lleis especials per promoure el desenvolupament econòmic. El moment més emblemàtic d'aquesta traumàtica transformació de la societat sarda, és la revolta de 1906. Una sèrie de violentes agitacions, tan urbanes com rurals, posaren de manifest el grau de malestar social. Més que manifestacions, eren veritables aldarulls organitzats per sectors que en bona part estaven a fora del control dels principals partits d'esquerra, que llavors era pràcticament el sol PSI, i estaven protagonitzats per un lumpenproletariat urbà poc organitzat políticament⁶⁹³. Aquest sector era fort sobretot a Càller i en el sud de l'Illa, on, en connexió amb la presència de les mines, molts alternaven la feina en els camps a petits treballs en els centres urbans (carreters, manobres, transportadors d'aigua o paletes). Aquestes manifestacions eren bàsicament contra l'escassetat de queviures, l'encariment de la vida i la pèrdua de treball. Era el cas dels carreters, que destruïen les instal·lacions ferroviàries perquè les consideraven causa de la pròpia ruïna econòmica. Sovint les protestes es desenvolupaven amb una sèrie de saqueigs de comerços, actes de

⁶⁹² M. Brigaglia, *Dall'età giolittiana al fascismo*, pp. 522-524, a: L. Berlinguer, A. Mattone (eds.) *op. Cit.*, pp. 501-629. Per la situació econòmica i les transformacions de la societat illenca en aquest període, vegeu: L. Coda, *La Sardegna nella crisi di fine secolo. Aspetti dell'economia e della società sarda nell'ultimo ventennio dell'Ottocento*, Editrice Libreria Dessì, Sàsser 1977.

⁶⁹³ Sobre aquests motins, vegeu: G. Murgia, «Qual maggio del 1906: i moti sociali nella Sardegna giolittiana» a: *Archivio Sardo del Movimento Operaio, Contadino e Autonomistico*, núm. 50 (1998), pp. 97-113; G. Sotgiu, *I fatti di Cagliari secondo la sentenza del tribunale*, a: ÍDEM, *Questione sarda e movimento operaio*, Edizioni Sarde, Càller 1969 pp. 135-149. Per una anàlisi de la política fiscal que va generar els motins, vegeu: R. Pinna, «Un'imposta popolare e gravosa con una forte incidenza sul carovita» a: *Sardegna Economica*, núm. 3-4 (2004), pp. 32-37. Vegeu també el testimoni del que llavors era Alcalde de Càller: O. Baccaredda, *L'Ottantanove cagliaritano. Note di cronaca*, Premiata Tipografia Pietro Valdes, Càller 1909.

resistència davant els cobradors dels impostos, destrucció de tots el que estava relacionat amb la fiscalitat estatal (cadastres i tot despatx relacionat al pagament d'impostos). Naturalment tot acompanyat per una serie d'enfrontaments violents amb la forces de policia i l'exèrcit⁶⁹⁴.

Era, tot plegat, una senyal, de l'existència de forts tensions socials, però també d'un ressorgiment incomplet que havia deixat fora de la societat *nacional* llargues parts de la població immerses encara en una dimensió *local*. En particular en el *mezzogiorno*, on la resistència a la annexió al Regne d'Itàlia o els primers nuclis de les hodiernes màfies minaven el poder estatal, es comencen a investigar les causes d'aquests fenòmens, considerats l'element més colpidor de l'exclusió social. Es desenvoluparen llavors algunes teories científiques que pretenien relacionar els trets físics amb el caràcter de l'individu. Es tracta d'un corrent de la antropologia, la antropologia criminal, que va néixer en la Itàlia post-unitària gràcies a la iniciativa de Cesare Lombroso (1835-1909), que en fou el fundador i el més influent exponent⁶⁹⁵. Entre els elements principals que determinaven un caràcter criminal, hi eren la forma i les dimensions del crani, i en el context sard aquestes característiques van ser estudiades per un deixeble de Lombroso, el sicilià Alfredo Niceforo (1876-1960). El *clichè* del primitivisme era car, en aquells anys, a un antropòleg com Giuseppe Sergi (1841-1936), que començava a treballar i divulgar la seva teoria sobre els primers habitants d'Europa, on plantejava l'existència de la raça mediterrània com un dels tres subgrups en que es dividien els *euroafricans* (els altres dos eren el africans i els nòrdics)⁶⁹⁶. Els trets d'aquests antics pobladors, es podien

⁶⁹⁴ *ibidem*, pp.1-2.

⁶⁹⁵ Per aquest interès antropològics per la cultura sarda, vegeu: G. Angioni, *Sardegna 1900: lo sguardo antropologico*, a: L. Berlinguer, A. Mattone (eds.) *op. Cit.*, 1125-1152. Sobre l'activitat científica de Lombroso i la antropologia criminal, vegeu: M. Gibson, *Born to Crime. Cesare Lombroso and the Origins of Biological Cryminology*, Preager, Wetport 2002; J. L. Peset, M. Peset, *Lombroso y la escuela positivista italiana*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid 1975; R. Villa, *Il deviante e i suoi segni. Cesare Lombroso e la nascita dell'antropologia criminale*, Franco Angeli 1985.

⁶⁹⁶ G. Sergi, *The Mediterranean Race. A Study of the Origin of the European Peoples*, Walter Scott, Londres 1901 (l'escrit es va publicar anys abans en italià, i amb algunes diferències: *Origine e diffusione della stirpe mediterranea. Induzioni antropologiche*, Società Editrice Dante Alighieri, Roma 1895). Sobre Sergi, destacat antropòleg que serà important pel pensament eugenèsic i racista italià, vegeu: L. Tedesco, *Giuseppe Sergi e la morale fondata sulla scienza. Degenerazione e*

apreciar en zones remotes com l'interior de Sardenya, illa a la qual Sergi dedicaria una monografia anys després⁶⁹⁷. Aquests “primitius” per una banda estaven immunes de certs vicis de la societat moderna, per una altra encara reaccionaven instintivament, d'una manera més “natural”⁶⁹⁸. La lliçó fou recollida per Niceforo, segons el qual una “raça sarda” s'havia mantingut, gràcies a la barreja de muntanyes i insularitat, al marge de l'història i de la contaminació amb altres pobles. Per tant, els habitants de Barbagia eren un grup humà subdesenvolupat i salvatge, pel qual la utilització de la violència era una practica comuna, normal i socialment acceptada. Niceforo realitzava les seves investigacions en un moment en el qual es verificava un fort increment de la criminalitat rural – a causa de les motivacions ja esmentades – i pel sicilià aquest era la símptoma d'un progressiu contagi de la part més “sana” de la població⁶⁹⁹. En el debat científic del moment, determinat per les idees positivistes i la concepció de la història humana com a progrés indefinit i continuu, existien prou raons per classificar el sard com un ésser violent i tendenciosament criminal, que havia quedat al marge del progrés històric i completament a fora de la modernitat que s'afirmava a Europa.

Aquestes opinions eren compartides també per alguns intel·lectuals originaris de l'Illa, com Paolo Orano (1875-1944). Escriptor polifacètic de mare sarda i pare romà, entre d'altres coses reconegut com un dels fundadors de la demodologia (literalment, estudi de la opinió pública), tingué un paper destacat tant com sindicalista revolucionari que com feixista. Orano, que feu de Cicerone a Niceforo durant la seva estada a Sardenya i fou alumne de Sergi, poc anys abans havia publicat un polèmic llibre en el qual interpretava en clau racial el caràcter violent de les poblacions de Barbagia⁷⁰⁰. Orano,

---

perfezionamento razziale nell'opera del fondatore del comitato italiano per gli studi di eugenica, Uncopli, Milà 2012.

⁶⁹⁷ G. Sergi, *La Sardegna. Note e commenti di un antropologo*, Fratelli Bocca, Torí 1907. Per mostrar les característiques del crani sard, Sergi en el seu llibre sobre el mediterrània fa servir una imatge d'una dona en el seu “costum tradicional”, mentre en el cas del sicilià, presenta un home vestit de pagès de finals del vuit-cents: *The Mediterranean Race op. Cit.*, pp. 256-257.

⁶⁹⁸ G. Sergi, *La Sardegna op. Cit.*, pp. 108-116. Tot i tractar-se d'una publicació posterior a aquella de Niceforo, els tònics que s'expressen en aquestes pàgines eren prou comuns.

⁶⁹⁹ A. Niceforo, *La delinquenza in Sardegna*, Sandron, Palerm 1897.

⁷⁰⁰ P. Orano, *Psicologia della Sardegna*, Tipografia della Casa Editrice Italiana, Roma 1892. Per la figura de Orano, vegeu: C. Maraglio, *Il fascista Paolo Orano. Giornalista e primo storico del giornalismo (1919-1945)*, tesi de llicenciatura en Ciències Polítiques, Università degli Studi di

escriptor amb estil provocatori i divulgatiu, resumia en aquest text tots els estereotips sobre els habitants de l'Illa:

A Sardenya encara avui es practica la sagnia, i existeixen mils i mils supersticions sobre l'agricultura, la medicina, la moral, la vida. El sard (però no aquell de la ciutat) abuse de substàncies forts: aiguardent i pipa, pipa i aiguardent, vi, no tant; poc relativament a la resta d'Itàlia. El sard té pèssims costums fins i tot en les funcions reproductives; hi són pobles sota a aquest aspecte encara salvatges. I la raça degenera⁷⁰¹.

Es tracta només d'una mostra de com, repetint opinions ben difoses entre els antropòlegs finiseculars, Orano concebia la problemàtica illenca. En aquesta Sardenya “barbara”, l'escriptor denunciava com el factor determinant de tots els mals era «l'espanyolisme». Tal concepte era una suma d'inèrcia, superstició, i tradició religiosa, a la qual afegia la tendència criminal i, per per posar punt i final a la nefasta influència ibèrica, l'autor proposava solucions tan dràstiques com els seus judicis: transferir població en massa des del continent i fer dels sards un cos militar⁷⁰². Diferentment del seu deixeble, Giuseppe Sergi va mostrar més confiança en els sards, pel qual el primitivisme no era exclusivament un tret negatiu. Era un inconvenient provocat per les diverses invasions, que replegaren les poblacions en si mateixes i les acostumaren a l'ús de violència. Aquesta “antiguitat” conservada, fa de la sarda una civilització *real*, mentre la societat burgesa Europea era, més enllà dels benefici materials i civils, *fictícia*. En el prefaci del seu llibre dedicat a l'Illa, que acabava en 1906, l'antropòleg s'adreçava així als «meus amics sards»:

l'esperança que la vostra Illa s'encamini per la via de la prosperitat civil i econòmica de la mà d'aquells que que es troben a dirigir l'estat, és una il·lusió; confiar en dels vostres homes, que us fan magnifiques promeses el dia que us necessiten per adquirir un títol de dignitat política, és decepció experimentada: és hora que tots vosaltres no sigueu més enganyats. [...] Jo us dic que us queda una sola via per sorgir de l'humil condició en la qual jaieu des de fa segles: FEU VOSALTRES MATEIXOS, ACTUEU AMB INICIATIVA PROPIA⁷⁰³.

Milano, 2001.

⁷⁰¹ P. Orano *op. cit.*, pp. 14.

⁷⁰² *ibidem*, pp. 15-25.

⁷⁰³ G. Sergi *op. Cit.*, p. VII. Per les reflexions sobre les invasions i el caràcter primitiu del sard, vegeu

Els criminals rurals estudiats per Niceforo, Orano i Sergi, eren definits a l'Illa bandits, d'aquí el terme *banditismu*, en sard, i *banditismo*, en italià. Més enllà de les generalitzacions d'aquests autors, el terme es refereix a un factor que acompanya tota la història de la Sardenya contemporània⁷⁰⁴. Era un fenomen radicalment diferent del bandolerisme filoborbònic dels ex territoris del Regne de les Dues Sicílies (anomenat en italià *brigantaggio*), perquè no era una guerrilla organitzada amb lligams internacionals o amb una noblesa que contestava el poder Reial. Aquesta situació, a Sardenya, s'havia donat al segle XVIII, quan es va verificar el pas dinàstic entre els Àustria, els Borbons i els Savoia. Malgrat això, l'Estat Italià va posar igualment en camp un apartat repressiu de tipus militar, amb un fort desplegament de mitjans.

L'episodi més tristament famós, encara avui recordat per la població local, fou una campanya en la qual prenen part les tropes colonials i que interessà el centre de l'Illa a partir de 1897. Llavors existien prop de 200 *latitanti* (fugitiu, en italià i sard), i l'any 1899 es decidí resoldre definitivament una tal situació amb la mà dura. Una part dels militars enviats a Barbagia havien servit en un frustrat intent de conquerir Etiòpia, en la política colonialista promoguda per un antic seguidor de Mazzini i Garibaldi: Francesco Crispi. Els somni s'havia acabat amb una sonora i humiliant derrota a Adua (1896), i els militars sobreviscuts tenien ganes de refer-se. No es tractava d'una guerra, sinó de prendre el control d'un territori muntanyós – en particular aquell a redós de la *bidda* d'Orgosolo (dit *supramonte*) – i arrestar els bandits que hi vivien refugiats. Tot plegat, la Força Pública tenia ordre de captura per 682 individus, molts dels quals eren terratinents, funcionaris de l'Ajuntament, *prinzipales* o simples pastors, acusats de afavorir els bandolers. La majoria, sobre els quals en realitat no hi havien proves concretes, fou arrestada entre el 14 i el 17 de maig. El problema, però, era que no s'aconseguia individuar eficaçment els bandolers, ja que aquests vivien amagats per la

---

les pp. 95-108.

⁷⁰⁴ Sobre aquest fenomen la literatura és molt vasta, per una primera orientació vegeu: M. Brigaglia, *Sardegna perchè banditi*, Edizioni Leader, Milà 1971; F. Cagnetta, *Bandits d'Orgosolo*, Éditions Buchet/Chastel, Paris 1963; A. Pigliaru, *La vendetta barbaricina op. Cit.*

muntanyes, i gaudien de la simpatia (o del silenci) de la població. El resultat, tot plegat, fou que – a més dels que vivien en la *bidda* – bona part dels que van caure en la xarxa del militars italians, eren en majoria pastors culpables d'anar armats com tradicionalment els pastors anaven, o de ser sospitosos. Encara avui es poden veure les imatges que els *carabinieri* o *bersaglieri*, orgullosos, es feien posant al costat del bandoler matat, tractat més com una fera africana que com un ésser humà⁷⁰⁵. En la via principal d'Orgosolo, avui es pot veure un mural, realitzat a finals del anys seixanta del segle passat, que reproduceix una de les imatges. En la pintura, un grup de militars posa davant del cadàver d'un dels habitants del poble – vestit en habit tradicional – matat perquè sospitat d'ésser un bandoler.

La transformació de les practiques de gestió de la terra, la introducció d'una economia més moderna – pensem que encara a meitat del vuit-cents en zones interiors no es coneixia la moneda – i el fenomen de l'emigració massiva, acabaren trasbalsant la cultura material de l'Illa, i generant una fort crisi social, i àdhuc cultural. Llavors en la literatura insular es difon un cert gust per un món perdut, o a punt de desaparèixer, i floreix la novel·la de costum i, amb un cert anacronisme respecte a la literatura italiana, torna a tenir èxit el romanç històric⁷⁰⁶. Entre aquest autors destaca el sasserrès Enrico Costa (1841-1909), figura molt important per la formació d'un ideari nacionalista sard. Polígraf, va tractar temes que anaven de la Sardenya medieval a l'actual fenomen del bandolerisme, escrivint de la monografia històrica al drama musical. En la seva obra destaca el vessant “costumista”, gràcies al qual ens va deixar un fresc preciós de la societat sarda quan eren poc decennis que s'havia constituït el Regne d'Itàlia⁷⁰⁷. Un

⁷⁰⁵ Sobre aquest episodi: G. Bechi, *Caccia gorssa. Scene e figure del banditismo sardo*, La Poligrafica, Milà 1900. És tracta d'un el llibre de memòries d'un oficial dels *carabinieri* que, després un llarga estada a Àfrica, en 1899 fou enviat a Sardenya. Per una visió més distanciada: M. Brigaglia *op. Cit.*, 113-126; F. Cagnetta *op. Cit.*, pp. 210-248; G. Ricci *Sardegna criminale op. Cit.*, pp. 129-153. Per calcular la importància del fenomen pensem que mentre els militars patrullaven per les muntanyes i els pobles del centre de l'Illa, un bandoler proclamava i enganxava un ban per prohibir a la població d'un indret d'anar a treballar per un dels terratinents locals. Malgrat la presència de la força pública, únicament un veí va gosar desobeir al bandoler, provocant la reacció d'aquest que el matà mentre regressava del camp: M. Brigaglia *op. Cit.*, p. 116-117.

⁷⁰⁶ Per la literatura sarda a cavall dels dos segles, vegeu: G. Pirodda, *L'attività letteraria tra Otto e Novecento*, pp. 1083-1101, a: L. Berlinguer, A. Mattone (eds.) *op. Cit.*, pp. 1083-1122.

⁷⁰⁷ Sobre la figura de Costa, vegeu els diversos assaigs de: G. Marci, S. Pilia (eds.), *Minori e*

exemple de la seva llarga producció és la novel·la *La Bella di Cabras*. El llibre narra de l'amor entre dos adolescents de la *bidda* de Cabras, frustrat per l'enveja d'un parent, que aconsegueix obligar la noia a treballar com domèstica en la ciutat d'Oristà. D'aquesta història emergeixen totes les contradiccions entre el centre urbà, on s'anaven afirmant costums *moderns*, i el món rural que l'envolta, encara en una dimensió *tradicional*⁷⁰⁸. L'escriptor sassarès, en varies obres, va descriure detalladament costums i tradicions populars, en alguns casos abans que els folkloristes italians s'interessessin a Sardenya. No es tractava d'una mirada nostàlgica, sinó que registrava també els canvis que dictava la moda, i com a conclusió d'aquest treball publicava un recull dels vestits sards tal i com eren a finals del segle XIX⁷⁰⁹.

A banda de l'interès per les tradicions populars, Costa va realitzar dues importants llibres sobre el bandolerisme, entre la novel·la, l'assaig i l'enquesta, a més de produir una literatura de viatges a ús dels illencs, perquè visitessin els llocs emblemàtics de la pròpia terra⁷¹⁰. Tot i no prendre posició en contra de la unificació de la península, Costa, com a escriptor i com a periodista, era crític amb el govern central a la uniformització que havia seguit la *perfetta fusione* i la formació de l'Estat italià. En la seva obra es veu clarament com la Sardenya dels seus temps era vista com una terra en la qual una antiga

---

minoranze tra Otto e Novecento. Convegno di Studi nel centenario della morte di Enrico Costa (1841-1909), CUEC, Càller 2009. Entre la seva producció, cal destacar: E. Costa, *Alla grotta di Alghero*, Alfredo Brigola, Milà 1889 (descripció de la Gruta de Neptú en el litoral de l'Alguer, molt freqüentada per la burgesia sassaresa al segle XIX); ÍDEM, *Rosa Gambella. Racconto storico sassarese del secolo XV*, La Nuova Sardegna, Sàsser 1897 (en la Sàsser sota dominació aragonesa, Rosa i el seu marit, un noble sard aliat a la Corona d'Aragó, pateixen les maniobres del malvat virrei català que s'ha enamorat de la protagonista); ÍDEM, *Sassari*, Tipografia Azuni, Sàsser 1885-1909 (II volums, és una monumental història de la capital del nord Sardenya).

⁷⁰⁸ E. Costa, *La bella di Cabras*, Tipografia dell'Avvenire di Sardegna, Càller 1887.

⁷⁰⁹ ÍDEM, *Costumi sardi*, Tipografia Giuseppe Dessì, Sàsser 1913. L'obra va ser publicada prèviament a episodis, entre 1898 i 1901, en la revista dirigida per Costa, *La Stella di Sardegna*, i el seu impacte en fixar la tipologia dels costums sards és notable, malgrat Costa indicava com evolucionava la tradició.

⁷¹⁰ Sobre el banditisme, vegeu: ÍDEM, *Il muto di Gallura. Racconto storico sardo*, Tipografia G. Tortu, Sàsser 1884 (és la història d'un bandoler sard contemporani de Costa); ÍDEM, *Giovanni Tolu. Storia di un bandito sardo raccontata da lui medesimo*, Tipografia Giuseppe Dessì, Sàsser 1897 (llibre entrevista sobre un altre bandoler sard de finals del XIX). Per la literatura de viatge, vegeu: ÍDEM, *Da Sassari a Cagliari e viceversa. Guida-Racconto*, Tipografia Azuni, Sàsser 1882. És una descripció de tota l'Illa, a través de la ficció literària d'un viatge en tren entre les dues ciutats, amb el ferrocarril que just en aquells anys entrava en funció.

civilitat, la sarda, estava progressivament deixant espai a la modernitat⁷¹¹.

Altres figures del món cultural, ara des de la poesia, cantaren el crepuscle de la Sardenya agropastoral, mitificada com un idil·li bucòlic davant de la modernitat estranyant. És el cas de Peppino Mereu (1872-1901), un jove carrabiner sard que, per raons lligades al seu ofici, tocava de primera mà el drama de la regions internes. Amb una certa vena de justícia social, parlava, en sard, d'un «temps de tirania, infàmia i carestia», d'uns camperols arruïnats per la fil·loxera, els deutes i la pressió fiscals, al quals li quedava només l'emigració. En definitiva, descrivia un món que «així com era, no tornarà mai»⁷¹². O com Sebastiano Satta (1867-1914), que directament inspirat en la lírica del poeta italià Giosuè Carducci (1835-1907), dedicava, aquesta vegada en la llengua de Dant, el seu recull principal al món de la Barbagia⁷¹³. O encara Salvator Ruju (1878-1966), conegut en els cercles intel·lectuals de Roma – capital d'una literatura interessada al *pays réel* – gràcies a l'èxit del seu *Canto d'Ichnusa*. La seva dimensió era també aquella d'un poeta “dialectal”, i utilitzant l'idioma popular de Sàsser, registrava en versos les transformacions de la ciutat i dels costums de vida dels seus habitants⁷¹⁴. Però, la transfiguració literària del món de la Sardenya “tradicional” que més impacte va tenir, dins i fora de l'Illa, és aquella de Grazia Deledda (1871-1936).

L'escriptora era originària de Nuoro, una centre que, malgrat fos la capital de la Sardenya pastoral, era poc més que un poble a finals del segle XX. Filla de *prinzipsales* (el pare fou alcalde de la ciutat) la Deledda començà recollint els costums i les tradicions de *Barbagia* per compte del lingüista, orientalista i folklorista italià Angelo de Gubernatis (1840-1913). És a dir, entrava en el món de les lletres en un moment en

⁷¹¹ S. Paulis, *Identità sarde nell'opera di Enrico Costa*, a: G. Marci, S. Pilia (eds.) *op. Cit.*, pp. 269-279. Com senyala la autora, la figura de Costa i encara més la seva importància en la construcció d'una identificació sarda són molt poc estudiats.

⁷¹² Els versos són de la seva poesia més emblemàtica, *Nanneddu meu*, en la qual, en un diàleg amb un amic (*Nanni*, d'aquí el diminutiu *Nanneddu*) descriu la crisi de la societat sarda. Per un recull de la seva producció, vegeu: P. Mereu, *Poesias*, Tipografia Valdes, Càller 1899.

⁷¹³ S. Satta, *Canti barbaricini*, La Vita Letteraria, Roma 1910.

⁷¹⁴ La seva producció en sasserès, eixida en periòdics locals o universitaris, ha estat recollida posteriorment a: S. Ruju, *Sassari véccia e nòba. Agniréddu e Rusina*, Gallizzi, Sàsser 1978.

què, a tot Itàlia, era viu l'interès per aquest univers popular i encara fortament rural, als marges de la societat nacional de les classes urbanes. Casada amb un “continental”, s'instal·là a Roma on es dedicà a descriure la Sardenya interior, sense però aquella vena de superioritat racial que era present en els escrits d'un Paolo Orano o d'un Alfredo Niceforo, al contrari amb la intenció d'afirmar un altre imatge de l'Illa⁷¹⁵. La seva poètica, hom ha escrit, tenia a la base una «idea de Sardenya com a lloc de l'imaginari, fantasiada i representada com “illa estranya”, es a dir diferent, característica, salvatge, primitiva [...]: un microcosmos fora de la història, desllocat en l'espai, que es podia oferir sota forma literària a un públic d'ultramar fascinat per l'exòtic i el primitiu»⁷¹⁶. En els seus llibres – molt apreciats per literats com Gabriele d'Annunzio (1863-1938) i els cercles d'intel·lectuals de Roma – on els protagonistes eren dones i homes en un món agropastoral, la Deledda parlava d'una realitat sospesa en el temps, i sublimava a través del mite la Sardenya interna. A través d'aquest estratagema poètic l'autora eleva unes històries locals a paradigmes universals, en els quals els lectors, sovint no sards, reconeixien primordials anises, pors i ancestrals instints de l'home⁷¹⁷. La excepcionalitat d'aquesta autora, que transformava un “primitiu” món rural i local en una narració universal, fou tal que guanyà, única entre els sards i segona dona en la història, el Nobel de Literatura l'any 1926⁷¹⁸.

Aquest clima d'interès per l'Illa mediterrània es pot definir com un “descobriment”, o “retrobrament”, de Sardenya, en particular de part Italiana. Un personatge important és Gabriele D'Annunzio. El poeta i escriptor, als principis de la seva carrera, era un jove

⁷¹⁵ Sobre la vida i la producció literària de la Deledda, vegeu: A. Dolfi, *Grazia Deledda op. Cit.*; M. King, *Grazia Deledda. A Legendary Life*, Troubador, Leicester 2005. Per a més informacions sobre la literatura sarda finisecular i insularitat, vegeu: G. Cerina, *Deledda e altri narratori. Mito dell'isola e coscienza dell'insularità*, CUEC, Càller 1992.

⁷¹⁶ G. Cerina, «Grazia Deledda e “Vita Sarda”. Tre anni di apprendistato» p. 111, a: *Archivio sardo del movimento operaio, contadino e autonomistico*, núm. 23-25 (1985), pp. 97-122.

⁷¹⁷ Per una anàlisi de com la Deledda tractava “la sarditat”, vegeu: S. Paulis *La Costruzione dell'identità op. Cit.*, pp. 120-162.

⁷¹⁸ Sobre l'atorgament del premi, vegeu la pàgina web oficial del Premi Nobel: http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/literature/laureates/1926/# (pàgina consultada el 11/02/2013). En paraules de l'Acadèmia Sueca el premi li fou atorgat «pels seus escrits que amb una inspiració idealista i una claredat plàstica han representat la vida de la seva illa natal, i que amb profunditat i simpatia tracten dels problemes generals de la humanitat».

provincià que vivia, a Roma, amb altres literats, la majoria de la Itàlia centro-meridional. Era un grup d'intel·lectuals que vivia amb pocs recursos, en una Roma encara lluny de ser una capital europea, i D'Annunzio, representava el més jove i prometedor de tots. L'interès principal era aquell per una Itàlia “barbara”, aquell mon, present sobretot en la meitat meridional, encara lligat a les tradicions i no corromput per la modernitat. Malgrat la crònica falta de diners, alguns dels companys de D'Annunzio – Cesare Pascarella (1858-1940) e Edoardo Scarfoglio (1860-1917) – el maig de 1882 van ser enviats per la revista amb la qual col·laboraven, *Capitan Fracassa*, a fer un viatge per desvelar els misteris de Sardenya. Pel que sembla, per pura casualitat, *il vate* acceptà seguir-los⁷¹⁹.

Aprofitant de la línia que connectava Civitavecchia amb l'Illa, i dels lligams existien entre la noblesa callaresa i romana, el grup va ser rebut amb tots els honors, i en particular es felicitava el poeta abruses. D'Annunzio, que acabava de publicar un recull de poesies (*Canto Novo*), sembla que fou acollit triomfalment en cada lloc, un fet que, segons els que ho van acompanyar, tingué un impacte profund en l'home. Els tres artistes, a més, sembla que quedaren fascinats per la bellesa de les sardes, i l'escàndol del llibertinatge que els caracteritzava va obligar els tres a abandonar l'Illa. Al seu retorn en Roma, el poeta deixà els companys d'abans, es casà amb una duquessa, Maria Hardouin, i comença la seva de divo, abandonant aquell tarannà bohemí d'artista pobre que havia mantingut fins llavors. És clar com la visita a l'Illa marquí un abans i un després, tant en el seu comportament, com en la seva producció artística. Probablement la vista d'un poble de pastors, acostumats a una vida rude però votats a improvisació poètica, amb tradicions que es podien lligar a la llatinitat, deu haver estimulat la seva fantasia. Era un illa primitiva, barbara i pagana, tres elements que fascinaven el poeta.

⁷¹⁹ Per un testimoni de primera mà del viatge: E. Scarfoglio, *Il Libro di Don Chisciotte*, Progetto Manuzio 2010 (ed. Original: Sommaruga 1885), pp. 160-163. Per més detalls: I Ciani, «Alla scoperta della Sardegna», a: *Rassegna Dannunziana*, núm. 14 (1988), pp. 18-37. Per seguir les vicissituds sardes en les biografies, vegeu: M. Giannantoni, *Vita di Gabriele D'Annunzio*, Gherardo Casini Editore, Milà 1988, pp. 92-93; J. Woodhouse, *Gabriele d'Annunzio. Defiant Archangel*, Clarendon Press, Oxford 1998, pp. 40-42. Per una lectura sarda de l'episodi, vegeu: F. Mulas, *La serenità dell'interlunio. D'Annunzio, Scarfoglio, Pascarella e la Sardegna*, Documenta, Cargeghe 2009.

De fet, durant l'experiència *il vate* escriu en sard, o millor dit s'inventa un sard que és, ni més ni menys, un llatí espanyolitzat, que però dona la idea de la “antiguitat” de la terra sarda. A partir de llavors, l'Illa tornarà a ser una font d'inspiració, com a bressol de virtuts guerrerres i italianes. O, com suggereix l'escriptor antifeixista Mario Mariani «en la isla ruda del Mediterráneo [...] nació el superhombre»⁷²⁰.

Sardenya no era una terra que descobrien només els italians, la Mediterrània en si era un espai molt freqüentat per part de *turistes* de tot Europa, durant tota la *belle époque*. Texts ja esmentats com *Rambles in the Island of Corsica and Sardinia*, o *Les Îles Oubliées*, ho testimonien de manera nítida. En aquest context de fascinació, un jove doctorand alemany, Max Leopold Wagner (1880-1962), aconseguia l'any 1907 el seu títol amb una tesi sobre la fonètica dels dialectes parlats al sud de Sardenya. A partir de llavor, Wagner fou un assidu freqüentador de l'Illa, un fet que acabarà lligant indissolublement la seva trajectòria personal i professional amb l'estudi de la llengua sarda (tot i que fou interessat també en les llengües sefardites, el portuguès i el català). Entre els anys vint i els cinquanta, aquests estudiós posarà les bases de la moderna gramàtica sarda, publicant també un diccionari etimològic⁷²¹.

Tot el gruix de problemàtiques econòmiques, socials i culturals, que s'havien palesat en tota la seva dramatisme durant la *belle époque*, i que emergien en tot aquesta producció literària, van portar a la celebració, l'any 1914, del I Congrés Regional Sard. En la cimera els polítics, administradors locals i intel·lectuals es varen reunir per proposar al Govern una sèrie d'intervencions amb l'objectiu d'estimular el desenvolupament econòmic de l'Illa. La assemblea – una mena d'estats generals organitzats per la Associació de Sards de Roma – va evidenciar tres aspectes per solucions aquella que es

⁷²⁰ M. Mariani, *D'Annunzio. El hombre, el poeta, el héroe y el Don Juan*, Biblioteca Nueva, Buenos Aires 1941, pp. 102. Per la relació entre el poeta i les idees de Nietzsche: F. Piga, *Il mito del superuomo in Nietzsche e D'Annunzio*, Nuove Edizioni Enrico Vallecchi, Florència 1979.

⁷²¹ M. L. Wagner, *Das Ländliche Leben Sardiniens im Spiegel der Sprache*, Winter, Heidelberg 1921 (versió italiana: *La vita rustica in Sardegna riflessa nella lingua*, Nuoro, Ilisso 1996); M. L. Wagner, *Dizionario Etimologico Sardo*, Winter, Heidelberg 1957-1964 (IV volums); ÍDEM, *Historische Lautlehre des Sardischen*, M. Niemeyer, Halle 1941; ÍDEM, *La lingua sarda. Storia spirito e forma*, A. Francke, Berna 1950.

començava a definir, amb una clara referència a aquella meridional, “qüestió sarda”: sanear les àrees afectades per la malària de l'Illa, les mes extenses de tot el Mediterrani; introduir millories substancials en els comerços i els transports interns; i finalment la lluita a l'analfabetisme⁷²².

Despoblament, turisme i *vendetta* a Còrsega

Cyrnos, després d'haver viscut un període en el qual, gràcies a la figura de Napoleó III, Illa i l'hexàgon semblaven ben integrades, amb la caiguda d'aquest l'idil·li es trenca. Còrsega, dins del context de la III República francesa (1870-1940), era un territori que generava una sèrie de problemes en l'encaix amb el discurs nacional i, com Sardenya, es trobava en mig d'una depressió econòmica. Aquestes circumstàncies, acabarien trasbalsant els caràcters de la societat illenca, transformant definitivament certs sectors de l'economia i engegant una massiva emigració. Es tracta d'una crisi estructural que afectava tot el món rural francès, lligada a la modernització de les tècniques productives, la desaparició de l'artesanat, la creació d'un mercat nacional a través de modernes vies de comunicació, i finalment en l'extensió d'institucions com l'escola, la burocràcia estatal i el servei militar obligatori. Aquest argument – aquí sintetitzat en poques línies – és la tesi sostinguda per l'historiador estatunidenc d'origen romanès Eugen Weber (1925-2007), que en el seu treball sobre la França rural de la III República deixa ben clar el lligam entre aquesta crisi i la transformació de la societat del *midi* en plenament moderna i nacional⁷²³. Segons explicava en els mateixos anys l'historiador Francis Pomponi, a Còrsega la revolució dels transports i l'obertura dels mercats interns, amb la reforma del sistema duaner, haurien portat a un enfonsament de la tradicional economia insular, i sobretot la fi de la seva relativa autarquia alimentària⁷²⁴.

⁷²² Sobre aquesta cimera, vegeu: AA. VV. *Atti del primo congresso regionale sardo tenuto a Roma dal 10 al 15 maggio 1914*, Cooperativa Tipografia Manuzio, Roma 1914. Per la qüestió sarda i meridional, en general vegeu: L. Del Piano, *Questione sarda e questione meridionale*, Lacaita, Manduria 1997.

⁷²³ E. Weber, *La fin des terroirs. La modernisation de la France rurale. 1870-1914*, Fayard/Éditions Recherches, Paris 1983 (ed. Original en anglès: Stanford University Press 1976), en particular les pp. 285-537.

⁷²⁴ J. P. Pellegrinetti, A. Rovere, *La Corse et la République. La vie politique de la fin du second Empire au début du XXI siècle*, Éditions du Seuil, Paris 2004, pp. 228-233; F. Pomponi, *Histoire de la Corse op. Cit.*, pp. 383-391.

La comercialització de farines que arribaven del continent, i després de gra provinent d'Amèrica, decretaren l'abandó progressiu del conreu de cereals, que al llarg del vuit-cents havia augmentat fins a satisfer la demanda interna. D'aquesta manera, el mercat cors començava a dependre de les importacions, mentre abans aquestes servien només per integrar la producció en anys de mala collita. El castanyer, altre pilar de la alimentació de les poblacions rurals, durant la segona meitat del segle XIX va començar a ésser empleat de forma massiva en l'adoberia. La disponibilitats de cereals a poc preu i a la importació de castanyes a baix cost, havien fet caure la demanda d'aquesta fruita. L'arbre, però, és ric també de tanins, àcids indispensables per transformar la pell en cuir, i per tant a finals del segle els propietaris dels arbres començaren a tallar-los. Llavors es difonen, en la *Castagniccia* de Paoli, petits establiments per extreure aquesta substància, i enviar-la a França. Gràcies a aquesta activitat, que va tramuntar a principis del nou-cents per la introducció del crom en l'adoberia, una part dels boscos de castanyer van desaparèixer per sempre. Una sort similar tocaria al olivars, quan davant a la competència primer d'Algèria, i després de Tunísia, l'oli cors no podia ésser més rentable, també a causa d'un endarreriment en les tècniques de producció. A completar aquest quadre, a partir de 1882 va aparèixer la fil·loxera, que va arrasar les florides vinyes del Cap Cors.

El conjunt d'aquestes circumstàncies provocarien un doble efecte. Per una banda, des les *pievi* molts es mogueren cap a Bastia i Ajaccio, en l'esperança de millors condicions de vida. Augmentà naturalment el nombre de persones que esperava solucionar els seus problemes entrant en l'administració de l'Estat o en l'exèrcit, seguint una pauta ja establerta sota els dos Napoleons. Molts més, però, optaren per abandonar l'Illa, i llavors una gran quantitat de corsos es trobà implicada el món colonial francès, contribuint de manera considerable a la prosperitat de l'Imperi d'ultramar. Per una altra, però, es va assistir a un augment de l'activitat ramadera, sovint en els terrenys encara comuns, amb un important increment del nombre d'ovelles, i una visible i general disminució de la

presència humana⁷²⁵.

Tot plegat aquestes circumstàncies van donar pas, com a Sardenya, a una qüestió corsa⁷²⁶. País mediterrani en un Estat estrictament continental, una prova practica i visual d'aquest difícil encaix la podem trobar en els mapes, on de vegades s'ha dibuixat l'Illa com si es trobés a poques milles de Niça i Marsella, creant així una proximitat il·lusòria. El substrat cultural itàlic era encara ben visible durant la segona meitat del segle XIX, tot i que la cultura en francès hi trobava una bona difusió. Era un d'aquells territoris perifèrics que, com Bretanya, Alsàcia-Lorena o el Rosselló, encara no havien estat francesitzats del tot i que, per dir-ho així, generaven una certa preocupació en els moments de crisi nacional⁷²⁷.

De fet, l'acceptació de l'Illa amb el conjunt de l'Estat francès fou posada en qüestió durant la III República, com ja havia passat durant la Restauració, pel fet que aquesta era “l'illa de l'ogre”, es a dir la pàtria dels Bonaparte. Per tant, en particular després que Napoleó III instaurés el II Imperi (1852-1870), els corsos eren la bèstia negra pels republicans⁷²⁸. Després la derrota en la Guerra Franc-Prussiana de 1870, els republicans, per boca d'un jove Georges Clemenceau, portaren a la Assemblea la petició d'un cercle cultural parisenc, el Club Positivista. En aquesta es demanava la cessió de l'Illa a Itàlia, per evitar que el bonapartisme aportés més danys al país, a la qual se li afegí un altra iniciativa similar provinent des de la mateixa *Cyrnos*⁷²⁹. Els ànims es calmaren i les

⁷²⁵ Sobre el despoblament i el fenomen migratori, vegeu: J. Renucci, *Corse traditionnelle et Corse nouvelle. La géographie d'un île*, Université de Lille III, Lilla 1975, pp. 103-141.

⁷²⁶ Per aquest període, en general vegeu: J.-P. Pellegrinetti, A. Rovere *op. Cit.*, pp. 1-214; F. Pomponi *op. Cit.*, pp. 383-405.

⁷²⁷ Per una perspectiva regionalista sobre la formació l'Estat francès, vegeu: E. Le Roy Ladurie, *Histoire de France des régions. La périphérie française des origines à nos jours*, Éditions du Seuil, Paris 2001. Per la perspectiva centralista o unitària, vegeu els ja citats: M. M. Martin *op. Cit.*; E. Driault, *L'unité française op. Cit.*; R. Pernoud *op. Cit.*,

⁷²⁸ J. P. Pellegrinetti, A. Rovere *op. Cit.*, pp. 23-49; F. Pomponi, «L'image de la Corse et des corses dans la III République» a: *Études Corses*, a. XXV (1997) núm. 48, pp. 5-35. Pel bonapartisme durant aquest període, i per la seva relació amb Còrsega, vegeu: J. Rothney, *Bonapartism after Sedan*, Cornell University Press, Ithaca 1969; P. Silvani, *Le bonapartisme. Une saga corse*, Albiana, Ajaccio 2003.

⁷²⁹ J. P. Pellegrinetti, A. Rovere *op. Cit.*, pp. 34-35; F. Pomponi «L'image de la Corse et des corses dans la III République» *op. Cit.*, pp. 8-10; D. Spadoni, «Perché la Corsica nel 1870-1871 non tornò

peticions, a banda de suscitar les protestes d'alguns diputats corsos, no prosperaren gaire. Tot i així l'Illa, tal i com Sardenya, fou un lloc on enviar funcionaris en càstig, i del qual el Govern central s'ocupava de tant en quant, enviant una delegació parlamentària per investigar sobre una problemàtica puntual, que sovint era l'enèsima explosió de violència⁷³⁰.

Còrsega, en una simbiosi estricta amb la seva veïna Sardenya, experimentava durant la segona meitat del segle XIX una sèrie de transformacions del teixit social lligades a la penetració d'institucions modernes. La propietat privada, que aquí era més difosa respecte a l'illa veïna, va avançar durant tot el segle, mentre s'instauraven les primeres indústries i es construïen els primers trams ferroviaris. Durant els últims vint anys del segle XIX, s'anava construint un espectacular carrilet entre Bastia a Ajaccio, que travessava les impenetrables muntanyes de l'interior amb una sèrie de viaductes, alguns dels quals realitzats pel mateix Gustave Eiffel (1832-1923). Aquests canvis, però, en certs sectors socials portaven a reaccions violentes. Una d'aquestes era el bandolerisme que, a mesura que acabava el segle, va esdevenir un problema sempre més important en les comunitats rurals. L'activitat era en part lligada a la pràctica de la venjança, per la qual qui realitzava una *vendetta* després havia de fugir a la llei de l'Estat, però la crisi econòmic-social convencia molts a dedicar-se a la rapinya en les carreteres que de les ciutats de la costa porten cap a l'interior.

Aquest període representa l'auge del bandolerisme illenc, quan escriptors com Merimée, Hugo i Dumas (pere) ja havien donat a conèixer la Còrsega de la *vendetta*, ara altres s'interessaven al fenomen, que fins i tot generarà un peculiar tipus de turisme. En la passió romàntica pels pobles originaris o indígenes, que va animar molts a visitar el Mediterrània a la seva recerca, la pàtria dels Bonaparte era una etapa obligada. Diversos diaris de viatges havien suscitat la curiositat dels lectors, sobretot britànics, i quan començà la moda del turisme vuitcentista, Còrsega es transformà en una prolongació de

---

all'Italia», a: *Archivio Storico di Corsica*, a. XIV (1938), núm. I, pp. 1-20.

⁷³⁰ Algunes de les enquestes han estat publicades, vegeu: G. X. Culioli (ed.), *La Corse au rapports*, DCL Ajaccio 1999.

la Costa Blava. Ajaccio es transformava en un centre de talassoteràpia i estiuatge, mentre els cims al centre de l'Illa eren meta dels primers alpinistes i excursionistes⁷³¹. Molts des de la Gran Bretanya, on la fascinació pel Mediterrani era important, viatjaven aquí en l'esperança d'encontrar un quelcom de pintoresc i romàntic, que creien residís en el Mediterrani⁷³². De fet, com un *best seller* d'aquest corrent literari indicava en el seu títol, Còrsega, Sardenya i les Balears eren «les illes oblidades», a les quals molts, en la Europa de la *belle époque*, anhelaven anar. Amb totes aquestes *guies* – sense oblidar que Boswell continuava a ser un referent – molts creuaren Còrsega, però, a diferència que en el set-cents, els *braves corsicans* ara s'havien convertits en romàntics bandolers, mentre era evident la misèria de la població rural. A Vizzavona, localitat a mil metres d'altitud no gaire lluny de Corte, els grups de turistes baixaven del tren i, travessant un bosc d'arbres seculars, s'arribava en unes piscines naturals tot just sota el cim del Mont d'Oro (2389 m), dites *a spiscia di l'inglesi* (la cascada dels anglesos). En el recorregut, els viatgers podien tenir l'emoció de travessar el regne del bandolers, i a vegades d'encontrar-ne un de veritat que, amb per un compens raonable, es deixaria fotografia, naturalment en l'acte d'atacar la comitiva o amenaçant el desafortunat turista⁷³³. Malgrat una certa explotació de la imatge, en la qual participaven tan figurants com els mateixos bandits, Vizzavona i les regions internes eren realment afectades per una criminalitat incipient, a la qual l'Estat francès, com l'Itàlia, responia militarment, i amb una criminalització de la cultura corsa *tout court*⁷³⁴.

⁷³¹ Per el desenvolupament de l'activitat turística s'aconsella de consultar el catàleg de l'exposició que sobre aquesta activitat *Museu di a Corsica* va organitzar l'any 2006 el: AA. VV., *La Corse et le tourisme. 1755-1960*, Albiana/Musée de la Corse/Collectivité Territoriale de Corse, Ajaccio 2006.

⁷³² R. Benson, *Sketches of Corsica*, Longman-Hurst-Rees-Orme-Brown-Green, Londres 1825; W. Cowen, *Six Weeks in Corsica*, Thomas Cautley Newby, Londres 1848; E. Lear, *Journal of a Landscape Painter in Corsica*, Robert John Bush, Londres 1870; T. Forester *op. Cit.* La literatura de viatge anglesa ha estat analitzada en nombroses publicacions per Francis Beretti, per una indicació bibliogràfica vegeu: F. Beretti, *Voyageurs britanniques aux XVIII et XIX siècles*, a: AA. VV., *La Corse et le tourisme op. Cit.*, pp. 45-57. Per una mostra de literatura en francès: F. De Montherot, *Promenades en Corse*, Maisson, Paris 1840; Valery (A. C. Pasquin) *op. Cit.*; G. Vullier, *Les îles oubliées. Les Baléares, la Corse et la Sardaigne Impressions de voyage illustrée par l'auteur*, Librairie Hachette, Paris 1893.

⁷³³ V. Marchi, *L'hiver à Ajaccio entre 1878 et 1920*, p. 170, a: AA. VV., *La Corse et le tourisme op. Cit.*, pp. 162-172.

⁷³⁴ Sobre el bandolerisme cors al segle XIX, vegeu: S. Wilson *op. Cit.*

L'economia era encara ben lluny d'una moderna lògica de mercat. La industrialització era encara més testimonial que a Sardenya, i les úniques produccions importants eren la transformació dels metalls provinents de l'Illa d'Elba, que però no va tenir gaire futur, i un vermut local, el Cap Corse, inventat i comercialitzat per un emprenedor de Bastia: Louis Napoléon Mattei (1849-1907). El sector de la ramaderia ovina vivia unes transformacions importants, similars a quant estava passant a la veïna meridional, gràcies al desenvolupament en el continent francès d'una moderna indústria formatgera. El llet de les ovelles corses, amb un sabor peculiar donat per la màquia mediterrània sobre la qual pasturaven, fou empleat per l'empresa Roquefort per realitzar el seu famós formatge blau. El Cap Corse i el Roquefort, eren productes que es venien sobretot fora de l'Illa, en particular entre les comunitats d'emigrants, mentre la població local continuava a consumir *u pecurinu* (el formatge d'ovella), i els estrats més pobres realitzaven, amb el xerigot que no s'utilitzava per la producció del Roquefort i d'altres formatges, *u brocciu* (equivalent a la recuita), encara avui la base de la gastronomia “tradicional” corsa.

De fet aquesta situació econòmica, en la qual pesaven la insularitat i un règim aranzelari desfavorable, havia provocat un fort corrent emigratori, cap a França i sobretot cap a les colònies. Aquí els illencs van jugar un paper clau en l'expansió de l'Imperi francès, com funcionaris o en el sector del comerç, però més freqüentment en les forces armades⁷³⁵. L'emigració portà a una fort despoblament, mentre per altra banda creà un mercat de productes “típics” que saberen aprofitar emprenedors i comerciants illencs⁷³⁶. Els corsos de la diàspora mantingueren els lligams amb el vilatge natal i la família, i a la vegada establiren fort vincles amb els altres expatriats, reproduint un simulacre de la societat que havien abandonat. L'antropòleg francès Charlie Galibert, que acaba de publicar una voluminosa monografia sobre la Còrsega contemporània, ha il·lustrat a través de la

⁷³⁵ Sobre el paper de l'emigració corsa en l'imperi colonial, vegeu: F. Arzalier, *Les corses et la question coloniale*, Albiana, Ajaccio 2009, en particular les pp. 55-97.

⁷³⁶ Sobre les comunitats d'emigrats corsos, en general consulteu: AA. VV., *Corse-Colonies. Actes du colloque, Corte 19-20 septembre 2002*, Alain Piazzola, Ajaccio 2004; F. Pomponi, *Les Mémorial des Corses*, vol. VI, *Mémorial des Corses*, Ajaccio 1981.

correspondència d'un militar amb els seus familiars, el lligam estricte que es va instaurar entre Sarrola-Carcopino, localitat corsa, i Bejofo, en Madagascar. Jean-Simon (l'autor ha volgut mantenir cert anonimat), que després la conquesta de Madagascar (1895) havia obtingut una parcel·la de terra en l'Illa africana, malgrat la distància va continuar a prendre part en les decisions importants de la família a Còrsega, i va seguir sent propietari d'uns terrenys a Sarrola-Carcopino. Tot això mentre en les seves propietats de Bejofo contribueix a l'economia familiar a Sarrola-Carcopino, intentant, pel que pot, repetir pautes corses, tal i com si fos en el seu vilatge nadal⁷³⁷.

En aquest context de profunda transformació, particularment evident en el món agropastoral, es va codificant una identificació corsa, i es va intentar una primera normalització lingüística⁷³⁸. El problema residia en el fet que el cors era una idioma oral, i que tant sota el domini de Gènova com durant els anys de Paoli i del Regne Anglo-Cors, la llengua de l'administració i de la cultura era el mateix toscà literari que en la Península s'utilitzava com a koiné. Segons afirma la historiadora Vanessa Alberti, que ha estudiat a fons la impremta illenca, la presència d'aquest pseudoitalià en el paper imprès passa d'un 30% als anys setanta a un 10% a final de segle, mentre les publicacions que fan servir tan aquest idioma com el cors (que l'autora posa en comú i defineix com *itacorse*) oscil·len entre un 15 i un 25%⁷³⁹. D'això en deriva que la elit cultural corsa italianòfila, no volgué adoptar senzillament el model continental, i optà per codificar una pròpia llengua nacional. Aquesta mantenia els seus vincles amb l'italià, tot i volent respectar les particularitats del cors, o millor dit de la seva variant septentrional més emparentada amb el toscà⁷⁴⁰. D'aquesta manera l'Illa resulta un territori del domini lingüístic italià en el qual no es va estendre la variant purificada per Alessandro Manzoni, sinó on va sorgir a llengua nacional la variant local, que

⁷³⁷ C. Gailbert, *Île déserte. Pour une anthropologie de la Corse contemporaine*, Albiana, Ajaccio 2012, pp. 109-131.

⁷³⁸ Per una ficció literària actual que fa un quadre d'aquesta crisi, vegeu: G. X. Culioli, *La terre des seigneurs. Un siècle de la vie d'une famille corse*, DCL Éditions, Ajaccio 2008 (1987), pp. 15-193.

⁷³⁹ V. Alberti, *L'imprimerie en Corse op. Cit.*, pp. 254-259.

⁷⁴⁰ Per aquestes qüestions lingüístiques, i per qualsevol aspecte relacionat a la llengua corsa i a la seva relació amb l'italià, el sard i el francès, en general vegeu: P. Marchetti, *La corsophonie op. Cit.*, en particular pp. 23-31 i 81-99.

paradoxalment conserva moltes influències dels dialectes centro-itàlics.

L'expressió més important d'aquest primer moviment cultural – que podem definir genèricament corsista – fou el periòdic *A Tramuntana* (1896-1914). Fundat a Bastia per l'escriptor Santu Casanova (1855-1936). Era una plataforma de defensa i potenciament de la identificació corsa, en contra de la seva corrupció provocada per França. El periòdic agitava la idea d'un illa oblidada pel govern central, preocupat principalment per l'assimilació (una política anomenada *u francisume*), i plantejava la diferència entre corsos i francesos en clau racial, fins al punt que els historiadors Jean Paul Pelleginetti i Ange Rovere hi veuen un precedent de la dreta revolucionaria de la qual parlava Zeev Sternhell⁷⁴¹. Efectivament, des de la lectura del periòdic es desprèn un gran interès pels “caràcters originaris” dels illencs, així com una certa hostilitat cap als immigrants que treballaven en l'agricultura, que en la seva totalitat eren italians. Aquest últims eren anomenats *lucchesi*, es a dir habitants de Lucca, que periòdicament creuaven el tirrè durant els períodes de collita. O encara, la decadència de la societat era representada per la disminució dels que es dedicaven a la terra o a la ramaderia, oficis tradicionals i casi descrits com nobles, i per l'augment de funcionaris, treball menyspreat com servil.

La revista representa l'experiència a partir de la qual es posaren les bases pel naixement d'un nacionalisme cors, tant pel discurs teòric com pel fet d'utilitzar exclusivament un idioma normalitzat. A tal propòsit, el mateix Casanova fou considerat, en el seu moment, una mena de Fredric Mistral i Pompeu Fabra illenc⁷⁴². A diferència del catalanisme i del felibritge, però, el primer corsisme denota ja una lectura ètnica de la qüestió nacional, degut probablement a la importància que els lligams de sang tenen en aquesta Illa. A aquesta temàtica Matteu Rocca havia dedicat un pamflet, establint una

⁷⁴¹ J. P. Pelleginetti, A. Rovere *op. Cit.*, pp. 234-235; ÍDEM, «Langue et identité: l'exemple du corse durant la troisième république», a: *Cahiers de la Méditerranée*, núm. 66 (2003), article on-line.

⁷⁴² Sobre aquesta publicació, vegeu: V. Alberti *op. Cit.* pp. 296-297; J. P. Pelleginetti, A. Rovere *La Corse et la République op. Cit.*, pp. 233-239; M. P. Valli, «A Tramuntana (1896-1914) ou la vision particulière d'une maïeutique difficile: l'implantation de la Troisième République en Corse», a: *Études Corses*, a. XXV (1997), núm. 48, pp. 99-123.

clara separació racial entre corsos i francesos⁷⁴³. Rocca, sobre el qual tornarem en breu, després la Gran Guerra serà un dels fundadors del modern moviment nacionalista cors. L'experiència de *A Tramuntana* fou cabdal pel desenvolupament d'un nacionalisme illenc, tant que en 1914, quan tancà definitivament, un grup d'intel·lectuals va decidir estrenar un altra publicació, ara més combativa: *A Cispria*. En l'únic número que sortí, els redactors feien una apel·lació explícita a la autonomia de l'illa, i reivindicaven que «Còrsega no és un departament francès, és una nació que te que renàixer»⁷⁴⁴.

En aquest discurs tingué, òbviament, un cert pes la mirada externa, que com a Sardenya portava – a més dels turistes i viatgers ja esmentats – etnòlegs, antropòlegs i literats a mirar a aquest espai mediterrani amb un gran interès⁷⁴⁵. Naturalment, la presència d'un vast imperi colonial portava molts a conduir fora del territori estrictament francès les investigacions, cosa que no passava a Itàlia. Per tant, no assistim al mateix tipus d'interès, i els que visitaren l'Illa amb una mirada antropològica, eren persones amb cert lligam amb la societat local. El cas més emblemàtic, és aquell del Príncep Roland Napoleón Bonaparte (1854-1924). Geògraf, botànic i fotògraf, durant les seves estades en Còrsega va realitzar una gran quantitat d'imatges, en les quals documentava la cultura material del poble cors. Actualment, aquestes fotos són exposades en les sales del Museu de Còrsega, a Corte.

Si l'antropologia no reserva grans sorpreses, és interessant el cas de la llengua. Aquesta fou estudiada, com pel sard, a partir de forasters. Com hem dit, el cors era essencialment llengua oral, i el primer text literari fou considerat, en aquell moment, un cant recollit

⁷⁴³ M. Rocca, *Les Corses devant l'anthropologie*, Librairie J. Gamber, Paris 1913.

⁷⁴⁴ X. Poli, «Autonomie ou la dégénérescence de l'individualisme corse» a: *a Cispria*, núm. 1 (1914), pp. I-VII, l'article malgrat el títol és a favor de l'autonomia, per què els corsos son individualistes. Per la cita: «Una tragedia senz'epilogu», p. 2 a: *ibidem*, pp. 1-2.

⁷⁴⁵ Una selecció d'escrits de coneguts literats a: D. Mondoloni, *Touristes et gens de plume*, a: AA. VV., *La Corse et le tourisme op. Cit.*, pp. 92-101; R. Martin (ed.), *Corse noire*, Albiana, Ajaccio 2010; J. Moretti (ed.), *Corse blanche. La Corse sans bandit ni vendetta*, Albiana, Ajaccio 2011; M. Vergé-Franceschi, *La Voyage en Corse. Anthologie de voyageurs de l'Antiquité à nos jours*, Robert Laffont, Paris 2009 (l'antologia és organitzada per matèria i no cronològicament, per tant no es poden indicar un gruix de pàgines).

per una viatger anglès, Robert Benson (1797-1844)⁷⁴⁶. Aquest era un jurisconsult, que en 1823 fou enviat a l'Illa per regular algunes qüestions lligades al testament de Pasquale Paoli, i que al seu retorn publicava, amb cert èxit, el seu dietari sobre l'Illa. La informació que recollia Benson, presa per bona, fou repetida per Prosper Mérimée en el seu *Colomba*, i també per Niccolò Tommaseo i Salvator Viale, fins que resultà ser un cant sicilià, fins i tot citat en la *Cavalleria Rusticana*⁷⁴⁷. Qui s'interessarà per primer cop amb un cert mètode científic a la matèria, fou el dialectòleg italià Pier Enea Guarnerio (1854-1919), el mateix que establí com l'alguerès era una variant del català. L'estudiós, molt interessat a aquest arxipèlag invisible, aconseguí editar el primer diccionari de llengua corsa fet amb cert criteri. El vocabulari havia estat realitzat per Francesco Domenico Falcucci (1835-1902), un intel·lectual cors que visqué entre l'Illa i Liorna, i que participà activament al *Risogimento* des de posicions moderades⁷⁴⁸. Amic de Niccolò Tommaseo, havia passat l'últim terç del segle XIX compilant les fitxes del diccionari a Laerru, un poble en el nord de Sardenya, sense però arribar a publicar-ho. Guarnerio, gràcies a l'ajuda de la Societat Sarda d'Estudis Històrics, aconseguí fer-ne una edició⁷⁴⁹.

Així en les dues illes la *belle époque* representava un moment traumàtic. Al costat d'una societat urbana, que viva segons el ritme de la modernitat, que freqüentava els teatres, que consumava vermut i cafè en les terrasses davant la mar i que veia els primers turistes, xocava la presència d'un món rural totalment diferent. Per molts era endarreriment, per altres era el signe d'un drama social, per alguns encara el signe d'una civilització ancestral que, malgrat tot, resistia als temps moderns. Sobre aquesta societat dividia en un *pays légal* i un *pays réel*, la Gran Guerra acabaria caient amb tot el pes de les seves conseqüències.

⁷⁴⁶ R. Benson *op. Cit.*, pp. 151-153.

⁷⁴⁷ Sobre aquest argument, vegeu: P. Marchetti *op. Cit.*, pp. 21-22 i 83-86 et pàssim.

⁷⁴⁸ Sobre aquest intel·lectual, vegeu: P. Colombani, L. De Muro, F. D. Falcucci. *L'homme, sa correspondance, ses oeuvres*, Éditions Méditerranée, Borgo 1999; *Méditerranée*, a. IV (1930), núm. 6-7, edició monogràfica sobre Falucci.

⁷⁴⁹ F. D. Falcucci, P. E. Guarnerio (ed.), *Vocabolario dei dialetti, geografia e costumi della Corsica*, Società Storica Sarda, Càller 1915.

CAPÍTOL X

LES SINTONIES DE LES ILLES “PRIMITIVES” A LA GRAN GUERRA DE LA MODERNITAT

El fet que la Primera Guerra Mundial representi un moment cabdal en la història del continent europeu, i del món sencer, és avui un fet prou reconegut. Després del treball fonamental de Paul Fussell, és evident com l'experiència del front va canviar substancialment la manera de percebre la realitat⁷⁵⁰. En el nostre discurs, la importància de la contesa bèl·lica rau en el fet que, mobilitzant gran masses de persones – abans en els moviments a favor o en contra de la participació al conflicte i després en el front – va funcionar com una mena de catalitzador ideològic, que va comportar la politització de llargs sectors dels combatents. En aquest capítol s'analitzarà com aquests factors van incidir en les dues societats illenques, i quin impacte van tenir en el discurs nacional sard i cors.

Ajó zitelli! L'experiència bèl·lica a Còrsega

França a la vigília de del conflicte representava un país que havia aconseguit, amb un avenços importants a partir de finals del vuit-cents, una notable uniformitat, tot i així una part residual de la població rural quedava encara als marges de la societat *nacional*. Segons l'historiador Eugen Weber, certes realitats del sud del país, com Isère o el País Basc francès (Departament dels Pirineus Atlàntics), aconseguiren una plena francesització només amb la conflagració mundial, i aquest discurs és encara més vàlid si el traslладem al context cors⁷⁵¹. Els mesos passats al front, en un ambient força diferent de la pròpia llar, en un unitat completament corsa que lluitava al costat de gent que provenien majoritàriament del sud de l'hexàgon, endegaren un procés de valorització de la identificació dels illencs. A partir d'aquesta experiència, nasqué el primer moviment polític contemporani que apostava per un canvi de les relacions amb

⁷⁵⁰ P. Fussell, *The Great War and the Modern Memory*, Oxford University Press, Oxford 1975.

⁷⁵¹ E. Weber *op. Cit.*, pp. 122-124.

l'Estat francès, i genèricament és a partir d'aquest moment que es pot parlar d'una actitud, primer cultural i després política, que anomenarem corsisme (els protagonistes, fins a meitat dels anys vint, feien servir tant aquest terme com autonomisme i regionalisme).

França entrava en el conflicte en mig de forts tensions socials. El moviment socialista, puixant a França en la darrera fase de la *belle époque*, havia fet força propaganda de l'antimilitarisme i del pacifisme internacionalista. Llavors era un tema molt car a les esquerres arreu d'Europa, apel·lava directament a aquella sensació, típica en els sectors rurals, de que l'exèrcit fos una institució “enemiga”, i que el servei militar obligatori fos «considerat com un impost extorquit per l'Estat, una mena de furt»⁷⁵². Efectivament, qui es va distingir en aquesta propaganda, fou el socialista Jean Jaurès (1859-1914), un home del *midi* rural⁷⁵³. Quan, durant l'estiu de 1914, la guerra es feia sempre més imminent, Jaurès agitava l'idea de la vaga general en d'una participació francesa. En el tens clima de la crisi de juliol, que veia oposar-se els favorables i contraris al conflicte, el 31 d'aquest més el dirigent socialista fou assassinat. Com per l'atemptat a l'Arxiduc Francesc Ferdinand uns mesos abans, l'autor era sempre un estudiant nacionalista, en aquest cas francès. En un moment dramàtic, mentre s'apropava sempre més l'eventualitat d'un conflicte amb l'Imperi Alemany, la societat francesa semblava a la vigília d'una guerra civil. Tot al contrari, els socialistes no es mobilitzaren per reaccionar a l'assassinat, i durant els primers dies d'agost acceptaren la idea de la *union sacrée*. Amb aquesta expressió el llavors President de la República, Raymond Poincaré (1860-1934), expressava la necessitat de deixar d'una banda les divergències polítiques davant el perill d'una invasió alemanya. En altres paraules, es tractava de “fare l'unione”, un fet en el qual coincidia amb el President del Consell: l'advocat socialista provinent de Sidi Bel Abbès (Algèria), René Viviani (1862-1925)⁷⁵⁴.

⁷⁵² E. Weber *op. Cit.*, pp. 427-430.

⁷⁵³ H. Goldberg, *The Life of Jean Jaurès*, University of Wisconsin Press, Madison-Londres 1962.

⁷⁵⁴ Sobre França i la guerra mundial, en general vegeu: J. J. Becker, *La France en Guerre. La grande mutation*, Éditions Complexe, Brusel·les 1988; ÍDEM, S. Bernstein, *Victoire et frustrations. 1914-1929*, Éditions du Seuil, Paris 1990, pp. 3-169 (*Nouvelle Histoire de la France Contemporaine*, vol. XI).

La participació de les esquerres era deguda en part a l'èxit que havia tingut el mite de la guerra com palingenèsia social. L'idea era comuna tan entre l'esquerra radical, com en els ambients de la dreta revolucionària, i de fet un dels majors reposables d'aquesta propaganda, començada en París poc anys abans del conflicte, era el fundador del futurisme: Filippo Tommaso Marinetti (1876-1944). També a Itàlia, que es mantenia neutral, la situació política era molt dividida. Malgrat la participació a la Triple Entesa obligués a l'intervenir al costat dels anomenats Imperis Centrals, tant des d'un punt de vista nacionalista com esquerrà, no era la opció desitjada. En aquesta situació d'espera – sobre la qual tornarem en parlar en breu – els nets de Garibaldi, seguint la tradició familiar que els havia portat a participar en diferents conflictes, organitzaren una *Legione Garibaldina*. L'idea era de recolzar aquella que ja es prefigurava, en termes de propaganda, com una creuada per l'alliberament dels pobles oprimits per l'imperialisme austríac i alemany, una guerra que oposava els germans llatins als odiats germànics, i llavors fer un pas més per assolir el completament del *Risorgimento*. Des d'un punt de vista (neo)garibaldí, això significava no només adquirir terres irredemptes, sinó instaurar una república, tant que una part dels *garibaldini* passava a Itàlia, per oferir ajut i protecció als *interventisti* (els favorables a l'entrada en guerra) més radicals, aquells liderats per Benito Mussolini i violentament enfrontats als socialistes. Llavors Peppino Garibaldi (1879-1950), net de l'heroi del dos mons que ja havia lluitat en les Guerres Balcàniques i la Revolució Mexicana, encapçalà amb els seus germans una unitat enquadrada dins de la Legió Estrangera. Eren uns 2.500 voluntaris italians, meitat dels quals ja es trobaven a França com a emigrants. Entre aquest, figuraven almenys dos sards, periodistes i ambdós caiguts en els primers enfrontaments: Augusto Alziator (1879-1915) i Ernesto Butta (?-1915). Aquest cos prengué part en les operacions en l'Argonne, on moriren dos dels germans de Peppino, Bruno (1889-1914) i Costante (1892-1915)⁷⁵⁵.

⁷⁵⁵ Per aquest episodi, vegeu: G. C. Cattini, *Qui va traïr Macià? La trama italiana*, Ara Llibres, Badalona 2009, pp. 51-60 (també en versió italiana: *Nel nome di Garibaldi. I rivoluzionari catalani, i nipoti del generale e la Polizia di Mussolini*, BFS, Pisa 2010;); R. Garibaldi, *I fratelli Garibaldi dalla Argonne all'intervento*, Tipografia Camba Livio, Milà 1933; P. Milza, *La Légion*

En aquest teatre d'operacions, es trobaven també els veïns septentrionals dels sards. L'experiència dels corsos en aquest front de batalla tingué un fort impacte en la societat illenca. Casi tots els nou conscrits foren enllistats en una sola unitat, el *173 Regiment d'Infanterie*, mentre els que abans de la mobilització massiva ja es trobaven en l'exèrcit o marina continuaren en les pròpies unitats⁷⁵⁶. Aquest moment ha estat poc estudiat, sobretot en comparació, per exemple, a les vicissituds de la II Guerra Mundial i de la Resistència en l'Illa, i encara més si fem el parangó amb el que s'ha produït a sobre dels sards en guerra, com veurem en el pròxim apartat⁷⁵⁷. Malgrat això, es tractà d'un episodi clau per el desenvolupament històric de l'Illa, tant que un dels que més s'ha interessat a aquest període ha escrit: «si la història és la irrupció de l'Altre a Còrsega, la guerra del 14 és la irrupció dels corsos en la història dels altres»⁷⁵⁸. En aqueix encontre traumàtic entre el món rural i tradicional de les muntanyes mediterrànies i la realitat tecnològica, industrial i despiadada de les trinxeres, els soldats illencs afinaren un esperit de grup i maduraren un cert orgull davant dels altres francesos. És una condició que evoluciona a partir del fracàs durant les primeres batalles, i els corsos, com tots els soldats del *midi*, van ser considerats els responsables d'aquestes primeres derrotes. L'estereotip del meridional amb poques ganes de treballar passava en un pla militar, i els camperols meridionals llavors eren acusats d'haver fugit davant de l'enemic alemany, provocant així el desastre militar. Els corsos, no anomenats directament per la premsa però òbviament identificats en aquest estereotip, reaccionaren amb la voluntat de demostrar

---

des volontaires italiens dans l'armée française: une antichambre du fascisme?, a: P. Milza (ed.), *Les italiens en France de 1914 à 1940*, École Française de Rome, Roma 1986, pp. 143-154.

⁷⁵⁶ A.T. Antona, *Ceux du 173. Les corses au combat. 1914-1918*, Colonna Édition, Alata 2005.

⁷⁵⁷ A part del text suara citat, sobre aquest tema vegeu: A. Giacinti, *En ces années là. Chronique d'ici et d'ailleurs*, Éditions Cynnos et Méditerranée, Ajaccio 1982; C. Galibert, *Sarrola 14-18. Une village corse dans la première guerre mondiale*, Albiana, Ajaccio 2008; J. P. Pellegrinetti, G. Ravis-Giordani «Les monuments au morts de la première guerre mondiale en Corse» a: *Chaiers de la Méditerranée*, núm. 81 (2010) pp. 239-251; J. P. Pelegrinetti, A. Rovere *La Corse et la République op. Cit.*, pp. 218-228; J. P. Pellegrinetti, *La Corse, les corses et la grand guerre au miroir de la correspondance des poilus insulaires*, tesi de HDR, Institut d'Études Politiques, 2008; J. B. Rossi, *La Corse de 1914 à 1918*, memòria de mestratge, Universitat de Aix en Provença 1969; É. Torre, *La Corse et les corses pendant la première guerre mondiale*, Centre Régional de Documentation Pédagogique, Ajaccio 1981.

⁷⁵⁸ C. Galibert, *Sarrola 14-18 op. Cit.*, pp. 33.

el propi valor en guerra. Els infants del 173 Regiment es convertiran en una unitat de primera línia, compartint aquest paper amb els regiments colonials.

Malgrat la insistència francesa sobre la unitat de la nació, en l'exercit d'aquells anys era fort un cert particularisme, sobretot en les unitats dites territorials, és a dir formades a partir de reservistes i a base estrictament local. En aquest context es formà un orgull castrense cors, que però no arribà a igualar el que passava a Sardenya on – com veurem ara – els militars illencs obtingueren un gran ressò en la premsa nacional. Com en el cas de l'emigració, d'alguna forma els corsos al front reproduïren la pròpia comunitat d'origen. Per exemple, alguns testimonis afirmaven com el camp de la batalla se li acabà donant una sèrie de topònims illencs. L'atrinxerament era anomenat *u paese* (el poble), mentre els cims del camp de batalla eren Capraia, Elba, Mont-crist, un clar intent de “corsificar” el *no man's land* en el qual es movien. En la brutalitat dels combats cos a cos, la cultura agropastoral i els seus estirs foren un punt a favor, ja que molts substituïren a les armes en dotació la *rustaghja* (podall). La brutalitat, un cert salvatgisme o incivilitat que s'atribuïen llavors al camperol al pastor, ara es convertien, en els deshumanitzants combats en les trinxeres, en avantatges. Llavors tota la experiència en usar estirs propis d'una cultura rural i ramadera era una virtut, i fa falta només pensar a com l'habilitat en fer servir armes blanques per tondre una ovella o sacrificar un porc podia tornar útil en el cos a cos⁷⁵⁹. El trasllat de l'univers material i simbòlic cors dins l'experiència bèl·lica queda complert amb la personalització del crit de guerra. Si la majoria de militars francesos cridava *alons! Enfants!* (apa! Nois!), els del *173 Regiment d'Infanterie* cridaven les mateixes paraules, però en cors: *ajó! Zitelli!**

La guerra serví per enfortir el lligam a la pàtria francesa, per difondre la camaraderia

⁷⁵⁹ C. Galibert, *op. Cit.*, pp. 228-239. Sobre aquesta experiència vegeu la ficció documentada: X. G. Culioli, *La terre des seigneurs op. Cit.*, pp. 213-231. En el cas dels sards es diu sovint com utilitzessin, en els combats en trinxera, el propi ganivet personal que solien fer servir en els treballs rurals a l'Illa.

* Noteu com el verb *Ajó* (anem, vinga o apa! a segona del context) és utilitzat també a Sardenya amb el mateix significat. En tot cas, sobretot en l'illa meridional, és una expressió polisèmica, que pot tenir més sentits a segona del context i la tonalitat en la qual es pronuncia.

amb individus provinents d'altres regions, per acabar d'arrodonir la formació d'una societat plenament francesa. Però, pel que fa els corsos, fou també el contrari. Aquesta experiència, com hem vist, va estimular un altre cop un patriotisme cors, alimentat per la sensació que, en la lluita per alliberar pobles oprimits, els mateixos anhelaven a un *alliberament* dels francesos. Tot era exacerbat per la sensació de no rebre el mateix tracte de certes unitats colonials, amb les quals però compartien la primera línia del front. A partir d'aquest greuges i d'aquesta sensació, va néixer el corsisme a finals del conflicte, amb una explícita inspiració en quant estava passant a Sardenya.

Els sards a la Primera Guerra Mundial

L'entrada en conflicte del *bel paese* fou lenta i contrastada. Durant el període d'indecisió entre l'estiu del 1914 i el maig de 1915 – en el qual el país es definia de manera opaca com *no bel-ligerant* – l'opinió pública era dividida, i es verificaren enfrontaments violents entre intervencionistes (*interventisti* en italià) i neutralistes (*neutralisti*)⁷⁶⁰. Els dos, en cap cas, representaven grups homogenis, però segurament el més variegat era el primer. Els anarquistes, els sindicalistes revolucionaris, els intel·lectuals radicals i antiburgesos eren tots favorables a la intervenció, per obrir el pas a una revolució social. Li feien costat els nacionalistes radicals, els irredemptistes i els imperialistes, que amb la participació al conflicte preveïen i completar el *Risorgimento*, i fer realitat la *Grande Italia*⁷⁶¹. Aquests últims, tret dels declaradament imperialistes, es poden genèricament definir com a nacionalistes democràtics. Els seus plantejaments de regeneració social, i de completament de la unificació nacional, no eren tant diferents de les aspiracions dels nacionalistes catalans aliadòfils. L'esperança era comuna: que la guerra produís un col·lapse del sistema institucional, tal de poder assolir els objectius “nacionals”

⁷⁶⁰ Sobre la confrontació entre partidaris de la entrada en guerra i contraris en general vegeu: R. De Felice, *Mussolini il rivoluzionario (1883-1920)*, Einaudi, Torí 1965, pp. 221-418. Per una síntesi, vegeu: G. Procacci, *Storia degli italiani op. Cit.*, vol. II pp. 481-485.

⁷⁶¹ És una expressió que resumeix les aspiracions expansionistes dels diferents corrents del nacionalisme italià, que en els seus plantejaments més moderats contemplaven la extensió de l'Estat a totes les terres irredemptes (Còrsega, Nizza, Savoia, Tirol del Sud, Ístria i Dalmàcia) mentre els més radicals arribaven a somniar amb la creació d'un nou imperi romà, a vocació mediterrània i projecció global. Sobre el tema, vegeu: E. Gentile, *La Grande Italia. Il mito della nazione nel XX secolo*, Editori Laterza, Roma-Bari 2006.

(autonomia, separatisme o democratització)⁷⁶². Tornant a Itàlia, els que anaren al front entusiasmats per diferents ideals eren, en tot casos, una minoria en un exèrcit que, com pels altres països europeus, era en bona part format per pagesos escassament interessats a la política⁷⁶³. Tot i així, durant la dramàtica experiència de la trinxera aquests pagesos entraren en contacte amb les idees a les quals els intervencionistes, en la majoria oficials i sotsoficials, s'apel·laven per justificar l'horror diari que vivien. La proximitat imposada per les interminables hores passades en el mateix forat en la terra, va facilitar el contacte entre petits oficials i tropa, sobretot quan al front van arribar els *ufficiali di complemento*. Aquests no eren militars de carrera, en majoria es tractava d'estudiants universitaris i joves recentment llicenciats, idealistes i convençuts que era necessari produir un canvi en les societats actuals. Gràcies al contacte directe entre món urbà i món agropastoral, entre joves instruïts i un gran número de pastors i pagesos analfabets, per primer cop molts van madurar una visió diferent de la realitat en la qual vivien, i es va desenvolupar una certa conscienciació política. Molts d'ells, acostumats als ambients urbans de Càller i Sàsser, no coneixien de primera mà la Sardenya pastoral. En altres paraules, i segons la opinió d'autors com Eric J. Leed, Georg L. Mosse i Antonio Gibelli, la experiència de la Gran Guerra resulta un element fondant del món contemporani i va portar un canvi en la perspectiva amb la qual l'home es relaciona a la realitat. En altres paraules, és un canvi en la identificació, i si abans de la guerra els models eren els italians, després del conflicte l'atractiu de Sardenya serà fort⁷⁶⁴.

En aquest procés, però, bona part de la responsabilitat l'hem d'atribuir també a les autoritats militars. Sobretot a partir del 1917, aquests van entendre com una eficaç

⁷⁶² G. Cattini, *El gran complot op. Cit.* pp. 26-31; J. Esculies, *Joan Solé i Pla. Un separatista entre Companys i Macià*, Edició de 1984, Barcelona 2011, pp. 79-130; D. Martínez Fiol, *Els "voluntaris catalans" a la Gran Guerra. 1914-1918*, PAM Barcelona 1991.

⁷⁶³ Sobre l'experiència dels italians en la guerra, vegeu: A. Monticone, *Gli italiani in uniforme 1915/1918. Intellettuali, borghesi e disertori*, Laterza, Bari 1972.

⁷⁶⁴ Sobre aquest aspecte, vegeu: A. Gibelli, *L'officina della guerra. La Grande Guerra e i cambiamenti nel mondo mentale*, Bollati Boringheri, Torí 1991; E. Leed, *No Man's Land. Combat & Identity in World War I*, Cambridge University Press, Cambridge 1991; G. L. Mosse, *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*, Cambridge University Press, Cambridge-Nova York 1979. El treball de E. Leed és completament dedicat a verificar aquesta transformació de la identificació

pedagogia política entre la tropa podia ser un dels elements clau per garantir la victòria⁷⁶⁵. Al principi del conflicte aquest aspecte no era considerat prou important i els oficials mateixos eren el principal vehicle de la propaganda. En realitat es tractava simplement de transmetre a la tropa les motivacions per les quals es lluitava a través de discursos patriòtics. Després d'anys de conflicte, però, la llarga durada de la contesa feia perdre de vista les motivacions inicials. Llavors, mentre l'activitat de propaganda que portaven endavant els militants de diferents famílies polítiques – entre els quals molts sostenien com la guerra fos el preludi a una revolució – va fer que al final el missatge del comandament militars canviés. Així, després que al 1917, tot i simplificant, els soldats russos havien decidit abandonar la guerra i fer la “revolució”, els revolucionaris italians aixecaren el to de la propaganda. Mentrestant, en el país continuaven les tensions entre *interventisti* i *neutralisti*, aquests últims particularment en l'ull de l'huracà, acusats de no sostenir l'esforç bèl·lic. Generalitzant, quie era considerat d'esquerra era, als ulls sobretot dels nacionalistes, estigmatitzat com un enemic de la pàtria⁷⁶⁶.

En tal conjuntura, l'Exercit, davant d'una imponent ofensiva austro-alemanya, va ser casi aniquilat en la batalla de Caporetto (24-27 octubre de 1917). La derrota va quedar ben gravada en la memòria col·lectiva, tant que encara avui el nom de la batalla és en italià sinònim d'una sonora desfeta⁷⁶⁷. Amb un exèrcit en descomposició que confusament abandonava la línia del front, i amb la perspectiva de veure les tropes enemigues endinsar-se en el territori de la pàtria, la perspectiva era aquella d'assistir a la inversió del sentit del *Risorgimento* mateix. Davant d'aquest escenari, per una banda els dirigents socialistes van acceptar el conflicte, mentre per l'altra els alts comandaments

⁷⁶⁵ Per una història general de la guerra des d'un punt de vista italià, vegeu: P. Melograni, *Storia politica della Grande Guerra*, Laterza, Bari 1969; N. Tranfaglia, *La prima guerra mondiale e il fascismo*, pp. 9-130 a: G. Galasso (ed.), *Storia d'Italia*, vol. XXIII, UTET, Torí 1995.

⁷⁶⁶ Un exemple d'aquestes tensions és la revolta antimilitarista que va sacsejar Torí, capital industrial d'Itàlia, l'estiu del 1917: G. Carcano, *Cronaca di una rivolta. I moti torinesi del '17*, Stampatori Nuovasocietà, Torí 1977.

⁷⁶⁷ Sobre aquesta batalla, vegeu: N. Labanca, *Caporetto. Storia di una disfatta*, Giunti, Florència 1997; M. A. Morselli, *Caporetto 1917. Victory of Defeat?*, Frank Cass, Londres-Portland 2001; R. Seth, *Caporetto, the Scapegoat Battle*, Macdonald, Londres 1965.

militars es van convèncer a canviar el tracte que reservaven a la tropa. En un clima de “pàtria en perill” que instiga certa col·laboració entre socialistes i nacionalistes, madurava l'idea que una propaganda ben orquestrada entre els soldats hauria contribuït a un exèrcit més disciplinat, compacte i motivat. D'aquesta manera es va substituir que dirigia les tropes italianes fins llavors, el Mariscal d'Itàlia piemontès Luigi Cadorna (1850-1928) – autoritari i aficionat a l'afusellament indiscriminat dels insubordinats – amb el napolità Armando Diaz (1861-1928), que tenia una reputació de “progressista”⁷⁶⁸.

La conseqüència més important, segons la nostra òptica, fou la creació del *Servizio P*. Aquest era un apartat de l'Exèrcit en el qual els socialistes, sindicalistes revolucionaris i en general els militants radicals ocuparen llocs claus, en quant llavors eren els experts de la propaganda popular. La finalitat del *Servizio P* era produir i difondre tot tipus de material informatiu, tant entre els soldats com entre les poblacions que vivien en l'àrea de les operacions bèl·liques, per fomentar el patriotisme i l'esperança. Com a tal, l'organització militar contribuï fortament a la politització dels combatents, sobretot perquè el Govern es va concentrar en crear una connexió evident entre la victòria i unes perspectives d'avenços econòmics i socials, suggerint una interessant fusió entre qüestió nacional i qüestió social. Un tema que, ja des de 1914, era car als dissidents socialistes com Benito Mussolini, que és força sabut com tingué un paper important en formar un corrent d'opinió favorable a la entrada en guerra. La possibilitat d'un canvi social es va convertir en un factor de cabdal importància en el clima que es va crear després de la revolució a Rússia i de Caporetto, fins al punt que el Primer Ministre, el liberal Vittorio Emanuele Orlando (1860-1952), va prometre la terra als combatents. La promesa, feta a un exèrcit que en majoria era format per camperols sense terres, en el seu moment probablement va tenir els efectes esperats pel Govern, però com a conseqüència generà una enorme expectativa.

⁷⁶⁸ Per una biografia dels dos generals, vegeu: L. Gratton, *Armando Diaz Duca della Vittoria. Da Caporetto a Vittorio Veneto*, Bastogi, Foggia 2001; G. Rocca, *Cadorna: il generalissimo di Caporetto*, Mondadori, Milà 2004. Existeix també un llibre de memòries de Cadorna, vegeu: L. Cadorna, *Pagine polemiche*, Garzanti, Milà 1951.

Quan, en acabar l'any 1918, aquests soldats començaren a tornar a la vida civil, es tractava de persones que havien madurat una consciència política i una actitud a l'acció que canviaren el panorama italià. Una part d'ells va començar, amb l'ajuda del sindicat unitari socialista (*Confederazione Generale del Lavoro*, CGL fundat al 1906), del *Partito Socialista Italiano* (Partit Socialista Italià, PSI, fundat al 1892) o del catòlic *Partito Popolare Italiano* (Partit Popular Italià, PPI, fundat al 1919) a ocupar terres. Contemporàniament a Torí, Milà i Gènova, on es concentrava la majoria d'indústries del país, el moviment obrer protagonitzava vagues i ocupacions de fàbriques. Aquests fets donaren vida a un període de fort conflicte polític i social, amb un ús casi normal de la violència – defensiva o ofensiva que fos – entre faccions adversàries. Aleshores assistim a la creació tant del feixisme (1919) com del comunisme italià (1921). Aquest fou un període caracteritzat, com per la resta de l'Europa postbèl·lica, per un violent conflicte polític i social, que genèricament a Itàlia es divideix en un “bienni roig” (1919-1920), protagonitzat pel moviment obrer, i un “bienni negre” (1921-1922), durant el qual destaca la iniciativa del feixisme⁷⁶⁹.

A Sardenya la guerra i la mobilització que la precedí i acompanyà – casi a confirmar les diferències entre context illenc i continental – van seguir una dinàmica peculiar. L'Illa no va experimentar aquella contraposició entre intervencionistes i neutralistes que havia dividit la societat italiana, i només es verificaren demostracions, sense aldarulls, en les dues principals ciutats durant el maig de 1915. A diferència que en les “radioses jornades de maig”, com el poeta nacionalista i intervencionista Gabriele d'Annunzio havia anomenat els dies de violents aldarulls que precediren l'entrada en guerra, a l'Illa no es varen mobilitzar grans masses. Manifestaren només grups d'estudiants

⁷⁶⁹ Sobre aquesta fase de la història italiana existeixen diverses reconstruccions de protagonistes o testimonis directes, per un exemple vegeu: A. Tasca, *La Naissance du Fascisme*, Gallimard, París 1938 (Ed. original en castellà, Ariel 1967); P. Nenni, *Storia di quattro anni*, Libreria del Quarto Stato, Milà 1927; G. Salvemini, *The Fascist Dictatorship in Italy*, Cape, Londres 1928. Per una panoràmica del context d'aquells anys, consulteu: R. J. B. Bosworth, *L'Italia di Mussolini. 1915-1945*, Mondadori, Milà 2009, pp. 75-155 (Ed. Original en anglès: Allen Lane 2005). Per una anàlisi d'un context local com Ferrara, ciutat provincial del nord Itàlia molt important pel naixement del feixisme, vegeu: A. Roveri, *Le origini del fascismo a Ferrara 1918-1921*, Feltrinelli, Milà 1974.

universitaris i d'intel·lectuals a Sàsser i Càller, tots de tendències democràtiques, nacionalistes (per nació entenien Itàlia, no certament Sardenya) i de tradició *mazziniana*, a més d'alguns polítics amb les respectives clientele, sense que s'hagin verificat confrontacions violentes⁷⁷⁰. Els *interventisti*, eren, en la casi totalitat, els opositors del llavors Primer Ministre, Giovanni Giolitti (1842-1928)⁷⁷¹. Figura política d'una certa envergadura, Giolitti havia dominat l'escena política durant el decenni precedent, fent important obertures als sectors més moderats del socialisme italià, a més era notòriament neutralista. A l'Illa que els grecs anomenaven *Ichnusa*, Giolitti era sostingut pels dos principals diaris *La Nuova Sardegna* (Sàsser) i *l'Unione Sarda* (Càller), per part dels universitaris i del professorat, i alguns dels polítics influents. Entre aquesta classe política sarda, cal subratllar com a Sàsser es distingien Enrico (1850-1915) i Mario Berlinguer (1891-1969), l'avi i el pare del futur líder comunista italià, Enrico (1922-1984), i fundadors de *La Nuova Sardegna* amb un altre important polític sasserrès: Pietro Satta Branca (1861-1923)⁷⁷².

En tot cas, però, segons les paraules que el Prefecte de Sàsser enviava al Govern en aquells dies, «la gran massa de la població d'aquesta província [de Sàsser], apressada per les necessitats econòmiques, te molt poc interès en les coses públiques» i va demostrar-se força distant del debat sobre la intervenció o la neutralitat⁷⁷³. Tal apatia no pot ser interpretada segons la formula, extensa també a tot el sud Itàlia, de la falta d'una conscienciació política en una societat lligada encara a un univers rural, o de la

⁷⁷⁰ G. Sotgiu, *Storia della Sardegna dalla Grande Guerra al fascismo*, Editori Laterza, Roma-Bari 1990, pp. 6-10.

⁷⁷¹ Per una biografia, vegeu: G. Ansaldo, *Il ministro della buona vita. Giolitti e i suoi tempi*, Longanesi, Milà 1950; N. Valeri, *Giovanni Giolitti*, UTET, Torí 1972. Per una interpretació de la seva política, vegeu: G. Carocci, *Giolitti e l'età giolittiana. La politica italiana dall'inizio del secolo alla prima guerra mondiale*, Einaudi, Torí 1971.

⁷⁷² La família Berlinguer, d'obscura origen i ennoblida pels Savoia durant al segle XVIII, és una de les més importants en la política de Sàsser entre finals del segle XIX i l'avenç del feixisme, i serà cabdal en l'escenari italià durant la Primera República (1948-1994). Enrico Berlinguer fou Secretari del Partit Comunista Italià en el període en que aquesta formació era el primer partit del país, mentre era lligat per vincles familiars a dos presidents de la República, ambdós sasseresos i democratacristians: Antonio Segni (1892-1972) i Francesco Cossiga (1928-2010). Pe paper d'aquestes famílies en la Sàsser d'abans de la Gran Guerra, consulteu: M. Brigaglia, *La classe dirigente a Sassari da Giolitti a Mussolini*, Edizioni della Torre, Càller 1979.

⁷⁷³ B. Vigezzi, *Da Giolitti a Salandra*, Vallecchi, Florència 1969, p. 401.

predominança de valors familiars a sobre dels interessos col·lectius⁷⁷⁴. Es pot entendre si es considera la diferència de contextos entre Illa i continent, o si volem entre una societat urbana en curs d'industrialització i una encara lligada a la terra i a mètodes de producció precapitalistes. Com durant la construcció de l'Estat unitari, en un moment cabdal de la història italiana la majoria de la societat sarda es movia, diguem, per un carril tot seu, lluny de moltes dinàmiques continentals, però no per això passiva. La preocupació major era la greu carestia que es patia a l'Illa des de 1913, deguda a una combinació de sequera amb la invasió de llagostes, mentre per tot el període 1913-1915, com ja al 1906 a Càller, es van verificar agitacions fora del control dels partits o moviments polítics.

Malgrat els problemes que afectaven l'Illa, i aquesta relativa indiferència, els sards naturalment van ser cridats a participar a la guerra com tots els altres italians. A l'hora d'allistar aquella massa de pastors i camperols, però, els alts comandaments militars es van trobar davant a unes qüestions practiques de fonamental importància per el èxit bèl·lic: com fer lluitar uns analfabetes per una nació de la qual, al no haver fet l'escola, coneixien si i no la bandera, mentre ignoraven la història i en molts casos, fet fonamental en un exèrcit modern, la llengua (en particular aquella escrita)? I sobretot, com aprofitar del característic esperit combatiu, violent i “criminal” de la “raça sarda”, tal i com s'havia fixat a l'imaginari col·lectiu italià a partir del fenomen del bandolerisme i de la seva explicació en clau racista de finals de XIX?

La majoria dels sards cridats a la guerra provenia de les regions interiors, on existia un tipus d'economia ramadera dominada per tres figures: el pastor, que era propietari d'un petit ramat i, però no obligatòriament, d'unes parcel·les al voltant del poble; el serf-pastor, una figura sempre més difosa, que simplement cuidava el bestiar per compte del seu propietari; i finalment la burgesia rural (*prinzipales*), que residia en el poble i era propietària de ramats i terrenys. El primers dos, al contrari, passaven la major part de la

774

Per la interpretació de la societat meridional italiana com apolítica, i per tant endarrerida, vegeu el clàssic: E. C. Banfield, *The Moral Basis of a Backward Society*, Free Press, Nova York 1958.

vida per les muntanyes, en un ambient en el qual era necessari defensar-se, sols o amb la solidaritat d'altres pastors, des dels perills als quals eren exposats en un espai on no existia cap força de l'ordre. El perill més freqüent era el robatori dels animals, contra el qual l'únic remei era, i en part continua sent-ho, la resistència armada o una bona sèrie de relacions familiars per tal de poder recuperar el ramat.

El conjunt dels valors a partir dels quals aquests pastors interpretaven la realitat, però, era ben diferent d'aquell de les classes burgeses que s'havien entusiasmat amb l'patriotisme i havien caldejat la entrada en guerra. En general, feta excepció pels oficials que provenien de la burgesia ciutadana i professional, per aquests individus catapultats de les muntanyes de Barbagia als Alps orientals el concepte de pàtria no era lligat a Itàlia, al contrari era relacionat amb la seva *bidda* o a la seva *nazione* o *nassone* (literalment nació, però en aquell moment es referia a la família amb els seus aliats) o al màxim a Sardenya. En aquest context la fidelitat d'aquests soldats a l'Exercit, la pàtria o els mateixos oficials als quals devien obediència no es basava en valors nacionals (italians) percebuts com el ciment de la societat o de la tropa, sinó en els lligams de sang, tal i com esdevenia en les comunitats d'origen. En poques paraules, aquests soldats rasos, o almenys una seva porció consistent, no obeïen als oficials en quant tals, sinó perquè els veïen en primer llocs com sards, i en segon com *balentes*, es a dir en grau d'imposar-se amb la seva força, amb la seva decisió i amb el seu coratge, com a líders. Per exemple, durant la guerra hi van haver episodis d'amotinament davant d'oficials no sards, o no *balentes*⁷⁷⁵. Aquestes reflexions ens suggerixen com a Sardenya uniformes i banderes són símbols de poder que tenen una importància força relativa.

Per obviar aquests inconvenients, i per aprofitar al màxim aquelles que es creïen unes capacitats innates del sards, el *Alto Comando Militare*, o sigui l'organisme central que dirigia l'exèrcit, decidí reunir gairebé tots els sards en un única unitat militar. Era tot el contrari del que s'havia fet fins llavors, és a dir crear cossos amb elements de les

⁷⁷⁵ Per aquestes reflexions sobre l'antropologia de la societat agropastoral sarda de l'interior, en general vegeu: A. Pigliaru, *Il banditismo in Sardegna.op. Cit.*; M. Pira, *La Rivolta dell'oggetto. Antropologia della Sardegna*, Giuffrè, Milà 1978.

diferents parts d'Itàlia, una de les estratègies més elementals en els processos de *state-building*. Era una idea que venia de la recent experiència feta en la Guerra Italo-Turca (1911-1912), durant la qual ja s'havia començat a descriure els sards com guerrers extraordinaris mentre l'Illa – que jugava un paper important en les operacions bèl·liques – com la clau pel control del Mediterrani occidental⁷⁷⁶. Forts d'aquesta experiència, entre gener i febrer del 1915 es van crear el 151 i 152 *Reggimento di Fanteria* (Regiment d'Infanteria, en català) que formaven la *Brigata Sassari* (Brigada Sàsser, en català), i durant les primeres fases de la guerra es va palesar que la intuïció de reunir els sards en un únic cos era correcta. La *Brigata Sassari* es va distingir durant les primeres accions, fins que al novembre del 1915 va consagrar-se definitivament en una operació tant ardua de merèixer-se una menció especial en la publicació oficial de l'Exèrcit, el *Bollettino di Guerra*⁷⁷⁷. Aquesta menció fou un fet insòlit, perquè a diferència que en altres ocasions en compte d'anomenar només la unitat que s'havia distingit, el bolletí atribuïa l'èxit als «intrèpids sards de la Brigada Sàsser». Després d'aquell fet el *Alto Comando Militare*, entesa la possibilitat que representava la unitat militar, va emetre un ordenança que imposava als militars “d'estirp sarda” d'allistar-se a la *Brigata*, i la van a convertir en una unitat de xoc⁷⁷⁸.

⁷⁷⁶ M. Brigaglia, *La Sardegna dall'età giolittiana al fascismo op. Cit.*, pp. 547-548. Sobre el paper de l'Illa en la geopolítica mediterrània italiana pot fer llum un episodi poc conegut i certament cusriós; entre 1880-1881, quan Itàlia aspirava a obtenir el protectorat de Tunísia, des de Càller s'editava un diari en àrab, *El Moskatel*, que circulava clandestinament pel nord Àfrica: T. Orrú, «La prima volta che a Sassari un giornale parlò arabo» a: *Ichnusa. Rivista della Sardegna*, a. V (1986) núm. 11, pp. 88-91.

⁷⁷⁷ Regio Esercito Italiano-Comando Supremo, *Bollettino di guerra núm. 173 (15-XI-1915, 18 hores)*.

⁷⁷⁸ Sobre aquesta unitat militar, vegeu: G. Fois, *Storia della Brigata Sassari*, Edizioni della Torre, Càller 2006 (Ed. Original: Gallizzi 1981). En particular per la formació i les primeres operacions: L. Cadeddu, *La vita per la patria. La storia della Brigata Sassari nella guerra del 1915*, Paolo Gaspari Editore, Udine 2008; es tracta del primer volum d'una publicació dedicada a aquesta unitat i un altra amb la compartine el mateix teatre de guerra actualment en curs de publicació i que es suggereix aquí per aprofundir qualsevol altre aspecte: L. Cadeddu, P. Gaspari, P. Pozzato (eds.) *Storia delle Brigate Sassari e Reggio nella Grande Guerra*, Paolo Gaspari Editore, Udine 2008-2012 (IV volums). Per una edició de caire divulgatiu, amb interessants testimonis i un apartat gràfic important realitza amb la col·laboració d'antics militars, vegeu: G. Chirra, A. Pinna, *La Brigata “Sassari” nella Battaglia dei Tre Monti*, Carlo Delfino, Sassari 1998; G. Chirra, *Trattare ke frates kertare ke inimicos*, Chiarella Sàsser 1996.

La propaganda i els militars de la *Brigata Sassari*

No són els fets d'armes que fan important aquesta unitat militar. Més enllà de la crònica bèl·lica, són important les conseqüències que fer part de la *Brigata* comportava en uns individus que provenien des d'una muntanya mediterrània, un illa considerada primitiva o subdesenvolupada. És fonamental l'experiència feta per milers de pagesos i pastors que, sota la guia d'uns oficials en majoria autòctons, es van trobar per primera vegada tots junts mentre lluitaven, ben lluny de la pròpia llar, una guerra per molts incomprendible. És important, llavors, entendre en quina forma peculiar la experiència de la guerra «alterà l'estatus, la percepció de si mateix, les actituds [i] l'imaginari» dels soldats de la *Brigata Sassari*⁷⁷⁹.

En aquest procés la propaganda fou fonamental. El principal problema era aquell de donar sentit a un conflicte que, per primer cop, implicava grans masses de militars no professionals, implicant sacrificis mai vistos abans. La manera a través de la qual “motivar” la tropa sarda era, segons una sèrie d'evidències, sensiblement diferent que per la resta de l'Exercit Italià. L'element clau era la mateixa Brigada Sàsser, a l'entorn de la qual es va construir un veritable mite a partir del novembre de 1915. Mitjançant els comunicats sobre les operacions al front – el *Bollettino di Guerra* – i els articles de la premsa italiana, la població de tota la Península va seguir les actuacions heroiques dels sards. A l'Illa aquestes notícies eren repetides, amb una evident èmfasi, pels dos principals diaris locals, *La Nuova Sardegna* i *l'Unione Sarda*. Aquests, però, no podien fer res més que copiar els diaris continentals, donat que no tenien corresponents al front. En tots aquests articles és fins i tot massa evident l'intent d'exaltar les característiques guerreres del sard, sempre, però, ben lligades a la seva “italianitat”. Mentre els autors – gairebé tots del continent – palesaven una sensació de culpabilitat, per no haver donat la justa atenció a un Illa amb evidents problemes econòmics i socials. Així els infants sards en l'acció de guerra «són tenaços com tenaç és el caràcter dels altius illencs»⁷⁸⁰, els

⁷⁷⁹ E. J. Leed *op. Cit.*, p. 2.

⁷⁸⁰ V.Z., «Ammirevole slancio delle truppe sarde sul Carso», a: *La Stampa*, 16-XI-1915, ara a: G. Fois *op. Cit.*, pp. 230.

assalts a les trinxeres enemigues són un èxit gràcies a «l'heroic coratge de la seva raça»⁷⁸¹. L'avantatge principal és, però, un cert esperit salvatge i combatiu, que terroritzava els enemics, tant que els definien com «feres»⁷⁸².

Aleshores els estereotips no eren només de part italiana, tant que els mateixos austríacs anomenaven el militars sards *rotten teufel*, diables vermells, un epítet que feia referència a la fúria amb la qual assaltaven les trinxeres⁷⁸³. Es prou clar com es tractava d'una visió, com ja s'ha dit, fortament determinada per l'antropologia finisecular, a partir de la qual s'interpretava la eficàcia de la *Brigata* com determinada pel caràcter salvatge i combatiu. En aquest rol, però, acabaren identificant-se en molts, tant que encara avui els membres d'aquest cos s'autodefineixen *dimonios* (diables, en sard). Caràcter salvatge, orgull i una natural tendència a l'heroisme eren trets distintius del soldat illenc:

Aquells infants genuïnament sards necessiten clavar pallisses. És tota gent de ferro, amb una combativitat aferrissada, amb una resistència inesgotable. Cadascú d'ells té un assumpte personal de "vendetta sarda" [venjança sarda] amb l'enemic. Alguns presoners hongaresos captivats durant la ultima acció [...] es van fer pàl·lids de terror quan es varen adonar que havien caigut entre les ungles d'aquells petits dimonis, de cara olivàcia i amb uns ulls negríssims espurnejants d'animositat⁷⁸⁴.

El mite jugava a capgirar tots els *clichés* que s'havien construïts, transformant-los de negatius en positius. El primer, destinat a tramuntar definitivament, era l'incompatibilitat dels illencs amb l'exèrcit, un prejudici que es remuntava als primers anys del segle XVIII. Llavors els Savoia consideraven que els nou subdits eren hàbils en anar a cavall, fin i tot es demostraven a l'ocasió coratjosos. Però eren massa baixets per ser eficients en batalla. A més, eren considerats dramàticament indisiplinats, tant que només després la *perfetta fusione* s'acceptaren en el continent (i amb un cert recel)⁷⁸⁵. No és només el reconeixement d'una paritat en les arts militars, és una revenja contra l'estereotip.

⁷⁸¹ «Il comunicato di Cadorna», a: *Il Giornale d'Italia*, 17-XI-1915, ara a: G. Fois *op. Cit.*, pp. 231-232.

⁷⁸² «Gli intrepidi sardi» a: *L'Unione Sarda*, 21-XI-1915, ara a: G. Fois *op. Cit.*, pp. 237-240.

⁷⁸³ P. Pozzato, *Un anno sull'altipiano con i diavoli rossi*, Gaspari, Udine 2006, pp. 9-26.

⁷⁸⁴ A. Benedetti, «Sugli estremi lembi dell'altopiano della Bainsizza», a: *Giornale d'Italia*, 20-IX-1917, ara a G. Fois, *op. Cit.*, pp. 253-258.

⁷⁸⁵ M. Lepori, *Dalla Spagna ai Savoia op. Cit.*, pp. 51.

Aquella ferotgia, aquell caràcter salvatge i independent, els costums de vida espartans i aquella practica de la venjança tant estigmatitzats per la cultura positivista, ara eren l'element clau de l'èxit del soldat sard. Ara es tractava de valors positius.

El canvi en la consideració que els italians tenien dels sards emergeix clarament de la lectura de la premsa del període. Les cròniques de guerra suggereixen com, després d'haver demostrat aquestes habilitats combatives, els sards hagin entrat a fer part plenament de la nació italiana. Fins des del primers articles es diu que dels «forts illencs [...] Itàlia, després de la guerra, haurà de recordar-se més de quant havia fet fins ara»⁷⁸⁶. El 19 desembre del 1915, tot just un més després que es publicuessin les primeres notícies sobre la *Brigata*, Guido Mazzoni (1859-1943) – poeta i crític literari toscà – va publicar un article titulat *una sang noble*. L'escrit era un *mea culpa* pel desinterès que l'Estat Italià havia brindat a l'Illa. Segons l'autor aquesta condició havia portat a una escassa consciència de fer part d'Itàlia, tant que l'autor cita, creient-lo encara actual, un episodi protagonitzat en 1852 per Alberto Ferrero della Marmora. El general piemontès expert de coses sardes, durant una discussió amb l'Alcalde d'un poble en l'interior de l'Illa va ser amenaçat per aquest d'enviar un reclam a la capital. En la concitació del moment, el primer ciutadà parlava de Madrid, i Mazzoni conclou que després la guerra mundial aquestes episodis no eren més possibles ja que «Itàlia ha finalment, tot i ser una mare poc carinyena, conquerit Sardenya al seu amor»⁷⁸⁷.

D'aquesta condició d'italians de segona divisió, n'eren conscients també alguns intel·lectuals sards, tant que a l'atorgament de la plena ciutadania es va reaccionar des de les columnes de *l'Unione Sarda*. En un article no signat – i que doncs representava la opinió de la redacció – es donava irònicament les gràcies per la plena inclusió en el conjunt nacional. De seguida es subratllava com els italians tenien el deure de conèixer els sards, i de corregir tots els estereotips que, fins llavors, havien mostrat sobre aquests

⁷⁸⁶ «Le vicende della nostra guerra. Gli intrepidi sardi» a: *La Sera*, 16-XI-1915, ara a: G. Fois *op. Cit.*, pp.230-231.

⁷⁸⁷ G. Mazzoni, «Un nobile sangue», a: *Il Giornale d'Italia*, 19-XII-1915, ara a: G. Fois *op. Cit.*, pp. 242-245. L'anècdota de l'alcalde, molt conegut a Sardenya, també es troba a: J. Arce *op. Cit.*, p. 70.

conciutadans illencs. L'autor és molt precís en referir-se, sense fer cap nom, als més influents geogràfics, folkloristes, periodistes i antropòlegs que van contribuir a construir una imatge distorsionada del sard. Al mateix moment, semblava treure pit, fent una mostra d'orgull identitari abans impensable⁷⁸⁸.

A mesura que les proeses dels sards augmentaven, es va desenvolupant una literatura especialitzada. Amb una mescla de patriotisme, propaganda i sentimentalisme neoromàntic, el corrent literari acabava exaltant alguns aspectes de la “sarditat”, en particular els evidenciats en les proves bèl·liques. En realitat, però, també aquesta tendència havia tingut un important precedent durant la Guerra Italo-Turca. En aquest conflicte – que es podria considerar com un preludi a les Guerres Balcàniques i per tant a la crisi de 1914 – dos importants poetes i literats, l'abruès Gabriele D'Annunzio i el nuorès Sabastiano Satta, van elogiar amb les seves líriques les virtuts marcial dels sards i la tradició guerrera de l'Illa. Cal recordar com, en aquell moment, aquesta exaltació estava en plena contradicció amb la opinió comunament difosa de la escassa efectivitat marcial dels illencs⁷⁸⁹. En ocasió de la Gran Guerra, aquest corrent literari, que tindrà un cert èxit també durant la època feixista, va donar els seus millors resultats. La consagració inicial arribà amb una obra en dos volums publicada entre 1917 i 1920 per qui fou director de *La Nuova Sardegna* de 1892 fins a la seva mort: Medardo Riccio (1859-1923)⁷⁹⁰. L'autor – que malgrat la tradicional línia democràtica del diari es demostrà favorable amb el naixent moviment feixista – fa una ressenya de tots els moments en els quals els sards es van distingir per les virtuts militars. La narració comença amb Ampsicora, heroi guerrer que s'oposà a la penetració de l'Imperi Romà,

⁷⁸⁸ «A proposito di sardi...», a: *L'Unione Sarda*, 26 -XII-1915 ara a: G. Fois *op. Cit.*, pp. 245-249.

⁷⁸⁹ Per les líriques de D'Annunzio, publicades en un volum dedicat a l'empresa líbica, vegeu la composició *Canzone della Diana* a: G. D'Annunzio, *Canzoni della gesta d'Oltremare*, Treves, Milà 1912 (també conegut com: *Merope* a: *Laudi del cielo del mare della terra e degli eroi*, vol. IV, Treves, Milà 1912). Pels versos de Satta, que prenen inspiració de l'enviament d'un contingent de gossos sards utilitzats en operacions de guerra (gos de Fonni) vegeu la poesia *Cani da battaglia* a: S. Satta, *Canti del salto e della tanca*, Il Nuraghe, Càller 1924.

⁷⁹⁰ M. Riccio, *Il valore dei sardi in guerra*, Società Editrice Risorgimento, Torí 1917-1920 (II Volums). Altres obres importants foren: G. Tommasi, *Brigata Sassari. Note di Guerra*, Tipografia Sociale, Roma 1925; L. Motzo, *Gli intrepidi sardi della Brigata Sassari*, Il Nuraghe, Càller 1930; A. Graziani, *Fanterie sarde all'ombra del Tricolore*, Gallizzi, Sàsser 1934.

per acabar amb la Gran Guerra, a la qual és dedicat enterament el segon volum. És una publicació, no cal dir-ho, impregnada de patriotisme i de nacionalisme italià, finalitzada a exaltar el sard com un poble guerrer, fins a proposar aquesta tradicional predisposició per les arts bèl·liques com un important element cultural dels habitants de l'Illa. En el fons, com s'ha vist, es tractava d'una idea ja avançada per Paolo Orano en la seva *Psicologia della Sardegna*⁷⁹¹. Tan sols en començar el primer volum, Medardo Riccio escrivia:

La història de Sardenya és història de rebel·lions, d'heroismes, de sacrificis i d'aspiracions. Ella revela el caràcter, l'índole i el geni d'un estirp que, com sentinella avançada del Mediterrani, tingué la missió de defensar, amb la pròpia terra, la civilitat llatina i la llibertat d'Itàlia. A través de tots els segles, des dels calitjosos temps de llur origen fins a la Guerra de Líbia [Guerra Italo-Turca], en totes les guerres d'independència i de civilitat, contra Àustria [Imperi Austrohongarès] i contra qualsevulla invasor, els Sards han quedat tenaços en les pròpies tradicions, en els propis costums, i en les seves característiques que recorden encara [...] Roma dominadora del món per llurs virtuts guerreres. Els monuments, les cròniques, les llegendes, les poesies populars, tot a Sardenya parla de guerra i llibertat. Els Nurags sorgeixen com a recordar la força indòmita dels habitants i la seva preparació a la guerra, com els sants protectors de Càller i Sàsser, Efisi i Gaví, emanen la santa llum de les armes⁷⁹².

L'autor vinculava elements simbòlics tant importants per la cultura Sarda, com ara els nurags o els sants protectors, amb la guerra, i interpretava la història de l'Illa casi com una continua resistència a un invasor. En la narració, els mes importants d'aquests invasors eren els cartaginesos, els musulmans, els catalans i, naturalment, els odiats “austríacs”. L'autor anava fins i tot mes enllà, i deixava clar com els sards havien contribuït a l'afirmació de la civilitat llatina, i per extensió doncs italiana. Havien sigut un baluard contra la barbàrie, que tant a l'època dels Cèsars com a aquella dels Savoia venia sempre o d'Àfrica (Cartago o els Turcs) o des del món germànic (els bàrbars, els Habsburg i els austrohongaresos). Aquest llibre, fet que n'ajuda a valorar l'impacte, va ser publicat amb una edició luxuriosa, amb les portades dels dos volums preciosament il·lustrades per un dels millors artistes sards del moment, Melkiorre Melis (1889-1982,

⁷⁹¹ P. Orano, *Psicologia della Sardegna op. Cit.*, pp. 23.

⁷⁹² *ibidem*, vol. I, p. 1-2.

en realitat Melchiorre, però feia servir la forma sarda del seu nom almenys fins als anys trenta). En els dos frontispicis, respectivament, figuraven un milicià sard a cavall, amb el seu vestit tradicional (bombatxos blancs, faldilla negra, jaqueta vermella i pica), i una dona sempre a cavall, vestida completament de negre i tapada amb vell fins a la boca, amb una cascada de roses vermelles dels seus braços fins a terra⁷⁹³.

Il valore dei sardi in guerra és un dels molts intents de narrar la història sarda com resistència als invasors. Naturalment, quedaven exclosos aquells que no venien de la Península Italiana, ja que al mateix moment volia mostra una evolució linear cap a la realització de la nació italiana. Aquest tipus de perspectiva, però, obliga l'autor a fer literalment acrobàcies mentals quan explica el període de dominació ibèrica. Per una banda vol exaltar la resistència a la invasió catalana, mentre per l'altra és obligat a citar les gestes dels militars sards en els exèrcits hispànics, en particular aquelles del *Tercio de Cerdeña*. Aquesta unitat fou creada sota Felip II, i fou empleada en reprimir tant la sublevació de Flandes quant la revolta dels Segadors, i tradicionalment es posa com a precedent de la Brigada. El *Tercio* era un cos que es va crear el 1565 a Còrsega per fer front a una possible annexió francesa i mantenir l'Illa sota Gènova, i que fou mitificat per autors sards a partir del segle XIX. Avui, tot i que la noblesa sarda va contribuir militarment a diverses campanyes dels exèrcits hispànics, el seu paper ha estat reduït. Per exemple, queda desmentida la convicció, que continua sent encara avui molt popular, d'una participació del *Tercio de Ceredena* en la batalla de Lepant⁷⁹⁴.

El curtcircuit entre la suposada “italianitat” del poble sard i la seva participació entusiasta a les gestes militars dels exèrcits ibèrics és una circumstància que continua tenint conseqüències avui. A partir del 2005, per voluntat del llavors President de la República Italiana – originari de Sàsser – Francesco Cossiga (1928-2010), en l'annual

⁷⁹³ Sobre Melis, vegeu: A. Cuccu, *Melchiorre Melis*, Ilisso, Nuoro 2004.

⁷⁹⁴ Sobre aquesta unitat militar, vegeu: L. Sanna «Il *Tercio de Cerdeña* tra storia e mito»: www.arsmilitaris.org/publicazioni/tercio_cerdena.pdf (pàgina web consultada el 22-XI-2012); G. Tore, *I sardi a Lepanto. Analisi di una leggenda*, A. Viali, Càller 1987 (tot i que sigui una obra dedicada a desmuntar el mite de la participació del *Tercio* a la batalla de Lepant, és indispensable per conèixer la història d'aquesta formació militar).

parada militar que es celebra a Roma, el dia 2 de juny, per commemorar la proclamació de la República en 1946, la *Brigata Sassari* marxa darrera de la coronela del *Tercio*, i cantant el propi himne en sard⁷⁹⁵. El moment més conflictiu és el pas de l'Illa des dels Borbons espanyols a la Casa d'Àustria abans, i finalment als Savoia. En aquesta vicissitud els sards, després d'haver lluitat valerosament al costat dels Borbons contra els Habsburg per recuperar l'Illa, semblen improvisament entusiastes dels nous sobirans, tant que l'autor afirma: «[...] Sardenya va passar sota la la Casa de Savoia i a partir de llavors és no només el refugi més segur de la dinastia, sinó també el baluard inexpugnable de la nacionalitat italiana»⁷⁹⁶. Aquest llibre és un optim exemple de com, un estat nació, pugui arribar a “tirar per la jaqueta” un poble d'aquesta part del Mediterrani, per garantir l'estabilitat i la unitat de la comunitat política, encara que els resultats del procés siguin, en part, no desitjats.

Si ses italianu, faedda in sardu

No hi ha dubte que aquesta actitud, adoptada tant pels intel·lectuals com pels responsables de la propaganda militar, hagi acabat influint en certa mesura sobre la autorepresentació dels soldats sards. Davant d'aquest fet, es pot argumentar com la experiència bèl·lica hagi endegat – com a conseqüència no esperada – una evolució en llur identificació. La responsabilitat del les institucions militars fou, doncs, molt important, ja que els soldats eren bombardejats amb missatges i consignes amb una forma, insistència i perversitat que abans no s'havien produït, ans molts d'ells mai havien experimentat una cosa similar. Aquesta propaganda anava des dels diaris nacionals als de “trinxera”, dels discursos dels oficials a la tropa fins als grafitis en la rereguarda, sense oblidar les postals i lletres que els militars enviaven a casa. S'ha de considerar com la mateixa idea de propaganda era, tant pels combatents com per les institucions, un fenomen, per mitjans i continguts, nou. El caràcter omnipresent d'aquest

⁷⁹⁵ Com a exemple vegeu el vídeo: <http://www.youtube.com/watch?v=duUfDnsOkxk&feature=related>. Cossiga va instituir la coronela a partir del model utilitzat pels Savoia, es a dir àguila savoienca i escut amb quatre moros, vegeu: Circolare Stato Maggiore dell'Esercito núm. 2016/103.47.10 del 28-IV-1986.

⁷⁹⁶ M. Riccio *op. Cit.*, vol. I, p. 12.

missatges acabava influenciant profundament l'esfera emotiva dels mateixos soldats, tres quarts dels quals havien arribat al front sense un bagatge cultural en grau de justificar aquella tragèdia diària⁷⁹⁷.

Ara, per il·lustrar com tot això es va produir, és oportú analitzar un document del servei de propaganda de l'Exercit, el *Servizio P*, en el qual es proposava una precisa línia d'actuació de cara als soldats de la *Brigata*. L'autor d'aquest document no era un obscur funcionari, al contrari era un sindicalista revolucionari sard, molt actiu en el debat polític i cultural tant illenc com del continent: Attilio Deffenu (1890-1918)⁷⁹⁸. Originari de Nuoro, llavors encara un poble al centre de l'Illa, amb vint anys escassos ja publicava en la premsa local i nacional, plantejant, a part d'una canvi radical en la societat inspirat a una peculiar forma de socialisme utòpic, la necessitat per l'Illa d'un particular tracte institucional. Deffenu defensava un socialisme anàrquic, en el qual la desaparició de l'estat i de les limitacions tributàries al comerç illa-continent eren els mitjans bàsics per garantir un renaixement econòmic de Sardenya. Això hauria permès eixir d'aquell «feudalisme econòmic i social» que obligava la població a viure segons «primitives i barbares formes de convivència», tant que descrivia l'Illa com habitada per un poble «d'espellifats i miserables»⁷⁹⁹. Contrari en principi a la identificació del sard amb un poble arcaic i a fora de la història, favorable a una modernització radical de les formes de vida illenques, Deffenu és antagonista del nacionalistes italians, organitzats a l'entorn de l'Associació Nacionalista Italiana (ANI). Tot i així és un *interventista* revolucionari, i com a tal escriu en publicacions del sindicalisme revolucionari, i en el diari fundat per Mussolini, *Il Popolo d'Italia*⁸⁰⁰.

⁷⁹⁷ A. Ghibelli *op. Cit.*, pp. 101-103.

⁷⁹⁸ Per aquesta figura, vegeu: G. G. Ortu, *Attilio Deffenu e l'intelligenza della Sardegna*, a: A. Deffenu, *Scritti giornalistici (1907-1916)*, Il Maestrale, Nuoro 2008, pp. XV-LXI.

⁷⁹⁹ A. Deffenu, «La questione sarda» a: *Il Pensiero*, 1-II-1910, ara a: A. Deffenu *op. Cit.*, pp. 231-235

⁸⁰⁰ ÍDEM, «Contro una montatura poliziesca e per la libereazione di Filippo Corridoni» a: *l'Internazionale* 18-VI-1914; ÍDEM, «Perchè bisogna liberare Filippo Corridoni-Un'ignobile aggressione poliziesca» a: *ibidem*, 4-VII-1914; ÍDEM, «l'Internazionale e la guerra» a: *l'Avanguardia*, 5-XII-1914; ÍDEM, «Noi e gli altri» a: *ibidem*, 12-XII-1914; ÍDEM, «Commento all'articolo *la grande illusione* di Dante Casserini» a: *ibidem*, 12XII-1914; ÍDEM, «Le allegre trovate degli industriali milanesi» a: *ibidem*, 1-I-1915; ÍDEM, «Piattaforma rivoluzionaria dopo l'adunata interventista» a: *ibidem*, 30-I-1915; ÍDEM, «Come funziona la cassa nazionale infortuni» a: *ibidem*, 13-II-1915; ÍDEM, «Il pericolo tedesco» a: *ibidem*; ÍDEM «L'Agenzia italo-tedesca di

No obstant el seu currículum, Deffenu no fou enviat al front fins al 1917, segons ell mateix per què massa subversiu, i la seva tasca fou precisament organitzar la propaganda dins de la *Brigata Sassari*. El sindicalista revolucionari convertit en propagandista de l'Exèrcit Italià, en el document en el qual esbocava els termes en el qual conduir la propaganda entre els illencs, capgirava la seva hostilitat a una imatge del sard com representat d'una antiga i ancestral cultura. Aquests elements, també en Deffenu que els havia rebutjats en passat, es convertien en uns factors positius. El sindicalista, clarament influenciat per les idees de Paolo Orano i de Giuseppe Sergi, sostenia com «el soldat sard no pot ser sota cap concepte considerat com el soldat d'altres regions d'Itàlia» – i després d'haver assegurat que aquest era, per la dimensió arcaica a la qual estava submergit, exempt a la propaganda socialista – resumia les oportunitats que deriven de la creació d'un cos d'illencs:

Doncs el sard té—com les poblacions bastant primitives, que no han experimentat la influència de corrents d'idees que són l'expressió de l'egoisme més materialista i mesquí—un sentit de l'honor i de l'orgull molt profund i viu; té en gran consideració l'orgull d'ésser un home [...] i d'ésser un sard. Per aquest motiu el soldat sard no aixeca els braços, no es rendeix al mig d'un combat, no coneix la vergonya de la desbandada. En l'escala dels valors morals els sards tenen en una gran consideració la virtut del coratge, la habilitat física, el menyspreu del perill, el culte de l'honor: res pot afectar la susceptibilitat d'un sard com acusar-lo de covardia⁸⁰¹.

L'efecte d'una tal propaganda fou d'endegar una evolució en l'autorepresentació, tant al front com a l'Illa, on la crònica de guerra era, clarament, molt seguida. La idea de ser una mena de súbdits de segona categoria deixava el pas a la convicció d'haver-se guanyat la primera divisió, inclòs d'haver demostrat que els sards ho podien fer millor. A més, donada l'escassetat de contactes entre pobles que existia a Sardenya, el fet que molts sards hagin viscut junts compartint una experiència tant dramàtica i intensa, devia

---

uno del Direttorio» a: *Il Popolo d'Italia*, 19-III-1915; ÍDEM, «Ancora dell'azienda italo-tedesca di via San Damiano» a: *ibidem*, 21-III-1915; ÍDEM, «L'”affaire” dell'agenzia italo-tedesca di via San Damiano-l'Avv. Deffenu accetta il “giurí”» a: *ibidem*, 24-III-1915. Tots aquests articles es troben també a: A. Deffenu, *Scritti giornalistici*, op. Cit. pp. 329-365.

⁸⁰¹ A. Deffenu, *Relazione sui mezzi più idonei di propaganda morale da adottarsi fra le truppe della Brigata Sassari*, aprile 1918, ara a: G. Fois, op. Cit., pp. 222-226.

portar a la consciència de pertànyer a un realitat més ampla que la pròpia *bidda*. Això comportava un veritable “descobriment” de la pròpia condició d'illencs, llavors tot una revelació.

És tracta d'idees ja formulades per Camillo Bellieni (1893-1975), originari de Sàsser i considerat la figura culturalment més destacada del primer sardisme, que ens va deixar un dels testimonis més profunds i políticament més significatius d'aquella experiència⁸⁰². La decisió de crear la *Brigata* i aquesta mena de propaganda, diu Bellieni, acabaren afavorint entre els militars sards la idea d'una “identitat” comuna i diferent d'aquella Italiana. Sobretot, però, portaren a una conscienciació a l'entorn del problemes de l'Illa, dos fets que foren el preludi del naixement del sardisme⁸⁰³. Malgrat sigui presumible una certa èmfasi propagandística, en la reconstrucció dels fets Bellieni no sembla exagerar en sostenir que «una gran tribu de sards tenia el front»⁸⁰⁴. Una experiència que va comportar pels soldats un canvi antropològic i mental provocat – a part que per la extenuant guerra de posició – per una serie de factors com ara una rudimentària alfabetització, la lectura en grup, la transmissió de valors nacionals, i sobretot el fet de compartir tot això amb altres sards. El món interior de molts camperols i pastors analfabetes que fin llavors havien viscut en un horitzó mental limitat al poble, a les pastures o a la comarca, va canviar radicalment i definitivament⁸⁰⁵. Per aquest motiu és lícit pensar que els soldats de la *Brigata* es varen polititzant a mesura que el conflicte avançava. Però, a diferència que els altres soldats, pels «intrèpids sards de la brigada» es va tractar d'una politització en clau sardista, és a dir una presa de consciència que tenia

⁸⁰² Sobre Bellieni, del qual les originals aportacions al debat ideològic-polític no han estat encara suficientment estudiades, vegeu: L. Del Piano, F. Atzeni, *Combattentismo, fascismo e autonomismo nel pensiero di Camillo Bellieni*, Edizioni dell'Ateneo, Roma 1986; L. Nieddu, *Introduzione*, a: ÍDEM (ed.), *Camillo Bellieni. Partito Sardo d'Azione e Repubblica federale. Scritti 1919-1925*, Gallizzi, Sàsser 1985, pp. 7-67. Per una lectura del seu pensament en relació d'altres sardistes, vegeu: G. Gangemi (ed.), *La linea sarda del federalismo. Giovanni Battista Tuveri, Camillo Bellieni, Emilio Lussu*, Gangemi Editore, Roma 2003. Per una aproximació a la seva activitat d'historiador, vegeu: A. Castellaccio, *Storia, cultura ed identità sarda negli scritti di Giovanni Spano, Camillo Bellieni, Dionigi Panedda, Marco Tangheroni*, Istituto Studi e Ricerche “Camillo Bellieni”, Sàsser 2004, pp. 53-89.

⁸⁰³ C. Bellieni, *Emilio Lussu*, il Nuraghe, Càller 1924, pp. 59-61.

⁸⁰⁴ *ibidem*, p. 32.

⁸⁰⁵ A. Gibelli *op. Cit.*, pp. 1-16.

com concepte clau la identificació nacional sarda i que individuava l'Illa, i no pas el continent, com el centre del propi interès.

Aquest procés va tenir una accelerada a partir del 1916, quan els oficials de carrera van ser progressivament reemplaçats amb oficials allistats entre estudiants universitaris i professionals. Eren persones amb una formació cultural que els posava en grau de racionalitzar l'experiència bèl·lica, i més permeables a les idees polítiques respecte als camperols i pastors que formaven la tropa. El 1916 fou també l'any de l'Aixecament de Pasqua a Dublín, un esdeveniment que va significar un exemple a tots els nacionalistes radicals de dreta i d'esquerra arreu d'Europa⁸⁰⁶. Fou un model que va influenciar la formació del sardisme, sense però esdevenir una directa font d'inspiració – amb una certa similitud amb el cas català – a causa sobretot del la voluntat de no passar com a col·laboradors dels odiats austríacs. Així com els seguidors de Macià a Catalunya, que segons l'historiador Enric Ucelay Da-Cal s'inspiraven a models italians, els sards, tot i estar estimulats per la dinàmica irlandesa de 1916-1922, es movien encara segons una lògica ressorgimental⁸⁰⁷. Així no impedia que, durant el 1916, tant la duresa de la guerra com les notícies que arribaven d'Irlanda, creessin una situació en la qual, segons els testimonis de Camillo Bellieni, només la idea de Sardenya permetia als oficials de mantenir unida a la tropa⁸⁰⁸. A partir de l'any següent, la situació en el front italià es feia particularment pesant, amb un augment de les insubordinacions i de la tensió entre oficials italians i soldats sards. Llavors aquests començaren a esperar un millorament, bastant vague, de les condicions econòmiques de la seva illa, convençuts que mitjançant els sacrificis al front s'havien merescut una atenció especial per part de l'Estat Italià⁸⁰⁹. Quan, entre 1917-1918, l'intent d'evitar la dissolució de l'Exèrcit i de renovar la

⁸⁰⁶ Per la insurrecció irlandesa, vegeu: C. M. Kennedy, *Genesis of the Rising. 1912-1916*, Perter Lang, Nova York 2010; R. Dudley Edwards, *Patrick Pearse. The Triumph of Failure*, Victor Gollancz, Londres 1977, pp. 198-322; R. Taylor, *Michael Collins*, Hutchinson of London, Londres 1958, pp. 54-68.

⁸⁰⁷ E. Ucelay-Da Cal, «Los malos de la película: las Joventuts d'Esquerra Republicana-Estat Català y la problemática de un fascismo catalán», pp. 152-153, a: *Ayer*, núm. 59 (2003), pp. 147-172.

⁸⁰⁸ C. Bellieni *op. Cit.*, p. 33.

⁸⁰⁹ La intolerància era aguda sobretot entre soldats i oficials italians, vegeu: Babbu Mannu (C. Sanna, Comandant de la XXIII Divisió en la qual era enquadrada la brigada), «Sa olta ch'amus bidu su Duca» a: *La Voce*, 23-I-1921, ara a: G. Fois *op. Cit.*, 303-307.

confiança dels soldats havia portat el Govern italià a reiterar amb insistència la promesa – feta ja en 1915 – d'una distribució de terres als combatents, els sards van començar seriosament a creure que es mereixien la solució definitiva de la *questione sarda*⁸¹⁰.

En el mateix context hem d'interpretar memoràndum d'Atilio Deffenu, que en el seu aconsellar com dur a terme la propaganda entre els sards, en la part final exprimia les aspiracions a un millorament general de les condicions de l'Illa. És important, per entendre les responsabilitats indirectes de les autoritats militars cap a l'evolució identitària i la formació del moviment sardista, subratllar el paper d'aquesta figura en la orquestració de la propaganda. Deffenu era un profund coneixedor de la realitat sarda, i com a tal havia fet una crítica molt contundent de tots aquells elements que d'aquesta considerava endarrerits. Al front, però, deixa d'una banda el seu modernisme, per indicar uns preterits valors tradicionals sards – com ara el sentit de l'honor, l'orgull, l'arcaisme, entre d'altres virtuts pròpies d'estils de vida pre-industrials – com a clau per una campanya d'èxit:

difondre entre la tropa la persuasió que els sacrificis que la Nació, per la seva salvaguarda i fortuna, té avui el dret de demanar als sards, no seran estèrils de beneficis per Itàlia i per Sardenya. La imatge de la preciosa illa llunyana que espera dolorosa que es cicatritzin les seves plagues i es reparin els torts que les injúries del temps i la ingratitud dels homes li van provocar ha de repetir-se sovint en els discursos que l'oficial pronuncia davant la seva tropa. Entendrà immediatament quant l'anim d'ells [els soldats sards] sigui sensible a aquesta crida. Els sards tenen – com la raça hebraica i el poble rus abans de la revolució – la psicologia dels pobles que es creen, a tort o a raó, víctimes d'una opressió centenària, d'una clamorosa injustícia històrica. El màxim resultat es podrà obtenir des del soldat sard en l'esforç contra l'enemic quan ell serà animat per la fe segura que, anant a l'atac [...], ell va encontre al millor destí per la seva illa i la seva gent⁸¹¹.

A partir d'aquestes idees, entre finals de 1917 i tot el 1918, la propaganda oficial deixà entendre als sards que llur sacrifici es mereixia una especial recompensació. Aquests

⁸¹⁰ M. Brigaglia, *La Sardegna dall'età giolittiana al fascismo op. Cit.*, pp. 582-584. Per un testimoni directe d'aquesta expectativa, vegeu: E. Lussu, *Marcia su Roma e dintorni*, pp. 144-145, a: E. Lussu, G. G. Ortu (ed), *Tutte le opere*, vol. I. Aisara, Càller 2008, pp. 137-324 (ed. Original: Critica, Paris 1933).

⁸¹¹ A. Deffenu, *Relazione sui mezzi più idonei op.cit.*

militars de la brigada cantaven un himne – en llengua sarda – en què deien de combatre «*pro sa gloria de s'Italia i sa Sardinnya*» (per la glòria d'Itàlia i Sardenya), i en compte de cridar *Avanti Savoia!* (endavant Savoia, en italià), com els altres italians, després d'uns anys al front cridaven *Avanti Sardegna!* o *Fortza Paris* (avancem tots junts o la unió fa la força, en sard). Després d'una any que el conflicte havia començat, ja no acceptaven oficials “continentals”, tret d'alguna excepció, i quan finalment obtingueren de ser comandats per un general sard, Carlo Sanna, aquest es convertí en *su babbu mannu* (el gran pare)⁸¹². Cap a finals del conflicte, van començar a pensar que, després la guerra, el sacrifici hauria tingut que ser recompensat políticament, reconeixent el lloc que Sardenya mereixia a dins del Regne d'Itàlia, solucionant els seus problemes econòmics i el seu històric endarreriment. En la gènesi d'aquestes posicions, cal considerar també la influència que tingueren alguns professors universitaris italians, que però a causa de les idees radicals o de desavinences amb el món acadèmic continental, acabaren enviats en una de les dues universitats de l'Illa. Era una practica ben viva en la Pùblica Administració italiana, almenys fins a que l'Illa, als anys noranta del segle passat, es va convertir en un paradís de vacança, deixant endarrere la imatge, caribenya, d'illa de càstig. Els docents eren Arrigo Solmi (1876-1944), historiador del Dret que ensenyà en la Universitat de Càller, on fundà la revista *Archivio Storico Sardo*; els germans Eduardo (1862-1934) i Giuseppe Cimbali (1858-1924), dos polièdrics intel·lectuals sicilians; i finalment Giole Solari (1872-1952), filosof que ensenyà en la Universitat de Càller.

Solmi, com a professor d'història medieval i com a nacionalista italià, fou important per les seves recerques al voltant de les institucions sardes (els *jutjats*, Jutjats en català), de les quals sostenia l'originalitat respecte aquelles italianes. Tot i així, no defensava una diferència entre Illa i continent, ja què els sards, al llarg de la seva història, van resistir a diverses conquestes, «mantenint íntegre i pur l'esperit de les velles tendències itàliques,

⁸¹² Per una descripció de l'oficial sard: E. M. Gray, *Babbu mannu. Il cappellano dei sardi* a: G. Fois op. cit., pp. 284-289. El text és un extret de: E. M. Gray, *Con le fanterie sarde: giornate sull'Altipiano*, Bemporad, Florència 1919.

que mai ha estat domat o desviat»⁸¹³. Un altre argument que pot haver tingut una influència sobre la formació del sardisme era la idea, *mazziniana*, que el *Risorgimento* fos un procés que en realitat acabava amb la guerra mundial, durant la qual els sards “esdevingueren” plenament italians (Solmi, que es farà feixista, fou també un propagandista del franquisme a Itàlia)⁸¹⁴.

Els germans Cimbali provenien d'una molt culta família de Sicília. Eduardo, un sindicalista revolucionari amb idees força peculiars que passarà després al feixisme, entre 1904-1914 fou titular de la càtedra de dret internacional a Sàsser. En aquesta seu, l'intel·lectual sicilià va haver ocasió d'elaborar i de difondre una visió fortament crítica de l'actual Estat italià i de la classe política meridional. Cimbali considerava com Sardenya, i tot el sud, fos la «Itàlia africana», mentre el nord desenvolupat era «la Itàlia europea. Un tal diferència era possible eliminar-la a través d'un enorme esforç de l'Estat central, finalitzat a impulsar el desenvolupament econòmic i cívic, que per Cimbali era el resultat de la milloria de les comunicacions, l'eliminació de la malària, i la lluita a l'analfabetisme. La labor, representaria el completament del *Risorgimento*, ja què hauria alliberat econòmicament els italians i hauria completat la formació d'un estat «unitari». Un fet, però, que es podia assolir només a través del «regionalisme», entès com una actitud no contrària a la unitat nacional. Tot i que aquest pensador, en el fons, era partidari d'un centralisme jacobí (el regionalisme era mitjà per enfortir l'estat unitari), la seva original lectura de la qüestió sarda, declinada essencialment en termes econòmics, tingué un cert pes en la formació d'Attilio Deffenu⁸¹⁵.

⁸¹³ A. Solmi, «La Sardegna e gli studi storici», p. 14 a: *Archivio Storico Sardo*, vol. I (1905), pp. 6-20.

⁸¹⁴ Per la producció de Solmi sobre Sardenya i el ressorgiment, en general vegeu: A. Solmi, «Sulla storia della Sardegna nel medio evo», a: *ibidem*, vol. IV (1908), pp. 57-96; ÍDEM, *Il Risorgimento italiano (1814-1918)*, Federazione delle Biblioteche Popolari, Milà 1919 (en les edicions successives el *Risorgimento* és estès fins a l'entrada dels feixistes en el govern l'any 1922). Per la producció sobre el franquisme, vegeu: ÍDEM, *Lo stato nuovo nella Spagna di Franco*, Istituto Studi di Politica Internazionale, Milà 1940; ÍDEM, *El nuevo estado español. El regimen nacional sindicalista ante la tradición y los demás sistemas totalitarios*, Biblioteca Nueva, Madrid 1939; ÍDEM, *Origen y forma del nuevo estado*, Libreria Santarén, Valladolid 1939.

⁸¹⁵ E. Cimbali, *La Sardegna è in Italia? Pregiudizi sul regionalismo*, Bernardo Lux, Roma 1907; ÍDEM, *Per la Sardegna e il mezzogiorno d'Italia*, Tipografia de La Nuova Sardegna, Sàsser 1913. Per les cites, vegeu el primer volum d'aquesta nota.

Giuseppe, germà menor d'Eudardo, era jurista, filosof i escriptor. Ell també interessat en el dret internacional, gràcies al seu germà tingué repercussions en el panorama illenc, sobretot perquè interessat en el “dret dels pobles”. En realitat aquest intel·lectual fou un destacat propagandista d'aquestes idees, tant a Itàlia, on dirigí la revista *I Diritti dei Popoli* (1917-1920), com a nivell internacional⁸¹⁶. Com els Cimbali, també Gioele Solari, que ensenyà Filosofia del Dret just durant els cursos 1912-1915, es trobà a reflectir sobre la qüestió sarda. Aquest filosof espiritualista sostenia com la història de l'Illa fos caracteritzada per un endarreriment respecte al restant de la Península Italiana i del continent Europeu, i com la seva participació en la “unitat d'Itàlia” havia donat la possibilitat a l'Illa de poder entrar de ple dret en la contemporaneïtat⁸¹⁷.

Les posicions d'aquests intel·lectuals eren difoses entre els oficials sards, que en majoria acabaven de graduar-se en les universitats on aquests havien ensenyat. Per tant, malgrat no sigui una consideració ben subratllada en la historiografia sarda, sembla oportú considerar la importància d'aquestes idees en la formació, al front, de la voluntat de transformar la realitat illenca a través d'un canvi en la relació amb el continent. Aquesta voluntat es va concretar, sobretot entre els oficials i els intel·lectuals, en l'objectiu de l'autonomia. Com s'ha mostrat, aquesta era una reivindicació defensada, si bé d'una manera confusa, per uns sectors de la classe dirigent sarda a partir de l'endemà de la realització de la unitat italiana⁸¹⁸. A les acaballes del conflicte mundial, l'autonomia va ser teatralment reivindicada amb la publicació d'un opuscle al maig del 1918, publicació

⁸¹⁶ G. Cimbali, *Un'intesa scientifica internazionale per la dichiarazione dei diritti dei popoli*, Mantegazza, Roma 1915; ÍDEM, *Los derechos de los pueblos. De la anarquía internacional a la declaración de los derechos de los pueblos*, Talleres Artes Gráficas Henrich y C., Barcelona 1917 (la obra sortí en italià l'any 1920).

⁸¹⁷ Les reflexions de Solari sobre Sardenya es troben disperses en varies obres, per un exemple vegeu: G. Solari, *Il pensiero politico di Gio. Battista Tuveri (un moracomaco sardo del sec. XIX): discorso letto nell'Aula Magna della Regia Università di Cagliari il 15 novembre de 1914*, Tipografia Pietro Valdés, Càller 1915; ÍDEM, «Per la vita ei tempi di G. B. Tuveri», a: *Archivio Storico Sardo*, vol. XI (1915), pp. 33-151. Pel pensament de Solari, vegeu: A. Contu, *Questione sarda e filosofia del diritto in Gioele Solari. Con un saggio di Norberto Bobbio*, Torí, G. Giapichelli 1993. Per una síntesi en castellà, vegeu: J. C. Hernández González, *El pensamiento filosófico-jurídico de Gioele Solari*, tesi doctoral, Universitat Complutense de Madrid, 1992.

⁸¹⁸ L. Del Piano, *Le origini dell'idea autonomistica in Sardegna (1861-1914)*, Edizioni della Torre, Càller 1975.

amb la qual es fa començar oficialment la història d'aquest moviment. L'opuscle era *Per l'autonomia!*, obra escrita sota un pseudònim (Y.C.), però notòriament realitzada per Umberto Cao (1872-1959), un intel·lectual simpatitzant socialista que començava així la seva carrera de polític sardista⁸¹⁹. L'autor partia de la premissa que la guerra havia comportat per l'Illa «una decisiva revolució històrica», en la qual la «psicologia dels vençuts [els sards]» es transformà en «psicologia de lluitadors heroics», casi fent ressorgir l'esperit guerrer que fou «dels Shardanas» i «dels constructors de nurags». Gràcies al canvi, «aquesta estirp original i diferent» ha assumit una més alta consciència de la seva condició i d'aquella de la pròpia terra, que es pot rescatar únicament amb la «Autonomia», a la qual es pot arribar només a través d'un «Partit Autonomista Sard»⁸²⁰. No es tractava d'una publicació de la propaganda del *Alto Comando Militare*, com en el cas d'en Deffenu, sinó d'una lliure iniciativa, i, més important, va obtenir una llarga difusió. Sobre la proposta, llavors, es determinà un debat intens, en el qual pràcticament tots, i des de totes les posicions polítiques, es van voler implicar.

És evident com una part dels sards, que al començar la guerra tenien una confosa consciència de les seves motivacions, a poc a poc van donar un propi sentit a la tragèdia del conflicte. En el front, on els fills d'*Ichnusa* estaven units en un sol cos militar, on es trobaven a reproduir rituals, gestos i pautes típics de la cultura agropastoral, aquests soldats van trobar l'ocasió per demostrar de no ser pas inferiors als altres italians. És més, exponents d'un entorn rural, van provar d'ésser superiors en la guerra moderna i industrial, per acabar madurant l'idea que un canvi en les relacions amb Itàlia era la recompensació per llur sacrifici. Segons una opinió molt difosa, «la Brigada Sàsser fou

⁸¹⁹ YK (U. Cao), *Per l'autonomia!*, Càller, Topolitografia Meloni e Aitelli, 1918.

⁸²⁰ *ibidem*. L'opuscle ha estat imprès sense números de pàgines, per tant no s'indiquen. Els Shardana eren un dels anomenats Pobles del Mar que, a partir en particular d'una reflexió etimològica, l'indica com a pobladors/invasors de Sardenya al voltant del segle XV a.c. Encara avui, però, els coneixements sobre aquest poble són confosos, i donada aquesta situació recentment han sorgit a Sardenya algunes teories, molt debatudes i defensades per historiadors *amateur*, segons les quals aquest poble hauria construït un imperi mediterrani des de l'Illa de Sardenya. A propòsit, vegeu: L. Melis, *Shardana. I popoli del mare*, MTP, Mogoro 2002, on s'arriba fins a sostenir que els shardana utilitzessin un sistema de propulsió de les embarcacions basat en el magnetisme. Per una lectura crítica, malgrat des d'un punt de vista sardista, vegeu: R. Carta Raspi, *Storia della Sardegna op. Cit.*, pp. 120-179.

una Sardenya condensada dins de les breus límits d'un front de desplegament, però sublimada de totes les millors energies de la raça»⁸²¹, i la guerra fou com una gran escola per una gran part de pagesos i pastors que fins llavors havien viscut dintre d'un horitzó mental limitat a la seva *bidda*. Durant les nits de guàrdia, quan la sentinella notava algun moviment en la obscuritat, era necessari saber si es tractava d'un company d'armes o no. El sistema més comú eren una sèrie de consignes, òbviament en italià, però els sards no confiaven d'aquest sistema, perquè no dominaven gens la llengua. Per tant, en cas que un austríac es volgués fer passar per italià, temien de no detectar l'accent. Es veu que per comprovar si qui es movia en l'obscuritat era un enemic o un amic, la sentinella illenca deia *si ses italianu, faedda in sardu*, és a dir: si ets italià, parla en sard. Després la guerra, els militars de la *Brigata Sassari* ja imaginaven de formar part d'una nació.

La postguerra i el Partit Sard d'Acció

Els últims mesos de guerra van ser caracteritzats, a Sardenya com a bona part de les altres societats europees, pel difós malestar causat per la guerra. A tota l'Illa es van verificar manifestacions contra la pujada dels preus, l'escassetat de queviures, la prohibició d'exportar formatge, o la paralització de la Publica Administració, és a dir contra totes les conseqüències nefastes dels quatre anys de conflicte, durant els quals les comunicacions amb el continent es van veure seriosament afectades⁸²². La població havia patit per falta d'aliments, sobretot en els últims dos anys, i en diferents indrets es va arribar fins al saqueig de comerços o a l'assalt a cases de rics terratinents⁸²³. En aquest context, del qual tant els socialistes (PSI) com els catòlics (PPI) intentaven

⁸²¹ C. Bellieni (sense firma, en el text), «Per la Brigata Sassari» a: *La Voce dei Combattenti*, 27-VII-1919.

⁸²² La guerra submarina dels alemanys havia creat diverses dificultats durant els anys 1917 i 1918, quan començaren els atacs a vaixells mercantils i passatgers. L'episodi més colpidor fou l'enfonsament del *Tripoli*, un vaixell de vapor que operava en la línia entre el Laci i Sardenya, torpedinat la nit del 17 març de 1918 quan anava carregat, entre d'altres, de centenars de militars que tornaven al front. Els morts foren 288, i l'impacte fort sobretot perquè el fet es produí a poques milles de la costa sarda, els socorredors arribaren amb un considerable retard i perquè la nau escolta havia abandonat el *Tripoli* a causa del mal temps. Sobre d'aquesta qüestió, vegeu: E. Valsecchi, *L'affondamento del Tripoli*, Frilli, Gènova 2004.

⁸²³ G. Sotgiu, *Storia della Sardegna dalla Grande guerra al fascismo op. Cit.*, pp. 53-60.

infructuosament aprofitar, els veterans van adquirir, per l'aura mítica que s'havia creat al seu entorn, una gran importància. De fet, era solit posar-los a les capçaleres de les demostracions, com per fer desistir la tropa de complir els seus odres⁸²⁴. Igual que durant els aldarulls del 1906, qui hi participava estava a fora de qualsevol moviment polític o sindical.

Per aquesta raó, és important assenyalar com les protestes experimentaren una empenta durant el 1919-1920, quan la *Brigata Sassari*, en bona part no encara desmobilitzada, fou utilitzada per reprimir el protestes obreres a Torí. Aquí un dels líders era un altre sard, Antonio Gramsci, originari d'Ales, una *bidda* del Campidano⁸²⁵. La ironia és que mentre Gramsci, des de les columnes del periòdics socialistes *Avanti!* i *Ordine Nuovo*, sostenia el moviment obrer i apostava per endegar la revolució, a la *Brigata* li vingués ordenat de reprimir les manifestacions. Així que els sards es trobaren a jugar el paper tant de la amenaça a la pàtria com aquell de la seva salvaguarda. En una tal contingència el mateix Gramsci feia propaganda entre la tropa sarda (en sard), convençut de que s'havia d'explicar als pastors i camperols de l'Illa que els obrers eren uns aliats. A aquest propòsit, diu molt la conversa entre dos illencs, un militar i un obrer, aquest enviat per Gramsci a fer proselitisme entre la tropa:

[obrer] Que habéis venido a hacer a Turín? - [soldat] Hemos venido a disparar contra los señores que hacen huelga. - [obrer] Pero si no son los señores los que hacen huelga, son los obreros pobres. - [soldat] Aquí todos son señores: todos llevan cuello y corbata; ganan treinta

⁸²⁴ Sobre el paper d'aquestes formacions durant els anys després la fi de la I Guerra Mundial, vegeu: G. Melis, *I partiti operari in Sardegna dal 1918 al 1926*, pp. 169-242, a: L. Berlinguer (ed.) *op. cit.*, pp. 169-294; G. Pisu, *I cattolici e il partito popolare in Sardegna*, pp. 308-343, a: *ibidem*, pp. 297-448.

⁸²⁵ Tot i la dimensió nacional italiana i internacional del seu pensament, Gramsci igualment s'interessà a temes sards en els seus primers anys; durant aquests anys, com molts joves intel·lectuals sards de la seva generació, tenia com a mot *a mare sos continentales*, (al mar els continentals). Per la dimensió sarda del pensador, vegeu: A. Gramsci, G. Melis (ed) *Scritti sulla Sardegna*, Ilisso, Nuoro 2008; B. Maiorca (ed.), *Gramsci sardo. Antologia e bibliografia 1903-2006*, Tema, Càller 2007; G. Melis (ed.) *Gramsci e la questione sarda*, Edizioni della Torre, Càller 1975. Per una introducció al seu pensament, vegeu: M. Paladini Musitelli, *Introduzione a Gramsci*, Editori Laterza, Roma-Bari 1996. Per una biografia, vegeu: G. Fiori, *Vita de Antonio Gramsci*, Edicions 62, Barcelona 1968 (Ed. Original en italià: Editori Laterza, Bari 1966); A. Lepre, *Il prigioniero. Vita di Antonio Gramsci*, Editori Laterza, Roma-Bari 1998.

liras diarias. Yo conozco los pobres y sé cómo van vestidos; en Sassari hay muchos pobres; todos los jornaleros somos pobres y ganamos una lira y cincuenta al día. – [obrer] Pero si hago huelga con los demás ¿dispararás contra mí? El soldado reflexionó un poco y poniéndome una mano en el hombro dijo: – Mira, cuando hagas huelga con los demás, quédate en casa.

Dies després d'aquest episodi, la Brigada fou transferida, i Gramsci quedava arrestat⁸²⁶. Es desconeixen els efectes de la seva propagada, però els militars de la *Brigata*, en més que una ocasió, es van rebutjar de fer el paper de «àscari ferotges enviats pel Govern a atemorir» la població. Mentrestant, a l'Illa es van organitzar demostracions per preguntar el retorn dels militars⁸²⁷. La reivindicació fou el detonant perquè es formés com un front unitari, si bé molt precari, que tenia en la defensa dels interessos de l'Illa l'element de cohesió, i en la elevació mítica dels combatents i de la pàtria, ambigüament oscil·lant entre Sardenya i Itàlia, una mena de llenguatge comú. En aquest context, el repte per les velles forces polítiques era com gestionar el nou escenari que la massa de soldats i aquesta nova percepció de la política havien creat.

El problema era que, com hem vist abans, la Gran Guerra havia canviat, sobretot entre els soldats però també en part entre els civils, la manera d'entendre si mateixos. En altres paraules, s'havia endegat una revolució antropològica que, capgirant tota una sèrie d'estereotips, projectava sobre el sard una imatge diferent, ara positiva. Era la imatge no d'un poble endarrerit, sinó d'un poble víctima d'injustícies, i però en grau de rescatar-se. Casi la totalitat dels polítics i intel·lectuals d'abans de la guerra, tot i lamentar el patiment d'algunes injustícies, no consideraven Sardenya capaç de resoldre els seus problemes sense l'ajuda del continent, desconfiaven bastant en les capacitats dels sards per poder gestionar l'Illa, i mantenien un discurs polític conservador i paternalista. Els pastors, camperols i obrers, després la prova de la guerra, es veien capaços d'assumir el paper de protagonistes en la gestió del poder – com una avantguarda de tot el poble illenc – i van treballar per donar vida a un moviment que representés aquestes instàncies⁸²⁸.

⁸²⁶ G. Fiori *op. Cit.*, p. 145-146.

⁸²⁷ S. Sechi *op. Cit.*, pp. 181-182. Per la cita, vegeu: C. Bellieni, «Sciogliete la Brigata Sassari. Lettera aperta a S.E. Ivano Bonomi» a: *La Voce*, 11-IV-1920. L'autor havia ja protestat en contra de l'ús de la *Brigata* com a força repressiva, vegeu: ÍDEM, «Per la Brigata Sassari» *op. Cit.*

⁸²⁸ C. Bellieni (no signat), «Il partito dei combattenti» a: *La Voce dei Combattenti*, 26-IV-1919; ÍDEM,

Essencialment es tractava de la ruptura del mecanisme de confiança cap a la vella classe dirigent, tant liberal com democràtica, un fet general a tot Itàlia. Però fou principalment en el context illenc que aquesta situació portà a conseqüències originals, amb els “intrèpids sards de la Brigada” que s'organitzaren amb la idea de desplaçar la classe dirigent local. Així pren vida el *Partito Sardo d'Azione* (Partit Sard d'Acció, PSd'A), la primera expressió del sardisme. La formació duia com a símbol la mateixa bandera sarda brodada amb una franja negra, signe de dol pels morts i per les condicions de l'Illa. La identificació entre Illa, Brigada, veterans i partit polític era aclaparadora, tant que els militants no es referien a aquest nou partit amb el seu nom, al contrari li deien *Partidu Sardu*, car els altres eren els italians.

La formació d'aquest partit és un procés que ocupa els anys 1918-1921, complicat encara més per la endèmica rivalitat entre Sàsser i Càller, que en el fons era també una rivalitat entre grups dirigents⁸²⁹. Els seus orígens remunten a *L'Associazione dei Reduci dalla Trincea* (Associació dels veterans de trinxera), fundada a Sàsser el 18 de novembre de 1918 pel Tinent Arnaldo Satta Branca (1893-1980). Aquest era el fill de Pietro Satta Branca, antic alcalde, fundador del principal diari del nord de l'Illa (*La Nuova Sardegna*) i exponent d'aquella burgesia sasseresesa de tendències republicanes i

---

«Il nostro e i vecchi partiti», a: *ibidem*, 11-VI-1919.

⁸²⁹ El procés de formació del moviment Autonomista sard ha estat abundantment investigat i reconstruït. A la fi de la Segona Guerra Mundial es va afirmar una visió massa influenciada per les memòries dels protagonistes que, essent en bona part pòstuma, era determinada pels interessos propagandístics o de lluita política del moment; en són exemples les obres d'alguns dels més destacats dirigents d'aquest moviment, que intenten presentar el sardisme com una força rotundament antifeixista: E. Lussu, «La Brigata Sassari e il Partito Sardo d'Azione», a: *Il Ponte*, a. VII (1951) núm. 9-10, pp. 1076-1084; ÍDEM, *Marcia su Roma e dintorni. Fascismo visto da vicino*, Critica, Paris 1933. Al contrari, altres memòries evidencien la continuïtat i entesa entre feixistes i sardistes, com ara: P. Pili, *Grande cronaca, minima storia*, Società Editrice Italiana, Càller 1946. A partir de la meitat dels anys seixanta, però, es van realitzar obres més objectives que intentaven desvincular-se de la visió maniquea construïda a partir de la discriminant feixisme-antifeixisme, restituint una imatge més fidel de la formació del sardisme i de les seves relacions ambigües amb el moviment de Mussolini: L. Nieddu, *Origini del fascismo in Sardegna*, Editrice Sarda Fossataro, Càller 1964; ÍDEM, *Dal combattentismo al fascismo in Sardegna*, Vangelista, Milà 1979; E. Tognotti, *L'esperienza democratica del combattentismo nel mezzogiorno. Il movimento degli ex-combattenti e il Partito Sardo d'Azione a Sassari (1918-1924)*, Edizioni della Torre, Càller 1983; S. Sechi *Dopoguerra e fascismo in Sardegna op. Cit.*

democràtiques⁸³⁰. L'associació, en un principi, pretenia assistir els veterans a tornar a la vida civil, en el sentit que volia «organitzar la vida econòmica de les masses dels combatents», i en pocs mesos es transformaria en la secció illenca de l'*Associazione Nazionale Combattenti*⁸³¹. En l'àmbit nacional pretenia reunir tots els veterans amb finalitats assistencials, amb l'intent d'enquadrar-ne l'acció en temps de pau i sostreure, d'aquesta manera, proselitisme en camp socialista. D'aquesta manera l'ANC es denotaria com “força conservadora”.

A Sardenya, en part com en el sud italià, la situació era diferent, donada la falta d'un fort moviment socialista, i l'ANC representà per molts la primera ocasió de moderna mobilització política. Ja durant el segon congrés de la sucursal sarda, celebrat a Nuoro el 25 de maig de 1919, els veterans sards demostraren la voluntat d'influir en la vida política, desvinculant-se de la protecció que alguns polítics esperaven mantenir sobre ells. Liderats pels oficials de la *Brigata*, és a dir per la mitjana i petita burgesia urbana i rural (entenem a la rebaixa, respecte a un patró català, l'efectiva riquesa d'aquests), i per alguns joves intel·lectuals que havien fet les primers experiències en la revista romana *Volontà*, aviat els veterans sards van donar vida a un moviment polític. Aqueix era caracteritzat pel voluntarisme i la propensió per l'acció directa, mentre els veterans proclamaven desconfiança cap al parlamentarisme liberal i aquella que definien “vella política”, que havia tractat Sardenya com una reserva de vots⁸³². Sense cap experiència, la seva acció seguia patrons assumits durant l'experiència bèl·lica, mentre l'ideari polític era inspirat a un cert socialisme rural amb matisos de sindicalisme revolucionari, guarnit per una retòrica anticolonial que serà un dels *leitmotiv* del sardisme. Cal notar com,

⁸³⁰ S. Cubeddu, *Sardisti. Viaggio nel Partito Sardo d'Azione tra cronaca e storia*, EDES, Càller 1993, vol. I, pp. 494-495; Per la família Satta Branca i el seu paper en la vida política de Sàsser, vegeu: M. Brigaglia, *La classe dirigente a Sassari da Giolitti a Mussolini op. Cit.*, p. 62 et pàssim.

⁸³¹ S. Cubeddu *op. Cit.*, p.497-498.

⁸³² Per un testimoni directe dels primers anys de vida de l'ANC, vegeu: C. Bellieni «l'Associazione dei Combattenti» a: *La Critica Politica*, a. IV (1924), fasc. VII, pp. 301-315. Per la formació de la secció sarda, vegeu: F. Manconi, G. Melis, «L'organizzazione degli ex-combattenti nel primo dopoguerra in Sardegna» a: *Archivio storico del movimento operaio, contadino e autonomistico*, núm. 8-10 (1977), pp. 325-352; S. Sechi, *Dopoguerra e fascismo in Sardegna op. cit* pp. 42-79. Pel context italià, vegeu: G. Sabbatucci, *I combattenti nel primo dopoguerra*, Editori Laterza, Roma-Bari 1974.

entre d'altres coses, el mateix Gramsci és considerat entre els primers a parlar de descolonització. No se sap fins a quin punt les seves reflexions hagin pogut influir sobre els sardistes, segurament és important indicar com pensador, sard de l'interior, reflectia sobre aquests temes⁸³³.

Umberto Cao, qui havia difós la proposta de la autonomia a finals del conflicte, deia en el seu opuscle: «nosaltres que vam ser entre els alliberadors i entre els conqueridors no volem que la nostra terra aparegui encara com una terra de conquesta»⁸³⁴. En altres paraules, els sardistes eren part d'aquella generació que havia fet la guerra, i que llavors, a tota Itàlia, pretenia entrar en la política. Els veterans, però, a la dialèctica parlamentària preferien l'acció directa – cosa que no exclouia un eventual ús de la violència – i no perseguien solament posicionar mantenint com objectiu no el posicionament d'algun representant en les institucions, sinó l'assalt a la democràcia parlamentària, la conquesta de l'Estat i la revolució, entesa com a panegíric contra tots els problemes⁸³⁵. L'horitzó era fonamentalment “agropastoral”, en conseqüència els sardistes rebutjaven tant la lluita entre les classes socials com el capitalisme. Aquests eren elements considerats externs i imposats des del “continent”, al contrari apostaven per una societat inspirada a la cooperació entre els treballadors; i parlaven, tot i que amb una certa confusió, de república, autonomia, federalisme, renovació de l'Estat italià o, en cas contrari, separació. Però el fet que més escau destacar d'aquest moviment és el lligam entre líders i seguidors, cimentat durant els anys de la guerra amb aquella particular relació que s'havia instaurat entre oficials i soldats, i que havia creat una certa solidaritat entre mitjana burgesia i masses rurals⁸³⁶.

Tot i els conflictes al seu interior, el moviment anava madurant la idea que la resolució dels problemes de Sardenya depenia d'un canvi en les relacions amb el Regne d'Itàlia.

⁸³³ Per aquestes reflexions, vegeu: A. Gramsci «La guerra delle colonie», a: *L'Ordine Nuovo* (diari), 7-VI-1919, ara a: ÍDEM, *L'Ordine Nuovo. 1919-1920*, Einaudi, Torí 1955, pp. 240-241; A. Lepre *op. Cit.*, p. 27.

⁸³⁴ YC (Umberto Cao) *op. Cit.*

⁸³⁵ E. Gentile, *Le origini dell'ideologia fascista*, Il Mulino, Bolonya 1975, pp. 111-151.

⁸³⁶ M. Pira, *La Rivolta dell'oggetto op. Cit.* pp. 265-268.

Per obtenir això, calia primer substituir una classe dirigent considerada escassament i corrupta, devota al compromís, a la utilització de clienteleles polítiques i al frau electoral. Les possibilitats d'actuar en aquesta direcció residien en la creença que, durant els mesos d'exili al front, els sards havien desenvolupat la idea de fer part d'una unitat més amplia de la seva *bidda*, i que aquest factor havia de ser la base per la nova política. Parafrasejant la metàfora marxista de la conscienciació de classe, pels dirigents sardistes els soldats havien madurat una “identitat nacional” moderna, més sarda que italiana. Eren els mateixos a fer afirmacions similars, aparegudes en el primer numero del periòdic del moviment, *La Voce dei Combattenti*, en un article molt significatiu titulat “Per Sardenya”:

Germans, nosaltres vam conèixer el que era la pàtria quan vam fer l'assalt, l'emboscada, la incursió en les sagnoses terres del Carso. [...].

Germans, amb el martiri de la guerra nosaltres vam fer Sardenya. Sardenya era una gran terra, però sense anima i sense veu. Ara és cosa viva, una col·lectivitat una mica orgullosa, un xic bufada de gloria guerrera que domina els pobres espadats de muntanya dels eslaus, on hi han grups de barraques encara més misèrrimes que aquelles de Barbagia i Ollastra. És una col·lectivitat un xic bufada i orgullosa, que però ha fet callar en els ànims dels seus components l'amor per la llar maternal per donar veu a un amor més gran que supera els confins del poble i s'escampa a tota la terra precintada pel mar [és a dir Sardenya.]

Els exiliats han apropiat totes les llars, en van fer una gran i lluminosa en la nostàlgia del record.

Així viu Sardenya [...] on els soldats de la Brigada acampan.

Però aquí [a Sardenya, *nda.*] la nostra terra encara es troba sense campanars, amb les llars separades per milles de camí, sense carreteres, sense afectes que uneixin ⁸³⁷.

Aquest naixent moviment polític des dels principis parla amb lèxic que, tot i reciclant paraules claus del segle passat com “Nació”, “Sardenya”, “autonomia” i “renaixement”, llavors resultava com nou a bona part dels sards. El seu èxit era sobretot entre els sectors que no estaven alfabetitzats o no vivien en un medi urbanitzat, i que doncs no van participar, com a espectadors, a la eclosió sardista de la cultura illenca del segle XIX. Sobre els mètodes d'emplenar en el fer política, però, les dues seccions principals de l'ANC, Càller i Sàsser, es van dividir des del principi. Motiu de debat era la proposta

⁸³⁷ C. Bellieni (article no signat), «Per la Sardegna» a: *La Voce dei Combattenti*, 13-III-1919.

de fundar un partit, el *Partito Sardo d'Azione*, com a organització política dels veterans. Mentre Càller – on es distingien els líders populars Emilio Lussu (1890-1975)⁸³⁸ i Lionello de Lisi (1885-1957)⁸³⁹ – era contrària, al revés Sàsser – des d'on Luigi Battista Puggioni (1883-1958)⁸⁴⁰ i Camillo Bellieni establien l'ideari del moviment – era a favor. A partir d'aquest debat es va definir una primera ambivalència en el partit, entre Bellieni, refinat ideòleg i convençut de la eficàcia de la democràcia burgès-parlamentària, i Lussu, més propens a l'acció revolucionària i confusament socialista.

Emilio Lussu era originari d'Armungia, un petit centre rural als peus de les muntanyes centrals. Membre de la elit local, era fill d'un propietari terrer, llavors va cursar estudis de dret a Càller, on es va llicenciar en dret l'any 1915. Era un dels estudiants calleresos que manifestaren, des d'un òptica democràtica i *mazzininana*, per l'entrada en guerra, ans segons quant explicat per ell mateix passà directament de defensar la tesi de llicenciatura a manifestar en el carrers de Càller. Coherentment amb a aquesta implicació, Lussu fou voluntari al front, on combatí en la Brigada Sàsser per tota la durada del conflicte. En aquesta experiència, on es va guanyar per mèrits el grau de capità, es va consagrar com a figura carismàtica, en bona part perquè, segons testimonis, compartia els mateixos riscos de la tropa en compte de comandar-la des d'una posició segura (demostrant així de ser *homine balente*), un fet que li aplanà el camí per esdevenir líder incontestable del PSd'A⁸⁴¹. Paradoxalment era molt contrari al partit, perquè pensava hauria pogut fàcilment caure en les mans de la vella classe política, proposant l'acció directa, segons unes idees vagament derivades del sindicalisme revolucionari.

⁸³⁸ Sobre Lussu la bibliografia és extensa, per una biografia vegeu: M. Addis Saba, *Emilio Lussu (1919-1926)*, EDES, Càller 1977; G. Fiori, *Il cavaliere dei rossomori. Vita di Emilio Lussu*, Einaudi, Torí 1985.

⁸³⁹ Sobre De Lisi, expert en neuropatologia, les informacions biogràfiques són escasses, vegeu: C. Fazio, «Lionello de Lisi» a: *Rivista sperimentale di freniatria*, vol. 82 (1958) fasc. 1, pp 258-264; E. Medea, «Profili di illustri medici scomparsi: Lionello de Lisi» a: *Archivio di psicologia, neurologia e psichiatria*, a. XXVII (1966), fasc.1, pp. 6-8;

⁸⁴⁰ Sobre Puggioni, vegeu: L. Nieddu, *Luigi Battista Puggioni e il Psd'A*, Editrice Sarda Fossataro, Càller 1962.

⁸⁴¹ C. Bellieni, *Emilio Lussu op. Cit.*, pp. 20-51; testimonis de Antonio Aisoni a: G. Fois *op. Cit.* pp. 409-411; testimonis de Salvatore Ollargiu, p. 389 a: G. Fois *ibidem*, pp. 387-392.

Lussu, que des del punt de vista polític anirà evolucionant durant tota la seva existència, en aquells anys estava pendent de les actuacions de Gabriele d'Annunzio. *Il vate*, ben decidit a fer de protagonista de la política italiana, aprofitant de la decepció que la Pau de Paris havia comportat per les expectatives italianes, va ocupar amb un grup de veterans la ciutat de Fiume, en l'Ístria iugoslava. Itàlia havia entrat en guerra amb la pretensió d'annexionar-se el Friül-Venècia-Júlia, el Trentino-Tirol del Sud, Ístria i meitat de Dalmàcia, a més d'aspirar a alguna part dels dominis colonials alemanys. Tanmateix, el joc diplomàtic, va fer que al President estatunidenc Woodrow Wilson se li deixessin aplicar els seu 12 punts casi exclusivament a Itàlia⁸⁴². Aquesta frustració generarà una onada d'indignació, sobretot entre els nacionalistes, que tindrà important efectes en la lluita política, a partir de l'acció de D'Annunzio. L'acció havia començat quan un grup d'oficial dels *Granatieri di Sardegna* – un cos no format exclusivament per sards – s'havia adreçat a ell per respondre a l'ofensa que representava la renúncia a la ciutat. Llavors *il vate*, encapçalant els seus *legionaris* – obvia referència al republicanisme i a Roma – marxava sobre Fiume. El iterat italià, que en un primer moment esperava annexionar la ciutat al Regne d'Itàlia, davant del rebuig d'aquest convertí el cop de mà en un experiment institucional, que amenaçava l'estabilitat tant de Itàlia com dels equilibris geopolítics en l'adriàtic. La *Reggenza del Carnaro* – així s'anomenava el nou estat proclamat al setembre de 1920 a Fiume – havia en pocs temps evolucionat des d'un cop de mà nacionalista, cap a un intent de «prospectar als “homes nous” sortits del sofriment de la guerra una solució orgànica [...], en grau de resoldre les seves inquietuds, les seves aspectives de regeneració polític-social»⁸⁴³. d'innovació institucional. L'experiència era presentada com el primer pas per renovar Itàlia, i

⁸⁴² Sobre les negociacions de pau a Paris, vegeu: R. Albrecht-Carrié, *Italy at Paris Peace Conference*, Columbia University Press, Nova York 1938; A. J. Mayer, *Politics and Diplomacy of Peacemaking. Containment and Counterrevolution at Versailles 1918-1919*, Weindefeld and Nicholson, Londres 1968; A. Torre, *Versailles. Storia della conferenza della pace*, Istituto Studi di Politica Internazionale, Milà 1939. Per una síntesi recent, vegeu: N. Tranfaglia, *La Prima guerra mondiale e il fascismo*, pp. 131-146, a. G. Galasso (ed.), *Storia d'Italia*, vol. XXII, Unione Tipografico-Editrice Torinese, Torí 1995.

⁸⁴³ R. De Felice, *D'Annunzio politico. 1918-1938*, Laterza. Roma-Bari 1978, p. 110.

D'Annunzio assumí el títol de *duce*, altra clara referència al mite llatí⁸⁴⁴.

La constitució de la *Reggenza*, redactada en bona part per Alceste de Ambris (1874-1934), probablement el major exponent del sindicalisme revolucionari italià, era anomenada *Carta del Carnaro*. El document, a banda d'establir una república corporativista, es decantava per una sistema de govern autonòmic basat en l'ajuntament. Els protagonistes de l'aventura de Fiume volien també, en una homònima lliga, «reagrupar sota un únic feix compacte les forces esparses de tots els oprimits de la terra: pobles, nacions, races etc.», per poder «combatre i guanyar els organismes opressors i imperialistes». Una tal associació de minories nacionals – pensada com un contrapoder a la Societat de les Nacions – hauria tingut que incloure diverses realitats, entre les quals destacaven els «catalans», els «maltesos», les «Hawaii», i fins i tot els «xinesos de Califòrnia» i els «negres d'Amèrica»⁸⁴⁵. Malgrat aquestes declaracions, segons explica l'historiador Giovanni Cattini, en el medi catalanista la figura de D'Annunzio suscitava passions contradictòries, generant el rebuig de figures com Antoni Rovira i Virgili, i l'entusiasme d'un Eugeni d'Ors o encara dels nacionalistes radicals. Existien, a més, contactes per començar una relació comercial Fiume-Catalunya, darrera de la qual hi eren Joan Esterlich i Francesc Cambó, però l'interès en les aventures de *il vate* no va anar més enllà⁸⁴⁶.

⁸⁴⁴ Sobre la experiència de Fiume, en general vegeu: *ibídem*, pp. 3-140; F. Gerra, *L'impresa di Fiume*, Longanesi, Milà 1974-1975 (dos volums); M. A. Ledeen, *The First Duce. D'Annunzio at Fiume*, Johns Hopkins University Press, Londres 1977. Per una història general d'aquestes terres de la frontera oriental italiana, vegeu: M. Cuzzi, G. Rumici, R. Spazzali, *Istria, Quarnero, Dalmazia. Storia di una regione contesa dal 1796 alla fine del XX secolo*, Libreria Editrice Goeriziana, Gorizia 2009 (per l'ocupació de Fiume, pp. 127-159).

⁸⁴⁵ L. Kochnitzcky, *Progetto di costituzione della Lega di Fiume*, a: R. De Felice, (ed.), *La carta del Carnaro nei testi de Alceste de Ambris e Gabriele d'Annunzio*, Il Mulino, Bolonya 1973, p. 113-116; ÍDEM, *D'annunzio politico op. Cit.*, pp. 105-140, i 227-254 pel text; L. Nieddu, *Dal combattentismo al Fascismo in Sardegna op. Cit.*, pp. 111-112. La importància de l'experiència de Fiume per la formació tant del feixisme com del nazisme, ha estat suggerida fins de primerenques anàlisis de la relació entre Mussolini i Hitler: E. Wiskeman, *L'asse Roma-Berlino*, Cremona Nuova, Cremona 1955, p. 10 (ed. Original en anglés: Oxford University Press 1949).

⁸⁴⁶ G. Cattini, *L'edat de la violència i els nous nacionalismes* a: R. Arnabat, A. Gavalda (eds.), *Projectes nacionals, identitats i relacions Catalunya-Espanya. Homenatge al doctor Pere Anguera*, vol. II, Editorial Afers, Catarroja-Barcelona 2012, pp. 115-129; ÍDEM, *La eclosión de los nuevos nacionalismos radicales en la postguerra europea: la influencia del fiumismo y del neograibaldinismo en el nacionalismo radical catalan*, a: A. Barrio Alonso, J. de Hoyos Puente, R. Saavedra Arias (eds) *Nuevos horizontes del pasado: cultura, políticas, identidades y formas de*

El autonomistes sards, tot i que D'Annunzio i De Ambris no parlaven de l'Illa mediterrània, es veien representats en aquesta lliga de pobles oprimits. A més a més, en la qüestió de Fiume estava implicat també Paolo Orano, que en aquells moments flirtava amb el naixent sardisme, i per no equivocar-se, també amb el feixisme, nascut tot just l'any 1919. Per seguir el raonament de l'historiador Renzo De Felice, llavors la constitució de D'Annunzio semblava poder proposar una alternativa revolucionària, que no era ni bolxevic ni democràtic-burgès. Per totes aquests raons Lussu, i el sector dels veterans sards que ell liderava, es trobaven a l'espera de les vicissituds de Fiume, en l'esperança que aquell fos el primer pas per una revolució nacional. Aquesta línia s'havia imposat al III Congrés dels Veterans Sards (8-9 agost de 1920), en el qual, en un període caracteritzat per unes lluites socials de camperols i obrers, l'antic oficial de la brigada havia aconseguit fer aprovar un programa molt influenciat per la *Carta del Carnaro*. En aquest es parlava d'una acció revolucionària, finalitzada a construir un Estat en les mans dels “productors”⁸⁴⁷. Gairebé un més després, al setembre de 1920, els obrers del nord Itàlia començaven un moviment d'ocupació de les indústries, en el qual Gramsci tenia una certa importància. Tot deixava pensar en la premissa a la instauració d'una república soviètica, tant que les autoritats italianes temien donés un bon motiu al mateix D'Annunzio per poder estendre la seva acció de Fiume a Itàlia, posant-se al capdavant d'una reacció antisocialista⁸⁴⁸. Lussu, que no nodria gens simpatia pel poeta, potser per la seva aventura sarda de fa quaranta anys, es quedava a l'espera, com bona part dels que tramaven contra el règim monàrquic liberal. Fou després la fi de l'experiment de Fiume, el fracàs dels plans insurreccionals de D'Annunzio, i la solució del contenciós entre Regne d'Itàlia i el Regne dels Serbs, Croats i Eslovacs, que la secció de la ANC de Càller es va decantar per la constitució d'un partit polític.

---

representación, Editorial de la Universidad de Cantàbria, 2011, pp. 131-143.

⁸⁴⁷ M. Addis Saba *op. Cit.*, pp. 41-48. Pel programa de la ANC sarda, vegeu: S. Cubeddu, *Sardisti. Viaggio nel Partito Sardo d'Azione tra cronaca e storia*, vol. I, Editrice Democratica Sarda, Càller, pp. 505-514.

⁸⁴⁸ P. Spriano, *l'occupazione delle fabbriche. Settembre 1920*, Einaudi, Torí 1968, pp. 162-163. En l'apèndix és reproduïx un document en el qual el prefecte de Pisa comunicava al Ministeri de l'Interior indicis sobre aquest pla de d'Annunzio.

A Sàsser va emergir com personalitat més important Camillo Bellieni. Mentre encara era un estudiant fou cridat al front, i en la postguerra, condecorat més que un cop, terminarà la carrera llicenciant-se en dret a Sàsser, i després en filosofia a Roma. Malgrat el carisma de Lussu li hagi tret un cert protagonisme, és considerat en aquesta fase com el principal ideòleg del moviment i un dels més actius publicistes (no és un cas si fins ara ja s'han fet servir alguns dels seus textos)⁸⁴⁹. La seva visió de la problemàtica sarda apareixia ja ben formada en aquells anys – a diferència de Lussu que sembla encara explorar el terrenys de la ideologia i de la política – i demostra des de principis tenir un ampli respir. Bellieni interpretava la transformació autonomista de l'Illa com part d'un procés comú al Mediterrani occidental, i sostenia que la lluita dels sards era un dels «focus de la revolta ideal Llatina». A «la gent sarda» responien els moviments de «Catalunya i Provença, abundants d'obres fervoroses» i «Sicília». Però aquest no impedia, en les idees de Bellieni, que també pugues respondre «la mare Itàlia, dins del qual pit madura un nou renaixement», i de fet buscarà sempre un ligam amb l'escenari polític italià⁸⁵⁰.

Bellieni no es definia un nacionalista, però naturalment el focus del seu interès era “el poble sard” i no “el poble italià”, amb els seus problemes històrics. Durant el segon congrés regional del Partit (29 de gener de 1922), per exemple, acabava el seu discurs oficial dient: «el nostre autonomisme és preparació a l'internacionalisme, entès no com simple abatiment de fronteres en nom d'un abstracte humanitarisme, sinó com un acord d'interessos per la creació d'una forma estatal que superi les actuals divisions nacionals»; i contextualitzava la realitat sarda en una dimensió que implicava tot «el nostre Mediterrani Occidental [...] impregnat per aquest fremit de vida nova»⁸⁵¹. Per realitzar els objectius del moviment, Bellieni pensava necessària la formació d'un partit

⁸⁴⁹ A hores d'ara falta una biografia de Bellieni, tanmateix es poden consultar: L. Del Piano, F. Atzeni *op. Cit.*; L. Nieddu, (ed.), *Camillo Bellieni op. Cit.*,

⁸⁵⁰ Es tracta d'unes paraules que Bellieni pronuncia durant el II congrés del PSd'A el 28/01/1922, i reproduïdes a: L. Nieddu, *Dal combattentismo al fascismo in Sardegna op. Cit.*, p. 169.

⁸⁵¹ *La relazione di C. Bellieni*, p. 541, a: S. Cubeddu (ed.) *op. Cit.*, vol. I, pp. 532-541.

polític sard. Aquest hauria de ser el primer pas cap a la construcció d'un Partit d'Acció Italià, inspirat fortament en els ideals de Giuseppe Mazzini i que es proposava realitzar (i actualitzar) el programa de revolució popular i nacional que aquest no aconseguí dur a terme⁸⁵². Un moviment de tipus *neomazzinià*, votat a la transformació de tot el conjunt de l'Estat italià. I sobretot, un partit a base i inspiració camperola i “meridionalista”, és a dir que manllevava conceptes propis dels pensadors de la *questió meridional*, en particular de l'historiador Gaetano Salvemini (1873-1957). Segons les reflexions d'aquest intel·lectual, els problemes de la meitat sud del país derivaven del fet que els Governos, des de la unificació d'Itàlia, havien actuat exclusivament en favor d'industrials i obrers del nord. Mentrestant al migdia protegien els interessos dels grans terratinents, sense curar-se de les condicions dels camperols⁸⁵³. La corrent sardista que es desenvolupa al voltant de Bellieni, en aquests anys és en gran part deutora del pensament de Salvemini, que ja a finals del segle XIX sostenia un socialisme fundat en la aliança d'obriers i camperols, en grau de transformar el Regne d'Itàlia en una república federal i popular, un tema que fou central també en les reflexions d'un altre sard, Gramsci.

Diferències ideològiques a part, el factor que aplegava aquestes dues principals corrents del sardisme era – més enllà de la comú experiència bèl·lica – la remodelació del lligam amb Itàlia i el republicanisme. En aquells anys, la fórmula semblava representar una panacea alternativa a l'exemple soviètic, no només a Sardenya, sinó tant a Còrsega com a Catalunya⁸⁵⁴. Els termes d'aquesta remodelació gravitaven a l'entorn del concepte

⁸⁵² El tema de la incompleta revolució nacional-popular fou plantejat per Giuseppe Mazzini, i ha ocupat un paper central en la reflexió de Gramsci, com ja s'ha dit en altres punts d'aquesta tesi. Per il Partito d'Azione, vegeu: F. della Peruta, *Mazzini e i rivoluzionari italiani. Il Partito d'Azione. 1830-1845*, Feltrinelli, Milà 1974; G. de Luna, *Storia del Partito d'Azione*, UTET, Torí 2006; E. Lussu, *Sul Partito d'Azione e gli altri. Note critiche*, Ugo Mursia & C., Milà 1968.

⁸⁵³ Pel pensament de Salvemini sobre la *questió meridional*, vegeu: G. Salvemini, *Scritti sulla questione meridionale (1896-1955)*, Einaudi, Torí 1955; ÍDEM, *Movimento socialista e questione meridionale*, Feltrinelli, Milà 1973.

⁸⁵⁴ A Còrsega, com es veurà en el proper apartat, va sorgir la demanda per una autonomia en els anys de la guerra mundial. Còrsega. Per Catalunya en aquells anys era l'experiència de la Mancomunitat a representar aquest canvi en l'encaix amb Espanya, vegeu: E. Ucelay Da-Cal, *La Diputació i la Mancomunitat. 1914-1923*, a: B. De Riquer (ed.), *Història de la Diputació de Barcelona*, vol. II, Diputació de Barcelona, Barcelona 1987, pp. 36-214.

d'autonomia, que com s'ha vist fou proposada a finals del conflicte per Umberto Cao, i nodrida en bona part amb les idees de renovació econòmica i fiscal (fi del proteccionisme i competència regional en matèria de fiscalitat) ja plantejades per Attilio Deffenu abans de 1914⁸⁵⁵. No tots els sardistes, però, apostaven per una renovació de l'Estat italià, i ja des del principi va emergir un corrent separatista, que individuava en la autonomia un pas previ a la formació d'un estat independent. A plantejar oficialment aquesta qüestió fou Egidio Pilia (1888-1938), que en un opuscle de 1920, a diferència de Cao o Bellieni, impostava la problemàtica Sardenya-Itàlia com una contrast de civilitat, història, llengua i, en definitiva, identificació nacional. Per Pilia, l'Illa havia sempre estat governada, fins al 1847, per una regim autònom, gràcies al qual s'havia conservat «el caràcter primigeni de la raça sarda [...] davant de la prepotència dels invasors, davant de l'amenaça del bàrbars que s'escampen al seu voltant [...], davant de la força dels aragonesos, davant de l'explotació dels piemontesos i dels italians». Manllevant material des de l'antropologia finisecular i des de les reflexions de Paolo Orano – com ara l'aïllament, l'origen africana dels sards i les característiques psicosomàtiques que se'n feien derivar – Pilia justificava la futura independència de l'Illa, transformant aquest elements, fins llavors llegits com negatius, en positius. Pilia – que en això va tenir epígons als nostres dies – va arribà a parlar de sards com els darrers descendents del habitants d'Atlàntida⁸⁵⁶.

Malgrat aquestes discriminants (autonomisme-separatisme, acció parlamentaria-acció directa) els sardistes demostraren tenir dos importants punts en comú: la voluntat de lligar el moviment als d'altres similars arreu del Mediterrani i d'Europa, i la lectura de la

⁸⁵⁵ S. Sechi *op. Cit.*, pp. 189-196.

⁸⁵⁶ E. Pilia, *L'autonomia sarda. Basi. Limiti e forme*, Tipografia Melis Schirru, Càller 1920 (per les cites: pp. 4-6). Sobre Pilia, vegeu: S. Sechi *op. Cit.*, pp. 205-210. L'idea que Atlàntida sigui en realitat l'actual Sardenya ha estat recentment plantejada en connexió a la hipòtesi que les Columnes d'Heracli, en un primer moment, no eren l'Estret de Gibraltar, sinó el Canal de Sicília o l'Estret de Messina. D'aquesta manera, el continent mitològic – primera terra ferma després la frontera representada per les Columnes – hauria estat Sardenya (o Còrsega? O les dues Illes juntes?). Per a més indicacions, vegeu: a: S. Frau, *Le Colonne d'Ercole: un Incesta. Come, quando e perchè la frontiera di Herakles/Milqart, Dio dell'Occidente, slittò per sempre a Gibilterra*, Nur Meon, Roma 2002. F. Frongia, *Le torri di Atlantide. Identità e suggestioni preistoriche della Sardegna*, Il Maestrale, Càller 2012.

pròpia condició com part d'una problemàtica que afectava tot el continent. La mateixa expectativa en l'experiència de Fiume n'és una demostració, i aquesta visió, ben viva fins als nostres dies, es reflectia en el treball suara citat de Pilia o en les paraules de Bellieni al segon congrés del partit. L'element que més destaca és que es tractava – llavors – d'un nacionalisme no encongit, al contrari obert als altres moviments similars que l'envoltaven. En aquests sentit és important la proposta d'una federació mediterrània, patrocinada per Luigi Battista Puggioni. Aquest era u exponent lligat al grup sasserès, i parlava d'un subjecte polític construït a l'entorn de l'eix Sardenya-Catalunya⁸⁵⁷. La federació era pensada com a un instrument per endegar una mena de renaixement generalitzat dels pobles oprimits, i demostra clarament la importància que els primers sardistes donaven a la dinàmica catalana, en la qual veien un exemple i des de la qual, però, s'esperaven una certa col·laboració. A aquest propòsit Puggioni, en un article, escrivia:

Germans catalans, vosaltres desitgeu que sigui reconeguda autonomia de vida espiritual, econòmica, política, als que viuen en l'antiga i gloriosa terra de Catalunya i de les Balears...voleu una lliure afirmació de la civilització catalana en el món. També nosaltres...somniem amb una Sardenya renascuda en la seva dignitat plena...nosaltres també volem un pensament sard, una anima sarda, una vida sarda...que participi en la composició de la gran harmonia de la nova civilització mediterrània...els autonomistes de Sardenya miren amb amor Catalunya. Visca Catalunya! Visca Sardenya! Visca la Federació Mediterrània⁸⁵⁸.

Malgrat les seves diferències internes, el moviment va esdevenir un protagonista de la política illenca entre la fi de la guerra i l'afirmació del feixisme, és a dir els anys 1919-1925, representant la primera experiència polític modern i de massa que va néixer aquí. En una societat molt tradicionalista, formada en majoria per pagesos i pastors que vivien en pobles mal connectats entre ells, amb pocs centres urbans als quals vivia una reduïda burgesia empresarial circumdada per terratinents, una mitjana burgesia professional i allò que una vegada es definia *lumpenproletariat*, el missatge socialista no havia tingut

⁸⁵⁷ Sobre aquesta federació la literatura és escassa, vegeu: G. Contu, *Il federalismo nella storia del sardismo*, EDES, Càller 1994, p. 15; ÍDEM, *L'idea federalista nell'evoluzione storica del sardismo*, pp. 97-99, a: A. Contu (ed.), *Il pensiero federalista in Sardegna*, vol. II, Condaghes, Càller 1996, pp. 91-109.

⁸⁵⁸ L. B. Puggioni, «Saluto ai fratelli della Catalogna», a: *Il Solco*, 24-V-1922.

gaire èxit. Al contrari, el lèxic d'un naixent nacionalisme sard semblava mobilitzar la societat⁸⁵⁹. Ja a les eleccions polítiques del 1919 el moviment dels veterans sards va decidir participar en la competició. Els escrutinis havien generat molta expectativa, car eren els primers a celebrar-se després la conclusió del conflicte i hom s'esperava que aquesta circumstància – i el vot dels veterans – els convertiria en un moment cabdal. Això representava un malson pel polítics que, gràcies al clientelisme i al transformisme, havien dominat l'escena en els últims trenta anys. Malgrat tot, els animadors del moviment no es podien presentar com a diputats, perquè calia haver complert 30 anys per ser elegibles i cap dels líders complia aquest requisit. Per tant es varen escollir personalitats externes al moviment. Entre aquests, la personalitat més coneguda, tant a nivell illenc com nacional, era Paolo Orano, que en aquells anys es mantenia en equilibri entre posicions socialistes i nacionalistes. Al final els resultats van ser força positius pels veterans (el 24,4% a la circumscripció de Càller, i el 23% en aquella de Sàsser), que enviaren tres diputats al Parlament (Paolo Orano, Mauro Angioni e Pietro Mastino), mentre les velles forces polítiques retrocedien notablement davant “el vent sardista”, però també gràcies a la pujada del socialistes i del Patit Popular Italià⁸⁶⁰.

Malgrat s'hagi interpretat aquests resultats, a la llum de la expectativa suscitada per la quantitat de nou votants, com una desfeta del sardisme, sembla més adient evidenciar com una força nova, encara no organitzada en partit, amb una base (real i potencial) d'analfabetes, hagi aconseguit excloure del Parlament grans “barons” i obtenir bones posicions en les administracions locals⁸⁶¹. Les eleccions del 1919 transformaren el panorama polític sard, presentant els veterans com una força nova i capaç de competir amb els vells polítics trencant el mecanisme del clientelisme, una tendència confirmada en àmbit local l'any següent. Els sardistes – forts sobretot en l'àmbit rural – aconseguiren guanyar molts ajuntaments, mentre obtingueren la majoria absoluta en la

⁸⁵⁹ Sobre el socialisme i els altres partits de massa illencs, vegeu: L. Berlinguer (ed.) *op. Cit.*

⁸⁶⁰ Per aquestes eleccions, vegeu: M. Brigaglia, *La Sardegna dall'età Giolittiana al fascismo op. Cit.*, pp. 603-609; S. Sechi *op. Cit.*, pp. 119-180. Per anàlisi aprofundida del vot, vegeu: E. Tognotti, «La base elettorale del PSD'A nel primo dopoguerra» pp. 260-262, a: *Archivio sardo del movimento operaio, contadino e autonomistico*, núm. 14-16 (1981), pp. 259-275.

⁸⁶¹ Aquesta lectura ha estat defensada en particular per: S. Sechi, *op. Cit.*, p. 120, n. 3.

Província de Sàsser, en la qual era major el pes dels ramaders⁸⁶². L'èxit era degut a que els veterans es presentaven com una alternativa a la vella política i eren molt actius. A partir de l'endemà de la fi del conflicte, els ex militars havien organitzat cooperatives d'agricultors i pastors, recolzant les ocupacions de terres, i incidint de manera important en la realitat rural. El sardistes, després que l'experiment de Fiume i la ocupació de les fabriques varen fracassar, van finalment decidir-se per un partit polític, que fundaren entre el 16 i el 17 octubre del 1921. Era un partit que, liderat pels petits terratinents i la burgesia professional ciutadana, essencialment intentava guiar la toma de consciència política i identitària que seguia la Gran Guerra. Representava tant el malestar camperol que les aspiracions a un desenvolupament cultural i econòmic, i era una formació republicana, que parlava de revolució democràtica i, vagament, de socialisme. Tot això era declinat en clau antibolxèvica, amb una exaltació de la identificació sarda que però, pel moment, no semblava ser interpretada com un conflicte.

El naixement del Partit Cors d'Acció

També els veterans corsos, a les acaballes del conflicte, plantejaven com el vessament de sang fos un preludi a una milloria de les condicions de vida a l'Illa. Gràcies a la iniciativa d'alguns oficials, l'any 1920 es va fundà un periòdic, *a Muvra* (el mufló, nom que s'inspira a aquest animal propi de Còrsega i Sardenya), al voltant del qual gravitava el primer moviment autonomista illenc⁸⁶³. El fundadors eren els germans Petru i Matteu Rocca (1887-1966 i 1896-1955), fills d'un tipògraf i llibreter de Bastia que treballava al continent francès, i que havien pres part a la guerra mundial. La iniciativa es devia en particular a Petru, que s'havia distingit durant el conflicte guanyant la *legion d'honneur*, i que poc després d'haver estat desmobilitzat va començar a imprimir el nou periòdic. La seu inicialment es trobava a París, i per obrir el nou diari els germans Rocca es van

⁸⁶² M. Brigaglia *op. Cit.*, pp. 616.

⁸⁶³ Sobre aquesta publicació, vegeu: A. Leca, "*A Muvra*", *ou le procès de la France par les autonomistes corses*, a: AA. VV., *L'Europe entre deux tempéraments politiques: idéal d'unité et particularismes régionaux*, Presses Universitaires Aix-Marseille, Aix en Provença 1994, pp. 525-544; IDEM, "*A Muvra*" *ou l'autonomisme corse de la réhabilitation de l'Italie à la tentation faciste (1920-1939)*, a: *ibidem*, pp. 545-564; Per un testimoni directe, vegeu: G. Yvia-Croce, *op. Cit.*, pp. 24-49.

beneficiar del finançament de l'industrial cors, François Coty (1874-1934)⁸⁶⁴. Famós per haver innovat el sector de la perfumeria i per ésser el primer milionari francès, Coty va néixer a Ajaccio, a pocs passos de la casa natal de Bonaparte. En realitat de cognom feia Spoturno, mentre Coti era el cognom matern, al qual va substituir la i final per una y, més francesa. L'industrial, a partir dels anys vint, es va dedicar a finançar la dreta francesa, començant per l'*Action Française* i el moviment corsista, que llavors apareixien com a bastions contra el comunisme⁸⁶⁵. Del recolzament d'una dreta conservadora, Coty passaria a intentar liderar ell mateix la naixent dreta feixistitzant gal·la, mitjançant *Figaro*, diari que controla des de 1922 (i al qual trauria l'article *Le* que precedia el títol), o *l'Ami du Peuple* (1928). L'aposta el portarà a finançar el moviment *Le Faisceau*, fundat en 1925 per un dissident del moviment nacionalista monàrquic, Georges Valois (1878-1945), i poc després a recolitzar l'associació de veterans *Croix de Feu*, fundat per Maurice d'Hartoy (1892-1981) en 1927. Admirador de Mussolini i antisemita sense embuts, fou també entre els líders i fundadors de *Solidarité Française* – una de les tantes *ligues* que havien sorgit en la dreta gal·la d'aquest període – que intentaria una marxa sobre París el 6 febrer de 1934, sense èxit⁸⁶⁶. Poc després, Coty moria, i amb ell el principal promotor econòmic d'un eventual moviment mussolinià a França.

El corsisme naixia com un d'aquests moviments de veterans anticomunistes, i a les hores com expressió d'aquell *pays légal* al qual apel·lava el discurs conservador de Charles Maurras, molt en auge en la postguerra. *A Muvra* es presentava com un periòdic de política i cultura, escrit en cors i en francès, que tenia un tarannà molt crític i

⁸⁶⁴ Sobre la figura de Coty, vegeu: A. Duménil, *Parfum d'empire. La vie extraordinaire de François Coty*, Plon, Paris 2009; G. Sicard-Pichiottino, *François Coty. Un industriel corse sous la III République*, Albiana, Ajaccio 2006; R. B. Toledano, E. Z. Coty, *François Coty. Fragrance, power, money*, Pelican, Gretna 2009.

⁸⁶⁵ El lligam de l'industrial amb els corsistes havia portat el Ministeri de l'Interior a inserir Coty en el llistat dels sospitats d'activitat antinacional (*Carnet B*), i la Prefectura d'Ajaccio va obrir un dossier informatiu sobre ell, actualment buit: Archives Départementales de Corse du Sud (a partir d'ara ADCS), 1M298, *Coty*.

⁸⁶⁶ Sobre la dreta francesa en la postguerra i les temptacions feixistes, vegeu: P. Milza, *Fascisme français. Passé et Present*, Flammarion, Paris 1987, pp. 93-220; M. Wincock, *Nationalisme, antisémitisme et fascisme en France*, Éditions du Seuil, Paris 1982, pp. 248-286; Z. Sternhell, *Ni droite ni gauche. L'idéologie fasciste en France*, Fayard, Paris 2000 (1987).

agressiu, amb un clar intent de transportar l'esperit de la trinxera en la vida civil. Són diverses les al·lusions al combat i a la potència que les banyes donen al mufló, sobretot en vinyetes satíriques. Des de les seves pàgines s'atacava durament l'apatia del polítics local, l'escàndol del sistema de clientelisme electoral, igual que el tracte que l'Estat francès reservava a l'Illa, considerat la causa de tots els actuals problemes. A preocupar els redactors era l'impressionat despoblament de Còrsega, conseqüència d'un subdesenvolupament econòmic que depenia de la relació amb el continent. A causa del regim fiscal en vigor fins de 1813, l'Illa era desafavorida en les exportacions i al contrari importava pràcticament tot, mentre l'absència d'intervenció estatal en una zona on la iniciativa privada era limitada i existien evidents problemàtiques orogràfiques, havia impedit un adequat desenvolupament de les comunicacions. En poques paraules, el grup que gravitava entorn dels germans Rocca considerava que l'Estat francès havia tractat l'Illa pitjor que si fos una colònia, per tant demanaven un programa d'obres públiques i el canvi del sistema aranzelari. Tot aquest discurs, naturalment, anava acompanyat per una dura crítica del sistema polític de la III República, i contra el centralisme jacobí aquests veterans apostaven per la instauració d'un règim autonòmic⁸⁶⁷.

El *muvristes*, com de vagades se'ls anomena en la escassa literatura corso-francesa, un cop desvinculats de Coty i després d'haver traslladat la seu del periòdic a Ajaccio (1922), s'inspiraven sempre més explícitament en els veterans sards, tant que a finals de 1922 fundaren un partit polític: el Partit Cors d'Acció (PCd'A)⁸⁶⁸. La formació duia per símbol la mateixa bandera corsa (un cap de moro desembenat en camp blanc), era integrada en bona part per veterans i, malgrat no siguin clars els contactes amb els sardistes, el nom demostra el lligam que existia entre els dos. Segons quan reconstrueix

⁸⁶⁷ Com a mostra, vegeu: E. Grimaldi, «Comment relever la Corse? Les ports francs et la liberté du pavillon», a: *a Muvra*, 27-I-1924; S. Malaspina, «U presente et l'avenire d'a Corsica», a: *ibidem*, 16-V-1926; P. Pitracca (P. Rocca), «Porca pulitica», a: *ibidem* 1-IV-1921. D'un rebuig dels principis republicans parlen Pellegrinetti i Rovere, que però en la seva anàlisi demostren clarament ser molt afins als ideals de la Revolució francesa de 1789: J. P. Pellegrinetti, A. Rovere *op. Cit.*, pp. 244-245.

⁸⁶⁸ G. Yvia-Croce, *op. Cit.*, pp. 94-96. Sobre aquest partit, a part de la bibliografia indicada pel diari *a Muvra*, vegeu: F. Pomponi, *Le régionalisme en corse dans l'entre deux-guerre*, a: C. Gras, G. Livet (eds.), *Régions et régionalisme en France du XVIII siècle à nos jours*, Presses Universitaires de France, Paris 1977, pp. 393-415.

l'historiador sard Luigi Nieddu, una delegació corsista era prevista participés al congrés sardsita del gener de 1922, però les autoritats de frontera franceses no els haurien deixat passar. Es tracta, probablement, de la versió que circulà entre els participants al congrés, ja què en realitat, segons quan explica un testimoni cors, els membres de la delegació no havien espletat en temps les practiques per poder passar la frontera, doncs no es tractà de cap repressió⁸⁶⁹. En tot cas, Matteu Rocca aprofità del fet per criticar la segregació entre les dues illes, culpa de l'Estat francès, i escrigué com «l'Estret de Bonifacio és, en realitat, un insondable abisme obert entre les dues illes germanes per cent cinquanta anys d'aquesta política [...], gràcies a la qual França ha aconseguit aïllar Còrsega des de la resta del món»⁸⁷⁰.

Entre els veterans de les dues bandes de l'Estret existia el clar sentiment de compartir una situació similar. No obstant, el PCd'A va néixer mentre el PSd'A es trobava en crisi i d'allí a poc anys hauria estat declarat il·legal, a més a més el cors era un partit reduït que en cap cas arribaria a unes dimensions comparables al sard. La impressió és aquella d'un *think-tank*, i en aquest sentit va tenir una certa importància en la dinàmica política i cultural de l'Illa. Efectivament, els corsistes no es presentaren a cap eleccions, al contrari recolzaren personalitats que els semblaven oportunes, com en el cas de la candidatura de Coty al Senat en 1923 (la victòria fou anul·lada per un escàndol de suborn). L'activitat principal d'aquest grup era la provocació cultural i l'educació popular, amb un caire francament nacionalista. El periòdic, sobretot a partir de 1926, era adreçat als habitants de les *pievi* de les muntanyes, doncs tenia un estil clar i directe amb gran abundància de vinyetes, mentre cada any publicava un almanac (*Almanacco di a Muvra*, a partir de 1937 dit *u Librone di a Muvra*), on es recollien els principals articles de l'any. L'estil era irònic i reivindicatiu, i en els articles s'atacava continuadament l'Estat central acusant-ho de maltractar l'Illa, com si fos una colònia o inclòs un territori amb un rang menor. Un dels redactors, després de declarar com les eleccions nacionals eren indiferents per les sorts de l'Illa a causa del clientelisme i del sistema i electoral,

⁸⁶⁹ G. Yvia-Croce *op. Cit.*, p. 88; L. Nieddu, *Dal combattentismo al fascismo in Sardegna op. Cit.* p. 166.

⁸⁷⁰ M. Corano (M. Rocca), «L'Affaire de Sardaigne», a: *a Muvra*, 5-II-1922.

escrivía, indignat:

Còrsega, illa toscana esdevinguda territori francès per obra dels governadors Marbeuf i de Vaux no és ni un departament ni una colònia: no és una colònia per què a Bastia hi ha un Governador Militar que envia el nostre jovent a la carnisseria prussiana o colonial; no és una colònia per què a Ajaccio hi ha un Prefecte encarregat de fer les eleccions pel bé de Marianna [França] i pel mal de Cirnu [Còrsega]⁸⁷¹.

La idea de no rebre un tracte adequat i una evident enveja als “privilegis” dels territoris colonials eren unes argumentacions claus en el discurs corsista. Tal i com es llegeix en les pàgines del periòdic, els corsistes demanaven que «Còrsega sigui considerada no només com un Departament francès; sinó com una nació que te una història, una llengua, unes tradicions i un avenir propis», i reclamaven «els avantatges econòmics ja concedits a les més llunyanes colònies africanes o oceàniques». Còrsega era considerada una “nació”, per tant a banda de l'ensenyament de l'italià i del cors, els redactors exigien que els funcionaris públics tractessin els illencs «no com uns ciutadans francesos, sinó com uns nacionals corsos» i, a causa de l'haver patit diverses invasions, demanaven a l'Estat «el recolzament necessari per la seva emancipació nacional»⁸⁷². Un tals planejaments acabaren formant un «programa regionalista» en vuit punts, en els quals el que es plantejava era el reconeixent d'una llarga independència de l'Illa, sempre però en el marc d'un lligam amb l'Estat francès, al qual se li deixaria la gestió de la política exterior i de la defensa.

Es tractava d'aplicar el model de l'Estat Lliure Irlandès, que al cap i a la fi era el mateix trobat per solucionar la qüestió de Fiume en 1920. Amb això es volia obtenir la llibertat de tancar acords econòmics a fora de l'àmbit francès, de desenvolupar la connexió marítima amb Toscana i que els corsos militessin només de forma voluntària en una eventual defensa de França. Malgrat aquest posicionament obertament nacionalista, el moviment en un primer moment no es declarava antifrancès o separatista, al contrari

⁸⁷¹ Orsini d'Ampugnani, «Da per noi» a: *a Muvra*, 1-XII-1920.

⁸⁷² «Ce que nous voulons», a: *ibidem*, 1-II-1921,

proclamava la seva fidelitat a la bandera francesa, «que un dels nostres, Emperador i Rei dels Italians, però, sobretot, en el fons TIENT CORS [sic], ha passejat per tantes capitals d'Europa»⁸⁷³. Hi havia també qui, en contrast amb aquesta postura ambigua, optava per la lluita armada. És el cas de Paulu Orsoni, que des dels principis s'havia distingit per una postura més intransigent respecte als seus companys, i que va abandonar el grup després que Petru Rocca – *croix de feu* durant l'últim conflicte - es va refusar a fer servir les armes. Orsoni de Còrsega passarà a Irlanda, on va lluitar al costat de les forces lleials a Edmond de Valera en la Guerra Civil Irlandesa, i després en el Rif, on morirà sostenint la resistència marroquina a la colonització francesa en 1925⁸⁷⁴.

A diferència dels sardistes, els objectius del moviment no estaven en el camp social. L'acció, tot i no fer un clam a la independència, era clarament directa a obtenir el reconeixement per part francesa que Còrsega era una nació, i que llavors es mereixia un llarg autogovern. A part d'això, el discurs corsista es reduïa a acusar l'Estat de no haver mogut un dit pel progrés de l'Illa, obligant la població local a emigrar per trobar treball com funcionaris, sobretot en les forces de seguretat i en l'administració colonial. Aquesta política, a més, era interpretada com una manera d'aconseguir la “descorsificació” dels emigrats, que fora de l'Illa s'averkonyien de la pròpia origen i acabaven integrant-se als models de vida francesos. El cors de veritat, era considerat qui romania lligat a un treball *tradicional*, en l'àmbit de la societat rural, mentre el funcionari era un cors afrancesat⁸⁷⁵.

Efectivament, respecte al sardisme, el moviment cors porta endavant un discurs més clarament nacionalista i essencialista, fundat en la idea d'una diferència ètnica entre els

⁸⁷³ O. D'Ampugnani (Lucien Orsini), «Patti chiari. Un programme régionaliste», a: *a Muvra*, 1-VII-1921

⁸⁷⁴ J. P. Poli, *Autonomistes corses et irrédentisme fasciste. 1920-1939*, DCL Éditions, Ajaccio 2007, pp. 121. Rocca, en ocasió de la mort, li dedicà un article commemoratiu: P. Rocca, «Un grandolu», a: *A Muvra*, 26-VII-1925.

⁸⁷⁵ És un discurs molt evident en les vinyetes, com a exemple vegeu: *Almanacco di a Muvra*, a. I (1923) i *Almanacco di a Muvra*, a. IV (1926). Sobre les vinyetes de *a Muvra*, vegeu: M. C. Lepeltier, «La caricature insulaire á travers de l'exemple du journal a Muvra 1920-1939» a: *Études Corses*, núm. 55 (2007) pp.113-138.

illencs i els francesos, i finalitzat a contrastar la labor desnacionalitzant feta per aquests (*u francisume*). Els sardistes, tot i marcar les diferències amb Itàlia, no semblaven massa interessats en la raça o l'origen, i justificaven la pròpia demanda d'autonomia amb qüestions més pràctiques, com ara la gestió de les comunicacions o la transformació en sentit cooperativista de l'economia rural. D'una manera significativament diferent, a Còrsega, com hem ja dit, el mateix Petru Rocca abans de la Gran Guerra publicava un text en el qual deia de fer recurs als estudis antropològics sobre l'Illa per «esbrinar aquest caos de llegendes» que s'havien acumulat sobre els primers pobladors de *Cyrnos*⁸⁷⁶. Aquests eren un grup humà essencialment mediterrani i completament distint de celtes i gals, que s'havia originat per una mescla entre poblacions provinents d'Itàlia amb altres d'arrel escandinava o siberiana, amb una llengua pròpia fins i tot emparentada amb l'eusquera⁸⁷⁷.

Aquesta preocupació pel poble cors, per la seva unicitat, portaria els corsistes a entendre la pròpia acció política i intel·lectual com un mena de pedagogia identitària. Significatiu d'aquesta activitat és el catecisme cors, un text que tingué dues diferents edicions, una en 1922 i una en 1926, i amb el qual es pretenia resumir i difondre – amb un estil divulgatiu directament copiat de la pràctica eclesiàstica – els pilars del moviment. En la primera edició Matteu Rocca, per justificar la demanda d'autonomia, reflectia sobre la situació de l'Illa. L'autor parlava d'una nació submissa pels francesos i amb un problema d'assimilació, mentre plantejava clarament una diferència racial entre els dos⁸⁷⁸. En la edició successiva, de 1926, l'estil és molt més divulgatiu, basat en una estructura demanda/resposta amb la qual els militants pretenien fer proselitisme en la població rural. En el llibret es podia llegir, per exemple, tot un apartat dedicat a la autonomia, en el qual figuraven preguntes com :«que és la autonomia?», a les quals seguien respostes del tipus : «el dret dels corsos de seguir les antigues tradicions»; o d'altres com «quins

⁸⁷⁶ M. Rocca, *Les Corses devant l'anthropologie op cit.*, p. 8.

⁸⁷⁷ *ibidem*, pp. 26-29.

⁸⁷⁸ M. Corano (M. Rocca), *Corses et continentaux*, a: P. Rocca, Orsini D'Ampugnani, M. Rocca, M. Corano, *Catachismu Còrzu*, Stamparia di a Muvra, Ajaccio 1922, pp. 26-29; M. Rocca, *Le Grand Remède*, p. 7 a: *ibidem*, pp. 6-8.

són els nostres mals? La pèrdua de la independència, la pobresa i el *francisisme* [equivalent a *francisme*]»⁸⁷⁹.

El discurs era nacionalment més contundent que el sard, i socialment menys revolucionari que aquell propaganditzat per Lussu i els seus companys, però pel que fa la inclusió de la realitat insular en un context més ampli, els dos moviments eren molt similars. Els corsistes ja naixien com un moviment amb un lligam internacional important, aquell amb el moviment sard, al qual s'inspiraven directament. Fins des dels principis, apareixien mostres de solidaritat en el diari corsista, articles en els quals es recordava l'experiència bèl·lica comuna i els problemes que les dues illes compartien. En un, per exemple, un soldat cors i un sard es troben en primera línia en els Balcans, i el segon demana:

-D'on ets?
 -De Còrsega, i tu?
 -De Sardenya
 -Aleshores som germans!
 -De fet, efectivament som germans. Diu-me, cors, quan farem la pau?
 -Amb els bosnians la farem d'aquí a poc, amb els francesos, estimat company sard
 no la farem mai!⁸⁸⁰

Sardenya era, però, sobretot un exemple i un arma a utilitzar de cara a l'Estat francès. Després que, durant els primers anys de govern, Mussolini es posés en marxa aquell ampli pla d'inversions conegut com “lleis del bilió” (en parlarem en el pròxim capítol), els corsistes podien parlar d'Itàlia com “mara”, i França “madrastra”. En el mateix catecisme cors de 1926 trobem la pregunta «quina diferència hi ha entre Còrsega i Sardenya?», i la resposta :

és ben gran aquesta diferència: els sards tenen el respecte i l'amor de tota Itàlia. Els corsos són menyspreats per part dels francesos. Els sards tenen ports i vaixells, carreteres i ferrocarrils. Els corsos tenen misèria, mal de caps i malària...els sards són a casa seva...i nosaltres paguem

⁸⁷⁹ S. Malaspina, *Catechismu Corsu*, Stamparia di a Muvra, Ajaccio 1926, pp. 33 i 35.

⁸⁸⁰ «Cui Pinzuti un c'è pace», a: *a Muvra*, octubre 1921 (la data no és llegible).

el lloguer a la madrastra⁸⁸¹.

Com els sardistes, els corsos estaven molt atents als fets de Fiume i d'Irlanda. Però, donat la projecció colonial de França, miraven amb enveja al tracte que el Govern metropolità reservava a Algèria, i seguien amb atenció les agitacions nacionalistes a la Índia britànica o en la Síria controlada per tropes franceses⁸⁸². En particular, des de l'Illa, es mirava al que passava en Algèria, on la població estava dividida entre els indígenes d'una banda, sotmesos a la llei islàmica, i colons, jueus i àrabs francesitzats de l'altre, que gaudien de la ciutadania plena. Aquesta situació havia portat al desenvolupament tant d'un autonomisme, protagonitzat pels europeus que volien mantenir llur privilegi, i un nacionalisme algerià, potentment alimentat per la mobilització en ocasió de la Gran Guerra⁸⁸³. En conseqüència d'aquests fets, aquesta part de nord Àfrica obtenia una parcial reforma de la seva relació amb la França metropolitana⁸⁸⁴. Les referències a un context més ampli de l'illenc, però, era també una senyal de debilitat en una situació on els altres nacionalismes minoritaris es trobaven en dificultat. Efectivament, pocs anys després la seva fundació, el partit es trobava aïllat en l'espai del Mediterrani occidental. Per una banda, la dictadura feixista que s'anava construint a Itàlia havia silenciats els autonomistes sards, per una altra, aquella de Primo de Rivera a Espanya s'havia instaurat també com una explícita reacció als nacionalismes català i basc. El corsistes quedaven orfes del moviment al qual havien fet referència, i doncs van haver de buscar altres aliats. Tal i com es llegeix en un pamflet del 1926, els corsistes deien inspirar-se en tres exemples: l'irlandès, el català i aquell representat pels altres moviments autonomistes dins de l'Estat francès⁸⁸⁵. Aquests eren actius a Bretanya, on un grup

⁸⁸¹ S. Malaspina, *ibidem*, pp. 35-36.

⁸⁸² Orsini d'Ampugnani (Lucien Orsini), «Résumé Politique», a: *a Muvra*, 15-I-1922; M. Rocca, «Pour nous détracteurs», a: *ibidem*, 12-II-1922.

⁸⁸³ Per les relacions entre les diferents comunitats, vegeu: C. R. Ageron, *Français, juifs et musulmans: l'union impossible*, a: AA. VV., *L'Algérie des français*, Éditions du Seuil, Paris 1993, pp. 103-117.

⁸⁸⁴ C. R. Ageron, *Naissance d'une nation*, pp. 187-190, a: *ibidem*, pp. 185-206.

⁸⁸⁵ M. Cimesi (J. F. Mattei-Torre), *Que Veut la Corse?*, Stamparia di a Muvra, Ajaccio 1926, per les pàgines sobre el catalanisme, vegeu pp. 19-23. Per una panoràmica sobre el regionalisme a França, vegeu: C. Gras, G. Livet (eds) *op. Cit.*; T. Flory, *Le mouvement régionaliste français. Sources et développement*, Presses Universitaires de France, Paris 1966; J. Wright, *The Regionalist Movement in France 1890-1914: Jean-Charles Le Brun and French Political Thought*, Oxford University

d'intel·lectuals nacionalistes s'havia aplegat a l'entorn de la revista *Breiz Atao* (amunt Bretanya), i sobretot a Alsàcia-Lorena, on la comunitat alemanya després de l'annexió a França (1919) havia donat vida a un moviment autonomista (Partit Autonomista d'Alsàcia-Lorena), catòlic i molt actiu en contestar la política d'assimilació, i de laïcització, posada en marxa des de París⁸⁸⁶.

Com veurem en el proper capítol, es tractava d'una situació del tot similar a aquella italiana. Aquí des de la fi de la guerra mundial fins a la instauració del feixisme eren actius, en les preferies (Vall d'Aosta i Sardenya) i en els territoris recentment annexionats (Friuli, Istria i Tirol del Sud), moviments centrífugs. És una similitud que sembla encara més corroborada si considerem com, per tots aquests moviments autonomistes, el 1926-1928 fou un període de crisi i de repressió per part dels Governos d'Itàlia i França. En el pròxim capítol es tractarà de la instauració de la dictadura feixista a Itàlia, aquí només s'avança que aquest procés obligava a la clandestinitat els autonomistes italians, exactament en aquells anys, mentre els més destacats líders sards, Lussu (sardista) i Gramsci (comunista), eren empresonats. A més al 1927 es crearen noves províncies just on els autonomistes eren particularment actius, i una fou Nuoro, al centre de Sardenya on era més fort el sardisme independentista (aquesta fou anomenada *Provincia del Littorio*)⁸⁸⁷. D'altra banda, a França la opinió pública i el Govern es revelaven sempre més molestos en contra dels autonomistes, en particular alsacians, fins a que les relacions es varen deteriorar tot just en 1926. Aleshores els alsacians, que protestaven per l'empresonament d'alguns líders, s'enfrontaren als nacionalistes francesos i als membres de l'organització dretana *Camelots du Roi* – ambdós recolzats pel Prefecte – fins a arribar, el 22 de juny, a uns importants aldarulls en la ciutat de

---

Press, Oxford-Nova York 2003.

⁸⁸⁶ Sobre el moviment bretó, vegeu: A. Déniel, *Le mouvement breton. 1919-1945*, Maspero, Paris 1976; O. Mordrel, *Breiz Atao ou histoire et actualité du nationalisme breton*, Alain Moreau, Paris 1973; M. Nicolas, *Histoire de la revendication bretonne*, Coop Breizh, Spézet 2007. Sobre Alsàcia-Lorena, vegeu: C. J. Fischer, *Alsacia to the Alsatians? Vision and Divisions of the Alsatian Regionalism. 1870-1939*, Berghahn Books, Nova York 2010, pp. 128-205; J. C. Streicher, *Impossible Alsace. Histoire des idées autonomistes*, Éditions Entente, Paris 1982.

⁸⁸⁷ B. Mussolini, *Discorso dell'ascensione*, Libreria del Littorio, Roma 1927, pp. 25-31. Per panoràmica en un resum en espanyol sobre les activitats d'aquests moviments, consulteu: X. M. Núñez Seixas, *Movimientos nacionalistas en Europa. Siglo XX*, Síntesis, Madrid 1999.

Colmar, coneguts com *Blutiger Sonntag* (diumenge sagnant)⁸⁸⁸. A més de repetir la pauta dels enfrontaments a Sardenya entre feixistes i autonomistes, com aquella del Sud Tirol, en Alsàcia es verifica una aliança entre els comunistes locals i els autonomistes, tant que hom ha pogut parlar d'un comunisme regionalista. En el fons a l'illa sarda es prefigurava un fet similar, un fet demostrat per les tendències esquerranes i revolucionaries de Lussu, el discurs autonomista fet pel socialistes sards i la simpatia que Gramsci nodrira pel moviment dels camperols illencs⁸⁸⁹. Sembla que a partir d'aquesta comparació entre les dues illes i els contextos francès i italià, tot seguint el suggeriment d'autors com Angelo Tasca (1892-1960) o Enzo Santarelli (1922-2004), es pugui argumentar la presència de fortes tensions centrífugues a la Europa dels anys vint, i que aquest factor sigui estrictament lligat al naixement del feixisme italià⁸⁹⁰.

En aquest context, els corsos intentaren trobar aliances, i quan perderen el recolzament dels sards, fundaren amb bretons i alsacians el Comitè Central de les Minories Nacionals a França (1927). Tal associació, principalment, volia ser un instrument per contrastar la campanya que la premsa i el Govern havia posat en marxa contra els autonomistes⁸⁹¹. Aquesta arribà al seu clímax l'any 1928, quan diversos líders locals del moviment autonomista (aplegats a l'entorn del Partit Autonomista d'Alsàcia-Lorena) foren condemnats, en un judici en el qual eren assistits per un advocat d'Ajaccio, per haver ordit un complot separatista a favor de la reunificació amb Alemanya⁸⁹². En aquest clima de repressió i de dificultat en el qual els autonomistes eren acusats de ser antinacionals, els corsistes varen enllestir una aliança amb els moviments francesos, fins a canviar el nom en Partit Autonomista Cors (PAC), imitant ara la formula d'alsacians i

⁸⁸⁸ S. Gras, *La presse française et l'autonomisme alsacien en 1926*, a: C. Gras, G. Livet (eds.) *op. Cit.*, pp. 337-370.

⁸⁸⁹ B. Reimeringer, *Un communisme régionaliste? Le communisme alsacien*, a: *ibidem* pp. 361-392. Per l'autonomisme dels socialistes sards, vegeu: A. Corsi, A. Manconi (ed.) *op. Cit.*, pp. 221-294.

⁸⁹⁰ A. Tasca, *El nacimiento del fascismo*, Ariel, Barcelona 1967, pp. 276-279 (ed. Original en francès i sota pseudònim de Amilcare Rossi: Gallimard 1938); E. Santarelli, *Storia del movimento e del regime fascista*, Editori Riuniti, Roma 1967, pp. 335-336.

⁸⁹¹ Per aquest comitè i en general per les relacions entre aquest moviments, vegeu: X. M. Núñez-Seixas, «Sobre la idea de la Europa de los pueblos en el periodo de entre guerras (1919-1939)» a: *Hermes*, núm. 37 (2011) pp. 32-45.

⁸⁹² Sobre el procés, vegeu: AA. VV., *Le procès du complot autonomiste à Colmar. Comptes-rendus des débats*, Éditions Alsatia, Colmar 1928.

bretons.

CAPÍTOL XI

EL FEIXISME MEDITERRANI A L'ARXIPÈLAG

Lligams ideològics i culturals entre feixistes i sardistes

La experiència feta en 1914-1918 és considerada, gairebé per tots els autors, com un antecedent fonamental pel desenvolupament de les modernes societats de massa, i naturalment, un factor clau per la innovació de la política que seguí la fi del conflicte⁸⁹³.

E. J. Leed, que ha analitzat a fons la temàtica, així escrivia:

Les diferents interpretacions dels veterans i de les seves intencions polítiques després de 1919 no reflecteixen una diversa experiència de la guerra, sinó una diversa conceptualització de l'ordre social. Aquells, tant socialistes com conservadors, que concebien la societat moderna en termes d'estranyament, privatització, interessos personals i conflicte de classes, veien el veterà com un camarada o un company, un home de la comunitat. Aquest es va formar en un clima de solidaritat "natural" que persisteix en el fons de la societat malgrat les divisions artificials de classe i estatus. Per tant ell [el veterà] constitueix la millor esperança per resoldre aquestes tensions que defineixen la societat capitalista. Per altra banda aquells que concebien la societat en termes de "civilització", com una estructura basada en restriccions morals necessàries [...] van veure en la guerra un espai per l'alliberament dels instints primordials. La persona educada en aquest espai era com si hagués estat tornat a un estadi primitiu, infantil [...]. El veterà, amb el seu potencial perillós i la seva actitud a la violència, era una amenaça per la societat des de la qual era originari. Ell era algú que s'havia de tornar a integrar, tornar a aculturar i tornar a educar⁸⁹⁴.

Des de la guerra sortiren, doncs, noves actituds polítiques, tant conservadores com progressistes, totes abocades a resoldre les tensions que caracteritzaven les societats europees dels anys vint. Entre els moviments polítics que es generaren durant la postguerra, pel nostre discurs és de cabdal importància analitzar el desenvolupament del feixisme italià, que s'anava formant paral·lelament al sardisme. *Els feixos italians de combat*, fundats a Milà el 23 de març de 1919, volien reunir (i d'aquí el nom de feix, sinònim d'unió molt comú en la tradició política italiana d'aquells anys) els veterans

⁸⁹³ E. J. Leed *op. Cit.*, pp. 193-204. Per la experiència dels soldats italians en la gran guerra, vegeu: L. Fabi, *Gente di trincea. La Grande Guerra sul Carso e sull'Isonzo*, Mursia, Milà 1994.

⁸⁹⁴ E. J. Leed *op. Cit.*, pp. 195-196.

italians en un moviment originàriament d'esquerra, revolucionari i republicà. L'èxit obtingut per Mussolini, i l'evolució del context polític – amb el triomf electoral de les esquerres al 1919, les protestes obreres i la fundació al 1921 del Partit Comunista d'Itàlia (PCd'I) – posaren de manifest que existien grans oportunitats per un partit de dreta, nacionalista i que pugues exorcitzar el perill d'una revolució social inspirada l'exemple bolxevic⁸⁹⁵. El mateix 1921 el feixisme es transformà en un partit d'extrema dreta amb una milícia paramilitar, caracteritzat per «una obsessiva ansia de declivi, humiliació i victimització de la comunitat nacional i per un culte compensatori de la unitat, de la força i de la puresa», que es platejava sense embuts de perseguir «amb una violència redemptora [...], objectius de neteja interna i d'expansió territorial»⁸⁹⁶. El Partit Nacional Feixista (PNF), al costat de l'aspiració de constituir un nou tipus d'estat inspirat al corporativisme i a una certa visió socialista, es proposava dur a terme una conscienciació identitària de les masses. Aquesta era guiada per una concepció orgànica i totalitària del concepte de nació, en la convicció que una dictadura fonamentada en aquestes premisses “produís” els italians que no s'havien fet durant el *Risorgimento*⁸⁹⁷. Sota aquest punt de vista, el feixisme com molts moviments italians, es basava en la voluntat de completar aquella revolució popular que Mazzini durant la formació de l'Estat unitari no havia aconseguit realitzar.

El moviment de Mussolini, doncs, representa un passatge molt important en la nostra anàlisi, perquè fonamentalment representa una força que “estira” la identificació dels sards cap al pol de l'italianitat. Al mateix moment, no pot no deixar-nos indiferents aquella particular relació que es va crear entre feixisme i sardisme, és a dir entre dues forces polítiques que – aparentment – proposaven una identificació antitètica pels sards. Després d'uns mesos d'enfrontaments violents els dos – fet poc comprensible si no és

⁸⁹⁵ Sobre la formació del feixisme i l'activitat del moviment en 1919-1922 la bibliografia és òbviament amplia, per una anàlisi molt detallada, vegeu: R. de Felice, *Mussolini. Il Rivoluzionario op. Cit.*, pp. 288-602; ÍDEM, *Mussolini. Il fascista*, vol. I, Einaudi, Torí 1966, pp. 3-280. Per una síntesi, vegeu: R. J. B. Bosworth, *Mussolini*, Península, Barcelona 2003 (ed. Original: Arnold-Oxford University Press 2002) pp. 121-191; P. Milza, *Mussolini*, Fayard, París 1999, pp. 218-308.

⁸⁹⁶ R. O. Paxton, *Anatomy of Fascism*, Knopf, New York 2004, pp. 218.

⁸⁹⁷ Per aquest aspecte del feixisme, en general vegeu: E. Gentile, *La Grande Italia. Il mito della nazione nel XX secolo*, Laterza, Roma-Bari 2006, pp. 157-192.

pren en consideració l'evolució de la societat sarda que s'ha exposat fins ara – van pactar una forma de convivència sobre la base d'alguns trets i objectius comuns. Per tant és indispensable completar el nostre discurs parlant del feixisme a l'Illa i de la seva “fusió” amb una part del moviment sardista.

El feixisme va arribar tard a Sardenya i es va a desenvolupar sobretot a aquelles zones on era present una classe obrera organitzada. Aquestes eren les àrees mineres del sud-oest (Sulcis-Iglesiente), la ciutat de Tempio Pausania en Gal·lura, on era present una important indústria de suro, i només en part la capital de l'Illa, Càller⁸⁹⁸. Al contrari l'altre gran ciutat, Sàsser, essent habitada en prevalença per terratinents (petits, mitjans i grans), per una burgesia professional i funcional amb escassos interessos empresarials, i un proletariat agrícola amb forts vincles de clientela amb els propietaris, veia una presència marginal de les organitzacions socialistes⁸⁹⁹. Més enllà de la realitat minera i del petit centre urbà de Tempio, la gran part de la població estava a fora del radi d'acció de sindicats i partits socialistes, com hem vist en el cas de la revolta de 1906, quan els “líders” de l'esquerra illenca estaven ben lluny de poder controlar la situació.

Durant molt temps, sobretot en els primers anys de vida la República Italiana, el tema d'un lligam entre feixisme i sardisme va suscitar discussions. Era una polèmica deguda sobretot a la fama d'antifeixistes de la qual gaudien molts del líders del PSd'A – primer entre tots Emilio Lussu – i pel compromís que el PSd'A mantenia cap les institucions republicanes sorgides després la caiguda del règim (feia part del grup de partits que formaven l'anomenat arc constitucional, és a dir el conjunt de forces que acceptaven la democràcia, la república i la participació en la OTAN)⁹⁰⁰. La reconstrucció històrica

⁸⁹⁸ Per la difusió del moviment obrer i les característiques del sector industrial sard, vegeu: F. Manconi, *Il PSI in Sardegna dalle origini alla grande guerra*, pp. 3-166, a: L. Berlinguer (ed.) *op. Cit.*; L. Coda, *La Sardegna nella crisi di fine secolo op. Cit.*, pp. 163-220.

⁸⁹⁹ M. Brigaglia, *La classe dirigente a Sassari da Giolitti a Mussolini op. Cit.*, pp. 180-181.

⁹⁰⁰ A aquest propòsit, llegiu la reconstrucció oficial sardista d'aquells anys: E. Lussu, «La Brigata Sassari e il Partito Sardo d'Azione», a: *Il Ponte. Rivista di politica e letteratura*, a. VII (1951) núm. 9-10, pp. 1076-1084. Per constatar la durada d'aquesta lectura, vegeu la publicació dedicada a la història de l'Illa per la secció del PSd'A de Sàsser: *Quaderni Sardisti*, a. I (1981), núm. I, pp. 7-8.

d'aquells anys, realitzada a partir de les obres de Salvatore Sechi i Luigi Nieddu ja citades, ha estat aprofundida amb noves aportacions sobre aquesta zona grisa entre el sardisme i el primer feixisme. Gràcies a aquests estudis, s'ha demostrat clarament com els dos moviments es movien en part sobre un terreny comú, i sobretot tenien els mateixos referents culturals⁹⁰¹. Malgrat el que s'ha dit fins ara, les dues forces polítiques es van enfrontar durament, tant en el terreny de la política com en aquell del contrast físic, sobretot entre la tardor del 1922 i la primavera del 1923.

Per entendre aquesta relació, és oportú repassar breument els punts que unien feixistes i sardistes. El Feixisme interpretava la guerra com el principi d'un canvi radical en la societat, i treia origen ideològica i cultural en tota l'oposició, intel·lectual i política, que durant els últims vint anys s'havia format, a Itàlia com a Europa, contra l'estat liberal i la societat burgesa, i que havia proposat entusiàsticament l'entrada en guerra⁹⁰². Un component important d'aquesta oposició a Itàlia era el nacionalisme radical i democràtic. Aqueix moviment derivava la seva ideologia d'una visió crítica del procés d'unificació de la Península Italiana, i naixia en contraposició amb el nacionalisme "clàssic" (o institucional), és a dir conservador i monàrquic. Com s'ha tingut ocasió d'observar al llarg d'aquesta tesi, el *Risorgimento* era considerat un procés incomplet, perquè realitzat a través d'una conquesta militar. Tal circumstància, hauria impedit una massiva participació popular, considerada la premissa necessària per la formació i difusió d'un modern sentiment nacional, i factor clau per la construcció d'un estat modern. Per tant, els nacionalistes radicals apostaven per una revolució popular i republicana en grau de realitzar la profecia de Mazzini sobre la "Tercera Roma" i el somni d'una nova Itàlia. No és tractava, però, només del completament de la unificació territorial, sinó també de la solució dels problemes econòmics i socials que gravaven sobre les condicions de vida de la població⁹⁰³. El discurs, doncs, no era conservador, ans

⁹⁰¹ F. Atzeni, L. Del Piano, *Intelletuali e politici tra sardismo e fascismo*, CUEC, Càller 1986; L. Ortu, «Il sardofascismo nelle carte di Paolo Pili. Contributo per una storia della questione sarda», a: *Archivio Storico Sardo*, vol. XXXVI (1989), pp. 293-337.

⁹⁰² Per l'origen del feixisme es fa referència a: E. Gentile, *Le origini dell'ideologia fascista op. Cit.*, en particular les pp. 3-45, on es planteja la importància de l'oposició a l'anomenat Estat liberal.

⁹⁰³ Pel que fa la concepció del nacionalisme per part de Mazzini, vegeu: J.-Y. Frétygné, *La conception*

individuava en la burgesia, en el liberalisme i en la monarquia les causes de la decadència moral i política de la nació, i en definitiva acusava tots tres d'haver traït els ideals ressorgimentals.

A partir d'aquest corrent polític es va desenvolupar, al començament del segle XX, un nacionalisme més modernista i menys deutor del discurs ressorgimental, amb obertures cap a l'esquerra, i que apostava per transformar Itàlia en una gran potència econòmica i imperial. Era un sentiment, una actitud que – com durant el període romàntic – es va traduir en una afortunada producció literària, cabdal per entendre la difusió d'un nacionalisme de tipus reivindicatiu, expansionista i a l'hora antiburgès entre la joventut urbana. Els més importants exponents d'aquesta postura que unia transgressió, rebuig del sistema politicosocial i nacionalisme, eren alguns escriptors i intel·lectuals. Gravitaven al voltant de revistes com *Il Leonardo* o *La Voce*, fundades a Florència per intel·lectuals com Giovanni Papini (1881-1956) e Giuseppe Prezzolini (1882-1982). Entre tots, però, cal destacar – un altre cop – Gabriele D'Annunzio, que en la seva àmplia producció va reservar un paper important a la exaltació de la “italianitat”. L'escriptor tenia una fascinació especial pel passat itàlic, en particular per la Roma imperial i l'edat mitjana. *Il Vate* va escriure versos inspirats en la temàtica de l'expansionisme de les anomenades repúbliques marineres, en particular Venècia i Gènova⁹⁰⁴. Un altre exponent d'aquest corrent literari nacionalista era l'escriptor Alfredo Oriani (1852-1909), el qual, a part que per la seva activitat de novel·lista, va destacar per assaigs sobre la història medieval italiana, o sobre l'actualitat política i social dels seus temps, en els quals mostrava idees radicals⁹⁰⁵.

---

de nation dans le pensée de Mazzini, a: O. Forlin (ed.), *L'idée nationale en Italie*, L'Harmattan, Paris 2010, pp. 85-108; S. Recchia, N. Urbinati, *A Cosmopolitan of Nations. Giuseppe Mazzini's Writings on Democracy, Nation Building, and International Relations*, Princeton University Press, Princeton-Oxford, 2009, pp. 11-30.

⁹⁰⁴ A més de la ja citada obra dedicada a la conquesta de Líbia, és important assenyalar: G. D'Annunzio, *Poema paradisiaco. Odi navali*, Bideri, Nàpols 1892; ÍDEM, *Laudi del cielo, del mare, della terra e degli eroi. Elettra*, Treves, Milà 1903.

⁹⁰⁵ A. Oriani, *Fino a Dogali*, Libreria Editrice Galli, Milà 1899; ÍDEM, *La lotta politica in Italia*, Roux, Torí-Roma, 1892; ÍDEM, *La rivolta ideale*, Ricciardi, Roma 1908. Sobre l'evolució del nacionalisme italià entre els segles XIX i XX, vegeu: M. Vaussard, *De Pétrarque a Mussolini. Evolution du sentiment nationaliste italien*, Armand Colin, Paris 1961, pp. 143-173.

El nacionalisme italià a principis del segle XX evolucionava des de posicions “conservadores” cap a posicions més “progressistes” (per no dir explícitament antisistema). En aquest procés varen tenir un paper rellevant algunes figures eminents del moviment sindicalista revolucionari⁹⁰⁶. A principis del segle XX aquest corrent polític, fortament deutor de les idees del pensador francès Geroge Sorel (1847-1922), representava una opció d'esquerra força fascinant, i que havia tingut un cert èxit en el moviment obrer italià, francès i espanyol. A partir d'una lectura alternativa del pensament marxista, el sindicalisme revolucionari desconfiava completament de la dinàmica parlamentària, al contrari agitava el mite de la regeneració de la societat mitjançant una acció violenta i resoluta: la vaga revolucionària. L'objectiu no era prendre el poder, sinó reorganitzar la societat “des de baix”, és a dir a partir de les institucions sindicals, per instaurar un sistema econòmic i polític en el qual el poder residia en les mans dels “productors”.

Alguns exponents d'aquest corrent polític, sobretot en concomitància amb l'afirmació del moviment artístic futurista i la guerra Italo-Turca (1911-1912), començaren a incloure en el propi discurs elements propis de l'ideari patriòtic italià, donant-li però una lectura social. El tema més car del nacionalisme, és a dir el completament de la unificació del país i l'expansió colonial, s'hibridaren així amb aquells del moviment obrer, com la participació dels treballadors en la gestió de l'empresa. Per exemple, durant la invasió de Líbia un dels més importants exponents d'aquest corrent, Angelo Oliviero Olivetti (1874-1931), es declarava a favor d'un nacionalisme «entès com afirmació de la voluntat de vida i de potència de l'estirp»⁹⁰⁷. Poc després, en ocasió del debat per la participació a la primera guerra mundial, molts sindicalistes revolucionaris abraçaren la causa nacional, entre els quals, el sard Attilio Deffenu. D'alguna manera el

⁹⁰⁶ Sobre aquest corrent de pensament, vegeu: A. Andreasi, *L'anarcosindicalismo in Francia, Italia e Spagna*, La Pietra, Milà 1981 (II volums); A. Giovannetti, *Il sindacalismo rivoluzionario in Italia. L'azione diretta, le lotte e le conquiste operaie*, Zero in Condotta, Milà 2004; A. Roveri, «Il sindacalismo rivoluzionario in Italia», a: *Ricerche Storiche*, N. 1 (1975), pp. 6-42.

⁹⁰⁷ La cita és reproduïda a: E. Gentile, *La Grande Italia op. Cit.*, pp. 88-89. Pel nacionalisme italià durant la *belle époque*, en general vegeu: *ibidem*, pp. 75-154; M. Vaussard *op. Cit.* 143-211.

sindicalisme revolucionari proposava una “tercera via” entre socialisme marxista i capitalisme, entre socialisme internacionalista el nacionalisme conservador. Entre els que tingueren un cert relleu en la formulació d'aquestes idees hi eren també el ja citat intel·lectual sard-romà Paolo Orano i el mateix Benito Mussolini, que com és ben sabut deixà el Partit Socialista Italià per sostenir l'entrada del país en la primera guerra mundial⁹⁰⁸. Tot plegat l'experiència dels sindicalistes revolucionaris influenciaren la formació tant del feixisme, com del sardisme, en particular sobre els militants de la part meridional de l'Illa. Aquí – a excepció dels miners – carreters, jornalers paletes i treballadors del mar, formaven un *milieu* molt sensible a la propaganda revolucionària, i poc lligat als grans partits d'esquerra o sindicats.

Tots aquestes tendències en la interpretació del “fet nacional” eren, entre finals del segle XIX i principis del XX, bagatge comú dels qui s'oposaven a l'Estat liberal*. Aquests, en general, rebutjaven el sistema polític parlamentari, fonamentalment perquè consideraven tal sistema elitista i corrupte pel clientelisme i el *trasformismo*. Aquest era el mecanisme, típic de la política italiana d'ahir i d'avui, que permetia a un diputat el passatge d'una família política a un altre, a segona dels canvis de govern i dels resultats electorals⁹⁰⁹. El nacionalistes radicals, el sindicalistes revolucionaris o encara els futuristes, apostaven per una vaga modernització del país, ja que consideraven l'actual sistema polític causa de l'endarreriment i, sobretot, ho associaven al passat. Anhelaven al nou, al modern, i aquests corrents ideològics interpretaren la postguerra com una continuació del conflicte per tal d'afirmar la “nova Itàlia”, representada pels combatents, contra la “vella”, representada pels polítics liberals i pels burgesos. Era una situació que resumia perfectament Benito Mussolini quan deia «per un costat estan tots els conservadors, totes les forces mortes de la nació; per un altre els revolucionaris i amb

⁹⁰⁸ Per la importància del sindicalisme revolucionari en la gènesi del feixisme, vegeu: E. Gentile, *La nascita dell'ideologia fascista op. Cit*, pp.134-149.

* Amb aquesta expressió es definia el sistema polític que havia regit Itàlia des de 1861, i en particular durant els 15 anys precedents l'entrada del país en la Gran Guerra, al llarg dels quals la figura dominant fou Giovanni Giolitti.

⁹⁰⁹ Sobre aquesta practica política, vegeu: G. Carocci, *Il trasformismo dall'unità ad oggi*, Unicopli, Milà 1992.

aquests totes les forces vives del País»⁹¹⁰. Aquesta frase resumeix perfectament la visió que els veterans de guerra, i amb els molts altres, tenien del país, que li donava la idea de conduir una nova batalla, ara política, pel futur de la pròpia nació, del qual es sentien protagonistes en virtut del sacrifici als camps de batalla.

Aquest conjunt de tendències culturals i modes polítiques, si fem les degudes adaptacions al context illenc, tenia la seva influència, com hem vist, també entre els veterans sards. Una important revista cultural sardista, per donar un ulterior exemple, en conclusió del seu primer editorial feia una crida a la joventut per la regeneració de l'Illa. L'autor en aquest text, casi parafrasejant les paraules suara citades de Mussolini, ens dona bé l'idea de la continuïtat cultural entre feixisme i sardisme:

Tots amb nosaltres els joves i aquells que al seu cor alimenten la flama d'una gran identitat sarda, forjada per sobre de cada idea mesquina de classe i d'individus, de faccions i de partits i de sectes aplegades per compromisos i renunciés! Tots amb nosaltres dempeus, jovent de Sardenya: per combatre la bona batalla del renaixement illenc amb una vibrant fe, amb un obra enginyosa del pensament, amb la fermesa dels propòsits per un futur signat per la nostra gent⁹¹¹.

A més feixisme i sardisme es presentaven com moviments polítics de massa, interclassistes, organitzats com un partit/milícia i que apostaven per la regeneració nacional mitjançant el canvi de la classe dirigent (naturalment una regeneració sarda pels veterans illencs, italiana pels feixistes). Eren moviments que derivaven de l'experiència bèl·lica l'actitud a l'acció directa, el voluntarisme i el cameratisme, que defensaven la propietat privada i eren antibolxèvics (en el cas feixista, també antisocialistes). Els dos imaginaven una transformació de l'economia agropastoral en clau social, amb la intervenció estatal i el corporativisme com eines principals del canvi, mentre apostaven per una reforma agrària⁹¹².

⁹¹⁰ B. Mussolini, *Opera Omnia*, vol.VII, La Fenice, Florència 1951-1963, pp.78-79.

⁹¹¹ «Alere Flamam!», a: *Sardissima*, a. I (1920,) núm. 1, p. 1-2.

⁹¹² Per entendre de quina manera s'entenia aquesta reforma, sobretot per part dels pastors de l'interior, pensem com fins al segle XIX no era encara difosa la propietat privada; aquesta, com s'ha esmentat, fou introduïda a partir de 1824, però en les zones pastorals de muntanya aquest procés ha tardat a fer-se efectiu; encara avui existeixen terres comunes, avui gestionades pels ajuntaments.

Més enllà de la influència del pensament nacionalista i sindicalista, sardisme i feixisme compartien el mateix moment fundant: l'experiència bèl·lica. La coincidència va tenir significatives conseqüències per la identificació nacional i els mites de la pàtria, tant que pels dos moviments la guerra fou considerada com l'experiència primigènica no només del moviment polític, sinó també de la nació (una altra cop, italiana pels feixistes sarda pels sardistes). El conflicte pels sards coincidí, com ja s'ha dit, amb el moment en el qual una identificació sarda es transforma i sobretot es popularitza, en el sentit que deixa de ser patrimoni d'un grup tancat d'intel·lectuals com al segle XIX i es difon entre les masses. A nivell italià podem encontrar el mateix fenomen, que començà però ja uns anys abans, amb la guerra Italo-Turca de 1911-1912, per arribar a conclusió amb l'arrelament del feixisme. És una fase en la qual, segons l'historiador italià Emilio Gentile, la identificació italiana es transforma i es difon: és el moment en el qual “la gran proletària es mou”, com recita l'afortunada expressió que el poeta Giovanni Pascoli (1855-1912) va inventar al 1911⁹¹³. Es tracta de la metàfora que refigura com la jove nació va a la conquesta del grau de potència que li pertoca, és a dir Líbia. Fet més important, mentre Orani, D'Annunzio o Papini eren declaradament nacionalistes i rotundament antisocialistes, Pascoli no amagava les seves simpaties esquerranes. Aquesta evolució va continuar en les trinxeres europees, mentre el poble assumia, en aquestes dues guerres i en els seus èxits, una identificació més clarament nacional⁹¹⁴.

PSd'A i PNF, en definitiva, es generaren a partir d'un caldo de cultiu en part semblant. O com escriu l'historiador sard Luciano Marrocu: «Sardisme i feixisme [...] trobant-se en un terreny per alguns aspectes comú (la violenta oposició al liberalisme de Giolitti, la importància de l'experiència de guerra...) es disputen el favor de les mateixes àrees socials i d'opinió»⁹¹⁵. A banda d'aquesta continuïtat, doncs, existia una certa rivalitat,

---

Naturalment els jornalers o els petits propietaris apostaven per accedir, o incrementar, la propietat terrera.

⁹¹³ Pascoli va pronunciar aquesta frase durant un discurs a favor de la invasió de Líbia, que tenir en un teatre d'una petita localitat toscana, Barga, successivament publicat a: *La Tribuna*, 27-XI-1911.

⁹¹⁴ E. Gentile, *La Grande Italia op. Cit.*, pp. 78-81.

⁹¹⁵ L. Marrocu, *Le origini del fascismo in Sardegna*, p. 65, a: L. M. Plaisant, (ed.) *La Sardegna nel*

que més enllà de la disputa sobre un mateix “públic”, cal plantejar també en els termes de quina era la nació, la pàtria, la “identitat” a les quals ser fidels: Sardenya, Itàlia o les dues juntes en una acrobàtica definició de la unitat nacional feixista?

Conflicte identitari: Sardenya com Irlanda?

El moviment feixista i aquell sardista, tot i tenir alguns trets en comú, pel que fa la identificació nacional i el model estatal es movien, però, en un terreny accidentat. De fet, les diferents interpretacions d'aquests conceptes van constituir un valid pretext per endegar una dura confrontació entre els dos. Aleshores va començar una contesa durada tot el període que precedeix la toma del poder de Mussolini, una competició que tingué lloc tant des dels seients del Parlament o en les columnes del diaris com, segons els costum del temps, en els violents enfrontaments a peu de carrer.

Els primers passos del feixisme a l'Illa foren difícils, a causa sobretot de la falta d'un modern teixit industrial i doncs d'una dinàmica de conflicte social. Per la seva banda el món rural, on arrelava el sardisme, semblava no donar mostres d'una “reacció” similar a aquella dels terratinents emilians, que foren els principals finançadors i organitzadors del anomenat feixisme agrari. D'aquesta manera els primers *fasci di combattimento* s'establiren en els únics dos llocs on existia una classe treballadora organitzada en un petit, però força important i actiu, moviment obrer. Aquestes era la zona del Sulcis-Iglesiente, on a part dels miners hi era una forta presència de petits patrons, que, donat que la conformació del territori dificultava molt les comunicacions terrestres, transportaven per mar els minerals fins al port de Càller*. L'altre enclave socialista – aquesta vegada al nord – era la ciutat de Tempio Pausania, on es fundà el primer nucli del moviment feixista illenc⁹¹⁶. Aquests primers grups eren impulsats sobretot per

---

regime fascista, CUEC, Càller 2000, pp. 65-71.

* Aquesta era una activitat que feien sobretot gent de Carloforte, la ciutat fundada en un illot sard pels habitants de l'illa tunisiana de Tabarca, d'origen genovesa. Per la difusió del socialisme en aquest centre, vegeu: F. Manconi, *Giuseppe Cavallera op. Cit.*

⁹¹⁶ Per l'origen i la difusió del moviment obrer, vegeu: F. Manconi, *Il PSI in Sardegna dalle origini alla grande guerra op. Cit.*, pp. 3-166; G. Melis, *I partiti operai in Sardegna dal 1918 al 1926 op. Cit.*, pp. 169-224. Sembla que el primers indicis d'un feixisme illenc portin cap a aquesta ciutat, en la qual es distribuí, l'abril de 1921, una petita publicació: *Vivere Ardendo. Per il Fascio di*

veterans, a vagades militants del mateix PSd'A, i agitaven una idea de revolució antiburguesa més que reacció antiobrera. En la zona minera, on era fort el conflicte social (l'11 de maig de 1919 durant una demostració la tropa havia mort a trets 7 obrers), el feixisme fou impulsat per un empresari toscà, el advocat Ferruccio Sorcinelli (1872-1925)⁹¹⁷. Propietari d'una important mina de carbó (Bacu-Abis), president de la patronal minera i propietari del diari *l'Unione Sarda* – encara avui un dels mes difosos de l'Illa – Sorcinelli fou el gran finançador del primer feixisme sard, i intentà, a través del seu diari, implantar el moviment també a la ciutat de Càller. Tot i tenir un cert èxit, les iniciatives de l'empresari toscà estaven finalitzades a contrastar els miners, i el seu feixisme no aconseguí expandir-se gaire a la capital⁹¹⁸.

A Sàsser, com a la resta del nord, l'arrelament del moviment de Mussolini semblava encontrar encara més dificultats. Aquí el feixisme fou fundat per un grup de veterans, exponents de la burgesia terratinent provinciana, que era exclosa del poder local per les velles famílies ciutadanes (entre les quals els Berlinguer). Es tractava, doncs, d'un instrument per accedir al poder local, però ràpidament la mateixa bona societat sasseresesa – es a dir grans terratinents i advocats – hi va adherir per tal de conservar les pròpies posicions dominants, amenaçades per sardistes i feixistes⁹¹⁹. A Sàsser, on residien els més gran propietaris de l'Illa, el sardisme era un moviment que espantava el grup dirigent. Els grans terratinents i advocats sasseresos temien el PSd'A perquè havia aconseguit organitzar i mobilitzar les biddes a l'entorn de la capital del nord (Ittiri, Sorso, Muros, Cargeghe, Osilo, Ossi, Tissi, Uri i Usini). Tal i com els nous terratinents provincians, recentment assentats a la citat, els sardistes eren la amenaça del camp

---

Combattimento di Tempio. Vegeu també: L. Nieddu, *Le origini del fascismo in Sardegna* op. Cit., pp. 14-16.

⁹¹⁷ Per aquest episodi de vaga, vegeu: S. Sechi op. Cit., pp. 241-243. També es pot llegir la reconstrucció feta per Bellieni: C. Bellieni, «Cinque minatori», a: *La Voce dei Combattenti*, 16-V-1921.

⁹¹⁸ Per les primeres associacions feixistes, vegeu: L. Nieddu, *Dal combattentismo al fascismo in Sardegna* op. Cit., pp. 141-160; S. Sechi op. Cit., pp. 258-262. Sobre el feixisme a l'àrea minera és indispensable els escrits del principal líder del moviment obrer en aquells anys: A. Corsi, F. Manconi (ed.), *Socialismo e fascismo nell'iglesiente*, Edizioni della Torre, Càller 1979.

⁹¹⁹ Per la situació a Sàsser, vegeu: M. Brigaglia, *La classe dirigente a Sassari da Giolitti a Mussolini* op. Cit., pp. 215-220; L. Nieddu, *Le origini del fascismo in Sardegna* op. Cit., pp. 14-19.

contra el poder de la ciutat, i per tant la vella classe dirigent de Sàsser utilitzà el feixisme en funció més que antiobrera, antisardista⁹²⁰.

Les relacions entre seguidors de Mussolini i nacionalistes sards, en un primer moment, foren de desinterès mutu, però anaren poc a poc degenerant fins al conflicte obert a la tardor de 1922. El punt de ruptura era la “qüestió nacional”. A partir dels seus primers passos el moviment sardista, gràcies a la reputació que els veterans s'havien guanyat durant el conflicte, fou ben rebut en el panorama polític nacional. A mesura que la crisi politicosocial italiana es feia més greu, però. Aquests es demostraven sempre més com un moviment camperol i d'esquerra, tot i no figurar com un partit “ortodox”, i la seva reputació es va desgastar. Llavors la opinió pública deixà de veure en els veterans sards uns herois de guerra i començà a percebre el perill que les idees del PSd'A implicaven. El sardisme era criticat tant des dels socialistes i comunistes, que hi veien una reacció burgesa, com des de la dreta, que els percebia com una amenaça a la unitat nacional. A aquest propòsit, es poden citar dos episodis emblemàtics que tingueren lloc durant la segona meitat del 1921: la remoció d'una bandera sarda des de la seu del Consell Provincial de Sàsser, i el debat parlamentari al voltant de la qüestió irlandesa.

A setembre de 1921 era programada una visita del príncep hereditari a l'Illa, amb la qual certs sectors de la societat sarda volien celebrar – amb un any de retras – els dos segles de govern savoia a l'Illa. Els sardistes, per iniciativa de Camillo Bellieni, van declarar-se desinteressats en la visita, es a dir que, tot i tenir representants en les institucions locals, s'abstendrien de participar en els actes oficials. La conseqüència fou de portar els pocs militants del PSd'A de tendències monàrquiques a sortir del partit⁹²¹. La divisió entre republicans i monàrquics va endegar una crisi institucional al Consell Provincial de Sàsser, amb un conflicte simbòlic que feia manifest la contraposició latent entre identifications contrastants dins la societat sassereses. El PSd'A detenia la majoria absoluta (21 escons sobre 40), que però va perdre quan tres dels seus Regidors i el

⁹²⁰ Per el context sassersès 1918-1926, vegeu: M. Brigaglia *op. Cit.*, pp. 171-249.

⁹²¹ C. Bellieni, «La veunta in Sardegna del principe ereditario», a: *Il Solco*, 13-XI-1921.

President, en protesta per la presa de posició republicana, van dimitir. Fent així, els dissidents provocaren la substitució del Consell per part d'un funcionari de la Prefectura (*commissario prefettizio*), que convocà noves eleccions. El comissari, anomenat pel *Prefetto* i doncs representant directe de l'Estat, un cop entrat en possessió del seu càrrec va decidir treure la bandera sarda des de la seu de la Província. Aquesta penjava al costat d'aquella italiana des de quan els sardistes van guanyar les eleccions. La seu de la Administració Provincial es troba a la plaça més àmplia, cèntrica i freqüentada de la ciutat, *Piazza d'Italia*, un gran espai al centre d'un passeig obligat per tot exponent de la bona societat ciutadana (el *corso*). Al voltant de la plaça s'aixequen les residències més prestigioses de la ciutat, uns palaus a l'estil de la arquitectura civil italiana en els quals, al segle XVIII, residien grans feudataris. Doncs, la desaparició de la bandera, símbol nacional i símbol de les conquestes polítiques i socials dels últims anys, va ser notat ràpidament. Era una provocació, sapientment directa a tots aquells que identificaven la presència de la bandera com un èxit davant de la classe dirigent local. Immediatament es van verificar protestes, i les agitacions van ser tan intenses que casi es va arribar a l'ocupació, per part dels manifestants sardistes, de la seu del Consell, mentre les demostracions s'estengueren als pobles de la Província. La situació no es va normalitzar fins que Camillo Bellieni no va intervenir per fer baixar els fums, amb l'argument que la qüestió seria tractada en la pròxima reunió del Consell en funcions. Aquesta es va celebrar sota la pressió d'una gran massa de gent, que fins i tot havia entrat dins del mateix palau, i el *commissario prefettizio* no va tenir més remei que aquell de tornar a posar la bandera sarda al costat d'aquella italiana⁹²².

El conflicte provocat per la desaparició de la bandera sarda va tenir, a més de la dimensió illenca (on es passà a demanar-ne l'exposició en el Palau Reial de Càller), una dimensió nacional. Molts periòdics es van ocupar de l'argument, publicant articles on genèricament s'acusaven els sardistes de separatisme o s'intentava desacreditar les seves intencions polítiques. En general aquest nou moviment polític no gaudia d'una bona fama en la premsa nacional, fins i tot el prestigiós periòdic *La Critica Politica*, malgrat

⁹²² S. Sechi, *op. Cit.*, pp. 304-305.

estar a favor de «donar a cada regió una organització administrativa autònoma», acabava acusant els sardistes confondre aquest concepte amb la independència:

La paraula autonomia ha clarament contestat als sentiments d'independència, d'orgull, de ressentiment cap al Govern central que el poble sard va expressar, però els que la van fer servir-sobretot electoralment- han fet més cas a l'efecte de la paraula que al seu significat i a la seva transcendència política.⁹²³

Entre tots, però, foren els feixistes qui destacaren com els més contundents en acusar de separatisme el PSd'A, i com els que més es demostraven propensos a acabar amb el moviment autonomista. Durant el mes de setembre del 1921 els feixistes, tan als diaris locals com al seu òrgan nacional, *Il Popolo d'Itàlia*, van endegar una campanya antisardista⁹²⁴. La intenció era de respondre a un article del periòdic sardista *Il Solco*, en el qual s'afirmava: «si el nostre moviment ensorrés la unitat de la Pàtria nosaltres seriem ben contents per què hauríem aconseguit allò que és indispensable per construir». Davant d'aquests paraules es crida l'atenció de la cúpula nacional del feixisme perquè s'ocupi de la situació a l'Illa i es convoquin a Càller tots els feixistes sards per «adoptar les mesures necessàries en contra del separatisme explícit del Psd'A»⁹²⁵. L'hostilitat cap al sardisme, pel que es pot llegir en la resta de l'article, era gran:

No es podria escriure blasfèmia antinacional més obscena, malgrat això no deixarem d'estimar Sardenya, la terra d'aquells herois que van morir al Carso no per ensorrar la Pàtria. Al Sr. Lussu i als altres desintegradors del "Partit d'Acció" recordem que la seva jugada o la jugada per la qual s'ofereixen és antic i bastant conegut. Hi han altres separatistes, a Catalunya, contra la unitat espanyola, així com hi han separatistes al Rin, a Bavaria, contra la unitat alemanya. I aquests separatistes sabem bé qui els fomenta i per quines finalitats imperialistes estan motivats. [...] Esperem que algú ens entengui. I la paraula als sards que....no volen esdevenir francesos!!⁹²⁶

⁹²³ O. Zuccarini, «Dubbi ed equivoci del regionalismo», a: *La Critica politica*, a. I (1921), núm. 13-14, pp. 149-152.

⁹²⁴ S. Sechi *op. Cit.*, pp. 305-306, i en particular la nota 73 on es fa un llistat dels articles que en la premsa nacional parlaren d'aquesta polèmica.

⁹²⁵ «Le maschere e i volti del Partito Sardo d'Azione», a: *Unione Sarda*, 18-IX-1921. L'article va ser publicat també al *Popolo d'Italia*.

⁹²⁶ *ibidem*.

Feixistes i, en general, nacionalistes italians utilitzaven d'una manera provocatòria la imatge del sard heroi de guerra, en clara funció antisardista. Es feia explícita referència a la “italianitat” demostrada en les trinxeres, i tan exaltada per la premsa, per identificar els sardistes com un veterans dolents. Eren individus dirigits en realitat per les ambicions d'unes potències imperialistes, i per tant contraries al principi de la llibertat dels pobles i de les nacions pel qual lluitaren els exercits occidentals. L'article cita explícitament com part d'aquesta amenaça imperialista els catalans i els bavaresos, mentre insinua que darrera del PSd'A en realitat s'amaguen els intents expansionistes francesos. Es tracta del mateix discurs que farà uns anys més tard la premsa francesa per desacreditar els militants del Partit Cors d'Acció, acusant-li de ser en realitat agents italians o d'amagar darrera de la autonomia la voluntat d'obrir la porta a la annexió al Regne d'Itàlia⁹²⁷.

L'altre conflicte “identitari” important entre sardistes i nacionalistes italians, tant feixistes com d'altres partits, es desencadenà en relació a la qüestió d'Irlanda. La signatura del tractat anglo-irlandés al desembre de 1921, amb el qual es donava pas al Lliure Estat d'Irlanda (la mateixa formula utilitzada per Trieste) va ser l'argument, a la Cambra dels Diputats, d'un debat força interessant. Tot i que en principi es tractava d'adreçar, en una clara línia *mazziniana*, unes felicitacions per “la llibertat” obtinguda pels irlandesos, en la sessió del 8 de desembre es va endegar una discussió entre partits considerats “nacionals”, es a dir fidels i lleials a la nació italiana, i partits “no nacionals”, es dir forces sobre les quals era gran la sospita de no identificar-se plenament amb Itàlia. Tot va començar quan els diputats de les minories nacionals alemanya i eslava van prendre la paraula. Representaven els territoris que acabaven d'entrar a fer part per dret de conquesta de la nació italiana, i en realitat apostaven per l'annexió respectivament a Àustria i al Regne dels Serbis, Croats i Eslovens. Llavors, com els altres parlamentaris, van llegir els propis missatges d'aprovació a la

⁹²⁷ Com a títol d'exemple, vegeu: «Un mouvement autonomiste en Corse?» a: *Le Front Republicaine*, 10-IV-1927; «A nos amis d'Italie», a: *L'Annu Corsu*, a. II (1924), p. 3, revista corsa a caràcter regional en la qual l'autor sent la necessitat de prendre les distàncies «de certs òrgans imperialistes de la Península».

independència. En aquell moment els diputats de la dreta posaren el crit al cel, sobretot els nacionalistes i els feixistes, i en la discussió general que va seguir el grup de diputats del PSd'A va ser considerat com “no nacional”. Aquest fet va provocar la indignació de Emilio Lussu, el qual en el seu discurs enviava a la dreta parlamentària, i a tots els partits, un missatge sibil·lí. Per un costat semblava reassegurant, mentre i per un altre amenaçador:

I no hauria parlat, si, mentre per una banda es celebrava Irlanda, per l'altra no s'hagués recordat repetidament Sardenya [...]. Nosaltres no som separatistes; però permeteu, col·legues diputats de l'extrema dreta, que durant aquestes hores de lluita i de reivindicacions es miri a Sardenya amb aquella mateixa confiança que vosaltres vau tenir quan a la Sardenya d'altres temps se'ls hi oferien encensos i llores. Aleshores us sortia a compte fer així. Avui no és més la Sardenya fidelíssima, monàrquica, avui és tota la Sardenya rural, la Sardenya proletària, que s'aixeca cap a nous destins. Aquest es el pensament dels autonomistes sards que, ho tornaré a dir, no són separatistes⁹²⁸.

Lussu recrimina al dreta d'haver canviat completament discurs, passant de les lloances del període bèl·lic a l'actual sospita de ser antinacionals. El veterà sard mostra els músculs agitant l'espantall d'un poble sard que agafa les rendes del seu futur, com l'irlandès⁹²⁹. El dia següent la discussió continuà, i Lussu sent necessari intervenir per especificar la posició sardista, precisant:

Els sards no volen renunciar a la seva italianitat espiritual; dic espiritual car ens sentim italians només pel pensament italià, amb el qual està feta la nostra cultura; ens sentim italians més per la immensa contribució de sang, que vam oferir, a cada crida, a la pàtria en perill, que per la vida, els interessos, els costums o la història en comú. No oblideu que durant el segle XIX a Sardenya encara es parlava espanyol.

A aquesta afirmació el diputat al qual Lussu s'estava dirigint va exclamar «No, català,

⁹²⁸ E. Lussu, *Per l'indipendenza dell'Irlanda*, a: E. Lussu, G. G. Ortu (ed), *Tutte le opere op. Cit.*, p. 26. El debat parlamentari sencer està reproduït a : *Camera dei Deputati*, tornada dell'8 dicembre 1921.

⁹²⁹ Cal considerar com els acords anglo-irlandesos de 1921 varen despertar entusiasme en la opinió pública sarda, fins al punt que un setmanal catòlic escrivia: «Després de vuit segles de lluita la noble catòlica Irlanda ha obtingut per part de la seva antiga tirana, l'Anglaterra protestant d'Elisabet i de Cromwell, una ampla autonomia». Vegeu: «Note politiche», a: *L'Avvenire di Nuoro*, a. I (1921), núm. 11.

però només a l'Alguer»⁹³⁰, irritant el líder sardista, tant per l'apunt com per el record de que l'Illa sempre va patir dominacions. Malgrat l'intent de demostrar-se “nacional”, el PSD'A va tenir una mala imatge entre els partits italians, també perquè el discurs nacional sardista era radical cap a la seva base – en bona part francament separatista – mentre es mostrava més innocent en els bancs de la Cambra del Diputats a Roma. En “el continent”, Lussu i els seu companys declaraven contínuament la pròpia “italianitat”⁹³¹. De fet aquest debat parlamentari va endegar una nova serie de polèmiques polítiques a les columnes dels diaris⁹³². Lussu, Friedrich Graf Toggenburg (1866-1956) – diputat de la coalició nacionalista alemanya sudtirolea *Deutscher Verband* – i el socialista Giuseppe Emanuele Modigliani (1872-1947) – germà del més conegut pintor de Liorna – foren els que més polèmiques generaren establint un paral·lel entre l'illa gaèlica i algunes parts d'Itàlia. Modigliani, que interpretava la qüestió irlandesa en clau social, arribà a encunyar, durant el debat parlamentari, el terme de «irlandes d'Itàlia», que indicava aquestes àrees oblidades pel Govern⁹³³. El concepte, que recorda aquell d'Itàlia africana formulat pocs anys abans per Cimbali, va servir d'inspiració a un jove Palmiro Togliatti (1893-1964) que, gràcies al fet d'haver cursat una part dels seus estudis preuniversitaris a Sàsser, demostrava una bona comprensió dels problemes que van moure Lussu a fer aquelles consideracions. Togliatti, que a diferència del seu rival Gramsci no tenia gens simpatia pel moviment sardista, simplement considerava l'acció dels veterans illencs com finalitzada al control de la burgesia sobre “les masses”:

Sant i senya dels “partits regionals” és la mateixa dels feixistes, dels populars, dels socialdemòcrates, dels burgesos: fer tornar les masses dins del marc organitzatiu de l'Estat. El regionalisme és la seva demagògia; pactar amb el govern és la seva tàctica nacional. Només la

⁹³⁰ E. Lussu, *Sul processo verbale (a proposito dell'indipendenza dell'Irlanda)* pp. 28-29, a: *ibidem*, pp. 27-29.

⁹³¹ Sobre les tendències separatistes de la base sardista, vegeu: S. Sechi, *L'autonomismo in Sardegna*, pp. 315-321, a: S. Fontana (ed.), *Il fascismo e le autonomie locali*, Il Mulino, Bolonya 1973, pp. 301-327.

⁹³² «Alla camera», a: *La Stampa*, 10-XII-1921.

⁹³³ S. Sechi *op. cit.* p. 308. Per seguir el debat és possible consultar el diari de la sessió: *Atti del Parlamento italiano*, Discussioni alla Camera dei Deputati, XXVI Legislatura, sessione 1921, vol. III, 8-XII-1921.

tàctica de la lluita de classe pot unificar la recuperació de totes les regions en la única lluita que pot ser definitiva: contra de l'Estat burgès italià opressor i explotador⁹³⁴.

En definitiva els sardistes estaven continuadament sota una espasa de Dàmocles, es a dir en qualsevol moment podien ser acusat d'amenaçar la unitat de la nació, o de fer part de l'arc de les forces considerades “antitalianes” (els partits de les minories alemanya i eslava). A aquest propòsit els sardistes hagueren que precisar ulteriorment que segons ells Itàlia hauria d'esdevenir: «una federació lliure de regions lligades per un esperit de fraternitat»⁹³⁵. En realitat, el moviment es trobava en una posició difícil, perquè començava a ser evident certa desconexió entre el marge d'acció que tenien els seus diputats a Roma i les expectatives de la seva base a l'Illa. Efectivament mentre aquests donaven un fort sens “antitalià” al significat polític del moviment, els líders més en vista, en particular de cara a un públic continental, s'esforçaven contínuament de negar tendències separatistes. El mateix Camillo Bellieni era conscient d'això, i en un provocatori article titulat *el perill separatista*, deia com «la tendència al separatisme, en els pobles de l'interior, entre els nostres camperols, va guanyant terreny cada dia»; aquests militants, confessa Bellieni, interpretaven la relació amb l'Estat italià simplement en els següents termes: si «sota el domini italià Sardenya està mal. Per què doncs continuem a sota d'aquest domini?». L'ideòleg del partit, que en tots casos no era separatista, atribuïa aquesta situació a la falta de sentiment nacional italià entre els camperols i pastors sards, que així descrivia:

el nostre poble, les masses rurals de l'interior, mai van sentir o entendre la unitat nacional. La pàtria és molt menys d'una figura retòrica, pels nostres camperols no existeix, Itàlia no es present a la memòria del nostre poble si no a través del recaptador d'impostos o del *carabiniere*, que són els únics representants visibles del seu govern. Els que pretenen, amb aquestes condicions, que els estimi la pàtria italiana, pretén l'absurd⁹³⁶.

En definitiva – com ja s'ha avançat en cloure el capítol anterior – cal prendre

⁹³⁴ P. Togliatti, «Irlande d'Italia» a : *l'Ordine nuovo* (diari), 11-XI-1921.

⁹³⁵ «Noi e l'unità d'Italia» a: *Il Solco*, 18-XII-1921.

⁹³⁶ C. Bellieni, «Il pericolo separatista» a: *Il Solco*, 19-V-1921, reproduït sencer a: L. Nieddu (ed.), *op. Cit.*, pp. 281-283.

consciència de com l'Estat italià, entre 1919-1922, és a dir entre la fi de la guerra mundial i l'accés del feixisme al poder, era sotmès no només a una crisi social i econòmica, sinó que es trobava realment amenaçat en la pròpia integritat territorial. Després d'un conflicte en el qual, a finals del 1917, el país havia estat al bord del col·lapse, en un clima de revolució social, amb unes fronteres que havien inclòs nuclis de població al·loglotes (alemanys i eslaus), i en un clima internacional que veia – darrera el doble estimul de la qüestió irlandesa i de la formulació del dret a l'autodeterminació – proliferar les tensions centrífugues, existia el perill que s'arribés a «disgregar la nació». Els mateixos sardistes, quan, al 1919, existia l'eventualitat d'un aixecament d'inspiració soviètica en el nord industrial, tramaren per independitzar l'Illa en funció antibolxevica⁹³⁷. En tot cas aquest context d'imminent disgregació no ha estat degudament pres en consideració per la historiografia italiana, i sembla que només Gramsci, en ocasió de la ocupació de Fiume, intentés posar aquesta qüestió a la atenció de la opinió pública (naturalment d'esquerra). El filòsof sard feia una lúcida anàlisi d'aquell context, òbviament indicant el clau marxista com els actors de la separació eren els burgesos i terratinents en funció conservadora. Tot i amb tot, deixa ben clar aquest possible trencament de l'Estat italià:

I la unitat nacional [...] grinyola funestament. Qui es meravellaria llegint demà la notícia que a Càller, a Sàsser, a Messina, a Cosenza, a Tàrent, a Aosta, a Venècia, a Ancona...un general, un coronel, o inclòs un simple tinent dels *arditi* [cos d'elit format durant la gran guerra], hagi aconseguit fer amotinar la tropa, hagi declarat d'adherir-se al govern de Fiume i hagi decretat que els seus ciutadans no tenen que pagar els impostos a Roma? Avui l'Estat central, el govern de Roma representa els deutes de guerra, la servitud cap a la finança internacional [...]. Si un tinent dels *arditi* funda un govern a Càller, a Messina, a Cosenza [...], en contra del govern central, ell esdevindrà el pivot de totes les difidències, de tots els egoismes del propietaris locals [...] car aquests propietaris odien l'Estat central, voldrien lliurar-se de pagar impostos [...]. Els propietaris de Sardenya, de Sicília, de la Vall d'Aosta, de Friül etc. demostraran que els pobles sard, sicilià, de la Vall d'Aosta, friülà etc. no són italians, que feia temps que anhelaven a la independència, que l'obra d'italianització que el govern italià ha dut a terme, a través de l'ensenyament obligatori de la llengua italiana, ha fracassat, i enviaran memorials a Wilson,

937

R. Farris «polemiche autonomiste. Sulla via di Damasco», a: *Il Solco*, 19-VI-1922; S. Sechi, *L'autonomismo in Sardegna op. Cit.*, pp. 320-321.

Lloyd George...i no pagaran impostos⁹³⁸.

La fusió entre feixisme i sardisme

Les primeres interpretacions del període feixista a l'Illa, que circularen a partir dels anys cinquanta del segle passat, coincidien, sobretot per part antifeixista i sardista, en identificar el fenomen com extern, fins a parlar d'una "invasió" de camises negres continentals⁹³⁹. Efectivament la consistència numèrica del feixisme sard abans de la marxa sobre Roma no ha estat aclarida del tot, donat que les dades que ens van arribar eren en bona part reconstruccions pòstumes, o no tenien en compte el fet que molts inscrits al PNF, al moment, en realitat residien en el continent. L'historiador italià Renzo De Felice (1929-1996), en la seva monumental reconstrucció del feixisme, parla de 2057 inscrits al PNF sard abans del 28 d'octubre. És un número exigü, que però els historiadors sards aconsellen rebaixar ulteriorment. Segons la reconstrucció més fiable dels primers anys del feixisme illenc, feta a partir d'entrevistes a antigues camises negres i amb documentació no depositada en arxius, es parlaria de només 254 feixistes per la Província de Sàsser⁹⁴⁰. Doncs, malgrat no es pugui negar la presència d'uns nuclis autòctons a l'Illa, en un cert sentit el feixisme roman un "fenomen continental".

Es pot suggerir com aquest escàs èxit, més enllà de la falta d'un fort i radicat moviment obrer, sigui d'atribuir al paper que el nacionalisme italià tenia en el moviment de Mussolini. Segons quant exposat en l'apartat anterior, i en particular si es consideren les paraules de Bellieni sobre com s'entenia en el interior el missatge sardista, és fàcil entendre la menor eficàcia del missatge patriòtic (italià) del feixisme a l'Illa. Aquesta

⁹³⁸ A. Gramsci (article no signat), «l'unità nazionale» a: *L'Ordine Nuovo* (diari), 4-X-1919, ara a: ÍDEM, *L'Ordine Nuovo. 1919-1920*, Einaudi, Torí 1955, pp. 276-278.

⁹³⁹ M. Brigaglia, *La storiografia del fascismo in Sardegna*, pp. 21-22 a: L. M. Plaisant (ed.), *Op. Cit.*, pp. 19-29; ÍDEM, *Per una storia dell'antifascismo in Sardegna*, p. 6, a: M. Brigaglia, F. Manconi, A. Mattone, G. Melis, (eds.), *L'antifascismo in Sardegna*, vol. I, Edizioni della Torre, Càller 1986, pp. 1-44. Per la idea d'una invasió feixista, vegeu: F. Fancello, «Il fascismo in Sardegna», a: *Il Ponte* a. VII (1951), núm. 8-10, pp. 1090-1103. Per una la primera important lectura del feixisme com fenomen també autòcton, vegeu: G. Sotgiu, *Storia della Sardegna durante il fascismo*, Editori Laterza Roma-Bari, 1995, pp. 35-85.

⁹⁴⁰ R. De Felice, *Mussolini il fascista op. Cit.*, vol. I, pp. 8-11; L. Nieddu, *Origini del fascismo in Sardegna op. Cit.*, apèndix; ÍDEM, *Dal combattentismo al fascismo in Sardegna op. Cit.*, p. 144.

debilitat del feixisme sard era en part compartida amb el migdia, i a Mussolini, un cop arribat al poder en 1922, se li presenta la necessitat d'estendre la base del seu moviment en aquestes regions. Es tracta d'un procés en el qual no és exclusivament la violència la clau de l'èxit, al contrari és una sèrie de negociacions en les quals es barregen ofertes, amenaces i perspectives de carrera – ja sigui política, funcional o professional – amb l'objectiu de procurar inscrits al PNF⁹⁴¹. Si mirem bé, el fenomen no era present només al migdia, sinó que el moviment de Mussolini, per assentar-se en el poder, anava pactant una sèrie de fusions amb altres partits. Entre aquests, els nacionalistes de l'Associació Nacional Italiana (ANI), que amb el seu cos paramilitar – els sempre preparats o camises blaves – com els sardistes representaven un rival, polític i militar⁹⁴². Dins d'aquest context es pot afirmar que el moviment encapçalat per Mussolini fos realment “importat”, però no simplement amb la força bruta, com líders quals Emilio Lussu o Francesco Fancello (1884-1970) explicaven als anys cinquanta, sinó amb la col·laboració significativa d'una part del mateix PSD'A. A principis de 1923 aquest partit es va a fusionar amb el PNF, canviant les característiques del fins llavors reduït feixisme illenc.

Les negociacions per tancar aquest acord, poc mencionades en les històries generals del feixisme (italianes i no), foren llargues i complexes, i han estat investigades a fons per alguns historiadors sards⁹⁴³. Es tracta d'un període que va des de la anomenada marxa sobre Roma fins a la primavera del 1923, dens d'esdeveniments i que no es necessari, per les finalitats d'aquesta tesi, reconstruir detalladament. tanmateix és oportú reassumir

⁹⁴¹ Sobre els primers anys del moviment feixista al sud, vegeu: S. Lupo, *Rinnovamento politico e trasformismo nel primo fascismo meridionale*, a: L. M. Plaisant (ed.) *op. Cit.*, pp. 41-61. Sobre el feixisme al migdia italià, en general vegeu: G. de Antonellis, *Il sud durante il fascismo*, Lacaita, Manduria 1977; P. Laveglia (ed.), *Mezzogiorno e fascismo. Atti del convegno promosso dalla Regione Campania*, Edizioni Scientifiche Italiane, Nàpols 1978.

⁹⁴² R. De Felice *op. Cit.*, pp. 501-506.

⁹⁴³ L. Marrocu, *Il ventennio fascista (1923-1943)*, pp. 633-642, a: L. Berlinguer, A. Mattone (ed.) *op. Cit.*, pp. 632-713; L. Nieddu, *Dal combattentismo al fascismo in Sardegna op. Cit.*; S. Sechi *op. Cit.*, pp. 351-433. Per una reconstrucció a nivell local, vegeu: L. M. Plaisant, *Il partito nazionale fascista nella Provincia di Cagliari*, a: L. M. Plaisant (ed.) *op. Cit.*, pp. 131-148; S. Sini, *Sardismo e fascismo a Nuoro dal 1919 al 1924*, a: *ibidem*, pp. 149-161; M. A. Farinelli, *El feixisme a l'Alguer*, Angle, Barcelona 2010, pp. 65-72. Per un reconstrucció crítica del paper de Lussu en la fusió amb el PNF, vegeu: M. Addis Saba *op. Cit.*, pp. 96-141.

els fets, i fer algunes reflexions sobre aquestes relacions entre els dos moviments⁹⁴⁴.

PNF i PSd'A conviuen pacíficament fins a la tardor del 1922, i malgrat els picabaralles sobre la qüestió nacional, no es dona pas a un enfrontament obert. A partir del setembre de 1922, però, els feixistes que gravitaven a l'entorn de la regió minera, els únics a tenir els «trets violents i esquadrists» propis del moviment de Mussolini, començaren a atacar no només socialistes i comunistes, sinó els mateixos sardistes⁹⁴⁵. El PNF a tot el sud de l'Illa era controlat per Ferruccio Sorcinelli, propietari de la mina de Bacu-Abis i violentament antiobrerista. Els primers atacs als sardistes no tingueren gaire èxit i no s'engegà la mateixa dinàmica que dominava en el continent. Els veterans sards, que tenien el propi cos paramilitar controlat per Emilio Lussu i Paolo Pili (1891-1985), no adoptaren un postura rotundament antifeixista, al contrari quedaren a la defensiva. La situació es va evolucionar molt confusament, entre atacs i intents de solucions polítiques, fins a la *marcia su Roma*. Durant l'assalt feixista a la capital, en una situació confosa en la qual encara no era clara la posició del Rei i, doncs, de l'Exèrcit, els sardistes celebraven el segon congrés del partit a Nuoro. Mentrestant a Càller les camises grises impedièn que aquelles negres assaltessin les seus del partits antifeixistes⁹⁴⁶. A Nuoro, un cop que varen arribar les notícies del continent, els sardistes van decidir d'organitzar, d'acord amb el comandant militar de Càller Gen. Gastone Rossi, la resistència de l'Illa al cop de mà feixista, i organitzen un pla militar⁹⁴⁷. Tal i com al 1919 davant del perill bolxevic, es tractava de preservar Sardenya del triomf del cop de mà al continent. L'oposició del Rei Vittorio Emanuele III (1900-1946) a utilitzar l'exèrcit contra les camises negres, posà fi a la iniciativa sardista, obrint un nou escenari pels dos moviments de veterans.

⁹⁴⁴ Per aquests fets són disponibles també les memòries de dos destacats sardistes passats al feixisme: P. Pili, *Grande cronaca, minima storia*, Società Editrice Italiana, Càller 1946; E. Endrich, *Cinquant'anni dopo*, Valdés, Càller 1977.

⁹⁴⁵ Per la definició del feixisme a Iglesias, vegeu: L. M. Plaisant, *Il Partito Nazionale Fascista nella Provincia di Cagliari op. cit.*, p. 137.

⁹⁴⁶ E. Lussu, *Marcia su Roma a dintorni op. Cit.*, p. 191. Sobre l'empresa que portà al poder Mussolini, vegeu: G. Albanese, *La marcia su Roma*, Laterza, Roma-Bari 2006; G. F. Venè, *Storia e cronaca della marcia su Roma*, Marsilio, Venècia 1990.

⁹⁴⁷ P. Pili *op. Cit.*, p. 85; F. Fancello *op. Cit.*, p. 1092-1093; S. Sechi *op. Cit.*, pp. 351-354. És possible consultar l'edició del 31-X-1922 del diari sardista *Il Solco*, en gran part dedicada a l'esdeveniment.

Després d'haver aconseguit l'encàrrec de *Capo del Governo*, Mussolini es troba davant a la necessitat d'assentar-se en el poder, eliminant l'incontrolable feixisme de la primera hora i aconseguint difondre els *fasci* allà on eren minoritaris, especialment al sud i a les illes. Aquesta empresa semblava ben àrdua a Sardenya, on els moviments fets pels feixistes locals durant la marxa sobre Roma havien enconstrat certa resistència, mentre a Càller la celebració de la victòria de 1918 (4 de novembre) es transformà en una manifestació antifeixista. A la capital estava previst fer un desfile de veterans, però quan les camises grises intentaren posar-se davant d'aquests la situació degenerà i els «carrabiners» tingueren que «circumdar els feixistes per protegir-los». Finalment la tropa fou obligada a retirar-se per evitar ulteriors aldarulls, i vint-mil veterans desfilaren per la ciutat amb Lussu i una bandera sarda com a capçalera⁹⁴⁸. A partir de llavors es van repetint episodis de violència, i com a fets emblemàtics es poden mencionar dos esdeveniments del novembre del 1922: la ferida de Emilio Lussu per part d'un Guàrdia Reial (cos militar responsable de l'ordre públic), i els aldarulls a Càller en ocasió de la cerimònia d'inauguració del símbol dels feixistes (dit *gagliardetto*).

L'enfrontament començà a principis de novembre. L'espurna fou un article del *Il Popolo d'Itàlia*, en el qual, fent referència a l'intent fet pels sardistes d'organitzar una resistència al cop de mà feixista, fa hàbilment córrer la veu que el PSd'A és un moviment perillós per la unitat del país i «ambigu». El diari feixista, com a reacció a aquest perill separatista, anunciava que «Mussolini ha adoptat les precaucions oportunes perquè es reprimeixi qualsevol intent de sedició antinacional». Les precaucions eren un cuirassat estacionant davant la ciutat de Càller, i el desembarcament d'un batalló de *carabinieri*⁹⁴⁹. El dia 26, a la capital de l'Illa, tots els feixistes de la Província organitzaren una adunada, amb motiu de la inauguració del símbol del moviment. Aquest era, com per la resta d'Itàlia, una petita bandera negra de forma triangular, amb el nom de la secció que representava i el *tricolore* (la bandera italiana). La cerimònia volia representar el triomf

⁹⁴⁸ E. Lussu, *Marcia su Roma e dintorni op. Cit.*, p. 194-195. Per la crònica de les celebracions, vegeu les primeres pàgines de: *La Nuova Sardegna*, 4/5-XI-1922.

⁹⁴⁹ S. Sechi, *Dopoguerra e fascismo in Sardegna op. Cit.*, p. 361.

del feixisme a l'Illa, i les camises negres s'apoderaren per dos dies de la ciutat, dedicant-se a humiliar els opositors, amb el subministrament d'oli o la imposició del salut romà, i a apallissar els que s'hi resistien. Entre aquests hi era un militant sardista, Efisio Melis (?-1922), que mentre els feixistes desfilaven es va negar a homenatjar el símbol del moviment. El rebuig, que arribava per part d'un conegut militant sardista, i a sobre company d'armes de Lussu, provocà la reacció indignada dels feixistes. Llavors una camisa negra li clavà el *gagliardetto* al pit, provocant-li una ferida mortal⁹⁵⁰.

El 3 de desembre es verificava un altre episodi de violència, aquesta vegada al nord-est, a la ciutat de Terranova Pausania (actualment Olbia). Aquí, on es va verificar potser l'únic episodi d'agressió feixista provinent des de la mar, desembarcaren 118 entre camises negres i nacionalistes provinents de Civitavecchia, en el litoral del Lacì, i armats fins i tot amb dues metralladores (que però foren ajudats pels feixistes locals)⁹⁵¹. Aquests, durant gairebé tot un matí, es varen apoderar del nucli urbà, represaliant els líders dels partits antifeixistes i, segons la reconstrucció que en fa l'historiador Girolamo Sotgiu (1915-1996), anant a la recerca, inútilment, de la bandera dels Quatre Moros en les cases d'alguns sardista⁹⁵². El desembarcament semblava realment una conquesta simbòlica, tan per aquest episodi de la bandera com pel fet que en aquesta ocasió s'estrenà, per primer cop a l'Illa, la pràctica del “bateig patriòtic”. Era la cerimònia d'humiliació pública, amb crits de “visca Itàlia” i ampolles d'oli de ricí, ben coneguda al nord de la península⁹⁵³. El mateix Lussu, en la seva reconstrucció, sembla avalar aquesta idea d'una expedició de conquesta quan recorda que el grup de camises negres, a punt de deixar la localitat, cridà «A qui Sardenya? [...] A nosaltres!»⁹⁵⁴.

Similars episodis impressionaren molt, provocant en alguns el rebuig rotund del

⁹⁵⁰ M. Addis Saba, *op. Cit.*, pp. 103-104; «I luttuosi fatti di ieri a Cagliari» a: *Il Solco*, 27/28-XI-1922; «Il primo martire dell'idea autonomistica Efisio Melis è morto» a: *ibidem*, 4/5-XI-1922; E. Lussu, *Marcia su Roma e dintorni op. Cit.*, pp. 227-233.

⁹⁵¹ E. Lussu *op. Cit.*, pp. 241-247; S. Sechi, *op. Cit.*, pp. 375-376.

⁹⁵² G. Sotgiu, *Storia della Sardegna dalla grande guerra al fascismo op. Cit.*, pp. 181-183.

⁹⁵³ E. Lussu *op. Cit.*, p. 242-243.

⁹⁵⁴ *ibidem*, p. 247.

feixisme, mentre una àrea del moviment autonomista veia la possibilitat, considerat com els feixistes controlaven ja les institucions estatals, d'acordar-se amb aquests. Era un acord que s'interpretava com una moguda tàctica, a través de la qual alguns sectors sardistes pensaven poder realitzar les pròpies aspiracions. La confiança es fonamentava en un element senzill: ambdós compartien la voluntat de refundar l'Estat italià. Des d'aquesta perspectiva el fet que el feixisme controlés el govern central es podia convertir en una oportunitat, ja que hauria permès d'obtenir «en deu anys allò que hom no podria realitzar en cinquanta», segons les paraules del mateix Emilio Lussu⁹⁵⁵. Amb aquest acord els sardistes pensaven també excloure d'una relació privilegiada amb el poder de Roma el feixisme lligat a Sorcinelli, radical i incontrolable, i constituir el PNF amb els militants sardistes. Això hauria comportat un PNF sard sota la direcció de Lussu, i amb un emblema que unia el feix amb la Creu d'Alcoraz, símbol tant dels sardistes com de Sardenya.

La relació ambigua entre dos moviments que, aparentment, haurien de ser antagonistes, no era una exclusiva de l'illa sarda. Tot el contrari, era un denominador comú a les altres àrees no perfectament assimilades a la nació italiana, és a dir el Tirol de Sud, la Venècia Júlia in en part, la Vall d'Aosta. En les zones recentment annexionades al Regne (Tirol i Venècia Júlia) el feixisme havia estat molt violent en contra de les minories alemanya i eslava, arribant a tot tipus d'excessos, però paradoxalment intentant també la via del pacte i de l'acord. En el cas del Tirol del Sud, en un primer moment «els plantejaments dels feixistes de Trento no són del tot inconciliables amb les requestes dels autonomistes sud tirolesos de llengua alemanya». Tant que els dos casi arribaren a tancar un acord. Segons el tracte, s'establia una divisió entre dues comunitats – una alemanya i l'altra italiana – deixant la possibilitat que en les localitats on la minoria germànica era prevalent l'alemany fos utilitzat en la administració local, mentre es toleraven les escoles privades⁹⁵⁶. Malgrat aquests propòsits, els òrgans centrals del PNF i del *Deutscher Verband*, el partit dels autonomistes tirolesos nascut de la unió dels catòlics i

⁹⁵⁵ L. Nieddu, *Dal combattentismo al fascismo in Sardegna op. Cit.*, p. 239.

⁹⁵⁶ G. Negri, *L'autonomismo nell'Alto Adige*, pp. 207-212, a: S. Fontana (ed.), *Il fascismo e le autonomie locali*, Il Mulino, Bolonya 1973, pp. 205-233.

dels liberals en 1919 i que tenia la pròpia seu a Hamburg, van hostejar l'acord. El motiu principal era que, mentre uns volien la italianització completa, els altres apostaven per l'annexió a Àustria (o Alemanya, donat que eren pangermanistes)⁹⁵⁷. La situació degenerà, fins a que el 2 d'octubre els feixistes locals, amb la col·laboració d'altres seccions del nord Itàlia, realitzaven la anomenada marxa sobre Bolzano. Durant l'esdeveniment, les camises negres eliminaren tot el que quedava de la administració autonòmica concedida en 1917 per les autoritats de l'Imperi Austrohongarès, prenent el control de les institucions locals. Era el primer pas d'una repressió lingüística que continuarà per tot el règim de Mussolini⁹⁵⁸.

En la Vall d'Aosta, on bona part de la població era francòfona (en concret es parlava l'arpità, idioma francoprovençal), es presentava el mateix problema d'italianització, mentre els feixistes havien de fer front a la potent *Ligue Valdôtaine* (Lliga de la Vall d'Aosta). Més que un partit, aquesta era una associació de burgesos i notables locals votada a la defensa de la llengua francesa, de la societat tradicional i del catolicisme⁹⁵⁹. Anselme Réan (1855-1928), el líder de la formació, al 1919 havia entregat un memorial «per les reivindicacions ètniques i lingüístiques de la Vall» al Primer Ministre italià, llavors Vittorio Emanuele Orlando. L'arribada del feixisme, però, provocaria una greu crisi dins de la *Ligue*, que acabà dividint-se en un sector favorable i un contrari al moviment de Mussolini, amb Réan entre els primers⁹⁶⁰. Aquest, des del seu diari *La Patrie Valdôtaine*, sostenia com gràcies a la seva intermediació era possible obtenir diverses concessions des del Govern, ben disposat cap als habitants de la Vall, i com

⁹⁵⁷ *ibidem*, pp. 213-217.

⁹⁵⁸ R. Steininger, *South Tyrol. A Minority Conflict of the Twentieth Century*, Transaction Publishers, Nova Brunsvic-Londres, 2003, pp. 10-14; per la repressió lingüística, vegeu: *ibidem*, pp. 26-32; G. Klein, *La politica linguistica del fascismo*, Il Mulino, Bolonya 1986, pp. 69-110, tot i que es tracti d'una anàlisi general – l'única sobre aquest argument que s'ha pogut localitzar – el cas de Sud Tirol hi troba un espai privilegiat.

⁹⁵⁹ Per aquesta associació, vegeu: J. C. Perrin, *La "Ligue Valdôtaine"*, Imprimerie Valdôtaine, Aosta 1974.

⁹⁶⁰ Pel text del memorial, vegeu: «Bulletin de la Ligue Valdôtaine», a. VII (1919) núm. 2, pp. 1-7. El Primer Ministre italià envià una resposta cordial però evasiva, vegeu: «Le réponse du Ministre Orlando» a: *ibidem*, a. VII (1919) núm. 3, p. 3.

aquest hauria garantit la defensa d'aquells valors tradicionals amenaçats pels subversius⁹⁶¹. Amb una gran similitud el que anava passant a Sardenya, a la Vall d'Aosta «l'home més representatiu del regionalisme esdevenia l'aliat dels seus pitjors enemics»⁹⁶².

Els contactes entre sardistes i feixistes no eren un fet aïllat, al contrari cal interpretar-los dins del context més ampli de les àrees perifèriques i escassament nacionalitzades del Regne d'Itàlia. A diferència que en el cas de la població alemanya del Tirol del Sud però, els sardistes, que amb els primers feixistes compartien experiència bèl·lica i aspiracions revolucionaries, van arribar a tancar un acord amb el PNF. Aquest es va concloure després d'unes complicades negociacions, començades al desembre del 1922 i concloses a l'abril del 1923. Protagonistes d'aquest procés eren els dirigents sardistes de la Província de Càller i el nou Prefecte de la part sud de Sardenya, Asclepia Gandolfo (1874-1925), que Mussolini havia enviat expressament per realitzar la fusió entre els dos moviments. Gandolfo havia participat a la guerra mundial i era un general que gaudia d'una bona reputació entre els veterans, i sobretot havia estat un dels *legionari* de Fiume. La seva estratègia era clara: eliminar els primers nuclis de feixistes, conquerir la confiança dels sardistes deixant-li entendre que respectaria llurs condicions, per després forçar la mà i imposar la voluntat de Roma.

Gandolfo jugava amb el fet que Mussolini havia sempre presentat el seu com un moviment decidit a transformar radicalment les institucions estatals, un discurs que agradava especialment als líders sardistes, i que era en realitat un tema comú a diverses forces polítiques d'aquell moment. A l'estiu del 1922 Mussolini, des de *Gerarchia*, revista que difonia el pensament oficial feixista, parlant de la relació del PNF amb l'Estat italià deia: «el Feixisme defensa aquest Estat, amb això però no vol legitimar-ho durant segles, ni renunciar a la formació de l'Estat nacional tal i com el Feixisme ho

⁹⁶¹ E. Passerin D'Entrèves, *La lotta per l'autonomia e la difesa del Francese in Valle d'Aosta*, 234-235, a: S. Fontana (ed.) *op. Cit.*, pp. 233-252.

⁹⁶² S. Soave, *Fascismo, resistenza, regione* p. 693, a: S. J. Woolf (ed.) *Storia d'Italia. Le Regioni dall'Unità ad oggi. La Valle d'Aosta*, Einaudi, Torí 1995, pp. 679-742.

anhela. El Feixisme no pot, no ha de ser considerat com un element defensor perpetu de l'ordre constituït actualment»⁹⁶³. El *Duce* tornava a insistir en aquest tema tot just després la marxa sobre Roma, i arribà a relacionar clarament el cop de mà amb la «reorganització constitucional de l'Estat, amb la formació de nou òrgans legislatius i la reforma d'aquells ja existents»⁹⁶⁴. En el mateix article es parlava també de «descentralització legislatiu-administrativa regional per les qüestions econòmiques i aquelles relatives a la educació», i de la continuïtat entre els principis de la *Carta del Carnaro* i aquells del feixisme al poder⁹⁶⁵. N'hi havia prou per atreure l'atenció, entre d'altres, dels autonomistes sards, tant que aquest article fou publicat també per l'òrgan oficial del PSD'A, *Il Solco*. L'article en el diari sardista anava acompanyat per llarg comentari, en la qual el redactor presentava els conflictes entre sardistes i feixistes com un fet puntual. Les tensions es podien resoldre fàcilment, amb el retorn dels dos a les seves orígens, es a dir en el revolucionarisme de la *Carta del Carnaro*. En el fons, concloïa l'article, «tots poden recordar com el feixisme del 1919-1920 era [...] allò que a Sardenya era el moviment dels combatents que va fundar el Partit Sard d'Acció»⁹⁶⁶.

Aquesta estratègia feixista, i la evident confusió que regnava en aquells moments, va dividir el Partit Sard d'Acció. La ruptura definitiva es verificà a principis de 1923, quan Emilio Lussu i el Prefecte Gandolfo manifesten públicament les afinitats entre els dos moviments, suscitant les protestes dels dirigents sardistes que es trobaven a Roma (Camillo Bellieni i Francesco Fancello) i que ja s'havien declarat antifeixistes. Davant d'aquesta situació Lussu, després d'haver mantingut una posició ambigua entre oposició i intents de pactar, va renunciar al seu càrrec en el partit i es va retirar a Armungia, el poble nadiu⁹⁶⁷. El líder sardista, que no s'havia estalviat en usar la violència contra els

⁹⁶³ L'article fou publicat al numero VI de *Gerarchia*, ara al recull d'escrits: B. Mussolini, *Lo Stato fascista*, Casa Editrice Pinciana, Roma 1937, p. 48-53. Vegeu també: ÍDEM, *Stato, antistato e fascismo* a: ÍDEM, *Scritti e discorsi di Benito Mussolini*, Vol II, Ulrico Hoepli Editore, Milà 1934, pp. 291-298.

⁹⁶⁴ M. Govi, «Il riordinamento costituzionale dello Stato», a: *Il Popolo d'Italia*, 1-XII-1922.

⁹⁶⁵ El tema havia estat tractat també alguns dies abans, vegeu: «Due Discorsi», a: *Il Popolo d'Italia* 19-XI-1922.

⁹⁶⁶ «La crisi del fascismo» a: *Il Solco*, 11-12-XII-1922.

⁹⁶⁷ Per la crònica del congrés, vegeu: «Il Partito Sardo d'Azione nel suo IV congresso» i «Le tesi in contrasto» a: *Il Popolo sardo*, 11-III-1923.

atacs de les camises negres, era ja massa implicat com antifeixista. D'altra banda sembla que – com indica el sardfeixista i *Podestà* de Càller Enrico Endrich (1899-1985)– el Prefecte Gandolfo no li va donar suficients garanties que un sardisme transformat en feixisme, dirigit per ell i eventualment amb el feix i la bandera sarda com a símbol, hagués obtingut el que es pretenia del Govern⁹⁶⁸. Lussu fou acompanyat, en aquesta decisió, pel grup dirigent de Sàsser (Camillo Bellieni, Federico Fancello, Dino Giacobbe i els parlamentaris Umberto Cao e Pietro Mastino), però entre el febrer i l'abril del 1923 molts dels dirigents sardistes de la Província de Càller van cedir a les pressions del Govern feixista. En aquest acord l'home clau del PSd'A fou Paolo Pili, que amb Lussu era responsable de la organització paramilitar del partit. Sembla que Pili va convèncer molts dirigents de la conveniència de la fusió, encara que comportes només vagues promeses d'una particular atenció del govern per l'Illa. Altres, com Umberto Cao, acceptarien el feixisme al 1925, després de veure les primeres actuacions de Mussolini en favor de l'Illa⁹⁶⁹. Per part seva Lussu es trobava privat del moviment que encapçalava i començava, així, a passar definitivament a l'antifeixisme, trobant-se sempre més alineat amb la posició del seu antic rival Camillo Bellieni.

La unió, entre els dos moviments nascuts del veterans de guerra fou, en un cert sentit, una conquesta de l'Illa per part del feixisme. Aquesta, però, fou realitzada amb la fonamental col·laboració dels sardistes que, amb la idea de poder infiltrar el PNF, en volien fer un instrument per continuar la pròpia política. El resultat fou que els feixistes de la primer hora es trobaren relegats en un segon pla – quan no foren expulsats del partit – i el PNF des d'aquest moment fou caracteritzat per ser una organització ben

⁹⁶⁸ La qüestió de la responsabilitat de Lussu en la fusió és naturalment espinosa, essent el líder sardista tot una icona a l'Illa. El mateix Lussu va eludir el tema, que ha començat a emergir a partir dels estudis ja àmpliament citats de Salvatore Sechi i de Luigi Nieddu, i sobretot de les memòries de dos sardfeixistes crítics amb el silenci de Lussu: Paolo Pili i Enrico Endrich. Aquí s'accepta la lectura d'un Lussu que, en una situació políticament molt confosa, intenta evitar que el moviment desaparegui davant del feixisme, o que es produeixi una guerra civil a l'Illa, formulada per Marina Addis Saba: *Emilio Lussu op. Cit.* pp. 96-141. És útil consultar també els testimonis sardfeixistes: E. Endrich *op. Cit.*, pp. 35-47; P. Pili *op. Cit.*, pp. 85-137; i la versió de Lussu l'endemà de la caiguda del règim i que fou la versió oficial fins als anys setanta: E. Lussu, «Fascismo, antifascismo e il generale Gandolfo in Sardegna» a: *Il Solco*, núm.10 (1946); anònim, però en realitat ÍDEM, «Il federale Paolo Pili» a: *ibidem*, núm. 19 (1946).

⁹⁶⁹ L. del Piano, *Signor Mussolini. Umberto Cao tra sardismo e fascismo*, Città Aperta, Troina 2005.

diferent del que era el seu equivalent al nord Itàlia. El feixisme sard era ben altra cosa que el de Milà o Ferrara per exemple, on realment el moviment s'havia format i havia fet proselitisme. En l'Illa mediterrània – almenys per tot els anys vint – fou una mescla força peculiar respecte a la versió continental, que barrejava elements aparentment inconciliables com el centralisme i el culte de la “italianitat” feixista amb les aspiracions autonòmiques i l'orgull d'illencs dels sardistes, i que sobretot es sustentava en una mitologia nacional i en una simbologia identitària que sovint xocaven entre elles.

El sardfeixisme

La fusió entre feixistes i sardistes s'havia traduït una ruptura del PSd'A també a un nivell geogràfic, amb les seccions del sud que havien passat fàcilment al PNF, mentre al nord es verificaren certes resistències. No es tractava solament de la influència que a Sàsser exercitaven Fancello i Bellieni, rotundament antifeixistes, o encara de les tendències separatistes de les seccions de Nuoro i la resta de Barbagia (recordem com la capital del centre de l'Illa llavors formava part de la Província de Sàsser), sinó que la mateixa burgesia ciutadana semblava tenir dubtes sobre aquest acord. N'és una prova el fet que els estudiants d'un institut tècnic de Sàsser varen publicar, en ocasió del pacte sardfeixista i a imitació dels goliards universitaris, un numero únic dedicat a fer ironia sobre aquest fets, en els quals no s'estalviaven de criticar els membres de la elit local. Entre aquests, destaca la ironia feta sobre Gandolfo que no aconsegueix fer entrar Lussu al seu despatx:

El General tancà la porta [del despatx] per poder tenir el Diputat definitivament a dins, fusionat. Però aquell llest de Lussu [...] aixecà la cama que es quedà...fora, dient no com la cua d'un gos que ha olorat la presa. En les altes esferes es refereixen a Lussu com feixista i sardista...metafòric ⁹⁷⁰.

⁹⁷⁰ «La gamba dell'on. Lussu» a: *La Fusione*, 15-IV-1923, p. 3. La tradició goliardesca era molt arrelada entre els estudiants, universitaris i no, de Sàsser, i els jornals o revistes que aquests publicaven, sovint no considerats importants, al contrari contenen molta informació complementària sobre el clima cultural del moment. Entre altres coes, en aquestes publicacions van fer les primeres experiències poetes com Salvator Ruju (1878-1966), conegut per les líriques en idioma sassarès publicades després la Segona Guerra Mundial.

El fet és que d'aquesta manera el feixisme illenc es trobava format, a part per algun feixista sencer i uns exponents de forts interessos econòmics, per aquells sardistes que havien amenaçat les posicions de força de les elits ciutadanes, en particular a Sàsser. Els antics militants del PSd'A, però, no formaven només la base, al contrari durant els anys vint controlaven la direcció del partit. En la cúpula del PNF sard cal destacar la posició de força que tenia Paolo Pili, numero dos de Lussu i després la fusió Secretari Federal del PNF per la Província de Càller entre 1924 i 1927. És aquesta situació que va justificar la utilització en camp històric del concepte de sardfeixisme, que ha provocat un cert debat entre qui el rebutja per interpretar el fenomen a Sardenya de la mateixa manera que en àmbit continental, i qui al contrari sosté la idea d'una diferència entre els dos contextos. Entre aquells que van trobar vàlida aquesta lectura, alguns sostenen que la introducció d'un tal concepte «afavoreix globalment la interpretació dels fets tal i com la va deixar el seu principal protagonista [Paolo Pili]», mentre per altres permet indicar «la homologació entre els grans mites sardistes i els grans mites proposat per la propaganda feixista»⁹⁷¹. Com es veu es tracta d'un concepte que provoca discussions fins i tot entre els historiadors que ho fan servir. Aquí es considera vàlid simplement perquè la continuïtat d'un discurs polític i simbòlic començat amb el sardisme, com ara la reinterpretació de la identificació illenca, és tan evident que si el feixisme sard fos igual al continental resultaria difícil d'explicar⁹⁷².

L'home clau del sardfeixisme és Paolo Pili, alt dirigent sardista i líder, amb Lussu, de les apartat paramilitar del partit. Pili, segons quant ha afirmat en les seves memòries, hauria negociat sota suggeriment de Lussu, la fusió amb el PNF, convertint-se així en el principal *ras** del PNF sard fins al 1927 (Pili era també director del diari *Unione Sarda* i

⁹⁷¹ S. Cubeddu, *Prefazione*, p. 5, a: S. Cubeddu (ed.) *Il sardo-fascismo tra politica, cultura ed economia. Convegno di studi Cagliari 26-27 novembre 1993*, Fondazione Sardinia, pp. 5-12.

⁹⁷² Sobre la continuïtat de la cultura i de la mitologia nacional sardista durant el feixisme, vegeu: M. Brigaglia, *Cultura e società negli anni del sardo-fascismo*, a: S. Cubeddu (ed.) *op. Cit.*, pp. 205-216, tot i que l'autor es distanciarà d'aquesta lectura, vegeu: ÍDEM, a: L. M. Plaisant (ed.) *La Sardegna nel regime fascista*, CUEC, Càller 2000, pp. 19-29; G. Contu, *Postfazione. Ma il sardismo culturale è durato per quasi tutto il ventennio*, a: M. D. Picciau, *Tra sardismo e fascismo*, Zonza 2007, pp. 1905-203.

* Amb aquesta paraula, d'origen etiòpica, s'indicaven els líders locals del feixisme. En origen indicava els senyors feudals de l'Imperi d'Etiòpia, que jeràrquicament eren els primers després del

diputat al Parlament). Segons la seva reconstrucció, ell i els altres dirigents sardfeixistes haurien intentat realitzar, per quant possible, les aspiracions del PSd'A amb una sèrie d'iniciatives principalment en camp econòmic i cultural⁹⁷³. Pili afirmava com la mancomunitat entre sardisme i feixisme hauria estat una maniobra d'entrisme, fins al punt que per la realització d'aquest objectiu fou fundada – per iniciativa tant seva com de Lussu – una associació secreta anomenada *Nuraghe*, una clara referència al símbol que, després de la creu d'Alcoraç, s'identificaven (i s'identifiquen) inequívocament els sards. La intenció era aquella de mantenir en contacte els dirigents del PSd'A en un context en el qual el feixisme havia pres el poder, encara que l'evolució política li hagués enfrontats o hagués fet desaparèixer el partit, per poder continuar a desplegar una acció comuna⁹⁷⁴. No es tractava d'una associació antifeixista, al contrari era una mena de comitè secret a través del qual, sense oposar-se al règim, «restar sempre units i conformes perquè es poguessin dins del feixisme perseguir al màxim per Sardenya els objectius que ens havien portat a militar amb el PSd'A»⁹⁷⁵. Sota aquesta llum es pot entendre com Pili, que en un primer moment era dels més contraris a la fusió, acceptés ocupar el paper de mediador deixat per Lussu (l'únic del *Nuraghe* a no passar al PNF)⁹⁷⁶. L'existència del la societat secreta, però, és contestada per quants no accepten la idea d'un feixisme sardistitzant, i en aquesta tesi no es possible aportat elements per verificar o desmentir tal teoria. Tot i així, si es considera l'acció en camp econòmic i cultural dels sardistes passats al feixisme és evident com, tot i la tonalitat “negra” i la declinació en clau de nacionalisme italià, es puguin veure continuïtat i evolucions respecte al sardisme.

A la base dels plantejaments dels sardfeixistes hi era la voluntat de modernitzar l'Illa,

---

Negus Negast o *Negest* (Rei de Reis) Haile Selassie I (1892-1975), i a partir de la conquesta feixista d'aquest Imperi va passar a indicar a Itàlia els secretaris federals del PNF.

⁹⁷³ P. Pili *op. Cit.*; Per aquests fets, vegeu també: L. Ortu, *Intervista a Paolo Pili del 1975, clips àudio núm. III, IV, V i VI* (http://www.fondazioneSardinia.eu/ita/?page_id=1483).

⁹⁷⁴ P. Pili, *op. Cit.*, p. 170-173. Vegeu també: S. Giacobbe, *Una testimonianza sulla società segreta “Il Nuraghe”*, a: S. Cubeddu (ed.) *Il sardo-fascismo tra politica, cultura ed economia op. Cit.*, pp. 49-54.

⁹⁷⁵ P. Pili *op. Cit.*, p. 170.

⁹⁷⁶ L. Nieddu, *op. Cit.*, pp. 293-294.

segons un model d'intervencionisme estatal que s'apropa força a experiències posteriors, com aquella de la *Tennessee Valley Authority* o al anomenat *desarrollismo* en auge en la Argentina i la Espanya dels anys cinquanta i setanta⁹⁷⁷. Efectivament, i sobretot mirant a l'illa sarda, un dels components del feixisme sembla certa l'ansia per la modernització. Mussolini, en el sue primer discurs com a Cap de Govern a la Camara dels Diputats, es referia a una renovada unitat de «pàtria italiana» i prometia com «les illes generoses que no seran mai més oblidades»⁹⁷⁸. Es tractava d'aplicar les idees modernistes que ja havien expressat Deffenu o el suara citat Cimbali, que senzillament consistien en crear les bases pel creixement econòmic de l'Illa i superar, a través d'un vast pla d'obres publiques, el subdesenvolupament crònic. Pels sardfeixistes era fonamental, en primer lloc, sanejar els aiguamoll costaners per eliminar la malària, i després construir un sistema de reserves hídriques artificials per garantir la irrigació.

Es tractava d'un procés que permetia tant el desenvolupament d'una agricultura intensiva mitjançant la distribució de parcel·les als veterans de guerra com la producció d'energia elèctrica, premissa important per una eventual industrialització. Aquests, en veritat, no eren sols els plantejaments dels sardistes passats al feixisme, sinó que eren els plans d'un grup econòmic encapçalat per Giulio Dolcetta (1880-1943), enginyer i empresari del Vènet, i per la *Banca Commerciale Italiana*, que estaven ja actuant en aquest sentit des del 1913⁹⁷⁹. Es tracta del primer intent d'incidir a fons en les causes de l'endarreriment de l'Illa, transformant el territori i la situació de la propietat, i sobretot introduint la modernitat (l'electrificació, la irrigació i les maquinaries agrícoles). Un tal programa va trobar ple recolzament polític en Paolo Pili i els seus aliats. El grup econòmic, doncs, va poder portar endavant els seus projectes (la guerra havia fet para

⁹⁷⁷ Per la *Tennessee Valley Authority*, en general vegeu: A. E. Morgan, *The Making of the TVA*, Prometheus Buffalo 1974; R. A. Colignon, *Power Plays. Critical Events in the Institutionalization of the Tennessee Valley Authority*, State University of New York Press, Albany 1997. Sobre aquesta teoria i praxi econòmica la bibliografia és vasta, per una indicació vegeu: A. Aguilar (ed.), *Desarrollo y desarrollismo*, Galerna, Buenos Aires 1969; S. Bagú, *Economía de la sociedad colonial*, El Ateneo, Buenos Aires 1949.

⁹⁷⁸ B. Mussolini, *Il primo discorso presidenziale*, p. 17 a: ÍDEM, *Scritti e discorsi di Benito Mussolini*, Ulrico Hoepli Editore, Milà 1934, pp. 7-17.

⁹⁷⁹ Sobre aquestes primeres iniciatives, vegeu: M. L. Di Felice, *L'ascesa delle aziende edili all'ombra delle bonifiche dei lavori pubblici*, pp. 83-94, a: L. M. Plaisant (ed.) *op. Cit.*, pp. 83-113.

els treballs), i al 1924, mitjançant la construcció d'una imponent presa en el major riu de l'Illa, el Tirso, va crear el primer llac artificial sard, llavors el més gran d'Europa. El llac Omodeo, del nom de qui havia projectat la presa, amb una capacitat llavors de 403.000.000 mc³ d'aigua, era un pas fonamental pel sanejament d'una de les més grans planes de l'Illa (Campidano nord). Aquí es projectava la transformació de 30.000 h i la seva assignació a pagesos sense terra; malgrat els esforços, el projecte finalment fou realitzat només en part, a causa de la oposició dels terratinents que trobaren aliats en els feixistes de la primera hora, enemics dels sardfeixistes⁹⁸⁰.

Tot plegat era difosa la idea que aquell interès particular pels problemes de l'Illa, que el Govern havia promès, s'estava materialitzant. El mateix Mussolini, que després de ser anomenat Cap del Govern va emprendre una gira per tota Itàlia, durant el seu passatge a Sardenya deixava clar el seu compromís. A la capital del nord de l'Illa, en un discurs farcit de retòrica sobre la Brigada Sàsser, deia de desaprovar «que fins a aquest moment ningun Cap de Govern, ningun Ministre hagi sentit el deure elemental de venir a conèixer les vostres necessitats». El nou curs estrenat pel feixisme volia valoritzar «les ciutats i les regions d'Itàlia, de manera que qui més ha donat per la guerra major dret tingui d'obtenir la pau». Mussolini concloïa amb un paraules que mostren clarament quin era el clima en les relacions Illa-continent: «a Roma se sabia i no se sabia que existia Sardenya. Però, donat que la guerra us ha revelat a Itàlia, cal que tot s'els italians recordin Sardenya no només amb les paraules, sinó amb els fets»⁹⁸¹.

Aquesta voluntat *desarrollista*, efectivament, va portar a la concessió a Sardenya d'uns finançaments extraordinaris i d'un compromís governamental que fins llavors havia estat inèdit. Una tal circumstància porta a pensar, seguint el suggeriment de polítològ estatunidenc A. James Gregor, que aquesta voluntat de desenvolupar el potencial econòmic i modernitzar la societat, siguin unes de les característiques del feixisme. Diu

⁹⁸⁰ L. Marroccu, *Le origini del fascismo in Sardegna op. Cit.* pp. 67-69.

⁹⁸¹ B. Mussolini, *Al popolo di Sassari*, a: ÍDEM, *Scritti e discorsi di Benito Mussolini*, vol. III, Ulrico Hoepli Editore, Milà 1934, pp. 157-159. Vegeu també els discursos tinguts a Càller i Iglesias: *ibidem*, pp. 161-164 i 165-166.

Greogor:

Desenvolupament es refereix tant a la modernització – la secularització dels sistemes de creences, la invocació de tècniques científiques per la resolució dels problemes, la urbanització de la població, l'augment de l'alfabetització, la reducció del provincialisme i regionalisme, i l'expansió dels sistemes d'informació i de comunicació – quant a la industrialització – l'aplicació de la innovació tecnològica per augmentar la productivitat, l'expansió del comerç, l'extensió i diversificació de la manufactura i de l'indústria extractiva, així i com un creixement constant i sostingut del PIB⁹⁸².

Tal voluntat del règim feixista, pel que fa Sardenya, es pot individuar en la anomenada *Legge del Miliardo* (lleí del bilió), personalment patrocinada pel *Duce* i presentada com la recompensa pel sacrifici durant la Gran Guerra, amb la qual els sards podien endegar el renaixement econòmic de l'Illa. La importància de l'impacte que aquesta llei va tenir en l'economia i, sobretot, en la opinió pública fou enorme. Fa falta només considerar que, segons càlculs del llavors titular de la hisenda pública Alfredo De Stefani (1879-1969), fins al 1924 el Regne d'Itàlia havia gastat, en obres públiques a l'Illa, només 143.200.000 *lire*, contra el bilió pressupostat pel primer Govern Mussolini (i al qual s'afegiren ulteriors 150 milions). Encara que el Ministre hagi exagerat les xifres, era sempre un testimoni concret del compromís per «la ràpida modernització i industrialització d'un sistema socioeconòmic endarrerit»⁹⁸³. La teatral profusió de diners públics – que es traduí al llarg dels anys vint amb realització de preses, envasaments, carreteres i altres infraestructures tant àrees urbans com rurals – fou també una peça clau en la construcció del consens i en l'intent d'acreditar la bona fe “sardista” del feixisme: Mussolini mantenia les promeses, al contrari d'altres polítics liberals que havien parlat de intervencions extraordinàries, sense mai dur a treme cap projecte⁹⁸⁴.

⁹⁸² A. J. Gregor, *Italian Fascism and Developmental Dictatorship*, Princeton University Press, Princeton 1979, pp. 303.

⁹⁸³ A. J. Gregor *op. Cit.*, p. 311. Per un discurs comparatiu amb el sud d'Itàlia: G. Barone, *Impulsi e processi di modernizzazione nel Mezzogiorno tra le due guerre*, a: L. M. Plaisant (ed.) *op. Cit.*, pp. 33-40.

⁹⁸⁴ G. Sotgiu, *Storia della Sardegna durante il fascismo op. Cit.*, pp. 89-90. Per una mostra de l'abast d'algunes iniciatives modernitzadores, vegeu: S. Ruju, *Attività minerarie e modernizzazione*, a: L. M. Plaisant (ed.) *op. Cit.*, pp. 73-82; F. Masala, *Dalla città borghese alla città di regime*: Cagliari, a: *ibidem*, pp. 115-130.

El camp per excel·lència en el qual es pot apreciar la continuïtat dels plantejaments sardistes dins del règim feixista és, però, en la política pastoral⁹⁸⁵. Com ja s'ha dit, una bona part de la base sardista era ocupada en aquest sector, activitat predominant al centre de Sardenya, i que constituïa la part més radical i independentista del moviment (recordem com aquest corrent del PSd'A es definia a si mateix Ulster). La ramaderia ha jugat sempre un paper rellevant en la economia de l'Illa, però els pastors eren incapaços de determinar el preu de la llet, i es van veure desbordats davant dels primers senyals d'una organització industrial de la producció de formatge a finals del segle. Tal i com passava a Còrsega, on la casa *Société Roquefort*, important productora de formatges amb base en Provença, realitzava una part consistent de la seva producció a l'illa, a Sardenya uns empresaris continentals controlaven la producció industrial del formatge d'ovella (anomenat *su pecurinu*, en sard)⁹⁸⁶. La producció, però, es venia sobretot entre els immigrants italians amb la denominació de *pecorino romano* (encara avui aquest formatge, comercialitzat sobretot a Amèrica, és produït amb llet sarda). Els empresaris continentals, en particular originaris de Roma, Toscana i Pulla, monopolitzaven el sector i podien imposar el preu de la llet. Llavors els sardistes passats al feixisme, en particular Paolo Pili, demostraren la voluntat de capgirar la posició difícil dels ramaders. Com a solució es proposava constituir una xarxa de *latterie sociali* (establiments on els pastors portaven la llet, en compte de vendre-la a privats) i fundar una cooperativa en la qual enquadrar tots els ramaders, per a poder modernitzar la producció, millorar les condicions de venda, tenir la força d'imposar-se als continentals i finalment vendre el *pecorino sardo*, i no *romano*. Les iniciatives del grup sardfeixista van precisament en aquesta direcció, un fet que demostra clarament la existència d'una certa continuïtat entre els plantejaments sardistes i la política aplicada a Sardenya durant els primes anys del règim.

⁹⁸⁵ F. Manconi, G. Melis, «Sardofascismo e cooperazione: il caso della FEDLAC (1924-1930)», a: *Archivio Sardo del movimento operaio, contadino e autonomistico*, núm. 8-10 (1977), pp. 204-234; S. Mocci, «Fascismo, fascismo sardista e questione sarda» a: *Annali della Facoltà di Scienze Politiche dell'Università di Cagliari*, vol II de la primera sèrie (1979), pp. 435-469.

⁹⁸⁶ Per la empresa comercial Roquefort a Còrsega, vegeu: C. Delfosse, J. A. Prost, «Transmission et appropriation des savoirs fromagers: un siècle de relations entre industriels de Roquefort et transformateurs corses» a: *Ruralia*, núm. 2 (1998) article on-line: <http://ruralia.revues.org/27>.

EL tret de sortida d'aquesta política pastoral, fou la fundació al 1924 de la *Federazione delle Latterie Sociali e Cooperative della Sardegna* (Federació de les lleteries socials i cooperatives de Sardenya, FEDLAC). L'organisme cooperatiu aplegava tots els pastors de Sardenya, i ràpidament es consolidà com una forta realitat econòmica, gràcies a que l'entitat es recolzava en una caixa creada ad hoc, la *Cassa Provinciale del Credito Agrario di Cagliari* (Caixa Provincial del Crèdit Agrícola de Càller). Era una innovació consistent per un sector econòmic que, totalment oblidat pel moviment dels treballadors i format per ramaders transhumants que passaven la majoria del temps aïllats – i sovint enfrontats per comunitats d'origen – no tenia cap tradició gremial. El fet que aquest organisme representés un trencament amb el passat és prou evident, sobretot perquè l'associació era un instrument per eliminar el monopoli de la producció i distribució del formatge. A través d'aquestes institucions es podia tractar directament amb els importadors estatunidencs, els principals adquirents del *pecorino romano*. Pili va viatjar personalment a Nova York l'any 1926, després d'haver rebut un total recolzament per part del mateix Mussolini⁹⁸⁷. Durant el viatge Pili aconseguí el que pocs anys abans de la guerra mundial i del naixement del sardisme semblava impossible, és a dir obtenir directament des d'una casa suïssa, i no pas italiana, un acord comercial per la distribució durant cinc anys de 50.000 quintars de formatge. El producte era comercialitzat amb el nom de *pecorino sardo*, amb el paper important de la FEDLAC. Es tractava d'un gran èxit si pensem a les condicions en les quals els ramaders venien la llet als empresaris continentals, i en clau política «resulta ser el més complet exemple practic d'aquell discurs nou que el component d'origen sardista anava proposant dins del feixisme sard d'aquells anys»⁹⁸⁸.

El context polític i econòmic sard és, però, sempre fortament influenciat per la presència de dues capitals, Càller i Sàsser, que semblen sempre trobar-se en desacord. Si en la primera la fusió havia generat el sardfeixisme a la segona aquest fenomen fou molt més

⁹⁸⁷ P. Pili, *Grande cronaca op. Cit.*, pp. 224-225.

⁹⁸⁸ F. Manconi, G. Melis *op. Cit.*, p. 208.

reduït. Aquí la majoria dels líders no acceptaren la fusió, amb el resultat que el grup dirigent del PNF era format pels terratinents o la burgesia professional urbana, contraris al PSd'A. Aquests grups, que amb el feixisme havien recuperat en part les posicions de poder, trobaren uns aliats en els productors de formatge continentals, amenaçats per la FEDLAC. De tal manera, just després del viatge a Nova York aconseguiren, entre 1927 i 1930, excloure Pili i els seus col·laboradors de la direcció del feixisme illenc, decretant la fi, segon la interpretació més difosa, de l'experiència sardfeixista⁹⁸⁹. La eterna disputa entre les dues principals ciutats illenques, doncs, acabà influenciant fortament l'aspecte del feixisme a l'Illa. Mentre a Càller s'afirmà, als anys vint, un feixisme molt influenciat per les idees cooperativistes i sindicalistes dels sardistes, la ciutat de Sàsser fou caracteritzada per un feixisme dominat per la burgesia terratinent i professional. No cal dir que aquests eren generalment contraris a les aspiracions dels moviment dels veterans⁹⁹⁰.

Sardfeixisme, cultura i identificació

El sardfeixisme, si des d'una perspectiva (neo)marxista es pot fer acabar amb l'apartament del centre de poder de Paolo Pili i dels grups econòmics que el sostenien, des de la perspectiva que aquí es proposa, menys centrada en els factors econòmics i més atenta al discurs cultural, el fenomen sembla continuar també als anys trenta. La cultura durant el feixisme demostra com tensions intel·lectuals, inspiracions i continguts sardistes hagin continuat a determinar el debat intel·lectual i la producció artística, fent d'aquesta etapa una evolució i no una interrupció d'aquell moviment de codificació d'una identificació sarda que havia estat una de les facetes més importants de la cultura illenca del dinou⁹⁹¹. Aquest discurs es fa interessant pel paper que la cultura tenia en el règim, des de la qual depenia en bona part la missió de “fer italians”, de construir el consens i, especialment en el cas d'una illa perifèrica però mediterrània, de servir com a

⁹⁸⁹ Per la contraposició del industrials del formatge, vegeu: S. Mocchi *op. Cit.*, pp. 450-458.

⁹⁹⁰ L. Marroccu, *Il ventennio fascista*, pp. 638-642, a: L. Berlinguer, A. Mattone (ed.) *op. Cit.*, pp. 633-713; M. Brigalia, *La calsse dirigente a Sassari da Giolitti a Mussolini op. Cit.*, pp. 177-182.

⁹⁹¹ Sobre l'elaboració d'una identificació sarda a través de l'art i la literatura del segle XIX, vegeu: S. Paulis, *La costruzione dell'identità op. Cit.*

instrument de projecció internacional. La identificació dels sards, va experimentar noves interpretacions, o nous intents d'evolucions, en un context cultural marcat per la ideologia feixista.

L'eina principal amb la qual es va desenvolupar el debat cultural, artístic i literari era la revista. A l'entorn de les publicacions periòdiques, tant a Itàlia com a Sardenya, s'aplegaven grups de joves intel·lectuals amb ganes de renovar la cultura, la política i la societat. Un exemple sobre tots és *La Voce* (1908-1916), una revista de tendència nacionalista que, de Florència, va contribuir d'una manera essencial en l'elaboració d'aquell clima cultural que fou el preludi del futurisme, de l'experiència de Fiume, i finalment del feixisme⁹⁹². A l'Illa el moviment sardista promogué les pròpies revistes, on els intel·lectuals portaven endavant tan un discurs polític, com el treball de recuperació i valoració de la identificació sarda engegat a finals de segle XIX. Un exemple d'aquesta línia era *Sardissima* (1920), que en l'editorial del primer número declarava:

Sardenya no ha de ser més considerada pels nostres governants com la ventafocs perpetua, descuidada i menyspreada: no ha de ser considerada com una gran reserva de recursos naturals i humans a la qual el Govern pugui pouar segons els seus desitjos, sense escrúpols i sense límits, a cada hora de la vida nacional. Sardenya ha de ser abans de tot Sardenya, perquè Itàlia és irreductiblement madrastra⁹⁹³.

És tracta d'un exemple de com la Gran Guerra hagi canvia la manera d'autorepresentar-se. Ara el sard es veu amb ganes de proposar a una visió no exclusivament tancada, arcaica i endarrerida de Sardenya. Aquesta imatge, elaborada a finals del segle XIX, situava la societat illenca fora de la modernitat confinant-la a una dimensió que, si bé fos en certs aspectes fascinadora, era en el fons totalment antihistòrica. Com es verificà per bona part de les illes mediterrànies, la idea d'una Sardenya situada en una dimensió mítica acabà sent per molts observadors externs la única i real faceta. Un exemple sobretot, fou el text que D. H. Lawrence dedicava a l'Illa just en 1921 que – com mostra

⁹⁹² Per la influència d'aquesta revista, vegeu: E. Gentile, *“La Voce” e l'età giolittiana*, PAN, Milà 1972; ÍDEM, *Mussolini e “La Voce”*, Sansoni, Florència 1976.

⁹⁹³ «Alere flammam!», a: *Sardissima*, op. Cit., p. 1.

la cita que s'ha posat a principis del nostre treball – viatjava a l'Illa per trobar aquesta humanitat no civilitzada. L'autor, com d'altres, basava la seva visió de la societat sarda en l'antropologia finisecular que, en bona mesura, estenia a tota l'Illa les característiques que estudiosos com Giuseppe Sergi o Alfredo Niceforo havien observat en la part central de l'Illa. D'aquesta manera l'anomenada *Barbagia* es convertí en el mirall de tota l'Illa, i fou també l'escenari en el qual la més important autora sarda del segle XX ambientà les seves novel·les.

Grazia Deledda, en realitat, va transportar en les pàgines dels seus romanços unes idees que, més enllà del vessant antropològic, tenien origen en la interpretació de la història sarda a partir de les categories de l'aïllament, l'arcaisme i un desenvolupament històric “alternatiu” respecte a la Península Italiana. Aquesta lectura era encara difosa a principis del segle XX, també en el món universitari illenc, amb personatges com Giole Solari o Eduardo Cimbali, que però al mateix moment mostraven com fos també possible capgirar els *cliches*⁹⁹⁴. Sota un cert punt de vista la Sardenya de la Deledda – i en general aquest tipus de literatura – representava, en un Estat sense un imperi colonial, allò que era la Índia de Rudyard J. Kipling (1865-1936) pel ciutadans britànics, és a dir un espai exòtic i ultramarí.

Els dirigents sardistes, en part, havien estudiat en les dues universitats illenques, llavors havien, directament o indirectament, rebut la influència d'aquests idees. Conseqüentment, assumiren la possibilitat de canviar l'endarreriment com un punt de partida per afirmar, gràcies al sacrifici bèl·lic i al moviment dels veterans, el nou paper dels sards com a protagonistes en la vida italiana. La cultura sardista, a partir de la experiència bèl·lica, interpretava la història de l'Illa com part de la història italiana, i en aquest sentit la societat sarda era com projectada cap a la modernitat. Com a corol·lari, es rebutjava l'imatge negativa caracteritzada per la violència, l'aïllament i l'endarreriment, per construir una identificació plenament moderna i nacional, que

---

⁹⁹⁴ Per la importància de la Deledda en la identificació sarda, en general vegeu: S. Paulis *op. Cit.*, pp. 120-162.

procures fer encaixar “sarditat” amb “italianitat”⁹⁹⁵.

Un important revista que es movia en el mateix terreny era *Rivista Sarda* (1919-1923). La redacció en principi compartia els plantejaments del PSd'A, però a mesura que s'anava afirmant el moviment de Mussolini fou sempre més partidària del feixisme, fins a que els seus membres es demostraren favorables a la fusió amb el PNF. La publicació volia tractar la totalitat de la cultura sarda, amb una atenció particular a les arts visuals, i que, com a conseqüència de la reivindicació a participar en la vida nacional, exprimia el desig de la reinventar la “identitat” sarda. No es tractava només de construir una visió positiva, sinó moderna i sobretot en relació i en comunicació amb les altres cultures mediterrànies, amb la finalitat de rompre l'aïllament. L'aspecte gràfic es mereix una atenció especial, just per aquesta idea de modernitat aplicada a una cultura normalment considerada arcaica o primitiva. Els responsables de la part visual eren dos dels més interessants, i moderns, artistes sards: Melkiorre Melis – del qual hem ja parlat i que fou director de la revista a partir de 1920 – i Edina Altara (1898-1983). Aquesta artista, que com la Deledda s'inspirava al mon agropastoral, tractava gràficament la “sarditat” segons una estètica moderna i “primitivista” (molt influenciada per la *secession*, introduí el collage a l'Illa), a través de la qual però il·lustrava una Sardenya ancestral que vestia encara el costum tradicional⁹⁹⁶. La promoció, i innovació, de les arts figuratives illenques continuà també quan els col·laboradors de la revista s'orientaren cap al feixisme. Llavors començaren a fer circular una representació no folklorista i mitificada del sard, , amb una visió més actual, que però encaixava difícilment amb l'estètica de les camises negres. El contrast entre art sarda i art feixista era tot en el dibuix geomètric, típic de l'art illenca i que es feia remuntar al passat fenici. Per tant era oposat al classicisme llatí, peça clau de la anomenada *romanità* i referent artístic i històric central en la identificació italiana, segons el gust de Mussolini⁹⁹⁷.

⁹⁹⁵ M. D. Picciau, *op. Cit.*, pp. 39-46.

⁹⁹⁶ Sobre aquesta artista, vegeu: G. Altea, *Edina Altara*, Ilisso, Nuoro 2005. La Altara era considerada una promesa de l'art illenca ja abans de la gran guerra: V. Pica, «Tre giovani artisti della Sardegna: Giuseppe Biasi, Raoul de Chareun, Edina Altara», a: *Emporium. Rivista illustrata d'arte, letteratura, scienze e varietà*, vol. XLVI, núm. 27 (1917), pp. 3-17.

⁹⁹⁷ Sobre aquesta publicació, vegeu: M. D. Picciau, *op. Cit.*, pp., 25-38. Per la *Romanità*, vegeu: T.

L'acció en el camp de la cultura es mou en aquest mateix terreny de valorització i renovament de la “sarditat”. Aquesta continuïtat no era gens combatuda per les jerarquies feixistes, al contrari fou una política ben recolzada, tant que per portar endavant aquest discurs fou constituïda una institució específica al 1926: el *Ente di Cultura e di Educazione della Sardegna* (ECES, Entitat de Cultura i d'Educació de Sardenya). La institució estava destinada a promoure i incentivar la cultura sarda, i que, amb el clar recolzament per part del PNF local i de l'Estat, va posar en marxa diferents iniciatives. Entre les quals cal destacar la reorganització de la xarxa de biblioteques populars, la lluita a l'analfabetisme, i la difusió de la cultura sarda⁹⁹⁸. Era la primera vegada que, en el context illenc, prenia forma una institució amb la qual gestionar i promoure la cultura autòctona, i que es proposava de «cimentar la col·laboració entre escola i poble» i d'estimular «la vida espiritual i econòmica de Sardenya, incentivant i ajudant les manifestacions en les seves diferents formes»⁹⁹⁹. Es tractava d'una iniciativa que, cal destacar, naixia sota un règim caracteritzat per l'ultranacionalisme italià, i malgrat això, durant els anys vint, podia fins i tot impartir cursos de formació pels docents destinats a l'Illa, en els quals la llengua i la literatura sarda eren part del programa¹⁰⁰⁰. Aquesta iniciativa, a la qual va col·laborar també el màxim exponent del sardisme a l'Alguer, Candido E. Adami, fou probablement la més important que es va posar en marxa durant el règim, i era una genuïna expressió cultural del sardfeixisme.

A aquesta institució anava lligada la revista *Mediterranea* (1927-1935), en pràctica la publicació oficial de l'*Ente*. La revista era part d'un ampli projecte editorial, i

---

Courtenay, «The 1911 International Exposition in Rome: architecture, archaeology and national identity», en particular pp. 448-453 a: *Journal of Historical Geography*, núm. 37 (2011), pp 440-459; E. Gentile, *Il fascismo di pietra*, Laterza, Roma-Bari 2007; J. Nelis, «Constructing Fascist Identity: Benito Mussolini and the Myth of Romanità» a: *Classical World*, vol. C, núm. 4 (2007), pp. 391-415.

⁹⁹⁸ *Una splendida realizzazione fascista: l'Ente di Cultura e di Educazione della Sardegna*, Premiata Tipografia Giovanni Ledda, Càller 1928.

⁹⁹⁹ *ibidem*, p. 6.

¹⁰⁰⁰ Sobre aquesta institució, vegeu: F. Atzeni, *Mediterranea (1927-1935). Politica e cultura in una rivista fascista*, AM & D Edizioni, Càller 2005, pp. 54-66; ÍDEM, *Politica e cultura nelle riviste del ventennio*, p. 48-59, a: F. Atzeni, L. Del Piano, *Intelletuali e politici tra sardismo e fascismo op. Cit.*, pp. 9-121.

representava l'intent explícit de lligar motius clarament feixistes a la cultura sardista, fins llavors havia estat vehiculada a través de realitats editorials com ara *Sardissima* i *Rivista Sarda*. Per tal motiu la línia editorial era basada en la recuperació de l'art, de la història, de la literatura i les tradicions de Sardenya, totes conjugades, però, amb el feixisme. Els redactors demostraven la voluntat de superar la idea d'una illa tancada i passiva, tant davant les dominacions estrangeres que s'hi van subseguir al llarg de la història, com de les corrents culturals europees. La clau de volta no era només el sacrifici bèl·lic, que havia representat el moment a partir del qual els habitants de l'Illa començaren a ser considerats plenament italians, sinó la dimensió mediterrània que feia de l'antiga *Ichnusa* un punt de trobada entre diferents cultures d'aquest espai, entre Europa, Àfrica i Àsia. En el primer editorial el director, Antonio Putzolu (1894-1969), sardista passat al feixisme i diputat al Parlament, deixava clar com la revista era dedicada «al nostre mar on tanta sang fou vessada durant segles per part de les generacions que prepararen l'imperi de Roma i per part d'aquelles que en el mar es varen comprometre en el sacrifici per la glòria de la immortal llatinitat»; i després continuava:

Nosaltres volem presentar al *Duce* la Sardenya novíssima. No només la Sardenya del folklore i de les gestes guerreres que semblen llegenda, sinó la Sardenya que viu, que obra insomne en els camps, en les oficines, en les mines inesgotables de riqueses i de pena, en el mar no més reguardós: per què ell en vegi les forces vigoroses, l'anima indomable, la voluntat inflexible de complir totes les seves missions.

L'article es concloïa amb una solemne declaració de que els sards, en la empresa de la expansió mediterrània, «ens mantindrem sempre en primera línia com els infants blancs i vermells de la Brigada Sàsser. Sempre!»¹⁰⁰¹. Des d'aquesta perspectiva en derivava una nova interpretació de la insularitat, que en un mar en el qual la Itàlia feixista pensava establir un propi imperi, era una oportunitat. Llavors *Mediterranea* presenta, al llarg de la seva vida, articles que mostren com la realitat econòmica sarda era dinàmica i vital, en particular en la secció *problemi e opere* (problemes i iniciatives, o activitats), on es presentaven les iniciatives de l'ECES¹⁰⁰². La Sardenya que mostraven no era «la gran illa

¹⁰⁰¹ A. Putzolu, «Atto di fede» a: *Mediterranea*, a. I (1927), núm. 1, p. 3.

¹⁰⁰² «La scuola professionale femminile di Cagliari», a: *ibidem*, a. I (1927), núm. 8, pp. 31-34.

de la nostàlgia i dels pastors», sinó una terra que començava la pròpia industrialització i modernització, per exemple amb les indústries químiques i de transformació dels metalls¹⁰⁰³.

Un aspecte important d'aquest connubi entre “sarditat” i aspiracions imperials del feixisme, era la voluntat d'establir connexions amb situacions paral·leles en àmbit mediterrani. Això comportava crear ponts amb les nacionalitats minoritàries que havien començat, entre la fi del XIX i els principis del XX, un trajecte de re-invenió/construcció de la identitat o havien començat un qualsevol moviment d'alliberament. Per exemple, des d'un punt de vista cultural, es contextualitzava la obra de Sebastiano Satta, poeta de Nuoro mort durant la guerra mundial i molt apreciat en el medi sardista, com una expressió d'aquell moviment estrictament mediterrani endegat per l'occità Fredric Mistral (1830-1914)¹⁰⁰⁴. O encara, es donava un espai privilegiat a Gino Bottiglioni (1887-1963), dialectòleg, estudiós de tradicions populars i – com es veurà d'aquí a poc – peça clau de la propaganda italiana cap a Còrsega. Bottiglioni, que després del lingüista Max Leopold Wagner (1880-1962) és pot considerar al primer estudiós de la llengua i les tradicions populars sardes a utilitzar mètode de treball pròpiament científic, publicava als anys vint dos volums que representaven el resum divulgatiu de les seves investigacions¹⁰⁰⁵. L'interès per l'espai tirrènic era gran, i Bottiglioni en el primer número de *Mediterranea* defensava com les grans illes del mar Tirrè en realitat formaven una «unitat», o un arxipèlag com s'ha dit en aquesta tesi, i que els seus habitants formaven una mateixa «raça» i compartien una llengua estrictament emparentades¹⁰⁰⁶. L'autor feia derivar aquests lligams des d'una motivació que, als anys

¹⁰⁰³ E. Puxeddu, «L'industria chimica in Sardegna», a: *ibidem*, a. I (1927), núm., 7, p. 42.

¹⁰⁰⁴ A. Scano, «La poesia di Sebastiano Satta», a: *ibidem*, a. II (1928), núm. 11, pp. 4-14; *ibidem*, núm. 12, pp. 4-14; *ibidem*, a. III (1929), núm. 1, pp. 4-12.

¹⁰⁰⁵ G. Bottiglioni, *Leggende e tradizioni di Sardegna*, Leo S. Olschki, Ginebra 1922; IDEM, *Vita Sarda. Note di folklore, canti e leggende*, Luigi Trevisini, Milà 1925. Sobre el lligam d'aquest estudiós amb Sardenya, vegeu: G. Paulis, M. Atzori, *Gino Bottiglioni e la Sardegna*, a: G. Bottiglioni, *Vita Sarda*, Editrice Democratica Sarda, Càller 2001, pp. 7-135.

¹⁰⁰⁶ G. Bottiglioni, «La Sicilia, la Sardegna e la Corsica, nell'unità dei popoli tirreni» a: *ibidem*, a. I (1927), núm. 1, pp. 5-7. Aquest discurs, anys més tard, serà reproduït gràficament en una portada de la revista, en la qual apareixien tres tri-remes que, en la vela principal, tenien els símbols nacionals de Sardenya, Còrsega i Sicília.

trenta, fou basilar en l'afirmació feixista de la “italianitat” del Mediterrani occidental: la comuna origen geològica de Sardenya, Còrsega, Sicília i la resta d'illes del mar tirrè. Es tractava d'un argument que els feixistes consideraven definitiu, que lligava la “italianitat” directament a la terra i als seus orígens, i que es basava en la teoria formulada per Charles Immanuel Forsyth Major (1843-1923) en 1882. Aquest paleontòleg suís, que va dedicar tota la seva activitat al Mediterrani i les seves illes, va explicar la continuïtat botànica i faunística entre aquestes amb la teoria que en el mesozoic el Mediterrani occidental era en realitat ocupat per un continent, la *tirrenide*, en el qual s'unien Àfrica i Europa¹⁰⁰⁷.

Aquesta intenció d'establir lligams i paral·lelismes entre sards, corsos, occitans i catalans era però, no hem d'oblidar, un factor que encaixava perfectament amb la política exterior feixista, i amb el somni d'un imperi mediterrani que obsessionava Mussolini i molts altres. Segons quan afirmà Paolo Pili en una entrevista del 1975, el *Duce*, ja en 1923, davant de les requestes de finançament per obres públiques que li feia el jerarca sard havia deixat clar com l'Illa era regió de frontera i punt estratègic per una política de potència en el *mare nostrum*¹⁰⁰⁸. Aquest aspecte és ben present en *Mediterranea*, en la qual, al costat d'articles de temàtica sarda, es donava un espai privilegiat a escrits sobre Malta, Dalmàcia, Tunísia, Niça i Còrsega, es a dir el conjunt del territori irredempts o reivindicats com espai italià¹⁰⁰⁹. En aquest discurs, el compromís feixista per modernitzar i endegar un ressorgiment econòmic a Sardenya era un potent instrument de projecció internacional, en particular de cara a Còrsega. Aquesta illa, que recordem interessada per un moviment similar al sardisme, era també, i ho veurem d'aquí a poc, el *stepping stone* per la construcció d'un l'imperi mediterrani

¹⁰⁰⁷ C. I. Forsyth Major, «L'origine della fauna delle nostre isole» a: *Atti della Società Toscana di Scienze Naturali, Processi Verbal*, a. III (1882), pp. 36-42 i pp. 113-133 (es tracta d'una ponència dividida en dues sessions, i pronunciada a l'assemblea de socis de l'entitat científica toscana).

¹⁰⁰⁸ L. Ortu, *Intervista a Paolo Pili del 1975*, a: http://www.fondazionesardinia.eu/ita/?page_id=1483 documento audio IV, min. 0:12:00-0:12:56.

¹⁰⁰⁹ Com a exemple, vegeu: E. Anchieri, «Per la storia dell'Italia e degli italiani in Egitto», a: *Mediterranea*, a. VII (1933), núm. 11-12, pp. 26-28; G. Ardens, «L'azione parlamentare di Garibaldi in difesa dell'italianità di Nizza» a: *ibidem*, a. IX (1935), núm. 4, pp. 1-11; A. Scicluna Sorge, «Il travaglio politico e spirituale di Malta» a: *ibidem*, a. VII (1933), núm. 1, pp. 26-29.

italià. En el joc de la propaganda, Mussolini llançà la carta de presentar la Sardenya feixista com una illa en ple ressorgiment, i en la qual a més els autonomistes podien continuar a parlar de la cultura illenca sense traves, i en revistes oficials. A aquest propòsit és molt significatiu que, en la secció dedicada a temes mediterranis (*Vita Mediterranea*), es dediqui un article a esbrinar la qüestió si la tradició regional hagi de diluir-se en una uniforme identificació nacional o es pugui conservar. L'autor, després d'haver deixat clar com repudiava tot separatisme, estava a favor de no perdre les particularitats de la cultura encara que xoquessin amb la resta del país ¹⁰¹⁰. Als ulls dels corsistes, un règim autoritari concedia a una la “illa germana” (*isula surella*, en cors és com es diu afectuosament Sardenya) allò que la democràtica i republicana França negava rotundament. Això portava algun periodista cors a escriure, després d'haver evidenciat els avantatges d'un Mussolini al govern a Itàlia que «aquells que tenen els ulls oberts es donen compte que Itàlia ha gastat centenars de milions a Sardenya i que la nostra germana està millor que la trista Còrsega»¹⁰¹¹.

Malgrat els evidents intents propagandístics, això no treu el valor d'aquesta i d'altres revistes similars per la redefinició d'una identitat sarda moderna i projectada en el Mediterrani¹⁰¹². En aquest discurs els sardfeixistes, de fet, continuaren aquella línia estrenada per homes com ara Camillo Bellieni o Luigi Battista Puggioni, que es basava en la recerca de lligams i relacions amb els altres pobles mediterranis. En un tal context havia pres forma la idea d'una federació entre les grans illes, en la qual s'incloïa també Catalunya¹⁰¹³. La proposta, en certs ambients nacionalistes italians, havia suscitat sospita i havia donat pas a acusacions de separatisme, fins al punt que Mussolini durant la primera intervenció com a Cap del Govern, mentre es defensava de les acusacions d'un diputat sardista citava explícitament la federació i el separatisme del PSd'A ¹⁰¹⁴. Amb

¹⁰¹⁰ «La tradizione regionale» a: *Mediterranea*, a. I (1927), núm. IX, pp. 28-29.

¹⁰¹¹ O. d'Ampugnani (L. Orsini), «Mussolini e Crispi» a: *A Muvra*, 12-XI-1922.

¹⁰¹² M. D. Picciau *op. Cit.*, pp. 79-80.

¹⁰¹³ A. Contu, *Il problema della federazione mediterranea negli anni del sardo-fascismo*, pp. 148-152, a: S. Cubeddu (ed.), *Il sardo-fascismo fra politica, cultura, economia op. Cit.*, pp. 131-178.

¹⁰¹⁴ B. Mussolini, *Replica ai deputati*, a: ÍDEM, *Scritti e discorsi di Benito Mussolini*, vol. III, Ulrico Hoepli Editore, Milà 1934, pp. 21-23.

l'arribada al poder dels les camises negres i l'entesa amb part dels sardistes, aquest tipus de discurs passa de ser interpretat com una amenaça a la unitat de l'Estat a ser una peça important de la política, tant exterior com interna.

Més enllà d'aquests aspectes propagandístics, però, també els sardistes que no passaren al feixisme van poder continuar el propi discurs cultural, en el ben entès que aquesta activitat no comportés cap crítica al règim. Durant els anys vint tots els protagonistes del moviment sardista, tret de Emilio Lussu i tots aquells que com ell ja no podien pacificar-se amb el feixisme, van publicar en la principal revista del període: *Il Nuraghe* (1923-1930). Aquesta formava part d'un projecte editorial d'una gran envergadura amb una homònima fundació i editorial, dedicats a la difusió de la cultura sarda. En aquest aspecte la revista i l'editorial van posar en marxa un important projecte per la difusió de la història illenca, editant material sobre els arguments claus de les vicissituds sardes. El mateix Camilo Bellieni va curar una història de la civilitat a Sardenya, primer a episodis i després recollida en un sol volum, en la qual descrivia una illa centre de cultura i de progrés. Altres es varen dedicar als principis de la historiografia sarda, o encara a la literatura del segle XIX, amb l'intent explícit difondre la l'història pàtria¹⁰¹⁵.

Una de les principals preocupacions del *Nuraghe* era poder continuar a fer cultura sarda (i sardista), i sobretot instruir el “poble sard”. En aquest marc tenia molta importància la profusió d'energies per tal de reeditar novel·les històriques, i per la creació d'una xarxa de biblioteques populars (recordem com la majoria de viles de l'interior de l'Illa difícilment tenien una biblioteca o una escola pública). Per exemple, Luigi Falchi (1873-1940) – sardista, important crític literari i també protagonista del feixisme illenc – assegurava des de les columnes de la revista que, dins del règim, la continuïtat de la especificitat local estava més que garantida¹⁰¹⁶. I de fet la publicació demostrava un

¹⁰¹⁵ C. Bellieni, *La Sardegna e i sardi nella civiltà del mondo antico*, Edizioni Il Nuraghe, Càller 1928 (II volums); E. Pilia, «Gian Francesco Fara e le origini della storiografia sarda» a: *Il Nuraghe*, a. I (1923) núm. 10-11, pp. 13-18; ÍDEM, «Romanzi e romanzieri di Sardegna» a: *ibidem*, a. II (1924), núm. 14, pp. 6-8. Els dos articles citats són el primer episodi d'un discurs que continua en els números següents.

¹⁰¹⁶ L. Falchi, «Per una cultura sarda» a: *ibidem*, a. II (1924), núm. 12, pp. 3-4. L'autor continuà el seu

particular interès historicista, sobretot per a aquells episodis que il·lustraven l'orgull nacional sard, és a dir la resistència a la invasió catalanoaragonesa, o la defensa dels interessos del Regne en el marc de la Corona d'Aragó¹⁰¹⁷. Es tractava, tot plegat, de temàtiques estrictament lligades amb un cert patriotisme, típic dels exponents del primer sardisme. De fet l'animador del *Nuraghe*, Raimondo Carta Raspi, havia estat un dels protagonistes del moviment dels veterans de la Brigada Sàsser, que però no es va posicionar ni a favor ni en contra de Mussolini¹⁰¹⁸. D'aquesta manera Raspi podia publicar escrits tant dels sardistes, quant dels sardfeixistes, un fet que va convertir la revista en un punt d'encontre entre les dues parts en les quals s'havia dividit el PSd'A (el mateix nom, *Nuraghe*, era aquell de la associació secreta fundada abans de la divisió del moviment)¹⁰¹⁹. A finals dels anys vint, però, aquesta apoliticitat no era més acceptada, doncs la experiència arribà a la seva conclusió i a les iniciatives de Carta Raspi es substituï *Mediterranea*, que es pot interpretar com l'alert ego feixista i imperialista del *Nuraghe*.

En tota aquesta producció cultural, un paper clau el va tenir, com s'ha vist, la idea que els temps moderns havien finalment arribat. La conquesta de la modernitat, de fet, era una temàtica que, segons l'historiador italià Emilio Gentile, era central en el moviment feixista. Tot i ser un tema ja present en certs corrents del nacionalisme italià, el moviment de Mussolini es considerava el portador d'una ideologia en grau d'interpretar i gestionar el món així i com la industrialització i l'automació l'estaven canviant. El feixisme es projectava cap el futur, sense però proposar fer *tabula rasa* de la tradició, al contrari era capç de recuperar el passat llatí (la anomenada *romanità*) per construir la

---

discurs cultural sardista dins de les revistes del règim, com per exemple *Mediterranea*.

¹⁰¹⁷ Per només citar dos exemples, es publicaren en diverses entregues una història d'Eleonora d'Arborea, heroïna de la resistència als catalans, de Leonardo d'Alagón, que es sublevà contra la Corona d'Aragó en la segona meitat del segle XV: S. De Castro, *Vita di Eleonora d'Arborea*, Tipografia Arborens, Oristà 1881 (publicada com a fulletó en els números 1, 2, i 3, 16, 17, 18, 19, 20-21, 2324, 25); P. Carboni, *Leonardo Alagon*, Tipografia dell'Avvenire di Sardegna, Càller 1872 (publicada com a fulletó del núm. 8-9 al núm. 31-32).

¹⁰¹⁸ R. Carta Raspi, «Resa dei conti» a: *Il Nuraghe*, a. II (1924), núm. 12, pp. 1-3; ÍDEM, «Io e gli altri», a: *ibidem*, núm. 23, pp. 1-2.

¹⁰¹⁹ G. Contu, *L'opera di Raimondo Carta Raspi negli anni del sardo-fascismo*, a: S. Cubeddu (ed.) *Il sardo-fascismo op. Cit.*, pp. 217-226.

modernitat feixista i italiana. Aquesta recuperació no era una operació nostàlgica, sinó plenament mitopoiètica, a través de la qual el feixisme va poder donar una il·lusió de profunditat històrica al seu “nou italià”, i contemporàniament va poder crear tota la simbologia del moviment¹⁰²⁰.

Aquesta modernitat va arribar a Sardenya ja a finals de Gran Guerra, i va continuar arribant, si així es pot dir, al llarg de tota la durada del règim feixista. En particular és la modernització d'alguns aspectes de la vida que donà aquesta sensació, com ara el programa d'obres públiques, el projecte hidroelèctric, el sanejament dels aiguamolls i les noves ciutats. Aquestes foren ben tres en vint anys, – Mussolinia, Carbonia i Fertilia – més una sèrie de pobles menors. Tots eren signes de la modernitat que, malgrat fossin ja presents en un àmbit urbà o en el continent, a Sardenya eren rebuts amb gran èmfasis. Eren signes del canvi, i així ho interpretaven certs artistes i literats sards. Un d'ells era Pietro Casu (1878-1954). Cura i poeta en sard que fins i tot va traduir la Divina Comèdia, era un dels principals col·laboradors del lingüista Wagner. Davant de les transformacions a les quals assistia, escrigué una novel·la enterament jugada a sobre de la oposició del vell món agropastoral a la construcció de la presa del riu Tirso. L'envasament que es va formar, el llac Omodeo, feia desaparèixer un tros del paisatge, amb terres i cases. Malgrat la contrarietat inicial, però, els ancians finalment acaben saludant el “progrés”¹⁰²¹. La presa i el llac que es va crear eren, amb tota probabilitat, l'aspecte més impactant de l'arribada de la modernitat, sobretot de cara a una població habituada a patir la naturalesa, no a dominar-la; a aquest propòsit és significatiu notar com el pintor Filippo Figari (1885-1974), que va ser encarregat de decorar la seu de la societat que gestionava la presa, va pintar les tres al·legories dels rius sards, entre els quals el Tirso, un tità la qual força és empresonada en la presa més gran d'Europa (que

¹⁰²⁰ E. Gentile, «The conquest of modernity: from modernist nationalism to fascism», a: *Modernism/Modernity*, a. I (1994), núm. 3, pp. 55-87; ÍDEM, *Le origini dell'ideologia fascista op. Cit.*, pp. 3-45. Per una interpretació del feixisme com una dictadura “modernista”, vegeu: ÍDEM (ed.), *Modernità totalitaria. Il fascismo italiano*, Laterza, Roma-Bari 2008; ÍDEM, *La via italiana al totalitarismo. Il partito e lo Stato nel regime fascista*, Laterza, Roma-Bari 2008.

¹⁰²¹ P. Casu, *Aurora Sarda*, Editrice Cattolica Sarda, Càller 1922; ÍDEM, *Sa Divina Cumedia de Dante in limba sarda*, Editrice F. Niedda, Ozieri 1929. El llibre fou ben rebut per la cultura sardista, vegeu: «Aurora Sarda di Pietro Casu», a: *Il Nuraghe*, a. I (1923), núm. 8-9, pp. 1-3.

recorda vagament un aqüeducte romà)¹⁰²².

El clima cultural, doncs, per una banda reflectia aquest esperit desarrollista. Per un altre, però, representava «el final de línia d'una trajectòria històrica decennal, es a dir la culminació d'un procés d'elaboració d'una dimensió identitària frustrada i subestimada durant la història precedent»¹⁰²³. En altres paraules aquestes revistes, mentre saludaven el renovament econòmic que el règim deixava esperar, representaven també el punt d'arribada de tot un sardisme cultural. Aquest, ja començat abans de la Gran Guerra, trobava una nova limfa en el moviment dels veterans i, un cop aclimatat en el feixisme gràcies a la fusió, mitjançant les aspiracions imperials italianes encontrava la manera de conjugar-se amb la retòrica del regim i elaborar, amb la atractiva d'un futur gloriós que prometia la revolució de les camises negres, una identificació sarda ara positiva, moderna, mediterrània i imperial.

Llavors, respecte a la nostra perspectiva d'una oscil·lació identitària entre diferents pols d'atracció, els anys del feixisme varen representar un moment de repressió per la identificació proposada pels sardistes? Tot i la falta de llibertat polítiques, aquest període no pot ser considerat un moment de repressió cega de la sarditat i del moviment cultural i polític que al seu entorn s'havia format, com per exemple va ser el franquisme a Catalunya. Els dirigents sardistes, de cara a la Península Italiana, no van formular la *rinascita* en clau separatista o antitaliana. Al contrari la consigna era «abans sards, després italians», com es llegia en un cartell molt comú durant les manifestacions. Els veterans reivindicaven també que amb els italians havien combatut una guerra, l'havien guanyada i experimentaven un similar procés de redefinició de la “identitat”, que podia justificar l'esperança sardista en una transformació autonòmica de l'Estat. Malgrat que els militants del PSd'A, en clau antisocialista, es preocupaven de no aparèixer com una força antinacional, com hem vist no van faltar acusacions de voler disgregar Itàlia. La repressió dels que no van decidir passar al feixisme (Federico Fancello i Emilio Lussu

¹⁰²² S. Paulis *op. Cit.*, pp. 381-415.

¹⁰²³ M. D. Picciau *op. Cit.*, p. 88.

anaren al exili interior, el *confino*) fou real, com la dels que es demostraren antifeixistes, com registra l'obra col·lectiva *L'antifascismo in Sardegna*¹⁰²⁴. Una part d'aquests, però, va poder continuar a aplicar les seves idees, parcialment en camp econòmic, però amb més llibertat en camp cultural, a condició sempre que la sarditat fos inclosa en l'italianitat. Doncs, parafrasejant el mot que hem esmentat abans, pels feixistes s'havia de ser tant sards quant italians. Aquesta llibertat concedida als sardistes, i a la cultura sarda en general, de continuar a jugar amb el tema identitari és en el fons un element de continuïtat amb tot el període de la construcció de la nació italiana, on hem vist l'ambigüitat entre el *Risorgimento* i les reals aspiracions de les elits sardes. El règim, un cop obtingut el poder, necessitava assegurar el control de l'estat i de la societat i, a diferència de la brutalitat simplificadora del franquisme, va preferir cooptar diferents moviments polítics i diferents tradicions culturals en una sola cosa, segons suggeria la mateixa etimologia de la paraula *fascismo* (feixisme), que ve de *fascio* (feix), unió física de diversos objectes no sempre similars.

Nacionalismes corsos i imperialisme feixista

Durant els anys vint i trenta del segle passat els nacionalismes minoritaris de la Europa occidental entraren en una estricta relació amb el feixisme italià i el nazisme alemany. Els dos moviments, que s'alimentaven a les hores del desig de normalització d'unes societats traumatitzades per la guerra i de la voluntat de revisió de quant decidit en la pau de París, representaven l'esperança més concreta de modificar la situació geopolítica d'Europa¹⁰²⁵. Es tractà d'un fenomen ben documentat per l'àmbit francès, en el qual l'historiador Francis Arzalier ha analitzat la biografia de tres líders autonòmics – un cors, un bretó i un alsacià – mostrant com evolucionaren cap a una ideologia feixista o feixistitzant, partint d'una perspectiva d'alliberament nacional¹⁰²⁶. Un tal recorregut havia estat afavorit per la presència del discurs antijacobí, o reaccionari, en els ambients

¹⁰²⁴ M. Brigaglia, F. Manconi, A. Mattone, G. Melis, (eds.), *L'antifascismo in Sardegna* op. Cit.

¹⁰²⁵ Sobre aquests moviments, en general vegeu: X. M. Núñez Seixas, *Entre Ginebra i Berlín. La Cuestión de las minorías nacionales y la política internacional a Europa. 1914-1939*, Akal Ediciones, Madrid 2001; IDEM, *Movimientos nacionalistas en Europa siglo XX* op. Cit.

¹⁰²⁶ F. Arzalier, *Les perdants. La dérive fasciste des mouvements autonomistes et indépendantistes au XX siècle*, Éditions la Découverte, Paris 1990.

contraris a la III República, gràcies a figures com Charles Maurras, Enrest Renan o Maurice Barrés com els estudis de l'historiador francesa Marie-Maddleine Martin han evidenciat, i que segons Zeev Sternhell serien una important palestra per la gestació del feixisme¹⁰²⁷.

Si en un context francès aquests moviments naturalment tendien a trobar aliats en àmbit alemany, tant per qüestions d'afinitat lingüístics-culturals com per calcul polític, en el Mediterrani qui contestava l'ordre europeu imposat després de 1919 era la Itàlia de Mussolini. Malgrat la derrota durant la Segona Guerra Mundial hagi afavorit una lectura de la política exterior italiana com una mera propaganda finalitzada a mantenir el consens intern, en realitat els objectius d'assolir una versió moderna de l'imperi romà eren centrals per les camises negres¹⁰²⁸. Per citar tan sols uns exemples, a conclusió de la Gran Guerra Itàlia intentà establir, sense èxit, un protectorat a Albània, mentre la primera acció en àmbit internacional del *Duce* fou ocupar Corfú en 1923, en resposta a l'assassinat a Grècia de tres oficials italians¹⁰²⁹. A partir de finals dels anys vint, l'agressivitat en política exterior es va fer encara més descarada. Llavors l'Estat italià

¹⁰²⁷ M. M. Martin *op. Cit.*, pp. 234-255; Z. Sternhell, *La Droite révolutionnaire en France. 1885-1914: les origines françaises du fascisme*, Éditions du Seuil, Paris 1978; ÍDEM, *Les Anti-lumières: du XVIII siècle à la guerre froide*, Fayard, Paris 2006, que malgrat vagi més enllà de la III República estricta, és una visió general – i crítica – del clima intel·lectual del qual es van nodrir els nacionalismes minoritaris a França; ÍDEM, *Ni droite ni gauche op. Cit.*

¹⁰²⁸ La política exterior feixista ha estat llargament analitzada, per una lectura que va més enllà d'una interpretació en clau interna, vegeu: A. Cassels, *Mussolini's Early Diplomacy*, Princeton University Press, Princeton 1970; M. Gooch, *Mussolini and his Generals. The Armed Forces and Fascist Foreign Policy, 1922-1940*, Cambridge University Press, Cambridge 2007; G. Rumi, *Alle origini della politica estera fascista*, Laterza, Bari 1968; M. Knox, *Il fascismo e la politica estera*, a: R. J. B. Bosworth, S. Romano (eds.), *La politica estera italiana. 1860-1985*, Il Mulino, Bolonya 1991, pp. 287-330; R. Quartararo, *Roma tra Londra e Berlino. La politica estera fascista dal 1930 al 1940*, Roma, Jouvence 2001; E. M. Robertson, *Mussolini as Empire Builder. Europe and Africa (1932-1936)*, Macmillan, Londres 1977. Per una història militar de la II Guerra mundial que pren seriosament les ambicions imperials italianes, vegeu: S. Ball, *The Bitter Sea*, Harper Press, Londres 2009. Per una lectura contrària a aquest plantejament, vegeu: D. Mack Smith, *Mussolini's Roman Empire*, Longman, Londres 1976. Pel conflicte mundial en el Mediterrani: L. De la Sierra, *La guerra naval en el Mediterráneo (1940-1943)*, Editorial Juventud, Barcelona 1976; J. Greene, A. Massignani, *The Naval War in the Mediterranean*, Chatham, Londres 1998.

¹⁰²⁹ J. Barros, *The Corfu Crisis of 1923. Mussolini and the League of Nations*, Princeton University Press, Princeton 1965; P. Pastorelli, *L'Albania nella politica estera italiana. 1914-1920*, Jovene, Nàpols 1970; M. Rallo, *Il coinvolgimento dell'Italia nella I Guerra Mondiale e la vittoria mutilata. La politica estera italiana e lo scenario egeo-balcanico dal Patto di Londra al Patto di Roma (1915-1924)*, Edizioni Settimo Sigillo, Roma 2008.

començà a recolzar tots aquells moviments nacionalistes arreu del Mediterrani que podien resultar útils a la construcció del somniat imperi. Naturalment, es donava una particular atenció a aquells que podien perjudicar la posició de força de Gran Bretanya i França. Mussolini als anys trenta intentà guanyar-se la simpatia dels nacionalismes àrabs, després però d'aixafar brutalment la rebel·lió en Cirenaica, liderada per la corfaria dels Senusites, i establir un control efectiu en la colònia nord-africana. En el marc d'aquesta política, el *Duce* va posar en marxa iniciatives com la Fira del Llevant en la localitat pullesa de Bari (1930), aparador tant per la projecció italiana en el Orient Mitjà, com una mostra d'interès dels feixistes pel mon àrab. A partir de 1934, a més, la ràdio de la mateixa localitat, Radio Bari, començava una programació especial adreçada a la meitat musulmana del Mediterrani. L'idea de Mussolini era, clarament, aquella d'erigir-se a protector dels que vivien sot el jug francès i britànic: a aquest propòsit, és molt conegut l'episodi en el qual, a l'endemà de la invasió d'Etiòpia el *Duce*, durant una visita a Trípoli, va brandir l'anomenada “espasa de l'Islam”, amb actitud d'alliberador dels musulmans oprimits per l'imperialisme franc-britànic¹⁰³⁰.

En àmbit més estrictament europeu, el dictador italià fou un important sostenidor dels nacionalistes croates (els anomenats *Ustaše*), fins a donar un cabdal recolzament a l'atemptat contra el Rei Alexandre I de Iugoslàvia, en 1934¹⁰³¹. Entre d'altres coses, acollí com a un cap d'estat a Gandhi quan aquests es trobava en visita a Europa l'any 1931, i en el seu moment va trobar oportú recolzar una Catalunya independent (i no frontpopulista)¹⁰³². Eren iniciatives que miraven a estendre el moviment feixista més

¹⁰³⁰ Per la política araba, vegeu: J. Bessis, *La Méditerranée fasciste. L'Italie mussolinienne et la Tunisie*, Karthala, Paris 1981; R. de Felice, *Il fascismo e l'oriente. Arabi, ebrei e indiani nella politica di Mussolini*, Il Mulino, Boonya 1988, en particular les pp. 15-39; S. Fabei, *Il fascio, la svastica e la mezzaluna*, Mursia, Milà 2003; R. Quartararo, «l'Italia e lo Yemen. Uno studio sulla politica di espansione italiana nel Mar Rosso» a: *Storia Contemporanea*, a. X (1979), núm. 4-5, pp. 811-871; R. H. Rainero, *La politica araba di Mussolini nella guerra mondiale*, CEDAM, Pavia 2004.

¹⁰³¹ P. Iuso, *Il fascismo e gli Ustascia*, Gangemi, Roma 1998; G. Scotti, *Ustascia tra il fascio e la svastica. Storia e crimini del movimento Ustascia*, Incontri, Udine 1976; S. Trifkovic, *Ustaše. Croatian Fascism and European Politics. 1929-1945*, The Lord Byron Foundation of Balkan Studies, Chicago-Ottawa-Londres 2011.

¹⁰³² Per l'interès italià en el context ibèric, vegeu: A. González Vilalta, *Cataluña bajo vivigilância. El Consulado italiano y el fascio de Barcelona. 1931-1943*, PUV 2009, en particular les pp. 67-149;

enllà de les fronteres italianes, i que en 1933 culminaren amb la constitució dels Comitès per la Universalitat de Roma (CAUR), un contrapoder al Komintern, en el qual figures com Berto Ricci (1905-1941), Asvero Gravelli (1902-1956), Eugenio Coselschi (1888-1969) i Flavio Suvich (1887- 1980) – molts d'ells provinents de “terres irredemptes” o antics legionaris a Fiume – parlaven de superar el nacionalisme amb l'universalisme feixista¹⁰³³. La inspiració era sempre *mazziniana*, tant que el pivot de l'ecumenisme mussolinià era el mite de la Tercera Roma, en clara contraposició al discurs alemany, és a dir d'un imperi centreeuropeu (Gravelli dirigia una revista que inequívocament comunicava aquesta oposició en el títol: *Antieuropa*)¹⁰³⁴. L'objectiu, però, era també preparar el terreny per l'expansió territorial, i en el marc d'aquesta activitat un lloc especial estava reservat les “terres italianes irredemptes”. Llavors els sectors que reivindicaven l'annexió d'aquestes a la pàtria esdevingué una eina important per realitzar els dissenys feixistes, així i com per afavorir la projecció internacional del règim. Durant els anys trenta assistim a la multiplicació d'associacions, al *bel paese*, dedicades a reivindicar el caràcter italià de llocs com Niça o Dalmàcia.

Els irredemptistes eren per la majoria naturals dels territoris reivindicats, i eren considerats legalment “italians no del Regne” (*italiani non regnicoli*). Eren persones que, per diverses raons, vivien a la península o hi eren fortament lligats. La majoria, en tot cas, eren estudiants que, sovint gràcies a una beca, freqüentaven alguna universitat italiana, o bé es tractava d'intel·lectuals i representants de moviments polítics que havien escollit viure en el *bel paese*. Al costat d'aquests, un cert nombre de catedràtics i

---

M. Heiberg, *Emperadores del Mediterraneo. Franco, Mussolini y la guerra civil española*, Crítica, Barcelona 2004; I. Saz Campos, *Mussolini contra la II República. Hostilidad, conspiraciones, intervención. 1931-1936*, Edicions Alfons el Magnànim, València 1986; R. Quartararo, *Politica fascista nelle Baleari (1936-1939)*, Quaderni della Federazione Italiana Associazioni Partigiane, 1977 (sense lloc d'edició).

¹⁰³³ M. Cuzzi, *L'internazionale della camicie nere. I CAUR 1933-1939*, Mursia, Milà 2005; M. A. Leeden, *L'internazionale fascista*. Laterza, Bari 1973. Pel pas del nacionalisme a l'universalisme, que pren força durant la guerra i és un tema molt treballat per Berto Ricci, pensador feixista “revolucionari” i considerat d'esquerra, vegeu: P. Buchignani, *La rivoluzione in camicia nera*, Mondadori, Milà 2007 (2006) pp. 356-360, P. Buchignani, *Un fascismo impossibile. Berto Ricci nella cultura del ventennio*, Il Mulino, Bolonya 1994.

¹⁰³⁴ Per l'internacionalisme feixista, vegeu també: G. Sørensen, R. Mallet (eds.), *International Fascism. 1919-1945*, Frank Cass, Londres-Portland 2002.

d'escriptors, italians però experts en la matèria, organitzaren – amb l'important ajuda financera dels Ministeri d'Afers Exteriors i del Ministeri per la Cultura i la Propaganda Popular – una sèrie de revistes acadèmiques i edicions divulgatives a través de les quals defensar “l'italianitat” d'un determinat territori. Els noms més prestigiosos, que donaren una contribució d'una alta qualitat científica, eren historiadors com Gioacchino Volpe (1876-1971), o lingüistes i folkloristes com Gino Bottiglioni. Entre les iniciatives culturals, cal destacar les publicacions d'història, que eren en realitat una extensió en terres irredemptes de la xarxa italiana de les revistes d'història regional. L'objectiu era parlar, amb una certa èmfasi, del passat itàlic del territori reivindicat, i malgrat una tal finalitat propagandística, no es pot negar el valor científic d'aquestes publicacions, que de fet encara avui representen una font relativament qualificada¹⁰³⁵.

Aquest guió fou seguit també en Còrsega, que ans era una de les primeres parts de l'Itàlia irredempta a ser reivindicada. A més a més, essent l'Illa un domini francès era, juntament amb Tunísia, un dels dos pivots a sobre del qual gravitava els sistema que mantenia – segons la retòrica mussoliniana – el país en una gàbia. Aquest situació de perill geopolític, era representada per una rica iconografia que, sobretot als any trenta, refigurava Còrsega com un puny des del qual un index (el Cap Cors) indicava amenaçador Gènova, mentre el Cap Bon a Tunísia era una pistola puntada directament a Sicília. Les atencions del Govern italià es manifestaren des dels principis del règim, i durant els anys vint i trenta s'ha desplegat una important activitat per assolir la annexió de l'antiga colònia genovesa. Malgrat aquesta evidència, i com passa per tota la política exterior feixista, els intents expansionistes han estat per molt de temps interpretats merament com una trobada propagandística lligada al consens intern, i no com uns objectius reals. Els fets mostren, però, com el *Duce*, un cop instaurat en el poder, començà clarament una política de potència en el Mediterrani, de la qual la invasió de Corfú era el tret de sortida.

¹⁰³⁵ Es tracta de: *Archivio Storico di Malta*, *Archivio Storico di Corsica*, *Archivio Storico di Nizza e Savoia*, i *Archivio Storico per la Dalmazia*. A Itàlia eren presents revistes similars fundades a cavall entre els segles XIX i XX, com ara *Archivio Storico Sardo*, *Archivio Storico Campano* o *Archivi Storico per la Sicilia*.

Al llarg dels anys vint el Govern italià obtenia l'annexió de la ciutat de Fiume, una fort ingerència en Albània gràcies a Ahmed Zog (1895-1961; Primer Ministre entre 1922-1925, i després Rei autoproclamat entre 1928-1939), i l'acceptació d'Itàlia – en conseqüència de l'enviament d'una esquadra naval – en el Condomini de Tànger¹⁰³⁶. En aquest context, Mussolini començà a moure els primers passos d'una política que el portarà a ocupar l'illa corsa amb 80.000 homes en 1942-1943. Segons quan publica la investigadora Alessandra Giglioli, qui ha investigat a fons la documentació relativa a la política exterior del règim italià, ja en 1924 Mussolini havia programat una ampla activitat. Els plans del Duce preveïen que en un primer moment es divulgues entre la població una imatge positiva de la Itàlia feixista, per després constituir i consolidar un “partit filoitalià”. En el fons, vindria de suggerir, els mateixos passos indicats pel Marquis de Cursay al segle XVIII, durant la primera intervenció francesa a l'Illa. Per aquestes raons, ja en 1924, el Govern italià aprovava finançar alguns periòdics conservadors i que havien saludat positivament l'arribada del feixisme al poder, com *Bastia Journal* o *La Corse Libre*. Contemporàniament, es posava en marxa una estratègia per tal de guanyar-se les simpaties dels franciscans locals, en part italians, en contra de les altes jerarquies ordenades des de França¹⁰³⁷. Efectivament el patró de l'Illa, Teofalu da Corte, era un frare franciscà, santificat l'any 1930.

Un important instrument que el regim feixista feia servir per acreditar la “italianitat” de l'Illa, era la història. En aquest camp, on el joc era aquell d'evidenciar els lligams amb la Península Italiana i les diferències amb l'hexàgon, el món acadèmic s'hi involucrà sense remordiments. En 1925 es fundava la revista *Archivio Storico di Corsica*, dirigida per

¹⁰³⁶ Per la influència en Albània a través de la contradictòria relació amb Ahmed Zog, vegeu: O. Pearson, *Albania and King Zog. Independence, Republic and Monarchy 1908-1939*, IB Tauris & Co., Londres 2004. Per Fiume, vegeu: D. L. Massagrande, *Italia e Fiume 1921-1924. Dal Natale di Sanguer all'annessione*, Cisalpino-Goliardica, Milà 1982. Sobre la qüestió de Tànger i les relacions amb Espanya, vegeu: U. Frasca, *La Spagna e la diplomazia Italiana dal 1928 al 1931. Dalla revisione dello Statuto di Tangeri alla Seconda Repubblica*, Edizioni dall'Orso, Alessandria 2000.

¹⁰³⁷ A. Giglioli *op. Cit.*, pp. 215-220. La autora fa referència a una memorial del Gabinet del Ministeri d'Afers Exteriors italià de 1939, en el qual es resumeix l'activitat duta a terme a partir de 1924: Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri, Gabinetto, c.747, *L'Azione riservata svolta dal Regime per l'italianità della Corsica*.

l'il·lustre historiador Gioacchino Volpe, que es presentava – i en molts aspectes ho era – com una publicació acadèmica d'alt nivell¹⁰³⁸. Volpe explicava com aquella de l'Illa era «també la història de tots els països que l'envolten», i entre aquests n'hi ha un amb el qual «la història de Còrsega [...] casi s'identifica: i és Itàlia». El Director justificava la iniciativa amb el fet que l'estudi d'un espai amb antics lligams amb Itàlia ajudaria a fer llum en els «angles poc explorats de la nostra mateixa història», i en conclusió de l'article especificava com la finalitat de la revista no era defensar que els corsos eren italians: «n'hi ha, entre ells, qui rebutja la qualifica de francès, i no menys qui rebutgen aquella d'italià. Són corsos, volen ser corsos. Que siguin altres a discutir el fonament històric i etnogràfic d'aquesta seva aspiració»¹⁰³⁹.

Aquesta revista, publicada entre 1925 i 1943, presentava estudis i recerques, sovint inèdites, sobre un ampli ventall d'arguments. Els temes principals eren els lligams entre Còrsega i les talassocràcies de Pisa i Gènova, la participació dels corsos en esdeveniments italians, o l'activitat d'intel·lectuals del *bel paese* al voltant de l'Illa i de la seva llengua. La publicació, tot i la tonalitat i les justificacions de Volpe, agitava clarament la idea d'una *Cyrnos* itàlica, i en aquest quadre alguns temes eren especialment significatius. Un argument clàssic era la freqüentació de l'Illa per part dels exiliats italians durant el *Risorgimento*, o en tot cas la participació a la unificació de la Península Italiana. Un fet curiós, donat que en aquells moments Còrsega era terra d'exili, o de pas, de molts antifeixistes italians, o de simples emigrants provinents del nord Sardenya, tant que el Ministeri de l'Interior gal vigilava de prop els que considerava més actius políticament, o que sospitava fossin agents de la policia política feixista¹⁰⁴⁰. Més enllà dels patriotes ressorgimentals, els redactors de *l'Archivio*

¹⁰³⁸ Sobre Volpe, vegeu: M. L. Cicalese, *La luce della storia. Giacchino Volpe a Milano tra religione e politica*, Franco Angeli, Milà 2001; L. Del Piano, *Gioacchino Volpe e la Corsica*, a: IDEM, *Gioacchino Volpe e la Corsica e altri saggi*, CUEC Càller 1987, pp. 61-107; E. di Rienzo, *La storia e l'azione. Vita politica di Gioacchino Volpe*, Le Lettere, Florència 2008. Com a complement de l'activitat editorial i de recerca, Volpe va curar la publicació d'una bibliografia general de l'Illa: C. Starace, *Bibliografia della Corsica*, ISPI, Milà 1943.

¹⁰³⁹ G. Volpe, (editorial sense títol), a: *Archivio Storico di Corsica*, a. I (1925), núm. 1, pp. 1-3.

¹⁰⁴⁰ ADCS, 1M306. Aquí es troben nombroses fitxes sobre immigrants clandestins, no solament italians, entre els quals figura un bon nombre de sards. Segons diuen tals documents, la majoria semblava emigrar per qüestions econòmiques, tot i així existia una minoria d'antifeixistes i d'agents

mostraven un gran interès per les dues figures més importants i carismàtiques en el recent passat illenc, i a les quals fan referència dues diferents visions del sentir-se cors: Pasquale Paoli i Napoleó Bonaparte¹⁰⁴¹.

Al llarg d'aquesta tesi s'han ja esmentat, tractant el segle XIX, diferents articles de *Archivio Storico di Corsica* a l'entorn sobretot del primer argument, com s'ha fet menció de la construcció del mite de Paoli. Ara, cal recordar com fou durant els anys vint que, gràcies en particular a l'activitat del PCd'A-PCA i de les revistes irredemptistes, es consolida definitivament la mitografia clau del nacionalisme cors: Pasquale Paoli, *u babbu di a patria*¹⁰⁴². Els corsistes adoptaren la figura del General i el seu intent per construir una Còrsega independent com a metàfora de la pròpia perspectiva política, en divulgaren la figura d'heroi nacional. En aquest procés el moment cabdal fou el 1925, bicentenari del naixement de l'heroi cors, que els *muvristses* celebraren denunciant el desinterès dels «*politicianti* [despectiu de polítics] de 1925, gossos que jauen als peus de *Mariannona* [menyspreatiu de *Marianne*]]»¹⁰⁴³.

La peça clau fou la construcció d'un monument als caiguts en la batalla de Ponte Novu (1769), la desfeta final de Paoli, que era una clara resposta als monuments als caiguts per la guerra mundial que llavors s'anaven construint. De fet, la iniciativa aixecà una polèmica, ja que els opositors dels corsistes proposaven de celebrar també els caiguts francesos a la batalla, cosa que Petru Rocca i companys no acceptaren¹⁰⁴⁴. El monument,

---

de l'OVRA, que es feien passar per expatriats per raons de treball.

¹⁰⁴¹ Sobre aquesta qüestió, vegeu: C. Bonparte, *Bonaparte et Paoli op. Cit.*; P. Graziani, «Paoli, Pozzo di Borgo e i Bonaparte», a: *Almanacco di a Muvra*, a. IX (1931), pp. 19-24, és tracta d'un text en el qual els corsistes intenten explicar que Bonaparte fou obligat per les circumstàncies a rompre amb Paoli. Tanmateix és útil consultar, com a biografia de Pozzo di Borgo: J. M. P. McErlean, *Napoleon and Pozzo di Borgo in Corsica and after op. Cit.*

¹⁰⁴² Com a exemple, a part de les il·lustracions de Paoli que decoraven la edició anual de *a Muvra*, vegeu: P. di C. (P. Rocca) «Storia popolare di Corsica illustrata. Pasquale Paoli (XVII)», a: *Almanacco di a Muvra*, a. VIII (1930), pp. 182-187; IDEM; «Storia popolare di Corsica illustrata. A conquista francese (XVIII)» a: *ibidem*, pp. 201-214; l'apartat *Pasquale Paoli* a: S. Malaspina, *A nostra santa fede op. Cit.*, pp. 17-23. Per la construcció del mite de Paoli, encara que les referències al període aquí examinat són poques, vegeu el text ja citat: M. Cini (ed.) *Pasquale Paoli la nascita di un mito op. Cit.*

¹⁰⁴³ «A Palma di u Centenariu», a: *Almanacco di A Muvra*, a. 1926, p. 31.

¹⁰⁴⁴ J. P. Poli *op. Cit.*, pp. 114.

que existeix encara avui, és una enorme creu blanca situada al costat del pont, avui mig enderrocat, on es lliurà la batalla. Una tarja recitava: «Aquí caigueren, el dia 9 de maig 1769, les milícies de Pasquale Paoli, lluitant per la llibertat de la pàtria», mentre en les ofrenes floreal es llegien missatges com «A Muvra pels màrtir de la independència» o «als seus besavis, la joventut corsista que mai s'oblidarà»¹⁰⁴⁵. La cerimònia d'inauguració, el 3 agost de 1925, fou un acte entre l'excursió i la manifestació de protesta, ja que els participants, un cop baixats del tren, realitzaren una petita marxa campestre fins al pont, lloc de la batalla. Aquí, entre discursos, cants corals i lectures poètiques, es mostraven cartells amb consignes del tipus «sempre corsos», «corsos i proud», «avui es parla cors», o encara «corsos no oblideu»¹⁰⁴⁶. Durant el dinar – sempre en el camp de batalla – es van tenir alguns discursos i en un d'aquests, molt significativament, es reconeixia sense cap problema l'origen corsa del patriotisme. Un orador, Eugenio Grimaldi, de clara origen genovesa, així ho deixava clar:

Germans corsos! No és cap exageració afirmar que Ponte-Novo és el fet més extraordinari dels temps moderns, perquè per primera volta, un petit poble amant de la llibertat, queia, armes a la mà, lluitant contra una de les més grans nacions del món...No s'havia mai vist un tal entusiasme en una guerra així tant atroz i desigual...Còrsega ha donat el més alt exemple de patriotisme, la més bella prova de coratge militar, i quan un dels meus avantpassats, Leonardo Grimaldi di Campoloro, va fer una crida al jovent de l'Illa, hi va haver tot un fremit de furor contra els francesos, llavors va començar la campanya immortal per la nostra llibertat...¹⁰⁴⁷.

No eren exclusivament els veterans corsos a participar, sinó que eren presents també personalitats culturals com Santu Casanova, molts cures de campanya, i membres del Comitè Central Bonapartista d'Ajaccio, com Giorgio Stefanopoli, descendent noble dels grecs de Cargese, i altres dos col·legues, tots tres regidors municipals. Llavors un altre militant, el sacerdot Domenicu Carlotti (1877-1948), millor conegut amb el pseudònim de Martino Appinzapalu, subratllava la necessitat de mantenir la unitat, i el redactor presentava aquesta figura precisant com últimament «havia multiplicat els seus esforços

¹⁰⁴⁵ G. Yvia-Croce, *Vingt années de corsisme op. Cit.*, p. 165.

¹⁰⁴⁶ Per la crònica de l'acte, vegeu: P. Manfredi, «Sulenne inauguratione di a Croce di u Ricordu» a: *Almanacco di a Muvra*, a. IV (1926), pp. 33-45; G. Yvia-Croce *op. Cit.*, pp. 161-174.

¹⁰⁴⁷ «U banchettu», p. 42 a: *ibidem*, pp. 41-45.

per parar l'escissió amb la qual els enemics, o els massa prudents, volen dividir el feix corsista»¹⁰⁴⁸. Aquest serà un tema recurrent en l'activitat del PCd'A-PCA.

També des de Itàlia s'exaltava, i s'utilitzava, la figura de Paoli en clau antifrancesa, amb la qual era possible fer l'ullet als corsistes¹⁰⁴⁹. Aquest mite era oposat a aquell de Bonaparte, que representava la tendència a l'autoritarisme i a la participació, en clau imperial, al poder de la França continental. El bonapartisme però – tendència política encara avui fort a l'Illa – aplegava a l'entorn d'aquesta idea els sectors contraris a la III República, en majoria conservadors. A Còrsega un important actor en aquest camp polític fou François Coty, que amb el seu compromís amb els corsistes – efímer però significatiu – havia intentat posar les bases d'una represa del bonapartisme en clau anticomunista. Mussolini mirava a Coty, i en general als sectors conservadors corsos, com importants aliats, malgrat les desavinences entre aquests i els militants del PCd'A-PCA, que contestaven el caciquisme sobre el qual es basava la pràctica electoral a l'Illa¹⁰⁵⁰. Amb això s'explica l'esforç de Carlotti per evitar escissions, al qual es feia referència al paràgraf anterior.

Sempre en el camp de la història, aparegué l'any 1932 un altra revista, *Corsica Antica e Moderna*, votada a les mateixes finalitats de l'*Archivio*, però amb un tall més divulgatiu i més descaradament reivindicatiu. Els seus col·laboradors eren en majoria corsos, entre els quals cal destacar el cap de redacció Marco Angeli (1905-1985), redactor de *Muvra*, secretari del PCd'A-PCA i destinat a convertir-se en un dels més importants irredemptistes. La revista era gràficament molt atractiva, i demostrava un interès casi

¹⁰⁴⁸ *ibidem*, p. 43.

¹⁰⁴⁹ G. Cecchini, «Perchè la Corsica fu conquistata dalla Francia» a: *Archivio Storico di Corica* a. XII (1936) núm. 2, pp. 241-262; G. Natali, «Pasquale Paoli nella letteratura italiana del settecento» a: *ibidem*, a. XII (1936), núm. 3, pp. 257-267; E. Southwell Colucci, «In Corsica, sulle orme di Paoli esule» a: *ibidem*, a. IX (1933) núm. 2, pp. 269-273; A. de Leone, «Paquale Paoli e i Figli della Libertà negli Stati Uniti» a: *Corsica Antica e Moderna*, a. VI (1937) núm. 1-2, pp. 63-68.

¹⁰⁵⁰ Per una mostra de la producció sobre Bonaparte, vegeu: G. Cecchini, «Il Principe Girolamo Bonaparte e Niccolò Tommaseo (1849)» a: *ibidem*, a. XVI (1940) núm. 3, pp. 202-205; A. Lumbroso, «Perche Napoleone nel 1814 non fu Sovrano di Corsica» a: *ibidem*, a. XI (1935) núm. 1, pp. 113-117; E. Michel, «Il corso Griscelli, il Principe Pietro Napoleone Bonaparte e l'italianità della Corsica (1860)» a: *ibidem*, a. X (1934), núm. 4, pp. 594-599; ÍDEM, «La Corsica durante i cento giorni (documenti inediti)» a: *ibidem*, a. XIII (1937) núm. 3, pp. 361-368.

obsessiu per tots aquells moments en els quals, sobretot en un context de negociacions diplomàtiques, l'Illa va estar a punt de ser annexionada a Itàlia¹⁰⁵¹. Era un tema que servia tant per subratllar el desinterès francès, com per reivindicar els drets italians, tant que un article parlava d'unes negociacions que, en 1915, volien convèncer el Govern italià a entrar en guerra a canvi de la cessió al *bel paese* de la pàtria de Paoli¹⁰⁵². A part d'aquest interès per la història, es trobaven articles que, sobretot a partir de 1936, exposaven les reivindicacions corses cap a l'Estat francès (que en part eren les mateixes dels sardistes), o encara que intentaven demostrar la legitimitat de les aspiracions feixistes argumentant com l'Illa hagués estada originàriament poblada per italians o fins i tot formés un únic bloc granític amb el nord Sardenya i la Toscana¹⁰⁵³.

En la mateixa línia de reivindicació cultural, però en un terreny lingüístic i etnogràfic, es movia Gino Bottiglioni, que hem vist com fos un acadèmic italià especialitzat en glotologia i dialectologia molt interessat en Sardenya i totes les illes tirrèniques. En 1924 Bottiglioni començà una ampla i molt ben finançada recerca lingüística, dirigida des de la Universitat de Càller, que el portà a recollir una enorme quantitat de mots de gairebé totes les localitats de Còrsega. Amb tot aquest material l'acadèmic, gràcies a una equip de col·laboradors, va establir una relació amb les parlades del nord Sardenya i de Toscana. El resultat fou un atlas lingüístic, una obra detallada i consistent formada per

¹⁰⁵¹ A. Guerrieri, «Come Vincenzo Salvagnoli chiese la Corsica a Napoleone III» a: *Corsica Antica e Moderna*, a. II (1933) núm. 1, pp. 1-19; F. Guerri, «L'anima della Corsica di fronte alla disfatta dei francesi a Sedan» a: *ibidem*, a. II (1936) núm. 6, pp. 267-272; B. Poli, «Carlo Emanuele e la Corsica durante la guerra di successione austriaca» a: *ibidem*, a. VIII (1939) núm. 5-6, pp. 179-184; Vespa, «La Corsica e l'assemblea nazionale francese del 1871» a: *ibidem*, a. III (1934) núm. 4, pp. 129-136; IDEM, «Corsica e Francia nel 1870» a: *ibidem*, a. III (1934) núm. 6, pp. 239-244.

¹⁰⁵² S. Mazzilli, «L'offerta della Corsica a l'Italia nel 1915», a: *ibidem*, a. IX (1940) núm. 4-5-6, pp. 121-131.

¹⁰⁵³ Pels articles sobre les reivindicacions, vegeu: Orsini d'Ampugnani, «Le risorse economiche della Corsica» a: *Corsica Antica e Moderna*, a. III (1934) núm. 2-3, pp. 19-27; M. Angeli «Il problema igienico sanitario della Corsica» a: *ibidem*, a. XI (1942) núm. 4-5-6, pp. 92-104. Pel que fa el primer poblament de l'Illa, vegeu: D. Spadoni, «Il primo popolamento italico della Corsica», a: *ibidem*, a. IX (1940) núm. 4-5-6, pp. 169-171. Sobre els lligams geològics entre Còrsega, Sardenya i Itàlia, vegeu: P. Vinassa de Regny, «Un'isola» a: *ibidem*, a. II (1933) núm. 4, pp. 183-184 (amb mapa desplegable fora de text); S. Mazzilli, «La continuità territoriale tra la Corsica e il continente» a: *ibidem*, a. X (1941) núm. 1-2-3, pp. 1-7. L'argumentació geològica fou tractada poc abans i de manera més extensa a: G. Vardabasso, *La struttura geologica della corsica*, Tipografia F.lli G. & M. Melis Schirru, Càller 1939.

1201 mapes distribuïts en 12 volums, que presentava els usos lingüístics dels tres territoris estudiats, de manera que era possible apreciar la continuïtat idiomàtica que existia entre localitats com Sàsser, Corte i Liorna. Aquest interès – paral·lel al que Max Leopold Wagner demostrava pel sard – suscità la sensibilitat dels que a Còrsega es sentien amenaçats en la pròpia “francesistat”, fins al punt que encara avui un còpia de l'obra es troba exposada al Museu de Corte com exemple de les aspiracions expansionistes italianes¹⁰⁵⁴. Significativament l'autor, com a escrit divulgatiu sobre la cultura illenca, a principis dels anys trenta escrivia un text complementari a quant havia publicat fa uns anys sobre Sardenya¹⁰⁵⁵.

Un paper important en la actitud italiana davant de l'espai tirrènic, el va tenir la família Ciano. El “clan Ciano”, com fou titllat durant els anys del règim, era originari de Liorna, ciutat Toscana molt lligada a tot l'arxipèlag sard-cors, i des de la qual provenien dos dels més importants actors de l'imperialisme italià en el Mediterrani: Costanzo Ciano (1876-1939) i el seu fill, Gian Galeazzo (1903-1944). Exponents de la burgesia de la ciutat Toscana, Costanzo s'havia distingit, primer en el conflicte amb Turquia i després durant la guerra mundial, com un brillant i heroic oficial. Fou un dels protagonistes de la anomenada “burla de Buccari”, quan una petita embarcació armada italiana s'introduí sense ser detectada dins d'un ben defensat port austríac en Adriàtic¹⁰⁵⁶. En ocasió d'aquesta empresa, d'Annunzio publicava *La Canzone del Quarnaro*, poema èpic-nacionalista en el qual, per primer cop, compareixia el crit de guerra *Eia, Alalà!* (posteriorment acreditat com *Eia, Eia, Eia Alalà* i adoptat per les camises negres). La consigna resulta ésser la unió de dues exclamacions atestades en la mitologia grega, de la qual la primera era, també, una expressió molt comuna en llengua sarda (*eia*, o *eja*, en sard és expressió afirmativa, mentre en grec antic sembla fos la incitació que Alexandre el Gran cridava al seu cavall)¹⁰⁵⁷.

¹⁰⁵⁴ G. Bottiglioni, *Atlante linguistico etnografico italiano della Corsica*, Stabilimento Tipografico de l'Italia Dialettale, Pisa 1933-1952 (XII volums).

¹⁰⁵⁵ ÍDEM, *Vita Corsa*, Premiata Tipografia Ledda, Càller 1932.

¹⁰⁵⁶ Sobre aquesta figura vegeu: A. Santini, *Costanzo Ciano. Il ganascia del fascismo*, Camunia, Milà 1993.

¹⁰⁵⁷ El poema, primer publicat en la premsa, fou editat pòstum com a part: *Asterope. Canti della guerra*

Amb el feixisme les fortunes de la família augmentaren, i mentre Costanzo, propietari de vaires hectàrees de boscos, comprava en 1927 el diari *Telegrafo* i el convertia en una caixa de ressonància de l'irredemptisme cors, el seu fill es guanyava la confiança del *Duce*. Galeazzo representava la culminació d'aquest ascens familiar: marit d'Edda (1910-1995), la filla rebel de Mussolini, Ministre de la Cultura Popular (1935-1936) i després Ministre d'Afers Exteriors (1936-1943). Deixant per una banda aquest últim, del qual és ben conegut el paper en la política exterior feixista i les seves aspiracions mediterrànies, aquí es important parar-nos un mica sobre la figura del seu pare¹⁰⁵⁸. El diari que comprà, *Il Telegrafo*, era molt difós a Toscana i seguit també a Còrsega, i Costanzo Ciano apostà per augmentar aquesta difusió a l'Illa introduint una secció dedicada a les seves problemàtiques¹⁰⁵⁹. Els redactors, italians, posaven en evidència l'escàs interès de l'Estat francès, repetien les reivindicacions dels corsistes i presentaven el renaixement econòmic de Sardenya engegat pel feixisme com un exemple a seguir per l'Illa¹⁰⁶⁰.

La publicació fou ràpidament prohibida per les autoritats franceses, com passà per *Corsica Antica e Moderna* per exemple, però això no frenà pas la difusió del diari, que arribava a l'Illa a través dels canals diplomàtics, i més sovint informals¹⁰⁶¹. En realitat la introducció clandestina de la publicacions provinents d'Itàlia era relativament fàcil, com

---

latina, Zanichelli, Bolonya 1948 (vol. V de: *Laudi del cielo, del mare, della terra e degli eroi*).

¹⁰⁵⁸ G. Bruno Guerri, *Galeazzo Ciano. Una vita (1903-1944)*, Bompiani, Milà 1979; R. Mosley, *El conde Ciano. La sombra de Mussolini*, Ediciones Temas de Hoy, Madrid 2001 (ed. Original en anglès: Yale University Press, Londres-New Haven 1999); M. Ostenc, *Ciano. Un conservateur face à Hitler et Mussolini*, Éditions du Rocher, Monaco 2007. Sobre Galeazzo Ciano són indispensables els seus diaris i memòries, vegeu: G. Ciano, *Diario*, Rizzoli, Milà 1980 (ed. En espanyol: Crítica, Barcelona 2004); IDEM, *Europa verso la catastrofe*, Mondadori, Milà 1948 (ed. En espanyol: Los Libros del Nuestro Tiepmo, Barcelona 1949).

¹⁰⁵⁹ Silvestru, «Cronaca telegrafica» a: *Il Telegrafo*, 17-V-1928.

¹⁰⁶⁰ Per un exemple, vegeu: A. Cesari «Banditismo corso e politica», a: *Il Telegrafo*, 30-VIII-1928; Nemo, «Io sono separatista» a: *ibidem*, 19-IV-1928; A. Pasqualini, «L'inganno continua» a: *ibidem*, 12-IV-1928.

¹⁰⁶¹ A. Giglioli op. Cit., pp. 221-222, on s'explica que el correu diplomàtic entre Toscana i Bastia fou utilitzat, fins a que la sospita que els francesos poguessin reclamar la inspecció del seu contingut va suggerir vies menys legals. Per la prohibició de *Corsica Antica i Moderna*, vegeu també: «Dichiarazione» a: *Corsica Antica e Moderna*, a. I (1932) núm. 4.

encara avui no és gens difícil saltar-se els controls duaners, donat que es tracta d'un arxipèlag pel qual passa una frontera. Per tant, el diari continuà a ser distribuït a l'Illa, com passà per *Mediterraneo Futurista*, una altre revista publicada a Sardenya i part d'aquest joc propagandístic. Aquesta era la publicació del petit grup de futuristes sards i, segons quant es declarava en un missatge publicitari repetit en alguns números, era enviada gratuïtament a tots els artistes corsos que ho desitjaven¹⁰⁶². Com si no fos suficient, s'arribà fins al punt de reeditar els articles del *Telegrafo* en una edició clandestina impresa directament a l'Illa. Aquesta publicació era coneguda com 31-47, i en el seu prime número, un cert Anton Santu Battini, anunciava com s'havia decidit a imprimir algunes còpies del *Telegrafo*, després d'haver tingut una veritable revelació llegint tals articles. Battini afirmava que la seva labor era la continuació d'aquella de l'impressor de Paoli, i arribava al punt de dir que feia servir l'antiga impremta que el Genral havia fet arribar a l'Illa¹⁰⁶³.

La temptació irredemptista

La reivindicació de la “italianitat” de Còrsega, però, tenia molts punts en comú amb el contingut de les publicacions corsistes. Els militants del PCd'A-PCA, quan a finals dels anys vint l'aliança amb els altres autonomistes francesos no havia donat els fruits esperats, miraren sempre més a la Itàlia de Mussolini. Aquesta, al contrari del que feia França per Còrsega, demostrava interessar-se a Sardenya, on l'activitat del Govern era considerada molt positivament pels corsistes. Aquests, entre les altres coses, admiraven el fet que «Itàlia ha[gi] gastat centenars de milions a Sardenya» i com el Govern Mussolini significava abandonar la «política exterior de Crispi, i tornar a seguir aquella de Gariblandi i de Mazzini», és a dir una política radical i irredemptista¹⁰⁶⁴. Tals

¹⁰⁶² Per una mostra, vegeu: *Mediterraneo Futurista*, a. II (1938), núm. 6, p. 5. Sobre el futurisme sard, vegeu: M. Serra «I seguaci di Marinetti» a: *Almanacco di Cagliari*, a. 1986.

¹⁰⁶³ A. S. Battini, 31-47 a. 1928, sense número de pàgines però l'escrit citat és aquell que obre l'edició. D'aquesta publicació, completament ignorada en la bibliografia sobre l'irredemptisme cors, n'existeixen poques còpies a la biblioteca de la Universitat de Còrsega-Paquale Paoli. A propòsit vegeu quant comentava la premsa illenca: «31-47» a: *l'Eveil*, 30-VI-1928; L. M., «31-47?» a: *la Jeune Corse*, 13-VII-1928.

¹⁰⁶⁴ Orsini d'Ampugnani, «Mussolini e Crispi» a: *a Muvra*, 12-XI-1922. Per un altre exemple de la simpatia cap al feixisme, vegeu: «La K.K.K. Corse» a: *ibidem* 15-I-1922. Es tracta d'un article en el qual es proposa de fundar un Ku Klux Klan en defensa dels interessos dels corsos.

afirmacions ens diuen clarament com el moviment s'alimentava ell també de la tradició ressorgimental, i veia en el feixisme aquella revolució popular-nacional en grau de completar la unificació italiana, àdhuc incloent-hi *Cyrnos*.

Els corsistes foren sostinguts financerament per la Itàlia feixista, les seves temàtiques obtingueren un important espai en les publicacions del règim i en les revistes acadèmiques, mentre alguns d'ells es guanyaren una certa importància dins del mateix PNF. Respecte a la situació sarda, però, en compte de verificar-se una divisió en corsistes feixistes i antifeixistes, el debat fou a l'entorn de a quina nació pertanyen els corsos, creant una situació peculiar i confosa. D'aquesta situació en nasqué un corrent irredemptista, i doncs declaradament a favor de l'annexió i del feixisme. Altres, però, que asseguraven la pròpia fidelitat a França, i apostaven igualment per mantenir un discurs regionalista. Finalment existia també un corrent que intentà continuar el discurs autonomista, trobant-se en la difícil situació de ser assimilat als irredemptistes per part de la opinió pública francesa, mentre els feixistes intentaven contínuament de tractar-los, o presentar-los, com a seus aliats¹⁰⁶⁵.

El debat que es desencadenà és una de les mostres més clares de com un Illa mediterrània es pugui convertir en un escenari privilegiat de les tensions entre diverses opcions nacionals, i àdhuc nacionals. Mentre a Itàlia es consolidava una xarxa d'associacions a favor de l'annexió de l'Illa, en la qual participaven corsos i italians – els Grups de Cultura Corsa (GCC), fundats en 1933, que a partir de 1940 seran els Grups d'Acció Irredemptista Corsa (GAIC) – a l'Illa alguns intel·lectuals que en un primer moment havien estat a favor del discurs corsista i de la Itàlia feixista, començaren a distanciar-se. L'activitat de les associacions irredemptistes era essencialment d'agitació cultural, i el continguts tractats eren les mateixes temàtiques corsistes, amb una evident èmfasi en subratllar la “italianitat” de l'Illa. És a dir, si Napoleó era una figura casi absent entre els arguments tractats pels *muvristes*, els irredemptistes com s'ha vist li

---

¹⁰⁶⁵ És una temàtica poc estudiada, sobre la qual existeix una única monografia: X. Poli, *autonomistes corses et irredentisme et fascisme op. Cit.*

dedicaven gran atenció, mentre no perdien una ocasió per subratllar-ne les arrels itàliques¹⁰⁶⁶. A mesura que la tensió internacional pujà al llarg dels anys trenta, i després que les relacions amb França es desgastessin definitivament a partir de 1936, el discurs es va fer sempre més annexionista, provocant friccions entre corsos exiliats a Itàlia i els militants del Pcd'A-PCA¹⁰⁶⁷. Els més destacats d'aquest irredemptistes, eren Marco Angeli i Petru Giovacchini (1910-1955).

Angeli fou entre els primers exponents del corsisme, quan a 17 anys s'estrenava com poeta en les columnes de *A Muvra*¹⁰⁶⁸. Malgrat no ésser, doncs, un veterà, en breu entrà a formar part de la redacció del diari corsista, fou el primer secretari del PCd'A-PCA i un dels col·laboradors de la revista juvenil del Partit: *Ghjoventú*. Angeli, que estava inscrit a la Facultat de Medicina de la Universitat de Pisa, era sospitat per les autoritats franceses, que li negaren el passaport el 1924, i l'any després fou cridat pel servei militar. En aquest període se'n perden els rastres, sembla que no acomplís amb els dos anys de servei i es va refugiar a Itàlia, gràcies als contactes que mantenia ja des de 1923 amb Francesco Guerri, el responsable oficial de la política de reivindicació italiana. Aquí va tornar a freqüentar els cursos universitaris i va entrar en la xarxa irredemptista, igual que altres seus coetanis, com ara Francesco Giammari (1908-1973) – que fou il·lustrador de les revistes irredemptistes – o Bertino Poli (1905-1980), un altre estudiant de medicina a Pisa i publicista¹⁰⁶⁹. En aquest període el poeta cors és anomenat President de la secció pisana del GCC i Cap de Redacció de la revista *Corsica Antica i Moderna*, en la qual era responsable també de la secció *Vocabolario Corso*.

Al llarg d'aquest recorregut, Angeli deixa en darrera les seves conviccions autonomistes

¹⁰⁶⁶ R. Alati, «l'italianità di Napoleone attestata dai romantici francesi» a: *Archivio Storico di Corsica*, a. XV (1939), núm. 1, pp. 74-81.

¹⁰⁶⁷ A. Giglioli *op. Cit.*, pp. 259-282.

¹⁰⁶⁸ No existeix una biografia d'aquesta figura, per tant reenviem a: P. Desanti, *Gigli di Stagnu di Marco Angeli. Un'avvinta litteraria*, Memòria DEA “Studii Corsi”, Universitat de Còrsega-Pasquale Paoli, a. 1997; J. P. Poli *op. Cit.*, pp. 67-71.

¹⁰⁶⁹ Les obres de Giammari, en particular xilografies, decoren tots els volums de *Corsica Antica e Moderna*. Per una mostra de la producció de Poli, vegeu: B. Poli, *Il pensiero irredentista corso e le sue polemiche*, Vallecchi, Florència 1940.

per insistir sempre més en la reivindicació de l'annexió a l'Itàlia feixista, cosa que li va provocar certs enrenous amb els ex companys. Ja en 1925 la firma desapareix de les publicacions del grup, i, quan ja escriu per la prestigiosa revista italiana, llança una crítica a un dels seus antics companys, Ghjiacintu Yvia-Croce¹⁰⁷⁰. Mentre aquest publicava el primer recull antològic d'escriptors corsos, escrit en llengua francesa, Angeli feia poc que havia tret la seva segona obra poètica, que va ser criticada per Yvia-Croce. Més enllà del discurs literari, la polèmica va donar l'ocasió als dos de distanciar-se ulteriorment, tot i així no s'arriba a un trencament definitiu¹⁰⁷¹. Pocs després, Angeli precisava com el significat del terme corsisme no es refereix a un simple interès en els fets illencs, sinó a «un moviment d'idees, nascut sobretot durant la primera postguerra, finalitzat a combatre tot el que sàpiga a influència estrangera a casa nostra i a desnacionalització». A més, segons ells la paraula indicava un moviment votat a revifar «totes aquella forces de reacció que, des de la conquesta endavant, ha anat per diferents motiu estovant-se»¹⁰⁷². Després l'entrada de l'Itàlia en la Segona Guerra Mundial, la conversió ja era total, llavors el poeta escrivia: «si Còrsega no és més Còrsega, és a dir lliure i italiana, llavors ella haurà de tornar, com vaticinava Mazzini, a la Mare Pàtria en un dia que no sentim gaire llunyà»; i concloïa precisant: «nosaltres irredemptistes, que volem i lluitem per ésser, sense mai més cap solució de continuïtat, italians, serem els primers a estar orgullosos de ser enquadrats en les romanes legions del *Littorio*»¹⁰⁷³.

Petru Giovacchini (1910-1955) representava l'altre gran esperança del règim Italià¹⁰⁷⁴. Amb uns avantpassats que s'havien distingit per l'oposició a França, primer a Ponte Novu i després com a carbonaris lligats a Mazzini (els *pinnuti*), Giovacchini des de ben

¹⁰⁷⁰ G. Yvia-Croce, P. Graziani (eds.), *Anthologie des écrivains corses*, Stamparia di A Muvra, Ajaccio 1929-1931 (II volums).

¹⁰⁷¹ P. Desanti *op. Cit.*, pp. 9-10. No hem pogut individuar l'article en el qual, segons l'autor que aquí es cita, Angeli ataca els antics col·legues.

¹⁰⁷² M. Angeli, «Sul significato della voce corsismo», p. 146, a: *Corsica Antica e Moderna*, a. VI (1937), núm. 4, pp. 144-147.

¹⁰⁷³ ÍDEM, «Aspetti della questione corsa», a: *Corsica Antica e Moderna*, a. IX (1940), núm. 1-2-3, pp. 88-93.

¹⁰⁷⁴ Per aquesta figura és disponible, tot i que bastant hagiogràfica, una biografia escrita per un antic militant italià del GCC-GAIC, fundador de la secció de Bari i secretari particular de Giovacchini: G. Mastroserio, *Petru Giovacchini. Un patriota esule in patria*, Edizioni Proto, Bari 2004.

jove va apropar-se al grup de *A Muvra*. Decidit a seguir estudis de medicina – malgrat haver estat expulsat del *Lycée* de Bastia per indisciplina – va acceptar una beca italiana obtinguda gràcies la intervenció del Consolat de Bastia, i de Francesco Guerri. Giovacchini, segons explicava ell mateix i tal i com diu la seva biografia, resulta que hagi arribat clandestinament a Toscana en 1930 – casi com Paoli en 1769 – acollit per Guerri i Guido Buffarini-Guidi, llavors *Podestà* (alcalde feixista) de Pisa i gran dignitari toscà del règim. L'exiliat cors, inscrit a la Universitat de Pavia, va aconseguir ràpidament ocupar un lloc distingit dins de l'irredemptisme i el mateix feixisme tant que, després algunes publicacions periodístiques, és ell que funda els GCC, i en 1936, per obtenir el títol de Doctor en Medicina, li és reconeguda al condició d'Italià no del regne¹⁰⁷⁵.

Giovacchini no amagava gens les seves preferències feixistes, a diferència d'altres, fou voluntari a Etiòpia i en Espanya, on fou condecorat en el front de Catalunya. Segons escriu Jean-Pierre Poli, un dels pocs a tractar aquests arguments en llengua francesa, les seves relacions amb el medi feixista eren òptimes, mentre Angeli era més lligat a figures monàrquiques, tant que el mateix responsable de tota l'acció irredemptista, Guerri, no podia amagar certa contrarietat a com aquesta figura li havia tret protagonisme¹⁰⁷⁶. A partir de 1936, el seu discurs es va fer més directament annexionista, adreçat sobretot a un públic italià, i amb l'esclat de la Segona Guerra Mundial, Giovacchini va publicar dos importats volums. El primer era una història de l'Illa d'estil divulgatiu, que seguia de poc la publicació d'un altre volum, amb un tall però més acadèmic i curat per Giacchino Volpe¹⁰⁷⁷. El *leitmotiv* és sempre aquell del lligam indissoluble amb la Península i de la maldat francesa per trencar-lo, i, naturalment, en aquesta perspectiva el domini genovès no era considerat així tant negativament com en la literatura estrictament corsista. Un segon text fou dedicat, poc després, a subratllar els trets itàlics

¹⁰⁷⁵ Per la organització dels grups i l'activitat de Giovacchini, vegeu: D. Paci, «L'Archivio della Natio Còrsa. Petru Giovacchini e i Gruppi di Cultura Còrsa», a: *Études Corses*, núm. 71 (2010), pp. 89-119.

¹⁰⁷⁶ J. P. Poli *op. Cit.*, p. 82.

¹⁰⁷⁷ P. Giovacchini, *Storia di Corsica. Con un breve sunto in tedesco e francese*, Gruppi d'Azione Interventista Còrsa, Roma 1941; G. Volpe, *Storia della Corsica italiana op. Cit.*

de la cultura corsa, amb texts ja apareguts sobre les tradicions locals o la figura de Paoli, i un resum del seu treball com a historiador. En un apartat, titulat “feixisme i irredemptisme”, Giovacchini precisava la relació entre els dos:

Reivindicació justa i santa és aquella de Còrsega, i la certesa de la victòria ha operat profundament en la renovada consciència dels italians d'avui, tant que està a la base del programa polític i històric de la revolució feixista. L'irredemptisme és doncs pensament i acció íntimament connectats a la doctrina i a la filosofia del Feixisme: [l'irredemptisme] sorgit des d'un conjunt de forces històriques, fou potenciat pel Feixisme, viu en el Feixisme i obra *des de dins* sobre els esperits i les consciències¹⁰⁷⁸.

Amb aquest currículum, Giovacchini, i en segon lloc Angeli, eren els principals candidats com a representants oficials de l'Itàlia feixista en Còrsega, sobretot en vista d'una imminent annexió. Juntament amb aquestes dues figures, però, altres joves seguien aquesta pauta, gràcies a les gestions del Consultat italià a Bastia, mentre Santu Casanova, l'ancià poeta considerat el precursor del corsisme, entrava en aquest joc. Casanova, venerat com el Mistral cors pel exponents de totes les parròquies polítiques, havia publicat alguns escrits en les revistes, tant irredemptismes com corsistes, i no feia secret de la seva admiració pel *Duce*. En una carta al director de *Corsica Antica e Moderna*, escrivia: «avui, per vostra sort, teniu l'Home predestinant, Benito Mussolini, que farà l'Itàlia de demà molt més bella, molt més gran, més feliç i gloriosa»¹⁰⁷⁹. L'any següent, en 1935, realitzava el primer viatge a Itàlia, i contràriament a quant passava per altres personalitats, ningú va gosar acusar-lo per aquest fet, mentre els corsistes en parlaven àmpliament, descrivint també l'encontre entre el poeta i Mussolini¹⁰⁸⁰. Les mostres de simpatia pel règim italià continuaren, i en octubre de 1936 va torna al *bel paese*, en un viatges que fou molt publicitzat per irredemptistes i feixistes, durant el qual el lletraferit fou homenatjat amb tots els honors. La veu que havia atacat durament el republicanisme francès i la democràcia a finals del segle XIX, moria a Liorna un més

¹⁰⁷⁸ P. Giovacchini, *Corsica nostra*, Grupp d'Azione Irredentista Corsi, Roma 1942. pp. 120-121.

¹⁰⁷⁹ La carta ha estat publicada, amb còpia fotogràfica de l'original autògraf, a: «Santu Casanova al direttore di Corsica Antica e Moderna» pp. 5-11, a: *Corsica Antica e Moderna* a. II (1934), núm. 5, pp. 1-12

¹⁰⁸⁰ Consulteu *A Muvra*, del 4-VIII-1935.

després haver-hi desembarcat, un fet que donaria una importància inesperada la seva gira. El règim, aprofitant evidentment de l'ocasió, li va tributar uns funerals solemnes però, donat que els autonomistes no es dissociaren de les últimes declaracions pro-feixistes del poeta, foren – igual que Casanova – sempre més identificats amb els irredemptistes¹⁰⁸¹.

En aquest context els militants del PCd'A-PCA – que no col·laboraven directament amb les feixistes italians – eren sempre més sospitosos, i van patir alguna represalia legal, com per exemple al 1932 quan *A Muvra*, interdit, hagué de sortir amb un altre (*Le Peuple Corse*). Aquestes tensions van provocar divisions a dins de mateix grup corsista, entre les qual destaca aquella d'Orsini d'Ampugnani, que sembla indicar com aquest redactor estava ficat en un joc a dues bandes entre Itàlia i França. D'Ampugnani, que en realitat es deia Lucien Orsini, havia estat entre els primers corsistes, havia saludat molt positivament l'arribada de Mussolini al poder però, davant de l'aliança del PCd'A-PCA amb els alsacians i bretons, deixà el moviment per defensar un Còrsega francesa des d'unes revistes parisenques (*Corse* i *Revue Mensuelle*). La seva ruptura, però, podria també estar vinculada a unes desavinences amb Petru Rocca, mentre la lleialtat a la França era dubtosa. De fet Orsini, que a principis dels anys trenta s'havia establert en el Departament francès de les Alps Marítimes, acabà ràpidament l'etapa parisenca, i aquí va entrar en contacte amb Francesco Guerri, doncs amb els irredemptistes. En aquesta nova funció, resulta ser un important informador sobre les activitats antifeixistes dels exiliats italians en el *midi*, encara que hi havia la sospita, expressada pel mateix Galeazzo Ciano, que col·laborés també amb els alemanys¹⁰⁸². Un tal ventall d'interessos, tots ben remunerats pel Ministeri d'Afers Exteriors feixista, es pot explicar a través la documentació de la Prefectura d'Ajaccio. Segons el que es desprèn d'aquests documents, Orsini vivia d'expedients, era un personatge sense escrúpols, i sobretot era perseguit pels creditors, motiu pel qual durant els anys trenta col·laborava amb les publicacions irredemptistes (*Corsica Antica e Moderna*, *il Telegrafo*), era un informador del règim

¹⁰⁸¹ J. P. Poli *op. cit.*, pp. 262-266.

¹⁰⁸² A. Giglioli *op.cit.*, p. 249.

italià, d'aquell alemany i – com els seus antic companys corsistes – estava sota estricta vigilància per part de les autoritats franceses¹⁰⁸³.

Aquesta figura exemplifica bé com alguns es movien amb certa facilitat entre italianòfilia i francòfilia, un fet que comprovat per investigacions en els arxius italians, des de les quals emergeix com directors de diaris com *Bastia Journal* o *La Corse Libre* acceptaven el finançament italià¹⁰⁸⁴. Altres intel·lectuals que, diversament, no volien posar en qüestió la fidelitat a França, s'aplegaren a l'entorn d'altres revistes com la *Revue de la Corse*, i sobretot *l'Annu Corsu*. Fundada en 1923 per l'escriptor i historiador Paul Arrighi (1895-1975), ensenyant al *Lycée* de Roma, la revista es presentava com un intent de proposar «un història de la vida corsa, escrita per corsos en llengua corsa»¹⁰⁸⁵. El grup que es movia a l'entorn d'Arrighi en un primer moment es trobava d'acord amb els de *A Muvra*, però el fet que aquests deixessin la porta oberta a la opció separatista, o irredemptista, els portà a la ruptura completa en 1925-1927, just quan es començava a teixir l'aliança amb Alsacians i Bretons. Llavors, a la recerca d'una tercera via que no sigui «ni regionalisme, ni corsisme, ni felibritge», Arrighi adoptà la definició de *cyrneisme* (*cyrnéisme*, en francès), de l'antic nom grec de l'Illa¹⁰⁸⁶. Donat que els irredemptistes es dedicaven a un gran treball de recerca i divulgació del passat itàlic, els cyrneistes s'ocuparen de subratllar tot el que negava aquesta lligam i al contrari evidenciaren la “francesitat” de l'Illa. D'una manera casi especular que els sards que escrivien en *Mediterranea*, els corsos eren presentats com avantguarda de l'imperi francès, en quant activament involucrats com actors, i doncs també beneficiaris, de l'expansió colonial. La revista, efectivament, dedicava un espai important a aquests corsos assentats a les colònies¹⁰⁸⁷.

¹⁰⁸³ V. Alberti «Les revues culturelles éphémères de l'entre-deux-guerres», pp. 61-63 a: *Études Corses*, núm. 64 (2007), pp. 49-63; A. Giglioli *op. Cit.*, pp. 247-252; G. Yvia-Croce *op. Cit.*, 296-343. Sobre les dificultats econòmiques d'Orsini i la seva conducta, vegeu la fitxa policial a: ADCS, 1M298, *Orsini Lucien*.

¹⁰⁸⁴ A. Giglioli *op. Cit.* 254-259.

¹⁰⁸⁵ P. Arrighi, «L'Annu Còrsu. Cio ch'ellu vole esse» a: *l'Annu Corsu*, a. I (1923) pp. 9-10. Per les revistes illenques d'aquest període, vegeu: V. Alberti *op. Cit.*

¹⁰⁸⁶ P. Arrighi, «Cyrnéisme» a: *l'Annu Corsu*, a: V (1927), pp. 90-92.

¹⁰⁸⁷ Com a exemple, vegeu: «U duttore Gambini curtinese» a: *ibidem*, a. II (1924), pp. 59-60; D. A. Guelfi «Les corses hors de Corse, partout présents, toujours unis» a: *ibidem*, a. IX (1929), pp. 164-

La tensió identitària i nacional entre els dos grups era clara, tant que els cyrneistes publicaren una mena de resposta al catecisme identitari dels corsistes el qual, reduït a cinc comandaments, prescrivia com per ser un bon cors un hagués de: prendre com exemples Pasquale Paoli i Sampiero Corso; casar-se amb una illenca perquè «de bastards a l'Illa no n'hi pot haver-hi»; parlar cors; evitar interessar-se de política «si no et vols arruïnar»; i finalment no emigrar¹⁰⁸⁸. La revista defensava una peculiaritat del illencs tant des de França com des de Itàlia, sostenint sobretot com el cors fos llengua a part, i per evitar l'assimilació tant a una com a l'altra, i per no ser identificats ni com separatistes ni com irredemptistes, per un moment es va proposar Còrsega com terra d'encontre de tota la llatinitat¹⁰⁸⁹. Malgrat durant la primera meitat dels anys vint *l'Annu Corsu* i *a Muvra* es movien en un terreny identitari comú, els redactors de les dues publicacions polemitzaren a tal punt a l'entorn de la italianòfila d'uns i la fidelitat a França dels altres que, malgrat defensar ambdós una “identitat” corsa, a partir de 1937 *l'Annu Corsu* començà a dir-se en francès i a rebre subvencions estatals¹⁰⁹⁰.

Les tensions entre tots els que, en un primer moment, es definien confusament corsistes, i que després es van diferenciar en regionalistes, autonomistes-separatistes i irredemptistes, eren estrictament lligades a la política italiana. Per part seva les autoritats franceses, que no feien massa distincions entre autonomisme i separatisme, durant els anys trenta tractaren amb creixent sospita tots els que tenien algun lligam amb el *bel paese*, sigui comercial, cultural o familiar. En els arxius illencs encara es conserva una gran quantitat de material editat tant pels corsistes, com pels irredemptistes, sense gran distinció entre les dues opcions. Per exemple, són

---

167. Aquests articles es publicaven a una secció, estrenada l'any 1924, dedicada a les colònies: *Annu Corsu Culuniale*.

¹⁰⁸⁸ S. Alessandrini «I cinque cumandamenti di u corsu» a: *ibidem*, a. III (1925), p. 33.

¹⁰⁸⁹ P. Dominique, «La Corse, coeur du monde latin» a: *ibidem*, a. IV (1926), p. 158-161; IDEM, «L'effort des régionalistes facteur de paix» a: *ibidem*, a. VI (1928), pp. 111-114.

¹⁰⁹⁰ Com a mostra d'aquesta polèmica, vegeu: «Polémique» a: *ibidem*; «A nos amie d'Italie» a: *ibidem*, a. II (1924), p. 3; P. di B. (P. Rocca), «u carattere di l'autonomismu» a: *a Muvra* 10-V-1931; Vespa «Dove va il cimeismo?» a: *Corsica Antica e Moderna*, a. VI (1937) núm. 1-2, pp. 69-71. Sobre *l'Annu Corsu*, vegeu: F. Piazza, «De l'Annu corsu à l'Année corse» a: *Études Corses*, núm. 64 (2007), pp. 39-48.

voluminosos els dossiers sobre Yvia-Croce, Paul Graziani o Domenico Carlotti, amb informacions sobre els articles publicats i els eventuais contactes amb italians¹⁰⁹¹. Els prefectes eren molt atents en vigilar els moviments dels intel·lectuals italians quan feien estades a l'Illa, tant d'haver acumulat informacions sobre estudiosos com Umberto Biscottini o Gino Bottiglini, però també sobre l'antic sardista Camillo Bellieni o el director de la revista *Mediterranea*, Antonio Putzolu¹⁰⁹². En algun cas, com aquest darrer, es tractava de figures reconegudes com feixistes i amb un perfil polític marcat. EN algun altre cas, però, les sospites semblen menys justificades, com per d'Edith Southwell Colucci, escriptora britànica casada amb un decorador i artista toscà, que, fascinada com molts seus conterrànies pel *Cyrnos*, col·laborava a les publicacions irredemptistes des d'un punt de vista estrictament cultural¹⁰⁹³.

La guerra mediterrània a l'arxipèlag

Tota aquesta activitat, però, no acabà amb la tan esperada annexió de *l'isula persa* (l'illa perduda, com la definien els irredemptistes). Amb l'esclat de la conflicte mundial Itàlia, que declararia guerra a França amb un retràs de gairebé un any, no va aconseguir els objectiu prefixats (Còrsega, Niça, Savoia i Tunísia). L'aliat alemany era més preocupat de no desgastar ulterriorment la seva relació amb el Govern del Vichy, que ha estat interpretat, per l'historiador britànic Richard Cobb, com una revenja de la França *du midi* sobre París. En aquest sentit, es podia acceptar la pèrdua de la capital i amb ell del centralisme jacobí i “progressista”, mentre no es podia admetre la partició del sud¹⁰⁹⁴.

Les ganes italianes de posar el peu en terra corsa foren satisfetes en 1942, és a dir

¹⁰⁹¹ Vegeu el fons 1M298, els lligals: *Abée Carlotti; Croce, dit Yvia Croce, dit De Muro; P. Graziani.*

¹⁰⁹² *ibidem*: *Biscottini Umberto; Bellieni Camillo; Bottiglioni Gino; Voyage en Corse de M. Putzolu député italien*

¹⁰⁹³ *ibidem*, *Guido Colucci; Colucci née Edith Southwell*. Altres dossiers a noms dels redactors de les publicacions irredemptistes i corsistes es troben als fons 1M299, 1M300 del mateix arxiu. Sobre el matrimoni Colucci, vegeu: S. Giordani, F. Samaritani, *Un artiste italien d'envergure européenne entre Corse, Sardaigne et Toscane. Un femme écrivain anglaise fascinée par l'âme populaire corse*, a: AA. VV., *Isuli sureddi. Corsica Sardegna. Deux île en miroir op. Cit.*, pp. 117-132.

¹⁰⁹⁴ R. Cobb, *French and Germans, Germans and French. A Personal Interpretation of France under Two Occupations*, Brandeis University Press/University Press of New England, Hannover-Lobdres 1983, en particular pp. 35-57.

l'endemà del desembarcament aliat a Àfrica del Nord (8 novembre). Llavors Còrsega fou ocupada per 85.000 italians en l'intent, davant l'avenç Aliat, de presidir el territori per obstaculitzar un eventual atac enemic. A partir de la rendició francesa en el juny de 1940, començaren infinites negociacions en les quals els italians puntaven a obtenir quant reclamaven a França, mentre els alemanys no volien humiliar massa el Govern de Vichy¹⁰⁹⁵. L'estira i arronsa, durat casi dos anys, s'acabà amb els avenços angloamericans en Àfrica i l'acord entre les unitats franceses que es trobaven en aquest continent, sota el comandament de l'Almirall François Darlan (1881-1942), que passaren en el camp dels Aliats. Per tant, en el sud del país i en Tunísia es desplegaren tropes alemanyes i italianes, amb la finalitat de contrastar eventuais cops de mà¹⁰⁹⁶. Un altre objectiu fonamental era evitar que la marina gala passés, seguint l'exemple de Darlan, a lluitar al costat dels angloamericans. Llavors com en 1793, el port de Toló es va convertir en un punt transcendental del combat pel mediterrani, i mentre els alemanys intentaven prendre'n el control, els Almiralls Jean de Laborde (1878-1977) i Andrè Marquis (1883-1957), segons les instruccions impartides des de Vichy, ordenaven l'enfonsament de la flota (27 novembre 1942)¹⁰⁹⁷. L'objectiu era evitar que el gruix de les unitats navals caiguessin en mans dels alemanys i italians, tot i mantenint la neutralitat.

Malgrat aquest episodi, el desplegament no devia donar l'idea d'una invasió, per tant els italians pensaven d'utilitzar la formula aplicada Fiume (estat lliure) o en el Dodecanès (governat directament pel Ministeri d'Afers Exteriors) per preparar l'annexió de Còrsega, així i com de Niça, Savoia i el Principat de Mònaco. Pel que fa l'Illa, cal

¹⁰⁹⁵ Per les negociacions entre 1940-1942, consulteu: R. Rainero, *Mussolini e Pétain. Storia dei rapporti tra l'Italia e la Francia di Vichy (10 giugno 1940-8 settembre 1943)*, vol. I, Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito, Roma 1990. Per una síntesi: D. Rodogno, *Il nuovo ordine mediterraneo. Le politiche d'occupazione dell'Italia fascista in Europa (1940-1943)*, Bollati Boringhieri, Milà 2003, pp. 260-267.

¹⁰⁹⁶ H. Chaubin, *Corse des années de guerre 1939-1945*, Éditions Tirésias-AERI, Paris 2005, pp. 32-58; D. Rodogno *op. Cit.*, pp. 267-277.

¹⁰⁹⁷ Sobre aquest episodi existeixen diverses obres, en general vegeu: J. J. Antier, *La Flotte se saborde Toulon 1942*, Presses de la Cité, Paris 1992; H. Noguères, *Le suicide de la flotte française à Toulon*, Famot Ginebra 1977; P. Varillon, *Le sabordage de la flotte Toulon, 27 novembre 1942*, Amiot-Dumont, Paris 1954.

evidenciar com els projectes de l'Estat Major aconsellaven de «no confiar en els separatistes corsos ja que no nodrien sentiments de simpatia cap a Itàlia», mentre s'havien de garantir les posicions i retribucions dels empleats públics – és a dir el sector social que els *muvristes* ignoraven i menyspreaven – així i com l'ús del cors en l'administració i la possibilitat d'escollir lliurement la ciutadania italiana¹⁰⁹⁸.

En teoria, doncs, l'operació Anton – aquest el seu nom en codi – era una acció en els interessos de la França de Vichy, casi una repetició de les missions militars que, durant el segle XVIII, tenien com objectiu impedir la caiguda de l'Illa en mans indesitjades i, eventualment, afavorir la formació d'un corrent favorable a l'annexió. A efectes pràctics, però, era una ocupació en plena regla i el règim feixista no s'estalvià de gloriar-se d'haver “tornat” Còrsega a Itàlia, tot i mantenir Petru Giovacchini, que havia estat indicat com futur governador, ben lluny de *Cyrnos*¹⁰⁹⁹. Els italians desembarcaren fàcilment, i sense cap entrebanc, en el port de Bastia. Els militars no eren vistos com els legionaris de Roma, sinó com pobre gent, mal equipada i mig famolenca. Poc després d'haver tocat terra, un grup de camises negres va cobrir d'excrements el monument als caiguts, un fet que va marcar les successives relacions entre italians i bastiesos. No foren els benvinguts, i alguns habitants pensaren de deixar-ho ben clar en una pasquinada on compareixien els versos que Dant imaginava a l'entrada de l'infern: *lasciate ogni speranza o voi ch'entrate*¹¹⁰⁰. La imatge dels italians, a Còrsega i a tot França, no era així tan negativa, més aviat, a causa de la consistent immigració, es percebien com una mà d'obra necessària al país, i en algun cas inclòs qualificada i benvinguda. Més enllà dels estereotips, o de certa animadversió al fenomen de la immigració, fou la política externa de Mussolini, i les reaccions gales, a desgastar aquesta genèrica bona propensió francesa. En tot cas, era difícil que els habitants de l'hexàgon i de *Cyrnos* identifiquessin militars i camises negres com els romans de la

¹⁰⁹⁸ D. Rodogno *op. Cit.*, 114-123;

¹⁰⁹⁹ Per una mostra, vegeu: *Corsica Antica e Moderna*, a. X (1942), núm. 4-5-6, que és completament dedicat a l'arribada de les tropes italianes i als beneficis que la política mussoliniana comportarà per l'Illa.

¹¹⁰⁰ D. Salini, E. Salini, *En ce temps-là, Bastia...souvenirs, témoignage et documents de 1937-1945*, La Marge, Ajaccio 1981, pp. 98-103

modernitat que Mussolini es vantava d'enviar a conquerir un imperi. Sobretot els corsos que, al llarg de tots els anys trenta, van veure com l'emigració des del *bel paese*, legal i clandestina, no havia baixat gaire, malgrat la propaganda feixista es vantava del creixement econòmic del país. Els *lucchesi*, és a dir els jornalers que periòdicament venien a l'Illa, no deixaren de creuar el Tirrè, als quals se'ls van afegir molts sards¹¹⁰¹.

Aquest fenomen migratori de Sardenya a Còrsega, absolutament no estudiat i que per tant no és possible quantificar, devia tenir una certa importància, ja que en els arxius corsos es conserva copiosa documentació sobre els immigrants sards. Algunes d'aquests eren legals, i es tractava de comerciants, que, per la possibilitat de viatjar freqüentment a Itàlia, eren el més sospitosos de ser agents de l'OVRA o espies. És el cas de Giuseppe Concudu, un sard establert a Porto-Vecchio, on exercia d'agent comercial per compte d'uns espanyols, uns certs germans Puzelas, que a l'Illa adquirien súber. Segons el Ministeri de l'Interior francès, Concudu havia estat abans un carrabiner i un falsari, i per tant condemnat i expulsat del cos, mentre un cop traslladat a Còrsega, a través de la dona que viatjava sovint a Sardenya, proporcionava als italians informacions sobre les defenses de Bonifacio¹¹⁰². La major part, però, eren treballadors del sector de la construcció o del camp, que arribaven clandestinament i, degut a la falta de mà d'obra, trobaven ocupació fins i tot en les obres per enfortir les defenses costaneres, imponents al llarg dels anys trenta. Per aquest motiu, les autoritats franceses temien que aquests recollissin informacions sobre les defenses de l'Illa. Era el cas de Giuseppe Congiu, que treballaria a la construcció de l'aeroport prop d'Ajaccio, o aquell de Pietro Mele, pastor sospitat de vigilar, des de la seva pleta en el regió de Bonifacio, les fortificacions que aquí s'aixecaven en vista d'un atac italià¹¹⁰³. Però una gran part eren clandestins que creuaven l'Estret – sobretot a partir de 1931 – per motius més aviat econòmics. Llavors

¹¹⁰¹ F. Pomponi, *Les Lucchesi en Corse*, a: E. Témime, T. Vertone (eds.), *Gli italiani nella Francia del sud e in Corsica (1860-1980)*, Franco Angeli, Milà 1988, pp. 200-213; R. Schorr, *L'image de l'italien dans la France de l'entre-deux-guerres*, a: P. Milza (ed.), *Les italiens en France de 1914 à 1940*, École Française de Rome, Roma 1986, pp. 89-109.

¹¹⁰² ADCS, 1M298, *Concudu Giuseppe et Concudu Tommasina née Mortetti*.

¹¹⁰³ ADCS, 1M298, *Congiu (Giuseppe)*; *ibidem*, *Mele Pietro*. Altre informacions sobre els immigrants es troben a: ADCS, 1M306.

és interessant veure com alguns, per evitar l'expulsió del país o rebre un tracte de favor, donaven informacions sobre les instal·lacions militars que s'anaven construint a Sardenya. Els *Archives Departamentales de la Corse du Sud* encara conserven els plànols de les instal·lacions de La Maddalena i de les bateries costaneres a Gal·lura, tota documentació que deriva de les informacions del clandestins sards, que de vagades resultaven haver treballat en la construcció de les obres¹¹⁰⁴. Malgrat això, els sards eren sovint assimilats als italians i no tenien una bona reputació, perquè considerats cercabregues o una avantguarda de la futura annexió a Itàlia, sobretot en les zones internes. A corte, per exemple, s'arribà a parlar, des de les columnes del diari local *Le Pascal Paoli*, d'invasió transalpina i de la preocupació per la “qualitat” d'aquests immigrants¹¹⁰⁵. No va passar gaire temps que gràcies també a aquest clima els Aliats, utilitzant tant elements corsos que reconeixien el lideratge del General Henri Giraud (1879-1949), com altres que es declaraven lleials a la *France Libre* de Charles de Gaulle (1890-1970) començaren a organitzar, ja des de 1941, una xarxa d'agents en vista de preparar accions de guerrilla¹¹⁰⁶.

La *résistance* tingué el seu bateig aquí, i el mateix nom de maquis, tant popular en llengua francesa, deu les seves orígens a que els primers combats de certa envergadura es produïren en aquest ambient mediterrani. També tenia el seu paper el mite del patriota que, per lluitar contra els ocupants, es refugia en el maquis protegit per l'impenetrable mescla de matolls, roques i bosc de la zona, i òbviament aquell del bandoler. De fet, una de les consignes era “tots som bandits d'honor”, és a dir fugitius per una causa justa. Protagonitzada tant pels militars francesos que es trobaven a l'Illa,

¹¹⁰⁴ ADCS, 1M320, *La Maddalena*. Es tracta d'un dossier detallat, amb plànols, sobre les fortificacions de l'Illa de la Meddalenai el seu entorn.

¹¹⁰⁵ J. P. Guelfucci, «L'invasion transalpine. Lettre ouverte a monsieur le Prefet de la Corse» a: *Le Pascal Paoli*, la data és il·legible, només es pot disitingit el númemro (2773) i l'any (1933). Per la percepció de la immigració italiana en aquests anys, vegeu també: S. Gregori, «Tra lucchese è nimicu. La représentation mentales de l'italien dans l'imaginaire social corse. 1938-1943» a: *Études Corses*, núm. 49 (1997), pp. 89-122.

¹¹⁰⁶ H. Chaubin *op. Cit.*, pp. 62-75; D. Salini, E. Salini *op. Cit.*, pp. 133-168. Sobre la resistència a Còrsega encara no existeix una bibliografia crítica com en el cas italià, l'obra de referència és encara una monografia realitzada als anys cinquanta per un dels protagonistes: M. Chourry, *Tous bandits d'honneur. Résistances et libération de la Corse*, Éditions Sociales, Paris 1956 (darrera edició: Alain Paizzola, Ajaccio 2011).

com pels corsos, aquesta guerrilla gaudia dels indispensables ajuts que hi arribaven a través del submarí *Casabianca*, del nom del capità de *l'Orient*, el vaixell que va portat Bonaparte a Egipte i que fou enfonsat durant la batalla d'Aboukir (i no, com sovint apareix, el *Casablanca*, del nom de la ciutat marroquina). El gruix dels combats es van verificar després de l'armistici entre Itàlia i Aliats, signat el 3 setembre de 1943 però fet públic solament el dia 8. Mentre *il bel paese* era un camp de batalla entre Alemanys, feixistes, aliats i el que quedava del Regne d'Itàlia, els militars italians es trobaren davant dos enemics: els resistents corsos-francesos i les tropes nazi¹¹⁰⁷. Per entendre aquest pas, però, hem de fer un salt a Andalusia i Sardenya.

José Antonio Rey María, un pescador de Punta Umbría una localitat a prop de Huelva, el 30 d'abril de 1943 regressava en port amb el cadàver d'un oficial britànic que, poques hores abans, havia trobat en la platja de El Portil. Durant la Segona Guerra Mundial, en les aigües de tot el Mediterrani, sovint el pescadors es trobaven amb naufragats o cadàvers, membres de tripulacions o pilots, el resultat de la aferrissada lluita que es va desencadenar pel control d'aquest mar. L'oficial britànic retrobat en les costes andaluses, però, duia una maleta esposada a una mà, cosa que va suscitar certa sospita en les autoritats locals, que avisaren el Consultat alemany. La documentació que contenia era reservada, es tractava dels plans que el segon del Cap d'Estat Major britànic enviava al General Harold Alexander, qui comandava les tropes en Tunísia i Algèria. En aquells papers es parlava d'un pla per atacar el sud d'Europa, a partir d'un desembarcament en Grècia i Sardenya. En realitat es tractava d'un *bluff*, una afortunada operació d'*intelligence* per distreure forces des de l'objectiu principal: Sicília¹¹⁰⁸.

Gràcies a la *Operation Mincemeat*, com era anomenada en codi, Sardenya es convertí en un baluard contra la possible invasió. Des de quan Itàlia havia entrat en guerra (10 de

¹¹⁰⁷ Per les operacions contra la resistència, vegeu: V. Sias, *Il controspionaggio italiano in Sardegna e Corsica-1943. Spigolature*, Editrice s'Alvure, Oristà 1991.

¹¹⁰⁸ Els detalls han estat explicats en forma en una novel·la, després convertida també en pel·lícula, vegeu: E. Montagu, *The Man Who Never Was*, Evan Brothers, Londres 1953. Pel context, vegeu: R. Holland, *Bue Water Empire op. Cit.*, pp. 231-282; S. Ball, *The Bitter Sea op. Cit.*, pp. 179-246.

juny 1940) en realitat les conseqüències del conflicte a l'Illa no s'havien fet sentir gaire, donat que quan esclatà la Guerra d'Etiòpia (1935-1936) les sancions econòmiques havien ja comportat l'escassetat de productes. Era però evident una progressiva militarització del territori, imponent a partir del 1941-1942 quan es començaren a construir una sèrie de fortificacions per contrastar un eventual desembarcament. Aquesta circumstància era particularment visible a l'Alguer ja que, tal i com havia passat en el segle XIV, la ciutat sardocatalana, i en particular Port del Comte i els seus voltants, eren una indret ideal per efectuar un desembarcament. Per aquesta raó el territori planejant al nord de la ciutat, la Nurra, es cobrí d'una xarxa de petits forts, nius de metralladores, casernes o bateries d'artilleria naval¹¹⁰⁹. Aquestes construccions, que encara avui es troben en abundància, casi formen part del paisatge com els nurags.

El signe més evident de la guerra a Sardenya foren els bombardeigs de les principals ciutats. Els llocs més colpits foren, entre març i maig de 1943, l'Alguer, Sàsser i Càller i, mentre tots esperaven un desembarcament, Sardenya va quedar aïllada del centre del conflicte¹¹¹⁰. Els Aliats, contràriament al que havien deixat creure a italians i alemanys, desembarcaren en Sicília. Així endegaren un procés, militar i polític, que portaria en un primer moment a l'empresonament de Mussolini (25 de juliol) i, després un ulterior desembarcament en les costes de Laci, a l'armistici amb els Aliats (anunciat el 8 de setembre, però signat el 3) i finalment a l'alliberament del *Duce*. A la notícia que els italians es despenjaven del conflicte, els alemanys reaccionaren ocupant el que podien del territori italià, encontrant una resistència esporàdica, mentre al nord començaren a constituir la *Repubblica Social Italiana* (RSI), Estat titella regit per Mussolini¹¹¹¹. En aquesta situació, mentre els Aliats avançaven des del sud de la Península, al centre i al nord es formava una guerrilla (els *partigiani*) fortament influenciada pels comunistes, i

¹¹⁰⁹ Sobre aquestes fortificacions, vegeu: G. Carro, R. Galliani, D. Gironi, 1943. *Fortini a Porto Conte*, Carlo Delfino Càller 2011.

¹¹¹⁰ Per seguir les repercussions de la guerra mundial a l'Illa, vegeu: L. Marroccu, *Il Ventennio fascista op. Cit.*, pp. 707-713; G. Sotgiu, *Storia della Sardegna durante il fascismo op. Cit.*, pp. 251-277.

¹¹¹¹ Sobre aquells moments concitats, dramàtics sobretot a Roma, existeixen diverses memòries, vegeu com exemple: G. Castelli, *Storia segreta di Roma città aperta*, Quattrucci, Roma 1959; I. Herraiz, *Italia fuera de combate*, Ediciones Atlas, Madrid 1944; P. Monelli, *Roma 1943*, Tipografia Catalana, Barcelona 1946.

però formalment lligada al Regne del Sud, és a dir el que quedava en les mans de Vittorio Emanuele III. Per tant, la tardor de 1943 veia el bateig d'una guerra civil, anomenada d'alliberament o *partigiana* per historiografia italiana antifeixista, que duraria fins a la primavera del 1945¹¹¹².

D'aquesta guerra civil Sardenya fou tallada fora. Quan s'anuncià l'armistici amb els Aliats les Forces Armades, deixades a si mateixes sense cap tipus d'ordre clar, en gran part es desbandaren, i una part dels militars sards que es trobaven a l'Illa regressaren a casa. A diferència que en altres punts del continent, com a Roma, o del Mediterrani, com a Corfú, a Sardenya casi no hi hagueren combats entre italians i alemanys, que ocuparen el país després de l'armistici. Aquí el comandant en cap de les tropes italianes, el General Lelio Basso, acordava al comandant de la 90 *Panzer-Grenadier Divison*, forta de 30.000 homes i casi 300 carros de combat, de passar a Còrsega. Basso, en una situació segurament confosa en la qual s'esperava l'arribada, a la Maddalena, del Rei en fuga i de la flota italiana, sembla que hagi donat una tot personal interpretació als ordres que tenia, que recitaven de fer fora amb tots els mitjans la *Wehrmacht* de l'Illa. Així les tropes creuaren sense molèsties Sardenya però, un cop arribades a les costes de Gal·lura, allà començaren una sèrie de maniobres per tal d'assegurar que la bateries en la costa no ataquessin els transports. Efectivament a La Maddalena, des de la qual es controlava l'Estret de Bonifacio, una part de la tropa italiana intentà oposar-se al passatge dels alemanys. A motivar el gest era, sobretot, la preocupació creada amb la notícia de l'arribada del Rei, però, després d'alguns combats també entre els mateixos italians, les bateries quedaren en silenci, mentre només algunes unitats de marina molestaren el trasllat de la divisió cuirassada¹¹¹³. L'episodi, normalment interpretat com a marginal, és un del primers moment de contrast entre italians i alemanys, que esdevenia contemporàniament amb un altre, més consistent per l'amplitud dels combats, que es produïa a Roma. Mentre unitats alemanyes intentaven entrar a la ciutat, gràcies a

¹¹¹² Per aquestes qüestions, vegeu: C. Pavone, *Una guerra civile. Saggio Storico sulla moralità nella Resistenza*, Bollati Boringhieri, Torí 1991.

¹¹¹³ Per aquestes vicissituds, vegeu: G. C. Tusceri, *La battaglia che non fu mai. L'8 settembre in Sardegna e in Corsica*, Paolo Sorba Editore, La Maddalena 2009, en particular les pp. 69-167.

la iniciativa també del General sard Gioachino Solinas, unitats del *Granatieri di Sardegna* i de la *XII Divisione Sassari*, hereva de la *Brigata* desmantellada en 1926, intentaren bloquejar l'avenç de la *Wehrmacht*. Malgrat aquest primera oposició, els alemanys entraren en ciutat i Solinas acabaria lluitant al costat de Mussolini en la RSI¹¹¹⁴.

Mentre es produïen aquest fets, el gruix de la flota italiana des les seves bases a La Spezia i Gènova, havia pres el mar per – i es tracta d'un punt poc clar – consignar-se als Aliats a Malta, o refugiar-se en arxipèlag fortificat de La Maddalena. Mentre el comboi ja s'aprestava a travessar l'Estret de Bonifacio de ponent a llevant, arribava l'ordre d'invertir el rumb per evitar La Maddalena, ocupada pels alemanys i en la qual ja no es preveia l'arribada del Rei, i per escapar a un atac aeri. Malgrat les maniobres, l'esquadra era interceptada per la *Luftwaffe* en les aigües entre les dues illes. El combat que es lliurà entre bombarders i vaixells fou un dels més sagnants per la *Marina Militare Italiana* que, entre d'altres unitats, perdia el cuirassat *Roma* amb 1352 mariners, gràcies al fet que els pilots alemanys utilitzaren el primer tipus de bomba teledirigit. Les unitats que sobrevisqueren, en compte d'anar a Malta o Bona, on se'ls esperava, es van refugiar a Mallorca, teòricament en aigües neutrals¹¹¹⁵. D'aquesta manera Sardenya sortia totalment de la guerra, amb puntuals episodis de resistència als alemanys i pocs atacs a les autoritats feixistes, i entrava directament a fer part del territori italià administrat pel Regne del Sud.

A Còrsega es verificà tot el contrari. Mentre aquí arribaven els alemanys provinents de Sardenya, la insurrecció general esclatava, a Ajaccio i Bastia¹¹¹⁶. Els militars nazis, però,

¹¹¹⁴ D. Sanna, *Da Porta San Paolo a Saló. Gioacchino Solinas comandante antitedesco*, AM&D Edizioni, Càller 2005. Per la Divisió Sàsser durant el segon conflicte mundial, que entre 1926-1939 es deia simplement XII Divisió, vegeu: F. Fatutta, P. Vacca, *La Guerra dimenticata della Brigata Sassari. La Campagna di Jugoslavia. 1941-1943*, EDES, Càller 2001.

¹¹¹⁵ A. Amici, *Una tragedia italiana. 1943, l'affondamento della corazzata Roma*, Longanesi, Milà 1943.

¹¹¹⁶ Pels efectes del pas de les tropes per l'Estret, vegeu: G. Tuscieri, «Ci sono guerre che si vincono e guerre che si perdono. La liberazione della Sardegna e le sue conseguenze in Corsica», a: *Études Corses*, núm. 57 (2004), pp. 65-94.

no arribaven per quedar-se, la idea era passar d'aquí a Toscana per contrastar l'avançada aliada a Itàlia, per tant necessitaven només travessar l'Illa. En el temps que trigaren a fer aquest recorregut, però, els atacs corsos foren tan repetits com escassament eficaços, donat que combatien contra els blindats que havien servit en l'*Afrika Corps*. A Bastia, però, els combats van ser intensos i sagnants. El centre era firmament en mans dels italians, que amb les batries dislocades al voltant de la ciutat i del port podien impedir als alemanys d'embarcar-se per Liorna. El comandant de les tropes, el sicilià Giovanni Magli (1884-1969), resistí a l'intent dels unitats de la *Wehrmacht* – que ja es trobaven a l'Illa – de prendre el control del port, i després a l'avançada del 90 *Panzer-Grenadier*. Els antics ocupants, efectivament, havien realitzat un pacte amb els maquis, posant-se al costat d'aquests¹¹¹⁷. Es tracta d'un episodi poc conegut de la anomenada *resistenza*, en el qual durant dies, amb sorprenent alts i baixos, italians i corsos intentaren evitar que homes i carros de combats alemanys arribessin a Itàlia¹¹¹⁸. Si haguessin tingut èxit, o si les tropes alemanyes no haguessin passat mai l'Estret de Bonifacio, probablement l'avançada aliada en la Península hauria estat més ràpida¹¹¹⁹.

Mentre corsos i italians lluitaven a Bastia, a prop d'Ajaccio desembarcaven els *commandos* enviats pel Genral Henri Giraud (1879-1949), que havia organitzat el desembarcament sense informar el seu rival – i en aquell moment col·lega en la direcció de la *France Libre* – Charles de Gaulle (1890-1970). El submarí *Casabianca*, provinent d'Alger, començava a desembarcar els primers grups de *Goumiers* i altres tropes especialitzades en la guerra de muntanya, que ajudarien significativament a l'alliberament de l'Illa. El 4 d'octubre, després casi un més de combats, els francesos entraven a Bastia, on la lluita havia estat intensa. Contemporàniament els italians, que

¹¹¹⁷ H. Chaubin *op. Cit.*, pp. 92-98; M Choury *op. Cit.*, pp. 120-121; F. Pomponi, *Histoire de la Corse op. Cit.*, 410-412.

¹¹¹⁸ Encara avui la memòria de la col·laboració italo-corsa és dividida, entre qui minimitza i tendeix a ridiculitzar el paper de les tropes del General Magli, i qui tracta l'oficial com un heroi; per les dues versions, respectivament, vegeu: M. Choury *op. Cit.*; D. Salini, E. Salini *op cit*, on Magli i els italians destaquen per la covardia davant la *Wehrmacht*. G. Comte, *Bastia sous l'occupation. Un témoin recente. 11 Novembre 1942-4 octobre 1943*, Anima Corsa, Bastia 2006, on queda evident la col·laboració amb els rebels corsos i el paper en la lluita contra els alemanys.

¹¹¹⁹ És una reflexió que es troba també a: G. C. Tuscieri, *La battaglia che non fu mai* *op. Cit.*, pp. 71-72.

havien sostingut el pes major de la batalla contra els alemanys (es compten prop de 700 morts, mentre els resistents eren 170 i els militars francesos 75), evacuaven l'Illa escridassats per la població local, que els percebia com forces ocupants. Giraud – provocant un gran desplaer a de Gaulle – triomfalment podia afirmar que l'Illa era el primer Departament de la França metropolitana a ésser alliberat. La importància de l'alliberament, no era exclusivament militar, sinó tan simbòlica com política, perquè s'arribava a un primer èxit i, al mateix moment, es resolía a favor de de Gaulle la tensió entre els dos líders de la resistència¹¹²⁰. Pel que fa l'Illa, la circumstància d'haver precedit els continentals en patriotisme i valor guerrer, provocaria un enfortiment del sentiment de “francesitat”, important en la postguerra, mentre les relacions amb l'Itàlia es desgastaren considerablement. En el discurs de la propaganda, l'italià era presentat com una reencarnació del genovès, a més a més feixista, i durant l'ocupació de 1942-1943 es va fer un gran esforç per revivar tota la mitologia de la lluita contra els dominadors lígurs¹¹²¹. Així les consideracions positives per l'esforç de Mussolini cap a la modernització de Sardenya, deixaven el pas a un franc menyspreu.

Mentrestant, la guerra en nord d'Itàlia continuava, i a la RSI adheriren diversos sards, entre els quals personalitats com Paolo Orano, el pintor Giuseppe Biasi o l'escriptor Stanis Ruinas (1899-1984). Entre els militars, el més actiu en diferents camps, i sobretot en la voluntat de recuperar l'Illa al feixisme, hi era Francesco Maria Barraccu (1885-1945)¹¹²². En la breu història de la RSI, en la qual sembla que a totes les idees del primer feixisme es vulgui donar una apressada realització, es verifica l'organització d'una unitat de camises negres totalment composta per sards. Es tracta del *Battaglione Volontari di Sardegna Giovanni Maria Angioi*, organitzat pel cura feixista Luciano Usai, i que tenia

¹¹²⁰ J. M. Guillon, «Libération en Corse, Résistance en France. Les enjeux de l'été et de l'automne 1943». a: *Études Corses*, núm. 57 (2004), pp. 7-27.

¹¹²¹ S. Gregori, «Résistance(s) et identité(s): le cas Corse 1940-1943» pp., 179-182, a: *Études Corses*, núm. 57 (2004), pp. 145-184.

¹¹²² Per les figures citades, consulteu les fitxes relatives a: A. Abis, *L'ultima frontiera dell'onore. I sardi a Saló*, Doramarkus, Sàsser 2009. En la literatura que recentment va sortir sobre la temàtica, es destaca la biografia d'una dona sarda que va seguir l'última aventura de Mussolini fins a entrar, com a militar, en la X MAS, la unitat de la marina que entre 1943-1945 es dedicava a la repressió de l'activitat de resistència: P. Piredda, *La ragazza della “decima”. Una giovane nuorese nella bufera della guerra civile*, Carlo Delfi, Càller 2009.

com a símbol la bandera sarda i el feix. Com en el cas de la resistència a Còrsega, aquí també s'utilitza la mitòloga patriòtica generada amb les revolucions del segle XVIII. Uns dos-cents voluntaris sards, entre juny i desembre, van ser llançats amb paracaigudes sobre l'Illa – juntament amb el Pare Usai – en un desesperat intent d'organitzar una guerrilla pro-feixista. L'acció, que es recolzava en una propaganda a favor d'una Sardenya en camisa negra i autònoma – i que fou sostinguda per futurs intel·lectuals sardistes com Antonio Pigliaru – no va tenir gaire èxit¹¹²³. El pare Usai, i altres, foren arrestats de seguida. L'Illa, però, a causa de les dificultats de comunicacions i la casi inexistència d'un Govern italià, viva en pràctica una fase d'autonomia que presagia el que hauria passat en la postguerra, tot i que sota un comissari militar, el sard Pietro Pinna Parpaglia, en funcions a partir de 27 gener de 1944. L'any següent, el 8 de maig de 1945, *Radio Sardegna*, emissora que els militars italians a l'Illa – entre els quals el futur líder independentista Antoni Simon Mossa (1916-1971) – havien organitzat aprofitant les potents maquinàries de l'exercit, anunciava la rendició de Alemanya amb vint minuts d'antelació sobre la BBC¹¹²⁴. Així en 1943-1945 les circumstàncies que havien portat a la sèrie de tensions nacionals que interessaren les dues illes al llarg del darrers vint anys semblaven venir menys, mentre ja s'anunciaven alguns trets del context europeu a les acaballes del període bèl·lic, com ara l'autonomia sarda i el triomf de la *résistance* a Còrsega. Encare una volta a l'arxipèlag format per les dues fascinants i “endarrerides” illes del Mediterrani, movia els primers passos el nou context que s'afirmaria a Europa amb el final del conflicte.

¹¹²³ A. Abis *op. Cit.*, pp. 69-75.

¹¹²⁴ És quan afirma un amic de Simon Mossa: G. Marras, *Introduzione. Antonio Simon Mossa, cavaliere dela lotte dei popoli oppressi e delle nazioni senza stato*, p. 39-40, a: F. Francioni, G. Marras (eds.), *Antonio Simon Mossa. All'utopia al progetto*, Condaghes, Càller 2004, pp. 37-72.

EPÍLEG

L'ARXIPÈLAG ENTRE TURISME I DESCOLONITZACIÓ

La Sardenya autònoma

L'Itàlia que sortí de la guerra, era un país doblegat i dividit. El Regne d'Itàlia, hereu d'aquell de Sardenya, després d'un referèndum es transformava en República, adverant així el somni que havia estat de Mazzini. El últims dos anys de guerra el seu mite, com aquell de Garibaldi, havia inspirat molts entre els *partigiani*. No obstant, els primers vagits de la República Italiana anaven acompanyats d'una sèrie de tensions centrífugues, i sobretot per una crisi de la mateixa idea de nació, conseqüència de l'excessiva retòrica feixista¹¹²⁵. Successivament a la rendició davant dels Aliats, el Sud Tirol fou *de facto* annexionat al *Reich*, encara que formalment era considerar part de l'estat titella de Mussolini, mentre els francesos aprofitaren de la desfeta italiana per fer el mateix amb la Vall d'Aosta¹¹²⁶. Malgrat els intents, aquest dos territoris es mantingueren sota sobirania italiana, al contrari del que passaria en la frontera adriàtica. Aquí la formació de Iugoslàvia comportà la cessió, tant dels territoris ocupats després de 1940, com d'aquells obtinguts després la Gran Guerra (entre els quals, Fiume). A Sicília s'havia fet fort, gràcies a la situació que es va produir arran del desembarcament aliat, un moviment independentista que contava amb un Exèrcit Voluntari per la Independència de la Sicília (EVIS). L'illa era bastant difosa en aquell moment la idea d'una separació del continent, fins i tot hi era qui especulava en una annexió als Estats Units d'Amèrica. D'altre banda, ja no és un secret la implicació d'elements de la *mafia* italoamericana en l'anomenada *operació Husky*, de la qual deriva, en certa manera, la breu flamarada separatista en la Sicília de meitat dels anys quaranta¹¹²⁷.

¹¹²⁵ O. Forlin, *Effondrement de l'idée de nation et reconstruction antifasciste (1943-1947)*, a: ÍDEM (ed.) *L'idée nationale en Italie*, L'Harmattan, Paris 2010, pp. 141-157.

¹¹²⁶ S. Soave, *Fascismo, Resistenza, Regione*, pp. 711-721, a: S. J. Woolf (ed.), *Storia della Valle d'Aosta op. Cit.*, pp. 679-742; R. Steineiger *op. Cit.*, pp. 68-75.

¹¹²⁷ Sobre aquesta qüestió, vegeu: M. S. Finkelstein, *Seperatism, the Allies and the Mafia. The Struggle for Sicilian Independence, 1943-1948*, Lehigh University Press/Associated University Press, Bethlehem-Londres.

A Sardenya els antics militants del PSd'A s'anaven reorganitzant, en competència amb les esquerres i de la Democràcia Cristiana (DC), la formació catòlica nascuda de les cendres de l'antic Partit Popular. A l'Illa, però, havia nascut un moviment clarament independentista, la Lliga Sarda. La formació havia estat fundada l'endemà de l'armistici per Bastià (Sebastiano) Pirisi, antic militant del PSd'A, que havia intentat atreure Emilio Lussu, sense èxit. El líder sardista era sempre més posicionat a l'esquerra, mentre la cúpula del PSd'A semblava sempre més pròxima a la DC, liderada per Alcide de Gasperi (1881-1954). Aquest, polític de primer rang durant aquests anys, era de la comunitat italiana del Tirol del Sud, i tant aquí com a la Vall d'Aosta havia obtingut desinflar el moviment annexionista amb la promesa de l'autonomia, per tant era considerat un optim aliat pels sardistes. Al contrari el PCI, en aquell moment temorós que el separatisme pogués estimular les fantasies dels nostàlgics del règim, optava pel centralisme francès. En aquest context, l'Assemblea Constituent que devia redactar la nova carta republicana acceptà, no sense recels i dubtes, la concessió d'estatuts d'autonomia a cinc de les divuit regions en les quals es preveia dividir el país (Sardenya, Sicília, Vall d'Aosta, Friül-Venècia-Júlia, Sud Tirol)¹¹²⁸. En realitat, la idea era d'estendre el sicilià també a Sardenya, però els sards que seien a l'Assemblea Constituent van veure en això una humiliació. L'estatut sard no havia de ser una “concessió”, i sobretot no podia ser una mera còpia del sicilià. Irònicament, però, el resultat fou que a *Ichnusa* es conformaren amb unes institucions menys independents que les de *Trinacria*¹¹²⁹. Tanmateix, però, aquesta circumstància contribuï a fer disminuir les tendències antitalianes vives en aquests territoris, sense però evitar que el nou l'Estat de trobar a fer front a unes situacions similars.

Els primes anys de la república són signats, a Sardenya, per un clima de lluites socials i de “reconstrucció”, i sobretot han estat recordats per dues coses: la fam i la eradicació

¹¹²⁸ Per la concessió de l'autonomia, vegeu: M. Cardia, *La conquista de l'Autonomia (1943-1949)*, a: L. Berlinguer, A. Mattone (eds.) *op. Cit.*, pp. 717-774.

¹¹²⁹ A. Accardo, *Politica, economia e cultura nella Sardegna autonomistica (1948-1998)*, pp. 9-10, a: A. Accardo (ed.), *L'isola della rinascita. Cinquant'anni di autonomia della Regione Sardegna*, Laterza, Roma- Bari 1998, pp. 5-135; M. Clark, *Sardinia op. Cit.*, pp. 91-93.

de la malària. El que no havia pogut fer el feixisme, ho pogueren *sos americanos*, amb el suport econòmic de la *Rockefeller Foundation* i aquell químic del DDT. Amb una campanya d'eradicació massiva, feta a base d'arrossar amb aquesta substància tot el territori i les persones, l'any 1951, per primer cop després temps immemorables, no es registrava cap sard que hagués contret la malària ¹¹³⁰. La malària desaparegué dels litorals i les planes, ara ben preparats a acollir granges i turistes. Aquesta circumstància, lligada als sanejaments deixats inacabats durant el règim, desencadenà un moviment d'ocupació de terres. Així, com en Sicília i altres parts del sud Itàlia, els primers govern hagueren d'avaluar, no sense estira i arronsa entre terratinents i camperols, una reforma agrària. A Sardenya la Regió, és a dir el govern local, va començar a dotar-se d'estructures econòmiques per promoure el desenvolupament de l'Illa. Eren institucions estatals que havien d'acabar els sanejaments deixats a meitat i implementar el sector agrícola, o que eren diputades a la creació d'una xarxa per promoure l'artesanat local el turisme¹¹³¹. Per entendre, però, de quina manera l'Illa encaixava amb el continent, hem de considerar a figura d'Antoni Simon Mossa.

Al costat d'una brillant carrera com arquitecte, Simon Mossa era una figura que va protagonitzar el debat i la producció cultural, en particular aquella lligada a la ciutat de Sàsser. Aquí, centre universitari i administratiu, vivien i treballaven els més importants intel·lectuals de la postguerra, que igual que l'arquitecte gravitaven a l'entorn de periòdics com *La Gazzetta Sarda*, *La Nouva Sardegna* i la revista *Ichnusa* (1949-1964). En aquestes publicacions Mossa demostrava una extraordinària sensibilitat per la condició del poble sard, com també per la situació de tots els que es consideraven minories nacionals. Era en sintonia amb els que marcaven el discurs cultural del sardisme durant els primers decennis de la República Italiana. Aquests eren l'arqueòleg Giovanni Lilliu, que realitzava les primeres recerques sistemàtiques sobre la civilització nuràgica i, a partir dels seus descobriments, parlava d'una illa caracteritzada per la

¹¹³⁰ A part de la bibliografia ja indicada sobre la malària a l'Illa, per la seva eradicació vegeu: E. Tognotti, *Americani, comunisti e zanzare*, EDES, Càller 1995.

¹¹³¹ S. Rujū, *Società, economia, politica dal secondo dopoguerra a oggi (1944-1998)*, pp. 778-804, a: L. Berlinguer, A. Mattone (eds.) *op. Cit.*, pp. 777-838.

“constant resistencial sarda”, o sigui la contínua resistència als forasters. Li feia costat el jurista Antonio Pigliaru, que descrivia la societat pastoral illenca com auto-regulada mitjançant l'institut de la venjança, i estranya a qualsevol forma d'organització estatal. Als dos cal afegir l'antropòleg Michelangelo Pira, que denunciava la falsa imatge del sard difosa a partir de l'antropologia de finals de segle XIX, i la denunciava, amb argumentacions lingüístiques, la condició colonial de la relació amb Itàlia. D'aquests tres noms, fonamentals per definir la identificació sarda a la segona meitat del segle XX, Simon Mossa serà el quart, i portarà a les extremes conseqüències polítiques aquestes reflexions¹¹³².

Aquest personatge, sobre el qual tornarem en la segona part perquè molt vinculat a l'Alguer, és un intel·lectual de relleu que travessa tota a aquesta etapa de l'història illenca. Simon Mossa analitzava la qüestió sarda amb una perspectiva Europea i, a mesura que el procés de descolonització progressava, en una perspectiva mundial. Malgrat això només al 1961 va entrar al PSd'A, del qual serà líder a partir del 1965, mantenint unes posicions independentistes, i sempre més socialistes. Una tal evolució el va portar des d'una primera fase en la qual no s'allunya gaire del que havia estat el sardisme dels anys vint, fins a arribar a sostenir la necessitat de la independència. L'arquitecte arribava a aquestes conclusions a partir de l'anàlisi de la situació sarda i europea, en la qual veia una incongruència entre les fronteres estatals i les “minories” i “comunitats nacionals”. Mentre les primeres eren parts d'una nació que s'havien quedat dins d'una altra, i per això tenien alguna forma de protecció (com els Alsacians o els Alemanys al Sud Tirol), les segones eren comunitats dividides en més estats (com els catalans o els bascos) o totalment englobades en un (com sards i friülans), i no gaudien de cap protecció perquè no tenien un estat. Les comunitats en aquesta condició, que l'arquitecte definia alternativament nacionals o ètniques, estaven sotmeses a un procés

¹¹³² Pel nostre discurs, les obres importants d'aquests tres intel·lectuals – en part ja citades – són: G. Lilliu, *La costante resistenziale sarda*, Editrice Sarda Fossataro, Càller 1971; A. Pigliaru, *La vendetta barbaricina come ordinamento giuridico op. Cit.*; M. Pira, *La rivolta dell'oggetto op. Cit.*; ÍDEM, *Sardegna tra due lingue*, Edizioni della Torre, Càller 1968. Per una panoràmica sobre la cultura sardista d'aquest període, vegeu: L. Muoni, *Un ritratto culturale della Sardegna autonomistica*, pp. 137-182 a: A. Accardo (ed.) *op. Cit.*, pp. 137-264.

de “genocidi cultural i polític”. El sardista descrivia el procés com una cancel·lació/assimilació de la identificació minoritària per part d'aquella dominant, amb la imposició no només d'un idioma i d'una cultura diferent, sinó també de models econòmics. Just en aquells anys, Simon Mossa veia en la implantació de l'indústria petroquímica a l'Illa l'eix central d'aquesta imposició econòmica, qua hauria desarticulat la cultura agropastoral¹¹³³.

L'arquitecte i militant estava sempre més influenciat per quant esdevenia arreu del món, i sobretot mirava als processos de descolonització com un exemple a seguir i un presagi del que estava per esdevenir a Europa. No és un cas que, a partir del 1961, va signar molts dels seus articles com *Fidel* perquè, tot i no ser absolutament marxista, veia la connexió entre la revolució cubana i la situació sarda (dues colònies que formalment no ho eren), i entre el Carib i el Mediterrània. Com per les illes centreamericanes, el *mare nostrum* era un espai amb un procés de descolonització en curs, en el qual Malta i Algèria, com Jamaica, guanyaven la seva independència. També era un espai d'illes sotmès a un colonialisme menys directe, un control econòmic que doblegava la societat local als interessos de gran companyes, en majoria estatunidenques i europees, que imposaven la forma moderna de la plantació: la monocultura¹¹³⁴. El paral·lel es fa encara més directe si pensem que, per indicar el conjunt de les comunitats nacionals a Europa

¹¹³³ Simon Mossa no va arribar a articular el seu pensament en un text, sinó que va deixar diversos articles i intervencions; pel seu pensament polític, vegeu: A. Cambule, R. Giagheddu, G. Marras, (eds.), *Le ragioni dell'indipendentismo*, Edizioni S'Iscola Sarda, Sàsser 1984; G. Contu, *Antonio Simon Mossa e il federalismo delle regioni e delle etnie*, a: F. Francioni, G. Marras (eds.), *Op. Cit.*, pp. 303-325; ÍDEM, *Il federalismo in Sardegna. Un'alternativa possibile?*, Altair, Càller 1982. Consulteu també els actes del Congrés Provincial del PSD'A dei Ozieri: AA.VV. *L'autonomia politica della Sardegna*, Edizioni Sardegna Libera, Sàsser 1965.

¹¹³⁴ Per la descolonització caribenya, el neocolonialisme i la seva contestació, vegeu: E. Williams, *From Columbus to Castro. The History of the Caribbean*, Vintage Books, Nova York 1984 (1970), pp. 462-497; B. B. Solnick, *The West Indies and Central America to 1998*, Alfred A. Knopf, Nova York 1970, pp.149-194. Per una visió d'aquest arguments exclusivament francesa: J. Durmont, *L'amère patrie. Histoire de Antille Françaises au XX siècle*, Fayard, Paris 2010, pp.155-216. Per una brillant anàlisi dels nacionalismes que aquí es van generar: F. W. Knight, *The Caribbean op. Cit.*, pp 193-306. Per una lectura explícitament marxista i antiimperialista, inspirada per l'èxit de la revolució cubana, vegeu: J. Bosch, *De Cristóbal Colón a Fidel Castro (El Caribe, frontera imperial)*, vol. II, SARPE, Madrid 1985 (1970), pp. 365-390. Per una mostra del discurs antocolonialista, inspirador pels sards: D. Guérin, *Colonialismos sobre las Antillas*, Editorial Palestra, Buenos Aires 1959 (ed. Original en francès: Présence Africaine 1956).

que encara no s'havien alliberat, Simon Mossa utilitzava el concepte de “tercer món europeu”. A mesura que el seu compromís amb la política activa anava augmentant, aquest polièdric arquitecte va fundar el *Moviment Independentista Revolucionari Sard* (1964), menys que un moviment i més que un corrent intern del sardisme. Amb els temps va arribar a guanyar posicions dominants dins del partit, fins que la seva línia, analítica i política, arribà a ser majoritària l'any 1968. A aquelles altures, la possibilitat de solucionar la qüestió sarda dins de l'àmbit italià o de les institucions europees ja no era una opció:

Nosaltres demanem un reconeixement de la comunitat ètnica sarda tan a nivell internacional quant pel que fa el govern metropolità; tornem a afirmar solemnement el principi que Sardenya pertoca als sards i doncs ha de ser governada pels sards, en el marc d'aquella construcció de la Europa de les ètnies en la qual es farà justícia de les minories i les comunitats ètniques¹¹³⁵.

La construcció d'una federació europea d'ètnies era el pas per dinamitar la Comunitat Econòmica Europea. Simon Mossa considerava la institució «una concentració de nacionalismes» o «un consorci de rics propietaris que esdevindran sempre més rics en contra dels pobles marginals, que es faran sempre més pobres», a la qual s'havia de substituir un «federalisme de les ètnies, dels pobles en contra dels estats». Hem arribat a l'esgotament del concepte de Mazzini d'una federació europea dels estats nacionals, que en el món bipolar de la guerra freda i en la Itàlia republicana perd tot el seu significat alliberador. Els sardistes dels anys seixanta i setanta, ja pensen en enderrocar l'Estat «perquè així serà possible per nosaltres, com per les altres comunitats ètniques, arribar a la reforma de l'estructura social a fora dels nacionalismes i dels dominis colonials»¹¹³⁶. Antoni Simon Mossa era, doncs, en contra dels nacionalismes, que considerava causes de l'opressió de molts pobles, i no interpretava la voluntat de separar-se que expressaven els sards com una forma d'aïllament o de reacció retrograda antimoderna:

Fer a menys d'Itàlia esdevé per nosaltres una necessitat, en absolut. No tenim altres rutes per

¹¹³⁵ G. Contu, *Antonio Simon Mossa e il federalismo delle regioni e delle etnie*, op. Cit., p. 319.

¹¹³⁶ *ibidem*, p. 320, es tracta d'un discurs tingut durant un conferència d'independentistes, el 10 juny de 1967, en el poble d'Ollollai.

seguir. Nosaltres volem conquerir la independència per integrar-nos, no per separar-nos, des del món modern. I la decisió no pot ser que nostra, autònoma, conscient i decisiva. Nosaltres ens trobem en la mateixa posició d'aquells països del tercer món que, en les seves articulacions nacionals, ja han fet els primers passos cap a la independència. Però nosaltres ens hem quedat darrera, hem donat crèdit a l'Estat Italià. Hem perdut vint i més anys alimentant-nos amb les esperances i les promeses que mai s'han complert¹¹³⁷.

Renaixença econòmica i desil·lusions

Si en la primera postguerra la paraula màgica sembla ésser autonomia, durant els primers anys de vida republicana era Renaixença (*rinascita*). Amb aquest concepte s'indicava la solució dels problemes de subdesenvolupament de l'Illa, gràcies a una sèrie de mesures per fomentar l'economia, amb un important compromís de despesa pública per part de l'Estat. Efectivament, amb la concessió de l'Estat autònom, les institucions italianes, per llei, s'havien compromès a posar en marxa importants inversions per implementar el desenvolupament econòmic de l'Illa. La segona part de la dècada del cinquanta, quan el govern regional era en mans de la DC i del PSd'A, és en gran part protagonitzada pel debat a l'entorn de quin model econòmic aplicar: industrialització o economia agropastoral? Finalment, en 1962 acaba l'iter legislatiu entre institucions regionals i centrals, i s'aprova l'anomenat *Piano di Rinascita*, que paradoxalment fou decidit més a Roma que a Càller. La sèrie d'intervencions que s'hi preveien, amb un finançament de l'Estat que superava el bilió de Mussolini, hauria transformat definitivament la cara rural de l'Illa. Els polítics sards havien decidit per una industrialització ràpida, basada en la construcció de dos centres petroquímics, a Port Torres i Càller, mentre, a principi dels anys setanta, se'n afegiria un altre en un petit centre de l'interior: Ottana. A diferència del primers, aquest estava pensat per crear ocupació en una zona en la qual encara era fort el fenomen de la criminalitat rural, sense una veritable prospectiva econòmica. Qui controlava tot el sector era un industrial torinès, Nino Rovelli (1917-1990), que a un cert moment arribà a ser propietari dels dos principals diaris de l'Illa (*Unione Sarda*, *La Nuova Sardegna*)¹¹³⁸. Llavors, alguns

¹¹³⁷ A. Simon Mossa, *Intervento al convegno di Indipendentisti (S. Leonardo de Siete Fuenetes, 22 de juny 1969)*, a: A. Cambule, R. Giagheddu, G. Marras, (Eds.), *Op. Cit.*

¹¹³⁸ Sobre tals arguments, vegeu: A. Accardo *op. Cit.*, pp. 35-99; P. Maurandi, *L'avventura economica*

parlaren de monocultura química, per equiparar el poder de l'industrial amb aquell de les multinacionals de la fruita o de la canya de sucre al Carib.

Llavors un important flux migratori va començar cap a les costes, fent que ciutat com l'Alguer i Port Torres en menys de vint anys passessin a més que doblegar el nombre d'habitants. Amb els que deixaven les muntanyes, les costes es començaren a poblar també de turistes, particularment des de finals del cinquanta. En principis, es tractava d'una activitat bastant elitista, el ressort més freqüentat era l'Alguer, l'única localitat de mar que oferia possibilitat d'allotjament i un mínim de serveis. La resta de l'Illa, tret de Càller òbviament, era encara massa inhòspita per acollir adinerats visitants estrangers. El problema fou superat en 1961 gràcies a la iniciativa de l'Imam dels Ismaelites, Karim Hagha Khan IV, que va adquirir una part de la costa de Gal·lura, llavors coneguda com *Monti di Mola*. Alló que eren terrenys on pasturaven cabres, tant poc valuosos que a vagades en mantenien només per vantar-se de ser “propietaris”, es convertiren en la Costa Esmeralda, un dels ressorts més cars i exclusius del Mediterrani. En els vint kilòmetres de costa granítica i illots, sorgiren ports turístics, hotels, viles i una ciutat que únicament té vida als estius: Porto Cervo¹¹³⁹. Els sards quedaven exclosos d'aquesta nova “ciutat prohibida”, però per raons més be econòmiques. Qui hi tenia accés, era per treballar-hi com mà d'obra de l'indústria turística, no pas per pernoctar en les luxurioses suites. En tot i per tot, semblava que els musulmans que no pogueren establir-se aquí a principis del mil·lenni, havien tornat com emprenedors, Serà per això que durant aquells anys van començar a comparèixer grafitis que deien *a fora s'Aga e Kane e tottus sos bastardos colonialistas* (a fora l'Aga Khan i tot els bastards colonialistes).

També els militars foren fascinats per l'Illa, però sobretot per la posició estratègica. En

---

di un cinquantennio, pp. 272-293; a: A. Accardo (ed.) *op. Cit.*, pp. 267-338; S. Ruju, *Società, economia, politica dal secondo dopoguerra a oggi (1944-1998)*, pp. 832-858, a: L. Belinguer, A. Mattone (eds.) *op. Cit.* pp. 777-992; F. Soddu, *Il Piano di rinascita della Sardegna: gli strumenti istituzionali e il dibattito politico*, pp. 995-1031, a: *ibidem*, pp. 995-1035.

¹¹³⁹ S. Ruju *op. Cit.*, pp. 858-864. Per una lectura crítica en clau antropològica, vegeu: B. Bandinu, *Costa Smeralda, Come nasce una favola turistica*, Rizzoli, Milà 1980.

el context dibuixat per la Guerra Freda, Sardenya constituïa la rereguarda en una possible invasió soviètica, que penetraria en Itàlia a partir de les planures del nord-est. En aquest escenari, el Govern es traslladaria aquí, precisament prop de l'Alguer, i clarament tot el territori illenc fou intensament militaritzat. Aquella pauta començada amb les amenaces de desembarcament l'any 1942, continuaria durant la Guerra Freda amb la realització d'instal·lacions militars per l'ensinistrament de grups d'elit, i la prova de noves armes, com són les àrees de Quirra o Pedras de Fogu, prop de Càller. Mentre a La Maddalena, i més concretament en l'illot de Santo Stefano, la marina dels Estats Units, d'acord amb el Govern italià, utilitzava les instal·lacions navals per proveir els submarins a propulsió nuclear¹¹⁴⁰. Amb un acord secret, signat en 1972, la VI Flota aconseguiria fer estacionar a Santo Stefano els seus submarins, amb una unitat per l'assistència i l'abastament. Així es renovava el paper estratègic de l'Illa, i de la frontera sard-corsa, donat que les difícils relacions de França amb la OTAN. La posició, junt a l'escassa densitat de població, han fet de Sardenya la regió més militaritzada d'Itàlia, amb poc paral·lels arreu del Mediterrani.

Amb els turistes, però, arribaven també estudiosos, curiosos i antropòlegs. Un altre vegada, l'Illa és travessada a la recerca d'una originalitat perduda, una civilització antiga. Efectivament, diverses obres citades al llarg d'aquest text, tenen orígens en aquest moment històric. Sobretot les investigacions antropològiques sobre el bandolersime, que a partir dels anys cinquanta ha pres molta força, i molta visibilitat, amb els fets que han vist com escenari Orgosolo. Aquest antiquíssim poble de l'interior havia estat teatre de la *faida* més emblemàtica, aquella entre els Corraïne i els Cossu, declarada en 1903 i tancada definitivament en 1917¹¹⁴¹. Encara aquí, entre els anys quaranta i cinquanta, eren diversos els que feien la vida del maqui i es dedicaven al segrest de persona, a l'abigeat i la rapinya, naturalment tots “bandits d'honor”. Entre

¹¹⁴⁰ Sobre aquestes instal·lacions, vegeu: U. Dessy, *La Maddalena. Morte atomica nel Mediterraneo*, Bertani, Verona 1978; S. Sanna, *La Maddalena, Sardegna. Storia e cronaca della base nucleare di S. Stefano*, CUEC, Càller 1994.

¹¹⁴¹ M. Brigaglia, *Sardegna perchè banditi op. Cit.*, pp. 142-149; F. Cagnetta *op. Cit.*, pp. 249-301; G. Ricci *op. Cit.*, pp. 160-164.

aquests, Pasquale Tanneddu, que amb la fama que va adquirir, i el rerefons igualitari de les seves actuacions, en van fer un personatge al qual s'interessaren Eric J. Hobsbawn (1917-2012) i l'antropòleg i militant d'esquerra, Franco Cagnetta¹¹⁴². Aquest espai al centre de l'Illa i la seva criminalitat, per molts, sobretot des de l'esquerra, eren com la quintaessència dels mals de l'Illa. El *Piano di Rinascita* era la resposta definitiva a aquests problemes, s'esperava que la realitat d'Orgosolo deixés el pas a una societat més pacífica i prospera.

A pocs mesos de distància e l'aprovació de les mesures econòmiques, compareixia un altre bandit destinat a esdevenir emblemàtic: Graziano Mesina. Sempre d'Orgosolo, amb poc més que vint anys ja s'havia posat en evidència per algunes agressions, i sobretot per una gran habilitat en fugir dels llocs en que estava detingut. Amb el rerefons d'una complexa trama de enfrontament entre veïns de pastura, l'any 1962 els germans de Graziano – que és ja un fugitiu – són acusats de ser els responsables de l'assassinat d'un segrestat, i per tant entren a presó. Mentrestant, un altre dels Mesina, Antonio, ha reeixit a fugir als *carabinieri* i, amb Graziano, convencen les autoritats que la culpa és dels Muscau, un altre família del lloc. La venjança d'aquests, que es troben a llur vegada a entrar a la presó, és immediata, i un dels Mesina és mort. Graziano, que continuava refugiat en les altures al voltant de la poble, una tarda de novembre entrava en un bar de la *bidda*, i amb una metralladora de guerra matava un dels Muscau. Era el bateig d'un bandoler que, malgrat fos arrestat en aquell mateix moment, protagonitzaria els anys seixanta. En les seves peripècies, Mesina havia trobat un inseparable company en un espanyol, Miguel Atienza (1941-1967). En realitat es tractava d'un antic falangista, Miguel Alberto Asencio Prados Ponte, fugit del seu país per motius poc clars, que s'havia allistat en la Legió Estrangera, quan aquesta tenia la seva base a Còrsega. Desertor, va refugiar-se a Sardenya, on fou el braç dret de Mesina fins a que morí en un conflicte amb els *carabinieri*. Tot i haver passat més temps darrera les reixes que fora,

¹¹⁴² F. Cagnetta *op. Cit.*; E. J. Hobsbawn, *Primitive Rebels*, University Press of Manchester, Manchester 1959, pp. 175-176. El bandoler va enviar un missatge a Cagnetta, quan aquest es trobava a Orgosolo, amb el qual es convocava a fer-se ressò de les problemàtiques socials que l'havien portat a rebel·lar-se: F. Cagnetta *op. Cit.*, pp. 376-380; G. Ricci *op. Cit.*, pp. 199-200.

Mesina durant els períodes en que es trobava fugitiu fou protagonista de segrestos de persona i atracaments atzarosos, conflictes i persecucions amb les forces de l'ordre, que el convertiren en un *sex symbol*. Un bandoler mediterrani, romàntic i atractiu, al qual les admiradores escrivien llargues cartes de passió. Un bandoler que es presentava com en lluita contra l'Estat opressor, bandit per defensar el propi honor i els propis valors¹¹⁴³. La força d'aquest mite ha estat tant fort que el pare de qui escriu, home molt respectuós de les institucions, encara avui te penjat en el propi estudi el manifest amb el qual, davant de les dificultats, el Ministeri de l'Interior demanava ajuda a la població, i oferia una recompensa.

La criminalitat al centre de l'Illa, era un clar indicatiu de que els plans econòmics no havien solucionat les coses. Davant la continuïtat del fenomen, la continuïtat de la solució. Com a finals de segle, la resposta al revifar-se del bandolerisme al centre de l'Illa, fou una campanya militar per eradicar el fenomen definitivament, conduïda pels *carabinieri*. Un periodista italià, així la descrivia:

Amb tot el respecte per la dramaticitat del esdeveniments vietnamites, és difícil evitar un confront entre la guerra que els *baschi blu* [unitat creada per aquesta circumstància] i els *carabinieri* lluiten en Barbagia i aquella que els marines i les unitats de cavalleria aerotransportada combaten en Vietnam. D'entrada, la desproporció dels mitjans de les forces en l'escenari: després la natura del terreny, aspra, violenta, que rebutja els exercits i amaga l'autor de l'atemptat o el fugitiu. En fi, la jungla de baobab com la jungla de llentiscle, altiplà de Pleiku com el Supramonte d'Orgosolo, Da Nang com Nuoro, e naturalment Westmoreland com Salvatore Guarino, que és l'inspector general des del qual depenen tots els serveis de policia de la regió. A Càller, vaixells ben grans descarreguen nous camions de l'Exèrcit que van directament cap al front; mentrestant augmenten les armes, augmenten les dotacions d'instruments particularment aptes a aquest Vietnam de Barbagia [...]¹¹⁴⁴

¹¹⁴³ Sobre Mesina hi ha força literara, vegeu: G. Ghitrotti, *Mitra e Sardegna*, Longanesi, Mil'a 1968; M. Massaiu, *Mesina, perché?*, Editrice Sarda Fossataro, Càller 1976; G. Pisano, *Lo strano caso del signor Mesina*, Il Maestrale, Nuoro 2005 (1994). El personatge va inspirar també una pel·lícula del 1968, *la società del malessere*, en la qual a interpretar el bandoler, de baixa estatura i amb trets típicament mediterranis, fou cridat l'actor italià Terence Hill, alts, ros i amb els ulls blaus.

¹¹⁴⁴ M. Brigaglia *op. Cit.*, 248-249. És el text d'un article aparegut el juny de 1967 en una coneguda publicació setmanal italiana, *Espresso*, que no fou escrit per un sard i que és indicatiu de com es tractava el tema en la premsa nacional.

Aquesta imatge, vehiculada per la televisió que llavors començava a ser llargament difosa, tingué un gran impacte. Per una banda, era la prova que la tan esperada *Rinascita* havia fracassat, per l'altra, unint insularitat, capitalisme, bandolerisme i repressió militar, creava una mescla particularment fascinant per l'esquerra radical italiana, sempre més apartada del PCI i tributària del maoisme. L'any 1968 l'editor i activista Giangiacomo Feltrinelli (1926-1972) visitava Sardenya, on esperava crear les condicions perquè l'Illa es transformés en una Cuba mediterrània, amb Graziano Mesina com Che Guevara local. L'idea, gràcies també a *l'intelligence* italiana i la desconfiança del bandoler sard, va fracassar, però la suggestió sarda tingué una vida llarga. Quan en les ciutats del nord les *Brigate Rosse* conduïen la lluita armada, molts dels militants van ser detinguts en un estructura prop de Nuoro. L'Illa continuava sent lloc de càstig i de detenció, com una Cayenna mediterrània, i llavors es va elaborar un pla per alliberar els detinguts, i transformar Sardenya en una important base d'acció. Qui devia portar a terme l'operació era la branca sarda de l'organització, *Barbagia Rossa*. Tot es quedà en un pla, i els militants sards dugueren a terme poques accions reivindicades per aquesta sigla, no obstant aquest fet va contribuir força en una ulterior militarització del territori¹¹⁴⁵.

La Sardenya com el Vietnam, o com una colònia, no era una imatge que estimulà exclusivament la lluita armada. Molts intel·lectuals sards reflectien sobre aquests temes, desenvolupament les reflexions antropològiques que havia començat Cagnetta¹¹⁴⁶. En els ambients universitaris que els sard freqüentaven a la Península, particularment La Sapienza, sempre més veien en les vicissituds de la pròpia illa els efectes negatius de l'opressió colonial d'un estat capitalista. La industrialització estava destruint un món camperol i pastoral igualitari, el turisme obligava els "indígenes" a fer de cambrers i banalitzava la cultura local, mentre el malestar social era resolt amb la repressió. Durant

¹¹⁴⁵ Sobre l'intent de Feltrinelli i l'episodi de Barbagia Rossa, vegeu: G. M. Bellu, R. Paracchini, *Sardegna storie di terrorismo. Da Feltrinelli a Sa Jana Bassa, inchiesta sul brigatismo isolano*, CUEC, Càller 1983. Per la aventurera vida de l'editor: C. Feltrinelli, *Senior Service*, Feltrinelli, Milà 2005 (1999) en particular les pp. 322-326, on s'explica la connexió amb Sardenya.

¹¹⁴⁶ A. Accadro, *Politica, economia e cultura nella Sardegna autonomistica (1948-1998)* pp. 91-100 a: A. Accadro (ed.) op. Cit., pp. 5-135.

els anys setanta, la societat agropastoral fou assumida com metàfora de la sarditat en descomposició davant del capitalisme. Al progressiu despoblament de les *biddas*, davant de l'emigració massiva per la falta de perspectives econòmiques, es va respondre amb una nova ventada de política identitària¹¹⁴⁷.

El grup de La Sapienza, en els qual destacaven figures com Anghelu Caria (1947-1996) o Diegu Corraïne, era integrat tant per emigrants com per sards nascuts a Roma, que havien entrat en contacte amb bascs i palestins refugiats. Aquest grup acabarà aplegant-se a l'entorn de la revista *Su Populu Sardu*, va optar obertament per l'independentisme de caire antiimperialista, començant un recorregut que portarà al naixement de diverses formacions, ja però als anys vuitanta¹¹⁴⁸. Efectivament, les esperances eren de transformar el PSd'A, del qual Lussu havia sortit l'any 1948 en protesta per la seva aliança amb la DC. Lussu va fundar un efímer partit sardista i socialista, sense futur, per donar vida després a un partit d'abats italià i inspiració maoista, el Partit Socialista Italià d'Unitat Proletària. El PSd'A, malgrat l'anticomunisme, veia al seu interior un corrent sempre més radical que seguia l'exemple que havia estat de Simon Mossa. Sobre aquest partit – que a finals dels vuitanta sembla virar cap a l'independentisme explícit – comptava l'esquerra nacionalista sarda, que però, al llarg dels anys vuitanta, amb un PSd'A que, malgrat controlar la Regió no va fer passos decisius cap a l'autodeterminació, fundaria les primeres formacions independentistes (*Sardgina e Libertade*, *Partidu Indipendentista Sotzialista Libertariu*, *Partidu Sardu Indipendentista* i finalment *Sardigna Natzione*). D'aquestes formacions, sorgiran els actuals partits i moviments nacionalistes.

Còrsega i la descolonització

A Còrsega el final de la guerra comportà una dura repressió dels irredemptistes, als

¹¹⁴⁷ S. Ruju *op. Cit.*, pp. 864-913.

¹¹⁴⁸ Per tant sols un exemple del tarannà d'aquesta publicació, donat que no ha estat encara estudiada, vegeu: «Crisi del capitalismo ed unità degli antocolonialisti» a: *Su Populu Sardu*, abril-mayu 1976, p. 2; «Come il colonialismo colpisce la società pastorale» a: *ibidem*, nadale 1975-bennarzu 1976, p. 7.

quals també se li associaren els militants del PCd'A-PCA. Petru Rocca i companys foren condemnats a mort, pena però que no fou executada perquè molts es trobaven a Itàlia, mentre a d'altres se li commutà en període de treballs forçats a la Cayenna. Qualsevol mostra de cultura regional, i encara menys de petició d'autonomia o descentrament fou vist, en la França de la postguerra, com una signe de nostàlgia feixista. A l'Illa, on la sublevació en contra dels ocupants havia esta important, el mite del maquis era religiosament observat casi es tractés d'un culte. En aquest clima sards i italians, que tornaren a emigrar a l'Illa per treballar-hi, eren objecte de sospita i evident menyspreu.

Les tendències centrífugues aquí, per un moment semblaren desaparèixer. Com a Sardenya, la malària fou eradicada i la pau afavorí la vinguda dels turistes i estudiosos. Mentre a l'Illa del sud s'estudiaven el nurags, aquí un estudiós francès, Roger Grosjean, descrivia per primera volta una civilització anomenada *torreana*, que construïa megàlits i edificis de forma circular molt similars als nurags¹¹⁴⁹. Era un altre illa mediterrània que, com Malta, atreïa la curiositat d'investigadors, sobretot britànics i estatunidencs. En realitat, tot el Mar Mediterrani va viure, acabada la Segona Guerra Mundial, un moment de gran popularitat, sobretot en països anglòfons. Per exemple, en aquests anys Dorothy Carrington, a la qual devem moltes informacions contingudes en aquesta tesi, començava la seva aventura intel·lectual corsa.

L'actitud de les autoritat franceses, si era de condemna amb els cosristes, en un principi semblava voler satisfer algunes de les peticions econòmiques que aquests havien plantejat. En principi, com a Sardenya, es va enllestir un imponent programa de sanejament de la Plana Oriental, l'única de l'Illa, que preveia la distribució de les terres al corsos. Secundàriament, es pensava recolzar les produccions locals, o sigui vi, oli, formatge i embotits, per exportar-les en els mercats continentals. Així l'any 1957 fou creada la *Société d'aménagement pour la mise en valeur de la Corse* (SOMIVAC), i una gran transformació s'anunciava per la societat agropastoral de l'Illa¹¹⁵⁰. La pèrdua

¹¹⁴⁹ R. Grossjean «Les statues-menhirs de la Corse», a: *Études Corses*, núm. 7-8 (1955), pp. 5-36; ÍDEM, *La Corse avant l'histoire op. Cit.*,

¹¹⁵⁰ Sobre aquestes iniciatives, vegeu la tesi ja àmpliament citada: J. Renucci, *Corse traditionnelle et*

d'Algèria, part del territori nacional francès, ho va canviar tot.

El conflicte entre algerins i colons francesos, havia començat en 1954. La guerrilla, repetint pautes de la *resistance* tant de dir-se *Front de Libération National* (FLN), havia aconseguit posar en gran dificultat França, que ja havia patit una greu derrota en Indoxina el maig del mateix any. El conflicte va arribar a una fase crítica en 1958, quan, davant l'ofensiva del FLN en la mateixa Alger, un grup de militars i de colons francesos va ordinar un *putsch* per tal d'evitar aquell que semblava un desenllaç francès de tot el Magreb. Pierre Lagaillarde, Raoul Salan (1889-1984), Jacques Massu (1908-2002), amb les col·laboracions d'altres oficials de les forces franceses en Algèria, organitzaren una sublevació per convidar Charles De Gaulle a presidir el Govern, en aquells moments en les mans de Pierre Pflimlin (1907-2000), considerat massa tou amb els rebels algerians¹¹⁵¹. L'acció tingué immediatament repercussions a Còrsega, ja que una gran quantitat de colons era originari d'aquí, mentre a l'Illa hi tenien les seves bases els paracaigudistes, cabdals en la sublevació. I en el fons, es tractava de la part de territori nacional més propera a Àfrica.

Llavors, pel que sembla sense una efectiva coordinació amb Alger, en Ajaccio s'organitzà un Comitè de Salut Públic, darrera la iniciativa d'antics membres de la resistència i d'algun diputat, entre els quals destacava Pascal Arrighi. Amb l'ajut dels paracaigudistes que es trobaven a Calvi, els participants al complot ocuparen la Prefectura de la ciutat, i, no sense alguns episodis tensió que però no portaren a víctimes, foragitaren els representants de l'Estat també a Bastia, Corte i Sartene. Era una segona edició de la *résistance*, aquesta vegada però “l'alliberament” de l'Illa havia estat en el nom de de Gaulle. El país es trobava llavors al bord d'una guerra civil, entre una França gaullista formada per Algèria i Còrsega, i una “continental”. L'historiador

---

Corse nouvelle op. Cit., pp. 325-430.

¹¹⁵¹ Sobre el cop de mà *gaulliste*, vegeu: M. Bromberger, S. Bromberger, *Les 13 complots du 13 de mai*, Fayard, Paris 1959; A. Debatty, *Le 13 de mai et la presse*, Armand Colin, Paris 1960; R. Rémond, *Le 13 mai 1958*, a: AA. VV., *Études sur la France de 1939 à nos jours*, Éditions du Seuil, Paris 1985, pp. 283-296; M. Winock, *La fièvre hexagonale. Les grandes crises politiques. 1871-1968*, Éditions du Seuil, Paris 2001 (ed. Original: Calmann-Lévy 1986), pp. 285-326.

Michel Winock escriu: «la hipotesis d'una conquesta de la metròpoli per l'Exèrcit d'Algèria, com vint anys abans aquella d'Espanya per l'Exèrcit franquista vingut de Marroc, prenia llavors consistència»¹¹⁵². L'acceptació de la responsabilitat de govern per part de Gaulle, votada per tots els parlamentaris corsos, eliminava aquesta eventualitat¹¹⁵³. El novell Primer Ministre visità l'Illa durant l'octubre de 1958, per assegurar que el gest hauria estat recompensat amb un vast programa d'obres públiques. Davant d'una multitud a Ajaccio declarava: «cada cop que França endega un nou període en la seva vida i en la seva grandesa, és necessari que els corsos en siguin els artesans i els testimonis privilegiats»¹¹⁵⁴.

La promesa de mantenir Algèria dins de França, no foren ateses. L'heroi qua havia alliberat el país, llavors es va adonar del cost que això comportaria, i va entaular negociacions amb els representats del FLN. Els colpistes, tant al Magreb com a Còrsega, no eren de la mateixa opinió, llavors va començar una guerra bruta, amb atemptats explosius i assassinats en la mateixa França continental. Eren militars o paramilitars, ben experts i ensinistrats en tècniques de guerrilla i sabotatge, que operaven a través de la *Organisation de l'Armée Secrète* (OAS)¹¹⁵⁵. Era una formació que va nèixer gràcies a una certa cobertura per part del règim franquista, que recolzava els opositors a de Gaulle, i amb la participació activa de molts corsos, en majoria membres de les Forces Armades gal·les. En aquest clima, l'any 1961, Salan i els altre oficials que l'havien recolzat en 1958 va intentar un ulterior coop d'estat, sense però obtenir els eixits esperats. L'any següent, Algèria guanyava la seva independència.

La il·lusió d'una pacífica convivència entre antics colonitzadors i antics colonitzats, que hom cultivava, es va revelar ràpidament una quimera. La violència dels anys de guerra, exacerbada per les actuacions de l'OAS, comportaren una divisió ètnica insuperable.

¹¹⁵² M. Winock *op. Cit.*, p. 303.

¹¹⁵³ Sobre el 18 de maig a Còrsega, vegeu: P. Silvani, *Les Complots d'Ajaccio. Mai 1958*, Albiana, Ajaccio 2009.

¹¹⁵⁴ R. Colonna d'Istria, *La Corse au XX siècle*, France-Empire, Paris 1997, p. 174.

¹¹⁵⁵ G. Fleury, *Histoire secrète de l'OAS*, Grasset, Paris 2002; A. Harrisno, *Challenging de Gaulle. The OAS and the Counter-Revolution in Algeria 1954-1962*, Praeger, Nova York 1989.

Llavors França fou obligada a trobar una solució per la quantitat de pròfugs, anomenats *pieds-noirs* (d'origen europea) o *harkis* (algerians col·laboradors), i la solució més immediata era acollir-los a Còrsega i en el *midi*¹¹⁵⁶. Però, les conseqüències més immediates i impactants es registraren a l'Illa. Aquest era un espai mol poc poblat, a més una part dels pròfugs tenia lligams familiars aquí. La solució que es va trobar, doncs, fou sanejar dels aiguamolls la Plana Oriental de l'Illa, i distribuir les terres als nouvinguts. Això generà una crispació entre els residents i els *pieds-noirs*, agreujada per la idea, que venia dels anys vint i trenta, de que l'Estat reservés un tracte millor als habitants d'Algèria, o fins i tot de les colònies. En part, era una confrontació que encara funcionava a través del clan, ja que amb el *putsch* de 1958 i les successives vicissituds, molts repatriats corsos obtengueren terres i facilitacions, de les quals altres, amb menys lligams amb Algèria i la política parisenca, hi eren exclosos¹¹⁵⁷.

Del regionalisme la lluita armada*

Les conseqüències de la descolonització en el nord d'Àfrica francès i les expectatives frustrades que van generar les iniciatives per afavorir el creixement de l'economia illenca, desembocaren en un important moviment de protesta. El blanc era el Govern de Paris, considerat la causa de tots els mals recents, de l'arribada dels *pieds-noirs* a la falta d'infraestructures en les *pievi* de l'interior, amb la col·laboració important del sistema clànic. A partir dels primers anys seixanta, sobretot entre els estudiants universitaris que cursaven la seves carrers en Niça, Marsella o Ais en Provença, va emergir un discurs

¹¹⁵⁶ Sobre aquests repatriats, vegeu: R. Delpard, *L'histoire des pieds-noirs d'Algérie*, Michel Lafon, Neuilly-sur-Seine 2002; J. Hureau, *La mémoire des Pieds-noirs*, Olivier Orban, Paris 1987; E. Sirvente, *Les pieds-noirs. Une histoire, une peuple, une culture*, Edition La France, Prades 1988. Per una anàlisi dels grups que s'instal·laren en França i Espanya, vegeu: J. J. Jordi, *De l'exode à l'exil. Repatriés et pieds-noir en France: l'exemple marseillais, 1954-1992*, L'Harmattan, Paris 1993; J. D. Sempere Souvannavong, *Los pieds-noirs en Alicante. Las migraciones inducidas por la descolonización*, Universidad de Alicante, Alicante 1997.

¹¹⁵⁷ Per una anàlisi del clan i el clientelisme en la societat contemporània corsa, vegeu: J. L. Briquet, *La tradition en mouvement. Clientélisme et politique en Corse*, Belin (sense lloc d'edició) 1997. Per una visió que contempla més la llarga durada: J. Martinetti, M. Lefèvre, *Géopolitique de la Corse*, Armand Colin, Paris 2007, pp. 82-96.

* Per la realització d'aquest apartat ha estat fonamental una entrevista amb Pierre Poggioli, fundador i un dels líders del *Fronte di Liberazioni Naziunali di a Corsica* (Front l'Alliberament Nacional de Còrsega, FLNC), realitzada l'estiu del 2012, en un cafè del passeig marítim d'Ajaccio. Devem a la seva cortesia moltes de les informacions que omplen les següents pàgines.

netament contrari a la vella manera de fer política. Els representats corsos, tant en el context local com en aquell nacional, es consideraven com un dels elements que, a través del sistema del clan i les clientele, havien impedit que les promeses de desenvolupament econòmic es traduïssin en realitat. La gestió dels ajuts, com de les entitats governamentals creades ad hoc per la promoció de la agricultura o del turisme, s'havia fet amb criteris personalistes, per mantenir posicions de poder, econòmic o polític. A més, la prova era que els beneficiaris eren els descendents dels que emigraren a Algèria, o els que eren molt propers als polític *gaullistes*. L'eclosió del nacionalisme cors en aquella anys, era lligat profundament a la desil·lusió de les esperances aixecada pel cop de mà de 1958¹¹⁵⁸.

A denunciar aquests fets fou Edmond Simeoni (1934-). Originari de Corte, com molts altres corsos es va traslladar a Marsella per estudiar medicina. Aquí, l'any 1960, comença la seva activitat corsista arran d'un fet que va escalfar molt l'Illa. Aquell any el General de Gaulle, sempre més intencionat a mantenir independència francesa davant l'OTAN, es va anunciar la voluntat de construir unes instal·lacions subterrànies per l'experimentació d'armes nuclears prop de Calvi (precisament, en la localitat *Argentella*). El problema era que, preveient d'evacuar Algèria, era necessari trobar un altre indret on assajar les armes atòmiques. La indignació fou gran, i es verificaren actes i manifestacions, tant a l'Illa com en el *midi*, on era forta la presència de corsos. La reacció de les forces de seguretat fou contundent, com és costum en la llarga història de mobilitzacions corsistes, però finalment el projecte fou abandonat¹¹⁵⁹. Tot i així, el fet fou el detonant perquè Simeoni i altres seus coetanis, que en els campus universitaris ocupaven els mateixos edificis que els estudiants provinents dels departament ultramarins, comencessin un activisme de caire corsista. Eren els anys de les lluites d'emancipació del pobles colonials, i els illencs, és el cas d'evidenciar, provaven certa injustícia, o enveja, en veure com antigues colònies guanyaven independència, mentre Còrsega formava part d'una única entitat, la *Région de Alps-Provence-Côte d'Azur*. En

¹¹⁵⁸ E. Bernabéu-Casanova, *Le nationalisme corse. Genèse, succès et échec*, L'Harmattan, Paris 1997, pp. 52-56.

¹¹⁵⁹ E. Simeoni, *Corse: la volonté d'être*, Éditions Albiana, Ajaccio 1995, pp. 51-52

aquest context van neixer les primeres expressions d'un "regionalisme", com el definien els seus impulsors, fortament influenciat pel discurs antimperialista, i sobre l'idea suggestiva del colonialisme interior. L'intel·lectual i militant occità Robert Lafont (1923-2009), havia donat àmplia difusió al concepte de colonialisme intern, aplicant aquesta graella interpretativa a les nacionalitats minoritàries a França¹¹⁶⁰. El concepte, estrenat per descriure la persistència de la segregació racial en Sud Àfrica, havia estat ràpidament aplicat a Bolívia i Mèxic, per passar després a descriure la societat de la perifèria francesa, "colonitzada" de Paris, o britànica¹¹⁶¹. L'idea havia estimulat alguns estudiants universitaris corsos, particularment aquells que vivien en la capital francesa, a donar vida al Front Regionalista Cors (FRC), d'inspiració marxista¹¹⁶².

L'any 1967 Simeoni, ja llicenciat i establert a la ciutat de Bastia, va ser entre els fundadors del moviment Acció Regionalista Corsa (ARC). Era un grup en dissidència amb el discurs esquerrà, i que decidí formar un moviment menys progressista, però més arrelat en el territori (efectivament, el FRC no tenia militants a l'Illa). La semàntica era combativa, però evitava directament tota referència a l'autonomisme, per por de venir acusats d'irredemptisme. La retòrica del grup era basada en una visió de la política francesa com votada a despoblar l'Illa dels "indígenes" per tal de transformar-la en una colònia mediterrània dedicada al turisme, a la producció vinícola i a hostejar instal·lacions militars. Aquest punt estava fortament lligat a la pèrdua d'Algèria, ja que l'Illa fou diputada a albergar la Legió Estrangera, amb bases a Bonifacio, Calvi i Corte, cosa que els illencs no veien gens amb bon ull, sobretot per la mala fama dels legionaris. Pels activistes de l'ARC tot això era política colonial, com ho era la manera en la qual la

¹¹⁶⁰ R. Lafont, *La Révolution régionaliste*, Gallimard, Paris 1967; ÍDEM, *Sur la France*, Gallimard, Paris 1968.

¹¹⁶¹ L. Marquard, *South Africa's Colonial Policies*, Institute of Race Relations, Johannesburg 1957, és tracta del discurs en què es formula explícitament el concepte, sobre la base de l'assaig: ÍDEM, *The People and Policies of South Africa*, Oxford University Press, Londres 1952;. Entre els primers a utilitzar-ho: P. González Casanova «Internal Colonialism and National Development» a: *Studies in Comparative International Development*, vol. I, núm. 4 (1965), pp. 27-37; M. Hechter, *Internal Colonialism. The Celtic Fringe in British National Development*, University of California Press, Berkeley 1975. Per una lectura en clau cultural i lingüística: S. Salvi, *Le nazioni proibite. Guida a dieci "colonie interne" dell'Europa occidentale*, Valecchi, Florència 1973.

¹¹⁶² L'associació va publicar un volum de denúncia de la política francesa, de gran impacte per tot el nacionalisme cors: AA. VV., *Main basse sur un île*, Jérôme Martineau, Paris 1971.

SOMIVAC i la SETCO actuaven. La primera havia afavorit exclusivament els estrangers, adduint com a justificació el fet que els corsos no eren propensos a la valorització agrícola, i en practica no haurien treballat la terra de manera productiva. Malgrat això, en molts esperaven en una distribució d'aquells terrenys sanejats. La segona entitat, que havia promès la construcció de centenars d'hotels, a finals dels anys seixanta només n'havia realitzat dos, un fet que els regionalistes consideraven la prova d'un fracàs espectacular. La culpa era, a part que de les autoritats centrals, dels clans corsos, que havien copsat amb els càrrecs més importants de les dues entitats, distribuint les terres a clients o evitant que els plans econòmic interferissin amb els propis interessos¹¹⁶³. Simeoni i companys, així i com els més propers a posicions esquerranes, criticaven durament el sistema polític dominat pel clan, que ocupava tot l'espai públic impedit un veritable debat. Els gran polítics locals defensaven l'estatus quo, garantia de la pròpia posició de força i del propi paper de mediadors amb l'Estat, mentre el regionalisme volia trencar aquest immobilisme introduint un sistema polític basat *de veritat* en la confrontació democràtica¹¹⁶⁴.

Per tant, a cavall dels anys seixanta i setanta, els militants d'ARC donaren vida a accions simbòliques, que destaquen per la contundència amb la qual es duïen a terme. Un dels mitjans més utilitzats era l'ocupació de ponts, carreres, terrenys, i edificis institucionals. Els regionalistes demanaven millories en els transports, interns i amb el continent, ajudes per reactivar l'economia i el recolzament de l'agricultura i la ramaderia, activitats “típiques” del poble cors. L'objectiu era atreure l'atenció sobre la falta d'inversions en els pobles de l'interior, en part sense llum elèctrica o connexions viàries practicables, o els danys mediambientals, signes del projecte estatal de despoblar l'Illa dels seus habitants. En aquests cas, dos episodis foren emblemàtics¹¹⁶⁵.

Durant la segona meitat dels anys seixanta, com a part del *Piano di Rinascita* de la

¹¹⁶³ J. Martinetti, M. Lefèvre op. Cit., pp. 138-144; E. Simeoni op. Cit., pp. 33-40.

¹¹⁶⁴ J. Gil, La Corse entre la liberté et la terreur op. Cit., pp. 227-233.

¹¹⁶⁵ Pel programa polític de l'ARC, vegeu: J. Simeoni (dir.), *Autonomia. Pour que vive le peuple corse*, Costa, Bastia 1974.

Regió Sardenya, es va construir una línia elèctrica d'alta tensió que unia aquesta illa amb Toscana. El traçat passava per Còrsega, al llarg de tota la Plana Oriental, sense però que les instal·lacions tinguessin beneficis per l'Illa. L'acord entre França i Itàlia, de fet, preveia que a canvis d'aquesta concessió *il bel paese* cediria uns terrenys per construir un *lycée* a Roma. La reacció de l'ARC fou de dura protesta, perquè en moltes localitats on passava la línia encara els habitants no tenien connexió a la xarxa elèctrica francesa, i per no haver consultat la població local. Però, al costat de les demostracions, molts començaren a sabotejar, amb explosius, les torres d'alta tensió¹¹⁶⁶. Actualment la línia continua en funció, i només a partir de 1988 la corrent que hi passa pot ésser utilitzada també pels corsos, fent d'aquesta una de les dues infraestructures amb la característica de tenir tres estacions de transformació. L'altra és aquella entre EUA i Canada, que té una estació intermèdia a Quebec.

L'altre episodi fou el vessament de fangs contaminats al llarg del Cap Cors. Un grup d'ambientalistes, propers al moviment regionalista, començaren a observar els moviments d'un mercantil Italià, que des del port de Gènova, descarregava en mar obert material tòxic provinent de l'indústria química italiana Montedison. La notícia, divulgada per un periodista l'any 1972, creà un escàndol a Còrsega i Provença, on molts emigrants corsos organitzen demostracions. L'any següent Edmond Simenoni i altre militants, després d'una manifestació, ocuparen la Sotsprefectura de Bastia, engegant una confrontació violenta amb les forces de seguretat. Finalment el metge i activista, que en un primer moment s'havia amagat, es consigna a la policia i es encarcerat. Mentrestant, a Gènova, una bomba provocava ingents danys al vaixell incriminat¹¹⁶⁷.

El regionalisme, així, veiem com era un moviment en el qual les temàtiques ambiental semblaven tenir més relleu que les reivindicacions polítiques. De fet, no es presentaren a les eleccions i llur preocupació era realment aquest desgast progressiu de l'ambient natural, de la vida tradicional i de la Còrsega tal i com l'havien definida els seu habitants

¹¹⁶⁶ *ibidem*, pp. 44-45.

¹¹⁶⁷ E. Bernabéu-Casanova *op. Cit.*, pp. 63-66; E. Simeoni *op. Cit.* pp. 46-49.

originaris. El problema era reaccionar a la onada de nous vinguts, la majoria *pied-noir*, però també militars i francesos decidits a establir-se a l'Illa, i que per això anhelaven a comprar una propietat, i construir-hi una vila. Davant d'aquesta desaparició progressiva de la Còrsega tradicional, molts dels joves que havien seguit Simeoni, sobretot després del 1968, començaren a fer plans més radicals. L'any 1970, després la fi de la paràbola del General de Gaulle, el nou President, Georges Pompidou, havia atorgat l'estatus de *Région* a l'Illa. El canvi administratiu volia inaugurar un ulterior intent d'incentivació de l'economia, i es va comissionar un estudi al Hudson Institute de Nova York per orientar les accions. Els resultats crearen un veritable xoc, ja que els experts estatunidencs sentenciaven que, donat el grau de despoblació, la millor solució era una immigració massiva, que hauria aniquilat la població autòctona i creat el teixit social per un nou curs. Contemporàniament, s'ha de dir, s'indicava també la possibilitat inversa, és a dir confiar en l'element local, però als ulls de Simeoni i companys l'estudi – que fou mantingut secret – era la prova de que les seves preocupacions eren més que justificades.

L'estiu del 1975 fou el moment tòpic pel corsisme d'aquest anys. Un nou escàndol sacsejava la sensibilitat illenca, aquesta vegada amb la implicació directa dels *pieds-noir* que havien rebut terres en la Plana Oriental. Els antic colons havien prosperat sobretot com a productors de vins, i un vinyater d'Aleria resultà qua adulterava el propi producte amb substàncies químiques, que després venia com típicament cors. Per molts era la demostració de la mala fe dels nouvinguts, i un dany enorme pe la imatge de l'Illa, el que comportava una qüestió d'honor. Simeoni no podia quedar-se de braços creuats, sobretot perquè els joves militants li recriminaven l'actitud pacífica, amb la consigna «Edmond, la canya per pescar o el fusel?». En un període que, després de l'escàndol dels fangs contaminats, els atemptats contra les propietats dels forasters es multiplicaven, Simeoni escullí el fusel. Amb un petit grup de companys, tots armats amb escopeta de caça, ocuparen la propietat de l'agricultor incriminat, després d'haver fet sortir tots els treballadors, que eren magrebins. L'acte volia ser una demostració grandiloqüent, amb l'objectiu de posar de manifest les nefastes conseqüències de la

política francès des de finals de la guerra mundial, però no tot sortí com estava previst. Un fort desplegament de les unitats d'elit de la policia francesa (CRS), amb tancs i helicòpters, circumdaren la granja. Quan alguns dels ocupants començaren a disparar als aparells, es va produir un conflicte a foc que es soldà amb la mort de dos gendarmes i un regionalista ferit per una granada. Simeoni, que no s'esperava una tal reacció, es consignava a les autoritats mentre els companys s'amagaven en la màquia mediterrània, i en el procés que va seguir fou convertit en tot un heroi¹¹⁶⁸.

A partir de llavors, els joves militants d'ARC, molts dels quals en les universitats de Provença, es decantaren per la lluita armada. El 1976, des de la unió de formacions preexistents (*Ghjustizia Paolina, Fronte Paisano di Liberazioni di a Corsica*), naixia el *Fronte di Liberazioni Naziunali di a Corsica* (Front l'Alliberament Nacional de Còrsega, FLNC), que s'anunciava amb una roda de premsa celebrada en el mateix Convent de Sant'Antone di a Casabianca on Paoli havia estat escollit general. L'anunci era precedit d'aquella que es diu una *nit bleue*, és a dir una sèrie d'explosions coordinades durant una nit (en aquell cas, 22), tot en concomitància amb el procés pels fets d'Alèria. Els anys successius la lluita armada es va intensificar, i el FLNC es va concentrar en atacar les propietats dels *pinzuti* (els francesos) que havien comprat a l'Illa, aquells dels *pieds-noir* i, naturalment, els emblemes de l'Estat¹¹⁶⁹. Un dels objectius que es van fer sempre més centrals, era evitar la anomenada *balearisation*, o sigui l'edificació massiva i descontrolada d'establiments turístics i segones cases, com havia passat en l'arxipèlag hispànic¹¹⁷⁰. Les autoritats respongueren durament, a través de la guerra bruta. Com en el cas basc i algerià, es va formar un grup terrorista anti-FLNC, el *Front d'Action Nouvelle contre l'Indépendance et l'Autonomie*, amb l'inequívoc acrònim de FRANCIA. Aquests, anomenats *barbouzes* pels nacionalistes

¹¹⁶⁸ A part dels dos números especials de la publicació *Arritti* (agost 1975), vegeu: E. Bernabéu-Casanova *op. Cit.*, pp. 94-104; R. Colonna d'Istria *op. Cit.*, pp. 213-129; E. Simeoni, L. Simeoni, *La piège d'Aléria*, Lattés, Paris 1975.

¹¹⁶⁹ Per la violència política, vegeu: S. Sanguinetti, *La violence en Corse. XIX-XX siècles*, Albiana, Ajaccio 2012, en particular pp. 59-93.

¹¹⁷⁰ Per la contestació del turisme, vegeu: G. Richez, J. Richez-Battesti, «La contestation du tourisme en Corse et ses implications économiques et sociales», a: *Études Corses*, a. XIV (1986), núm. 26 pp. 49-95.

corsos, començaren una campanya d'assassinats selectes dels militants, i de contrainformació, que era adreçada a presentar els encaputxats del FLNC com irredemptistes italians, i sobretot sards¹¹⁷¹.

En aquest clima la política, malgrat els esforços fets per Simeoni, fou relegada sempre més en un segon pla. L'escenari d'expectatives i esperances que la fi de la guerra mundial i el successiu auge del gaullisme havien creat, després dels fracassos de la *mise en valeur*, del maig francès, i la crisi petrolífera de 1973, havia definitivament deixat pas a la contestació violenta de la francesitat de l'Illa. Aquell orgull de ser francesos que havia portat a la sublevació contra els alemanys i italians en 1942-1943, ara deixava el pas a una nova ventada de patriotisme cors. Com a Sardenya, un discurs nacionalista prenia força, amb la important diferència que els corsos rebutjaven el plantejament antiimperialista, i fonamentalment neomarxista, que abraçaven els sards. En tot cas, és un context massa recent i encara poc explorat, tant que no seria coherent parlar-ne en aquesta tesi¹¹⁷².

---

¹¹⁷¹ Per interpretar aquesta fase del nacionalisme cors, vegeu: E. Bernabéu-Casanova *op. Cit.*, pp. 107-132.

¹¹⁷² Per seguir l'actualitat, vegeu: M. Clrak *op. Cit.*; I. Molas, «Partis nationalistes, autonomies et clans en Corse», a: *BCN Political Sciences. Debates*, a. IV (2005), pp 5-41; P. Poggioli, *Le nationalisme en question (s)*, DCL, Ajaccio 2003.

SEGONA PART

L'ALGUER. UNA CIUTAT AL BELL MIG DE L'ARXIPELAG

Hi ha un lloc en aquest arxipèlag, en el qual és possible tocar amb mà els particulars de la narració que s'ha fet fins ara. Aquest lloc és l'Alguer, avui coneguda com la comunitat catalanoparlant d'Itàlia. El seu territori presenta signes evidents del subseguir-se del temps, i de les diverses cultures que, d'arreu el mediterrani occidental, es van establir en el seus litorals. La ciutat sorgeix en un paratge extraordinàriament amè pels navegants, cosa gens normal en aquesta part d'Illa. El Golf de l'Alguer presenta, en la part més propera al centre habitat, un litoral baix, amb una gran llengua d'arena blanca que, per casi sis kilòmetres, s'estén davant de dunes i matolls, cap a nord. En l'ampli golf, a l'extremitat septentrional, s'obre la Baia de Port del Comte, un extraordinari port natural.

La presència de l'home és registrada ja des del paleolític, gràcies a les troballes en la moltes coves que es s'obren aquí i que, malgrat avui siguin en penya-segats inaccessible, com aquell del Cap de la Caça, eren un temps un refugi segur. En èpoques menys distants existeixen diversos indicis que diuen com aquest era un territori important, particularment pels tràfecs marítims. Abunden els nurags, que es troben construïts a redós del litoral, com el de Palmavera o de Sant'Imbenia, i no amagats en l'interior com la resta de l'Illa. Aquí es fundaren petits centres habitats, encara avui però la confusió sobre d'aquest tema és gran. En l'àrea coneguda com Port del Comte, com hem dit, els romans establiren un petit centre, probablement atrets per la bellesa del lloc, mentre tenim notícies d'altres indrets, com *Barace*, poc distants del *Nymphæus Portus* dels romans, *Carbia*, a redós d'on avui es veu l'Alguer, i *Corax* amb el seu port, *Coracodes Portus*, on avui sorgeix el cas antic. Malgrat la falta d'excavacions – que no s'han encara dut a terme – en el fons marí abunden les àmfores i les restes de vaixells, indicis de que l'indret era freqüentat, i devia ser un nus en les rutes comercials¹¹⁷³.

Per aquests motius, entre 1013-1016 l'Emir de Dénia, conegut com Mhujàid (1010-

¹¹⁷³ Per la història de l'Alguer abans de la colonització catalana, a part de la bibliografia ja indicada en la introducció, vegeu: A. Budruni, *Breu història de l'Alguer op. Cit.*, p. 13-30. Sobre Corax, vegeu: R. Caria, «Corax, la primigenia Algarium. Una scoperta archeologica che nasce dalla toponomastica» a: *Revista de l'Alguer*, vol. X, núm. 10 (1999), pp. 231-244.

1044), després d'haver conquerit les Balears, intentava establir el seu domini en el nord de Sardenya. Llavors els genovesos i els pisans, cridats pels Jutjes, defensaren l'Illa, i com a compensació els primers també obtingueren el dret de fortificar una petita península calcària per aquests paratges¹¹⁷⁴. Així la potent família del Doria fundava – a principis del segle XII – *La Lighera*, un *borgo* de mariners i mercants, pensat per defensar aquest part de mar i ampliar una xarxa que s'estenia, amb castells i fortificacions litorals, al voltant de tota la Nurra. L'origen del nom, és encara avui misteriosa, com ho és la seva fundació. En realitat, no sabem amb precisió si abans el lloc era habitat o no, i per qui. Llavors en molts han especulat sobre un origen àrab, suggerit pel prefixe *Al*, i per la semblança amb Alger. Altres han suggerit una connexió amb la paraula, sarda i algueresa, *àliga*, que significa escombraria. Però, avui, la versió més acceptada és que *lighera*, derivat del llatí *alga* i *algarium*, en genovès es referia a aquella mescla d'algues i deixalles marines, que la ressaca diposita en les platges just fora la ciutat. El terme, declinat en sard com *s'Alighera*, hauria estat adoptat pels catalans, que el transformaren en Alguer¹¹⁷⁵. De fet, en el nord de Còrsega existeix un *presidio* genovès, Algajola o l'Algajola. Encara més, el topònim és ben present en la costa catalana – en versions com s'Alguer o Algueró – i fins i tot una petita cala en Cadaqués, avui, porta aquest nom (Port-Alguer). Pel que sembla, els habitants del lloc expliquen com aquest apel·latiu li venia d'atracar aquí els vaixells que venien del nord Sardenya. La cala, un temps, es diu fos repleta d'una pedra rodona, pedra de riu, que es diu els vaixells carregaven a l'Alguer, perquè durant el viatge de retorn, donat que anaven buits, era necessari balançar el veler. Aquells pedres són les *ginquetas*, els còdols que a l'Alguer, encara avui, formen la pavimentació dels carrers i que, malgrat el

¹¹⁷⁴ D. Abulafia *op. Cit.*, pp. 292-293; F. Cordero, *Mochéid, conquistador de Cerdeña*, a: AA. VV., *Centenario della nascita di Michele Amari*, vol. II, Satbilimento Tipografico Virzi Palerm, 1910, pp. 115-133; G. Meloni, *La Sardegna nel quadro della politica mediterranea di Pisa, Genova, Aragona*, pp. 53-56 a: M. Guidetti (dir.) *op. Cit.*, vol. II, pp. 49-96.

¹¹⁷⁵ Pel topònim i l'origen de l'habitat, vegeu: F. Bertino, *Alegerium, Sa Lighera, L'Alguer. Ipotesi sull'origine di Alghero e dels suo nome*, a: A. Mattone, P. Sanna (eds.), *Alghero, la Catalogna, il Mediterraneo op. Cit.*, pp. 37-48; R. Brown, *Alghero prima dei catalani*, a: *ibidem*, pp. 49-58; R. Caria, *Toponomastica Algherese. Introduzione allo studio dei nomi di luogo della città, del territorio, e delle coste di Alghero*, vol. II, EDES, Sàsser 1993, pp. 26-29. Malgrat aquestes investigacions, la versió no és del tot acceptada, tant que es continuen a publicar suggestives, quant poc científiques, explicacions, com per exemple: S. Zaytun, *Terra d'approdo. Terra del mezzo marinaio o del gancio d'accosto*, Edizioni del Sole, l'Alguer 2011.

gran número de dislocacions que provoquen cada any a les turistes amb tacons, ningú gosaria substituir. L'Alguer és com aquelles *ginquetas*, per molt que al seu voltant el temps hagi passat, continua allí.

No és, però, que la història aquí s'ha aturat, probablement es tracta tan sols d'orgull. Dues coses signen aquesta comunitat, i ajudaran a entendre les pàgines que segueixen. Quan Carles V, de pas aquí mentre en 1541 tornava de la seva expedició en Àfrica del Nord, hauria, en un moment d'exaltació, anomenat tots els ciutadans cavallers, i sentenciat que l'Alguer era «bonita por mi fe, y bien asentada»¹¹⁷⁶. El fet naturalment no està comprovat, però dona bé la idea de quant “especials” es sentien, i es senten, els seus habitants. Una distinció que llueixen sobretot davant dels odiats sasseresos, veïns i rivals. Les dues ciutats semblen oposar-se en tot. Una colònia catalana la primera, transformada en ciutat, per amable concessió reial, l'any 1501. Una *repubblica comunale*, habitada per sards, corsos i genovesos l'altra, molt orgullosa de la seves “llibertats” i sempre ben disposada a sostenir les rebel·lions contra el Rei. Òbviament les dues van mantenir una animadversió continua, incrementada pel fet que les separen una trentena de kilòmetres. Mentre els algueresos, al menys en temps recents, són identificats com “continentals”, els sasseresos són considerats arrogants i prepotents o, si d'humils condicions, senzillament uns menja cols. Aquestes són les coordenades per seguir la microhistòria que es desenvolupa en les pàgines següents, i que no és la senzilla exaltació de la “catalanitat” de l'indret sardà, és una finestra sobre una realitat que es transforma, però no desapareix del tot, sota la capa de la construcció d'una “cultura nacional”, sarda o italiana.

---

¹¹⁷⁶ L'anècdota és molt difosa, i com molts elements de l'història d'aquest indret, els orígens es perden en la llegenda. Tanmateix es poden consultar: A. Budruni *op. Cit.*, pp. 90-94.

CAPÍTOL I

D'UNA PENÍNSULA A L'ALTRA. LA COMUNITAT CATALANOPARLANT I LA LLENTA FI DEL REGNE DE SARDENYA

Temps de revolució

La Guerra de Successió Espanyola, i els remoguts anys que arriben fins a la cessió de l'Illa als Savoia, no reserven grans sorpreses pel que fa l'Alguer. La ciutat era la fortalesa principal de tot el nord Sardenya, per tant hem ja vist com fou el teatre d'alguns fets d'armes. L'any 1708, mentre s'esperava un desembarcament a Càller, i quan a Gal·lura la noblesa fidel al partit dels Alagon s'havia sublevat. Aquí es preparava un possible setge. En la ciutadella els ànims estaven dividits entre el Governador, Alonso Bernardo de Cespedes, austriacista, i Miguel Ruiz, cavaller fidel al Virrei felipista. La capitulació de Càller, i la fuga de molts a Bonifacio, i d'aquí a Madrid, va permetre als austriacistes algueresos de arrestar els caps de la facció oposada, sense més enrenous¹¹⁷⁷. Durant el setge de Barcelona de 1713-1714, des de Sardenya, com des dels altres Regnes en mans dels Habsburg, no hi va haver cap ajuda oficial per la defensa de la ciutat, però les autoritats virregnals i eclesiàstiques es mullaren per incentivar l'ajuda de privats. Durant l'estiu de 1714, el Virrei, el portuguès Compte d'Atalaya (Pedro Manuel de Ataíde, 1655-1722), demanava al Arquebisbe de Càller, al Bisbe de l'Alguer i al Capítol de les catedrals d'ambdues les ciutats, de recollir un almoïna entre els feligresos benestants, per tal de recolzar la resistència dels catalans. Des de l'Alguer, s'enviaren cinquanta escuts i 25 quintars de gra¹¹⁷⁸.

Era, naturalment, una mostra de solidaritat que provenia de les capes superiors de la ciutat, mentre no es té constància d'una igual actitud a un nivell popular. És més bé el contrari, donat que, com hem dit, l'allau de refugiats austriacistes i els impostos, o requisicions, dictades per continuar al guerra, no havien creat un bon clima després de

¹¹⁷⁷ V. Bacallar y Sanna, *Comentarios op. Cit.*, pp. 149-152.

¹¹⁷⁸ A. Nughes, «1714. En ajut dels catalans 50 escuts i 25 quintars de forment» a: *Alguer*, a. III (1990), núm. 11, pp. 15-16.

que l'any 1708 es foragitessin els felipistes. Quan en 1717 Felip V tornava a conquerir l'Illa, la ciutat, després un breu setge, capitulava¹¹⁷⁹. En la ciutadella tampoc es nodrien massa simpaties borbòniques, ja que, just un any després la “reconquesta”, esclatava un motí en el qual uns tres-cents sublevats van destruir a pedregades les armes de Felip V, que des de fa poc coronaven la porta de l'estanc alguerès¹¹⁸⁰. L'animadversió era sempre vehiculada per un increment d'impostos o les requisicions per motiu bèl·lics.

To plegat, el poc temps que va durar el “retorn” de l'Illa a mans hispàniques (1717-1718), no ha fet possible una aplicació, encara que sigui parcial, del Decret de Nova Planta, tant que reflectint sobre la política dels Savoia en el segle XIX, l'italianista Joaquín Arce podia dir: «muchas instituciones hispánicas, perdidas hasta en la misma Cataluña, perduran en Cerdeña en el siglo XIX»¹¹⁸¹. A partir de la meitat del set-cents, com en la resta de l'Illa, assistim a la substitució, en l'escut de la ciutat, de les quatre barres amb la creu de Savoia, mentre l'italià comença a afirmar-se en l'administració civil, i poc a poc en la cultura¹¹⁸².

Quan a finals de segle la tranquil·litat va ser amenaçada per l'esclat revolucionari a França, la ciutat, que era la tercera del Regne i era un important presidi militar, va viure aquells moments de manera particularment preocupada. Tal i com s'ha dit en la primera part, l'any 1793 es va verificar un motí contra els rics mercants i les autoritats ciutadanes, mentre tot just el fet de representar el port comercial més important del nord Sardenya, feia que aquest indret fos en contacte amb Còrsega i França. D'altra banda hem de considerar com una de les famílies més actives durant tot el trienni revolucionari sard (1793-1796), era algueresa. Es tracta dels Simon, una família originària de Ligúria que es va establir a Sardenya des de la primera meitat del segle XVIII, i ben aclimatada en l'ambient alguerès. El primer a establir-se a la ciutat, Domenico Maria, havia

¹¹⁷⁹ V. Bacallar y Sanna *op. Cit.*, pp. 274-275.

¹¹⁸⁰ M. A. Alonso Aguilera *op. Cit.*, p. 121.

¹¹⁸¹ J. Arce *op. Cit.*, 72.

¹¹⁸² «Proposta per l'escut de la ciutat de l'Alguer», a: *L'Alguer*, a. IV (1991), núm., 18, p. 4, on es transcriuen parts de les ordenances reials enviades al Municipi l'any 1767.

obtingut el títol de noblesa (*Cavaliere Nobile Don*) en 1748, gràcies a l'habilitat en els comerços. Així, havia pogut també adquirir uns terrenys just fora de la cinta muraria, en les zones de Càlvia i Buranya, mentre era anomenat Tresorer de la meitat nord de l'Illa, una institució amb seu a l'Alguer. Es tractava d'un ascens social que continuà el seu únic fill Bartolomeo (1734-1817), que després d'haver-se llicenciat en dret canònic i civil, havia obtingut importants càrrecs en l'administració del *Monte Frumentario* ciutadà i del patrimoni reial (era subdelegat patrimonial a l'Alguer). Aprofitant de iniciatives que la Corona aprovava per incentivar l'economia, Bartolomeo es va distingir com a productor de vi, criador de cavalls i, a més, sembla que hagi estat el primer alguerès a dedicar-se al cultiu de l'olivera¹¹⁸³.

Era, en breu, un d'aquells nuclis familiars sobre els quals la Corona, en particular durant el ministeri del Bogino, havia apostat per assegurar-se un recolzament en la societat sarda, encara molt lligada al món ibèric. Per tant, els seus membres – i en particular els fills de Bartolomeo – van ocupar diferents càrrecs, sigui en l'administració ciutadana i virregnal, com Domenico (1758-1829) i Matteo Luigi (1761-1816), que en les institucions eclesiàstiques, en les quals destacaven Giovanni Francesco (1762-1812), abat en dues diferents abadies de l'Illa, i Gian Battista, canonge de la catedral de l'Alguer¹¹⁸⁴. Però, Bartolomeo havia casat la filla de Gerolamo Delitala, exponent de la noblesa feudal de Gal·lura i del partit austriacista, un fet que serà una taca negra en la seva ulterior escalada social. De fet, aspirant a heretar el marquesat de Sedilo, aquesta circumstància li va posar traves insuperables. Els Simon, tot i aquestes dificultats, destaquen pel paper que van tenir en la cultura, tant per l'imponent biblioteca familiar que demostra la connexió amb la il·lustració europea, com per l'activitat literària d'alguns dels seus membres. La tradició en aquest camp va començar amb la vena

¹¹⁸³ Per la biografia de Bartolomeo, vegeu: J. Armanguè i Herrero, *Llengua i cultura a l'Alguer durant el segle XVIII. Bartomeu Simon*, PAM, Barcelona 1996, pp. 59-83. Sobre aquesta figura, es pot consultar també: ÍDEM, *Vida i obra de Bartomeu Simon (1734-1817)*, tesi doctoral en Filologia Catalana, Universitat de Barcelona, 1993. La documentació i part de la biblioteca d'aquesta família es troba actualment: Archivio Guillot-Simon.

¹¹⁸⁴ C. Sole, *I simon: l'esperienza emblematica di una famiglia di intellettuali algheresi del XVIII secolo*, a: A. Mattone, P. Sanna (eds), *Alghero, la Catalogna, il Mediterraneo op. Cit.*, pp. 549-556

poètica de Bartolomeo, considerat un dels darrers algueresos a haver-se cimentat en una producció literària en català. Després d'ell, no es tornaria a editar res en català fins a la segona meitat del segle XIX. Gràcies als estudis del filòleg Joan Armangué i Herrero, avui sabem com Bartolomeo, es movia en el context de la moda literària de l'arcàdia i de la poesia bucòlica. Aquest clima cultural havia portat alguns a escriure versos en alguerès – llavors llengua dels pastors i camperols – i el cap de família dels Simon ens va deixar una interessant obra en rimes, a més d'alguns escrits de caire lingüístic¹¹⁸⁵. Mentre tres dels seus fills, Domenico, Matteo Luigi i Giovanni Francesco (1762-1812) – tots nascuts després l'instoducció del toscà – van estendre l'interès a la prosa i la historiografia, sense però fer servir el català¹¹⁸⁶. Però és la implicació en tot el procés revolucionari que a nosaltres interessa subratllar, ja que els Simon representen, juntament a altres personatges com ara Angioy, els *novatori*, és a dir aquells que volien abatre *l'Ancien Régime* i que formaven part, durant el trienni revolucionari, de l'anomenat partit *patriòtic*.

Matteo Luigi, com ja s'ha esmentat, fou una figura ben activa en la *Sarda Rivoluzione*, com a membre dels Estaments i de la Reial Audiència¹¹⁸⁷. Des de Càller, l'alguerès va ser testimoni dels combats amb les tropes franceses i del bombardeig que els va precedir, deixant-nos una preciós diari d'aquells dies. Però, després en els debats parlamentaris, fou entre els *novatori*, una posició patriòtica que no era del tot desinteressada. Segons Armangué i Herrero, els Simon estaven ficats en una disputa legal per obtenir el marquesat de Sedilo, en la qual Bartolomeo pràcticament els havia casi obligats a prendre part activa (Domenico, en particular, com advocat a Torí). Aquesta qüestió, i naturalment el lligam amb els Delitala, havia generat certa tensió tant amb el Virrei com amb els gran nobles feudals, que el consideraven arrogant i de baix llinatge. Per tant, els Simon en el pas dels anys vuitanta als noranta del segle XVIII, són

¹¹⁸⁵ J. Armangué i Herrero, *Llengua i cultura a l'Alguer durant el segle XVIII op. Cit.*, pp. 118-134; ÍDEM, *Represa i exercici de la consciència lingüística a l'Alguer (ss. XVIII-XX)*, Grafiche del Parteolla, Dolianova 2006, pp. 17-25.

¹¹⁸⁶ J. Armangué i Herrero, *Llengua i cultura a l'Alguer durant el segle XVIII op. Cit.*, pp. 61-127.

¹¹⁸⁷ Sobre aquest membre de la família Simon, vegeu: R. Catardi, *Matteo Luigi Simon e la crisi política dell'isola di Sardegna (1793-1796)*, Tipografia-Litografia La Celere, L'Alguer 1964, pp. XX-XLIX.

sempre més considerats com uns opositors. EN aquest cas és simptomàtic el conflicte que es desencadena al voltant de la direcció de les Escoles Reial ciutadanes. Després de les reformes del Bogino, aquesta institució era dirigida per Luigi Soffi (1742-1816), antic jesuïta, poeta arcàdic en català i bon amic de Bartolomeo. L'any 1790, a causa de certes acusacions d'haver estat responsable de la mort d'un alumne, fou substituït per una altre antic jesuïta, però piemontès. Llavors es va aixecar una protesta contra l'assignació d'un càrrec a un foraster, en la qual el líder incontestat era Bartolomeo, que feia el primer pas en la política patriòtica que seguiran alguns dels seus fills¹¹⁸⁸. La contestació del nou responsable de les escoles va portar un ulterior enfrontament verbal amb el Virrei, ell també un piemontès. Per tant, sembla encertada la suggerència que la militància d'aquesta família, i sobretot la insistència de Matteo Luigi a Càller en recolzar la petició de l'exclusivitat del càrrecs públics als sards i de l'abolició del feudalisme, siguin lligades a aquesta contraposició en l'escenari alguerès.

Malgrat aquesta il·lustre presència, a l'Alguer sembla que durant les primeres fases de la revolta es vagi a instaurar un cert equilibri entre els dos bàndols – que recordem anomenats genèricament *novatori* i reialistes – sense que es verifiquin enfrontaments violents com a Càller. Si amb els Simon estaven el *Secondo Consigliere* (segons regidor municipal) Francesco Carrion, l'antic jesuïta Maurizio Puggioni (que Bartolomeo proposava com ensenyant) i l'abat Gianandrea Massala, contra d'ells hi eren el governador de la ciutat, Carroz, el comandant militar, Pasquale Tharena, i qui encapçalava els mercenaris suïssos, el Baró Tchiudi, és a dir tots els representants de l'autoritat reial i a sobre forasters¹¹⁸⁹. La situació es fa crítica durant la radicalització de la revolta, quan Giovanni Maria Angioy, que ja controlava Sàsser, es trobava davant del problema d'alterar definitivament a favor seu aquest equilibri, a través de la mediació dels Simon. Actualment aquestes vicissituds no són satisfactòriament clarificades, sobretot perquè, donades les tensions que s'acaben d'esmentar, en el clima instaurat amb

¹¹⁸⁸ J. Armangué i Herrero *op. Cit.* pp. 78-79. Per aquesta qüestió, es poden seguir les vicissituds en la documentació de l'arxiu municipal alguerès: AHMA, b. 792, fasc. 87, 90, 172, 178, 179.

¹¹⁸⁹ F. Francioni, *Conflitti politici e vita sociale ad Alghero fra settecento e ottocento*, 557-558, a: A. Mattone, P. Sanna (eds.) *op. Cit.*, pp. 557-591

la contrarevolució es multiplicaren insinuacions sobre els Simon, tant que fins fa poc decennis eren identificats com jacobins. Doncs, aquesta versió, bàsicament aquella donada pel Manno, era excessivament dura, fins al punt que l'historiador va arribar a inventar-se un setge dels malvats “jacobins” acabat amb una derrota dels assaltants, que contava amb el recolzament dels Simon¹¹⁹⁰. En realitat, segons les investigacions de Enrico Costa, la ciutat no fou assetjada, sinó es tancaren les portes davant dels habitants de les viles al seu voltant, que entraven dins de les muralles per vendre productes del camp o trobar feina, en el temor que entre aquests es amaguessin agitadors¹¹⁹¹. El tancament de la ciutat militar era, com en el passat, una mesura per mantenir la pau social de l'antiga colònia catalana, i naturalment per portar la contrària als “odiats” sasseresos.

Malgrat no hi hagi hagut vessaments de sang, els partidaris de la revolució tenien un cert pes. Durant la presència d'Angioi a Sàsser, per les vies de la ciutat es podien notar les escarapel·les tricolor francesa, i després la caiguda d'aquest continuà a ésser present un grup de *novatori*¹¹⁹². Efectivament, la repressió que es desencadenava l'endemà de la conclusió del cicle revolucionari, va obligar 40 algueresos a abandonar la pròpia llar – entre els quals els Simon – sense però arribar a condemnes més dures. Poc després, però, a la família li fou concedit regressar, sense poder recuperar els càrrecs públics que ostentaven abans. A poc serví que Bartolomeu adrecés, igual que els altres seus conciutadans literats com Agustí Sire i Antioco Massidda, un poema en català per la vinguda del Rei, el 3 de març de 1799, en fuga des de Napoleó¹¹⁹³. Domenico, que en 1793 havia anat a Torí com portantveus dels Estaments, no regressarà mai a casa, mentre Matteo Luigi s'acabarà naturalitzant a França, on va entrar en l'administració de la justícia i fou elegit diputat en 1808 i 1814.

¹¹⁹⁰ G. Manno *op. Cit.*, vol. II, pp. 104-114

¹¹⁹¹ E. Costa, «G. M Angioi e l'assedio di Alghero» a: *Archivio Storico Sardo*, a. IV (1908), pp. 3-55.

¹¹⁹² F. Francioni *op. Cit.*, p. 566.

¹¹⁹³ J. Armangué i Herrero, *Llengua i cultura a l'Alguer durant el segle XVIII op. Cit.*, pp. 124-126 i 145-146; ÍDEM, *Represa i exercici de la consciència lingüística a l'Alguer op. Cit.*, pp. 16-17; E. Toda i Güell, *Recorts catalans de Sardenya*, La Il·lustració Catalana, Barcelona 1903, pp. 57-58.

A la ciutat va romandre fort el partit dels “afrancesats”, un punt que es pot explicar en clau econòmica. El port de Marsella representava la principal destinació de molts productes, algueresos principalment però també del nord de l'Illa, que els comerciants de la ciutat catalana exportaven. Aquest canal va ser afectat durament per la guerra amb la França revolucionaria, i d'aquí que bona part dels rics comerciants ciutadans no eren dogmàticament contraris a una eventual inclusió en els dominis francesos. Una tendència fort sobretot durant la fase imperial, quan el context ofería certament un mercat molt més profitós que no pas el sard¹¹⁹⁴. És en aquest moment que Matteo Luigi Simon va adreçar un escrit convidant Napoleó a envair l'Illa, mentre pocs anys abans un altre alguerès, Pasquale Fresco, informava les autoritats franceses de “la moral” dels seus conciutadans. A més a més, en la Sardenya sota tutela de la *Royal Navy*, que entre 1803-1808 era formalment neutral, el mercat francès, que demanava cereals, pells i carn en quantitat, continuava a ser més profitós que l'abastiment dels vaixells anglesos. Els contactes entre mercants algueresos i francesos, continuaren gràcies també al sistema de llicències que els britànics concedien algun vaixell gal, així i com existien un flux d'informacions i publicacions que continuava a arribar en el port sard¹¹⁹⁵. En aquest context comerciants locals d'origen corsa, com els Peretti, però també algueresos de diverses generacions com els Ballero o Vitelli, tenien tots els interessos a establir bones relacions amb l'Imperi, quan no a participar-hi. Segons aquests elements, es a dir la presència d'uns importants líders en connexió amb la cultura europea i la perspectiva d'unes oportunitats econòmiques, l'Alguer sembla un centre més decantat cap al partit dels *novatori* respecte a Sàsser. A la eterna antagonista, feudataris i gran terratinents temien la pèrdua de la posició social. Tots aquests elements suggereixen com «en els dissenys tendents a la constitució d'una República sarda sota la protecció de França, l'Alguer, amb els seus patriotes, hauria tingut un rellevant paper polític-militar»¹¹⁹⁶

¹¹⁹⁴ G. Sotgiu, *Politica e cultura ad Alghero alla fine del settecento*, a: A. Mattone, P. Sanna, (eds.), *op. Cit.*, pp. 543-547; F. Francioni *op. Cit.*, pp. 574-577; vegeu també: R. Catardi *op. Cit.*. Per les relacions comercials amb el midi francès, vegeu: I. Calia, *Francia e Sardegna nel settecento op. Cit.*, pp. 132-156.

¹¹⁹⁵ F. Francioni *op. Cit.*, pp. 567-574.

¹¹⁹⁶ *ibidem*, p. 567.

El difícil encaix d'una comunitat al·loglota en el *Risorgimento*

Fins a la conclusió de les guerres napoleòniques, la situació a Sardenya és caracteritzada per la repressió dels “jacobins”, en un clima de cacera de bruixes agreujat per la eventualitat d'un cop de mà francès. Dins de la ciutadella, en la Torre de l'Esperó Reial, fou reclòs aquell que havia estat el líder més en vista de les milícies populars de Càller, Vincenzo Sulis (1758-1834). A l'arribada de Carlo Emanuele IV, Sulis, com Bartolomeo Simon, va relligar les relacions amb la Corona, esdevenint un estricte col·laborador del monarca. Sulis però, com molts altres *novatori*, en breu entrava en el giró de quants eren acusats sovint amb cartes anònimes, de tramair la revolució i la vinguda dels franceses, per tant fou acusat i empresonat. Alliberat l'any 1821, els intents insurreccionals d'aquell any en la Península Italiana, i un episodi de motí a l'Alguer, suggeriren a les autoritats de confinar-lo a La Maddalena. La seva vicissitud és emblemàtica, perquè mostra com molts dels “jacobins” en realitat es conformaven amb una regeneració de la monarquia, en clau ara ja nacional, però no eren ni radicals i ni republicans.

Més enllà de l'animadversió que els adversari nodrien cap a ell, les vicissituds de Sulis ensenyen com una part de la classe dirigent que havia guiat la revolució era encara activa, i intentava reconstruir una bona relació amb la Cort. També, però, posa en evidència una situació d'agitació latent de la societat, ben testimoniada pels intents revolucionaris fets els primers anys del segle XIX. Una de les últimes manifestacions en aquest sentit, en un motí esclatat a l'Alguer l'any 1821. Era un període d'escassetat alimentària, un fet que la població va patir de manera particular ja que era encara viu el record de les dificultats dels anys de guerra¹¹⁹⁷. L'Alguer era el principal centre on s'emmagatzemava, en aquella que avui és coneguda com Plaça del Teatre, el gra produït en una vasta àrea que cobria, teòricament, 84 viles del nord-oest Sardenya. El cereal estava destinat a l'abastiment dels *monti granatici* i *monti frumentari*, que devien garantir la presència de blat en els mercats ciutadans, de les llavors per la sembra i inclòs funcionaven com un crèdit agrícola. Un cop satisfeta aquesta demanda interna, l'excedent es podia exportar, però en realitat terratinents i mercants adoptaven mil

¹¹⁹⁷ Per aquestes dificultats, vegeu: F. Francioni *op. Cit.*, pp. 577-582.

subterfugis per exportar la major quantitat possible¹¹⁹⁸. El 25 de març havia atracat al port un vaixell mercant que, per compte d'un comerciant lligur, havia d'embarcar una partida de blat per transportar-la a Oneglia (Ligúria). Qui es beneficiava d'aquesta operació, era un ric mercant alguerès, Stefano Piccinelli, que la tarda d'aquell dia havia fet arribar al port una quarantena de cavalls ben carregats.

A la vista de tal processió, van començar les protestes, en el temor d'una nova penúria. De fet durant els últimes tres dies no s'havia venut pa, per tant la multitud va bloquejar el pas als cavalls. Llavors, amb el consentiment del Governador, que havia estat personalment agredit, i del *Consiglio Civico* (l'Ajuntament), que probablement no tenia més remeis, una part del gra de Piccinelli fou venut a un preu reduït, a la única plaça que llavors existia: l'actual Plaça Cívica. La situació va romandre tensa, i el dia després, davant d'un ulterior intent de carregar el mercant, va néixer un enfrontament amb la força pública. Aquesta era incapaç de mantenir l'ordre, tant que els amotinats aconseguiren el control de les dues principals portes (aquella cap a l'interior, Porta Terra, i aquella que dona a la marina, Port Salve) i durant dos dies s'apoderaren de la ciutat. Llavors es saquejaren algunes cases-magatzems de mercants, aquella de Piccinelli i també dels Rossi, que no tractaven generes alimentaris però, essent els principals importadors de mobles, llenceria i vestits, eren de les persones més adinerades del moment. A la vista de la multitud un dels seus fills disparava, ferint un demostrant, cosa que va provocar l'assalt indiscriminat de la casa. En la concitació, moriren el fill de Rossi i una seva germana¹¹⁹⁹.

En interpretar aquests fets, alguns avançaren la idea d'un lligam amb el recent alliberament de Vincenzo Sulis, o tanmateix s'ha insinuat una connexió amb el context del motins liberals europeus de 1820-1821. En aquest sentit, però, la falta d'elements

¹¹⁹⁸ P. Sanna, *Il grano delle ville e le istituzioni annonarie del secolo XVIII*, a: A. Mattone, P. Sanna (eds.) *op. Cit.*, pp. 527-542.

¹¹⁹⁹ Pels fets, vegeu: G. Bilardi, «I moti frumentari ad Alghero nel 1821. Cronaca di una sommossa popolare», pp. 83-89 a: *Revista de l'Alguer*, vol. III (1993), núm. 3, pp. 83-98; F. Manconi, «Dalli all'incettatore!» a: *Almanacco di Cagliari*, a. 1991.

aconsella prudència, i actualment es pot només constatar com es tractava d'una revolta provocada per l'escassetat alimentària i animada per elements populars en la qual, malgrat la força dels *novatori* algueresos que hem assenyalat, no va emergir una direcció política. Era però una senyal de la intolerància davant de pràctiques lligades a l'*Ancien Régime* i al feudalisme, tots dos encara presents a Sardenya, davant la qual la repressió fou molt dura. Els dotze considerats els principals responsables, que tenien l'agreujant d'haver actuat dins de les muralles d'una fortalesa, foren condemnats a mort el 21 d'octubre de 1821, i executats de manera exemplar, és a dir amb cremació del cadàver o degollament després de la mort¹²⁰⁰. Des d'un punt de vista lingüístic, la mateixa sentència és un document d'una discreta importància, donat que molts dels imputats resulten indicats a través del *xisto*, expressió algueresa que indica el sobrenom d'una família. En l'acta es llegeixen noms com: «Lorenzo Ogno Crabit», on *crabit* és el *xisto*, probablement derivat de cabrit; «Giovanni Fois Mengiapeus», on *mengiapeus* és la versió amb grafia italiana del sobrenom *menjapeus*; «Baldassarre Demartis Margalió», on aquesta darrera paraula és la versió italianitzada del terme margalló; «Michele Ballulla mucho negro», al qual no cal afegir més explicacions. Això és una clara mostra de com, malgrat les reformes del segle XVIII, la ciutat era, més enllà de les classes cultes, encara una realitat en la qual *el poble* vivia en una dimensió catalanoparlant.

El clima cultural de gran interès per l'història pàtria, va tenir a l'Alguer un dels seus protagonistes principals, Giuseppe Manno. No obstant aquesta presència, l'historiador no ens va deixar res sobre la peculiaritat de la seva ciutat natal, ans al contrari. Com hem ja àmpliament mostrat en la primera part, Manno era molt més interessat en narrar l'heroica resistència del Jutjat d'Arborea contra l'invasor català que en descriure l'herència que aquests havien deixat en els carrers de l'Alguer. Però, gràcies també a la seva presència, Carlo Alberto va visitar la ciutat durant els seus viatges a Sardenya, saludat molt probablement per composicions en alguerès com en el cas de Carlo

¹²⁰⁰ Com es llegeix en la sentència, còpia impresa de la qual és avui conservada a l'Arxiu Històric del Municipi de l'Alguer (núm. Inventari 755/72).

Emanuele IV. En aquesta ocasió, el Príncep de Carignano va menjar la *copaça*, plat pobre dels pescadors símil a una sopa de peix, va caçar senglars a Cap de la Caça, tal i com havien fet els Reis d'Aragó, i va visitar les Grutes de Neptú. Aquestes són unes enormes coves, amb impressionants columnes calcàries i llacs interns, que es troben en el penya-segat que tanca la badia de Port del Comte. Els pescadors les utilitzaven com a refugi si enxampaven un fortunal improvís, mentre Lord Nelson en va començar a apreciar l'ambient intern, fins que durant el segle XIX aqueixes grutes es començaren a posar de moda com a lloc d'excursió aventurera. Carlo Alberto, en tres diverses ocasions (1829, 1841 i 1843), va romandre impressionat, i encara avui dues plaques ben plantades sobre les mil·lenàries conformacions calcàries, recorden el seu passatge.

Quan el Príncep, ara ja Rei, va aprovar les primeres reformes liberals, l'Alguer també es va sumar als ajuntaments que demanaren la fi de les diferències institucionals entre Illa i continent (la anomenada *perfetta fusione*). Els notables locals el 12 de novembre 1847 van reunir la comissió executiva del Consell Municipal (*Consiglio Delegato*, en italià), que avalava la intenció de Càller d'enviar una delegació a Torí. Contemporàniament, però, es decidia d'enviar-ne una pròpia formada per l'Alcalde, el Comte Don Gaspare Serra, acompanyant pel Cavaller Antonio Pes de San Vittorio i un comerciant alguerès que residia a Gènova. La finalitat d'aquesta delegació era, com diu el registre de les reunions del Municipi alguerès, pel bon èxit de la unió «de la hisenda sarda amb aquelles continentals, i d'aquestes amb aquelles duanes on tots els ajuntaments del Regne hagin fet la mateixa requesta [d'unió]»¹²⁰¹. És important subratllar com, des d'un indret a vocació comercial, la reforma es va interpretar com una unió duanera i no com una fusió institucional i nacional. Efectivament, els notables algueresos eren casi tots comerciants o rics propietaris que lucraven amb la exportació de productes alimentaris, activitat fortament penalitzada per un doble sistema d'aranzels: un primer entre l'Illa i la terra ferma dels Savoia, i un segon entre els diferents estatst dinàstics en els quals es dividia la península.

¹²⁰¹ AHMA, B 15 131, *Consiglio Comunale (Delegato), Deliberazioni*, 12-XI-1847.

La importància d'aquest aspecte comercial és evident si considerem com, a partir de les fonts alguereses, no compareix alguna referència a una unió institucional i en cap cas es vincula la reforma amb la construcció nacional o al concepte de “pàtria italiana”. Al contrari, en aquesta documentació és freqüent l'us de la terminologia patriòtica referida a la “nació sarda”, i es pot advertir un to subtilment reivindicatiu quan es parla de l'oportunitat d'avançar les requestes al Rei¹²⁰². Les expectatives dels algueresos per l'ambaixada i per les reformes imminents eren evidents, i en ocasió del retorn de la delegació es va fer una crida a la ciutadania per acollir triomfalment l'Alcalde i els seus acompanyants. Quan a principis de desembre es va saber que el Rei acceptava les requestes avançades per la delegació, es declaren tres dies de festa, i es distribuïen, en una ciutat de gairebé 7.000 habitants, «2500 racions abundants de pa, vuit quintars de carn i 10 hectolitres de vi»¹²⁰³.

Un tal entusiasme, però, en breu es va transformar en impaciència davant els retràs en l'aplicació de les reformes, exacerbat per la notòria indecisió de Carlo Alberto i els seus fracassos miliars contra les tropes austríaques en 1848-1849. Ja hem vist com fos un alguerès, Stefano Sampol Gandolfo, que a Torí va publicar un diari en que es criticava la *perfetta fusione*, presentada com la fi d'un món tradicional. Dos exemples, a més, concreten com era apressant la voluntat de superar les antigues institucions del Regne, i a les hores de com era palpable la desil·lusió que va seguir la *perfetta fusione*. Aquests casos són la gestió de dues àrees del terme municipal: el Mont de San Julià i l'Estany del Càlic.

El primer era un turó de 117 m. a llevant de la ciutat, en una posició estratègica des de la qual es podia dominar la ciutadella. Per aquesta raó es va convertir en parts de les terres de a Corona ja des de la conquesta catalana, amb la intenció construir una fortalesa en el seu cim. Finalment, aquesta decisió no fou feta efectiva, i els pendís del mont anaren en concessió emfitèutica a diversos ciutadans algueresos. Quan el Secretari del Consell

¹²⁰² AHMA, *Lettere del Consiglio Comunale*, núm. 33 del 12-XI-1847 al *Consiglio Comunale* de Càller, p. 328.

¹²⁰³ AHMA, *Lettere del Consiglio Comunale*, núm. 362 del 10-XII-1847 a S. E. *Il Viceré*, p. 356.

Cívic, Don Giuseppe d'Arcayne, en 1825 va obtenir, des del mateix Ajuntament alguerès en que seia, la concessió de la part de Mont Sant Julià que, normalment, era dedicada al pasturatge lliure, es va desencadenar una contesa amb el Govern virregnal i el Patrimoni Reial. La disputa era important, perquè els Consellers sostenien el dret de poder atorgar l'ús en emfiteusis de terres de la Corona, com es concedia a Sàsser, i aportaven com a prova una carta de Pere el Cerimoniós, que es remuntava al 1360. El litigi, en un primer moment, oposava Arcayne a Giovanni Lavagna, delegat del Patrimoni Regi, i que és reconegut com afins als *novatori*, en particular a la família Simon. A aquest magistrat alguerès, però, en seguiren d'altres, donat que la controvèrsia es va tancar només en 1847, amb la renúncia per part de la Corona de totes les pretensions. Aquell mateix any, els Regidors municipals demanaven la *perfetta fusione*, i els anys successius, sense més traves per part de l'antic ordenament d'origen catalanoaragonès, procedien a alquilar, i després vendre, l'antic patrimoni comunal¹²⁰⁴.

Les vicissituds del Càlic, al contrari, semblen evidenciar la desil·lusió per la unió amb la Península Italiana. L'albufera, que es troba en la línia de la costa algueresa, havia estat explotada, primer en emfiteusis i després com a possessió personal, per diversos nobles, per la majoria no residents a l'Alguer. E 1629 la major part del Càlic fou adquirit per la Companya de Jesús, i llavors va començar una llarg contenciós. Els drets de pesca estaven ben regulats, i quedava prohibit extreure peixos sense permís, tret que en la porció de la desembocadura a mar. Aquí, els ciutadans de l'Alguer, podien pescar lliurement, sense haver de pagar un impost. Els jesuïtes, amb més insistència que els seus predecessors, eren implacables a l'hora de perseguir qui pescava sense permís, i sobretot intentaven limitar la pesca en la zona franca i expandir l'àrea de la seva concessió, amb diversos estratagemes.

La supressió de l'ordre no portà pau en les aigües de l'estany, ja que aquest acabà fent part del patrimoni de la Corona, que decidia a qui atorgar-ne la gestió. Aquí començaren els problemes, perquè una decisió de l'Administració dels bens reials, lliurava els

¹²⁰⁴ Aquestes vicissituds estan reconstruïdes a: G. Oppia *op. Cit.* pp. 123-162.

concessionaris de pagar el degut a les arques del Municipi alguerès. Aquest, per la seva banda, intentava concedir la pesca en la part en que aquesta activitat era de franc, trobant la negativa de qui gestionava el Patrimoni Reial. Finalment, recolzant-se en les reformes de la propietat privada i en la unió administrativa amb els territoris de la terra ferma – que havien fet caure l'arquitectura legal en la qual aquestes vicissituds s'havien desenvolupat – el Municipi decidia comprar el Càlic. En 1860 s'estipulava el contracte i, a partir d'aquell moment, hauria estat directament institució ciutadana a decidir sobre les seves aigües, i a cobrar pel seu ús. Les controvèrsies, però, no terminaren, i l'Ajuntament fou obligat a vetar completament la pesca de franc, cosa que fins llavors no havia mai passat. Els algueresos que, provenint dels estrats més humils de la població, utilitzaven a quest recurs devien ser molts, i la nova prohibició era una signe de la modernització que avançava, no gaire benvingut¹²⁰⁵.

Generalitzant, els prohoms de la ciutat estaven a favor de la fi de les antigues institucions, que li obria perspectives d'enriquiment, sobretot entrant en possessió de terres demaniales o aprofitant de la reducció dels aranzels. Als antípodes estaven les classes populars que, ben lluny de les possibilitat de poder incidir en la vida política o de poder gaudir directament de tals reformes, al final en van percebre els efectes negatius. Però en el moment de la unificació de la Península, sembla que també l'elit va començar a percebre els inconvenients de la paritat. Durant les convulses fases de la II Guerra d'Independència (1859-1860) el Comte de Cavour, en polèmica amb Vittorio Emanuele II que va acceptar l'armistici proclamat per Napoleó III, dimití provocant una crisi política que es va concloure pocs mesos després amb el seu retorn en el càrrec¹²⁰⁶. En aquella ocasió, la assemblea municipal algueresa va aprofitar per enviar, al Rei i a Cavour, una llarga carta. Aparentment la missiva devia felicitar el retorn del Primer Ministre, però en realitat era un acte d'acusació contra el Govern continental. Des del text es desprèn clarament com la classe dirigent estava totalment desil·lusionada per la mancada realització de les perspectives que es varen obrir al 1847-1848. Les reformes i

¹²⁰⁵ *ibidem*, pp. 205-244.

¹²⁰⁶ D. Mack Smith *Cavour; op. cit.* pp. 173-183.

els canvis que, aquests sentenciaven, o no es van produir o es van realitzar d'una forma que només va empitjorar la situació. Naturalment no era una reivindicació explícita, que hagués estat impossible donada la escassíssima llibertat d'expressió en vigor llavors. Tot i així, el document es mereix igualment certa atenció perquè representa un balanç, des de la perspectiva d'un sector concret de la classe dirigent illenca, entre les expectatives al moment de la fusió, les bones intencions demostrades pel Govern, i l'efectiu fracàs de la regeneració que s'havia promès a l'Illa.

Qui va redactar l'escrit lamentava sobretot els lents avenços en la construcció d'infraestructures, la falta de personal i de recursos en l'administració, l'endarreriment econòmic que tot plegat en deriva i, sobretot, l'augment de la taxació malgrat, abans de la unificació, s'havia deixat entendre el contrari¹²⁰⁷. El document, que pel to subtilment reivindicatiu destaca respecte a d'altres del mateix període, resulta haver estat redactat pel Conseller Sebastiano Roth, d'idees liberals-progressistes i probablement membre de la local Lògia maçònica¹²⁰⁸. L'alguerès interpretava sens dubte unes posicions crítiques amb la monarquia, i fou aprovat a la unanimitat. La presència d'un corrent crític cap als Savoia entre els prohoms algheresos és testimoniada, en part, per la presència en ciutat d'un Giovan Battista Garibaldi, del qual no és gens clar el grau de parentesc amb el General de les camises roges, i que fou Regidor, Alcalde i Diputat al Parlament. L'any 1854 Giuseppe Garibaldi va arribar a l'Alguer, acollit pel seu homònim, i altres membres de les famílies Piccinelli, Bolasco i Costa – tots maçons – en un episodi realment poc clar. Llavors en la ciutat havia estat declarat el colera, per tant la departida d'aquestes figures de l'alta societat amb el General, just el dia després la seva arribada, és més probable sigui una mesura per evitar el contagi, i no pas una misteriosa maniobra

¹²⁰⁷ AHMA, *Deliberazioni del Consiglio*, p. 121, sense numeració, del 3-II-1860. El text de la carta segueix la *deliberazione*.

¹²⁰⁸ La família Roth era, durant tot el segle XIX, exponent dels ambients més progressistes de la bona societat algheresa, com Angelo, seu descendent, maçó i diputat al Parlament a principis del segle XX. Per la maçoneria a l'Alguer, vegeu: G. Bilardi, «La presenza massonica ad Alghero», a: *Revista de l'Alguer*, vol. VIII (1997), núm. 8, pp. 95-107; R. Caria, «libera muratoria», a: *Sardegna e dintorni*, a. II (1998) núm. 3, pp. 38-43; M. Fois, *Fratelli nel silenzio. Massoni e associazioni filantropiche ad Alghero*, Mimesis, Milà 2010.

preparatòria de l'expedició dels *Mille*¹²⁰⁹. No obstant, a l'Alguer era present l'associacionisme maçònic i existia un corrent crític cap a la Casa de Savoia, un fet demostrat per la carta de protesta suara citada. Aquesta fou signada, entre d'altres, pel Comte Don Gaspare Serra, que encapçalava la delegació enviada a Torí quan, al 1847, tot deixava imaginar un futur radiós per la ciutat i l'Illa. Al moment àlgid de la transformació del Regne de Sardenya en Regne d'Itàlia, la ciutat catalana de l'Illa veia el seu encaix amb el conjunt nacional amb preocupació i incertesa.

---

¹²⁰⁹ En parla, exprimint els mateixos dubtes: M. Fois *op. it.*, p. 15. Giovanni Battista és de vegades dit un cosí de Giuseppe, però el patronímic Garibaldi era molt difós a tot Itàlia, i el mateix General donava del cosí a tots els seu homòlegs. Tanmateix, des de l'arbre genealògic no sembla hi hagi lligam. Per tals reflexions, vegeu: G. L. Azzona, *Le origini. Nizza, Chaivari, NE*, a: A. Garibaldi Jannet, A. M. Lazarino del Grosso (eds.), *Garibaldi. Orizzonti mediterranei*, Poalo Sorba Editore, La Maddalena 2009, pp. 27-64.

CAPÍTOL II

LA RESILÈNCIA DELS TRETS CULTURALS PREMODERNS: L'ALGUER

Renaixença i pàtria catalana

El segle XIX fou un període caracteritzat pel descobriment, la valoració i la (re)interpretació del passat de les comunitats humanes a Europa, no només pel que fa Itàlia sinó també al Principat i, en part, a la resta de l'antiga Corona d'Aragó. En aquests territoris es va desenvolupar un procés històric i cultural similar al *Risorgimento*, és a dir la Renaixença i, a partir d'aquell moviment cultural, es va gestar el catalanisme polític¹²¹⁰. Els intel·lectuals implicats en aquest moviment, més propensos a entrar en política que els sards, es proposaven «redescobrir i definir les altres característiques, diferents de la llengua, d'identificació de Catalunya com a país amb personalitat pròpia i indiferenciada»¹²¹¹. Tot i que aquestes demandes es van palesar després uns anys de maduració del fenomen, podem afirmar, amb paraules de Oriol Pi de Cabanyes, que aquest fou un «moviment de restauració de la identitat col·lectiva, sobre unes bases cultes i també a l'emparo de les grans transformacions produïdes per la revolució industrial»¹²¹².

El romanticisme deixava així la seva influència en aquest moviment, i com a altre indrets europeus, sendes d'erudits i literats es van submergir en l'estudi del passat a la recerca d'una narració nacional. La similitud i els paral·lelismes amb la Itàlia del

¹²¹⁰ En general, sobre aquests arguments vegeu: A. Ballcells, *El nacionalismo catalan*, Historia 16, Madrid 1991; A. Rovira i Virgili, *Els corrents ideològics de la Renaixença catalana*, Barcino, Barcelona 1966. Per una perspectiva més àmplia sobre els nacionalisme a Espanya: S. Michonneau, *Espagne*, a: A. Guilleme, J. C. Lescure, S. Michonneau, *L'Europe des nationalismes aux nations. Italie, Espagne, Irlande*, SEDES, Paris 1996, pp. 289-436. Sobre la Renaixença i el nacionalisme català aquesta tesi troba àmplia inspiració en les reflexions presents a: J. Pich i Mitjana, *Valentí Almirall i el federalisme intransigent*, Afers, Catarroja-Valencia 2006; E. Ucelay-Da Cal, *El imperialismo catalan. Prat de la Riba, Cambó, d'Ors i la conquesta moral de España*, Edhasa, Barcelona 2003.

¹²¹¹ M. Jorba i Jorba, *La Renaixença*, p. 354 a: J. Casassas i Ymbert, B. de Riquer i Permanyer (dirs.), *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*, vol. VI, Fundació Enciclopedia Catalana, Barcelona 1997, pp. 354-355.

¹²¹² O. Pi de Cabanyes, *Apunts d'història de la Renaixença*, Edicions del Mall, Sant Boi del Llobregat 1983, p. 89.

Ressorgiment són evidents, a partir de la etimologia dels dos termes, que sobreentenien un nou naixement després d'una decadència o d'una mort aparent. De fet en terres de parla catalana es definia tal moviment com un “renaixement”, tal i com feien els col·legues a les itàlies. Una similitud de la qual, entre els pocs que almenys ho van deixar per escrit, es va adonar al seu temps Jaume Vicens i Vives, que en un article en italià definia el moviment en qüestió «Ressorgiment català»¹²¹³. La influència cultural que el discurs dels patriotes italians, i més en general romàntic, va tenir en els ambients intel·lectuals de la Renaixença era forta, com demostra, entre altres coses, la mateixa *Oda a la Pàtria* de Bonaventura Carles Arribau (1798-1862).

La crítica literària ha individuat la inspiració d'alguns versos d'aquesta obra en uns passos dels *Promessi Sposi*, del milanès Alessandro Manzoni. Arribau n'era admirador, tant que ell mateix va contribuir a fer conèixer l'escriptor italià a Espanya, aconsellant-ne la traducció al poeta Juan Nicasio Gallego (1777-1853)¹²¹⁴. La novel·la, ambientada al segle XVII en un Ducat de Milà sota dominació hispànica, parlava d'un malvat noble espanyol que impedia la boda entre els dos bons, i itàlics, amants. Un fragment del romanç proposava el model des del qual Arribau va forjar els primers versos del seu poema (Adéu-siau, turons, per sempre adéu-siau...)¹²¹⁵. Amb aquests alexandrins el poeta s'acomiadava d'algunes de les muntanyes més emblemàtiques del paisatge català, exactament com feia un dels protagonistes dels *Promessi* quan es veia obligat a

¹²¹³ J. Vicens i Vives, «Rapporti tra l'Italia e la Spagna nel Risorgimento», p. 484 a: *Rassegna Storica del Risorgimento*, a. XLII, (1955), pp. 482-488.

¹²¹⁴ Sobre la inspiració en la obra de Manzoni, vegeu: A. L. Ferrer, *La Patrie imaginaire. La projection de “La Patria” de B. C. Arribau (1832) dans la mentalité catalane contemporaine*, tesi doctoral, Universitat Aix de Provença 1987, vol. I, pp. 123-125 i 151-156.; M de Montoliu, *Arribau i els seus temps*, Alpha, Barcelona 1962, p. 168, n.1; M. Jorba i Jorba, *El Romanticisme*, p. 89 i pp.94-95, a: M. De Riquer, A. Comas, J. Molas (dirs.), *Història de la literatura catalana*, vol. VII, Editorial Ariel, Barcelona 1986, pp. 77-122; J. Molas, *Notes per a un comentari de «la pàtria» de Bonaventura Carles Arribau*, pp. 219-221 a: N. Garolera i Carbonell, *Anàlisis i comentaris de textos literaris catalans*, Vol I, Curial, Barcelona 1982, pp. 209-225; J. Molas, «Els orígens de “la pàtria” d'Arribau», a: *Avui*, 11-I-1984.

¹²¹⁵ Sobre el Ducat de Milà en època hispànica, vegeu: R. Canosa, *Milano nel seicento. Grandezza e miseria dell'Italia spagnola*, Mondadori, Milà 1993; I. Escagüés y Javierre, *Historia y rasgos geopolíticos y diplomaticos de la dominación española en el milansado*, a: AA. VV., *La huella de España en el norte de Italia*, Revista Geográfica Española, Madrid 1960, pp. 3-18.

abandonar la pròpia terra natal¹²¹⁶. Malgrat el compromís d'Aribau amb l'esperit de reivindicació nacional no era el mateix que caracteritzava la figura de Manzoni, el fet que la *Oda a la Pàtria* fos inspirada en els versos del poeta milanès i que s'hagi convertit en un model literari i en un símbol catalanista (el *leitmotiv* del “Adéu-siau es present en altres textos catalans, com el desè cant del Canigó, per exemple), tal i com va passar per la producció de Manzoni al *bel paese*, sembla prou important per establir certa influència dels fets italians sobre la dinàmica renaixentista. Es tractava d'una inspiració que, des del camp literari, desbordava també en la política. És un fet comprovat en particular per una figura tan important com Víctor Balaguer (1824-1901), que estava constantment mirant cap a Itàlia per trobar solucions la complexa situació de la Espanya del vuit-cents. L'intent de reformar la Monarquia amb l'elecció de Amadeu de Savoia (1845-1890, regnat:1871-1873), corrobora aquesta inspiració en el *Risorgimento*¹²¹⁷.

Aquests punts de contacte entre les dues penínsules mediterrànies, malgrat encara falti

¹²¹⁶ El passatge que inspira a Aribau és el moment en el qual la protagonista de la novel·la italiana, Lucia, és obligada a abandonar la seva “pàtria” (la campanya milanesa), per fugir a un noble espanyol, Don Rodrigo, que la persegueix impedint el matrimoni amb el seu amat Lorenzo. En aquest apartat Lucia saluda el paisatge que sempre la ha acompanyada durant tota la seva vida, adreçant-se directament als elements geogràfics, un expedient literari que recorda molt els primers versos de l'obra d'Aribau. El text italià diu: «Adéu-siau, muntanyes qui eixiu de l'aigua i us eleveu al cel, cimes desiguals conegudes de qui ha crescut entre vosaltres, impresos dins la ment com ho pugui ésser l'aspecte dels seus familiars; torrents dels quals distingeix la remor com el so de les veus domèstiques; viles espargides i blanquejants pel pendís com ramats d'ovelles a la pastura; adéu-siau! Com és trist el pas de qui, crescut entre vosaltres, se n'allunya![...]. Adéu casa nadiua, a on seient, amb un pensament ocult, aprengué a distingir el ressò d'uns passos esperats amb miserosa temença. Adéu, casa encara forastera, casa esguardada tantes voltes ràpidament en passar i no sense enrogir; en la qual la ment es figurava un sojorn tranquil i perpetu, d'esposa». Vegeu: A. Manzoni, *Els Promessos*, Editorial Catalana, Barcelona 1924, vol I, pp. 147-148.

¹²¹⁷ Pel que fa la relació de Balaguer amb Itàlia, vegeu: M. Casu, J. Palomas i Moncholí, *La Itàlia de Víctor Balaguer*, Biblioteca Museu Víctor Balaguer, Vilanova i la Geltrú 2004. A sobre de la efímera experiència espanyola de la Casa de Savoia, vegeu: C. Bolaños Mejías, *El reinado de Amadeo de Saboya i la monarquía constitucional*, Universidad Nacional de Educación a Distancia, Madrid 1999; Conde de Romanones, *Amadeo de Saboya. El Rey efímero*, Espasa Calpe, Madrid 1940; G. Speroni, *Amedeo d'Aosta. Re di Spagna*, Rusconi, Milà 1986; J. L. Vila-San Juan, *La vida i la època de Amadeo I*, Planeta, Barcelona 1997. Un text ben present en la inspiració d'aquestes pàgines de tesi, i un treball de cabdal importància per les relacions, institucionals i culturals, entre Espanya i Itàlia durant tot el període 1868-1874, és: I. Pascual Sastre, *La Italia del Risorgimento y la España del sexennio democrático (1868-1874)*, Consejo Superior de Investigaciones e Científicas, Madrid 2001, pp. 263-287.

molt per investigar, ens porten a considerar els paral·lelismes no només entre la història “nacional” italiana i aquella espanyola, sinó entre la història “local” sarda i aquella catalana. Efectivament, si s'admet que a Catalunya durant el segle XIX es va verificar un procés de formació d'una identificació diferent respecte als altres habitants de la Península Ibèrica, i en definitiva al naixement d'una consciència política a l'entorn d'aquesta diferència, es fàcil establir un terme de parangó amb la dinàmica sarda¹²¹⁸. Les dues àrees eren part d'un estat nació que s'anava formant o consolidant amb una certa dificultat, mentre compartien les mateixes problemàtiques a l'hora de trobar l'encaix en una narració que avançava de manera teleològica cap l'establiment de la nació. Com a element ulterior de contacte, no és de menystenir el fet que Catalunya i Sardenya havien compartit un mateix marc institucional fins fa relativament pocs temps (la Corona d'Aragó). Segons quant sosté Benedict Anderson, el fet institucional és un dels prerequisits fonamentals per poder imaginar una comunitat basada en la identificació nacional¹²¹⁹.

Una figura central per la historiografia romàntica catalana, que en els seus texts va parlar atenció a Sardenya, era Víctor Balaguer. Admirador de la cultura del *bel paese*, partidari de la unificació de la les itàlies sota la Dinastia Savoia, l'escriptor i polític fou també testimoni periodístic de la guerra entre Regne de Sardenya, França i Àustria de 1859. Balaguer demostrava una veritable passió per Itàlia, protagonista i al mateix moment víctima de la història, casi com Catalunya. Efectivament, Don Víctor parla de «pobre, infortunada Itàlia! Mai hi ha hagut una nació més gran en el món; però, no hi ha hagut un altra tampoc més infeliç», i el pes d'aquesta imatge en la seva elaboració – i acció – política fou important¹²²⁰. L'exemple italià fou tan present en ell, que per homenatjar el naixement del nou estat, va escriure una sèrie de poesies, en català. Malgrat la seva imponent obra literària, periodística i històrica, la contribució de Balaguer a les

¹²¹⁸ P. Coromines, *Interpretació del vuitcents català*, Editorial Altés, Barcelona 1933, pp. 19-26.

¹²¹⁹ B. Anderson, *op. cit.* pp. 47-65.

¹²²⁰ V. Balaguer, *Mis recuerdos de Italia*, El Progreso, Madrid 1892, p. 17 (1890). Altres obres de Balaguer sobre el procés d'unificació de Itàlia són: ÍDEM, *Anales de la guerra de Italia, Prusia i Austria*, Libreria Salvador Manero, Barcelona 1866.

vicissituds polítiques del segle XIX, tant a Catalunya com a Espanya, ha estat escassament valorada i queda poc coneguda, com també el paper d'aquest polifacètic personatge en el procés de codificació i popularització de la identificació catalana. Poeta, literat, historiador i polític, durant la seva vida el seu principal focus d'interès fou «sostenir els drets polítics de la pàtria catalana, fent servir simultàniament per aconseguir-ho la història, la literatura i la política»¹²²¹. Una actitud que va durar almenys fins al 1871 quan, un cop entrat dins del cercle de la alta política madrilenya, va minvar el seu discurs catalanista. I efectivament Balaguer, a partir de les primeres proves literàries fins a la publicació d'obres més madures i erudites, com ara és *Historia de Cataluña y de la Corona de Aragón*, es dedicà totalment a divulgar un passat de la seva pàtria. En aquesta tasca ficció i mite es fonien a la manera romàntica, que devia servir com un exemple per construir el futur¹²²². En aquest sentit la Corona d'Aragó, com model polític d'una monarquia federal i liberal, era el referent que Balaguer proposava per reformar Espanya i per construir el futur de la pàtria¹²²³.

Catalunya i Sardenya, doncs, durant gairebé el mateix període estan ficades en un joc similar d'estira i arronsa sobre la identificació nacional, i Víctor Balaguer és, per part catalana, un dels que més va contribuir en la formació, adopció i exaltació de mites nacionals i d'episodis claus de la història pàtria. El paral·lel amb l'alguerès Giuseppe Manno és casi obligatori, però entre els dos passaven una quarantena d'anys que van marcar la diferència. Si aquest va innovar metodològicament historiografia sarda i va mantenir un tarannà acadèmic, Balaguer tenia un vessant més divulgador i romàntic, no

¹²²¹ J. Palomas i Moncholí *Víctor Balaguer i Cirera. Renaixença, revolució i progrés*, El cep i la nansa, Vilanova i la Geltrú 2004, p.174.

¹²²² V. Balaguer, *Historia de Cataluña y de la Corona de Aragón*, Libreria de Salvador Manero, Barcelona 1860-1863 (V volums). Per a majors informacions sobre aquest text, vegeu: M. Comas i Güell, *Víctor Balaguer i la identitat col·lectiva*, Editorial Afers, Catarroja 2008, pp. 35-63.

¹²²³ J. Palomas i Moncholí, *op. Cit.*, pp. 173-178. Balaguer expressa bé la seva confiança en aquest model ja abans de la unificació italiana, precisament en un article publicat a *La Corona de Aragón* el 13-III-1855, en que diu: «Som espanyols, som liberals [...] som fills de Catalunya, d'aquesta província avui, però nació, i nació potent un dia, en la qual els comptes-reis no eren sinó els guardians de les lleis, en la qual la llibertat tenia un altar en Barcelona, i aquest altar uns sacerdots tant nobles, tant integres, tant purs, tant grans com els membres del popular Consell de Cent». El mateix article ha estat parcialment reprduït a: V. Balaguer, *Italia op. Cit.*, pp. IX-XI.

sempre atent al rigor científic¹²²⁴. A aquest propòsit és molt important considerar el subtítol de la seva història de Catalunya, en el qual afirmava com estava «escrita para darla a conocer al pueblo, recordándole los grandes hechos de sus ascendientes en virtud, patriotismo y armas, y para difundir entre todas las clases el amor al país y la memoria de sus glorias pasadas»¹²²⁵. La intenció que la obra hagi una gran difusió, i que serveixi com a exemple, és aquí força explícit, però Balaguer va més enllà publicant llibres que avui podríem dir de divulgació històrica. Entre altres, cal destacar *Las bellezas de la historia de Cataluña*, o un drama com *Don Juan de Serrallonga*, mentre va escriure diversos poemes a sobre de símbols emblemàtics de la “catalanitat” com el *Cant de la Bandera* o *Els quatre pals de sang*¹²²⁶. Sota aquest punt de vista, i també per un factor més estrictament cronològic, Balaguer recorda en to i per tot el polifacètic escriptor sasserès Enrico Costa. Els dos es dedicaren a una producció nacional-patriòtica, adreçada a un vast públic.

En aquesta producció no van faltar símptomes de la seva afecció per les itàlies, força evidents en el recull de poesies dedicades a la unificació de la Península. En un d'aquests cants, *Desperta Ferro!*, Balaguer utilitza una sèrie de símbols estrictament catalans com el sometent, els segadors, la paraula sacramental i el mateix crit de guerra dels Almogàvers, però en un context de magnificació de la lluita dels italians per l'alliberament nacional. A més a més, en tota la composició, l'autor es refereix a Sardenya i Savoia, els dos territoris i les dues entitats estatals que representaven l'origen familiar i jurídica del poder de la dinastia titular de la Corona d'Itàlia¹²²⁷. El seu paper, doncs, és fonamental en la construcció de símbols identitaris, i un altre exemple d'això és la transfiguració en bressol de la “catalanitat” d'alguns monestirs, a partir de l'obra

¹²²⁴ S. Michonneau, *Barcelona: memòria i identitat. Monuments, commemoracions i mites*, Eumo Editorial, Vic, 2002, pp. 36-41.

¹²²⁵ V. Balaguer, *Historia de Cataluña i de la Corona de Aragon op. cit.* El text reproduït es troba a la portada de cadascú dels cinc volums de la primera edició de la obra.

¹²²⁶ V. Balaguer, *Bellezas de la historia de Cataluña*, Narciso Ramírez, Barcelona 1853; ÍDEM, *Don Juan de Serrallonga*, Libreria de Salvador Manero, Barcelona 1858; ÍDEM, *Don Juan de Serrallonga. Drama en cuatro actos y un prologo*, Libreria de Salvador Manero, Barcelona 1863.

¹²²⁷ V. Balaguer, *Italia. Collección de cantos sobre la guerra de independencia escritos en idioma catalan*, Libreria Salvador Manero 1859, pp. 23-28.

Cuatro perlas de un collar i, sobretot, *A la Verge de Montserrat*¹²²⁸.

I si això no fos suficient, Balaguer és el principal impulsor de la Biblioteca Museo Víctor Balaguer, a Vilanova i la Geltrú, una institució que pretenia ser una peça clau en la formació d'una consciència nacional catalana. Realitzada amb la col·laboració fonamental de Josep Coroleu i Inglada (1839-1895) i Eduard Toda i Güell (1855-1941), era concebuda com “temple de la catalanitat”. Les seves parets devien conservar llibres i peces que testimoniaven el passat de Catalunya, des de la dominació llatina fins a l'edat medieval. Per completar aquest conjunt, Balaguer i els seus col·laboradors van enllestir el museu amb elements que provenien de tot el Mediterrani, una mar que, a l'edat mitjana, era dominat per les flotes de la Corona d'Aragó.

No és gens estrany, doncs, si Balaguer es va interessar també a Sardenya. En el mig de les transformacions urbanístiques que al llarg de la segona meitat del segle XIX transformaren Barcelona en una moderna ciutat d'estil europeu, i amb pretensions de capital, Balaguer va tenir un paper no gens secundari¹²²⁹. La construcció de l'Eixample projectat pel Ildefons Cerdà (1815-1876) va crear tot un entramat de carrers i espais urbans “verges”, i el qui va donar els noms a aquests nous espais va ser justament l'escriptor barceloní¹²³⁰. Per realitzar aquesta tasca, el polític i lletraferit barceloní es va guiar per un criteri semàntic molt influent en aquella que serà la formació d'una identificació nacional catalana per les generacions futures. Malgrat això, es tracta d'un argument al qual ha prestat atenció només l'historiador francès Stéphane

¹²²⁸ V. Balaguer, *Cuatro perlas de un collar. Historia tradicional i artistica de todos los célebres monasterios catalanes. Santa Maria de Ripoll, Santa Maria de Poblet, Santas Cruces i San Cucufate del Vallés*, Libreria Española, Barcelona 1853. Sobre la importància de Balaguer establir un vincle entre aquesta monestirs i la identificació nacional catalana, vegeu: M. Comas i Güell *Op. Cit.*, pp. 65-79.

¹²²⁹ Per la importància del fet urbà en el discurs catalanista, i per una lectura de la dinàmica política espanyola a través de la rivalitat Madrid-Barcelona, vegeu: E. Ucelay-Da Cal, «Llegir a capital. Rango urbano, rivalidades interurbanas y la imaginación nacionalista en la España del siglo XX», *Papers de la Fundació Rafael Campalans*, núm. 137 (2002) article on-line: http://www.fcampalans.cat/publicacions_detall.php?id=6&idpubli=223.

¹²³⁰ Pel que fa la història de l'eixample, vegeu: Ll. Permanyer, *Història de l'Eixample*, Plaza & Janés, Esplugues del Llobregat 1990.

Michonneau¹²³¹.

El nostre autor va formular una proposta, acceptada pel ple de l'Ajuntament de Barcelona el 19 de desembre de 1863, en la qual anomenava tots els nous carrers i places de la ciutat a partir de personatges, institucions, fets i llocs de la antiga Corona d'Aragó, com si efectivament aquesta existís encara i Barcelona en fos la capital¹²³². El resultat, que encara apreciem avui, és la representació dins de l'espai urbà modern, imaginat i després realitzat, de l'extensió de l'antiga entitat estatal i de la majoria dels elements, històrics i institucionals, que formaven, segons la visió de Balaguer, la “catalanitat”¹²³³. Una circumstància que no vol dir que l'escriptor fos partidari d'una separació de les espanyes. A aquest propòsit s'ha de considerar, en paraules de qui s'ha interessat a fons d'aquesta qüestió, com «creure que els carrers de Barcelona expliquen la història nacional catalana seria incórrer en un greu contrasentit. Per a Balaguer la intenció no era pas d'escriure una història local, sinó retratar completament la de la península». La perspectiva no era negar el formar part d'Espanya, sinó reivindicar el lloc de Catalunya i la Corona d'Aragó com a part fonamental d'aquesta¹²³⁴.

El resultat del nomenclàtor balaguerià fou un mapa identitari, en el qual no només apareixen institucions com Consell de Cent, o Regnes com Aragó o Mallorca, sinó que, amb gran estupor per qui, com l'autor d'aquesta tesi, travessant per primera volta l'Eixample de nord a sud es trobi amb els carrers Calàbria, Sicília, Nàpols i, òbviament Sardenya. A tot Itàlia no existeix una *via Sardegna* tan llarga, mentre és difícil trobar una similar representació del conjunt nacional a Roma. A més a més, el fet que el carrer Còrsega – illa que finalment va quedar fora de la Corona – es trobi en una zona tan cèntrica, dona una idea de la importància simbòlica que Balaguer atribuïa a les empreses

¹²³¹ S. Michonneau *op. Cit.*, pp. 45-55.

¹²³² J. Fabre, J. M. Huertas, *Barcelona 1888-1988. La construcció d'una ciutat*, Diari de Barcelona, Barcelona 1988, pp. 44.

¹²³³ Per avaluar com aquests aspectes de l'història urbana barcelonina no són massa considerats, consulteu el volum sobre les implicacions semiòtiques del resultat del treball de Idelfons Cerdà: AA. VV., *Semiòtica de l'Eixample Cerdà*, Proa, Barcelona 1995.

¹²³⁴ S. Michonneau *op. Cit.*, p. 47.

mediterrànies dels catalans. La transcendència del nomenclàtor es fa més ressonant si considerem com fou publicat com un compendi a la *Historia de Cataluña*, en el qual per cada carrer hi havia una fitxa informativa redactada per Balaguer. Pel que fa Sardenya, presenta un text més llarg dels dedicats als altres antics territoris de la Corona d'Aragó. Val la pena transcriure sencer el passatge, què dona la idea de la forma amb la qual es justificava aquest nom per un carrer de la capital catalana:

Diose semejante nombre á esta calle en recuerdo de haber pertenecido la Cerdeña á *la Corona de Aragón*. Cataluña cuenta en sus anales no pocas jornadas de gloria i no pocos echos de armas llevados á cabo en dicha isla por sus hijos. El papa hizo donación de la isla de Cerdeña y dio la investidura á Jaime *el justo*, y decidida luego la conquista de este reino en Cortes celebradas en Gerona, salió para él al frente de crecida hueste y con grande armada el príncipe don Alfonso. Despues de muchas batallas se pudo assegurar la conquista, però á cada paso habia en Cerdeña disturbios y revueltas, y muchos principes y reies de la Corona de Aragon hubieron de pasar en persona á la isla para sofocar los movimientos revolucionarios á que sin cesar se entregaban sus turbulentos habitantes, deseosos de sacudir el yugo. Cataluña, y muy principalmente Barcelona, hicieron grandes sacrificios y grandes esfuerzos para sostener la posesion de Cerdeña en poder de sus condes-reyes, derramando para ello mucho oro y mucha sangre¹²³⁵.

A diferencia dels altres territoris de la Corona d'Aragó, per Sardenya Balaguer s'atarda en explicar la conquesta, el vessament de sang i les dificultats per mantenir-ne el control. D'aquesta forma l'autor, després d'haver-ne parlat en la seva història, va contribuir d'una manera important en situar clarament Sardenya dins del mapa identitari català, i àdhuc hispànic. Un fet que va tenir una sèrie de conseqüències no secundaries, tant a l'Illa de Sardenya com a les dues penínsules entre les quals aquesta està situada.

Pel que fa Còrsega, l'escriptor i polític no entra en els detalls, efectivament poc exemplars d'un gloriós passat. Malgrat l'Illa hagi fet part de la Corona d'Aragó nominalment, i d'una manera efímera en algun moment puntual aquesta sobirania ha

¹²³⁵ V. Balaguer, *Las Calles de Barcelona*, vol. I, Impremta y Fundición de Manuel Tello, Madrid 1888, pp. 272-273 (ed. Original: Salvador Manero 1866). Curiosament, la fitxa següent, C/ Cervelló, en part és dedicada a parlar de Guillem de Cervelló, almirall protagonista de la conquesta de Sardenya a meitat del segle XIV, i de la guerra en contra de Gènova.

arribat a ser més efectiva, Balaguer escriu: «diósele este nombre en recuerdo de haber un día dominado en Córcega, con alta gloria, las armas de la Corona de Aragón, formando parte aquella isla de les conquistas llevadas a cabo brillantemente por los monarcas de estirpe catalana»¹²³⁶. Encara que no fos veritat, encaixava en el fresc dibuixat per l'Eixample.

El relleu que, al llarg de la seva carrera, va brindar a un imperi català, és un element important. D'aquesta corona mediterrània Sardenya era, des d'un punt de vista geoestràtegic, el centre. Durant els anys vuitanta del segle XIX, quan l'existència de l'Alguer catalana començà a fer-se popular, el catalanisme «es nodreix en bona part de les moltes vies d'actuació empreses per Balaguer i pel substrat ideològic deixat pel seu intens treball de propagandista»¹²³⁷. Una circumstància que lliga Balaguer a la ciutat sarda, i per una coincidència estranya actualment aquest indret és agermanat amb l'Ajuntament de Balaguer, al qual està dedicada una plaça al final del passegi marítim urbà.

El descobriment de l'Alguer

Si durant el segle XIX es poden individuar molts elements de similitud i paral·lelisme entre Sardenya i Catalunya, existeix un lloc en concret on l'Illa i el continent ibèric entren en contacte directe, per barrejar-se en aquell fenomen tan peculiar que és la comunitat catalanoparlant de l'Alguer. Aquest és un factor que dona precisament la idea de com, sota les runes deixades per l'imponent transformació engegada amb la *perfetta fusione* i la unificació de la Península, encara era viva una societat que romania lligada a un horitzó mental ben precedent. La ciutat encara conservava l'imponent cinta muraria, que “defensava” més dels perills representat pels sards de l'interior que dels assalts marins, mentre en la regió al nord del centre habitat, la Nurra, encara podia trobar un refugi segur un bandoler com Antoni Agustí Alvau (1817-meitat del segle XIX)¹²³⁸.

¹²³⁶ *ibidem*, p. 361.

¹²³⁷ J. Moncholí i Palomas *op. Cit.*, p. 178.

¹²³⁸ Per l'aventura d'Alvau, besavi de Pere Lluís Alvau, un dels protagonistes de la cultura algueresa en català des dels anys setanta del segle passat, vegeu: E: Costa, *Giovanni Tolu*, Ilisso, Nuoro pp. 162-

Durant el moment àlgid del bandolerisme romàntic, també la ciutat sardocatalana tenia el seu bandit, en fuga dels *carabinieri* per salvar el propi honor, capaç tan d'accions generoses, com de venjances despiadades. Alvau, de bona família i estudiant, es va fer fugitiu quan fou enxampat a caçar, just fora de les muralles, sense llicència d'armes. El falta l'imposava entrar a la ciutat, a peus, amb el polze dret lligat a una de les guàrdies, que el precedien a cavall. Era un càstig deshonorant, sobretot per qui feia part del patriciat ciutadà. Lluny de ser una nota de color, la constatació que els voltants de l'Alguer hagin estat, a la meitat del segle XIX, uns llocs freqüentats pels bandolers, així i com les muntanyes de l'interior o Gallura, ens dona l'idea de com les àrees rurals d'aquesta part de Sardenya fossin tan “primitives” com Barbagia. A un actual visitador de la ciutat, aquesta comparació semblaria impossible donat el grau de d'antropització visible ara en la Nurra algheresa.

Els primers viatgers catalans arribaren aquí poc després la mort de l'últim bandoler algherès. Devien tenir la sensació – per quant s'acaba de dir i naturalment pel tòpic de l'Illa com lloc fora de la història – de desplaçar-se en els temps. Avui és prou coneguda la curiosa pervivència d'usos lingüístics i materials que són originaris de diferents parts dels Països Catalans, però aquesta informació no era així tan difosa durant el segle XIX quan, sota l'impuls d'autors com Balaguer, la part culta de la societat del Principat s'anava formant la seva idea de nació. A revelar la “catalanitat” d'aquests llocs als homes de la Renaixença, i en general a la comunitat de lectors que s'interessaven a aquest arguments, no fou ni un algherès i ni molt menys un catalanoparlant. Tot el contrari, fou el mateix arxiver sard que s'havia afirmat com a habilíssim paleogràfic, tant d'esdevenir imprescindible per interpretar (i reinventar) la història medieval sarda. Es tracta d'Ignazio Pillito, del qual ja s'ha fet menció en la primera part, que des de Càller estant al 1864 envià una composició en prosa als Jocs Florals de Barcelona, amb títol *El Consolat de Mar*. La composició, provinent de Sardenya i escrita per un desconegut que es trobava tant a fora del cercle d'intel·lectuals barcelonins, va desencadenar

---

166 (ed. Original: Stabilimento Tipografico Giuseppe Dessi 1897); F. Fresi, *Banditi di Sardegna. Storie di assassini, predoni e primule rosse*, Newton & Compton/Edizioni della Torre, Càller 1998, pp. 217-246.

l'entusiasme i la curiositat dels renaixents. L'esdeveniment era la prova que la llengua era encara viva en un antic domini de la Corona d'Aragó¹²³⁹. Es tractava d'un element tangible del passat gloriós de la nació, i una clara senyal de que la pàtria podia renàixer, dos dels factors claus en els nacionalismes romàntics, ben presents també en el *Risorgimento*. Mogut per una entusiàstica curiositat, Manuel Milà i Fontanals (1818-1884) va escriure a l'arxiver sard per tal de poder obtenir més notícies sobre l'autor de la poesia i la difusió del català a Sardenya. Pillito, utilitzant aquesta vegada l'italià, així responia:

La llengua catalana a Sardenya és coneguda únicament a la ciutat de l'Alguer, on encara avui és parlada per tots com a llengua pròpia des del 1354, any en el qual, fets fora d'aqueixa ciutat els antic habitants, la mateixa fou repoblada pels aragonesos. Ara, però, la llengua és molt corrompuda i adulterada, i no hi ha cap persona que sigui en grau d'escriure-la correctament. La llengua que jo vaig emprar en el meu escrit dirigit al Consistori dels Jocs Florals l'any 1864 és la més pura. Jo l'aprengué no pas a través dels meus pares o dels llibres catalans, sinó amb la freqüent lectura i transcripció dels més antics documents aragonesos que es torben en aquest arxiu de Càller a partir de l'any 1323¹²⁴⁰.

Hem ja vist, en ocasió de *l'affaire* de les Cartes d'Arborea, com l'arxiver va ser tan important per suggerir elements claus per una identificació sarda ben encaixada en una Itàlia unificada. Ara es trobava, pocs anys després la transformació del Regne de Sardenya en Regne d'Itàlia, a recobrir un paper fonamental en la definició del caràcter català de la cultura, la llengua i les tradicions de la comunitat algueresa. Un curtcircuit identitari, es podria dir, perquè l'arxiver es trobava a la vegada a aportar material que permetia parlar tant d'una identificació sarda i italiana, com catalana. Llavors, resulta que les característiques peculiars que l'Alguer avui vanta – és a dir la conservació de

¹²³⁹ Sobre aquest primer contacte epistolar entre intel·lectuals sards i catalans, vegeu: A. Bover i Font, *Sardocatalana. Llengua, literatura i cultura catalanes a Sardenya*, Denes, València 2007, pp. 114-115; R. Caria, *Els "retrobaments" a l'Alguer els segles XIX i XX*, p. 183-184, a: J. Carbonell, F. Manconi (eds.), *Els catalans a Sardenya op. Cit.*, pp. 183-186; P. Mattone, A. Sanna, *Per una storia economica e civile della città di Alghero*, p. 816 a: P. Mattone, A. Sanna (eds.), *Alghero, la Catalogna, il Mediterraneo op. Cit.*, pp. 737-936.

¹²⁴⁰ L. Nicolau d'Olwer, *Epistolari d'en M. Milà i Fontanals*, vol. I, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1922, p. 106. Notar com la carta original fou escrita per Pillito en italià, un element que donà la idea de com es varen desenvolupar les relacions entre l'Alguer i la comunitat catalanoparlant a finals del segle XIX.

trets lingüístics i culturals catalans – fou revelada per actors externs tant a la ciutat sarda com a la cultura catalana.

La mirada externa sobre l'Alguer, l'interès erudit pel seu passat, és una clara mostra de la fascinació que certs sectors de la cultura europea vivien per les illes d'aquest mar. El cas que més mostra un tal procés, és la formació de l'actual Estat nacional grec. Aquí la lectura britànica – en particular a través del protectorat de les Illes Jòniques – i l'interès per la cultura clàssica, van tenir un paper cabdal¹²⁴¹. Més a prop de la nostra temàtica és, però, l'exemple de Còrsega, on al llarg de tot el segle XIX s'endegà un procés de reflexió a sobre de la identificació dels habitants d'aquesta illa. Com s'ha vist, un pes rellevant en diferenciar-se dels que els illencs titllaven de *pinzuti*, ho van recobrir intel·lectuals italians involucrats en el moviment ressorgimental. Durant les seves estades a l'Illa o arran dels seus estudis, aquests erudits varen subratllar diversos elements en comú. En definitiva els patriotes del *bel paese*, com s'ha intentat mostrar en la part d'aquesta tesi dedicada a Còrsega, van contribuir d'una manera substancial a fer identificar els corsos amb un poble pertanyent a la gran família italiana. La situació a l'Alguer no fou tant diferent.

Efectivament, a portar el primer català aquí fou la voluntat d'investigar sobre les relacions entre els habitants prehistòrics de les Balears i aquells de Sardenya, tema molt en voga a finals del vuit-cents. En el marc de la dèria pel descobriments dels orígens ancestrals dels actuals pobles europeus, alguns van argumentar, a partir de les similituds arquitectòniques entre talaiots baleàrics i nurags sards*, l'existència en aquestes dues illes d'una civilització comuna que tenia els seus orígens en el poble prehistòric dels

¹²⁴¹ Per una visió general d'aquests i d'altres aspectes sobre la construcció de la identificació nacional grega, vegeu: R. Beaton D. Ricks (Eds), *The Making of Modern Greece*, Ashgate, Farnham-Burlington 2009; P. Bien, «Inventing Greece» a: *Journal of Modern Greek Studies*, vol. XXIII (2005), núm. 2, pp. 217-234; A. Tabaki, «Historiographie et identité nationale dans le sud-est de l'Europe (XVIIIe siècle-début du XIXe). Antiquité et Byzance dans l'exemple grec», a: *Cromohs*, vol. XIII (2008), pp. 1-9. Per una història de Grècia en els temps moderns, vegeu: R. Clogg, *A Short History of Modern Greece*, Cambridge University Press, Cambridge 1979.

* La civilització torreana, difosa en el sud de la Còrsega i que es creu una extensió de la nuràgica, en aquells moment no era coneguda. Les primeres investigacions es realitzaren en 1954-1975, i llavors es va inventar el seu nom.

Ibers¹²⁴². A interessar-se per aquest argument, gens innocent en un període durant el qual s'anava buscant dins de la història més antiga la justificació per l'existència de nacions i pobles, era un arqueòleg i naturalista barceloní: Francesc Martorell y Peña (1822-1878). Aquest erudit, ben aclimatat dins dels cercles de la Renaixença, estava en contacte amb Milà i Fontanals, des del qual molt probablement va aprendre de la supervivència de la llengua catalana a l'Alguer. Martorell y Peña, durant la seva estada en terra sarda, el 8 d'agost de 1868 es trobava en el territori alguerès per estudiar el Nurag de *Palmavera*, un dels més accessibles en aquell moment. Durant la seva visita, el mallorquí va entrar en contacte amb el que fou el primer alguerès a tenir un paper en aquest descobriment: Josep Frank (1830-1900)¹²⁴³. Com suggereix el cognom, l'home era d'origen alemanya, entenent amb aquest adjectiu l'àrea de la Europa central en la qual ha estat tradicionalment difosa aquesta llengua, i no el territori de l'actual Germania. La família Frank, com molt probablement la Udanch (o Udank, o Uldanch) la Artisunk i la Sunk, van arribar a l'Alguer en circumstàncies que, com molts altres aspectes de la història d'aquesta i de tantes altres comunitats mediterrànies, es confonen amb la llegenda¹²⁴⁴.

¹²⁴² J. Martorell y Peña, S. Sanpere y Miquel, (eds.), *Apuntes arqueológicos de D. Francisco Martorell y Peña*, Imprenta y Librería de Vicente Dorca, Girona 1879, pp. 165-179. Per contextualitzar el personatge i l'estudi, vegeu: J. Gomez Alba, «El Museo de Geología de Barcelona: desde su fundación a la Junta de Ciencias Naturales (1872-1905)» a: *Treballs del Museu de Zoologia de Barcelona*, núm. 1 (1990), pp. 7-34; G. Rosello-Bordoy, «El conocimiento de la prehistoria mallorquina: Josep Maria Bover y los precursores» a: *Bulletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, vol. 38 (1981), pp. 119-137; J. J. Varela Restrepo, «La biblioteca del Museo Martorell y los orígenes del coleccionismo zoológico en Barcelona» a: *Actes d'història de la ciència i de la tècnica* (nova època), vol. 1 (2008), pp. 111-118.

¹²⁴³ Sobre el nurag Palmavera, vegeu: A. Moravetti, *Il complesso nuragico di Palmavera*, Carlo Delfino Editore, Sàsser 1992; A. Taramelli, *Il nuraghe Palmavera presso Alghero*, Tipografia della Reale Accademia dei Lincei, Roma 1909.

¹²⁴⁴ La versió que circula en la ciutat és que, durant el breu període durant el qual Sardenya fou sota el domini de la Casa d'Àustria (1708-1717), alguns militars "austriacs" van romandre a la ciutat com a civils. És també plausible, però, que aquests nuclis familiars tinguin els orígens en els militars del regiment de mercenaris suïssos que, la Casa de Savoia, feia servir com a guarnició de les fortificacions algueresses durant tot el segle XVIII. En cap cas, però, es pot acceptar la versió de Pere Català i Roca, que cita un text de l'alguerès Beppe Sechi Copello, del qual ja hem assenyalat els límits; Català i Roca de Frank escrivia: «en rigor, caldria escriure el cognom a la catalana, car el seu pare, Salvador Antoni, era "de raça catalana"»: P. Català i Roca, *La aventura catalanista de la Palmavera*, Edicions del Sol, l'Alguer 1996, p. 26. Sechi Copello, la font, va més enllà, i explica: «alguns pensen que Frank, per línia materna, sigui d'origens austriaca o alemanya, però des del passat dels seus ascendents resulta que aquestos sempre foren al servei dels reis aragonesos, doncs havien segurament adquirit la nacionalitat catalana»: B. Sechi Copello, *Conchiglie sotto un ramo di corallo. Galleria di ritratti algheresi*, Edizioni del Sole, l'Alguer 1987 p. 112.

Aquest havia estat bibliotecari i ensenyant de matemàtiques i francès en les escoles públiques de la ciutat (*Collegio Reale*, en italià), i havia arribat fins a ser director d'un institut a Bosa, localitat al sud de l'Alguer. Era un personatge que tenia fama de ser molt erudit, sobretot era coneguda la seva facilitat amb els idiomes: parlava, a part de la variant local del català, llatí, grec, francès, castellà i romanès¹²⁴⁵. Malgrat no ens hagi deixat cap obra, tret d'algunes líriques publicades en revistes del Principat, Frank, de classe mitjana, devia representar una important autoritat en camp cultural, tenint en compte de com a la ciutat faltés una universitat i de com el Baró Manno havia mort a principis d'aquell any. A més a més, l'il·lustre historiador alguerès no s'interessava de la realitat estrictament local, és a dir d'aquell aspecte de la seva terra que no encaixava amb la narració nacional (sigui sarda o italiana). D'aquesta manera Frank es va convertir en el primer alguerès en tenir, i mantenir durant uns anys, els contactes amb “los catalans” (pronunciat *catarans*) com es diuen els forasters catalanoparlants a l'Alguer¹²⁴⁶. Aquest professor de secundària, fou també el primer en promoure l'interès cap al passat català d'un reduït, i selecte, grup de «alguns joves que tenen molt geny i fan calqui [alguna] poesia», com declarava en una carta a Milà i Fontanals¹²⁴⁷.

Doncs resumim: un arxiver de Càller, amb una certa habilitat per la producció de falsos

¹²⁴⁵ Per les notícies biogràfiques de Frank, com dels altres personatges algueresos anomenats a partir d'ara, no existeix una font exhaustiva, per tant quan no indicat d'altra manera, vegeu: F. Floris (dir.) *La grande enciclopedia della Sardegna*, Editoriale La Nuova Sardegna, Càller 2007. En el cas que aquesta publicació no tingui una entrada relativa al personatge que es busca, la única publicació consultable, tot i que incompleta i en bona part inexacta a causa de la mort prematura de l'autor, és: B. Sechi Copello *op. Cit.* D'altra banda pels algueristes més coneguts és possible consultar la versió on-line de la Enciclopèdia Catalana (www.enciclopedia.cat).

¹²⁴⁶ Una peculiaritat fonètica del català de l'Alguer és el rotacisme de les consonants “l” o “d”, un fenomen pel qual sovint aquests fonemes és pronuncien com una “r”. Per tant, tot i escriu-se “los catalans”, es pronuncia “los catarans”, o encara “plaça” i “servidor” es transformen en “praça” i “serviró”. Per aprofundir qualsevol aspecte lingüístic o gramatical relatiu al català de l'Alguer, vegeu: A. Bosch i Rodoreda, *El Català de l'Alguer*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2002; R. Caria, «El català a l'Alguer: apunts per a un llibre blanc», a: *Revista de Llengua i Dret*, Núm. 46 (2006), pp. 29-102; L. Scala, *Català de l'Alguer. Criteris de llengua escrita*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2003.

¹²⁴⁷ L. Nicolau d'Olwer, *Op. Cit.*, pp. 109, carta de Josep Frank a Milà i Fontanals del 18-III-1869. Aquí i en les altres cites d'autors o personalitats que utilitzen el català de l'alguer respectem la grafia original del text, per tal de donar una idea fidedigna del tipus d'idioma que feien servir els algueresos a finals del segle XIX.

documents històrics, va generar l'entusiasme i la curiositat dels “jocsfloralistes” amb una composició en català medieval. Un arqueòleg català interessat per les antigues civilitzacions mediterrànies segueix una pista que el porta a afirmar com un mateix poble, els Ibers, hagin dominat Balears i Sardenya. Un erudit provincial sard amb avantpassats centreeuropeus, entusiasmats per l'interès cap a la seva petita ciutat (l'Alguer), es posà a disposició de qui sembla donar importància i valor a alguna cosa que, almenys últimament, ningú havia cregut interessant. D'aquesta manera una certa part de la elit algueresa, una part minoritària i lligada als restringits ambients culturals ciutadans, va començar a voler exhibir una identificació catalana. Aleshores sembla molt important que aquesta voluntat hagi aparegut per un impuls exterior, car és molt probable que pels algueresos de llavors fos difícil imaginar l'existència d'una “pàtria catalana”. Sempre seguint les reflexions d'Anderson, per aquell moment no existia ni una comunitat de lectors catalans a la qual poguessin participar els algueresos, com tampoc existia un sector de la societat que es desplaçava, per ofici o per negoci, des de la petita ciutat sarda cap al continent Ibèric, i viceversa. Aquesta distància, física i mental, entre la Catalunya de la Renaixença i l'Alguer després de la unificació italiana, aquest mutu desconeixement és també un factor que explica l'èxit entre alguns algueresos d'aquesta dimensió catalana. Efectivament, en el clima cultural que havia portat al descobriment de la “sarditat” i de la “italianitat”, les peculiaritats de la comunitat humana que habitava l'Alguer, sospesa molt més que la resta de l'Illa entre dues penínsules, no havien trobat un encaix concret. Al contrari el nou plantejament d'uns forasters que feien servir casi el mateix idioma, en proporcionava un.

La notícia d'aquesta colònia catalana – per utilitzar les paraules dels mateixos protagonistes d'aquesta vicissitud – despertà entusiasmes entre els cercles de la Renaixença, tant que Josep Frank va començar una relació epistolar amb Manuel Milà i Fontanals. El bescanvi de cartes, malgrat es basava en la utilització d'una llengua comuna, era funestada per les dificultats que el mateix professor alguerès confessava a l'hora de desxifrar la lletra de Milà i Fontanals, al qual escrivia: «permetima [permeteu-me] que li digui, amà [amb] confiança, d'ésser un altra vegada més clar en la escritura,

aguent [havent] costat massa treball en detxifrar [desxifrar] la lletra de vustè»¹²⁴⁸. Tot i així, Frank proposà bastant material per poder publicar aquell que fou el primer article que donava a conèixer la realitat algueresa en els ambients catalanistes: *la llengua catalana à Sardenya*¹²⁴⁹. En l'article que resumia per sobre la manera amb la qual la redacció de la revista barcelonina havia entrat en contacte amb la realitat algueresa, per després passar a explicar la història de la conquesta i del repoblament de la ciutat.

Un cop informats els lectors sobre les dades històriques més rellevants, l'autor proposava dos textos algueresos del període medieval, el primer en prosa i el segon en versos. Ambdós celebraven la victoriosa resistència de la ciutat davant de l'intent d'invasió, al 1412, per part d'un exèrcit de Guillem III Vescomte de Narbona (?-1424), darrer descendent de la Casa d'Arborea. Aquest llunyà descendent de la Dinastia sarda, fou cridat per una part de la noblesa illenca en un extrem intent de foragitar els catalans de Sardenya. L'operació militar, que s'insereix en la confrontació entre genovesos i catalans pel domini de la mediterrània occidental, precedia de pocs anys l'últim gran intent fet per la Corona d'Aragó de conquerir Còrsega. En el combat lliurat a l'Alguer en 1412, les tropes del Vescomte de Narbona, amb l'ajut dels genovesos i la complicitat dels sasseresos, intentaren entrar furtivament en la ciutadella. Els assaltants, comandats per l'anomenat Bastard de Savoia, membre il·legítim d'aquesta casa, van penetrar en la ciutat, però van ser obligats a refugiar-se en una de les torres de guarda, i aquí cremats vius¹²⁵⁰.

Aquests fets han estat representats en dos componiments, considerats una part important de les tradicions populars alguereses: *la cobla dels francesos* i *la relació de la conquesta dels francesos*¹²⁵¹. És molt important assenyalar com representin la

¹²⁴⁸ A. Bover i Font *op. Cit.*, p.118, des d'on es treu la cita; P. Català i Roca, *La aventura catalanista de "la Palmavera"*, Edicions del Sol, l'Alguer 1998, pp. 26; ÍDEM, «Vers el retrobament. Assaig d'interpretació històrica» pp. 7-8 a: *Tramontane*, a. (1961), Número especial en ocasió del "retrobament de l'Alguer", pp. 5-32.

¹²⁴⁹ M. Milà i Fontanals, «La llengua catalana a Sardenya», a: *Lo Gay Saber*, A. II (1869), núm. 29, pp. 225-226.

¹²⁵⁰ Per un resum d'aquests fets, vegeu: A. Budruni, *Breu història de l'Alguer op. Cit.*, pp. 48-50.

¹²⁵¹ Per aquestes composicions: J. Armangué i Herrero, «Ripopolamento e continuità culturale ad

memòria d'un dels últims intents dels sards per resistir a la invasió catalana, donant la corona de Sardenya a l'últim hereu de la dinastia dels Arborea, rival dels Comtes-Reis de Barcelona. Els intel·lectuals catalans presentaven d'aquesta manera l'Alguer a llur lectors, i el mateix Milà i Fontanals, en la breu introducció als versos, reassumeix la història de la ciutat, i la presenta clarament com un reducte de l'antic imperi mediterrani. L'Alguer era una ciutat fidel que va resistir contra els invasors sards i, si no és forçar massa les coses, conservava a la seva memòria un cert sentiment antisavoienç¹²⁵². En efecte, la composició a un cert moment malparlava de la dinastia que, en aquell moment, regnava a Itàlia i estava a punt de fer-ho també a Espanya. Recitava la cobla algueresa:

En lo bastart de Saboya
no hos y cal pas esperar
que ja mes castells ni villas
no veureu pas escalar
puix que en lo Alguer sens falla
penjat lo han com un lladró
y tolta li-han la testa
lo dia de l'ascensió
muiran, muiran lo francesos
que nos han fet la traició
al nostre Rei d'Aragó.

Obviament els fets al qual es refereix el text són del 1412, quan els Savoia eren només comptes i una bona part d'ells, com Umberto, el “bastart” al qual es refereix el text, havien de buscar-se la vida servint de militars en les interminables guerres de la edat mitjana. Aleshores, el text no representava una contestació del poder monàrquic a l'Illa, però podia perfectament servir per aquesta finalitat. De fet, quan Sardenya passà de mà, llavors la *cobla* i la *relació*, que es recitaven durant la festa de San Joan de Porta Llatina (5 o 6 de maig), mentre es llançaven coets i petards i es cremava també un ninot de

---

Alghero. L'identità epica», a: *Insula*, núm. 4 (2008), pp. 5-19; A. Bover, *Sardocatalana op. Cit.* pp. 77-101; M. A. Roca Mussons, *Il Giudice negato. Analisi di alcuni aspetti delle “Cobles de la conquista dels francesos”*, a: A. Mattone, P. Sanna (eds), *op. Cit.*, pp. 191-215.

¹²⁵² M. Milà i Fontanals *op. cit.*, p. 225.

soldat francès, van ser progressivament prohibides. Ja en 1628, per la veritat, es va prohibir de cremar el ninot, però sembla que l'última representació sigui del 1825¹²⁵³. Ara, amb la ajuda fonamental d'alguns intel·lectuals catalans, aquests textos de la literatura popular algueresa adquirien un altra importància.

La peculiaritat d'aquest enclave havia despertat l'interès també d'alguns glotòlegs italians. Aquests, en l'àmbit d'una corrent lingüística promocionada per l'inventor de la glotologia Graziadio Isaia Ascoli (1829-1907), es dedicaven a estudiar els “dialectes” de les itàlies¹²⁵⁴. Ascoli era originari d'una família hebraica de Gorizia, ciutat que actualment es troba a la frontera amb Eslovènia i que, fins al final de la Gran Guerra, era part de l'Imperi Austríac. L'erudit es va criar en un entorn multilingüe (hebraica, alemany, italià i friülà), i va estudiar a fons algunes de les que, avui, denominem llengües minoritàries. Les seves recerques foren importants pel friülà, llengua pròpia del Friül-Venècia-Júlia, una actual regió autònoma de l'Estat italià, o per l'idioma parlat per la comunitat Rom. En la Itàlia recentment unificada, en la qual el model d'idioma forjat a partir del Toscà s'anava lentament, i amb gran dificultats degudes al seu caràcter purista, difonent, Ascoli és considerat el primer a haver donat dignitat lingüística als que normalment es consideren “dialectes”. Fou un dels seus deixebles, Pier Enea Guarnerio (1854-1919), que després d'haver conduït una recerca *in loco*, va establir, primer en un article científic del 1886, i després durant el Primer Congrés de la Llengua Catalana del 1906, que l'idioma parlat a l'Alguer era una de les variants del català¹²⁵⁵. Diferents ulls, i

¹²⁵³ G. Sari, *Les cobles de la conquesta dels francesos*, a: J. Amrangué i Herrero, *Cultura sarda del Trecento fra la Catalogna e l'Arborea*, APTM Editrice, Mogoro 2005, pp. 123-138. Perl “lo bastart de Saboya, vegeu: M. A. Roca Mussons *op. Cit.*, p. 198 i 214, nota 9.

¹²⁵⁴ Sobre aquesta figura, vegeu: M. Dardano, *Graziadio Isaia Ascoli e la questione della lingua*, Istituto della Enciclopedia Italiana, Roma 1974; Aa. Vv., *Graziadio Isaia Ascoli. Attualità del suo pensiero a 150 anni dalla nascita. Atti del XIII incontro culturale mitteleuropeo (Gorizia 24-25 novembre 1979)*, Licos, Florència 1986. Com a exemple de la seva contribució al debat lingüístic en la Itàlia unificada, vegeu la breu antologia dels seus escrits: G. Isaia Ascoli, *Scritti sulla questione della lingua*, Einaudi, Torí 1975.

¹²⁵⁵ P. E. Guarnerio, «Il dialetto catalano di Alghero», a: *Archivio Glottologico Italiano*, vol. IX (1886), pp. 262-364; ÍDEM, *Brevi aggiunte al lessico algherese*, a: *Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana, Barcelona 1906*, Estampa d'en Joaquim Horta, Barcelona 1908, pp. 83-84 i 165-168. Com explica Rafael Caria, en realitat Guarnerio en el seu primer article demostra les relacions entre l'alguerès i el català, i la influència del sard sobre el primer, mentre només al 1906, en la seva segona aportació al tema, afirma rotundament que aquest representa una de les variants de la

tots externs, enfocaven la seva mirada sobre aquesta cruïlla mediterrània, despertant així aquella “catalanitat” que, en aquest continu estimular identifications sardes, italianes o sardoitalianes que s'ha intentat mostrar fins ara, havia quedat quieta. Sota la capa de la construcció d'una nació centralitzada i moderna, el *pays réel* donava senyals de vida.

Eduard Toda, o el missioner

Un paper important en aquest descobriment de l'Alguer catalana, o en promocionar una imatge d'aquest indret com una part important de la comunitat catalanoparlant, ho va tenir, sense que molts fins avui ho hagin correctament subratllat, Víctor Balaguer. Aquest era estrictament lligat a Eduard Toda (1885-1941), la figura que sens dubte ha estat reconegut com el principal actor d'aquest procés. El tàndem va donar el tret de sortida a la valoració de les característiques lingüístiques i culturals d'arrel catalana que, encara a les acaballes del segle XIX, es podien apreciar a l'Alguer¹²⁵⁶. La relació entre els dos va començar al 1883, quan Balaguer s'estava dedicant a fons en la realització d'un ambiciós projecte: la construcció d'una biblioteca museu de caràcter nacional. Mentrestant Toda acabava de regressar d'una missió diplomàtica a la Xina, amb un important llegat d'objectes arqueològics i antiquaris que va posar a disposició de Balaguer. Eduard Toda, nascut a Reus d'una bona família de la burgesia local, havia començat una carrera diplomàtica que, fins llavors, semblava molt prometedora, mentre demostrava un cert interès cultural pels temes que tractaven els renaixents.

Aquestes passions, la voluntat d'implicar-se en el projecte de Balaguer i la facilitat per poder viatjar i adquirir material, van posar les bases d'una llarga i important amistat. Segons explica Montserrat Comas i Güell, autora d'interessants llibres sobre Balaguer, el projecte de la Biblioteca Museu, actualment existent i visitable a Vilanova i la Geltrú,

---

llengua catalana. Vegeu: R. Caria, *Introduzione*, pp. 14-15, a: ÍDEM (ed), E. Toda i Güell, *L'Alguer, un popolo catalano d'Italia*, Gallizzi, Sàsser 1981, pp. 11-48.

¹²⁵⁶ Sobre la figura de Toda, vegeu: E. Fort i Cogull, *Eduard Toda tal i com l'he conegut*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1975; J. Massó Carballido, *Eduard Toda i Güell: de Reus a Sardenya*, Grafiche del Parteolla, Càller 2010. Pel que fa el seu reconeixement com actor important pel desenvolupament del catalanisme local, vegeu: R. Caria, *Introduzione op. cit.*, pp. 11-30; P. Català i Roca, *L'avventura catalanista de «la Palmavera op. Cit.*, pp. 17-34

representava la voluntat de constituir una institució a caràcter nacional per Catalunya. Es tractava d'un museu on s'havien de recollir evidències de tot allò que era la història nacional, tal i com l'havia cristal·litzada Don Víctor en els seus llibres. La intenció era aquella d'aplegar, a més d'objectes provinents dels diferents indrets de l'antic imperi català, algunes troballes arqueològiques d'edat romana o del món egipci. En definitiva, Balaguer pensava en un museu nacional com d'altres n'existien a Europa, finalitzat a exaltar la història passada i el seu lligam amb les grans civilitzacions de la humanitat¹²⁵⁷.

Toda es va dedicar amb molt entusiasme a aquesta tasca, i aprofità del seu paper de diplomàtic per poder recaptar material interessant allà on tingui que desplaçar-se per motius laborals. Gràcies a ell, i a la seva capacitat indiscutible d'entrar en possessió d'objectes rars i importants, a Vilanova i la Geltrú es va poder enllestir una col·lecció xina i, joia de la casa, una important col·lecció egípcia, completa de mòmia. Quan, entre 1886 i el 1890, Víctor Balaguer era Ministre d'Ultramar, llavors n'aprofità per fer anomenar Toda vicecònsol a Càller. No es tractava d'una destinació qualsevulla, sinó que l'intel·lectual romàntic Balaguer, en qualitat de Ministre, va donar al seu amic enamorat de l'exotisme i de la història “pàtria”, l'encàrrec de trobar i recollir proves documentaries de la dominació catalanoaragonesa, i àdhuc hispànica, a Sardenya. Ara, dit el que hem dit sobre el paper d'en Balaguer en la codificació d'una identificació catalana encaixada en un discurs espanyol, el fet no sembla gens innocent. I ho sembla encara menys si afegim que Toda, a aquesta missió, en va compaginar d'altres similars que li havien encarregat el Ministeri d'Estat i el Congrés dels Diputats. Les dues institucions espanyoles van encomanar al diplomàtic de recollir documentació relativa a la al període hispànic de l'Illa, i en particular actes del Parlament, cartes reials i lleis¹²⁵⁸.

¹²⁵⁷ M. Comas i Güell, *op. Cit.*, pp. 203-219. Per la institució, vegeu: ÍDEM, *La Biblioteca Museu Balaguer, un projecte nacional català*, PAM, Barcelona 2007. Per una panoràmica de les col·leccions del museu, vegeu: J. M. Trullen (ed.) *Biblioteca Museu Víctor Balaguer. Guia de les col·leccions del museu*, Biblioteca Museu Víctor Balaguer, Vilanova i la Geltrú 2001.

¹²⁵⁸ Sobre les missions confiades a Toda per part del Congrés dels Diputats i dels ministeris d'Ultramar i d'Estat, vegeu: J. Armangué i Herrero, *Introducció*, pp. 5-16, a: E. Toda i Güell, *Cortes españolas de Cerdeña*, Grafice del Parteolla, Càller 2009; L. Scala, *Introducció*, pp. 5-13, a: E. Toda i Güell, *Memoria de los archivos de Cerdeña*, Grafiche del Parteolla, Càller 2009. És tracta de la edició dels manuscrits que Toda va redactar després d'aquestes missions, i que eren, respectivament, una memòria sobre l'activitat de les Corts sardes durant el període de dominació ibèrica, i una

No hi han elements documentals, a hores d'ara, per afirmar rotundament que la missió diplomàtica era també motivada per tal de poder verificar l'existència de la comunitat catalanoparlant sarda, però la sospita és forta. Malgrat això, tots els que han parlat del tema afirmen com fou Marià Aguiló a suggerir a Toda de visitar la ciutat, però també Balaguer sabia de l'Alguer, com demostra el fet que en va parlar a la seva *Historia de Cataluña*. Aleshores la notícia de la pervivència del català en aquest indret circulava en els cercles de la Renaixença, particularment després la publicació de l'article de Milà i Fontanals a *Lo Gay Saber*¹²⁵⁹. És més, Balaguer i Aguiló es coneixien per compartir interessos similars (Aguiló havia ajudat en l'organització de la biblioteca i en va presenciar la inauguració), tots elements que deixen pensar com no fos simplement una casualitat l'arribada del consol espanyol de Reus a l'Alguer. Toda, més que descobrir, va ser hàbil a donar a conèixer.

El vicecònsol va prendre possessió del seu càrrec ja a partir de 1887, després d'haver passat breument per Còrsega, i va romandre a l'illa sarda, amb alguna interrupció per viatges puntuals, fins al 1890. La labor de Toda en el consolat de Càller, però, no el va ocupar molt de temps, donat que en la seva etapa sarda el reusenc es va dedicar a visitar tota l'Illa, i sobretot a explorar-ne els arxius. En aquestes peregrinacions, el diplomàtic va dedicar, òbviament, una especial atenció a l'Alguer, on va comprovar – a banda de l'existència de copiosa documentació – la pervivència d'uns trets culturals d'origen catalana. Arran d'aquest interès, i de la curiositat de tots els renaixents, es varen posar les bases pel desenvolupament d'una conscienciació identitària de les elits locals. Es tracta, creiem, d'una circumstància que, considerat com encara avui “la catalanitat” sembli ser l'element més original d'aquesta ciutat sarda, va tenir unes gran conseqüències per l'evolució històrica de la comunitat algueresa.

---

panoràmica sobre la documentació conservada en la Illa que vinculava aquesta amb la Corona d'Aragó i la Monarquia espanyola.

¹²⁵⁹ V. Balaguer, *Historia de Cataluña y de la Corona de Aragon*, vol. III, *op. cit.* pp. 216-221. Per l'article de Milà i Fontanals vegeu nota 456.

L'arribada d'aquest foraster, que parlava una llengua molt similar al “dialecte” local, que a més de diplomàtic era representant d'una de les burgesies més avançades, i riques, del Mediterrani occidental, devia provocar un gran entusiasme entre els algueresos, sobretot en l'elit. De fet els notables locals, que es posaren a completa disposició de Toda, ja durant la primera visita els concediren dos privilegis importants: el conferiment unànim de la ciutadania honoraria i el permís d'emportar-se per un any el *Llibre Vell* de l'Alguer. Aquest era un document particularment important, ja què – igual que el barceloní *llibre vert* – recollia els privilegis i les lleis de la ciutat, naturalment en català, i no fou mai tornat. Gràcies a les recerques de l'alguerès Antoni Era, qui ja en 1954 en va individuar per primer els rastres, i més recentment de Luca Scala, ha estat individuat a la Biblioteca Nacional de Madrid. Sembla que a aquesta institució, segons demostren els resultats de les recerques d'Era i Scala, van parar diferents documents sards i algueresos d'origen Todiana¹²⁶⁰ El Vicecònsol va entrar en contacte amb el mateix Josep Frank, i gràcies a aquest pot ser introduït cap a altres exponents de la alta societat algueresa. Eren Antoni De Giorgio, Miquel Pretti Bruno, Antoni Adami (1845-1915) i l'Alcalde Rafael Casu, tots membres del Consistori Municipal i gràcies als quals va tenir lliure accés als arxius de la ciutat. La relació amb els notables locals, però, no li va proporcionar només la possibilitat d'investigar els fons històrics, i d'emportar-se'n part del seu contingut, sinó que l'amistat i una certa dosis d'admiració li van brindar la possibilitat de fer una certa obra de “pedagogia identitària”, si se'm permet el terme. Toda, de fet, va intentar relacionar aquests prohoms amb les institucions catalanistes del continent, consolidant aquells contactes que s'havien establert ja després la unificació de les itàlies. Per tant, Toda promou la subscripció a revistes com ara *Lo Gay Saber* i la

¹²⁶⁰ A. Era, «Relazione di una missione di studio a Madrid», a: *Archivio Storico Sardo*, pp. 485-497, vol. XXIV (1954), pp. 184-497; L. Scala *op. Cit.*, pp. 6-7. Les decisions de l'Ajuntament de l'Alguer que van permetre a Toda d'emportar-se certa documentació de l'Arxiu Històric del Municipi de l'Alguer i que li van conferir la ciutadania honoraria es troben publicades a: A. Nughes, «Toda i l'Alguer a 100 any de aquella visita (primera part)» a: *L'Alguer*, a. II (1989), núm. 3, pp. 7-14; ÍDEM, «E. Toda alguerès honorari. Los llibres los contactes culturals (segona part)» a: *ibidem*, núm. 4, pp 7-14. El *llibre vell* de l'Alguer actualment es troba a: *Biblioteca Nacional de Madrid*, Manuscritos y Archivos personales, signatura 6543. Una edició anastàtica, amb aparell crític, vegeu: F. Manconi (ed.) *Llibre vell*, A&MD Edizioni, Càller 1998. Altres textos que integraven el *llibre vell* encara es troben en l'arxiu municipal alguerès, i han estat editats pels dos arxivers: G. Piras, B. Tavera (eds.), *Llibre de privilegis de la ciutat de l'Alguer-Llibre de cerimònies de la ciutat de l'Alguer*, Fondazione Banco di Sardegna, Sàsser 2007.

Renaixensa, i contemporàniament treballa per constituir una secció catalana en la biblioteca municipal.

Mentre el “jocsfloralistes”, és a dir la part més conservadora de la Renaixença i del primer catalanisme, havien tímidament intentat instaurar unes relacions entre notables algueresos i catalans, l'intent de Toda sembla aquell d'implicar sectors més humils de la població ciutadana. Per una banda és clara la voluntat de fonamentar les relacions amb la part més alta de la societat – amb la qual el reusenc busca i troba una relació privilegiada – i per l'altre aquella de difondre la idea de les arrels catalanes dins dels sectors populars. En aquest sentit, és important subratllar com Toda fa que a l'Alguer arribin les eines perquè la població conegui els aspectes de la història, la llengua i les tradicions de la pròpia ciutat que la lliguen a Catalunya. A aquest propòsit sembla finalitzada la biblioteca que Toda (i darrere seu Balaguer) va promoure i que, cal notar, era la primera biblioteca pública que el petit centre va tenir. Aquesta fou realitzada a partir de donacions de molts autors catalans, i tal fons constituí el nucli d'aquella que és actualment la institució d'aquests tipus més important a l'Alguer, és a dir la Biblioteca Municipal “Rafael Sari”¹²⁶¹.

Doncs, durant les seves estades Eduard Toda, a banda de comprovar l'efectiva difusió de la llengua, sembla voler dotar els algueresos dels instruments per entrar en contacte amb la història i la cultura “continentals”, seguint d'aquesta forma la inspiració balagueriana de la història com font d'inspiració i guia per al futur¹²⁶². Al mateix moment, intenta individuar en la cultura popular local els elements de contacte amb aquella catalana. Com a prova d'aquest interès queden les moltes cançons i refranys que recull durant el seu viatge. En l'atenció a aquest *pays réelle*, però, de vegades Toda arriba fins a veure massa “catalanitat”. O sigui, quan descriu els vestits tradicionals, parla d'uns pescadors

¹²⁶¹ Sobre la formació d'aquesta biblioteca, vegeu: J. Armangué i Herrero «El llegat bibliogràfic d'Eduard Toda a l'Alguer», a: *Mediterranean World*, núm. 18 (2006), pp. 105-130.

¹²⁶² S'apropa molt a aquesta afirmació, tot i no dir-ho explícitament i sense fer referències directes a Balaguer, el que diu l'alguerès Rafael Caria: *Els “retroaments” a l'Alguer els segles XIX i XX*, p. 183-184, a: J. Carbonell, F. Manconi (eds.) *op. Cit.*, pp. 183-186.

que duien faixa i barretina, que probablement no s'han mai fet servir a l'Alguer¹²⁶³. D'aquesta manera s'intentava fer encara més concret el lligam dels algueresos amb la cultura catalana, mitjançant un dels símbols identitaris més populars a la Catalunya de finals del segle XIX. Encara als anys cinquanta del segle passat, Joan Amades (1890-1959) escrivia «encara avui, a l'Alguer, el llogarret català de la illa de Sardenya, anomenen la barretina *piluja* o *barretta*»¹²⁶⁴.

La transcendència del diplomàtic reusenc no és només en els viatges, els contactes, la donació de llibres o revistes. Tot això hauria tingut una importància relativa si, amb les seves publicacions, Toda no s'hagués convertit en el màxim expert de la matèria, tant que encara avui no es pot estudiar aquesta realitat sense passar per ell. Aleshores, amb tres llibres i diferents articles sobre la ciutat sardocatalana, el vicecònsol es va convertir en el gran divulgador d'aquesta realitat i, al mateix moment, el que en fixarà, en la república de les lletres, l'imatge de l'Alguer com reducte aïllat de la pàtria catalana i vestigi de l'imperi perdut. És molt important, doncs, considerar el que escriu en la introducció al seu primer – i més important – llibre sobre aquest tema, inequívocament titulat *l'Alguer. Un poble català d'Itàlia*:

Lo coneixament de l'Alguer es casi una revelació pera Catalunya. Avuy que trevallém pera entrar ab peu ferm en lo camí de las rivindicacions nacionals, i que sens borrar fronteras volém estrenyer ab nous lassos de germanor las antigas regions de la pàtria, havíam olvidat á la petita colonia fundada fa cinchcents cuaranta anys al nort de la Isla de Sardenya per lo Rey Cerimoniós [...]¹²⁶⁵.

La revelació és, com demostra prou bé la lectura d'aquest text, per Catalunya, ja que a l'Alguer tant els llibres de Toda com aquells regalats a la biblioteca municipal per autors catalans, circulaven en un cercle de persones restringit. Hem de considerar com la majoria de la població no era en grau de llegir, mentre els que ho podien fer en català

¹²⁶³ R. Caria (ed.), E. Toda i Güell, *Alghero Op. Cit.*, p. 123, nota 26.

¹²⁶⁴ J. Amades, *La barretina*, Diàfora, Barcelona 1982 (1955), pp. 16-17. Durant tota l'obra, l'autor va repetint la presència d'aquest barret a l'Alguer, com a les pp. 30, 42 i 45.

¹²⁶⁵ E. Toda i Güell, *L'Alguer. Un poble català d'Itàlia*, La Renaixensa, Barcelona 1888, p. 96.

eren pocs, i a més part d'aquests llibres van desaparèixer al llarg dels temps¹²⁶⁶. Efectivament, l'Alguer no te una importància gens secundària per poder sostenir com Catalunya – o una entitat estatal inspirada en la seva memòria – es fonamenti en la existència d'una identificació diferent d'aquella espanyola, tan forta i concreta que en un indret sotmès a una altre Estat era encara ben viva. Però la revelació és també pels algueresos, ja què aquests, com el mateix Toda ens diu, no eren conscients del fet de poder representar part de la nacionalitat catalana, o part de l'antic imperi ara desaparegut, i d'aquí la transcendència de la renovació dels contactes culturals amb la ciutat sarda. A aquest propòsit, és el cas de citar una conversació entre el reusenc i la propietària de l'hostal alguerès on dormia:

“Que teniu peix?”, vaig preguntar-li en català.

“Hi ha lluç, palaies i congre”, respongué al temps que em fixava la mirada volent descobrir qui jo podia ser. “Que sou alguerès?”.

“No”

“Deveu ser un dels fills d'aquell capità d'artilleria que marxà d'aquí fa una dotzena d'anys?”

“No. No sóc sardenyès, ni tampoc italià”

“Llavors, d'on sou, que parreu la nostra llengua?”

“Català. Vingut de Barcelona.”

“A Barcelona també parlen alguerès?”

“Tothom”¹²⁶⁷.

Les conseqüències del descobriment de l'Alguer en el debat polític de finals de segle

Eduard Toda representa, per tot l'àmbit lingüístic català, el descobridor d'un bocí allunyat de pàtria, oblidat per segles, i sobretot el seu divulgador. Gràcies a una certa habilitat literària, el vicecònsol a Sardenya va obtenir un gran ressò en un públic

¹²⁶⁶ J. Armangué i Herrero, «El llegat bibliogràfic d'Eduard Toda a l'Alguer» *op. cit.*, pp. 118-127. L'autor publica el llistat dels llibres donats l'any 1888 i aquell dels que van desaparèixer fins l'any 2004, i precisa com hi va haver un altre donatiu l'any 1890 sempre per part del Toda, mentre singularment alguns autors van continuar donant llibres de forma privada els anys successius. Segons documentació reproduïda en aquest article, el fons que a través Toda va arribar a l'Alguer en 1888 era de 308 llibres, mentre al 2004 n'haurien desaparegut, o serien actualment introbables, aproximativament uns 44.

¹²⁶⁷ E. Fort i Cogull *op. cit.*, p. 83. Assenyalem, en tot cas, que no és cert que aquesta conversació hagi tingut lloc, tot i així és versemblant.

entusiasmat amb el despertament cultural que representava la Renaixença i amb les primeres manifestacions del catalanisme polític. La seva obra de divulgació és molt important, com ja ha subratllat Pere Català i Roca, i va començar des del primer viatge quan, de Sardenya estant, enviava els seus escrits a periòdics catalanistes com ara *La Renaixensa* i la *Il·lustració catalana*¹²⁶⁸. Després d'aquesta primera tonga d'entregues, Toda va redactar una copiosa sèrie d'articles sobre la poesia popular, les tradicions civils i religioses i el passat de la cuitat sarda com baluard de la Corona d'Aragó. Una producció que va aparèixer sobretot en la *Il·lustració catalana* entre 1888 i 1890¹²⁶⁹.

Els articles foren la base a partir de la qual Toda va publicar algunes monografies, de gran importància en el marc de la definició de l'espai nacional català, aparegudes all llarg de la última part del segle XIX¹²⁷⁰. Ja a partir del primer llibre d'argument sardalguerés, va ser clar que el tema era d'un gran interès, i de fet *L'Alguer. Un poble*

¹²⁶⁸ E. Toda i Güell, «Un almirall català a l'Alguer» a: *La Il·lustració Catalana*, a. VII (1887), núm. 164, pp. 130-131; ÍDEM, «Cansons populars catalanes en Sardenya», a: *ibidem*, núm. 171, pp. 241-246; ÍDEM, «Poesia catalana en Sardenya. Les cobles del Vescomte de Narbona», a: *ibidem*, núm. 174, pp. 290-291; ÍDEM, «Desde la Cerdenya» a: *La Renaixensa* (diari), a. XVII (1887) núm. 3918, pp. 3520-3521; ÍDEM, «Un poeta català d'Alguer» a: *La Renaixensa* (revista), a. VII (1887), núm. 37, pp. 289-290.

¹²⁶⁹ E. Toda i Güell, «La poesia religiosa a Sardenya» a: *La Il·lustració Catalana*, a. IX (1888, I època), núm., 180 pp. 2-6; ÍDEM, «Poetas catalans de Sardenya. Lo Canonge Agustí Siré» a: *ibidem*, núm. 182, pp. 34-35; ÍDEM, «La poesia catalana a Sardenya. Poetas desconeguts» a: *ibidem*, núm. 183, pp. 51-55; ÍDEM, «La poesia catalana a Sardenya. Els germans Simón» a: *ibidem*, núm. 184, pp. 71-74; ÍDEM, «Poetas catalans anònims de Sardenya al comensar lo present segle» a: *ibidem*, núm. 185, pp. 86-87; ÍDEM, «Los satiristas catalans a Sardenya. Lo matrimoni de donya Joaquina» a: *ibidem*, núm. 186, pp. 98-100; ÍDEM, «Los satiristas catalans a Sardenya. Cansons del tresor en 1820» a: *ibidem*, núm. 187, pp. 114-118; ÍDEM, «Los satiristas catalans a Sardenya. Cansons del tresor en 1847» a: *ibidem*, núm. 188, pp. 130-134; ÍDEM, «Satiras algueresas del present segle» a: *ibidem*, núm. 189, pp. 150-151; ÍDEM, «Poetas catalans contemporanis del Alguer» a: *ibidem*, núm. 192, pp. 202-203; ÍDEM, «Las cansons de Vallvert» a: *ibidem*, núm. 193, pp. 222-223; ÍDEM, «Festas i vots del Alguer» a: *ibidem*, núm. 198, pp. 298-299; ÍDEM, «Lo Rey al Alguer» a: *ibidem*, núm., 200, pp. 331-334; ÍDEM, «Los virreys al Alguer» a: *ibidem*, núm. 201, pp. 351-354; ÍDEM, «Los bisbes algueresos» a: *ibidem*, núm. 203, pp. 379-382; ÍDEM, «La fundació de Santa Isabel al Alguer» a: *ibidem*, a. X (1889, I època), núm. 204, pp. 4-6; ÍDEM, «La justícia catalana» a: *ibidem*, núm. 205, pp. 19-20; ÍDEM, «Vallvert» a: *ibidem*, núm. 206, pp. 34-35; ÍDEM, «Port de Torres» a: *ibidem*, núm. 208, pp. 66-67; ÍDEM, «Los camps de Sardenya» a: *ibidem*, núm. 215, pp. 179-180; ÍDEM, «Un capítol inèdit d'història sardenyesa» a: *ibidem*, a. XI (1890, I època), núm. 228, pp. 9-11; ÍDEM, «La quema del francès en Alguer» a: *La España Regional*, a. III (1888) Tomo IV, pp. 149-157; ÍDEM, «Tradicions algueresas» a: *La Campana de Gràcia*, a. XIX (1888), núm. 1000, p. 11; ÍDEM, «Un funeral regi al Alguer», a: *Lo Catalanista*, a. II (1888), núm. 50, pp. 7-9.

¹²⁷⁰ Pel debat sobre els límits de la nació catalana, i pel pancatalanisme en general vegeu: A. González Vilalta, *La nació imaginada. Els fonaments dels Països Catalans (1931-1939)*, Editorial Afers, Catarroja-Barcelona 2006, pp. 22-30, i pp. 284-285, on es parla de Toda i l'Alguer.

català d'Itàlia va desaparèixer ràpidament del mercat, cosa que el va convertir en una raritat¹²⁷¹. Casi contemporàniament, l'escriptor i viatger reusenc va publicar en un volum la serie d'articles que havien sortit a la *Il·lustració catalana*, en aquella que és la primera antologia de poesia en català de l'Alguer apareguda en el mercat del llibre en català¹²⁷². El cicle de les publicacions es tanca amb un volum en que Toda reunia tots els elements que definien, o feien intuir, la “catalanitat” de l'Illa, i que en realitat és la reedició en monografia de diversos articles ja apareguts en 1888-1890¹²⁷³. A banda d'aquesta producció dedicada exclusivament a un mercat català, Toda es va adreçar als lectors castellanoparlants, amb un text sobre la Sardenya espanyola. Tot i no ser un *best seller*, va obtenir bona difusió, testimoni també de l'interès viu per una Sardenya també espanyola. A finals dels anys vint del segle passat, Toda va eixamplar el seu camp d'activitat, publicant un important aplec bibliogràfic d'obres espanyoles i catalanes editades a tota Itàlia¹²⁷⁴. Amb aquesta activitat de publicista i escriptor, Toda es va convertir ràpidament en un reconegut expert de Sardenya, creant un subgènere literari, una mena de literatura de viatges implementada amb la nostàlgia per la pàtria perduda, l'etnografia i l'historicisme. Era un poc com els britànics que hem vist bellugar-se pel nostre arxipèlag gairebé durant els mateixos anys, amb un enyoro de més per l'imperi perdut.

Quin grau de politització hi havia en l'obra de divulgació d'en Toda? Aquesta és una pregunta a la qual pocs entre els que es van ocupar del descobriment de l'Alguer han donat una resposta, i entre els pocs que van voler contestar, la conclusió més vàlida sembla aquella de Rafael Caria (1941-2008). L'estudiós alguerès, que va reeditar el text de Toda al 1981, en la introducció al volum parlava de com l'escriptor de Reus devia «compartir personalment, com a renaixent català, el camí de les reivindicacions

¹²⁷¹ Actualment es troba en circulació, tot i que no amb tanta facilitat, la reedició en versió bilingüe, català i italià, a cura del lingüista i poeta alguerès, Rafael Caria: *Alguer. Un popolo catalano d'Itàlia*, Gallizzi, Sàsser 1981.

¹²⁷² E. Toda i Güell, *La poesia catalana a Sardenya*, La Il·lustració Catalana, Barcelona 1888.

¹²⁷³ ÍDEM, *Recorts catalans de Sardenya o. Cit.*

¹²⁷⁴ ÍDEM, *Bibliografia española de Cerdeña*, Tipografía de los Huerfanos, Madrid 1890; ÍDEM, *Bibliografia espanyola d'Itàlia*, Impremta Vidal Güell, Castell d'Escornalbou 1927-1931 (V volums).

nacionals», tot i no poder involucrar-se a fons en la política activa a causa, en bona part, de la seva carrera diplomàtica¹²⁷⁵. Les actuacions de Toda, com s'ha vist, anaven estrictament lligades, tant d'un punt de vista personal com professional-institucional, a la figura de Víctor Balaguer. Una similar circumstància permet lligar amb certa seguretat la missió sarda del Toda amb l'objectiu, compartit evidentment pels dos, de divulgar la història de la Corona d'Aragó i de la seva expansió mediterrània com a eina i exemple per el “renaixement” de Catalunya. El mateix Toda, en una carta que enviava al periòdic *La Renaixensa* quan feia poc d'un mes que havia arribat a Sardenya, va donar més que un indici sobre el seu interès per l'Illa:

En mon viatge a Sardenya m'animava 'l proposit fet de veure si quedavan encara algunas reminiscencias de la antigua dominació catalana: no podia, certament, esperar que á través dels sigles transcorreguts se mantinguessin vivas nostras tradicions, nostras costums, la mateixa llengua que hi portaren los atrevits colons enviats per Pere el Punyalel. Per aixó, desde 'l moment de mon desembarch, estich marxant de sorpresa en sorpesa, confós al ferme càrrec de vitalitat d'un poble pera 'l qual no semblan haver ocorregut los aconteixements que fa més de centcincuenta anys lo sostregueren al domini de la antigua casa d'Aragó.

Arreu queden encara los escuts ab las barras catalanas, que com prehuats signes de conquesta, nostres reys prodigaren es sas terras, iguals á aquell braus marinos portugueses que en las ignotas regions de l'Africa y del Assia, anavan deixant las *quinas* de son realme com rastre inequivoch de son pas per l'Orient. Arreu s'aixecan las vellas fortalsas, un dia baluarts inespugnables, ahont s'estrellà la forsa de pisans y genovesos. Los antichs caslas quedan encara en peu: las rónegas murallas no foren abatudas: fins aqueix signe exterior i distintiu de la nacionalitat, lo trajo, ha escapat la lley eterna de mutació á que 'l destí sembla haver somés la nostra rassa. De Port Torres á Caller, de Terranova a Cap Teulada, cubreix a tota la gent la barretina catalana¹²⁷⁶.

Toda havia descobert una terra des de la qual es desprenien la història, les tradicions, els costums i fins i tot la llengua catalana. Era la prova tangible de la resiliència d'un món, extremament mediterrani, fet de gats de mar que conservaven un català medieval implementat amb altres idiomes que des de la mar havien arribat, com el napolità o el sicilià, i naturalment amb el sard. Era un món encara tradicional, lligat a la terra i a la

¹²⁷⁵ R. Caria, *Introduzione op. Cit.*, p. 99, nota 2.

¹²⁷⁶ E. Toda i Güell, «Desde la Cerdenya» a: *La Renaixensa* (diari), op. Cit p. 3520.

mar, en el qual encara les persones es deien Joan o Francesc, i en el qual s'adorava una Verge negra com la Moreneta. En la seva activitat de publicista, com també de conferenciant i escriptor, Toda es va concentrar en la divulgació, a un públic catalanista, de tots aquests particulars del seu “descobriment”.

En un dels primers articles, el vicecònsol convertit en escriptor presentava el poeta alguerès Josep Frank, i en fer-ho donava un indicatiu més de les seves intencions no solament culturals. L'escrit s'adreçava als «catalans de nova rassa; als que desde fa vint anys venen entrant a la vida política que en aquestos darrers temps s'ha anomenat regionalisme». Fent així, Toda diferenciava aquests joves de «los més vells», és a dir els que ja coneixien el poeta gràcies a les publicacions a *Lo Gai Saber*, que però van circular en un clima molt menys polititzat. Aleshores, el vicecònsol era conscient de que entre la primera notícia sobre l'Alguer del 1869 i la nova divulgació impulsada per ell, el clima havia passat des d'un interès cultural cap a una visió política. Sempre en el mateix article es comparava l'Alguer al Rosselló, indicant com, diferentment del què va passar per la Catalunya nord, ningú es va interessar en la colònia sarda, on el «catalanisme [...] és casi mort», i conclou amb una pregunta: «no tenim nosaltres mateixos un poch la culpa de lo que passa? Havém may buscat lligarnos ab cap vincle d'afecte ab los algueressos?»¹²⁷⁷. Doncs, si no és una rotunda presa de posició política, és almenys una crida a que els catalanistes de les noves generacions no ignorin l'Alguer.

Efectivament Toda, mentre es trobava a la ciutat catalana de Sardenya, va polemitzar amb el gramàtic Marià Aguiló, que li havia parlat de l'Alguer encomanant-li, informalment, de enviar-li textos de literatura popular. Toda es nega a fer arribar a Aguiló els textos, i l'acusa de voler-ne fer un ús exclusiu, mentre ell els vol fer públics. És a dir, poder-se lluir de la troballa. Sigui com sigui, per Toda tots els estudiosos havien de poder establir les analogies amb la literatura popular catalana, i conclou el discurs declarant: «aquí en Sardenya sols faig catalanisme»¹²⁷⁸. Malgrat la prudència que

¹²⁷⁷ ÍDEM, «Un poeta català d'Alguer» *op. cit.*

¹²⁷⁸ ÍDEM, «Cansons populars catalans en Sardenya» *op. cit.*, p. 242.

devia mantenir a causa del seu ofici, pareix que l'estada a l'Alguer fos també finalitzada a promoure aquí un moviment semblant al que s'estava produint al Principat. Per obtenir això Toda confiava en Josep Frank, que considerava «ferma esperança del renaixement literari de nostra llengua, en sa terra»¹²⁷⁹. No es tracta d'afirmacions extemporànies, ja què darrera de Toda s'entreveu l'ombra de Víctor Balaguer que, anys abans, havia intentat polititzar el Felibritge – sense gaire èxit – i havia promocionat àmpliament els contactes amb catalanistes del Rosselló francès¹²⁸⁰.

La reputació de promotor de la “catalanitat” de l'Alguer, Toda se la va guanyar, a banda que amb la seva activitat com articulista i escriptor, gràcies a una important conferència del 11 de gener de 1888. Aquesta es va celebrar en la seu de la Lliga de Catalunya i, molt significativament, es titulava *les colònies catalanes a Sardenya*. La conquesta de l'Illa era presentada no com un acte d'expansió militar, al contrari va ser una expedició en ajuda del poble sard i del Papa, legítim sobirà de Sardenya, que no podien fer front a l'amenaça musulmana i de la República de Gènova. Les tropes aragoneses trobaren davant «un poble que havia sigut facil presa de todas invasiones y trist espoli de todas las conquistas: pero que retret en las montanyas casi inaccesibles de son interior, vivia vida primitiva que li permetré rebre ab facilitat los beneficios de nostra civilisació»¹²⁸¹. Malgrat els sard “primitius” esperaven l'alliberament, aquesta empresa no va ser fàcil, i els catalans van haver de combatre durament contra la Casa d'Arborea. En parlar d'aquesta dinastia, que mentre el reusenc visitava l'Illa era sempre més celebrada com com a símbol del patriotisme illenc, Toda la presentava d'una manera òbviament

¹²⁷⁹ ÍDEM, *La poesia catalana a Sardenya*, Il·lustració Catalana, Barcelona 1888, p. 115. Aquest text havia estat publicat prèviament en forma d'article, vegeu: «Poetas catalans contemporanis del Alguer» *op. cit.*, p.202.

¹²⁸⁰ Sobre les relacions d'en Balaguer amb els felibritges i els catalanistes al Rosselló, vegeu: M. Comas i Güell *op. cit.*, pp. 81-117; J. Palomas i Moncholí *op. cit.*, pp. 430-432. Sobre el Felibritge en general, vegeu: R. Jouveau, *Histoire du Félibrige*, René et Marie Therese Jouveau, Ais de Provença 1970-1987 (IV volums); G. Rebull, *Nationalité et Régionalisme en Provence de 1859 à 1893: une interprétation de l'évolution félibréenne au regard de l'expérience catalane*, Memòria D.E.A., Universitat d'Ais en Provença 1991.

¹²⁸¹ E. Toda i Güell, «Conferencia sobre las colonias catalans de Sardenya donada en los salons de la “Lliga de Catalunya” per D. Eduardo Toda en la nit del 11 del corrent», p. 5, a: *Lo Catalanista*, a. II (1888) núm. 21, pp. 4-6. Es tracta del text sencer del discurs de Toda, des d'on trèiem aquesta cita i les següents.

oposada.

Hem ja vist com els escriptors sards, al llarg del segle XIX, havien treballat molt sobre els episodis de la guerra entre Corona d'Aragó i Jutjat d'Arborea. Entre aquest hi era Enrico Costa, que Toda va conèixer, apreciava tant la seva erudició com els contactes que tenia amb el personal de l'Arxiu Municipal de Sàsser, tant de definir-ho com un dels seus millors amics i col·laboradors¹²⁸². Efectivament, els dos eren afins pel que fa l'activitat literària. L'escriptor sard, però, era un admirador d'Eleonora d'Arborea, i no s'estalviava certament els comentaris en contra de la conquesta catalana de l'edat medieval. Per exemple, en una novel·la publicada el mateix any de l'arribada de Toda, en un passatge on parlava de diversos ambients urbans sards del segle XIX, deia: «l'Alguer encara no s'ha lliurat del seu inviolable pagès que embarassa les cruïlles: sement sarda fugida al reial decret que repoblava de catalans la bella ciutat illenca»¹²⁸³. El vicecònsol espanyol, en la línia totalment contrària, disminueix la heroïna de la llibertat sarda, encara avui considerada una mena de Rafael Casanova illenc, i parla dels Arborea com d'una família ambiciosa, traïdora, amb pretensions il·legítimes. Tot i ser Jutgessa, és a dir una Monarca en tota regla, Toda presentava Eleonora com Marquesa, i a sobre d'origen Navarra i no pas autòctona, que «prengué la defensa de la anomenada causa nacional contra nostra autoritat [dels catalans]»¹²⁸⁴. En altres ocasions, Toda descrivia les institucions autòctones sardes com barbares i feudals, mentre en realitat el feudalisme fou introduït com a conseqüència del pas dels exèrcits aragonesos, quan era necessari recompensar els cavallers i militars que havien pres part a la conquesta¹²⁸⁵.

Toda pronunciava aquesta conferència en els salons de la Lliga, davant d'un públic que pertanyia, en majoria, a la burgesia barcelonina de finals de segle, ànima del corrent

¹²⁸² E. Toda i Güell, «Notas sassaresas», a: *La Renaixensa (revista)*, a. XVIII (1888), núm. 41-44, pp. 321-324. És un article en forma de carta adreçada a «mon bon amich lo distingit escriptor Enrich Costa», en la qual Toda parlava dels convents de Sàsser, tot prometent d'escriure més articles sobre aquesta ciutat. No sembla, a hores d'ara, que l'autor hagi tornat sobre aquesta ciutat.

¹²⁸³ E. Costa, *La bella di Cabras*, Ilisso, Nuoro 2001, p. 128 (Ed. Original: Tipografia dell'Avvenire di Sardegna 1887).

¹²⁸⁴ E. Toda i Güell, «Conferencia sobre las colonias catalans de Sardenya» op. Cit. p. 5.

¹²⁸⁵ ÍDEM, *Recorts catalans de Sardenya op. Cit.*, pp. 66

conservador del catalanisme¹²⁸⁶. En aquest medi, el tema de l'expansió al Mediterrani era dens de suggestions, però sobretot representava una peça clau per sostenir l'existència del passat gloriós i imperial. D'aquesta manera la “resurrecció nacional” imaginada pels catalanistes dels sectors conservadors en sortia corroborada. De fet el diplomàtic reusenc, sempre en la mateixa conferència, fou molt atent a indicar com tota Sardenya era «una provincia catalana y no espanyola [...] ja que completament assimilada al modo de ser de Catalunya, en res s'assimilà als cambis politichs del resto d'Espanya»; i prosseguia indicant diferents elements que recordaven el domini català, com per exemple la presència dels topònims «S. Eularia», «Bonayre» o «Sant Jordi». En tancar l'acte, Toda va parlar més precisament de l'Alguer, l'exemple més contundent d'aquesta “catalanitat” encara viva a l'Illa, dient «que en lo mateix mar blau nostre, al altre costat de aygua que banya las costas catalanas, s'hi agita y viu, se mou é respira, un tros de la antigua patria»¹²⁸⁷.

El diplomàtic era ve ser un cap de llista, però no fou l'únic. Entre finals del segle XIX i principis del XX, assistim a la publicació de diferents escrits, sobretot en revistes i periòdics d'àmbit catalanista, des dels quals es desprèn un gran entusiasme cap a aquesta realitat. La idea d'una colònia a Sardenya despertava els interessos en particular del catalanisme conservador, curiosament en el moment en que naixia el catalanisme polític i es diferenciaven – grosso modo – dues àrees, una conservadora i una progressista. Efectivament, el “descobriment” de l'Alguer trobava ressò en medis expressió d'aquesta ànima conservadora, com per exemple *La Reinaxensa*, periòdic des del qual Milà i Fontanals informava per primer cop de l'existència de l'Alguer. El primer a visitar a fons aquest vestigi de l'antic imperi, Eduard Toda, donà les primeres notícies sempre a través d'aquesta revista, mentre va continuar a parlar-ne des de les columnes de la *Il·lustració Catalana*, de l'*Arch de Sant Martí* o de *Lo Catalanista*, o en les conferències a les seues barcelonines de la Lliga de Catalunya i de la Associació Catalanista d'Excursions

¹²⁸⁶ Sobre els orígens de la Lliga de Catalunya, vegeu: I. Molas, *Lliga Catalana*, vol. I, Edicions 62, Barcelona 1972, en particular les pp. 21-25; J. Pich i Mitjana, *El Centre Català. La primer associació política catalanista (1882-1894)*, Editorial Afers, Catarroja 2002, pp. 246-251.

¹²⁸⁷ E. Toda i Güell, «Conferencia sobre las colonias catalans de Sardenya» op. Cit. p. 6.

Científiques (ACEC)¹²⁸⁸. La redacció de *l'Arch de Sant Martí*, per exemple, l'any 1888 donava molta publicitat a una exposició fotogràfica que, als locals d'aquesta última entitat, rebullia d'imatges de tots els territoris de parla catalana¹²⁸⁹.

D'alguna manera, el grup aplegat a l'entorn de *l'Arch* estava involucrat en les missions de Toda, com demostra el fet que, des de les columnes d'aquest diari, es va anunciar el comprimís de la redacció per la constitució de la Biblioteca Catalana que Toda volia regalar al Municipi alguerès. Com a seva contribució, el setmanal va donar la col·lecció completa de la *Biblioteca de l'Arch de Sant Martí*, és a dir tots els fulletons que es van publicar a partir del 1882. Igualment, els redactors asseguraven una bona publicitat a les publicacions de Toda i a quants donaven llibres al Municipi de l'Alguer¹²⁹⁰. Encara avui queden, en l'arxiu d'aquesta Institució, una foto de la redacció de *l'Arch de Sant Martí* i un pergamí de la Lliga de Catalunya, com a testimonis no solament de l'interès sinó també de la “simpatia” que el descobriment del Toda havia suscitat entre els ambients catalanistes. Per part seva, l'Ajuntament de l'Alguer va donar les gràcies amb missatges adreçats a la Lliga i a la redacció de *l'Arch*¹²⁹¹.

El catalanista i l'Alguer

Aquest reducte mediterrani de catalanitat, per l'audiència de Toda, representava una “revelació”. Es van verificar, llavors, unes intervencions en la premsa que denoten com aquest fet tingués una importància especial per imaginar una nació sota la qual reunir la

¹²⁸⁸ Sobre aquestes publicacions, consulteu: J. Torrent, R. Tassis, *Historia de la premsa catalana*, vol. II, Editorial Bruguera, Barcelona 1966.

¹²⁸⁹ E. Molinè, «Recorts d'una exposició de fotografies», a: *L'Arch de Sant Martí*, núm. 328, 18-III-1888, p. 245. Les fotografies eren d'en Toda.

¹²⁹⁰ «Bibliografia» p. 85, a: *L'Arch de Sant Martí*, núm. 321, 29-I-1888, p. 84-85; «Novas», p. 141 a: *ibidem*, núm. 323, 12-II-1888, pp 139-142. Per les característiques de les obres publicades en fullat per aquest periòdic, vegeu: J. Torent, R. Tasis *op. cit.*, p. 168.

¹²⁹¹ «Un missatge honrós» a: *L'Arch de Sant Martí*, a. V (1888), núm. 339, p. 507. L'article reproduceix el text enviat per l'Ajuntament de l'Alguer, però amb el nom de l'Alcalde, Raffaele Casu, visiblement alterat en Rafael Cases. Pels missatges originals enviats per l'Ajuntament de l'Alguer, vegeu respectivament: AHMA, b. 869, fasc. 2, c. 23; AHMA, b. 869, fasc. 2, c. 22. Els documents han estat publicats i analitzats per Joan Armangué i Herrero, que subratlla el paper de “revisor” de Toda que, en la redacció final de les cartes, adaptava el text alguerès a l'estàndard català llavors en ús. Vegeu: J. Armangué i Herrero, «El llegat bibliogràfic d'Eduard Toda a l'Alguer» *op. Cit.*, pp. 114-115.

comunitat catalanoparlant. A aquest propòsit, és el cas de notar com alguns diaris es deixaren literalment transportar per l'emoció, divulgant la imatge d'una ciutat molt més catalana i important del que era en realitat. Per exemple, en les columnes de *Lo Catalanista* es llegia que: «L'Ajuntament d'Alguer, capital de la Cerdanya (Itàlia), y que alguns temps formaba part de la antigua nacionalitat catalana, que conserva encara los costums, llengua i modo d'esser del poble català, ha acordat crear una biblioteca en aquella població, purament catalana»¹²⁹². El fet que l'Alguer mai va ser capital de l'Illa, ja és en si una exageració, però és interessant com l'autor pensí que la ciutat sigui un exemple pursa. Pensem que després almenys dos segles de separació institucional, certs elements de la llengua o de les tradicions ja havien mutat. Els exemples d'un excessiu entusiasme abunden, fins al paroxisme d'un anònim redactor que, anunciant que Toda tornava a l'Illa, fingia d'haver estat ell mateix per les muntanyes de l'interior, on havia sentit «uns pastors cantant unas coplas dedicadas al Consul General Senyor Toda (qui 's trobava á Madrit), plenas d'entussiasme patriótich envers sas [sic] llibertats perdudas pe'ls catalans de Catalunya»¹²⁹³.

Els viatges del Toda, i la seva divulgació, fan entrar l'Alguer en l'imaginari nacional català, però també en el debat que es jugava a l'entorn d'aquest imaginari¹²⁹⁴. Llavors la ciutat es converteix en una peça important per la codificació d'una identitat catalana, i en primer lloc per la definició de la extensió territorial de la comunitat. Mentre durant bona part de la Renaixença el domini lingüístic, i doncs el de la identificació nacional,

¹²⁹² «Novas», p. 14 a: *Lo Catalanista*, a. II (1888), núm. 18, pp. 10-14.

¹²⁹³ «Novas», p. 15, a: *Lo Catalanista*, a. IV (1890), núm. 129, pp. 12-16. L'autor deixa entendre d'haver estat a Sardenya i d'haver presenciat a l'escena dels pastors, però és obvi que es tracti d'una ficció donat el fet que declara d'haver-hi viatjat al juliol de 1880, mentre en realitat Toda hi va per primera volta al 1887. *Las coplas* a les quals es refereix són un dels exemples de poesies i cant popular de les quals ja s'ha parlat, i amb tota probabilitat l'autor es referia a *sos gosos*, adaptació illenca dels goigs de la tradició catalana. Sobre aquesta forma de cant a Sardenya, vegeu: M. Atzori, «Rapporto tra canzoni religiose catalane e canti sardi: i goigs e i gosos. Un esempio di acculturazione» a: *Studi Sardi*, a. XXIV (1975-1976), pp. 575-591; A. Bover i Font, *I goigs sardi*, a: J. Carbonell, F. Manconi (eds) *op. Cit.*, pp. 105-110; P. Caboni, *Is goccus. Ricerca sulla poesia popolare e le tradizioni religiose sarde*, Gasperini, Càller 1980. Pel repertori de cants sacres algeresos, consulte: F. Manunta, *Cançons líriques religioses de l'Alguer catalana*, La Celere, l'Alguer 1988-1991 (III volums).

¹²⁹⁴ E. Ucelay Da-Cal, *El imperialismo catalan op. Cit.*, p. 185.

eren geogràficament limitats pel popular refrany “de Salses a Guardamar, i de Fraga a Maó”, ara l'existència d'un reducte més a orient canviava l'escenari. L'Alguer era catalana, Sardenya ho va ser i en conservava molt bé els signes en la cultura popular, en la història, en l'arquitectura. Tots eren elements que, si bé no plantejaven de manera oberta unes reivindicacions territorials, representaven unes justificacions més a l'existència de la nació. I en el fons, proporcionava una font d'inspiració identitària important, representant un moment heroic del passat.

Sardenya recordava també Còrsega, la part del Regne finalment abandonada a Gènova, i no obstant tan cèntrica en la trama “nacional” de l'Eixample. D'això se'n dolia Toda, que per arribar a Càller havia hagut de passar uns dies a Ajaccio, on no pogué fer a menys d'efectuar alguna breu reflexió sobre la població i els seus costums¹²⁹⁵. En un article enviat a *La Renaixensa*, després de notar que les dones corses «van vestidas iguals que nostres paysans», es consolava dient que «si avuy no tenim a Córcega cap domini, nos hi quedan encara las relaciones mercantils que la lligan á Catalunya»¹²⁹⁶. Toda al·ludia a les indústries de suro del Gironès, que llavors adquirien la matèria prima a la Illa, encara que la literatura sobre la matèria admeti només uns contactes puntuals en cas de manca de matèria prima local¹²⁹⁷. *Cyrnos*, doncs, no conservava grans reminiscències del passat. A *Ichnusa*, malgrat el trencament del vincle amb la Corona d'Aragó, la cultura, la llengua i les tradicions que els catalans hi varen emportar encara eren vives.

A aquest propòsit és útil notar com Antoni Rubió i Lluch, en ocasió d'una conferència al Centre Excursionista de Catalunya per la commemoració dels quatre-cents anys del descobriment d'Amèrica, utilitzés la ciutat sarda com exemple de colonització ben reeixida. Rubió es dolia de que els catalans no varen deixar rastre a Amèrica, i aportava

¹²⁹⁵ J. Armangué i Herrero, *Eduard Toda entre Còrsega i Sardenya. Recerca etnogràfica (1887)*, a: ÍDEM, C. Valriu, *Illes i insularitat en el folklore dels Països Catalans*, Gràfic del Partecolla, Dolianova 2009, pp. 7-23.

¹²⁹⁶ E. Toda i Güell, «Un cop d'ull a Córcega», a: *La Renaixensa* (diari), a. XVII (1887) núm. 3886, pp. 3106-3108. A aquesta farà seguir un altre entrega corsa: ÍDEM, «Carta de Córcega», a: *ibidem*, núm. 3899, pp. 3271-3273.

¹²⁹⁷ Y. Barbaza, *El paisatge humà de la Costa Brava*, Edicions 62, Barcelona 1988, pp. 471-472 i pàssim.

com argumentacions la falta, en aquell moment històric, «d'una Catalunya forta y unida, de las salinas de Salces fins á las palmeras d'Elx y de las riberas del Cinca fins á las ayguas italianas». Aquesta condició s'havia donat durant la etapa d'expansió mediterrània, mentre a finals des segle XV la «anulació nostra nacional» era ja avançada, i «per per axó no `ns hem reprodruit may fora de casa a no ser [...] a l'Alguer»¹²⁹⁸. La mateixa conquesta de Sardenya, una sèrie de llargues guerres i revoltes, és una temàtica que entra a fer part de la literatura d'argument històric en aquest període. Les cròniques medievals catalanes, en particular aquella de Pere III que havia estat publicada recentment per Josep Coroleu (1839-1895), trobaven espai i eren comentades en revistes com *L'Avens* i diaris com *L'Espanya Regional*, amb explícites referències a episodis sards¹²⁹⁹. En definitiva, Sardenya, i en particular l'Alguer, eren la prova que la nació catalana havia existit, existia i continuava a ser viva ben a fora de les fronteres espanyoles. Era, en un cert sentit, un bocí de Corona d'Aragó que encara resistia.

El pes real del fenomen alguerès, però, estava en la seva dimensió lingüística. La pervivència d'un idioma que, malgrat fos literalment circumdat per poblacions que no

¹²⁹⁸ A. Rubió i Lluch, «Discurs llegit en la vetllada que 'l Centre Excursionista de Catalunya dedicà lo primer d'octubre 1892 á la commemoració del quart centenari del descobriment d'Amèrica» p. 519, a: *La Veu de Catalunya* (setmanari), a. II (1892), núm. 44, pp. 519-521. Rubió tornava a proposar el mateix argument en la recensió de *Historia de Catalunya* d'Antoni Aulèstia i Pijoan (La Renaixensa, Barcelona 1887-1889), on l'Alguer i un altre indret sard, Bonayre, eren exemples d'expansionisme reeixit i de la grandesa de Catalunya. Vegeu: A. Rubió i Lluch, «La Historia de Catalunya» a: *La Il·lustració Catalana* (I època), a. XIII (1892) núm. 283, pp. 115-118. Amb Bonayre Rubió es referia al a una localitat estratègica a les portes de Càller que les tropes de Jaume II, durant el setge a aquesta ciutat, van fortificar. Després de la caiguda de la ciutat en mans del Rei aragonès, aquest va donar als pares mercedaris el turó amb les fortificacions, que aquests varen convertir en un santuari marià, el Santuari Basílica de Nostra Senyora de Bonaire (*Nostra Signora di Bonaria*, en italià). Per un exemple de influència catalana en le colònia d'Amèrica: J. J. Moreno Masó, *La petjada dels catalans a Cuba*, Generalitat de Catalunya/Commissió Amèrica i Catalunya, Barcelona 1993.

¹²⁹⁹ Per la edició de Corolèu, vegeu: *Crónica del Rey en Pere IV*, La Renaixensa, Barcelona 1885. Abans l'obra havia estat publicada, amb un traducció en castellà del original, per Antoni de Bofarull, vegeu: *Crónica del Rey de Aragón D. Pedro el Cermonioso ó el Punyalel*, Impremta de Alberto Frexas, Barcelona 1850. Com a exemple d'articles que parlen de les cròniques o reproduïxen part de les cròniques que tracten de la conquesta de Sardenya, vegeu: J. Corolèu, «El verdadero autor de la crónica de Pedro el Cerimnoioso» a: *La España Regional*, a. II (1887) tomo III, pp. 530-536; «Recort, per Pere Turell. Cronica inedita del sigle XV» a: *L'Avens* (II epoca), a. V (1893) núm. 22, pp. 348-352.

ho parlaven, durant uns cincs segles va sobreviure dins de les muralles d'una ciutadella medieval, un fenomen que suscitava – i continua a fer-ho – gran curiositat i aferrissats debats¹³⁰⁰. En un en particular aquesta variant del català fou central. Al tombant del segle XIX una qüestió que dividia els acadèmics espanyols eren els orígens i la interdependència entre llengua catalana i llengua castellana. En una ocasió, prou important pels intel·lectuals que s'implicaren, l'Alguer es convertí en l'agulla de la balança, considerat un element en grau de provar tant la independència del català respecte al castellà, com el seu contrari.

Era un període d'exacerbació de la confrontació política entre catalanistes i espanyolistes, pocs anys després la pèrdua de Cuba, Filipines i Puerto Rico. En un clima escalfat, el filòleg i historiador gallec Ramón Menéndez Pidal (1869-1968), que just acabava de ser anomenat a la Real Acadèmia de la Literatura Espanyola, publicava un polèmic article a *El Imparcial*, titulat *La Cataluña Bilingüe*¹³⁰¹. L'autor, un dels pensadors més influents del nacionalisme espanyol, participava així en la polèmica engegada per la prohibició, l'any 1902, de l'ensenyament del catecisme en català, una querella que feia part del debat sobre la normalització lingüística. El lletraferit gallec sostenia, en contra de Mossèn Antoni Maria Alcover (1862-1932), com el català no derivava des del llatí o des del provençal, és a dir no era un idioma gal·loromànic. Ans, era una llengua iberoromànica, doncs filiació directa de la llengua castellana i per tant n'era un dialecte. Donada la importància del fet lingüístic en la identificació catalana, el debat va tenir una dimensió que anava més enllà de la filologia, ja que afirmar la independència lingüística del català respecte al castellà significava aportar una justificació més a la existència d'una nació catalana. Una peça clau en aquest raonament era, per la seva condició d'aïllament respecte a la mare pàtria, el dialecte alguerès.

¹³⁰⁰ Sobre els motius de la pervivència de l'alguerès, en general vegeu: A. Bosch i Rodoreda, *El català de l'Alguer*, PAM, Barcelona 2002, pp. 18-51; R. Caria, «El català a l'Alguer: apunts per a un llibre blanc», pp. 42-47, *Revista de Llengua i Dret*, n. 46, (2006), pp. 29-102; ÍDEM, *Introduzione op. Cit.*, pp. 17-22.

¹³⁰¹ R. Menéndez Pidal, «La Cataluña bilingüe», a: *El Imparcial*, 15-XII-1902, ara també a: M. P. Perea, *Antoni M. Alcover dialectòleg, gramàtic, polemista*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2005, pp. 287-292.

Menéndez Pidal va afirmar que el català a Sardenya conservava molts elements del castellà (en particular els plurals en -as) i que això demostrava com ja al segle XIV, quan es va colonitzar la ciutat, l'idioma parlat al Principat era ja molt influenciat pel castellà.

La polèmica suscitada per aquest article va veure intervencions de diferents exponents del món acadèmic, com ara Artur Masriera i Colomer (1860-1929), o Jaume Massó i Torrents (1863-1943). Però sobte veure com en dos casos s'hagi utilitzat directament l'Alguer per capgirar les teories de Menéndez Pidal. El primer en plantejar l'indret sard com un element de la diatriba, fou Josep Aladern (1869-1918, en realitat Cosme Vidal i Rosich). Aquest, des de les pàgines de la revista *Joventut*, sostenia l'originalitat i unitat de la llengua catalana, la seva antiguitat respecte al castellà i el lligam amb el provençal. Per donar força a les seves afirmacions, Aladern utilitzava l'exemple alguerès:

Y en fi, per acabar, transcriurém lo que diu l'historiayre italià *Gregory* en sa Storia della Sardegna, parlant de la llengua dels catalans de l'Alguer: "Els habitants de l'Alguer han conservat el dialecte de l'Edat Mitja, qu'ha subministrat moltíssimes paraulas pera la creació de las tres llenguas fillas de la llatina, que en el segle XIV prengueren un estil i abrasaren els progressos de la ciencias"¹³⁰².

La intervenció més important fou però aquella de Antoni Maria Alcover. Aquest mossèn, folklorista i lingüista mallorquí era ja llavors – com es veurà més endavant – tot un expert del cas alguerès, i va aprofitar d'aquests coneixements quan, al 1903, publicà un llibre de cinc-cents seixanta pàgines per contestar a Menéndez Pidal¹³⁰³. Alcover

¹³⁰² J. Aladern, «Unitat de la literatura catalana en temps dels trovadors», p. 76 a: *Joventut*, a. IV (1903), núm. 155, pp. 73-76. Aladern es refereix a una publicació força coneguda llavors, que circulava tant en francès, com en italià i espanyol. El seu autor, Jean Gaspard de Gregory (1768-1846) era originari del Piemont i va fer carrera en l'administració judicial de l'Imperi napoleònic, per després dedicar-se a publicar descripcions històriques de varies parts d'Itàlia i escrits de natura jurídica. Per el text des del qual Aladern va extreure la cita, vegeu: J. G. de Gregory, *Isola di Sardegna*, G. Antonelli Editore, Venezia 1847 (Ed. Orig. Paris 1839), p. 30. La versió espanyola canvia el títol en: *Historia de la Isla de Cerdeña*, Impremta del Guardia Nacional, Barcelona 1840.

¹³⁰³ A. M. Alcover, *Qüestions de llengua i literatura catalana*, Estampa de ca'Amengual y Muntaner, Palma de Mallorca 1903, pp. 409-424. Sobre aquesta polèmica, vegeu també J. Vallés y Pujal, «Mossen Alcover contra d'en Menéndez Pidal», a: *Catalunya*, núm. 21, (1903), pp. 385-388.

replicava a la tesi que l'alguerès era el català medieval i que aquest fet demostrés la dependència d'aquest idioma des del castellà. El filòleg mallorquí afirmava com Sardenya fos part de la Corona d'Aragó fins al 1714, amb totes les conseqüències lingüístiques que això comportava, és a dir, la castellanització de l'Alguerès. A més a més, segons aquest el catedràtic gallec no considerava com el sard i l'italià representessin altres influències molt més importants que no el castellà. De fet, l'argumentació més contundent proposada per Alcover consistia en demostrar com aquelles paraules alguereses que Menéndez Pidal definia castellanismes, i doncs proves de la derivació d'aquest i de totes les variants del català de la llengua de Cervantes, eren en realitat d'origen italiana¹³⁰⁴.

El primer catalanisme alguerès*

Llavors hem vist com l'entrada de l'Alguer en el discurs identitari va aportar, més enllà d'un genèric entusiasme, alguna peça clau en la construcció de l'ideari nacional català. En primer lloc la ciutat recolzava la idea, i augmentava la confiança, que un poble català, una nació catalana, havien existit i podien “ressorgir”. En segon lloc, representava una prova concreta de l'expansió mediterrània i l'edat daurada, la idea d'un passat gloriós i, llavors, l'esperança de poder-ho recobrir un dia. En tercer lloc els algueresos constituïen un “poble original”, en el sentit que a causa de la insularitat i de l'endarreriment que sempre des dels continents se li ha associa, aquests es transfiguraven en una mostra vivent de com eren els catalans de la mitificada edat mitjana. Anar a l'Alguer era com obrir una porta sobre el passat, veure una versió en miniatura d'una ciutat principatina del segle XV, amb els seus goigs, les processions de Setmana Santa, les esglésies gòtiques i fins i tot la gent que parla un català antic. És una fascinació entusiasta que es nota clarament en els escrits todians i que, per exemple, feia individuar com a catalans de soc i arrel alguns nobles ciutadans, com els Simon o

¹³⁰⁴ Per a major informacions a sobre d'aquesta polèmica, com també per aprofundir la figura d'Alcover, vegeu: M. P. Perea *op. Cit.*, pp. 257-299.

* En aquesta tesi es fa servir indistintament el terme algueresista o catalanista alguerès per indicar quants, a la ciutat sarda, s'interessaren de la salvaguarda i de l'estudi del passat, de la llengua i de la cultura catalana de la Barceloneta de Sardenya.

Giullot, que en realitat tenien els avantpassats a Ligúria i Savoia.

Paral·lelament a Sardenya era en curs una similar operació de redescoberta del passat i, en particular, de gran interès per les tradicions del “poble sard”. Altres visitants, com Toda, arribaven en terra sarda per “descobrir”. És un interès que ben s'inseria en el quadre dels estudis sobre folklore i etnografia que protagonitzaren la cultura italiana dels últims trenta anys del segle XIX, i que a Sardenya van trobar un important camp de treball. Aquesta característica porta a una mena de curtcircuit amb els interessos dels renaixentistes cap a l'Illa, un fet ben demostrat per la figura de Enrico Costa. L'escriptor, hem vist, era un entusiasta dels *Jutjats*, i naturalment de la resistència d'aquests últims. El contrast entre Toda, defensor de la bondat de la conquesta catalana, i Costa, nostàlgic d'una civilitat que ha començat a desaparèixer amb la entrada de les tropes aragoneses, és aclaparador. Els dos, per fer només un exemple, escriuen sobre el que consideren el barret que denota la nacionalitat dels respectius pobles. Però, mentre per Toda a l'Illa tots duen barretina, per l'escriptor sard – editor d'una descripció dels costums sards que va tenir un gran impacte – existien diversos tipus de barrets, i l'únic que es trobava a tot arreu era el barret frigi¹³⁰⁵. Si Toda va posar les bases literàries per identificar l'Alguer, quan no tota l'Illa, amb una part de la pàtria catalana, Costa va produir bona part del material que servirà, per tot el segle XX, a constituir l'ideari sardista i la idea mateixa d'una “sarditat”.

La sensació que l'Alguer sigui com un escriptori que guarda tresors del passat, tant per un Toda com per un Costa, és deu en part al seu relatiu isolament. Durant l'últim quart del segle XIX la ciutat era una realitat perifèrica en el Regne d'Itàlia, una condició de marginació en part agreujada per la progressiva pèrdua de la seva funció de port comercial, i doncs punt de connexió amb els continents. Aquesta decadència va començar amb la reducció de la activitat mercantil de Barcelona, i a partir del segle XVII l'Alguer passa d'escala important en la ruta de les illes (el recorregut que unia

¹³⁰⁵ Per tan sols un exemple de la divergent interpretació del barret, vegeu: E. Costa, *La Bella di Cabras op. cit.* pp. 128-129; E. Toda i Güell, *Alguer op. Cit.*, p. 19.

Barcelona amb el Pròxim Orient passant per Balears, Sardenya, Sicília i Malta) a un centre secundari dedicat al petit cabotatge, la pesca o l'exportació de productes com corall o cereals¹³⁰⁶. Però els factors que van fer retrocedir de manera dràstica la vitalitat del comerç marítim alguerès foren primer els efectes de la *perfetta fusione*. Amb la desaparició dels privilegis que, segons l'antic ordenament, el port alguerès gaudia, la seva activitat va disminuir. Un ulterior cop fou en la segona meitat del segle XIX, amb el desenvolupament de Port Torres com a principal port de tot el nord-oest de l'Illa. Mentre a finals del segle, la infestació de les vinyes per la fil·loxera i l'aixecament de barreres aranzelàries amb França, van perjudicar les exportacions de productes locals (oli, vi, i formatges)¹³⁰⁷.

El sud de França i Còrsega representaven, ja abans de la unificació de la Península, el mercat privilegiat per alguns productes sards, que viatjaven a través del port de l'Alguer. S'exportaven bestiar, pells, raïm i productes que avui diríem “típics”, com els formatges. Aquesta condició va acabar amb l'aixecament, tant per part gal·la com italiana, d'unes barreres aranzelàries que va arruïnar – a més del paràsit del raïm – els petits vinyaters, els comerciants i els pescadors, molt dels quals emigraren. Es tractava d'una mesura presa en un context que, a més d'una crisi econòmica, veia Itàlia desafiar França per l'hegemonia en el Mediterrani occidental. En aquesta contesa geopolítica, França havia obtingut un cert èxit obtenint el protectorat de Tunísia en 1881, al qual aspirava Itàlia. La resposta del *bel paese* fou la imposició d'unes barreres aranzelàries, i al llarg dels anys vuitanta s'establí un règim proteccionista. Per això, a finals del segle XIX l'Alguer vivia una decadència de la seva vocació comercial, mentre els pocs entusiasmes aixecats pel *Risorgimento*, ja s'havien apaivagats.

¹³⁰⁶ En general, sobre el circuit comercial en el qual es trobava l'Alguer, vegeu: C. Martinez Shaw, *Il Mediterraneo nei rapporti economici catalani (1680-1808)*, a: A. Mattone, P. Sanna (eds.) *op. Cit.*, pp. 449-461.

¹³⁰⁷ A. Mattone, P. Sanna, *Per una storia economica e civile della città di Alghero*, pp.756-754, a: A. Mattone, P. Sanna (eds.) *op.cit.*; M. L. di Felice, *La storia economica della Sardegna dalla “fusione perfetta” alla legislazione speciale*, pp. 384-402, a: L. Belinguer, A. Mattone (eds.), *Storia d'Italia op. Cit.* pp. 289-419.

En un moment en què Sardenya era relegada a un espai perifèric i poc civilitzat, el fervor cultural que caracteritzava la Renaixença i el catalanisme proporcionava a uns intel·lectuals perifèrics un llenguatge per poder articular llur discurs cultural. Sobretot, el públic catalanoparlant representava un interlocutor més interessat del que s'havia mostrat la cultura italiana. Toda encarnava una possibilitat concreta de valorar la cultura local, ja que demostrava un enorme interès, seu i de tot un espai cultural, per una realitat que, fins llavors, havia interessat molt poc sards i italians. En poques paraules Toda, i el món català que representava, en aquell moment semblaven proporcionar a les elits culturals i socials alguereses aquell encaix que ni Sardenya ni Itàlia havien aconseguit realitzar amb èxit.

Llavors el diplomàtic reusenc va ser rebut amb tots els honors, tant que, com hem vist, a més de la ciutadania honorària va obtenir també el permís per escorcollar els arxius municipals i “prendre en préstec” algun document de gran importància com ara el *Libre Vell*. Toda, donada la seva extracció social, va entrar en relació també amb els notables locals. Aquests, a part de seure en el Consistori Municipal, freqüentaven el *Circolo di Alghero* (una associació cultural que es pot parangonar a un Ateneu) i en algun cas havien estat membres de la maçoneria, o en la dissolta lògia ciutadana *Giuseppe Dolfi*, o en algun altre del nord Sardenya. Arran d'aquesta cordialitat, el vicecònsol espanyol mou fitxes per poder afiliar-ne uns quants a l'associacionisme catalanista del continent¹³⁰⁸. L'any 1888, en ocasió d'una segona visita a l'Alguer, Toda va fer socis de la *Associació Catalanista d'Excursions Científiques-Centre Excursionista de Catalunya* (CEC) – de la qual no cal destaquem la importància en l'associacionisme de caràcter nacionalista – alguns algueresos, dels quals val la pena reportar el nom tal i com es podia llegir al butlletí de la associació: «D. Miquel Prettig Bruno, D. Esteve Bolasco, D. Joan Vitelli y Simon, D. Joseph Frank, D. Miquel Ugo», a més del delegat de Càller «D.

¹³⁰⁸ La afiliació a la maçoneria d'alguns interlocutors del Toda es dedueix de quant ha publicat un autor alguerès, vegeu: M. Fois, *Fratelli nel silenzio op. Cit.*, pp. 17-19. Per la maçoneria algueresa, en general: G. Bilardi, «La presenza massonica ad Alghero», a: *Revista de l'Alguer*, vol. VIII (1997), núm. 8, pp. 95-107; R. Caria, «libera muratoria», a: *Sardegna e dintorni*, a. II (1998) núm. 3, pp. 38-43.

Enrich Sanjust»¹³⁰⁹. Tret d'aquest últim, exponent de la noblesa de nissaga catalana que residia a Càller, i de Frank que era de família més humil i, com ja s'ha dit, de probable ascendència alemanya, tots els altres resultaven ser famílies d'origen itàlica que es van traslladar a la ciutat durant els segles XVIII-XIX¹³¹⁰. La estratègia de Toda sembla clara, apropar aquells que considerava més representatius de la societat algueresa al medi cultural i associatiu catalanista, amb l'esperança de poder afavorir el desenvolupament d'un moviment similar en la ciutat sarda.

La nova generació

A l'Alguer els resultats d'aquestes activitats van aflorar només alguns anys més tard. A finals del segle els deixebles que havien seguit l'exemple de Joseph Frank, i havien mogut els primers passos en la literatura catalana sota el patrocini de Toda, van arribar a la maduresa. Aquests es van dedicar, a imitació de figures com el lingüista mallorquí Mossèn Alcover o el folklorista barceloní Rossend Serra i Pagès, a estudiar els aspectes lingüístics i gramaticals de l'alguerès, o encara les tradicions locals i la literatura popular. Al costat de les activitats de recerca, tots començaren a escriure versos en català, amb el somni de poder-los publicar a alguna revista del Principat. D'aquesta primera patrulla d'algueresistes, podem escollir un primer grup format per persones nascudes en la primera meitat del segle, com en el cas de Joseph Frank i Antoni Adami. Mentre un altre grup era constituït pels que al temps de l'arribada de Toda tenien entre 10 i 20 anys, alguns dels quals antics alumnes de l'institut on havia treballat Frank. En el segon grup destacaven Antoni Ciuffo (1879-1910/1912?), Carmen Dore (1869-1954), Joan Pais (1875-1964) i Joan de Giorgio i Vitelli (1870-1916 a vegades anomenat Joan de Jordi o Joan de Jordi Vitelli i Simon). L'últim, segons l'opinió de Toda, era el més prometedori de tots, tant que d'ell deia: «Jordi Vitelli [notar com el cognom De Giorgio

¹³⁰⁹ *L'Excursionista*, a. XI, (1888) núm. 111, p. 106; Arxiu del Centre Excursionista de Catalunya, *Llibre d'actes*, a. 1888, pp. 56-58. Vegeu també: J. Armangué i Herrero, «El llegat bibliogràfic d'Eduard Toda a l'Alguer» *op. Cit.* p. 108; P. Català i Roca, *L'aventura catalanista de la Palmavera op. Cit.* p. 23.

¹³¹⁰ Sobre aquesta família, consulteu la web de la *Associazione Araldica Nobiliare della Sardegna*: http://www.araldicasardegna.org/genealogie/dizionario_onomastico_familiare/sanjust.pdf (document consultat el 2/09/2013). També es pot consultar: J. Arce, *España en Cerdeña op. Cit.*, p. 334; J. Gramunt, *Lo Linajes catalanes en Cedeña op. Cit.*, pp. 143-144.

és transformat en nom i catalanitzat] és un dels nostres: si escriu, ho farà com nosaltres, y á ell cabrá la gloria de haver aixecat eixa rica i hermosa llengua catalana, que per lo Alguer s'havía convertit en destrossat dialecte»¹³¹¹.

Toda demostra apostar per les joves generacions i, sense menysprear l'obra de Frank, confia molt en de Giorgio i Vitelli. Aquest, que tenia 18 anys quan conegué Toda, no era simplement un noi ben aculturat i amb una certa habilitat poètica, sinó era exponent de les capes altes de la societat algueresa, descendent d'aquella família Simon que tingué una gran importància als temps de la *Sarda Rivoluzione*. Efectivament d'aquella colla de joves era l'únic que pertanyia a una família important, i que llavors tenia un paper assegurat dins de les institucions ciutadanes. D'altra banda, Toda havia ja adscrit al CEC un altre membre d'aquesta família, Joan Vitelli Simon, el mateix que va prendre la paraula en el ple de l'Ajuntament de l'Alguer pe atorgar-li la ciutadania honoraria¹³¹².

Seguint la pauta ja indicada per Frank, aquest grup de poetes continuava a escriure versos, que en molts casos anaven acompanyats amb música o il·lustracions, aspirant a un reconeixement dins dels cercles culturals catalans. Les relacions amb aquests ambients es van fer, després dels viatges d'en Toda, més fluents, i a finals de segle trobem diverses figures que fan el paper de “connector” amb l'Illa. Aquests són: Francesc Matheu (1851-1938), director de la *Il·lustració Catalana*; Rossend Serra i Pagés, folklorista i important membre del CEC; Jules Delpont (1865-1924), escriptor i editor de la Catalunya Nord. Les relacions epistolars, el desenvolupar-se d'aquest grup i la producció poètica i gramatical dels seus integrants ha estat estudiada a fons tant per Pere Català i Roca (1923-2009), com pels algueresos Pasqual Scanu (1908-1978), Rafael Caria (1941-2008) i Antoni Nughes, mentre recentment el filòlegs i investigadors Joan Armangué i Herrero i August Bover i Font hi han aportat significatives

¹³¹¹ E. Toda i Güell, *La poesia catalana a Sardenya op. Cit.* pp. 123; el mateix text havia estat publicat prèviament com article, vegeu: ÍDEM, «Poetas catalans contemporanis del Alguer» *op. Cit.*, p.203. Per tots aquests algueresistes és possible consultar la respectiva fitxa on-line de la Enciclopèdia Catalana (www.enciclopedia.cat).

¹³¹² AHMA, Registro 562, *Deliberazione núm.* 27 del 23-IV-1888.

contribucions¹³¹³. Ara, el que sembla interessant i oportú, és intentar enfocar la trajectòria política, i identitària, d'aquests autors.

El primer grup d'algueresistes, mentre per una banda va demostrar entusiasme i gratitud cap a Toda i a quants enviaren llibres i missatges, al contrari no es va atrevir a fer cap pas fora d'una dimensió estrictament cultural. Fent així, no secundaren massa el diplomàtic en el seu intent de proselitisme catalanista. De manera diferent el segon grup, és a dir els joves, va experimentar una serie de tensions internes justament al voltant de la politització. Els personatges que més demostrin d'haver entès les implicacions polítiques que representava l'ús del català i l'exaltació d'uns aspectes culturals ni italians ni sards, eren Antoni Ciuffo (més conegut amb el nom d'art de Ramon Clavellet) i Joan Pais.

Antonio Ciuffo era fill d'una família de comerciants ambulants d'origen Napolitana – un altre tros de Corona d'Aragó perdut per sempre – i va néixer a Sàsser, on passà els primers anys de la seva vida. Sobre la seva biografia, o millor dit sobre tot el que no estigui relacionat amb la seva activitat catalanista, no sabem casi res, si no que era un jove amb inquietuds literàries i d'extracció popular¹³¹⁴. No sembla hagi conegut el Toda durant les seves visites, però és el personatge més fascinant entre els catalanistes

¹³¹³ J. Armangué i Herrero, *L'epistolari alguerès de Rossend Serra*, La Celere, L'Alguer 1996; ÍDEM, *Represa i exercici de la consciència lingüística a l'Alguer (ss. XVIII-XX)*, Grafiche del Parteolla, Dolianova 2006, pp. 46-59; A. Bover i Font, *Sardocatalana* op. Cit. pp. 113-189; P. Català i Roca, «Vers el Retrobament. Assaig d'interpretació històrica» op. Cit.; ÍDEM, *La aventura catalanista de la Palmavera* op. Cit.; R. Caria, *Introduzione* op. Cit., pp. 11-30; ÍDEM, *Els retrobaments a l'Alguer els segles XIX i XX*, pp. 183-185 a: J. Carbonell, F. Manconi op. Cit., pp. 183-186; P. Scanu, *Introducció* op. Cit., pp. 7-51; A. Nughes, *Introducció*, pp. 26-74, a: J. Palomba, *Tradizioni, usi e costumi popolari di Alghero*, Edicions del Sol, l'Alguer 1996, pp. 21-83.

¹³¹⁴ Per una biografia de Clavellet-Ciuffo, a part de les notícies disseminades en els textos relatius al primer catalanisme alguerès ja indicats, vegeu: A. B. Esu, *L'opera di Antonio Ciuffo (Ramon Clavellet) nella storia della letteratura catalana*, tesi de llicenciatura, Università degli Studi di Sassari, Facoltà di Magistero 1974; A. Nughes, *Ramon Clavellet. Pàgines de literatura algueresa*, Edicions del Sol, L'Alguer 1991, pp. 9-35. En aquesta Tesi s'ha aprofitat abundantment el material resultat de les recerques fetes per Rafael Caria, que gràcies a la amabilitat de la seva família – en particular de la seva vídua Fillj (Filide) Chessa i dels seus fills Manel i Anna Maria – s'han pogut consultar; només parcialment aquest material ha estat utilitzat a: R. Caria, *Notes sobre la vida de Ramon Clavellet*, Conferència donada a la l'Escola d'Estiu, Prada 1998; ÍDEM, «L'Alguer al Primer Congrés Internacional de Literatura Catalana: Joan Palomba i Antoni Ciuffo» pp. 94-97, a: *Estudis Balearics*, núm. 82-83 (2005-2006) pp. 93-110.

algueresos. Ja a principis de segle, amb poc més que vint anys d'edat, es trobava en contacte epistolar amb Antoni Maria Alcover, que al 1901 l'anomenà corresponsal del *Diccionari Català-Valecià-Balear*, i amb Rossend Serra, que l'any següent l'anomena delegat del CEC¹³¹⁵. Ciuffo, amb el pseudònim de Ramon Clavellet, havia ja publicat diverses poesies a petites publicacions periòdiques locals, i en particular a *Fra Tartassa*, *Alghero* i *Il Burchiello*. Ja llavors s'havia decantat per una versió depurada de l'alguerès a imitació, ortogràfica i gramatical, del català continental, encara que aquests no fos del tot normativitzat¹³¹⁶.

També Joan Pais estava convençut de la necessitat d'adoptar les normes ortogràfiques catalanes i no pas les italianes, però preferia mantenir algunes peculiaritats del llenguatge local¹³¹⁷. De quatre anys més gran que Ciuffo, des de molt petit orfe de pare i mare, provenia ell també d'aquella capa de la població ciutadana que no feia part dels notables, ni tampoc de la burgesia, però tenia suficients recursos per fer estudiar, amb mil dificultats, ells fills mascles. Així Pais va estudiar Química i Farmàcia, acabant els estudis amb un cert retard degut a les condicions econòmiques. Contemporàniament, demostrava interès per la música, tant que va ser director de la banda municipal, musicant diverses poesies dels seus companys. També era atret pel socialisme humanitari i assistencial, i de fet va participar a la local *Unione Italiana per l'Educazione Popolare* i era de tendències anticlericals. Però, sobretot mostra una veritable passió per la llengua catalana. Com tots els algueresos sembla fer front a la falta d'una preparació adequada amb l'entusiasme, i ell resulta el primer i el més decidit en realitzar una gramàtica del català local. Per fer-ho adoptà la idea d'aplicar les normes ortogràfiques l'estàndard continental a l'alguerès, tot i respectant la seva particularitat lexical.

¹³¹⁵ J. Armangué i Herrero, *L'epistolari alguerès de Rossend Serra op. Cit.*, p. 6-7; ÍDEM, *Represa i exercici de la consciència lingüística a l'Alguer op. Cit.*, pp. 48-49.

¹³¹⁶ P. Scanu, *Alghero e la Catalogna. Saggio di letteratura popolare*, Editrice Sarda Fratelli Fossataro, Càller 1964 (II edició ampliada), pp. 179-182 e 307-315 (antologia de texts). Les poesies va aparèixer a: *Il Burchiello*, a. I (1901), núms. 8, 9 i 10; *Alghero*, a. I (1901), núm. 3 (no hem pogut localitzar aquelles publicades a *Fra Tartassa*, dels quals se'n conserven pocs números en la Biblioteca de la Universitat de Sàsser).

¹³¹⁷ R. Caria, *Introduzione op. Cit.*, p. 25.

Al costat d'aquesta labor, Pais es va dedicar a escriure poesies, però va destacar particularment per l'habilitat amb la qual posava música als versos dels col·legues. Demostra també, una mica abans que Ciuffo, d'haver interioritzat les conseqüències polítiques que la utilització de la llengua catalana llavors comportava, i el lligam que hi havia entre llengua i poder. És tracta d'un actitud que aflora sobretot en la correspondència amb alguns intel·lectuals del Principat, en la qual, segons el filòleg Joan Armangué i Herrero «ens sorprèn amb tot un seguit de declaracions catalanistes que mai hauria pogut fer a l'Alguer»¹³¹⁸. Per exemple, en una carta a Rossend Serra deia:

Diu beníssim vostè qu'és una llàstima que una llengua així bella, així armoniosa y així robusta y rica com la llengua catalana no tenguí encara una unica ortografia. Y això, creugui'l, a mi, que m'entench escurrir per las venas més sanch catalana que italiana, a mi, dich, me dol immensament. Y jaqué l'unitat ortogràfica no se poguerà obtindre que quant se serà consegüida l'indipendència política, això és quant la bella y virtuosa Catalunya serà una nació llibra de todas las suas acciones, per això apunt jo fas vots ama tot lo cor per l'indipendència, no llunyana, de la mia estimada Catalunya. Lo que vostè me fa notar, jo l'havia també observat ja de molts temps, és a diure que sol en una nació independenta se pot impondre, a las escolas, la llengua propia i un'única ortografia. Però lo que no podiva comprendre (y que m'estupiva [estranyava] molt) era'l fet que també lo[s] millors gramàtics fossin de ideas contràries en quant a la grafia. [...] Los uns adóptan un'ortografia perquè així la teníen los nostros pares (y això a mi no me va, perquè una llengua deu sempre progredir en tot y se deu sempre de ingentilir y diventar sempre més dolsa y manco aspra); los altres n'adóptan un'altra, perquè no se volen castellanizar; y entant [mentrestant] se enfransesetjen [francesitzen]! [...] Quant després la Catalunya serà un Estat independent, tenguera una llengua unica escripta en un'única grafia, alhora jo, si Déu me deixa veure'l bell dia de la redempció catalana, jo, dich, referé l'obre mia ama més entusiasmo segons la nova ortografia, que cert serà la més admissible o, per diure millor, la justa, la vera¹³¹⁹.

Aquestes paraules ens donen la idea de com Pais tenia ben present la necessitat, per tal de poder realitzar el projecte cultural que animava l'algueresisme, de que s'estableixi un marc institucional al qual la comunitat catalanoparlant pugui tenir un referent. En altres

¹³¹⁸ J. Armangué i Herrero, *Represa i exercici de la consciència lingüística a l'Alguer op. cit.* p. 52.

¹³¹⁹ Carta de Joan Pais a Rossend Serra del 10-VII-1902, ara a: J. Armangué i Herrero, *L'epistolari alguerès de Rossend Serra op. Cit.* pp. 107-115.

paraules, sense un model lingüístic ben establert i acceptat a tots els països de parla catalana, la possibilitat que la variant algueresa sobrevisqués i pogués ser convertida en un eina literària i comunicativa eficaç, era nul·la. La gran aposta intel·lectual, llavors, era la realització d'una gramàtica, l'instrument necessari en els plans del renaixentistes algueresos, una aposta en la qual, malgrat l'entusiasme, Pais va perdre, ja que la seva va veure la llum només al 1970¹³²⁰. D'altra banda l'improvisat gramàtic no tenia, com tots els seus companys, una preparació adequada, mentre per l'altra la falta d'una norma acceptada universalment i la difícil disponibilitat des de l'Alguer de textos de gramàtica, rendien l'objectiu encara més difícil d'assolir. Cal dir, a aquest propòsit, que el referent més que Pompeu Fabra era Mossèn Alcover, amb el qual els algueresos entraren en contacte.

A més Pais va haver de fer front a la competència del seu mateix cosí – del qual parlarem d'aquí a poques ratlles – que se li va avançar en la publicació de la gramàtica. Malgrat aquestes complicacions, és important subratllar com Pais sigui el més convençut del fet que els moviments dels algueresistes eren essencialment vinculats als plantejaments que el moviment barceloní i català adoptava, i que en general la mateixa existència de l'Alguer com bocí de catalanitat a Sardenya depenia casi exclusivament del continent. El mateix Pais declara inequívocament:

Qui cosa no deu l'Alguer a Catalunya? Tot! Y per això, no obstant sia ja molts ans a sobte lo govern italià, ella mantén encara, casi intactos, los costums, las usansas y la llengua de la mare nostre antiga qu'és la Catalunya, aquesta terra benehita de Déu, adorada ama todas las fosas de l'ànimo de los sous fills, respectada i admirada de los forasters. En las venas de nosaltros escurri encara, y escurrirà sempre, sanch catalana. Y'l dimostra'l fet que un alguerès se vanta més d'ésser català que sardo¹³²¹.

Ciuffo i Pais demostraren ser molt entusiastes d'aquest descobriment personal d'una

¹³²⁰ La obra de Pais fou publicada pocs anys després de la seva mort per Pasqual Scanu, alguerès i estudiós de literatura local en català. Vegeu: J. Pais, *Gramatica algueresa*, Barcino, Barcelona 1970. Malgrat a la portada aparegui un subtítol “Volum I”, aquest és l'únic publicat.

¹³²¹ Carta de Joan Pais a Rossend Serra del 1-I-1902, a: J. Armangué i Herrero, *L'epistolari alguerès de Rossend Serra op. Cit.*, pp. 81-90.

identificació catalana, i doncs ni sarda ni italiana, i entre finals del XIX i principis del XX entraren en contacte amb els ambients de la cultura catalanista del continent i de les Illes. Com ja s'ha vist, Ciuffo era en contacte amb Mossèn Alcover, i els dos es van afiliar al CEC, una de les formes més comunes llavors de l'associacionisme catalanista. Així, els dos, continuen la pauta establerta a l'Alguer per Toda, i participaven en aquesta xarxa d'intel·lectuals i d'escriptors, entrant en contacte amb un món que els empenyava cap a una major politització. L'any 1902 Ciuffo i Pais varen ser els primers d'aquest grup en anar a Barcelona, on havien de participar als Jocs Florals. L'acte devia consagrar el lligam que, ja feia una trentena d'anys, s'havia renovat entre els dos territoris. Suposem, per experiència personal, l'estupor, la meravella i la desorientació que van provar els dos algueresos en trobar-se a la capital catalana de principis de segle, en mig d'arquitectures extravagants i un nivell de politització i de conflictivitat social que recordaven molt poc la seva petita ciutat. El primers anys del segle XX representaren un moment particularment conflictiu en la societat espanyola – com Italiana – quan, en un clima de derrota nacional, la Lliga feia entrar al Congrés les tensions centrípetes que provenien de Catalunya, una dura polèmica lingüística carregada d'ideologia es desencadenava entre Menéndez Pidal i Alcover, mentre una vaga general d'una setmana sacsejava Barcelona a finals de febrer¹³²². En aquest ambient la celebració dels Jocs Florals va ser prohibida, oficialment per qüestions d'ordre públic, en realitat era una forma per evitar aquells que, el llavors Ministre de Governació considerava un «áspid venenoso en el cáliz de las flores»¹³²³. Finalment l'acte es va celebrar a S. Martí del Canigó, just després de que els dos algueresos marxessin, i sembla lícit suposar que l'experiència feta en la Ciutat Condal, entre una vaga revolucionària i la repressió d'una manifestació cultural, deu haver tingut un cert impacte en els dos algueresos.

¹³²² Sobre aquest període de la història catalana, en general vegeu: J. Casassas i Ymbert, *L'arrencada del segle XX*, pp. 17-34 a: B. De Riquer i Permanyer (ed.), *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1995, pp. 18-55. Per la vaga general del 1902, vegeu: A. Duarte, «Entre el mito y la realidad. Barcelona 1902», a: *Ayer*, núm. 4 (1991), pp. 147-168.

¹³²³ J. Termes, *De la Revolució de Setembre a la fi de la Guerra Civil (1868-1939)*, p. 187, a: P. Vilar (ed.), *Historia de Catalunya*, Edicions 62, Barcelona 1987, vol. VI.

Després d'aquesta experiència barcelonina, efectivament, veiem com els dos es van decantar cap una actitud més política i reivindicativa. Un, el Pais, fent aquelles declaracions que s'han mostrat abans, mentre l'altre, el Ciuffo, començant a publicar poesies que feien referència explícita a un camp semàntic patriòtic-ressorgimental. N'és un exemple *Himne alguerès*, una lírica publicada també a la revista *Catalunya* amb el títol, molt revelador de l'idealisme polític de Ciuffo, de *Cant de Pàtria*. La composició així començava:

De la banda de ponent
hi ha una terra llunya llunya;
és la nostra Catalunya
bella, forta y renaixent¹³²⁴.

Pais, que d'alguna forma va rellevar el paper que havia tingut Frank com pont epistolar entre catalanistes continentals i algueresos, demostra en algun cas tenir unes posicions encara més radicals dels seus mateixos interlocutors. En la correspondència que mantenia amb *La Renaixensa* Pais, sempre l'any 1902, va tenir un cert enrenou amb Domènec Martí i Julià (1861-1917), líder del nacionalisme radical juvenil, President d'Unió Catalanista i llavors director de la revista. Segons escriu Pais en una carta, aquest hauria modificat excessivament un seu article amb títol *Sardenya*. Eren correccions de contingut, però també en la forma, ja que pareix que la redacció adaptà excessivament certes formes alguereses a la parlada continental. Pais, indignat per les justificacions que va rebre de la redacció, escrivia: «l'amich caríssim D. Martí i Julià [...] me ha lego [després] respost que era custret a ne treure calqui [alguna] cosa per no tendre que veure ama'l [amb el] govern o, per diure millor, ama [amb] la policia espanyola. Ma [però] los punts que reguardàvan la Espanya èran pochs [...]»¹³²⁵. Les relacions amb Martí i Julià

¹³²⁴ R. Clavellet (A. Ciuffo), «Cant de Pàtria», a: *Catalunya*, a. XXX (1903), núm. 2, p. 75. La composició ha estat després reproduïda a altres obres de Clavellet o a diverses antologies de poesia algueresa, normalment amb el títol *Himne alguerès*, o *Imno alguerès*, per exemple vegeu: R. Clavellet (A. Ciuffo), *La conquista de Sardenya*, Armonia Sarda, Sàsser 1906; P. Scanu, *Alghero e la Catalogna op. Cit.* pp. 309-310;

¹³²⁵ Carta de Joan Pais a Rossend Serra del 10-VII-1902, a: J. Armangué i Herrero, *L'epistolari*

sembla que es desgastin definitivament arran de la insistència de Pais en voler discutir els motius de la censura, i en algunes cartes avança dubtes sobre el fet que en realitat el psiquiatre i polític catalanista no hagi agraït l'anticlericalisme obert d'algunes de les seves afirmacions. Segons Joan Armangué i Herrero, aquesta circumstància va portar al trencament de les relacions epistolars entre els dos¹³²⁶.

Pais, efectivament, en diverses cartes deixa veure com la seva interpretació de la situació política a Espanya, considerada un país decaient i il·liberal, sigui determinada per les institucions eclesiàstiques i el clergat¹³²⁷. D'alguna manera, és com si l'alguerès projectés a la Península Ibèrica la lectura que feia Mazzini de la Itàlia pre-unitària: un país sota una dinastia estrangera, oprimida per les supersticions clericals i amb una llengua imposada. Tot i així, les desavinences amb Martí i Julià no semblen justificar la radicalitat de les afirmacions de Pais. El mateix director de *La Renaixensa* pertanyia a aquell *milieu* anticlerical, catalanista, republicà i vagament socialista que caracteritzava el nacionalisme juvenil de principis del segle XX¹³²⁸. En realitat el mateix psiquiatre nacionalista, que va dirigir el diari quan aquest patia la competència de *La Veu de Catalunya*, va haver de deixar la direcció perquè la seva actitud era criticada pels altres redactors, que paradoxalment en proposaven la transformació en un full provocador i agressiu, quan fins al moment havia tingut un tarannà més cultural¹³²⁹. La seva censura al text de Pais, malgrat les opinions d'aquest, s'inscrivien en les dificultats internes a la

---

alguerès de Rossend Serra op. Cit., pp. 107-115.

¹³²⁶ J. Armangué i Herrero, *L'epistolari alguerès de Rossend Serra op. Cit.*, pp. 31-32.

¹³²⁷ Carta de Joan Pais a Rossend Serra del 22-VIII-1902, ara a: J. Armangué i Herrero, *L'epistolari alguerès de Rossend Serra op. Cit.*, pp. 133-134. En el text, Pais diu: «A què val, per a mi, que en Itàlia se digui que l'Espanya és una nació totalment decalguda moralment, y que la Catalunya, si progredix de un lau, no serà may una gran nació perquè és a mans del clericals, los quals la mantengueran sempre supersticiosa y bigota, si també la faran decaure com han fet del resto de l'Espanya?».

¹³²⁸ Sobre Martí i Julià, vegeu: J. Esculies, «El cavaller de l'ideal» a: *Sàpiens*, núm. 121 (2012), p. 22-28. Sobre el nacionalisme radical és indispensable consultar la copiosa producció del prof. Enric Ucelay-Da Cal, de la qual aquí es suggereix per una indicació: E. Ucelay-Da Cal, «La crisi dels nacionalistes radicals catalans», a: *Recerques*, núm. 8 (1978), pp. 159-206; ÍDEM, *El nacionalisme radical català i la oposició a la dictadura de Primo de Rivera. 1923-1931*, Tesi Doctoral en Història, Universitat Autònoma de Barcelona, 1983.

¹³²⁹ C. Duran i Tort, «*La Renaixensa*», *primera empresa editorial catalana*, Publicacions de l'Abadia de Monserrat, Barcelona 2001, pp. 121-124.

revista i el debat entre els corrents del nacionalisme català.

No obstant les diferències, sigui amb els col·legues catalans que entre els mateixos algueresos, els dos poetes formaven part d'una associació catalanista a la ciutat sarda. En aquesta entitat participaren – a més dels que s'han anomenat fa poc – el cosí de Joan Pais, Joan Palomba (1876-1953), que era mestre de professió, i Fèlix Liperi, que va destacar com il·lustrador de les publicacions alguereses. Mentre, de manera més discreta, integraven el grup també Cipriano Cipriani, filosof i entre els primers a ensenyar història de les religions, i Antonio Era (1889-1961), destinat a convertir-se en un historiador interessat en els aspectes jurídics de la Corona d'Aragó. Ara, malgrat tots els autors parlin d'aquesta associació, és molt difícil reconstruir-ne la gènesi i l'evolució, perquè falta tot tipus de documentació en quant l'entitat, probablement, no en va produir mai, i d'aquí que el discurs sigui poc sòlid. A més, si prenem per bones les afirmacions de l'alguerès Pasqual Scanu, que però no cita ni documents ni dades, van haver-hi tres associacions, una “Agrupació Catalanista” i una “Palmavera” (margalló en alguerès) fundades ambdues per Frank, i una “Agrupació Catalanista de Sardenya” fundada al 1902 per Pais i Ciuffo¹³³⁰. Una altra versió és aquella de Rafael Caria, segons el qual les associacions són dues i en concret “Agrupació Catalanista de Sardenya”, constituïda després del viatge d'en Pais i Ciuffo a Barcelona, i “La Palmavera”, que neix al 1906 per superar les incomprensions entre els integrants d'aquesta¹³³¹. També Pere Català i Roca diu les mateixes coses, sense però citar Caria, i és l'únic que proposa una data per la fundació de “La Palmavera”, el 12 de juliol de 1906, a més d'adonar-se d'una certa confusió sobre la gènesi d'aquesta entitat¹³³². En realitat, l'única font directa és un passatge de la ponència que Antoni Ciuffo va pronunciar al Primer Congrés internacional de la Llengua Catalana (ens ocuparem d'això més endavant), en la qual deia:

¹³³⁰ P. Scanu, *Introducció*, p. 10-11, a.: J. Pais *op. Cit.*, pp. 7-51.

¹³³¹ R. Caria, *Introduzione*, *op. Cit.*, p. 24-25; ÍDEM, *Els “retrobaments” a l'Alguer els segles XIX i XX*, *op. Cit.*, p. 184.

¹³³² P. Català i Roca *op. Cit.*, pp. 117-118.

Lo vell minador de l'esperit català que, de temps, anava martellant, gità a les àries un crit de triomf, lo dia que si va inaugurar en l'Alguer la Agrupació Catalanista de Sardenya, dirigida per Joan Pais. La primera llevor d'aquesta florida fou gitada en 1902, essent alhora la nostra obra folk-lorica, com ne fa proba el quadern Folk-lore algherès, llegit en lo Centre Excursionista de Catalunya, en una sessió del mateix any. Y avui la Palmavera aculli a sota de les sues rames totes les aspiracions de la Llengua y de l'Art, tenint la sua ombra bons cultivadors del llenguatge, de la literatura, de la pintura y de la musica. [...] Units definitivament lo 12 de juliol d'enguany, anem seguint lo camí que nos havia obert lo nostro poeta y mestre Joseph Frank¹³³³.

Davant d'un evident buit documental i a una certa confusió, ens hem de conformar amb aquest testimoni, tanmateix sembla un detall poc rellevant el d'establir si les entitats van ser dues o tres. La dada important és que un grup d'algheresistes hagin estat actius des de l'arribada d'en Toda fins a la primera dècada del segle XX.

El punt àlgid de l'activitat d'aquest grup va ser l'any 1906 quan, a part de la suposada fundació oficial, es va celebrar el Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana. En aquesta trobada foren convidats dos exponents algheresos, junt amb aquell Pier Enea Guarnerio, dialectòleg milanès, que fins llavors era un dels màxims experts del català de l'Alguer. La convocatòria d'aquest congrés va desencadenar un conflicte entre els algheresos que, en bona mesura, va minvar seriosament la solidesa del grup (i la seva credibilitat). A enfrontar-se eren sobretot els cosins Joan Pais i Joan Palomba, cadascú dels quals treballava a la publicació de la pròpia gramàtica. Mentre Pais – donada la seva relativament escassa experiència, el procés de normalització del català encara en curs i la conjuntura política – dubtava sobre l'oportunitat de realitzar-ne una en aquestes condicions, Palomba pensava tot el contrari. Aquest també feia temps que hi treballava, i poc abans que es celebrés el congrés va publicar el resultat del seu treball, donant-ne oportunament notícia a través de la premsa local¹³³⁴. Pais va reaccionar amb un escrit en el mateix diari, mentre, segons es desprèn de la seva correspondència amb intel·lectuals catalans – en particular amb Rossend Serra i Pagès, director del CEC, i Mossèn Alcover

¹³³³ A. Ciuffò, *Influencies de l'Italìa y diferents dialectes sards en l'Algherès*, p. 180, a: AA. VV., *Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana*, Vicens i Vives, Barcelona 1906, pp. 170-182.

¹³³⁴ «Fra libri e giornali. Grammatica algherese», a: *La Nuova Sardegna*, 20/21-IX-1906.

– acusava que aquesta gramàtica seria un plagi del seu treball, del qual el cosí va poder veure, i copiar, un esborrany molt parcial¹³³⁵. L'obra de Palomba, considerada limitada i excessivament improvisada, no és cert que fos copiada d'aquella del Pais, com recents investigacions semblen haver demostrat¹³³⁶.

A part d'un desig de protagonisme amplificat en un medi tant restringit com era l'Alguer de principis del segle XX, els dos compartien uns plantejaments diferents. Pais era partidari d'un model que respectés el lèxic local, tot i utilitzant les normes ortogràfiques fabrianes, mentre Palomba era més partidari d'una grafia italianitzant¹³³⁷. Aquestes diferències, com es veurà d'aquí a poc, eren també reveladores d'una diversa actitud davant del catalanisme continental, amb un Pais més propens, o desitjós, a identificar-se amb les dinàmiques vigents a Catalunya, i un Palomba més lligat a la pròpia "italianitat"¹³³⁸. En tots casos, gràcies a l'anunci de publicació de la seva gramàtica, Palomba fou convidat a intervenir en els discursos d'obertura dels treballs, fet que el va convertir en representat oficial de la comunitat algueresa, i també a tenir una ponència al congrés sobre la seva feina de gramàtic. Així que es va desencadenar una querella entre els dos, que era en part una afer de família, i aquesta petita *faida* intel·lectual va minvar definitivament la cohesió del grup, mentre va qüestionar seriosament – sobretot

¹³³⁵ «Fra Libri e Giornali. Un'altra grammatica algherese» a: *ibidem*, 23/24-IX-1906. Per seguir l'intercanvi de cartes entre el Mossèn Alcover i el President del CEC a sobre de "l'affaire Pais", vegeu: M. Pilar Perea, *Llums i ombres en el primer congrés de la llengua catalana (1906). La resposta dels intel·lectuals*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca 2007, pp. 235-244. Per aquesta polèmica, vegeu: P. Català i Roca, *L'Aventura catalanista de la Palmavera op. Cit.*, pp., 207-216.

¹³³⁶ A. Bover i Font, *Sardocatalana op. Cit.* pp. 143-168.

¹³³⁷ Sobre aquest episodi, vegeu: J. Armangué i Herrero, *Represa i exercici de la consciència lingüística a l'Alguer op. Cit.*, pp. 53-54; A. Nughes, *Introducció: Joan Palomba i la Renaixença algueresa*, pp. 43-62, a: J. Palomba, *Tradizioni, usi e costumi di Alghero*, Edicions del Sol, l'Alguer 1996, pp. 13-83; R. Sari Bozzolo, «Una polemica d'un secolo fa tra G. Pais e G. Palomba» a: *L'Isolano*, núm. 5 (1995), pp. 18-19; P. Scanu, *Introducció*, pp. 25-35 a: J. Pais *Gramàtica algueresa op. Cit* pp. 7-51.

¹³³⁸ Com a element per jutjar aquests fets pot servir la consideració de que Palomba no publicà mai res en català, tant en versió algueresa com continental, i que quan es trobà davant de la possibilitat de publicar la seva gramàtica en català va demanar a Emili Vallés i Vidal de fer-li de traductor. Finalment la traducció mai es va realitzar, segons es desprèn d'una carta de Emili Vallés i Vidal a Antoni M. Alcover del 6-XII-1907, publicada a: M. Pilar Perea *op. Cit.*, pp. 157-159, mentre per seguir el fil de la relació epistolar entre el Mossèn Alcover i Vallés, vegeu les pp. 139-161.

als ulls dels interlocutors catalans – la credibilitat dels contrincants ¹³³⁹.

L'altre convidat alguerès fou Antoni Ciuffo/Ramon Clavellet, que tot just aquell mateix any havia publicat un recull de la seva producció poètica. És més, era la primera obra que un membre del grup publicava a l'Illa, amb un títol emblemàtic: *La conquesta de Sardenya*¹³⁴⁰. No cal subratllar massa com les vicissituds que evocava l'obra efectivament podien ferir tant el patriotisme italià, com el sard. El recull poètic, però, no era l'únic merit de Ciuffo. Aquest tenia ja a l'actiu la col·laboració amb Antoni Maria Alcover – pel qual estava redactant fitxes sobre les paraules alguereses – mentre s'havia abundantment ocupat de tradicions populars. A banda d'això, les seves poesies havien circulat en revistes catalanes i el seu nom, ja abans de Congrés, començava a ésser conegut. Per aquells volts Clavellet-Ciuffo – que no feia ni trenta anys i era un noi atractiu – s'havia forjat una imatge de poeta romàntic, decadent i bohemí. No devia ser una mera construcció literària, perquè encara no fa gaire temps era difós aquest proverbi: «a casa de Ciuffo, on lo cutxo [gos] menja a la mesa i lo duenyo se colga [estira] en terra». Era una expressió popular per indicar una situació similar a un can pixa, on renya l'anarquia i tot va al revés¹³⁴¹.

Al mateix moment, però, Clavellet demostrava un interès per l'estudi de les tradicions locals, del vocabulari alguerès i dels fenòmens de contaminació idiomàtica que tot plegat en fa un personatge extremadament interessant, en equilibri entre creació artística i racionalitat. L'Alguerès, com a ponent del Congrés, va pronunciar la conferència *Influències de l'italià y diferents dialectes sards en l'alguerès*. Una comunicació detallada que va ser molt ben rebuda pels oients, al contrari d'aquella de Palomba, que segons la opinió de Rafael Caria, va suscitar certa desaprovació en alguns congressistes. Efectivament, en la edició de les actes del congrés la ponència de Palomba ocuparia

¹³³⁹ Pel text del discurs i de la ponència del algueresista, vegeu: J. Palomba, *Discurs*, a: AA. VV.: *I Congrés Internacional de la Llengua Catalana op. Cit.* p. 90; ÍDEM, *La Gramàtica del dialecte modern alguerès* a: *ibidem*, pp. 168-170.

¹³⁴⁰ R. Clavellet (A. Ciuffo), *La conquesta de Sardenya*, Armonia Sarda, Sàsser 1906.

¹³⁴¹ Dec aquesta informació a Gavino Balata, un amic alguerès-escocès.

dues pàgines, al contrari aquella de Clavellet tretze¹³⁴².

A acompanyar la delegació algueresa, hi era també una delegació italiana, representada per Guarnerio. El discurs de salutació que aquest va fer, en l'acte d'obertura, és interessat pel seu matis d'afecte i comprensió per la causa catalana. Les paraules del lingüista, important en els estudis sobre sard, cors i alguerès, semblen proposar un altre cop – com en les poesies de Ciuffò – la retòrica ressorgimental en clau quadribarrada. Després les salutacions rituals, Guernerio diu «és ben just que en aquesta hora solemne del renaixement de la llengua catalana ressoni el nom d'Itàlia, *alma parens* de la gens llatina». I n'explica el motiu:

És gràcies al baluard de la pròpia llengua, mantingut incòlume i fort a través dels segles que Itàlia deu la defensa dels seus drets. És gràcies a l'obra assídua i constant dels seus poetes i dels seus escriptors, des de Dant a Manzoni, que ella deu la seva resurrecció. Cada nació té escrit amb caràcters indelebles el seu caràcter [sic] en la llengua. Mantenim íntegre aquest caràcter [sic], que ens distingeix els uns dels altres, amb tot conservant-nos germans¹³⁴³.

El paral·lel Itàlia-Catalunya, Ressorgiment-Renaixença és gairebé explícit, mentre no és gens d'etiqueta el fet que Guarnerio parli de germanor llatina i d'unió en la diversitat lingüística i nacional. El que sembla, és que el missatge sigui estrictament *mazzinià*, apuntant a una Europa de nacions agermanades, i no pas enfrontades en la lògica imperialista que dominava en aquells moments. De fet, acabava el breu discurs amb un solemne «Visca Itàlia! Visca Catalunya». Tot plegat són elements que corroboren el que diu l'historiador Arnau Gonzàlez Vilalta sobre el paper del Principat i de la llengua catalana en el discurs pancatalanista, similar a aquell del Piemont i el toscà per les itàlies¹³⁴⁴.

¹³⁴² R. Caria, *Notes sobre la vida d'en Ramon Clavellet op. Cit.* Per la ponència de Clavellet, vegeu: R. Clavellet (A. Ciuffò), *Influències de l'italià y diferents dialectes sards en l'alguerès* a: AA. VV., *I Congrés Internacional de la Llengua Catalana op. Cit.*, 170-183.

¹³⁴³ *Discurs del Prof. Pier Enea Guarnerio, representant d'Itàlia*, a: AA. VV., *Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana op. Cit.*, p. 83.

¹³⁴⁴ A. Gonzàlez Vilalta *op. Cit.*, pp. 33-42 i 66-76.

De les ponències “itàliques”, és mereix atenció aquella de Clavellet, en la qual el poeta i estudiós afrontava el tema de la corrupció del català de l'Alguer. En fer això, ens dona una sèrie d'elements que corroboren la idea de que a través de la ciutat, com si fos una finestra, és possible veure aquest esmicolament d'un món “tradicional”. L'algueresista explica la penetració de «les influències italiana y sarda» en la llengua, la primera a través de la «gran cadena de pobles y viles, [que] volteja la nostra ciutat i la invadeix de cada banda», mentre la segona «introuesa en la vida pública, en los uficis Gubernatius [...] se n'entra a poch a poch en l'ambient del senyoriu que habita les plasses y es vies principals»¹³⁴⁵. És a dir, ja en començar el segle la preocupació per la desaparició definitiva d'aquest món catalanoparlant era gran, com a dir que la mateixa existència, ja en aquell moment, perillava. Es tracta – segons la nostra opinió – dels efectes de les reformes del Comte Bogino, que introduïren l'italià en la instrucció i administració, i dels canvis que culminaren en la *perfetta fusione*. Com a conseqüència de tals reformes s'aboliren divisions aranzelàries, antics usos i privilegis que ajudaven l'Alguer a mantenir-se separada de la resta de Sardenya, i sobretot de Sàsser. Ciuffo, doncs, constata una degeneració, i indica després els factors que poden transformar el procés en irreversible. Entre aquests, un dels principals és representat pels primeres senyals del turisme, quan durant la *belle époque* sobretot la burgesia sasseresca començava a freqüentar les actuals platges del Lido i de San Joan.

Aquesta invasió periòdica, en la petita colònia catalana de tota aquesta massa forastera procedent de la Sàsser moderna y civilisada, com de dins la Sardenya bàrbara, y selvatge, dona a l'Alguer, en aquella època, l'aspcte d'una ciutat, per la diure així, cosmopolita; tenint a la vista costums diverses y ohint diversos llenguatges. L'alguérés, a la sua volta, per poguer tractar amb tota aquesta gent que té hostejada en casa ¿qual medi d'expressió usa? [...] L'alguérés, per forsa, a qui li parla en italià té de respondre en italià, a qui li parla en dialecte sard: logudorés o sassérés, té de respondre en dialecte¹³⁴⁶.

Efectivament, ja a partir de 1862 la ciutat vantava un establiment balneari, *lo banyeto* (o *lu bagnettu* en sassérés), que en la paltja de Sant Joan i fins a finals del segle era la

¹³⁴⁵ R. Clavellet (A. Ciuffo) *op. Cit.*, p. 170

¹³⁴⁶ *ibidem*, p. 171.

única d'aquest tipus en el nord Sardenya¹³⁴⁷. El ponent és dol d'aquest arraconament, que no és només provocat per llengua estatal, l'italià, sinó d'aquella popular, el sard. És aquesta la llengua que tenen que aprendre los xapadors (jornalers) que volen treballar fora de la ciutat, mentre pels estudiant universitaris, que vivien en la capital del nord Sardenya, era menester conèixer el sasserès. En surt la imatge d'una aïllament dins del mateix context illenc, escenificat en una anècdota que Clavellet explica. Parlant del seu volum poètic, ens diu d'una conversació que va tenir, ell i altres algueresistes dels quals no fa els noms, amb el poeta Salvador Ruju «alabat d'en D'Annunzio per a primer poeta sard». Aquest, que llavors usava l'italià i però als anys cinquanta escriurà en sasserès, mostra perplexitat davant de la decisió dels algueresos de no utilitzar la llengua de Dant. Sobretot, explica Clavellet, «nos feu observar que, també escrivint en lo nostro llenguatge, en Sardenya y en la mateixa Alguer ningú nos hauria llegit per la rahó de la ortografia que hi posavem, quasi desconeguda y olvidada de fa temps». I, estupefacte, constata com el poeta li aconsellava d'usar una grafia italiana. La incomprensió a casa pròpia, culminava amb la constatació de que la seva *Conquista de Sardenya* havia estat ignorada pels conciutadans, fet que feia concloure a Ciiuffò «que a l'Alguer son pochs y ben comptats que lligin en alguerès, per aquella rahó també de la ortografia; y no se posen massa pressa per aprenderla. L'his hi manca l'aficció»¹³⁴⁸.

Llavors és com si a l'Alguer la voluntat d'escriure en un idioma “local”, és a dir no el nacional italià, tingués un sentit divers que a la resta de l'Illa. Ruju, i amb ell Grazia Deledda o Salvatore Satta, eren poetes sards que descrivien la Sardenya interior en italià, i per això eren apreciats a tot el país, fins i tot per D'Annunzio, llavors quintaessència de la fama literària. Altres figures d'aquells anys, com el ja citat Peppino Mereu, havien utilitzat el sard, però era un posicionament «només aparentment en oposició, en realitat relacionat a l'interès per les experiències líriques italianes i per una escriptura que a aquell context es referia» (Mereu, a més era *carabiniere*)¹³⁴⁹. Els

¹³⁴⁷ J. Oliva, «Lo bany i lo banyeto. “Vacances” a l'Alguer entre el '800 i el '900», a: *L'Alguer*, a. VI (1994), núm., 36 pp. 9-16,

¹³⁴⁸ R. Cavellet *op. Cit.*, p. 172.

¹³⁴⁹ G. Pirodda, *L'attività letteraria tra Ottocento e Novecento*, p. 1091, a: L. Berlinguer, A. Mattone

algueresos es trobaven en una posició més difícil a l'hora de voler participar en aquesta república de les lletres. La seva història i la seva parla “dialectal”, recordaven en tot i per tot els moments “negres” de la vulgata nacional italiana, és a dir la dominació catalana, i en general els malvats espanyols de Manzoni. Tampoc, com era el cas dels escriptors *barbaricini* (és a dir de Barbagia), podien suscitar un imaginari primitivista quan, a fins de segle, ja les muralles havien desaparegut i petites fabriques apareixien darrera del port¹³⁵⁰. Per tant, l'únic que li quedava fer, era escriure en català i per un públic que, majoritàriament, es trobava «de la banda de ponent».

Un alguerès a Barcelona

L'estada dels algueresos a la ciutat comtal, el tracte especial que van rebre i la curiositat que havien suscitat van causar una profunda impressió, sobretot en Antoni Ciuffò. Aquest, que ja havia visitat la ciutat, en aquesta ocasió va decidir no tornar a l'Illa, i aprofitant les relacions que havia anant teixint els anys anteriors, va establir-se a Catalunya¹³⁵¹. En principi acollit durant uns mesos per l'editor Josep Aladern, amb el qual col·laborà en la seva revista *Catalonia*, com a caixer d'impremta i responsable d'una secció dedicada a l'Alguer. Clavellet aquí publica articles i poesies, i era responsable d'una secció dedicada l'illa nadiua, amb títol la *Sardenya Catalana*. A aquest propòsit cal destacar com la redacció de la revista fos molt més lliberal amb els escriptors algueresos, respectant les peculiaritats del català de Sardenya, al contrari del que havia passat amb *La Renaixensa*. Com hem vist, els responsables d'aquesta revista provocaren les protestes dels algueresos per aquestes qüestions formals, sobretot en Pais. En una de les poesies publicades per Clavellet, per exemple, els redactors precisen a peu de pàgina que «aquesta poesia, publicada per primer cop a la Renaixença

---

(eds.), *Storia d'Italia op. Cit.*, pp. 1083-1152.

¹³⁵⁰ Per l'evolució urbanística de la ciutat, vegeu: A. Sari, «Alghero fuori le mura. I primi interventi urbanistici» a: *Revista de l'Alguer*, vol X (1999), núm. 10, pp. 85-102; ÍDEM, «Alghero nel XIX secolo. I piani di ingrandimento» a: *ibidem*, a. IX (1998), núm. 9, pp. 69-87; A. Segreti, «Fonti d'archivio per la storia urbanistica della città di Alghero» a: *ibidem* vol II (1991), núm. 2, pp. 103-112.

¹³⁵¹ Per aquest període de la vida de Clavellet-Ciuffò, a part de l'única obra dedicada al poeta per A. Nughes (*Ramon Clavellet op. Cit.*) vegeu: P. Català i Roca, *L'avventura catalanista de la Palmavera op. Cit.*, pp. 145-204.

horriblement destroçada, la publiquem ara per primera volta tal i com la escrigué son autor»¹³⁵². Malgrat l'activitat del poeta, el germà d'Aladern, Plàcid Vidal, en les seves memòries ens va deixar d'ell una imatge impietosa. Aquest afirma que Clavellet, un cop rebuda la proposta per «treballar al nostre taller, a ajudar-nos a compondre el periòdic *Catalonia*, i, ensems, podria publicar una secció tractant de la Sardenya Catalana», s'instal·là «en tot i per tot a casa nostra»¹³⁵³. Amb el fracàs financer d'aquesta publicació l'alguerès, que no volia tornar a Sardenya, emprengué una peregrinació per diversos centres de Catalunya i fins i tot del Rosselló. En aquest període continuava a parlar de la catalanitat de la seva terra, intentant trobar finançament per realitzar una revista, *La Sardenya Catalana*, de la qual finalment en sortí només un numero. Sempre segon el germà de Vidal, la revistà no sortí mai, i sols «era un pretext per a poder mantenir-se aquell sard sense altra mena de treball, i va aconseguir-ho fins que se li acabà el recurs de l'explotació del patriotisme»¹³⁵⁴.

D'aquesta manera Clavellet es va convertir, durant uns anys, en una mena d'ambaixador del grup alguerès. L'home estava completament dedicat a la promoció del renaixement lingüístic a la seva ciutat, mentre feia conèixer l'Alguer a Catalunya mitjançant conferències i diferents iniciatives editorial¹³⁵⁵. Al llarg d'aquesta activitat, breu, intensa i acompanyada de constants dificultats econòmiques, Ramon Clavellet semblà encara un cop més decantar-se per una visió del catalanisme més radical i reivindicativa respecte

¹³⁵² R. Clavellet, «Renaixement» a: *Catalonia*, núm. 5 (1906) p. 6. Per la secció la Sardenya Catalana, vegeu: ÍDEM, «Introducció» i «Situació Topogràfica y Climatològica. Agricultura y Marina» a: *ibidem*, núm. 15 (1906) pp. 5-6; ÍDEM, «Legenda é Historia. La Conquesta de Sardenya (primera part)» a: *ibidem*, núm. 16 (1906) pp. 5-6; ÍDEM, «Legenda é Historia. La Conquesta de Sardenya (segona part)» a: *ibidem*, núm. 17 (1906) pp. 3-4; ÍDEM, «La Conquesta de Sardenya» a: *ibidem*, núm. 18 (1906) p. 5 (tercera part dels articles precedents); ÍDEM, «La Conquesta de Sardenya» a: *ibidem*, núm. 19 (1906) pp. 5-6 (quarta part dels articles precedents); ÍDEM, «La Conquesta de Sardenya» a: *ibidem*, núm. 20 (1906) pp. 6-7 (cinquena part dels articles precedents, i última malgrat l'autor en concloure l'article anuncia una ulterior entrega). A part d'aquests article, el núm. 14 era casi tot dedicat als algueristes, en ocasió de la celebració del congrés de la llengua catalana.

¹³⁵³ P. Vidal, *L'assaig de la vida*, Editorial Estel, Barcelona 1934, p. 233.

¹³⁵⁴ *ibidem*, p. 234.

¹³⁵⁵ Una de les primeres fou una gairebé improvisada conferència sobre el folklore local al CEC durant els dies en que es celebrava el Congrés, vegeu: «Crònica del Centre. Octubre 1906», p. 351 a: *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, a. XVI (1906), Núm. 142, pp.351-352.

dels seus col·legues de *La Palmavera*. Aquests romanien ancorats a una visió folklòrica, privada i personal¹³⁵⁶. Ja quan col·laborava amb la revista *Catalonia*, el mateix títol de la secció li va procurar problemes. De fet, tot sencer, era: *Obra Patriòtica. La Sardenya Catalana. Història, Costums i Tradicions. Moviment Intel·lectual Modern*. Llavors Clavellet es va veure obligat a escriure als companys per assegurar-los que les seves iniciatives eren innocents. Deia: «La nostra obra és eminentment tradicionalista [...]. la nostra obra és doncs internacional, però al mateix moment no és política; és científica i literària i tradicionalista sobretot. Aspira a la reforma de la nostra llengua i literatura»¹³⁵⁷. A la carta demanava al seu cunyat, Cipriano Cipriani, que tranquil·litzés els altres algueristes preocupats. En fer-ho, Clavellet subratllava que les seves iniciatives eren «tradicionalistes», per tal de convèncer els seus companys que no comportaven res de políticament compromentent. A partir d'aquí és fàcil entendre el caràcter tendenciosament conservador i apolític del catalanisme alguerès, una característica destinada a durar per molts anys.

L'activitat de Clavellet-Ciuffò, malgrat aquesta mostra de “bones intencions”, continuava a manifestar l'assumpció d'unes posicions polítiques radicals. A aquest propòsit pot servir indicar un fet gairebé ignorat per tots els que es van ocupar d'aquests temes, i és el perfil intel·lectual de Cipriano Cipriani, cunyat de Clavellet i que mantenia els contactes entre aquest i el altres membres de la *Palmavera*. Cipriani és recordat com un personatge menor del panorama literari en català de l'Alguer, i efectivament fou autor d'un parell de poesies, però al contrari pot comptar sobre 32 entrades en la bibliografia nacional italiana, casi totes petites obres de filosofia del dret, moral o teologia catòlica. Entre altres coses Cipriani publicà, en 1915, un opuscle en el qual reflexionava – en ple esperit *interventista* – a sobre de les nacions, el catolicisme i la filosofia espiritualista de Benedetto Croce. Aquí Cipriani clarament exaltava Itàlia, «Nació» democràtica, catòlica i, per tant, a vocació universal, contra Alemanya, «Estat»

¹³⁵⁶ A. Nughes, «Ramon Clavellet i la Reinaxensa Algueressa», a: *L'Alguer*, a. 4 (1991), núm. 14, p. 8-18. L'autor exclou una voluntat política de Clavellet, però remarca com el grup alguerès tenia una visió més folklòrica i privada de la qüestió i no estava d'acord amb les iniciatives del poeta.

¹³⁵⁷ P. Català i Roca *op. Cit.* p. 153.

protestant i profundament imperialista. La lectura d'aquest l'opuscle no deixa dubtes a sobre del sentir-se italià de l'autor, que pot solidaritzar amb la causa nacional catalana, sense però arribar a identificar-s'hi, una condició que podem fàcilment estendre a la majoria dels algueresistes¹³⁵⁸.

I efectivament, quan l'any 1908 Clavellet va aconseguir publicar *La Sardenya Catalana* – una publicació periòdica que lluia el significatiu subtítol de *Fulla Patriotica dels Catalans d'Itàlia* – els seus companys a Sardenya sembla que es van trobar incomodes. A suscitar les preocupacions dels algueresos, per la majoria funcionaris de l'Administració estatal o local, era l'eventualitat que les declaracions de patriotisme de Clavellet acabessin procurant-li problemes amb les autoritats italianes. S'ha de tenir en compte que Cipriani i De Giorgio Vitelli faran carrera com a Prefectes del Regne, fins i tot els Aliats confiaren al primer l'administració civil d'alguna de les localitats que anaven conquerint en la avançada a Itàlia de 1943-1945¹³⁵⁹. Un dels exemples de com les activitats de Clavellet poguessin provocar més d'un malson als altres algueresistes, és la poesia *Sem Vius!*:

Sem Vius!: Perqué es viu 'l llenguatge
que`ns dona aquest march extranger.
Perqué tot: de la historia a la parla,
la costum, la manera de sèr
nos separen dels altres: a Italia
catalana es la vila de Alguer.
Aquest vell sentiment que moria
en las ruinas del nostre passat.
Aquest gran sentiment resuscita,
d'amor patri encara més inflammat.
Nostra rassa s'aixeca y camina
nova via 'l destí li ha signat.¹³⁶⁰

¹³⁵⁸ C. Cipriani, *Le nazionalità e i diritti dello spirito*, Tipografia Ernesto Pizzati, Padova 1915. Altres obres de Cipriani destacades eren: ÍDEM, *Studi sulle concezioni fondamentali della filosofia del diritto*, Gallizzi, Sàsser 1913; ÍDEM, *Il Cristianesimo storico*, D'Anna, Messina 1943.

¹³⁵⁹ E. Andreini, *Camicie nere di Ravenna e di Romagna tra oblio e castigo*, Artestampa, Ravenna 2006, pp. 17-20 i 167.

¹³⁶⁰ *La Sardenya Catalana*, núm. 1, 1 -IV-1908, p. 10.

Una vegada més, Clavellet va haver de fer front a les preocupacions que el to de la nova revista suscitava entre els seus conterrànies, i ho va fer en un carta que probablement data del mateix abril del 1908:

No hi ha remey. Estich conforme amb tot lo que vosaltres me diheu. Vosaltres que viviu al Alguer podeu coneixer mes que mi aquesta ciutat y'l seu caràcter y las suas preocupacions, mentre que jo, vivint a Barcelona, m'he catalanizat, potser, una mica massa. Lo subtítul de fulla patriòtica que vosaltres diheu pot ferir la susceptibilitat dels algueresos se treurà posanthi enlloc: Eco dels Catalans d'Italia? si aquest tampoch no agrada, vosaltres me diureu com s'hauria de posar [...].¹³⁶¹

Aquesta publicació, per les desavinences amb el col·legues algueresos i pels problemes de finançament que la vida precària que conduïa Clavellet el feien difícil de solucionar, va terminar amb el primer numero. El mateix mes d'abril d'aquell any el poeta alguerès establert a Catalunya, que seguia en la seva activitat, va donar una conferència que és molt significativa per poder comprovar la dimensió política del seu discurs. Es tractava d'un acte celebrat als locals del Centre Autonomista dels Dependents del Comerç i de la Industria de Barcelona (CADCI), un lloc que va esdevenir tòpic pel catalanisme i que, quan Clavellet es trobava a Barcelona, era el punt d'encontre entre el nacionalisme i l'obrerisme¹³⁶². El poeta alguerès parla, davant d'un public fascinat no solament amb el ressorgiment nacionals sinó també amb el canvi social, dels rastres de cultura catalana que van quedar a Sardenya. Després d'haver triomfalment explicat les gestes de la conquesta de l'Alguer i de tota l'Illa, descriu en aquests termes la situació actual:

Però hi queda la nostra llengua, la nostra tradició, la nostra historia, la nostra ànima. Y això no és poch. ¿Quin poble podrà dir lo meteix després de cinchcents anys de descomposició? A hores d'ara l'Alguer hauria desaparegut ètnica y llenguísticament sota la influencia d'un ambient estranger. Hauria perdut la seva fesonomia catalana. Hauria sigut una ciutat de Italia. [...] Les influències italianes filtren a l'Alguer per tots cantons, ahont les muralles cauen en runes; després del Rey d'Aragó, al Alguer governaren castellans, austriachs, francesos y ara italians,

¹³⁶¹ P. Català i Roca *op. cit.*, p. 231.

¹³⁶² Sobre aquesta institució, vegeu: M. Lladonosa i Vall-llebrea, *Catalanisme i moviment obrer: el CADCI entre 1903-1923*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1988.

deixant cada una el sue rastre; l'Alguer es molt lluny de Catalunya y molt lluny de nosaltres son cinch centuries de aconteixements, y si, amb tot això, l'Alguer s'aguanta, senyal que hi queda en ella quelcom de molt poderòs que se'n diu l'anima catalana¹³⁶³.

Durant la mateixa conferència Clavellet fa un breu excursus de les condicions econòmiques de la ciutat sarda, i parla de la possibilitat de millorar-les reanimant les relacions comercials amb Catalunya i, anticipant en això d'un segle les actuals iniciatives de la Generalitat de Catalunya, de la Regió Sardenya i del Municipi de l'Alguer, proposava d'establir una línia de comunicacions entre Sardenya-Barcelona, convençut de que això hauria portat «ben aviat al consegüent de tans beneficis materials»¹³⁶⁴. Clavellet unia redreçament lingüístic-cultural amb progrés econòmic i social, dues idees que es fonien en la comunitat nacional imaginada, com Clavellet sembla dir amb gran lucidesa mental:

aquesta concepció tan abstracta de la nostra Patria, arriba a ser un símbol. Mes, les aspiracions dels pobles que renaixen, sempre han comensat amb una idea vaga, indefinida, un tenteig incoscient en que obrava més que'l cos l'esperit. Això passa quan una rassa està cridada a sobreviure y té un desitj y mira...cap ahont es la vida¹³⁶⁵.

Parlant de vitalitat, Clavellet demostra d'haver fet pròpia la querelle que existia entre els renaixentistes, i que oposava sostenidors d'una idea historicista, conservadora i que entenia l'ús de la llengua com un museu del passat, a aquella més dinàmica i moderna, que duia directament a una implicació polític-reivindicativa del discurs catalanista. En cloure el seu discurs, afirmava que «ha d'acabar això de que l'Alguer se consideri com una ciutat morta, no solament per Italia, més també per Catalunya»¹³⁶⁶.

El seu companys, però, eren sempre menys d'acord amb la seva evolució política, perquè evidentment temien la possibilitat de passar d'una dimensió literària i privada a

¹³⁶³ R. Clavellet, (A. Ciuffo), *La Sardenya catalana. Conferència donada al "Centre de dependents del comerç y de la indústria" de Barcelona*, Impremta J. Horta, Barcelona 1908, pp. 7-8.

¹³⁶⁴ *Ibidem*, p. 12-13.

¹³⁶⁵ *Ibidem*, p. 14.

¹³⁶⁶ *Ibidem*, p. 14.

una dimensió política i pública. El conflicte està tot en aquell *m'he catalanizat massa* que exprimeix la distància – social, econòmica i geogràfica – entre els dos contextos barceloní i alguerès. I això demostra també l'actitud casi eminentment literària de la majoria dels catalanistes algueresos, que es movien amb molta cura per no anar contra l'autoritat. En aquest cas, però, convé recordar que, a diferència d'en Ciuffo, els seus companys tenien molt a perdre en una possible acusació de separatisme o antitalianisme, ja que gairebé tots treballaven a l'Administració pública: Joan Palomba era mestre, Carmen Dore era arxiver de l'ajuntament, mentre Cipriani i Joan de Giorgio i Vitelli treballaven per al Ministeri de l'Interior. Amb aquest perfil no podien esperar res de bo si havien participat a un moviment polític per defensar la identitat no precisament italiana de la ciutat. D'altre banda Joan Pais, l'únic que va demostrar una certa empatia amb Clavellet, es va convertir el 1912 en director del laboratori de química i farmàcia de la presó de Castiadas (al sud de Sardenya), trobant-se en una condició difícil per continuar a manifestar la seva desafecció per l'Estat italià.

Per tant, Ramon Clavellet va quedar aïllat, fonamentalment perquè, fascinat per l'ambient cultural barceloní i pel seu catalanisme més reivindicatiu, va desenvolupar una visió diferent. Per corroborar aquesta afirmació és possible considerar la etapa de Clavellet a Reus, on es va establir a partir de 1909 seguint Joan Aladern. En la ciutat natal de Toda, l'alguerès continuà actiu com a tipògraf, publicista i conferenciant, arribant a ser el director de ben tres publicacions locals i de caràcter polític: *La Kabila*, *Lo Campaneret*, i *Foment* (mentre hi han indicis de que participà també altres dues publicacions reusenques, *La Rialla* i *Foc Nou*)¹³⁶⁷. Les primers dues eren unes publicacions de tipus humorístic, a l'estil de *La Campana de Gràcia*. En part havien estat creades pel mateix Clavellet, que si considerem el títol de la primera estava

¹³⁶⁷ P. Català i Roca *op. Cit.*, pp. 231-243. Es una informació que es desprèn també de la documentació que Rafael Caria va acumular en les seves recerques sobre Clavellet, i que he pogut consultar, com ja s'ha dit, gràcies a la amabilitat de la família Caria. L'estudiós va finalment utilitzar aquesta documentació, en part ja esmentada per Català i Roca, per una ponència inèdita i un article que en part parla d'aquests aspectes de la vida de Clavellet, vegeu: R. Caria, «L'Alguer al Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana: Joan Palomba i Antoni Ciuffo» *op. Cit.*; ÍDEM, *Notes sobre la vida de Ramon Clavellet op. Cit.*

totalment dintre de la actualitat espanyola del moment, dominada per la Guerra del Marroc. Al contrari, *Foment* era un diari que s'editava a partir de 1906, i era emanació del grup de republicans i catalanistes que, l'any següent, entrarien en la Unió Federal Nacionalista Republicana¹³⁶⁸. Com director d'aquest periòdic, i poc dies després de prendre possessió del càrrec (1 de març de 1909), Clavellet donava una conferència amb títol *Italia y Catalunya*, en la qual, a part repetir conceptes ja expressats els anys anteriors, sembla insistir en la excepcionalitat de la pervivència de “la catalanitat” en la ciutat sarda:

És prodigiós, dirán alguns estranyantse, al veure com s'aguanta aquesta ciutat! Aquesta ciutat sola, aquesta ciutat petita; que ha tingut al davant influències de tants dominadors, voltada de viles de diferents parlars; aquesta ciutat a hores d'ara hauria a desaparegut [sic] ètnica y llengüísticament del mapa de Catalunya, sota un ambient estranger. Hauria perdut la seva genuïna fesomia [sic], la seva tradició, la seva història, la seva ànima. Avuy seria una ciutat italiana¹³⁶⁹.

En el mateix discurs Clavellet també parlava d'una ciutat «molt pobre. Un mal port, poch comerç, migrada indústria, poca comunicació ab lo mateix continent italià», i torna a lligar una eventual milloria d'aquestes condicions a un context català. De fet Clavellet afirmava: «Oh! Si per la força de la seva expansió moral, Catalunya portés a dintre de la nostra ciutat, en esperit catalana, una mica de la seva vida, de vida feconda ¿Hauriem de rebutjarla?»¹³⁷⁰. L'escriptor, en aquesta fase de la seva vida, era sempre més afectat per una situació econòmica precària, un fet que ja l'havia portat a desplaçar-se a diferents llocs fins instal·lar-se a Reus. A aquestes dificultats s'hi va afegir la incomprensió dels seus conciutadans, que el van portar a aïllament respecte als ambients de la ciutat sarda

¹³⁶⁸ Sobre aquesta formació política, vegeu: S. Izquierdo Ballester, *El republicanisme nacional a Catalunya. La gestació de la Unió Federal Nacionalista Republicana*, Societat Catalana d'Estudis Històrics, Barcelona 2010. Per una panoràmica sobre el republicanisme català, vegeu: A. Duarte, *Història del republicanisme a Catalunya*, Eumo Editorial/Pagès Editors, Lleida-Vic 2004. Pel context de Reus, pot ésser útil consultar: ÍDEM, *Possibilistes i federals. Política i cultures republicanes a Reus 1874-1899*, Associació d'Estudis Reusencs, Reus 1992.

¹³⁶⁹ R. Clavellet (A. Ciuffò), «Italia y Catalunya» a: *Foment*, a. IV (1909), Núm. 128. El text complet del discurs ha estat publicat en aquest numero del periòdic i en el següent, vegeu: *ibidem*, Núm. 129.

¹³⁷⁰ *ibidem*, Núm. 128.

cada vegada més profund. La situació degenerà tant que Clavellet va viure els darrers anys de la seva vida fent de fotògraf ambulant a les Rambles barcelonines, per morir en una pensió del Carrer València, entre 1910 i 1912. No coneixem casi res sobre la fi de la seva vida, tampoc el lloc on es troba enterrat, i les hipòtesis actuals van des d'una mort per mal francès, la opció que fins ara ha estat més acreditada, fins a una implicació en la setmana tràgica, que però, francament, no sembla sufragada per cap documentació o argumentació sòlida i queda com una fantasia extemporània¹³⁷¹.

Però, no fou només aquest conflicte la causa de la ruptura definitiva a l'interior del grup catalanista. Molts autors que s'han ocupat del tema parlen dels recels i les enveges que van néixer entre Joan Palomba i Joan Pais, amb motiu de la publicació de la primera gramàtica del català de l'Alguer. Com vam veure, Joan Pais havia estat derrotat pel cosí, que pogué participar al congrés de 1906¹³⁷². A l'entorn d'aquestes vicissituds es va produir tot un debat, intel·lectual i personal, entre els dos, que van intentar involucrar-hi també els intel·lectuals catalans, amb l'únic resultat de disminuir greument la cohesió inicial del grup, complicant les relacions amb el Principat. A aquests recels s'hi van afegir, després de les discussions polítiques i de la mort de Ciuffo, la partida de Joan Pais, que prenia possessió del seu càrrec en el sud de l'Illa l'any 1912. Aquí va continuar, tot i que amb sempre menys implicació, a dedicar-se a la seva gramàtica, però de forma sempre més privada. Mentre Joan de Giorgio Vitelli, sobre el qual Eduard Toda havia reposat moltes esperances, havia ja deixat la ciutat al 1906 per seguir la seva

¹³⁷¹ La idea d'una participació de Ciuffo en la Setmana Tràgica és proposada per dos escriptors algueresos en llengua italiana, però es tracta d'una teoria sense cap concretesa documental. Vegeu: M. Fois, R. Sari Bozzolo, *Un'altra Alghero*, Panoramika Editrice, l'Alguer 2008, pp. 61-62. De la primera hipòtesis em va parlar Rafael Caria durant unes de les moltes tertúlies al seu estudi. Anys després, en ocasió de les investigacions fetes per portar a terme aquesta tesi, he pogut trobar, entre la documentació acumulada per Caria, apunts que explicaven més detalladament la malaltia i la mort de Clavellet, provinents d'un testimoni oral. En tot cas, aquesta del mal francès és la opció acceptada per la majoria de les persones que es van ocupar del tema, tot i que existeixen diferències sobre la data de la seva mort: R. Caria, «L'Alguer al Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana: Joan Palomba i Antoni Ciuffo» *op. Cit.*, on l'autor data la mort en 1910; A. Nughes, *Ramon Clavellet op. Cit.*, pp 22-23, que al contrari parla de 1912. Per una visió general dels fets de la Setmana Tràgica, vegeu: J. Connelly Ullman, *La Semana Trágica*, Ediciones B., Barcelona 2009 (Ed. Original en anglès: Harvard College 1968); per la ciutat de Reus, vegeu les pp. 500 i 540.

¹³⁷² G. Palomba, *Grammatica del dialetto algherese odierno*. Sàsser, Tipografia G. Montorsi, 1906.

carrera en l'administració de l'Estat, essent anomenat *Prefetto* de Ravenna l'any 1913. Malgrat en molts afirmaren com ell hagi continuat a parlar en alguerès sempre que podia i a estimar la seva ciutat, és fora de dubte que el seu càrrec li va impedir continuar la seva participació activa en el moviment catalanista, mentre la seva mort improvisa al 1916 estroncà definitivament totes les expectatives que s'havien formulat sobre d'ell.

Els algueresistes de principis de nou-cents es dividien a sobre del sentit que tenia la labor de recuperació de les tradicions populars i lingüístiques. També discutien sobre les formes a través de les quals obtenir aquests resultats, mentre les enveges i els recels personals, van fer acabar la trajectòria del grup, posant un punt i a part en la evolució de les relacions entre la ciutat sardocatalana i els països de parla catalana. Aquest fet esdevenia casi contemporàniament a l'esclat de la Primera Guerra Mundial, mentre s'obria una nova etapa per tota Europa, que en aquesta part de la mediterrània fou particularment densa i rica de moviments i tensions nacionalistes. L'algueresisme quedava així com una parèntesi, oberta l'endemà de la unificació italiana, i tancada amb la Gran Guerra. Un parèntesi que no es tornaria a obrir fins al final del règim feixista.

CAPÍTOL III

ITALIANITZACIÓ I FEIXISTITZACIÓ A LA PERIFÈRIA DEL RÈGIM: L'ALGUER

La Gran Guerra, i les successives convulsions que afectaren al societat sarda i italiana, naturalment representen una conjuntura transcendental també per aquesta part de l'Illa. Durant aquest període s'engeguen processos – socials, econòmics i urbanístics – que, un cop caigut el règim feixista, seran cabdal per les evolucions d'aquesta comunitat catalanoparlant. En passat qui escriu ha tingut la ocasió d'analitzar, a partir de documentació inèdita i en part encara no catalogada, certs aspectes del període, per tant en aquesta tesi no es farà una anàlisi extensa del fenomen feixista en la ciutat sardocatalana, només es tractaran temes lligats a la política d'assimilació. També es important, en aquesta seu, tractar l'actitud de quins, a l'Alguer, havien pres part al local moviment catalanista¹³⁷³. Tanmateix, per tal de poder entendre les característiques del fenomen a la ciutat, cal també considerar alguns aspectes de la societat algueresa, i la difusió en aquest territori tant del moviment obrer, com del, sardisme.

L'Alguer, la primera guerra mundial i el naixement del feixisme

El anys que van precedir el primer conflicte mundial no van ser gens una *belle époque* per Sardenya. Com s'ha vist, abundaven els episodis de malcontent popular que, en molts casos, es conclourien amb assalts als símbols estatals, en particular dependències dedicades al cobrament d'impostes o el cadastre. És exemplar d'aquest context el cas d'una *bidda* del Mont Gennargentu, Orune, en la qual va esclatar una situació d'extrema tensió al voltant d'un contenciós entre l'Ajuntament i l'Estat a sobre d'uns terrenys comunals. Aquests eren dividits en parcel·les i assignats anualment a la població, que els feien servir per sembrar genres de primera necessitat (hortalisses i cereals). L'any 1913, però, l'Estat havia previst transformar una part d'aquells terrenys en una reserva forestal, reduint gairebé a la meitat el terrenys d'ús comú. Era una situació que resumeix prou bé el clima de crispació entre institucions centrals i comunitats rurals – en

¹³⁷³ M. A. Farinelli, *El feixisme a l'Alguer op. Cit.*; ÍDEM, «Il fascismo ad Alghero. Italianizzazione alla periferia del regime» a: *Insula*, núm. 6 (2009), pp. 67-92.

definitiva *pays légal* contra *pays réel* – sobre el qual ens va deixar un testimoni de primer ordre Attilio Deffenu, el sindicalista revolucionari que tanta importància havia tingut per la formació del sardisme¹³⁷⁴.

A l'Alguer, que llavors contava 11.860 habitants dels 859.529 de tota l'Illa, el panorama sembla que fos més tranquil¹³⁷⁵. La situació fondària era caracteritzada per una gran quantitat de micro propietats, dedicades al conreu d'hortalisses o a la pastura, no gaire distants de la ciutat (l'actual C/ dels horts, era una d'aquestes zones). A més, existien cultius de productes amb una bona rendibilitat, com l'olivera o el raïm, en mans de propietaris que els gestionaven, amb mentalitat comercial i modernitzadora. L'olivera, ja a finals del XVIII, havia guanyat els turons al voltant de la ciutat (San Julià, en particular), un sector gràcies al qual els notables algueresos com els Vitelli, Pes o Zoagli havien consolidat la pròpia posició. A partir de finals de segle, la última frontera era representada per la vasta i poc antropitzada plana de la *Nurra* i l'àrea de Port del Comte. Aquí havien començat, per iniciativa privada, algunes obres de sanejament d'un terreny particularment difícil, a causa dels maresmes en la part just a redós del mar, la gran quantitat de roques i de màquia mediterrània en la zona més septentrional. En són un exemple les vinyes de *Sella&Mosca* i de *Mugoni*, o els sanejaments duts a termes per les empreses *Società Conte Carelli & C.* i *Società Anonima Industrie Bonifiche Sardegna*.

Aquestes modernes granges, que es van desenvolupar a finals del segle XIX aprofitant la legislació especial de 1897-1907, generaven un teixit econòmic més estable, mentre la presència d'una petita propietat massa polvoritzada obstaculitzava la politització dels pagesos. Una tal circumstància els feia massa dèbils davant dels propietaris, ja que per

¹³⁷⁴ A. Deffenu, «La rivolta popolare di Orune per la divisione del “salto” comunale», a: *Il Giornale d'Italia*, 25-VIII-1913, ara a: A. Deffenu, *Scritti giornalistici (1907-1916)*, Edizioni il Maestrale, Nuoro 2008, pp. 181-186. Deffenu seguí com a corresponsal del *Giornale d'Italia* tot el desenvolupament dels fets, per consultar tots els articles vegeu: A. Deffenu *op. Cit.*, pp. 181-205.

¹³⁷⁵ Els resultats són relatius al cens del 1911, i avui consultables on-line: <http://www.tuttitalia.it/sardegna/50-alghero/statistiche/censimenti-popolazione/>. Les dades, no desglossades per ciutat, es troben també a: AA. VV., *Un secolo di statistiche italiane Nord e Sud 1861-1961*, Associazione Per lo Sviluppo dell'Industria nel Mezzogiorno, Roma 1961.

sobreviure no era suficient el petit mocador de terra que tenien (si el tenien). Llavors havien d'esperar poder dur a terme treballs com jornalers en les grans propietats del camp alguerès¹³⁷⁶. Eren *los xapadors*, immortalitzats per figures com Ramon Clavellet i Enrico Costa. Aquests no eren tots algueresos, és a dir que no tots vivien dins de la ciutat emmurallada, sinó que molts eren originaris del pobles de l'interior i vivien en les noves barriades. Eren, en poques paraules, una mena de lumpenproletariat que esperava, en les places de la ciutat vella, l'ocasió d'una feina puntual al camp o en la construcció¹³⁷⁷. El pas entre el segle XIX i XX és, per la ciutat, un moment de canvi important. En 1867 l'Alguer acabava de ser considerada una plaça-forta militar. Per tant, a finals del segle, les fortificacions de la part de terra van ser enderrocades, i va començar una important expansió urbanística.

Un altre ocupació que podien trobar els sectors populars era en unes mines en la part meridional del territori alguerès, en les zones conegudes com Calabona i Salondra, on fins al 1948 s'extreien petites quantitats de coure, zinc i calamina. Els minerals eren transportats per carreters fins a la ciutat, i d'aquí s'embarcaven per la Península Italiana¹³⁷⁸. Un altre jaciment, aquest cop d'argent, es trobava just fora del terme municipal, en la localitat dita Argentiera, aquest però afectava relativament poc l'economia algueresa¹³⁷⁹. Un ulterior activitat econòmica era representada per les petites indústries alimentàries que havien sorgit a prop del port, on es produïen conserves de tomàquet (anomenat la *pomata*, en alguerès) i pasta. Al costat d'aquests treballadors, que

¹³⁷⁶ E. Tognotti, *L'economia della società algherese tra le due guerre (1919-1939). La bonifica della Nurra e la nascita di Fertilia*, p. 627-628, a: A. Mattone, P. Sanna (eds.), *Alghero, la Catalogna, il Mediterraneo op. Cit.*, pp. 625-634. Pel desenvolupament de la agricultura algueresa, vegeu: A. Mattone, P. Sanna, *Per una storia economica e civile della Città di Alghero*, pp. 775-782, a: A. Mattone, P. Sanna (eds.) *op. Cit.*, 737-836. Pel desenvolupament del moviment socilaista, vegeu: F. Manconi, *Storia dei partiti popolari in Sardegna. 1890-1926*, Editori Riuniti, Roma 1977, pp. 46-166.

¹³⁷⁷ R. Clavellet, *Lo Txapador*, a: P. Scanu, *Alghero e la Catalogna op. Cit.*, pp. 307-308; E. Costa, *La bella di Cabras op. Cit.*, p. 128. D'aquestes figures, relativament sobretot a Sàsser, parla també Ferrero della Marmora, que els desprestigia afirmant que tenien una paga molt elevada i poca gana de fer feina: *Itinéraire de l'Île de Sardaigne*, vol. II, Frères Bocca, Torí 1860, pp. 356-357.

¹³⁷⁸ G. Oppia, *En lo terme de l'Alguer*, Edicions del Sol, l'Alguer 2008, pp. 59-87. El jaciment fou actiu des des de l'edat clàssica fins al segle XV, i fou reactivat a principis del segle XX.

¹³⁷⁹ S. Ruju, *L'Argentiera. Storia e memorie di una borgata mineraria in Sardegna. 1864-1963*, Franco Angeli, Milà 1996.

no eren precisament una classe obrera com existia a Torí o Gènova, hi eren els que vivien del mar – pescadors, corallares i petits mercants – i una burgesia amb molts elements de petita noblesa d'origen savoiensa. Aquests en majoria eren comerciants que van adquirir el títol hispano-català de “Cavaller Noble Don” en el segle XVIII, i que basaven la seva fortuna en l'exportació de productes locals com l'oli o el vi, que sovint cultivaven en les seves granges. No cal dir que el poder a la ciutat era monopolitzat per aquest sector, en els qual destacaven famílies com els Peretti, Guillot o Zoagli.

El clima polític no sembla haver viscut una gran agitació en el període que precedí l'entrada en guerra del Regne d'Itàlia – per exemple la revolta de 1906 no va afectar el nord de l'Illa – i en els anys crucials de 1914-1915 la ciutat era guiada Giuseppe Peretti, membre d'una ennoblida família d'origen cors. En aquest context no es van produir enfrontaments entre neutralistes i intervencionistes, i es registrà una sola manifestació el 26 de maig, en ocasió de la declaració de guerra a l'Imperi austrohongarès, transcorreguda sense incidents i conclosa amb el discurs de Candido Eugenio Adami (1888-1960)¹³⁸⁰. Aquest era un estudiant universitari provinent d'una de les famílies de notables algueresos, fill d'un dels participants a les primeres iniciatives del catalanisme local. El trobarem també com a figura destacada en la formació, tant del sardisme, com del feixisme ciutadà. Malgrat els milers de persones de les qual parlava *La Nuova Sardegna*, la manifestació devia ser modesta, si la parangonem a aquella de Sàsser, on es manifestaren uns centenars de persones¹³⁸¹.

La guerra va costar a la ciutat 86 víctimes, mentre el total de les baixes sardes, sobre un conjunt de 98. 142 mobilitzats, fou superior a 17.000, el 2 % de la població de l'Illa. L'únic testimoni que tenim és una narració, publicada com a article de diari el 1963, de Rafael Catardi (1892-1974), que després de la Segona Guerra mundial serà un destacat

¹³⁸⁰ E. A. Valsecchi, *Storia di Alghero tra '800 e '900*, Rotary Club Alghero/La Celere Editrice, L'Alguer, p. 103. Per la família Adami, vegeu també: B. Sechi Copello, *Conchiglie sotto un ramo di corallo op. Cit.*, pp. 17-21 (recordem els límits d'aquest treball, publicat no revisat a causa de la mort prematura de l'autor).

¹³⁸¹ G. Sotgiu. *Storia della Sardegna dalla Grande Guerra al fascismo op. Cit.*, pp. 8-10.

algueresista, i que llavors era un jove capità de la Brigada Sàsser¹³⁸². La conclusió del conflicte, la desmobilització i el nou clima polític que “duien” els veterans, va portar un canvi en la direcció municipal, amb l'entrada d'homes que es feien portantveus de les instàncies sardistes (o, donada la practica del transformisme, mostraven una voluntat en aquest sentit). Fins llavors l'Alguer fou governada per un reduït grup de notables, en majoria nobles, mentre a partir de 1889, quan es va reformar el sistema electoral local, va poder estendre la seva influència elements nous, com ara Francesco Carboni, metge i maçó, que fou alcalde progressista entre de 1895 a 1905¹³⁸³. Els anys precedents la guerra el poder era dividit en dues coalicions, que podem definir com moderada i progressista, i els alcaldes van pertànyer tots a un d'aquests dos grups polítics, amb un predomini dels moderats, que van governar també durant la Gran Guerra amb el ja esmentat Peretti i amb Carmine Duprè (1915-1920)¹³⁸⁴.

La novetat, des d'un punt de vista tant polític com identitari, era la secció ciutadana de l'ANC, transformada posteriorment en secció del PSd'A, la primera formació política de masses a la ciutat. La seva acció es va a concentrar, en un clima encara caracteritzat per les dificultats postbèl·liques, en la defensa de les reivindicacions camperoles (reforma agrària i cooperativisme), en la protesta contra la inflació i l'escassetat d'aliments i, en certa mesura, en el canvi del sistema polític¹³⁸⁵. Amb aquestes accions va aconseguir captar tant el malestar dels jornalers i dels pescadors, com les aspiracions al canvi que caracteritzaven part de la les classes mitjanes. La consistència de la secció ciutadana era, segons les úniques dades disponibles – que són però de 1923 – d'uns sis-cents inscrits, mentre la secció local dels nacionalistes (ANI) en tenia cent, i el *fascio*, dos-

¹³⁸² R. Catardi, «Col del Rosso, 28 gennaio 1918: un mare d'eroi come un destino inesorabile» a: *la Nuova Sardegna*, 27-I-1963. Per les dades sobre la mobilització a Sardenya, vegeu: G. Sotgiu *op. Cit.*, p. 10.

¹³⁸³ G. Bilardi, «La presenza massonica ad Alghero» p. 97, a: *Revista de l'Alguer*, vol. II, Núm. VIII (1997), pp. 95-107.

¹³⁸⁴ Durant els anys del conflicte l'Ajuntament adoptà algunes mesures per ajudar la població a fer front a les conseqüències econòmiques del conflicte, contraient una deute de 100.000 lires, (377.101.000 €): AHMA, Registre. 568, *Deliberazione* del 3-VI-1917.

¹³⁸⁵ Per les dificultats econòmiques a la ciutat, com a exemple vegeu: A. (A. Dapello), «Corriere d'Alghero», a: *la Nuova Sardegna*, 23/24-II-1919; C. A. Melis, «La mancanza ad Alghero del carbone vegetale» a: *ibidem*, 24/25-II-1919; IDEM, «Forno pubblico, pane e pasta in Alghero» a: *ibidem*, 3/4-III-1919; IDEM, «Deficenza di generi alimentari in Alghero» a: *ibidem*, 21/22-III-1919.

cents (el *fascio* era la secció local del moviment feixista)¹³⁸⁶. Tal i com passava a Sàsser, el sardisme representava el malestar de *los xapaodors*, als quals la classe dirigent ciutadana mirava amb una certa superioritat.

Les eleccions administratives (municipals i provincials) del 1920 van consagrar la nova situació ciutadana: gràcies al vot sardista es va elegir un nou alcalde, Paolo Enrico, mentre Raffaele Nieddu i Candido Eugenio Adami foren elegits al Consell Provincial (Sàsser). Entre el març del 1921 i l'octubre del 1922, el Consell Municipal va aprovar una sèrie de mesures de política social adreçades a limitar l'atur, a millorar el subministrament d'aliments, regular-ne el preu i a destinar diners públics a institucions assistencials (els *Monte di Soccorso* i *Monte Frumentario*)¹³⁸⁷. Al mateix moment l'Ajuntament s'interessava per construir nous edificis escolàstics¹³⁸⁸ o uns ambulatoris populars¹³⁸⁹. Raffaele Nieddu i Candido E. Adami, consellers a Sàsser, també eren expressió del renovament polític, tant que, segons la historiadora sarda Eugenia Tognotti, «per primer cop la elit dominant tradicional (que des de decennis s'alternava a l'Ajuntament i a l Província) era exclosa del poder en els dos nivells del govern local»¹³⁹⁰. Als nostres ulls, però, el fet que crida l'atenció és com, en un medi caracteritzat per la diferenciació de la població local des de la resta dels habitants de l'Illa i per un moviment cultural que defensava, més o menys conscientment, una identificació catalana, el primer moviment sardista d'abast popular hagi tingut un evident èxit. Una possible explicació es pot trobar en el fet que mentre el catalanisme alguerès – protagonitzat per la classe dirigent local que basava el seu prestigi en la pròpia vinya o granja – era fonamentalment espantat de transformar en política la seva passió literària, el sardisme era un moviment popular que apostava clarament per una política que aportés una solució a les problemàtiques de la societat algueresa.

¹³⁸⁶ ACS, *Ministero dell'Interno, Direzione Generale di Pubblica Sicurezza, Divisione Affari Generali del Regno*, 1923, carpeta 50, núm. 6059, doc citat a: E. Tognotti, *op. Cit.*, p. 626.

¹³⁸⁷ AHMA, registre 568, *Deliberazione Num.* 37, 41, 61, 62, 83, i 86 del 1921; registre 568, *Deliberazione Num.* 2, 59, 62 del 1922.

¹³⁸⁸ AHMA, registre 568, *Deliberazione Num.* 59 del 18-IX-1922.

¹³⁸⁹ IDEM, *Deliberazione Num.* 62 del 18-X-1922.

¹³⁹⁰ E. Tognotti, *op. cit.*, p. 626.

En aquest clima va néixer el primer nucli del feixisme local. Davant la convulsa situació de la postguerra la societat algueresa, tot i haver gaudit d'una relativa pau social, es va veure sacsejada per alguns episodis de conflictivitat entre els jornalers i els grans propietaris. A diferència d'altres indrets de l'Illa, on els veterans protagonitzaven algunes ocupacions de terres no cultivades per grans propietaris, a l'Alguer la presència de modernes granges va impedir que es produís un moviment d'ocupació de latifundi absentista. Així la confrontació era entre jornalers i els emprenedors agrícoles, donava pas a fets com ara la destrucció per represàlia de ben 4.000 ceps de la més important vinya del territori (*Sella&Mosca*)¹³⁹¹. A part d'episodis similars, no sembla que es vagin verificar enfrontaments violents, probablement per la política de caire social feta per Enrico. Tanmateix l'any 1920 es fundà la secció local del moviment feixista, a la qual però no adheriren veterans i joves amb pretensions revolucionaries. Al contrari fou una associació integrada pels elements de la vella classe dirigent, preocupats de poder perdre el propi prestigi econòmic i social davant del sardisme. Una excepció és aquella de Rafael Sari (1904-1978), llavors un adolescent, i que serà un destacat poeta en alguerès acabat el règim¹³⁹². Els feixistes locals, per tant, no sembla hagin fet ús de la violència, en part perquè es tractava també de persones d'una certa edat, i tan sols es poden registrar dos episodis. En primer lloc – per quant expliquen els historiadors que per primer cop es van ocupar del feixisme illenc – resulta que algun membre de la secció algueresa havia participat a un expedició feixista contra el poble d'Ittiri, acabada en una humiliació per aquests i la mort d'un militant. En segon lloc durant l'estiu del 1922, s'ha de registrar un atac, simbòlic, al Govern de la ciutat. Aquest estava sostingut pel sardistes, i com era en ús durant aquell període havien exposat una bandera sarda en la seu del Municipi que, segons consta d'una denúncia feta pel Consistori, una nit hom hauria robat¹³⁹³.

¹³⁹¹ A. (A. Dapello), «Corriere di Alghero» a: *la Nuova Sardegna*, 2/3-III-1920.

¹³⁹² Per a més sobre la seva afiliació al feixisme: M. A. Farinelli, *El feixisme a l'Alguer op. Cit.*, pp. 120-125.

¹³⁹³ AHMA, b. 1003, fasc., 59, c. 1. Es tracta d'una comunicació del sotsprefecte de Sàsser que informa l'Alcalde de l'Alguer d'algunes formalitats que falten en la denúncia presentada.

El feixisme alguerès, en poques paraules, era dèbil i format per persones que no tenien, en la seva majoria, un tarannà radical. Per tant la fusió entre feixisme i sardisme no comportà grans canvis en el context polític local, i efectivament l'encàrrec d'Alcalde continuà en les mans de Paolo Enrico fins tots els anys vint. Malgrat això, la vella classe política local aconseguí recuperar a poc a poc les posicions perdudes, i finalment va poder tornar a controlar el Municipi l'any 1932. Llavors cospà amb el càrrec d'alcalde un exponent de la noblesa local: Paolo Zoagli. En el pas dels sardistes al feixisme, seguit al nord pel Prefecte Mario Sani – veterà i legionari a Fiume com Gandolfo – fou important Candido Eugenio Adami. Era la figura més eminent entre els veterans algueresos que, al 1923, contactava Sani per tal de poder passar a les files feixistes. Un cop entrat al PNF Adami, en conflicte amb la cúpula del partit en la Província de Sàsser i amb problemes econòmics, fou un dels membres de la xarxa que la policia política feixista (Organització per la Vigilància i la Repressió de l'Antifeixisme, OVRA) havia organitzat a l'Illa per contrastar l'acció dels sardistes a la clandestinitat¹³⁹⁴.

Llengua i camises negres

L'interès principal d'una anàlisi de com el feixisme italià va actuar en una perifèria amb una certa dificultat d'encaix, és en la manera d'encarar la qüestió lingüística. Tal aspecte de la dictadura de Mussolini, i en general de l'ideari feixista, ha estat poc explorat en la historiografia italiana, al contrari del que ha passat per la dictadura franquista de la qual són ben conegudes les actuacions en aquest àmbit. El buit en la recerca podria fer pensar que durant el feixisme l'Estat italià hagués ja aconseguit una unificació lingüística, quan en realitat és tot just durant aquells anys que es va engegar una dinàmica capaç, al llarg dels trenta anys que van seguir la fi del segon conflicte mundial, d'acreditar l'italià com a llengua comuna a tots els italians¹³⁹⁵.

¹³⁹⁴ M. Franzinelli, *I tentacoli dell'Ovra. Agenti, collaboratori e vittime della polizia politica fascista*, Bollati Boringhieri, Torí 2000 (1999), pp. 249-250. L'autor treu les informacions sobre Adami des de: ACS, Publica Sicurezza OVRA, b. 7, *Ex Partito Sardista (Lussu)*. Per la activitat de l'OVRA a Sardenya, vegeu també: *Relazione del questore Fabris sull'attività della VI zona OVRA per la Sardegna (30-VI-1937)*, a: M. Franzinelli op. Cit., pp. 591-593.

¹³⁹⁵ T. De Mauro, *Storia linguistica dell'Italia unita op. Cit.*, pp. 128-141

En realitat la difusió de l'idioma nacional estava directament vinculada a la disminució de la taxa d'analfabetisme. El fet és evident en un cas com l'italià en el qual – com ja s'ha dit – al moment de la constitució del Regne d'Itàlia en 1861 es calcula que els italianoparlants pròpiament dits (o sigui, que no utilitzessin “dialectes”) eren entre un 2,5% i un 10%, xifra molt similar als alfabetitzats en aquell moment. Malgrat això l'escolarització procedí amb força lentitud, en particular a fora dels nuclis urbans i en el sud d'Itàlia, a causa d'un sistema educatiu que deixava la instrucció primària a càrrec d'uns ajuntaments amb molt poc recursos¹³⁹⁶. El resultat fou que les àrees rurals i els petits centres es trobaven, en els anys de la guerra mundial, encara en llarga part excloses de l'ús de la llengua comuna, i el feixisme jugà un paper important per canviar aquesta situació. Com ja s'ha dit, un de les idees centrals del feixisme, o de les metàfores justificatives, era que els seus militants es veien com uns continuadors del *Risorgimento*, és a dir es proposaven de completar la construcció de l'Estat nacional. Es tractava de completar-ne no només l'extensió geogràfica, sinó també realitzar aquella revolució popular que Mazzini vaticinava, i finalment “fer els italians” com apuntava Massimo d'Azeglio. Així, un cop al poder, el moviment feixista va engegar una política d'italianització generalitzada a tot el territori, principalment mitjançant l'escola, les organitzacions del partit i tota la maquinària propagandística i cultural del règim. L'abast fou tal que podem afirmar com, pel que fa la construcció i difusió d'una “identitat nacional”, els vint anys de règim feixista són un període clau. En aquest disseny, l'extensió de la llengua era clarament una part central.

L'acció del règim es va dirigir de manera particularment intensa contra els grups considerats aliens a la nació italiana, o sigui, contra les minories ètniques, segons la terminologia utilitzada a l'època. Un similar estatus, però, només va ser oficialment atorgat a les poblacions de llengua no italiana que vivien a les noves províncies adquirides després la Gran Guerra – Sud Tirol, Ístria i les ciutats de Trieste i Fiume –

---

¹³⁹⁶ Per una història de la Instrucció Pública italiana, vegeu: S. Rugiu (ed.), *Storia della scuola storia d'Italia. Dall'unità ad oggi*, De Donato, Bari 1982.

territoris on era forta la presència de comunitats d'ètnia i llengua alemanya, serbocroata i eslovena. A aquestes cal afegir-hi altres comunitats que formaven part de l'Estat des de la seva fundació, i que es consideraven diferents però no per criteris ètnics sinó lingüístics. Es tractava de la Vall d'Aosta, on com ja s'ha dit es parla una variant francoprovençal, i les comarques escampades pel sud Itàlia on resistien dialectes del grec (*griko* o *grecanico*) i de l'albanès (*arbëreshë*) i on encara es conservava en part el ritual eclesiàstic grecobizantí. Tret d'aquestes, totes les altres minories no reconegudes no sembla hagin rebut cap tracte especial, com explica la sociolingüista sud-tirolesa Gabriella B. Klein, fins avui la única a haver estudiat a fons aquest tema¹³⁹⁷.

El problema de la uniformitat de la població era ben central en el moviment feixista, i des dels seus inicis Mussolini fou clar a propòsit de com encarar la qüestió de les minories ètniques i lingüístiques¹³⁹⁸. Contra d'aquestes, entre els anys 1923 i 1929, es va desplegar una acció adreçada a imposar l'italià com a llengua d'us públic a tots els àmbits, encara que mitjançant un procediment gradual i amb una intensitat diferent segons la situació. Es va imposar l'ús exclusiu de l'italià, des de l'Administració pública al comerç, des de la toponímia a la senyalització de carrers i places, tot i els problemes que comportava l'escàs coneixement d'aquest idioma per part de les poblacions¹³⁹⁹. La política d'italianització, però, va ser fortament influenciada per l'evolució en les relacions internacionals, particularment en el cas dels germanòfons. Després de la reconciliació amb Àustria (1934) i a causa de relació sempre més estricta amb Alemanya, les autoritats italianes van haver de afluixar bastant la seva actitud italianitzadora. Al marge de l'activitat legislativa i de les sancions econòmiques, però, foren els membres de la milícia feixista qui s'encarregaren de reprimir físicament els qui protestaven i no se sentien italians, sobretot a les localitats de frontera.

Un àmbit privilegiat d'aquesta acció era l'educació pública. Aquí tingué una gran

¹³⁹⁷ G. Klein, *La politica linguistica del fascismo op. Cit.*

¹³⁹⁸ B. Mussolini, *Discorso dell'ascensione op. Cit.*, pp. 28-30

¹³⁹⁹ *Ibidem*, p. 91-110. Sembla eren freqüents els errors en la retolació dels establiments comercials, que els feixistes sovint pensaven provocacions i doncs donaven pas a represàlies.

importància que els primers mesos de govern de Mussolini coincidiren amb una important reforma del sistema escolàstic. Aquesta anava a càrrec del filòsof Giovanni Gentile (1874-1944) i del pedagog Giuseppe Lombardo Radice (1879-1938), ambdós de Sicília. Pel que fa al tema lingüístic, els dos consideraven prioritàries la lluita contra l'analfabetisme i la difusió de l'italià, sense tenir, però, una actitud agressiva cap als “dialectes” i les llengües minoritàries¹⁴⁰⁰. Tot al contrari, es va introduir un mètode d'aprenentatge de l'italià basat en la forma literària dels dialectes regionals, per tal de facilitar la comprensió de les estructures gramaticals de la llengua nacional, i pel qual es va editar una específica col·lecció de llibres de text¹⁴⁰¹. En realitat aquest era el sistema proposat pel mateix Alessandro Manzoni, el principal responsable de la normalització lingüística italiana, i que es va aplicar a partir de la unificació del país mitjançant gramàtiques i diccionaris *ad hoc*¹⁴⁰². El mètode topà, naturalment, amb els puristes de la llengua, i òbviament amb els ambients nacionalistes, i a principis del segle XX es va deixar d'utilitzar, almenys oficialment. Curiosament, va ser el feixisme qui va tornar a introduir dialectes i llengües minoritàries, segurament perquè es tractava d'un mètode eficaç i sobretot perquè el prestigi que el filòsof sicilià donava al feixisme no permetia, de moment, oposar-se a les seves idees.

En efecte, l'actitud feixista va orientar progressivament cap a una obsessiu purisme lingüístic, del qual derivà una intolerància, primer cap a les minories reconegudes (alemanya, serbocroata i eslovena), i després cap a les que no ho eren (albanesa, grega i catalana). A l'actitud tímida dels primers governs que seguiren l'annexió, Mussolini oposà una acció més decisiva i dura, finalitzada a la italianització dels nous territoris. I per tant, en un camp com aquell de la instrucció, malgrat la llei permetés l'ensenyament

¹⁴⁰⁰ Per aprofundir en el tema de la lluita contra l'analfabetisme a Itàlia durant el segle XX, vegeu: E. De Fort, *Scuola e analfabetismo nell'Italia del '900*. Bolonya, Il Mulino, 1995.

¹⁴⁰¹ El mètode era anomenat *dal dialetto alla lingua* (del dialecte a la llengua) i Lombardo Radice promougué la publicació entre 1924-1925 de manuals, dividits per regions, basats en aquest mètode. Com a mostra, vegeu: A. Alvaro, *La lingua di tutti gli italiani. Esercizi di traduzione dal calabrese*, Carabba, Lanciano 1924; A. Molina, Iacobini, *Dal dialetto romano alla lingua*, Trevisini, Milà 1924; A. Nota, *Al leber de la Bunesema (modenese)*, Sandron, Palerm 1924.

¹⁴⁰² Com a mostra, vegeu: R. Gabriele, *Vocabolario bresciano-italiano delle sole voci che si scostano tra di loro*, S: Malaguzzi, Brescia 1877; A. Traina, *Nuovo vocabolario siciliano-italiano*, Fiochiario e Fiorenzo Orazio, Palerm 1890.

de la llengua minoritària en horari extracurricular, les autoritats començaren a perseguir aquelles famílies que en feien requesta¹⁴⁰³. La idea era aquella d'assolir la total italianització de l'ensenyament en cinc cursos, per tal d'arribar al 1927-1928 a la expulsió de la llengua minoritària de la educació pública. Ja a partir de 1925, però, el Ministre de la Pública Instrucció modificava el sistema prohibint la possibilitat d'ensenyar la llengua al·loglota en hores extracurriculars, un fet que significava l'educació en italià de les futures generacions¹⁴⁰⁴. No es tractava simplement d'enllestir una arquitectura legal per eliminar els idiomes no italians, sinó que la uniformització lingüística d'aquestes àrees perifèriques passava també per una selectiva política de gestió del personal docent. La mateixa reforma Gentile no reconeixia l'habilitació a l'ensenyament atorgada per les autoritats austríaques, mentre permetia exclusivament a aquells docents que haguessin acreditat el coneixement de l'Italià la possibilitat d'ensenyar l'idioma minoritari en les hores extracurriculars. Era un proveïment que afectava també les altres matèries, i una bona part dels docents, donada la intencionada dificultat de l'examen i les pressions de les autoritats, acabaren acceptant un prejubilació. La majoria d'aquells que demostraren conèixer l'Italià, però, acabaren sent traslladats a altres indrets del país¹⁴⁰⁵.

A aquesta acció italianitzant algunes comunitats intentaren fer resistència, com és el cas dels alemanys del sud Tirol. Aquí, on existia un fort moviment catòlic en defensa de la identificació alemanya, en un primer moment es reaccionà amb l'ensenyament privat, sovint amb l'ajuda del baix clergat. Les autoritats italianes, però, arribaren a prohibir aquesta pràctica, cosa que portà a la institució d'una xarxa d'escoles clandestines, anomenades *Katakombenschulen* (escoles de les catacumbes, aproximadament). Contra aquestes els prefectes de Bolzano i Trento posaren en marxa tota la maquinària repressiva de la qual disposaven¹⁴⁰⁶.

¹⁴⁰³ G. Salvemini, *Mussolini diplomatico (1922-1932)*, Laterza, Bari 1952, p. 445.

¹⁴⁰⁴ G. B. Klein, *La politica linguistica del fascismo op. Cit.*, pp. 74-75.

¹⁴⁰⁵ *ibidem*, pp. 76-78.

¹⁴⁰⁶ G. Motta, *The Italian Military Governorship in South Tyrol and the Rise of Fascism*, Edizioni Nuova Cultura, Roma 2012, pp. 88-92; R. Steininger *op. Cit.* pp. 29-32.

Va ser durant els anys trenta que, en sintonia amb la radicalització del règim en diferents aspectes, va triomfar a escala nacional aquesta oposició als idiomes no italians. Si fins llavors l'acció del règim era adreçada a eliminar les llengües minoritàries, a partir d'ara també els anomenats dialectes havien de deixar pas a la llengua italiana. A partir del 1930 es va vetar la utilització d'expressions dialectals en la premsa, als titulars del cinema i en general a tota la producció artística. Es tractava d'una decisió dràstica, que però no afectà tots els camps en els quals s'utilitzava la llengua local. En realitat d'aquesta prohibició estaven excloses aquelles formes d'art popular que no es consideraven una amenaça a la unitat de la nació, i que al contrari podien ser un vehicle d'adoctrinament polític i nacional. En aquesta òptica podien editar-se reculls de poesies dialectals en honor de Mussolini o celebrar-se espectacles amb temàtica patriòtica en vernacle, en particular en les àrees poc urbanitzades i perifèriques. Mentre, en una ciutat com Nàpols on la cultura, tant alta com popular, havia fet un gran ús de l'idioma local, es permetí a la companya De Filippo, tota una institució del teatre napolità, de continuar a fer servir parcialment el dialecte¹⁴⁰⁷. Amb un criteri més funcional que ideològic, el feixisme tolerava tot ús del dialecte que servís a fer propaganda en les masses, mentre reprimia els intents de transformar un idioma local en un rival de la llengua nacional.

A partir dels anys trenta, com passà per altres aspectes del feixisme, la política lingüística es va radicalitzar. N'era una senyal el fet que el ministeri des del qual depenia la instrucció canvià significativament de nom, passant a ser definit Ministeri per la Educació Nacional (1929). Un dels elements que destaca en aquest context és la eradicació total del dialecte dels programes didàctics a partir del curs 1934-1935, volguda pel Ministre Francesco Ercole (1884-1945)¹⁴⁰⁸. Amb aquesta decisió es posava fi un altre cop, en un país amb una gran riquesa i complexitat lingüística, a la utilització dels parlars locals per facilitar l'aprenentatge de l'italià. La construcció de l'Imperi, començada formalment amb la Guerra d'Etiòpia (1935-1936), va exacerbar la situació,

¹⁴⁰⁷ G. B. Klein, T. Baiano, «Dialecto e fascismo a Napoli: Questioni di politica linguistica» pp. 373-378, a: *Annali di Storia della Educazione*, a. VII (2000), pp. 363-383.

¹⁴⁰⁸ G. B. Klein, *La politica linguistica del fascismo op. Cit* pp. 57-59.

fins a portar a aquella que Gabriella B. Klein defineix la xenofòbia lingüística, és a dir la prohibició sistemàtica de totes les paraules estrangeres i dels neologismes. Per dur a terme aquesta tasca al 1940 es va enllestir, a petició del Ministeri de l'Interior, una especial comissió per la italianitat de la llengua, en el si de l' Acadèmia d'Itàlia. Aquesta era la institució amb la qual, el 1926, el feixisme va substituir la més prestigiosa i antiga *Accademia dei Lincei*, considerada afeixista. El treball de la comissió era detectar tots els barbarismes adoptats en la llengua nacional, per després proposar-ne una versió italianitzada, en un intent d'assolir una estandardització lingüística que era un aspecte d'aquella ansia per “uniformar” la població, típica del feixisme¹⁴⁰⁹.

L'esforç per purificar la llengua arribà al paroxisme, com mostra el cas de la paraula *bar* substituït per l'italianitzat *barre*, encara avui en ús a Florència i parts de Toscana. Els exemples abunden, com *champagne* canviat en *spumante*, i *dessert* convertit en un improbable *finpasto*¹⁴¹⁰. En aquest clima es van arribar a canviar alguns topònims, no només en les ares annexionades en conclusió de la primera guerra mundial, on per Bolzano el mateix Mussolini proposava ja en 1927 la substitució amb Bolgiano, sinó gairebé a tot el territori nacional. De fet, donada la recent normalització de l'italià, molts indrets mantenien una denominació “exòtica”¹⁴¹¹. Segons aquesta dèria, Terranova Pausania, considerada l'única colònia grega a Sardenya, es canvià en Òlbia, recuperant així la forma romana del seu antic nom Olbios. Mentre Girgenti, localitat siciliana on nasqué el dramaturg i escriptor Luigi Pirandello (1867-1936), canviava en Agrigento a causa de la seva musicalitat poc llatina¹⁴¹².

Aleshores es veu com la discriminació de les minories nacionals va evolucionant cap a

¹⁴⁰⁹ Per aquests aspecte uniformitzant del feixisme, vegeu: R. O. Paxton, *Anatomy of Fascism*, Knopf, Nova York 2004, p. 218 (ed. espanyola: Península 2005).

¹⁴¹⁰ Com a exemple del treball dut a terme per aquesta comissió, vegeu: Archivio Accademia Nazionale dei Lincei (AAL), *Commissione e Riunioni*, verbali del 29-IV-1941, 9-V-1941, 28/29-V-1941, 4-VI-1941, ara a: G. B. Klein, *la politica linguistica del fascismo op. Cit.*, pp. 193-197.

¹⁴¹¹ Per la italianització del topònim “Bolzano”, vegeu: B. Mussolini, *Discorso dell'Ascesnione op. Cit.*, pp. 27-28.

¹⁴¹² Sobre aquests canvis toponomàstics durant el feixisme no existeix cap estudi, mentre abunden les pàgines web. Per una anàlisi detallada d'un indret de la Vall d'Aosta, vegeu: http://www.varasc.it/toponomastica_fascista.htm (pàgina consultada el 19-III-2013).

solucions sempre més radicals, en particular durant els anys trenta. El punt àlgid es va assolir durant la Segona Guerra Mundial, especialment per mitjà de les polítiques d'ocupació dels nous territoris annexionats durant el conflicte. Aquí la italianització es va portar endavant de forma radical, fins i tot amb el trasllat forçós de poblacions i la imposició de l'idioma oficial¹⁴¹³. Es tractava d'iniciatives realitzades en un marc de lògica de guerra i que poden, per tant, ser interpretades com més dures respecte a mesures aplicades al territori italià. Però, com ja havia suggerit l'historiador suís Philippe Burrin en el cas de l'Alemanya nazi, aquesta radicalitat depenia de l'impossibilitat d'aplicar la ideologia fins a les darreres conseqüències dins del territori nacional. Aquí encara hi havia alguns límits legals i institucionals que, en canvi, no existien als nous territoris ocupats. Segons aquesta interpretació, les polítiques que hi eren aplicades derivaven directament de la ideologia, i eren una mena de prova general del que es realitzaria al territori nacional en temps de pau¹⁴¹⁴. Dit d'una altra manera, si el feixisme no va actuar de manera tan dràstica al Sud Tirol com ho va fer a Dalmàcia durant la seva ocupació (1941-1943) no és perquè no volia, sinó perquè no podia, ja que institucions com ara l'església, el mateix ordenament jurídic i les relacions amb Àustria i Alemanya ho impediën. Al contrari, en una situació de guerra i en un territori annexionat recentment, la ideologia del règim tenia la possibilitat d'aplicar plenament els seus aspectes més radicals. Molts diuen que no és correcte fer història plantejant el que hauria passat si una circumstància s'hagués o no verificat, però aquí, només per un moment, és útil imaginar com hauria estat la política lingüística i identitària en un indret com l'Alguer, un cop la Itàlia de Mussolini hagués guanyat la guerra (una opció que, malgrat tot, era probable)¹⁴¹⁵.

La comunitat catalanoparlant de l'Alguer i el feixisme.

Com es va traduir aquesta política en el context de la ciutat de l'Alguer? D'entrada, cal precisar com els habitants de la ciutat no eren considerats oficialment una minoria com els alemanys al Sud Tirol, malgrat al llarg d'aquesta tesi s'ha mostrat com fos ben

¹⁴¹³ Sobre aquest aspecte, vegeu: D. Rodogno, *Il nuovo ordine mediterraneo op. Cit.*, pp. 231-431.

¹⁴¹⁴ P. Burrin, *Fascisme, nazisme, autoritarisme*, Éditions du Seuil, Paris 2000, pp. 112-113.

¹⁴¹⁵ La possibilitat que la Itàlia feixista guanyés la guerra és plantejada a: S. Ball *op. Cit.*,

coneguda la peculiaritat lingüística del parlar local. Per tant aquí no es va verificar la mateixa acció repressiva que, per exemple, a Bolzano i Trento. L'Alguer era una curiositat folklòrica, i durant els anys vint i trenta trobem diverses referències, tant a nivell local com nacional, a aquesta aspecte de la ciutat. Només per citar algun exemple, Benedetto Croce en parlava en un text dedicat als influxos ibèrics en la història d'Itàlia, mentre els universitaris de Sàsser ironitzaven sobre la “catalanitat” algueresa¹⁴¹⁶. D'altra banda la notícia de l'Alguer circulava també a través de medis del nacionalisme radical català, com *Nosaltres Sols!*, en la qual apareix un llarg reportatge d'una estada que, uns creueristes de retorn d'Itàlia, haurien fet casualment a la ciutat catalana de Sardenya¹⁴¹⁷. El redactor, després d'haver sintetitzat en casi tres columnes la història de la ciutat, convidava els seus compatriotes a seguir l'exemple «dels catalans de l'Alguer, indòmits a perdre la seva nacionalitat, i que sols i isolats desde fa llargs segles, mantenen la seva catalanitat [...] i resisteixen als vents dels imperialismes».

Tant circulava la notícia de l'Alguer, que hi acabà passant Josep Pla. Ell també, com D'Annunzio o Toda, descriu com el seu viatge fos casi fortuït, sense que busqués l'ocasió de visitar l'indret. Mentre es trobava a Roma, l'any 1936, l'escriptor passava llargues estones al *Caffè Greco*, un lloc freqüentat per uns estudiants sards. Entre aquests, hi era Antoni Simon Mossa, llavors a dins de les joventuts universitàries feixistes, aficionat al cinema i a l'arquitectura. Segons el que explica Pla, fou Mossa que, sentit com parlava en català amb els seus comensals, se li va apropar parlant en alguerès. L'estupor fou mutu, i en breu Pla es trobà a visitar la “Barceloneta de Sardenya”, just quan aquesta s'havia posat la camisa negra. Del recont que fa l'escriptor,

¹⁴¹⁶ B. Croce, *La Spagna nella vita italiana durante la Rinascenza*, Laterza, Bari 1917, pp. 21-22. Pel que a les publicacions dels estudiants sasseresos, vegeu: «1923» a: *Siedimi in Barca*, núm. Únic 1923, on es troben, en una poesia que repassa els fets destacats de l'any, unes rimes que ironitzen sobre la federació que els sardistes proposaven entre Sardenya, Còrsega i Catalunya (a *Puzzon* [Piero Bolzon, vicesegretari del PNF enviat per realitzar la fusió] un nou retrat/envers de Paolo d'Oran/o un novell tractat signat/Cors-sard-alguerès-català?); «Dall'estero» a: *Buffami l'Occhio*, núm. Únic 1921, es tracta d'un text en un alguerès “francesitzat”, presentat com si es tractés d'un reportatge des de l'estranger

¹⁴¹⁷ A. Genovés i Mòles, «Un bocí de Catalunya a la Illa de Sardenya. Records d'Alger [sic]» a: *Nosaltres Sols!*, a. II (1932), núm. 42, pp. 3-4. Sobre la ciutat sarda, també: «Almanac Literari. Alguer» a: *la Veu de Catalunya*, 29-IV-1933 (edició de la tarda).

però, no es poden extreure elements importants sobre l'ambient de la ciutat, tan sols un fresc d'una lloc habitat per gats de mar, que recorda els pobles de la Costa Brava¹⁴¹⁸.

El fet que, en paraules de Pla, encara a l'Alguer s'hi parlés «un català arcaic i colonial», era un fet que fou abordat de la mateixa manera que en altres situacions similars a tot el territori nacional¹⁴¹⁹. El cas alguerès, doncs, entrava en aquella obra d'italianització i feixistització generalitzada a tot el país, per la realització de la qual es confiava sobretot en l'adoctrinament de les noves generacions a través de l'escola. Si es dona un cop d'ull als *registri di classe* de l'escola primària – els informes escrits pels mestres – trobem moltes referències a aquest aspecte de l'educació escolar. Per exemple, en els *registri* relatius al primer any de l'educació primària (*I elementare*), a l'apartat dedicat a les tasques didàctiques es pot llegir: «llengua: substitució de la italiana a aquella dialectal»¹⁴²⁰. A través d'aquesta política, el català de l'Alguer fou sistemàticament arraconat, tal i com passava a la resta d'indrets de l'Illa, on la difusió del sard presentava les mateixes problemàtiques. Aquest fet, malgrat no hagi estat suficientment tingut en compte per quants s'han ocupat de l'evolució dels hàbits lingüístics a l'Alguer, va promoure una sensació d'inferioritat entre els catalanoparlants que, un cop caigut el règim, ha òbviament influït negativament en la transmissió d'aquesta llengua en àmbit familiar¹⁴²¹.

Pel que fa l'ensenyament privat, en aquell període no existien a la ciutat escoles de català, tot i així, el Prefecte de Sàsser i el *Podestà* (alcalde feixista) de l'Alguer

¹⁴¹⁸ J. Pla, *Antoni Simon Mossa arquitecte de l'Alguer (un petit Baedeker de Sardenya)* a: ÍDEM, *Homenots quarta sèrie*, Destino, Barcelona 1982 (*Obra completa*, vol. XXIX,), pp. 395-436.

¹⁴¹⁹ *Ibidem*, p. 400.

¹⁴²⁰ Archivio di Stato di Sàsser (ASS), *registri scolastici di Alghero*, a. 1930-31, Classe I elementare masculina, Ens. Enrichetta Oggiano. Pel que fa l'escola

¹⁴²¹ L'escassa consideració que s'ha brindat a l'impacte del feixisme en els aspectes lingüístics de la comunitat algueresa depèn, bàsicament, de la falta d'estudis sobre aquest període. Malgrat a partir del 2009 hagin anant apareixent assaigs històrics sobre aquest període, sembla que aquests no hagin estat considerats en les darreres anàlisis sociolingüístiques sobre l'alguerès: E. Chessa, *Another Case of Language Death? The Intergenerational Transmission of Catalan in Alghero*, tesi doctoral, Queen Mary University, Londres 2011, p. 110; G. Sari, *El català de l'Alguer. Una llengua en risc d'extinció*, La Busca Edicions, Barcelona 2013, pp. 19-32.

s'encarregaren de tancar, a partir del 1928, unes “escoles” anomenades *custuras*¹⁴²². Eren, més que escoles, una mena de guarderies populars, organitzades per dones a les seves cases particulars, on probablement es realitzaven treballs de costura, i d'aquí l'origen del nom. Pel que podem deduir de la documentació examinada, eren bastant nombroses. Les autoritats en decretaren el tancament al·legant unes condicions higièniques deficientes, que afavorien la difusió del tracoma. Aquesta era una greu infecció ocular, i justificaven el tancament amb la imminent obertura d'una guarderia i d'un parvulari municipals. El fet que les *custuras* eren organitzades i utilitzades per persones de les classes populars, i per tant, per persones que habitualment utilitzaven el català de l'Alguer, ens fa suposar que la motivació era també evitar una educació fora del control del règim, és a dir, no del tot italiana i feixista. Es tracta d'una circumstància que es va produir en altres llocs del país i que, com apunta Gabriella B. Klein, servia per evitar, més enllà de la difusió de la llengua minoritària, qualsevol interferència amb la educació feixista¹⁴²³. Malgrat l'acció del règim, sembla que aquestes guarderies encara van continuar funcionant, de manera clandestina, al llarg dels anys trenta. De cap manera, però, foren un fenomen comparable a aquell de les *Katacombenschulen*¹⁴²⁴.

Més enllà de transmetre l'italià, com ja s'ha vist, l'escola devia fer conèixer els ideals patriòtics i feixistes. En el text per formar el cos docent, es llegia: «el feixisme va donar al sistema educatiu una reforma plena gràcies a l'obra de Gentile, que va reorganitzar tota la vida escolar més que a partir dels fonaments de la filosofia idealista, amb els principis ètics de la doctrina de la reconstrucció i regeneració de l'italià nou»¹⁴²⁵. En aquest tipus de tasca els professors tenien «el gran honor de contribuir a l'afirmació de l'Imperi de Roma»¹⁴²⁶. El reflex d'aquesta política és pot apreciar en l'àmbit local, a

¹⁴²² La documentació relativa es troba a: AHMA, b. 884, fasc. 33. Aquí les custures són indicades com *scuole di soldo*.

¹⁴²³ G. B. Klein, *La politica linguistica del fascismo op. Cit.*, p. 78.

¹⁴²⁴ AHMA, b. 884, fasc. 33, c.10. És tracta d'una protesta d'una entitat assistencial algueresa, la *Congregazione di Carità*, que indica com encara en 1934 les custures eren tolerades.

¹⁴²⁵ J. Cervellati, *Scuola fascista. Preparazione completa per i candidati ai concorsi magistrali*, Licino Cappelli Editore, Bolonya 1937, p. 99.

¹⁴²⁶ *ibidem*, p. 3.

partir encara dels *registri di classe*¹⁴²⁷. L'any 1935, Rosina Sau, una mestra de l'escola *elementare* (primària, de 6 a 10 anys d'edat), apuntava en l'apartat dedicat al programa didàctic:

Lliçons de cultura feixista i patriòtica: jo sóc italià; la meua ciutat petit bocí d'Itàlia; el salut romà; com s'estima la pàtria i s'abraça la santa causa que ens lliga a ella; la bandera italiana; el Rei i la pregària reial; Mussolini; el seu retrat moral; la *befana* feixista [una mena de bruixa que repartia regals durant el dia de Reis]; el *Duce* desitja que els infants de tota Itàlia cresquin ben forts i en salut; la O.N.B. [*Opera Nazionale Balilla*, l'organització juvenil del partit feixista] i les seves nombroses formacions de petits italians que marxen als ordres del *Duce* per la grandesa i l'honor de la pàtria ¹⁴²⁸.

Els petits algueresos, com tots els nens italians, anaven a l'escola obligatòria des dels sis fins als catorze anys, i passaven la seva primera experiència formativa — i en molts casos, l'única — en aquest clima d'adoctrinament ideològic. A més, s'organitzaven puntualment desfilades i trobades per a les festes del feixisme o les visites oficials d'alguna personalitat del règim. «Tot l'ensenyament contribuirà a una sana cultura feixista», mentre en àmbit extraescolar les organitzacions juvenils del partit (*Opera Nazionale Balilla*, anomenada *Gioventù Italiana del Littorio* després del 1937) reclutaven els joves dels dos sexes per continuar la «construcció» dels nous italians¹⁴²⁹.

Malgrat les intencions del règim, aquesta obra d'italianització topava, en una perifèria com l'Alguer, amb certes dificultats de tipus sobretot organitzatiu i econòmic. És allò que es desprèn de la lectura dels informes que els ensenyants i els inspectors ministerials redactaven, i que mostren la distància entre els projectes redactats a Roma i les possibilitats de realitzar-los en la perifèria. La situació que emergeix és d'extrema pobresa, factor que dificultava la feina dels ensenyants. En un informe es llegeix:

¹⁴²⁷ A aquest propòsit es pot consultar una tesi doctoral basada sobre aquestes fonts, però relativament a la instrucció secundària i per tot a l'Illa: M. Garroni, *Fascismo, scuola e società in Sardegna. L'istruzione classica, scientifica e magistrale*, tesi doctoral en lletres i filosofia, Universitat Tor Vergata, 2010. Per una anàlisi de l'escola primària algueresa en període feixista, que però no toca el tema lingüístics, vegeu: A. Caria, *La scuola elementare ad Alghero dal 1922 al 1942*, tesi de llicenciatura, Università degli Studi di Sassari, 1999.

¹⁴²⁸ ASS, *registri scolastici di Alghero*, a. 1934-35, Classe I *Elementare* Masculina, ens. Rosina Sau.

¹⁴²⁹ ASS, *registri scolastici di Alghero*, a. 1934-35, Classe III *Elementare* Masculina, ens. Jole Zoboli.

«molts alumnes no venen a l'escola perquè no tenen pa [...] dos falten a classe perquè van al camp per portar el pa al pare, que ha d'anar a treballar i espera que la dona el compri a crèdit en alguna fleca»¹⁴³⁰. Una situació econòmica que impedia, entre altres coses, que es realitzés aquella inscripció «totalitària» a les associacions juvenils del PNF que el règim volia: «Sobre 45 alumnes només 24 porten sabates [...]. Els meus alumnes tenien l'edat per allistar-se *Balilla* [un dels graus en el qual era dividit la ONB/GIL], potser a fatiga, haurien pogut potser [sic] pagar la quota però...i no cal afegir res més, els carmelites descalços hi són, mentre els *Balilla* tots van calçats»¹⁴³¹. Davant d'aquesta situació tampoc la intervenció de l'Estat, amb ajudes econòmiques i materials als alumnes més desfavorits, arribava a temps: «5 de febrer: arriben els llibres, per la veritat una mica tard; però el fet no seria així tan greu si totes les alumnes poguessin tenir el tan esperat i desitjat llibre. Sobre cinquanta alumnes, només vint tenen el llibre. Com es podrà llegir a l'escola?»¹⁴³². A més, encara en 1939, els inspectors ministerials anotaven com la il·luminació, la calefacció, la manutenció i la neteja de l'única escola primària que existia en el centre de la ciutat eren deficientes. Com a demostrar la diferència entre el què es planificava a Roma, i la seva traducció pràctica en la perifèria. Faltava material tècnic i científic de tots tipus, incloent-hi la ràdio i un projector cinematogràfic, dos mitjans de propaganda en els quals el feixisme confiava molt¹⁴³³.

Respecte a l'ús públic de la llengua, el problema no existia per la simple raó que el català de l'Alguer era una llengua parlada en l'àmbit popular però naturalment no era utilitzada de forma oficial ni en el comerç ni per l'Administració Municipal. Era la llengua del dia a dia, emprada sobretot en el casc antic, i era el mitjà indispensable per relacionar-se amb les classes populars. Des d'aquest punt de vista era doncs un instrument per afavorir l'acció pedagògica del règim, i efectivament, segons uns

¹⁴³⁰ ASS, *registri scolastici di Alghero*, a. 1930-31 Classe I *Elementare* Masculina, ens. Enrichetta Oggiano.

¹⁴³¹ *Ibidem*.

¹⁴³² *Ibidem*.

¹⁴³³ ASS, Fons *Scuola Elementare di Alghero*, *Questionario per Alghero* (document no catalogat).

testimonis, l'alguerès era utilitzat tant per adreçar-se a la població en discursos no oficials, com entre els mateixos dirigents de la secció local del PNF (quan eren algueresos)¹⁴³⁴. La repressió existia, llavors, només en l'àmbit escolar, mentre als carrers es parlava l'idioma que es volia, tant que les mateixes persones que participaven en les activitats de les organitzacions feixistes i s'havien criat sota el règim, no rebutjaven l'alguerès, fora naturalment de l'àmbit escolar o oficial¹⁴³⁵.

Un altre camp en el qual el règim va actuar era la toponomàstica. Durant la segona meitat del segle XIX, entre els anys 1827 i 1876, els topònims van ser traduïts en italià¹⁴³⁶. Tot i així el procés no va afectar els noms de les muralles, que s'estaven lentament convertint en els passeigs marítims que són avui. A més, encara es mantenia algun topònim català (Via Gilbert Ferret) mentre existia un carrer dedicat a Francesc Ferrer i Guàrdia (*Via Francesco Ferrer*). Aquest havia estat fortament volgut per les associacions anticlericals i per l'Administració progressista, que governava la ciutat al moment de l'afusellament del fundador de la Escola Moderna¹⁴³⁷.

El feixisme, mitjançant dos decrets d'àmbit nacional, un del 1923 i l'altre del 1925, va completar la italianització de la toponímia a l'Alguer, com també ho va fer a tota Itàlia, establint que els noms dels carrers i de les places havien de ser únicament en italià. Les lleis nacionals, però, es van aplicar amb lentitud a l'Alguer, i la primera iniciativa fou una decisió del *podestà* del 1929, quan s'establiren els noms dels carrers de la part més nova del centre urbà. Contemporàniament, s'italianitzaven els topònims populars de l'antiga muralla. Els trams en els quals estava dividida, encara es coneixien com Bastió de l'Esperó, Bastió de la Misericòrdia, Bastió de Sant Jaume, Bastió del Mirador i Bastió Reial¹⁴³⁸. Els nous noms eren *Bastioni Cristoforo Colombo*, *Bastioni Marco Polo*,

¹⁴³⁴ Testimoni de G. P. (1930-), fill d'un dirigent del PNF alguerès, inscrit als *fascio di combattimento* de l'Alguer des del 1921.

¹⁴³⁵ Testimoni de P. M. (1920-), afiliada a la *Gioventù Italiana del Littorio* (GIL), responsable del *Gruppo degli Universitari Fascisti* (GUF) alguerès i mestre en l'escola primària.

¹⁴³⁶ R. Caria, *Toponomastica Algherese op. Cit.*, vol II, p. 29-35.

¹⁴³⁷ Sobre la mobilització de l'associacionisme local i de la maçoneria algueresa en favor de Ferrer i Guàrdia, vegeu: M. Fois, *Fratelli nel silenzio op. Cit.*, pp. 23.

¹⁴³⁸ *Ibidem*, p. 63.

Bastioni Antonio Pigafetta i *Bastioni Ferdinando Magellano*, segons un criteri que volia dedicar aquests espais a navegants i viatgers italians, o en tot cas relacionats d'alguna manera amb Itàlia. Era aquest el cas de Fernão de Magalhães (1480-1521), que havent tingut un cartògraf i traductor de Vicenza, Antonio Pigafetta (1491-1521), justificava, en temps del feixisme, tractar el navegant portuguès com un il·lustre representant de la nació italiana¹⁴³⁹. El fet que, tot just dos anys abans de la decisió del Municipi alguerès, es començava a plantejar la catalanitat de Colombo, porta a suposar com aquesta era una peça, si bé molt petita, en la reivindicació de la italianitat del navegant, que tot just en aquells anys era reivindicada amb gran insistència¹⁴⁴⁰. Un segon canvi important fou aprovat el 1933, en aquest cas però s'unia la voluntat d'evitar tot tipus de referència al passat català, amb la voluntat d'evitar qualsevol referència a opcions polítiques oposades al feixisme: el canvi de *Via Francesco Ferrer* en *Via IV Novembre*.

“Fer els italians”. Colonització interna i noves ciutats*

La italianització duta a terme durant el període feixista, com hem dit, no passava per una repressió descarada de tot element considerat no nacional, però això no significa pas que no s'hagin de registrar intervencions d'una certa envergadura. Més enllà de la política lingüística i de la educació, el règim va fer servir, com instrument definitiu per assolir una italianització de totes les parts perifèriques del país, la colonització interna. En les àrees poc poblades o en zones de frontera, es van realitzar – sobretot al llarg dels anys trenta – aproximativament uns 147 centres urbans de diverses dimensions. La finalitat era poblar uns aiguamolls sanejats i transformats en camps de conreu, com Latina en el Laci, o hostejar el personal d'una base militar, com és el cas de Guidonia,

¹⁴³⁹ AHMA, *Deliberazione num.* 33, 14 de març de 1929.

¹⁴⁴⁰ Ll. Ulloa, *Christophe Colomb, catalane. La vrai genèse de la découverte de l'Amerique*, Frères Maissoneuve, Paris 1927. No es vol aquí entrar en la intricada qüestió dels orígens del descobridor d'Amèrica, tot just assenyalant, com exemple feixista d'exaltació de figures com Colombo, Marco Polo o Leonardo da Vinci, un volum de Paolo Orano: *Avanguardie d'Italia nel mondo*, Società Nazionale Dante Alighieri, Roma 1938.

* Aquest apartat, com el següent (La ciutat nova: Fertilia), són els resultats de la parcial traducció i adaptació d'un article que qui escriu ha publicat, com a part dels estudis duts a terme per la realització d'aquesta tesi: M. Farinelli, «Città nuove e colonizzazione interna. Il caso di Fertilia» a: *Passato & Presente*, núm. 88 (2013), pp. 57-82, també on-line: http://www.francoangeli.it/Riviste/Scheda_Rivista.aspx?idArticolo=47681.

prop de Roma. Altres eren destinats als treballadors d'un centre industrial, com Torviscosa, a poc quilometres d'Udine. A banda de les motivacions lligades a l'estimulació del creixement econòmic, la realització d'aquests nous centres urbans formava part d'un vast projecte de *population management*, com, malgrat l'escàs interès fins ara demostrat per la historiografia italiana, alguns investigadors van afirmant recentment¹⁴⁴¹. En el marc de l'anàlisi de les tensions nacionalistes en el nostre arxipèlag impossible, és important ara considerar els projectes de colonització del territori alguerès, i de Sardenya, posats en marxa durant la dictadura feixista. Per tal d'enfocar correctament tals iniciatives, cal considerar la definició que del fenomen feixista ha recentment donat l'historiador Robert O. Paxton. Segons l'estatunidenc, el feixisme és una:

forma de conducta política caracteritzada per una obsessiva ansia de declini, humiliació i victimització de la comunitat nacional i per un compensatori culte de la unitat, de la força i de la puresa, en la qual un partit de massa de devots militants nacionalistes, actuant en una incomoda però eficaç col·laboració amb les tradicionals classes dirigents, abandona les llibertats democràtiques i persegueix, desvinculat de qualsevol rêmora moral i jurídica, objectius de neteja interna i d'expansió territorial¹⁴⁴².

Per assolir aquests objectius uns dels instruments era la construcció de nous nuclis urbans, o la radical transformació d'aquells ja existents. La idea era de poder assimilar, o neutralitzar, grups de població que no encaixaven perfectament en un canon “d'italianitat”. Es tracta d'una política aplicada a gran escala en l'àmbit de l'imperi feixista, com en els casos de la transformació urbanística de Rodes o Asmara, ciutats redissenyades segon una arquitectura considerada itàlica i feixista¹⁴⁴³. Però aquest tipus de política arribà a un nivell d'extrema radicalitat durant la guerra mundial, quan en els territoris annexionats, com Dalmàcia, el règim intentà redissenyar el mapa ètnic de la

¹⁴⁴¹ F. Caprotti, *Mussolini's Cities. Internal Colonialism in Italy*, Cambria University Press, Cambria 2007; D. Y. Ghirardo, *Building New Communities. New Deal America and Fascist Italy*, Princeton University Press, Princeton 1989.

¹⁴⁴² R. O. Paxton *op. Cit.* p. 218

¹⁴⁴³ E. Denison, G. Yu Ren, N. Gebremedehin, *Asmara. Africa's Secret Modernist City*, Merrel, Londres-Nova York 2006; M. Fuller, «Building Power: Italy's Colonial Architecture and Urbanism. 1923-1940», a: *Cultural Anthropology*, vol. III, núm. 4 (1988), pp. 455-487.

població, amb l'expulsió d'una part dels autòctons i l'intent d'assimilació dels que quedaven, mitjançant la colonització interna¹⁴⁴⁴.

L'illa sarda presentava, per les seves característiques demogràfiques, un òptim tauler per desenvolupar aquesta política. Ja en passat Sardenya havia estat objecte de diversos intents, més o menys exitosos, de colonització. El mateix cas de l'Alguer és una prova prou evident de l'aplicació d'aquesta política durant l'Edat Mitjana, mentre en èpoques més recents es podria citar el cas de la colònia de genovesos establerts a Carloforte i Calasetta durant el segle XVIII. Durant el règim, aquest problema era analitzat pels mateixos feixistes locals, un del quals afirmava com la població era: «escassa, distribuïda en el territori d'una forma que no responia a les exigències de l'agricultura, llunyana del mar, físicament debilitada, econòmicament poc productiva»¹⁴⁴⁵. Gavino Alivia (1886-1959), economista i sindicalista agrari durant el règim, indicava, repetint així una pauta ja experimentada sobretot a partir del segle XVIII, com la solució al subdesenvolupament fos lligada a la colonització. Les iniciatives que però es van posar en marxa, no s'inserien en el signe de la continuïtat. Al contrari, mentre en el passat el que s'anava buscant eren un millor control del territori i un increment de la productivitat agrícola, durant els anys del feixisme el significat ideològic que es donava a aquestes obres, i la quantitat de recursos destinats a la seva realització, indiquen un canvi substancial.

En l'ideari feixista la importància de la qüestió demogràfica era central, i el mateix Mussolini, que llegia i parlava correntment alemany, havia estat influenciat notablement per l'obra d'Oswald Spengler (1880-1936). L'historiador i filosof alemany argumentava una directa relació entre demografia i potència econòmic-militar d'una nació, una tesis que devia influir en el pensament de Mussolini¹⁴⁴⁶. Malgrat només recentment s'hagi

¹⁴⁴⁴ D. Rodogno, *Il Nuovo ordine mediterraneo op. Cit.*, pp. 332-335.

¹⁴⁴⁵ G. Alivia, *Economia popolazione della Sardegna settentrionale*, Gallizzi, Sàsser 1931, p. 68. Sobre aquest argument, vegeu també: IDEM, *La distribuzione della popolazione della Sardegna tra la montagna ed il litorale*, Istituto Poligrafico dello Stato, Roma 1931; IDEM, *La colonizzazione interna e la Sardegna*, Poligrafica Universitaria, Florència 1938.

¹⁴⁴⁶ O. Spengler, *La Decadencia de occidente*, vol. II, Espasa-Calpe, Barcelona 1953, pp. 107-187 (ed.

començat a investigar aquesta temàtica, el nexa entre imperialisme feixista i política demogràfica era al centre d'un ambiciós programa per tal d'augmentar, i millorar, la població nacional¹⁴⁴⁷. Calia gestionar el capital humà del qual disposava la nació, una tasca que veia alguns científics italians com entusiastes col·laboradors. Entre aquests, la figura més en vista i tot un referent per la anomenada escola italiana d'eugenèsia, era Nicola Pende (1880-1970), destacat metge que fou el fundador de la endocrinologia. Pende rebutjava el purisme biològic i defensava com la població italiana fos el resultat de la barreja de diferents ètnies. Tot i així, sostenia que, mitjançant una tècnica posada a punt per ell mateix, anomenada “ortogènesi”, era possible controlar i dirigir el desenvolupament dels individus, per tal de millorar la raça italiana¹⁴⁴⁸.

Un dels aspectes importants d'aquesta política demogràfica era la colonització, i migració, interna. Les primers experiències es van dur a terme justament a Sardenya, la part menys poblada de tot el país. Aquí una empresa privada (*Società Bonifiche Sarde*) va començar a sanejar uns aiguamolls en la part septentrional del Campidano, per obtenir terres cultivables i construir un nou nucli urbà. La crisi del 1929, però, provocà l'atur de les obres, i com per altres realitats econòmiques, fou l'Estat qui s'encarregà de continuar els treballs. Llavors la nova vila es convertiria en un indret rotundament feixista, tant en les arquitectures com en el nom escollit: Mussolinia (avui Arborea)¹⁴⁴⁹. Aquesta primer experiment fou després aplicat, en una escala ben més ampla, als aiguamolls que s'estenien entre Roma i el Mar Tirrè, en l'anomenat *Agro Pontino*. L'àrea, despoblada, malsana i freqüentada per bandolers fins a principis del segle, es convertí al llarg dels anys trenta una àrea agrícola, on sorgien cinc noves ciutats. Naturalment, per la propaganda era una potent metàfora de la transformació de la “vella

---

Original en alemany: C. H. Beck 1922). Per la influència de Spengler a Itàlia, vegeu: P. Azzaro, *Detusche Geschichtsendecker um die Jahrhundertwende und ihr Einfluss in Italien*. Kurt Breysig, Walther Rathenau. Oswald Spengler, Perter Lang, Berna 2005, pp. 601-689.

¹⁴⁴⁷ F. Cassata, *Molti, sani e forti. L'eugenetica in Italia*, Bollati Boringhieri, Torí 2006; A. Gillette, *Racial Theories in Fascist Italy*, Routledge, Londres-Nova York 2002; C. Ipsen, *Dictating Demography. The Problem of Population in Fascist Italy*, Cambridge University Press, Cambridge 1996; G. Israel, P. Nastasi, *Scienza e razza nell'Italia fascista*, Il Mulino, Bolonya 1998.

¹⁴⁴⁸ A. Gillette *op. Cit.*, pp. 47-49; G. Israel, P. Nastasi *op. Cit.*, pp. 136-141.

¹⁴⁴⁹ M. L. di Felice, *l'Ascesa delle aziende edili all'ombra delle bonifiche e dei lavori pubblici*, a: L. M. Plaisant (ed.) *op. Cit.*, pp. 83-113.

Itàlia”. La iniciativa, fortament protagonitzada, fou rebuda amb entusiasme per tots els membres de la comunitat científica que s'ocupaven d'aquell que Mussolini definia el problema de tots els problemes, es a dir la la quantitat i la qualitat dels italians. Entre aquests, cal destacar el fisiòleg Sabato Visco (1888-1971), l'antropòleg Sergio Sergi – del qui hem ja parlat – i el mateix Pende. El científics es precipitaren en l'àrea per estudiar les actituds demogràfiques i el desenvolupament psicofísic dels colons, casi es tractés de cultius en vidre d'italians¹⁴⁵⁰. Aquest últim, a confirmació de la importància que durant el feixisme es donava a la quantitat i qualitat de la població, publicà un text amb un títol prou clar: sanejament humà racional i biologia política¹⁴⁵¹.

En el context de la colonització interna la romana *Ichnusa* oferia diverses oportunitats, ja que era una Illa gran, poc poblada i amb dues important planes (Campidano i Nurra). A més, l'escassa densitat de població i el relatiu abandó de les costes – conseqüència de la inseguretat dels litorals mediterranis durant l'Edat Mitjana – havien portat a la formació d'uns vastos aiguamolls, tant que als anys quaranta el geògraf bretó Maurice Le Lannou (1906-1992) podia afirmar: «no hi ha, a Europa, un país així greument infestat per la malària com Sardenya»¹⁴⁵². Però, tal i com el règim s'havia proposat de reconstruir l'antic Imperi romà, Sardenya, considerada amb Sicília un dels grans dels antics romans, havia de tornar a ser una terra fèrtil, per tant era necessària una grandiosa obra de sanejament. Ja s'ha esmentat com les primeres iniciatives de transformació agrària es dugueren a terme en la part centre-meridional de Sardenya, ara cal aprofundir el que es programava realitzar en el terme municipal de l'Alguer. Aquí s'estenia part de la Nurra, una plana que, a causa de l'abandó i la baixíssima densitat de població, resultava escassament aprofitada. A part d'alguns terrenys a prop de l'Alguer, on per iniciativa privada s'havien constituït modernes empreses agrícoles, la resta del territori

¹⁴⁵⁰ G. Israel, P. Nastasi *op. Cit.*, pp. 152-155.

¹⁴⁵¹ N. Pende, *Bonifica umana razionale e biologia politica*, Licinio Cappelli, Bolonya 1933.

¹⁴⁵² M. Le Lannou *op. Cit.* 113. Sobre la malària, vegeu: *ibidem*, pp. 113-122; E. Tognotti, *Per una storia della malaria in Italia. La malaria in Sardegna*, Franco Angeli Milà 2008 (ed. Original: *La malaria in Sardegna. Per una storia del paludismo nel mezzogiorno*, Franco Angeli 1996). Per una perspectiva més ampla i de tall geogràfic, que però arriba fins a 1870: F. Tabak, *The Waning of the Mediterranean. A geohistorical Approach, 1550-1870*, The John Hopkins University Press, Baltimore 2008, pp. 189-297.

era incultivable a causa de la presència d'una densa màquia mediterrània i d'una gran quantitat de pedres (el topònim deriva del sard arcaic *nur*, que significa cúmul de pedres). A principi dels anys vint, el geògraf i historiador de l'art Alfred Steinitzer, mentre passava per la plana així la descrivia:

la regió entre Sàsser, Port Torres i l'Alguer [...] és d'una monotonia opriment [...]. Se sembla a una estepa, herba prima i seca, asfòdels i margalló, que per milles i milles constitueixen la única cobertura del sol [...]. És una sensació d'alliberament quan el tren baixa entre els olivars cap al mar i es fan visibles les ones blaves que banyen els bastions i les torres de l'Alguer¹⁴⁵³.

Els primers intents de sanejar l'àrea ja s'havien posat en marxa a partir de finals del segle XIX. Es tractava d'iniciatives que afectaven exclusivament alguns terrenys privats, així que la zona pantanosa formada per l'estany del Càlic, de propietat municipal, quedava fora de tot tipus de projecte. Obtenir camps de cultiu d'aquesta albufera era uns dels objectius dels sardistes, com després dels sardfeixistes, i efectivament només sota l'Administració Enrico es varen posar en marxa les primeres iniciatives¹⁴⁵⁴. Malgrat el compromís del Municipi, en realitat la falta de finançament i la oposició dels grans propietaris de tota la Província de Sàsser obstaculitzaren la iniciativa. Els terratinents, aprofitant la legislació nacional que promovia els sanejaments, s'havien constitut en un comitè provincial (Comitè Promotor per la Constitució d'un Consorci de Sanejament) – en el qual participava també el Municipi de l'Alguer – amb la intenció però de bloquejar qualsevol plantejament que els pugues perjudicar¹⁴⁵⁵. L'objectiu dels grans propietaris era impedir que es realitzés un projecte elaborat pel Municipi, que preveia el sanejament dels terrenys pantanosos de seva propietat, per després distribuir-los als veterans de guerra, tot a càrrec d'una empresa de Sàsser i amb mà d'obra local. Els productes dels nous camps, a més, eren destinats a ser transformats en les indústries alimentàries a la perifèria de la ciutat¹⁴⁵⁶. Malgrat tot, aquest projecte era inviable, com hem dit, per la

¹⁴⁵³ A. Steinitzer, *L'isola dimenticata. La Sardegna e i sardi*, pp. 38-39, a: S. Govoni, *La Sardegna descritta da Alfred Steinitzer (1924). Lo sviluppo della città di Alghero da allora ad oggi*, Edizioni del Sole, l'Alguer 1998, pp. 15-99.

¹⁴⁵⁴ AHMA, b. 958, fasc. 2, c. 1-2; AHMA, b. 900, fasc. 26, c.1.

¹⁴⁵⁵ AHMA, *Deliberazioni del Comune*, registro 547, *Deliberazione núm.* 172, del 23-XI-1928.

¹⁴⁵⁶ E. Tognotti *op. Cit.*, pp. 629-632.

oposició dels terratinents i la falta de finançament, per tant l'Ajuntament va haver d'invocar l'ajuda del Govern central¹⁴⁵⁷.

Durant els primers anys trenta, però, per tal de solucionar unes problemàtiques completament estranyes a la població local, es va posar en marxa una ambiciosa obra de sanejament. La idea no era aquella d'assignar nou terrenys als veterans sards, sinó de traslladar aquí nuclis de població provinents de la Plana Padana, on l'alta densitat demogràfica i les dificultats econòmiques dels anys trenta havien creat una situació potencialment explosiva. D'aquesta manera, les autoritats feixistes pensaven d'obtenir una reducció de l'atur, com un pas per realitzar l'autarquia. Contemporàniament, es podia donar satisfacció a una de les demandes dels veterans de guerra (però no sards)¹⁴⁵⁸. Des d'un punt de vista simbòlic, i donat que els feixistes atribuïen força importància a aquesta dimensió, assignar terrenys a veterans i fundar colònies, significava repetir, en clau moderna, el que va permetre a Roma de construir el propi imperi mediterrani.

De fet, segons alguns autors que han analitzat el sanejament de l'*Agro Pontino*, dut a terme entre 1931 i 1941, aquesta era molt més que una iniciativa votada a combatre l'atur o crear consens intern, era un ampli projecte d'enginyeria social¹⁴⁵⁹. Les cinc ciutats que Mussolini va construir a les afores de Roma, representaven un pas important per la construcció d'aquella civilitat imperial de la qual parlava el *Duce*¹⁴⁶⁰. La idea de transformar en productius un terrenys abandonats i pantanosos era central en la lògica feixista de transformació del real, com apunten alguns estudis:

el feixisme percebia la natura indisciplinada, no civilitzada i improductiva dels mortífers aiguamolls, com alguna cosa que era necessari eliminar del mapa d'Itàlia, per tal de realitzar una nova, domesticada, ideal natura feixista que hauria afavorit la interacció humana en el

¹⁴⁵⁷ AHMA, *Deliberazioni del Comune*, registro 549, *Deliberazione núm.* 76, del 14-5-1932.

¹⁴⁵⁸ R. Mariani *op. Cit.*, pp. 60-72.

¹⁴⁵⁹ C. Ipsen *op. Cit.*, pp. 109-113; R. Mariani *op. Cit.*, pp. 171-178.

¹⁴⁶⁰ S. B. Frandsen, "The War that We Prefer". *The Reclamation of the Pontine Marshes and Fascist Expansion*, a: G. Sørensen, R. Mallet (eds.), *International Fascism op. Cit.*, pp. 68-81.

treball agrícola i en la vida rural, i que hauria garantit el creixement de feixistes ideals¹⁴⁶¹.

Unes tals motivacions – o sigui construcció del consens, *population managment*, autarquia i aspiracions imperials – portaren el règim a planificar el sanejament de la Nurra. Per realitzar-ho es va constituir una institució, Ens Ferrarès de Colonització (EFC), que hauria tingut que traslladar centenars de famílies des de la Província de Ferrara (Emília-Romanya) en la plana algueresa. Al mateix moment, la institució devia organitzar el sanejament, la construcció dels habitatges destinats als nous vinguts, i també ocupar-se del crèdit i de l'assessorament tècnic. Com es veu, la iniciativa estava organitzada des de Ferrara, centre agrícola on era present una alta concentració de jornalers sense terra, i on el feixisme “agrari” havia pres forma gràcies a la iniciativa de figures com Italo Balbo (1896-1940)¹⁴⁶². Darrera de la iniciativa de sanejament hi era aquest jerarca, que vantava una òptima relació amb Mario Ascione, sindicalista agrari de Sàsser, feixista i Diputat, que, en aliança amb els terratinents sasseresos, havia contrastat els projectes de sanejament avançats per l'Ajuntament alguerès¹⁴⁶³.

Les obres començaren en 1933, i interessaven un àrea de 30.000 hectàrees. L'àrea comprenia l'estany del Càlic amb els aiguamolls al seu voltant, tots de propietat municipal, i uns terrenys on des de començament de segle era activa una colònia penal, anomenada Cuguttu, i que eren demani estatal. Els terrenys privats no es veien interessats, de manera que les posicions del poder dels gran terratinents no estaven amenaçades. El projecte era imponent, sobretot respecte a aquells intentats o duts a terme fins llavors, i procedia amb rapidesa: ja en 1935 foren lliurades les primers 65 finques (en italià, *podere*, paraula que uneix el concepte de terreny agrícola amb aquell

¹⁴⁶¹ F. Caprotti, M. Kaika, «Producing the Ideal Fascist Landscape. Nature, Materiality and the Cinematic Representation of the Pontine Marshes», p. 629 a: *Social&Cultural Geography*, vol. IX (2008) núm. 6, pp. 613-634.

¹⁴⁶² Amb feixisme agrari es fa referència als grups de camises negres que es dedicaren al contrast violent del moviment d'ocupació de terres i de protesta camperola, tan socialista com catòlic, i que tenien el propi epicentre a Toscana i Emília-Romanya. Italo Balbo, entre d'altres, és reconegut com un dels fundadors i líders d'aquest corrent del feixisme, més violenta i conservadora de la seva versió urbana i antiobrera que tenia els epicentres en Milà i Torí.

¹⁴⁶³ M. Brigaglia, G. Melis, *Per una storia della bonifica della Nurra. Le carte Ascione (1918-1948)*, a: A. Mattone, P. Sanna (eds.), *Alghero, la Catalogna, Il Mediterraneo op. Cit.*, pp. 635-639.

d'immoble rústic), mentre l'any següent arribaren 129 persones¹⁴⁶⁴. Aquesta rapidesa, però, era en part excessiva, ja que moltes famílies foren transferides quan encara el sanejament no estava del tot terminat, amb el resultat que molts dels nouvinguts foren contagiats per la malària.

El resultat fou un canvi dràstic en el paisatge alguerès, improvisament transformat després segles de relatiu immobilisme. Un factor de novetat, a més, era la construcció d'un aeroport militar, amb el qual la ciutat tornava a adquirir aquella dimensió de presidí que la caracteritzava sota el domini aragonès. Un altre cop tornava a ser un indret estratègic pel control del Mar de Sardenya i de la ruta Itàlia-Balears, ara però com a base aèria, i just durant la Guerra civil. El canvi era tant evident que un testimoni excel·lent com el ja esmentat Maurice le Lannou, que escrivia llavors la seva tesi doctoral sobre l'Illa, anotava com el paisatge era «curiós, nou i mort al mateix moment [...] on es pot endevinar la natura refractària de l'arribada massa ràpida dels homes»¹⁴⁶⁵.

Malgrat aquest impacte, el sanejament no estava pensat per beneficiar el territori alguerès. La justificació del fet que es donaven terrenys a forasters, tenia com a eix central la idea, només en part certa, que els algueresos no hi volien treballar. La propaganda devia ser tant forta que, encara avui, és difosa la idea de que els algueresos rebutjaven la eventualitat d'anar a viure en aquella àrea. En realitat, la Nurra algueresa era un espai en el qual, tot i la escassa presència humana, es practicava la ramaderia, mentre amb les nombroses plantes de margallons que hi creixien espontàniament es produïa una fibra en uns establiments just a les afores de la ciutat. A més, segons documentació conservada a l'arxiu històric de la Ciutat, existia un certa quantitat de jornalers que s'haurien pogut beneficiar del sanejament¹⁴⁶⁶. Malgrat això, els “colons”, i gairebé tot el personal tècnic i administratiu provenia de la Província de Ferrara, mentre els locals eren deliberadament exclosos. Era un clar intent d'establir una colònia

¹⁴⁶⁴ E, Tognotti *op. cit.*, pp. 633; Archivio di Stato di Ferrara (ASF), *archivio di prefettura, riservato di gabinetto*, b. 97, fasc. II, ins. C, c. 8.

¹⁴⁶⁵ M. Le Lannou *op. cit.*, pp. 375.

¹⁴⁶⁶ AHMA, b. 927, fasc. 18, c. 5-6.

d'italians i de feixistes.

L'organisme que va dur a terme el sanejament va també crear una estructura social fortament jerarquitzada. Els “colons” eren estrictament controlats pel personal de l'EFC i els membres de la MVSN, que periòdicament enviaven un “balanç moral” directament a Mussolini, en el qual figuraven moltes informacions sobre la famílies¹⁴⁶⁷. Aquests funcionaris, a més, havien pres part a les violències de 1919-1922 en la zona de Ferrara, un fet que feia de l'EFC una de les institucions més radicals entre d'aquelles promogudes durant els anys del règim. La conjunció de tots aquests factors porten a pensar com l'operació fos centrada més que en el desenvolupament econòmic, en la creació d'una comunitat ideal de feixistes i italians. D'altra banda, és el que es pot llegir en la mateixa entrada que la enciclopèdia promoguda pel règim dedicava al concepte de sanejament. No cal afegir com aquesta, òbviament, era la versió oficial de la realitat tal i com la imaginaven els feixistes¹⁴⁶⁸.

Sota aquesta òptica, el nou nucli de població sembla ser una resposta a la colonització catalana del segle XIV. La colònia italiana, destinada a créixer a mesura que avançaven les obres de sanejament, representava una ruptura prou important respecte al passat, perquè introduïa una comunitat lingüísticament diferent a dins d'un context que, sota aquest punt de vista, era encara força compacte. Efectivament en passat, a partir de quan la Casa de Savoia obtingué la sobirania de l'Illa, la ciutat de l'Alguer havia experimentat una certa migració provinent de la Península Italiana, en particular gent de mar napolitana i comerciants lígurs. Tot i així l'ús dels català – encara que hibridat amb altres idiomes – continuà, perquè la integració dels nouvinguts era lligada a l'aprenentatge de l'idioma local, únic mitjà de comunicació popular fins almenys a tota la durada de règim mussolinià. La colonització feixista, al contrari, preveia de mantenir

¹⁴⁶⁷ ASF, *archivio di prefettura, riservato di gabinetto*, b. 97, fasc. III, ins. C, c. 4, 9, amb data l'Alguer, 18-VII-1936.

¹⁴⁶⁸ A. Serpieri, «Bonifica» a: *Enciclopedia italiana di scienze, lettere ed arti*, apèndix II, Istituto dell'Enciclopedia Italiana, Roma 1936, pp. 295-301. L'autor de la entrada era el responsable de la política de sanejament del règim, a més, en les edicions successives a la caiguda del règim, el seu contingut fou modificat.

els colons a fora de la ciutat, així eliminant la necessitat per part d'aquest d'integrar-se en la comunitat urbana. A aquestes consideracions s'ha d'afegir que a l'Alguer, segons es pot desprendre de la composició del PNF local, a partir del 1933 es mudaren, arran de les obres de sanejament, una gran número de feixistes radicals, una part dels descendents dels quals encara avui viuen a l'Alguer¹⁴⁶⁹.

La ciutat nova: Fertilia

Des d'un punt de vista urbanístic Fertilia fou projectada segons la idea, ja plantejada en àmbit britànic per Ebenezer Howard (1850-1928), de la ciutat en harmonia amb la natura¹⁴⁷⁰. En clau feixista això es traduïa en el mite del “ruralisme” (*ruralismo* en italià), que consistia en la convicció que viure en entorn no excessivament urbanitzat, o sigui en un entorn de natura dominada pel treball agrícola humà, era uns dels elements que garantia la formació d'individus italians i feixistes¹⁴⁷¹. Es tracta d'un element del discurs mussolinià estrictament lligat a la metàfora de la “romanitat”, és a dir de la convicció de que els italians feixistes representaven la continuació en la era moderna dels romans de la antiguitat¹⁴⁷². Per tant Fertilia era una ciutat que devia conjugar les solucions més pràctiques i innovadores de la urbanística – com ara carrers amplis per assegurar el transit fluent de cotxes o edificis que aprofiten al màxim la llum natural – amb la idea de mantenir un equilibri entre ciutat i camp, modernitat urbana i “ruralisme”¹⁴⁷³.

Ben lluny de voler ser una gran aglomeració, doncs, la nova ciutat era pensada com el

¹⁴⁶⁹ AHMA, b. 1178, fasc. 5, c. 40, 41.

¹⁴⁷⁰ Sobre aquesta figura, vegeu: R. Fisherman, *Urban Utopias in the Twentieth Century*, Massachusetts Institute of Technology, Cambridge (EUA) 1982, pp. 21-88; E. Howard, *Garden Cities of Tomorrow* (1898), S. Sonnenschein & Co., Londres 1902.

¹⁴⁷¹ Sobre la política urbanística del règim, la seves implicacions demogràfiques i identitàries, vegeu: F. Caprotti, *Mussolini's Cities op. Cit.*, pp. 58-79; C. Ipsen *op. Cit.*, pp. 90-119. Pel concepte de *ruralismo*, vegeu la entrada relativa a: V. De Grazia, S. Luzzato (eds.), *Dizionario del fascismo*, Einaudi, Torí 2003.

¹⁴⁷² J. Nelis, «Constructing Fascist Identity: Benito Mussolini and the Myth of Romanità» *op. Cit.*

¹⁴⁷³ S'apropa a la idea de ciutat rural el concepte de *agrociutat*, formulat per la sociologia per definir aquelles realitats a mig camí entre urbanisme i espai rural, típiques d'àrees com Andalusia o el Sud d'Itàlia; per un enfocament general, vegeu: F. López-Casero Olmedo (ed.), *La agrociudad mediterránea*, Publicaciones del Ministerio de Agroicultura, Pesca y Alimentacion, Madrid 1989.

centre administratiu i logístic de l'àrea agrícola obtinguda a través del sanejament de la Nurra algheresa. Tot l'espai urbà era organitzat a l'entorn d'un centre monumental, on concentrar les masses durant les celebracions oficials i on distribuir els edificis administratius de l'Estat (*Casa del Podestà*, es a dir l'Ajuntament) i del PNF (*Casa del Fascio*, seu del partit feixista). A Fertilia aquest espai era una plaça el·líptica projectada cap a la mar. Aquí era previst que es mudarien el personal tècnic-administratiu de l'EFC, el funcionariat de la nova administració comunal que s'hi preveia crear, i en definitiva tots els que eren necessaris perquè la nova ciutat pogués funcionar. Des d'un punt de vista estrictament arquitectònic, el projecte va ser redactat en un primer moment per un arquitecte futurista, Arturo Miraglia. Però, la realització final fou assignada a un consorci d'arquitectes que aplicaren solucions més típiques de l'anomenat *novecento* i del racionalisme italià, estils que es consideraven la quintaessència de l'art feixista i italiana¹⁴⁷⁴.

Fertilia fou inaugurada el 8 de març de 1936, quan en realitat només l'escola – un edifici futurista dedicat a la mare de Mussolini – estava terminada, mentre el centre de la ciutat era encara a mig fer. Aquest tipus d'inauguracions, realitzades quan encara les obres no havien terminat, era típic durant els anys de règim, i en aquella ocasió també s'aprofità per posar la primera pedra de la *casa del fascio*, que representava el cor de la nova Itàlia. La retòrica del cerimonial, solemne, gravitava a l'entorn de la redempció de les terres i del “renaixement” que, amb aquests iniciatives, el feixisme havia endegat¹⁴⁷⁵. El concepte, central per entendre la popularitat del règim, era que el nou curs d'Itàlia hauria garantit aquell futur prometedor que, l'endemà del *Risorgimento*, gran part del país no havia experimentat. De fet, la conquesta de la Nurra insalubre era explícitament relacionada a la guerra d'Etiòpia i al progrés econòmic, tant que el pergamí soterrat en el basament de la *casa del fascio* deia:

¹⁴⁷⁴ Per una anàlisi arquitectònica de Fertilia amb apartat gràfic, vegeu: E. Cocco, *Fertilia*, Novecento, Albano Laziale 2008.

¹⁴⁷⁵ Per un exemple de la retòrica regionalista del règim, vegeu: A. A. Bernardy, *Rinascita regionale*, Roma Libreria del Littorio 1930.

Lo dia 8 de març de 1936, XIV de l'Era Feixista, mentre Itàlia reaccionant amb feresa a les sancions arrenca des de la seva terra recondites riqueses i doma inflexible la barbàrie etiòpica, aquí a Fertilia, ciutat primigènia de l'Ens Ferrares, redimida a l'humà treball regnant Victor Emanuel III s'hi posa la primera pedra de la *Casa del fascio littorio* símbol de l'anima Romana, per Benito Mussolini virilment renovada en la itàlica estirp¹⁴⁷⁶.

Com a confirmació d'aquest lligam entre la civilitat que avançava en Etiòpia i en la Nurra, la plaça monumental de la ciutat fou dedicada a l'efemèride de la fundació de l'Imperi (9 de maig). La colonització d'un espai poc antropitzat del territori nacional i l'expansió colonial en l'Àfrica considerada barbara i esclavista representaven – a un ús propagandístic tant intern com extern – la prova de l'èxit del règim, el cosificar-se de la metàfora de la transformació del real i la prova de com fos en grau de “difondre la civilització”. És un aspecte que, ben evidenciat en el cas de l'*Agro Pontino* es presenta en definitiva amb les mateixes característiques en el cas de Fertilia¹⁴⁷⁷. En els noticiaris que feien propaganda d'aquesta obra – projectats llavors en tots els cinemes – el joc simbòlic i narratiu es centrava a l'entorn de la oposició barbàrie/civilització. El primer terme era representat pel paisatge salvatge de la Nurra, la ramaderia seminòmada que s'hi practicava i els refugis de pedres utilitzats pels pastors; el segon, la civilització, era representada pel sanejament en curs i per un natura domesticada i productiva. Un altre element important que ben revela les característiques d'aquest sanejament, era l'escenificació del contrast entre el colon originari de Ferrara – una figura positiva, productiva i amb una llarga prole – i el pastor sard. Aquest, malvestit, en la pantalla apareixia exclusivament intent a mirar passivament el ramat mentre estava assentat sobre d'una pedra¹⁴⁷⁸. D'aquesta manera ben explícita Fertilia, amb el seu entorn domesticat de la natura salvatge i de les cabanyes dels pastors (*pinnetta*), extremament

¹⁴⁷⁶ F. Figari, *Pergamena per l'inaugurazione della Casa del Fascio di Fertilia*, 1936, reproduïda a: E. Valsecchi, «Anni di pace, anni di guerra. Fertilia», p. 67, a: *Nuova Comunità*, núm. Únic (1997).

¹⁴⁷⁷ F. Caprotti *op. Cit.*, pp. 219-245.

¹⁴⁷⁸ G. Rovesti, *Fertilia di Sardegna*, Incom, 1940: <http://www.sardegna.digitalibrary.it/index.php?xsl=626&s=17&v=9&c=4460&id=225872>; *Archivio Storico dell'Istituto Luce*, Giornale Luce B0853, (18-III-1936): <http://www.archivioluce.com/archivio/jsp/schede/videoPlayer.jsptipologia=&id=&physDoc=11723&db=cinematograficoCINEGIORNALI&findIt=false&section=/>. Sobre el cinema de propaganda i les ciutats feixistes a Sardenya, vegeu: S. Carta, «Sardinia in fascist Documentary Films» a: *Journal of Italian Cinema & Media Studies*, vol. I, núm. 2 (2013), pp. 171-187.

similars a aquells *tucul* etiops que simbolitzaven la incivilització Africana, «eren presentats pel règim com les avantguardes de la civilització feixista». Unes tals iniciatives, en el context només parcialment italianitzat que s'està analitzant en aquesta tesi, tenien una importància força rellevant¹⁴⁷⁹.

La construcció de Fertilia i el sanejament de la Nurra, però, no foren completats durant el règim. Tot i així, es tracta d'una iniciativa que planejava una important, i radical, transformació del territori alguerès i de la seva utilització humana, que només en part es verificà quan les obres continuaren després la caiguda del règim. De fet, una anàlisi de les funcions del nou centre, de les polítiques demogràfiques i de *population manegment*, a més del simbolisme implícit en l'arquitectura, es pot afirmar com Fertilia fos pensada com un alter ego italià i feixista de l'Alguer. Efectivament, tot el projecte no responia a exigències locals, al contrari el terrenys eren destinats a colons provinents de la Província de Ferrara, mentre en la ciutat viurien tècnics i administradors de la mateixa zona. A tots aquests, s'hi afegirà el personal de l'aeroport militar, una peça important en la construcció de l'Imperi feixista i una etapa important en la ruta aèria entre Laci, Sardenya i Balears¹⁴⁸⁰. A part de la participació d'alguna empresa local, als ulls dels algueresos el projecte de sanejament devia semblar completament aliè, fins al punt que no sembla s'hagin registrat tensions amb els nouvinguts, a diferència del que passà en l'*Agro Pontino*. Efectivament es tractava de crear un viver d'italians, en el sentit de constituir un entorn ideal pel desenvolupament d'una comunitat educada en perfecte estil feixista. Per aquesta raó, les famílies dels colons devien ser nombroses (amb 6-10 fills), i preferentment amb una comprovada fidelitat al règim. Als colons eren assignats uns terrenys tots perfectament iguals (*podere*), amb una casa rural (*casa colonica*) blanca sobre la qual s'escampaven eslògans a favor de la fertilitat com ara «si les cunyes

¹⁴⁷⁹ F. Caprotti M. Kaïka *op. Cit.*, p. 619.

¹⁴⁸⁰ Aquest és el primer nucli de l'actual aeroport que connecta l'Alguer amb Girona, i des del qual partiren els avions que bombardejaven Gibraltar, vegeu: V. Battistoni, *Breve storia dell'aeroporto di Alghero*, Edizioni del Sole, l'Alguer 2012. Pel bombardeig de Gibraltar i la Linea de la Concepción, vegeu: A. Escuadra, *A la sombra de la Roca. La segunda guerra mundial desde el campo de Gibraltar*, La Fundación Municipal de Lectura/excmo Ayuntamiento de la Linea de la Concepción/Obra Social y Cultural Cajasur, Córdoba 1997, pp. 77-82 i 160-168.

són buides, la nació es fa vella i decau»¹⁴⁸¹. Cada *podere* estava connectat amb una xarxa viària que s'estenia a tota l'àrea sanejada, i que tènia com a centre la ciutat de Fertilia. Tot i trobar-se a poc kilòmetres de l'Alguer, aquí es projectava realitzar un hospital – amb una important xarxa de ambulatoris en el territori – i un estadi que, per les dimensions que s'observen en el projecte, demostra la gran quantitat de persones que s'esperava instal·lar al nord de l'Alguer.

Des d'un punt de vista de les relacions simbòliques l'antagonisme entre les dues ciutats apareix encara més clar. El primer element és la col·locació de la ciutat nova en la zona del sanejament: mentre Aprilia, en l'*Agro Pontino*, es trobava al centre de l'àrea, Fertilia és situada al seu marge meridional, en la línia de costa. El petit promontori sobre el qual està edificada, conegut llavors encara com Península del Gall, es troba just davant del casc antic i del port de l'Alguer. Aquesta ubicació, a sobre del canal que connecta l'estany del Càlic amb el mar, suggereix com el nucli urbà fos destinat a servir com a infraestructura principal de tot el sanejament, i eventualment com a port pesquer. Donada la importància simbòlica que el règim feixista atribuïa a l'arquitectura, és poc probable que aquesta col·locació no fos lligada a voler crear una tensió entre els sos centres urbans¹⁴⁸². Aquesta era la sensació provada per Stanis Ruinas (1899-1984), un feixista sard de tendències radicals, que a finals dels anys trenta escrivia un llibre sobre les ciutats realitzades per Mussolini. En les pàgines de l'obra, Ruinas descrivia com davant de l'Alguer, conglomerat amb arquitectures arcaïques d'arrel gotico-catalana, sorgia un nou mon, modern i feixista:

Just a la vora occidental d'aqueixa immensa plana [Nurra], en l'arc del Golf de l'Alguer i a la riba del mar estava sorgint Fertilia, com a desmentir amb el seu nom la llegenda de la terra encantada i de l'ocult poder tancat en el nom del vigilant Mont d'Olla. N'he tingut una primera visió a través de l'arc de la porta que mitjançant una petita galeria desemboca en el petit port de la Plaça Cívica de l'Alguer [...]. En aquell cel casi glauc, a través de les barques colorades i les xalanes que els pescadors tiren a terra dins del jardins públics, he tingut la impressió que tot

¹⁴⁸¹ Testimoni de A. F. (1930-). És tracta d'un fill d'un antic empleat del EFC, originari de Ferrara i instal·lat a la ciutat després del 1934.

¹⁴⁸² Sobre feixisme i arquitectura, vegeu: E. Gentile, *Il fascismo di pietra op. Cit.*

límit entre l'aigua i la terra fos desaparegut i totes aquelles cases blanques, llunyanes, que puntejaven la tela del meu quadre emmarcat de pedra, fossin veles immobles en la calma dels vents¹⁴⁸³.

La contraposició era perfecta: mentre a una banda del golf era dominada per una ciutat d'estil medieval, amb carrers estrets i dos campanars gòtics ben visibles des de qualsevol perspectiva, a l'altra sorgia una ciutat nova, amb arquitectures d'avantguarda. En aquesta destacaven les torres dels edificis institucionals, i un obelisc al centre de la plaça monumental perfectament alineat amb la torre de la Catedral de l'Alguer. Com per subratllar el contrast, a Fertilia no estava previst realitzar cap campanar, de manera que les úniques estructures verticals eren d'edificis civils, mentre a l'Alguer era tot al contrari (l'actual campanar de l'església de Fertilia fou projectat i realitzat només en 1955). En altres paraules, l'Alguer era el passat, el futur era Fertilia, i aquest passat era destinat a desaparèixer a través d'una mena de procés natural endegat per la colonització de la Nurra i la construcció del nou nucli urbà. El flux de nouvinguts i l'èxit econòmic haurien garantit l'eclipsi de la comunitat catalanoparlant, sobretot perquè es canviava el context que havia fet necessari, per tot immigrant, aprendre l'idioma local. La pervivència de la llengua algueresa, efectivament, no depenia de la presència dels descendents dels antics colons catalanoparlants, sinó del fet que la immigració sarda i italiana havia acabat aprenent l'idioma local, contribuint a la seva evolució. La distància i la segregació dels colons instaurats en la Nurra, que virtualment no devien tenir contacte amb l'Alguer, i el fet que formessin un nucli lingüísticament compacte, eliminava tota necessitat d'aprendre la variant local del català.

Segons el que suggereix el geògraf Federico Caprotti, que ha estudiat a fons el sanejament de l'*Agro Pontino*, aquest tipus d'operacions d'imponent transformació del territori eren sempre lligades a una àmplia sèrie de motivacions, es a dir no responien

---

¹⁴⁸³ S. Ruinas, *Viaggio per le città di Mussolini*, Bompiani, Vicenza 1938, p. 17. Sobre aquest intel·lectual sard, que després de la caiguda del règim serà líder d'un grup de feixistes anticonformistes amb importants lligams amb el PCI, vegeu: P. Buchignani, *Fascisti rossi*, Mondadori, Milà 1998.

una única raó¹⁴⁸⁴. Fertilia, doncs, no era només una resposta a l'atur en la Província de Ferrara o al despoblament i endarreriment crònics de la Nurra algueresa, tot al contrari la iniciativa responia a la necessitat de posar en marxa polítiques d'increment demogràfic (quantitatiu i qualitatiu), i es tractava d'un instrument clau per la italianització definitiva d'un àrea que, per una sèrie de raons històriques ja mencionades al llarg d'aquesta tesi, havia quedat al marge d'aquest procés.

En aquest sentit l'experiència es pot parangonar a quant passà en el Dodecanès, i precisament a Leros. Aquesta petita illa esdevingué, a partir de principis dels anys trenta, la principal base naval italiana en l'àrea, donat que hostejava aquell que encara avui és considerat el més important port natural de tot l'Egeu. En aquestes dotze illes, i en particular a Rodes, la transformació arquitectònica promoguda per les autoritats italianes fou molt important. La lògica era recuperar el passat itàlic, a través però de la reinterpretació d'elements estilístic considerats típics de l'art veneciana o bizantina, amb un intent de negació del passat otomà i grec. Era, en altres paraules, una imitació del que havien ja fet els britànics en les Illes Jòniques. A part d'aquest element, a partir ja dels anys vint en tot el Dodecanès es va endegar tot un procés d'assimilació de les poblacions autòctones, que es considerava possible italianitzar. A partir dels anys trenta, però, en l'illa de Leros es va aplicar una política més radical, amb la realització del centre urbà de Porto Lago, avui anomenat Lakki. Aquest, a diferència del que havia passat a Rodes, no era pensat en clau de recuperació del passat local, al contrari presentava una estil racionalista, símbol de la modernitat feixista, i devia ser el centre d'una xarxa de granges destinades a colons italians. En aquest projecte els habitants originaris de l'illa eren utilitzats com a mà d'obra i els hi era prohibit accedir a la ciutat nova¹⁴⁸⁵.

¹⁴⁸⁴ F. Caprotti, *op. Cit.*, pp. XXI-XXVI.

¹⁴⁸⁵ A. C. Antoniadis, «Italian architecture in the Dodecanese: a preliminary assessment», a: *Journal of Architectural Education*, n. 38 (1984), pp. 18-25; V. Colonas, *Italian Architecture in the Dodecanese Islands (1911-1943)*, Oloko, Atenes 2002, pp. 66-71; D. Pizzi, *Città metafisiche. Città di fondazione dall'Italia all'oltremare. 1920-1945*, Skyra, Ginebra 2005 pp. 89-93.

Naturalment Leros era part d'un territori ocupat militarment fa relativament pocs anys, i per tant sotmès a una política més radical d'aquella que era possible aplicar en el territori nacional. Com ja s'ha plantejat abans relativament a l'actitud lingüística, el règim podia realitzar en les zones ocupades el que no era possible en el territori metropolità, on l'ordenament jurídic de l'Estat precedent al feixisme encara inhibia certes practiques radicals. Fetes les degudes diferencies entre l'Illa de Sardenya, part de l'Estat italià des de la seva formació, i l'Illa de Leros, part del que oficialment es deia “illes italianes de l'Egeu”, es pot afirmar com la ciutat nova era un dels elements claus per tal d'afirmar la “italianitat” d'aquella àrea marginal que era el territori de l'Alguer.

Catalanistes algueresos davant del feixisme

Donat el tipus d'italianització que hem descrit fins ara, que procedia de manera gradual cap a la assimilació de la comunitat al·loglota i sense aquell caràcter agressiu que el feixisme va adoptar en un context com el Sud Tirol, la relació entre els catalanistes algueresos i el règim no fou de contrast.

Gairebé en coincidència de la Gran Guerra, a causa de defuncions o departides, els contactes entre intel·lectuals algueresos i catalans s'havien convertits, després d'un període d'intenses relacions, en minsos. A mantenir viu aquest lligam, a part d'algun puntual contacte epistolar, fou, durant tot el primer terç del segle XX, no un escriptor – la vista de Josep Pla fou anecdòtica – sinó un mercader i gat de mar menorquí: Gabriel Arguimbau i Ferrer (1876-1938)¹⁴⁸⁶. Fill d'un comerciant de Ciutadella, Arguimbau va establir-se a l'Alguer cap a finals del segle XIX quan, segons el que es diu, va arribar en el port sard per refugiar-se d'una tempesta. El menorquí, es va adonar de la possibilitat de comerciar les llagostes, que abundaven en les aigües sardes i que però difícilment

¹⁴⁸⁶ Sobre aquesta figura, molt popular a l'Alguer tant que existeix una via dedicada a ell, vegeu: A. Bover i Font, *Sardocatalana op. Cit.*, pp. 191-196; R. Caria, «El lèxic dels mariners algueresos, entre catalanitat i mediterraneïat», pp. 136-143 i Taules I-II, a: *Revista de l'Alguer*, vol. VI (1995), núm. 6, pp. 119-208. De Arguimbau parla també Josep Pla, que visità la ciutat poc després la mort del menorquí, i en sentir parlar durant un dinar a bord d'una barca de pescadors. Pla recollí aquesta història en el volum *Les Illes* i en l'homenot dedicat a Antoni Simon Mossa: J. Pla, *Les Illes*, Editorial Destino, Barcelona 1970 (Obra Completa, vol. XV), pp. 271-287; *Homenots. Quarta sèrie op. Cit.* pp. 397-436.

eren comercialitzades a fora de l'Illa, o de les illes, donat que part era contrabandada a Còrsega. Llavors, va decidir quedar-se a l'Alguer i, en pocs anys, es va afirmar com un dels més importants armadors del port alguerès, arribant a controlar la pesca i la comercialització del preuat crustaci. L'èxit d'Arguimbau va ser tot en portar a l'Alguer un model de barca que fou immediatament copiat pels mestres d'aixes locals: la barca de mitjana, coneguda a l'Alguer com *l'espanyoleta*, car era la barca de Gabriel *l'espanyol*. Aquesta, utilitzada fins a la difusió del motor i ara en fase de recuperació, era més àgil i efectiva del *gozzo*, el vaixell que normalment es feia servir. Però, la gran innovació d'Arguimbau fou l'invent d'un sistema a través del qual mantenir vives les llagostes durant mesos, cosa que li permetia transportar-les a tot el Mediterrani occidental. El problema d'aquest producte és precisament que no es pot comercialitzar a grans distàncies del lloc on ha estat pescat, perquè es necessari que la llagosta es mantingui en vida fins al moment de la seva cocció. *L'espanyol*, va obviar aquest problema modificant el seu velar, *El Balear*, de manera que la quilla deixés passar aigua per formar un viver en la bodega, en la qual el pescat es podia mantenir viu durant setmanes. Era un sistema enginyós, que va literalment revolucionar la pesca de la llagosta a Sardenya (els vaixells d'Arguimbau pescaven a tota la costa occidental de l'Illa) i, pel que sembla, fins i tot a altres indrets del Mediterrani. Francesc Cambó, en el seu pelegrinatge marítim durant la Guerra Civil Espanyola, mentre navegava per l'Adriàtic es va topa amb un vaixell de pesca que havia copiat el sistema de l'Arguimbau. El líder de la Lliga es va quedar tant estupefacte de l'invent que li va dedicar una nota del seu dietari titulada *el vaixell de les llagostes*¹⁴⁸⁷.

Les relacions culturals, però, s'havien força estancades. Les publicacions en català havien cessat, tret d'alguna poesia, en alguerès però amb ortografia italiana, que Rafael Sari publicava a *Isola*, el diari feixista de Sàsser, dirigit per aquell Salvator Ruju que es meravellava de la decisió de Clavellet d'usar el català¹⁴⁸⁸. Del grup que havia donat vida

¹⁴⁸⁷ F. Cambó, *Meditacions: dietari (1936-1941)*, Editorial Alpha, Barcelona 1982, pp. 606-607.

¹⁴⁸⁸ J. E. Adell (ed.), *La tercera illa. Poesia catalana de l'Alguer (1945-2013)*, Edicions Saldonar, Barcelona 2013, pp. 33-34; P. Català i Roca, «Vers el Retrobament» *op. Cit.*, p. 29. Sobre la decisió de Sari de fer servir una grafia italiana, vegeu: M. Romero i Frias, *Rafael Sari e la piccola patria*

a la *Palmavera* romanien a l'Alguer, entre alguns personatges menors, Joan Palomba i Carmen Dore, a través dels quals és possible entendre quina actitud mantingueren durant el règim els intel·lectuals catalanòfils de la ciutat.

Joan Palomba, després la publicació de la seva gramàtica al 1906, es va dedicar a publicar altres obres, i precisament la traducció a l'italià d'un assaig literari del catalanista rossellonès Joan Amade (1879-1949) i un estudi folklorista, sempre en italià, sobre l'Alguer¹⁴⁸⁹. A banda d'això, l'alguerès mantenia relacions epistolars amb intel·lectuals, tant catalans com italians. Malgrat aquest interès, Palomba va adherir al feixisme després la *marcia su Roma*, i precisament al 1924, fet que ens suggereix com no hagi estat entre les camises negres de la primera hora, al contrari de quant afirmava ell mateix en un currículum de 1941¹⁴⁹⁰. Palomba era mestre d'escola, i la seva adhesió tardana al feixisme era segurament motivada per la necessitat de mantenir aquest càrrec. Efectivament, va continuar en aquesta activitat fins a jubilar-se, arribant a ser també director de les escoles de formació professional, sense que el seu passat de catalanista, aparentment, representés un problema. Ans, en aquells anys l'alguerès va abandonar l'interès algueresista, i durant el regim va publicar només dos treballs: un llibre apologètic sobre Mussolini i, quan durant la Segona Guerra Mundial tothom s'esperava un desembarcament en la Badia del Port del Comte o en els Golf de Càller, curà la lletra d'un himne feixista per les escoles sardes¹⁴⁹¹. El text dedicat al *Duce*, que Palomba enviava a diverses personalitats del feixisme, sard i italià, li valgué una sèrie de missatges de gratitud, entre els quals destaca aquell de la Casa de Savoia, mentre es troben també targetes de visita d'Arnaldo Mussolini (1885-1931), germà de Benito, i del

---

catalana, pp. 19-21, a: R. Sari, *Ombra i sol. Poemes de l'Alguer*, Edizioni della Torre, Càller 1980, p. 11-27.

¹⁴⁸⁹ G. Palomba, *Attraverso la letteratura catalana: saggio estratto dall'opera "Etudes sur la littérature méridionale" del prof. J. Amade*, Tipografia U. Satta, Sàsser 1909; IDEM, «Tradizioni, usi, costumi di Alghero» a: *Archivio Storico Sardo*, vol. XII, a. VII (1911), pp. 211-240.

¹⁴⁹⁰ AHMA, b. 1186, *foglio tesseraamento num.* 18, a. XVIII. Els documents dins d'aquesta unitat no estan catalogats, doncs, aquí i més endavant, s'utilitzarà la numeració aplicada pels funcionaris del període feixista, i s'indicarà aquesta bústia amb el número i, entre parèntesis, *documents no catalogats*. Per les declaracions de Palomba al seu currículum vegeu: P. Català i Roca, *La aventura catalanista de la Palmavera op. Cit.* p. 311.

¹⁴⁹¹ G. Palomba, *L'opera storica di Mussolini*, Stamperia della Libreria Italiana e Straniera, Sàsser 1929; IDEM, *Balilla Sardi: inno per le scuole elementari e medie*, Fratelli Amprimo, Torí 1942.

diputat nacionalista passat al feixisme, Giacomo Acerbo (1888-1969)¹⁴⁹².

L'intel·lectual catalanista, doncs, s'havia adaptat al nou clima, com es pot veure de la documentació de la secció algueresa del PNF. L'any 1942, després a la publicació de l'himne pels petits feixistes sards, el dirigents del feixisme locals s'interessen en Palomba. El Secretari Federal, màxim dirigent del PNF a nivell provincial, escrivia al Secretari Polític de l'Alguer, Angelo Silanos, que estava al capdavant de la secció local. En la carta es llegeix: «diu-me si no hi ha cap inconvenient, des d'un punt de vista polític, perquè a la persona en qüestió [Giovanni Palomba] se li atorgui una condecoració cavalleresca. Diu-me si és afiliat al PNF, i des de quan»¹⁴⁹³. El Secretari Polític, amb una segona missiva, no mostra cap inconvenient a presentar Palomba com:

persona seria, equilibrada, amb una òptima moralitat política i cívica, ha estat sempre un ciutadà i un pare modèlic. Feixista convençut, ha ajudat eficaçment la GIL [*Gioventù Italiana del Littorio*, organització juvenil del PNF] durant el període en el qual mantenia els encàrrecs d'ensenyant i de Director de les escoles de formació professional. No hi ha cap inconvenient per què se li atorgui una condecoració cavalleresca¹⁴⁹⁴.

El 23 d'abril, la Casa de Savoia concedia el títol del *Cavaliere* al mestre alguerès¹⁴⁹⁵. La pèrdua d'interès per la llengua i la literatura catalana, però, no es totalment d'atribuir a una actitud repressiva, al contrari s'ha de considerar com el clima cultural fos diferent, i sobretot com el regim amb la seva política proposés una possibilitat d'afirmació personal als intel·lectuals abans inexistent: les publicacions propagandístiques. Era una actitud perseguida per molts intel·lectuals sards de primera categoria, com el ja àmpliament citat protofeixista de primer rang Paolo Orano. Hem vist com, aquest escriptor, des del sindicalisme revolucionari, passant pel sardisme, es convertí en un

¹⁴⁹² AHMA, *Fons Palomba*. En les poques cartes que aquí es troben a part de manuscrits de l'algueresista, diverses targetes de visita, com aquella del germà de Mussolini Arnaldo, o encara del diputat feixista Giacomo Acerbo.

¹⁴⁹³ AHMA, b. 1186 (documents no catalogats), protocollo (numero de registre) 3250/SP. Es tracta de documentació de la secció algueresa del PNF, utilitzada com palimpsest per escriure les minuts del Tribunal de l'Alguer després de la caiguda del règim feixista.

¹⁴⁹⁴ AHMA, 1186, protocollo. 422/3250. Aquí també és vàlid el discurs fet per la nota precedent, només ñes pot afegir que aquest és el document següent al suara citat.

¹⁴⁹⁵ AHMA, *Fons Palomba*.

dels més visibles propagandistes del règim¹⁴⁹⁶. Una similar pauta, però, era seguida sobretot per intel·lectuals de segona fila o a la recerca d'una afirmació, com era el cas de Edgardo Sulis. Aquest, un feixista intransigent sard, després d'haver tingut uns problemes amb les jerarquies locals del PNF, per tal de poder mantenir les posicions de prestigi que la seva família ocupava en àmbit local, i contemporàniament continuar la seva carrera polític-intel·lectual, es va convertir en apologeta del *Duce*¹⁴⁹⁷.

El feixisme, efectivament, representava per tots aquests intel·lectuals de província la possibilitat d'inserir-se al centre de la cultura nacional, i en el cas alguerès aquesta circumstància es presentava contemporàniament a les dificultats de comunicar amb la cultura catalana. La instauració de la dictadura de Primo de Rivera al 1923, en part fundada en el anitcatalanisme, havia tapat les ales a aquella cultura dins de la qual Palomba i els seus companys havien intentat guanyar-se una certa notorietat. Per tant, no ens hem de sorprendre en veure el mestre alguerès intentar una afirmació en aquests àmbits culturals. A més, respecte a una figura com Joan Pais, hem vist com Palomba era favorable a usar el “dialecte”, però amb grafia italiana, cosa que diu molt sobre la seva actitud, més pro-italiana que el cosí. En aquest quadre, llavors, és plausible que Paolomba, també per afavorir la carrera de metge cirurgia que el fill havia començat a Torí, intentés fer oblidar tot tipus d'activitat susceptibles de ser titlada d'antitaliana. Efectivament, en els pocs documents dipositats en l'Arxiu Municipal es troba, buit, un sobre del Parlament de Catalunya, enviat el 7 de juny de 1933, i rebut per Palomba el dia 12. Desconeixem el contingut, però donada l'omnipresència de l'OVRA, és possible que la carta hagués estat suficient a crear problemes al mestre. Però, si això fos succeït, a finals dels anys trenta Palomba havia ja pogut posar-li abundantment remei.

Un altre membre del primer grup de catalanistes locals que figura entre els feixistes, era

¹⁴⁹⁶ Orano fou autor de diverses introduccions a llibres de Mussolini, que solien ser reculls d'articles o discursos, com per exemple: P. Orano, *Prefazione*, a: B. Mussolini, *Lo Stato fascista op. Cit.*, pp. 5-14.

¹⁴⁹⁷ R. J. B. Bosworth, «Imitating Mussolini with Advantages. The Case of Edgardo Sulis», a: *European History Quarterly*, vol. 32, núm. 4 (2002), pp. 515-533.

Carmen Dore (contràriament al que suggereix el nom, es tractava d'un home). Aquest resulta inscrit al partit en 1924, però també en el seu cas es tractava d'una inscripció dictada pel fet que era l'arxiver municipal, un lloc de treball que no hauria pogut conservar si no s'inscrivía al PNF. Al contrari de Palomba, Dore va ser més constant en mantenir les relacions epistolars amb intel·lectuals catalans, entre altres amb els folkloristes barcelonins Rossend Serra i Pagès (1863-1929) i Joan Amades, o encare el filòleg i editor Josep Maria de Casacuberta (1897-1985). De tal manera, s'acreditava com l'intermediari privilegiat entre la cultura catalana i l'Alguer¹⁴⁹⁸. En aquest paper, amb la participació també de Palomba, va acollir els estudiosos, catalans i no, que arribaven en ciutat atrets pel fenomen lingüístic, com en cas de la enquesta feta a l'Alguer per l'Institut d'Estudis Catalans al 1922¹⁴⁹⁹. La persistència de la parlada local, i de l'interès que suscitava, continuava a estimular la curiositat més enllà de la comunitat catalanoparlant mediterrània, i per exemple Dore, l'any 1927, va col·laborar amb el filòleg austríac Heinrich Kuen (1899-1989), interessat al lèxic dels pescadors algueresos¹⁵⁰⁰.

Durant els anys de règim Dore, que amb una composició inspirada a la tragèdia de la guerra mundial havia guanyat un premi a la edició del Jocs Florals de 1921, va continuar, de forma privada, a escriure versos en català. En les seves poesies, publicades pòstumament, i en les seves cartes, es nota certa intolerància per la situació que s'havia creat a l'Alguer i a Itàlia. A més, des de la seva correspondència resulta com l'arxiver alguerès desitgés traslladar-se, per uns temps o definitivament, a Catalunya. Evidentment, Dore volia desplegar allí aquella activitat que Ramon Clavellet havia deixat a meitat. Es tracta d'un desig que el poeta va manifestar a partir de 1921 en una carta enviada a un corresponent desconegut, en la qual preguntava com poder realitzar

¹⁴⁹⁸ P. Català i Roca, *La aventura catalanista de la Plamavera op. Cit.*, p. 326. L'any 1929 l'alguerès enviava una composició poètica en ocasió d'un homenatge a Francesc Matheu, que havia estat un dels que afavoriren la publicació dels membres de la Plamavera en medis de la Renaixença, vegeu: C. Dore, *Poema*, a: *Recull de poemes dedicats a Francesc Matheu amb motiu de la publicació de la seva obra Versos Vells*, 1928-1931 (manuscrit inèdit conservat a la Biblioteca de Catalunya).

¹⁴⁹⁹ P. Català i Roca *op. Cit.*, p. 300.

¹⁵⁰⁰ P. Català i Roca, F. Manunta, «Trilles, pagells i tòtanos. Los peixos de l'Alguer en una recerca de Carmen Dore del 1927», a: *l'Alguer*, a. II (1989), núm. 5, pp. 7-14.

una «espedició», de durada pel que sembla llarga, «com bé veu apolítica, essencialment literaria»¹⁵⁰¹. Un projecte que va explicar a diferents seus interlocutors durant els anys vint, entre els quals Eduard Toda i Güell. L'antic “descobridor”, al 1925 va enviar una resposta en la qual aconsellava d'esperar temps millors:

he pensat al projecte de que Vostè em parla de venir a Catalunya a treballar i ordenar los estudis catalans, y ab la major sinceritat dech aconsellarlo que no ho fassa per are y mentre durin las circunstancias especiales de la present politica espanyola. Tot lo català está molt baix i perseguit. [...] Tinga donchs un poch de paciencia y esperi temps millors que per tothom han de venir¹⁵⁰².

Els temps millor van arribar a Catalunya amb la caiguda de la dictadura primoriversista i la proclamació de la II República, i ja al 1930, com resulta d'una carta que el missioner i catalanista Pere Voltas i Montserrat (1879-1967) – que havia visitat la ciutat en 1928 – enviava a Dore. Entre les altres coses, la missiva anunciava: «[...] vaig ser a Barcelona i vaig parlar del vostre viatge allí. Em sembla que ha arribat el moment en què podeu satisfer el vostre desig»¹⁵⁰³.

Malgrat això Dore no anirà mai a Catalunya, i no es tenen elements per conèixer les motivacions de la no realització del seu projecte. És però veritat que a Catalunya s'obria una fase de dur conflicte polític, d'inestabilitat entre tensions revolucionaries i conservadores, centrifugues i centrípetes, i amb tot l'interès per part del règim italià d'aprofitar-se de la situació¹⁵⁰⁴. En aquest context, és probable que les autoritats italianes hagin impedit a l'arxiver de realitzar el projecte, al qual, segon quant expliquen encara alguns catalanistes algueresos dels nostre dies, li fou negat el passaport¹⁵⁰⁵. No tenim, però, elements per confirmar aquesta notícia, que sembla probable si pensem el grau de

¹⁵⁰¹ P. Català i Roca, *op. Cit.* pp. 298-299.

¹⁵⁰² *Ibidem*, p. 322.

¹⁵⁰³ *Ibidem*, p. 331.

¹⁵⁰⁴ L'argument dels interesso italians en Espanya, i de les maniobres per enderrocar la II República, i eventualment aprofitar-se d'un separatisme català, han estat tractats a: A. González Vilalta, *Cataluña bajo vigilancia. El Consulado italiano y el fascio de Barcelona. 1930-1943*, Publicacions de la Universitat de València, València 2009; M. Heiberg, *Emperadores del Mediterráneo op. Cit.*

¹⁵⁰⁵ És un anècdota molt difós, i reportat també per P. Català i Roca *op. Cit.*, p. 331.

control que el regim exercitava sobre els ciutadans, mitjançant sobretot la OVRA. A mesura que creixia la oposició de Mussolini a la Segona República, la policia política devia interessar-se als contactes entre italians i catalans, fins òbviament a arribar al punt àlgid durant la Guerra Civil Espanyola¹⁵⁰⁶. En tot cas, Dore no tenia absolutament ni el perfil polític, ni l'edat, per allistar-se a les Brigades Internacionals, i si pot haver acariciat la possibilitat d'anar a viure a Catalunya fins als primers anys trenta, és veritat que els impediments posats per les autoritats italianes primer, i l'esclat de la Guerra Civil després, devien fer-lo desistir definitivament de realitzar el seu viatge.

A diferència de Palomba, doncs, Carmen Dore pareix no haver-se integrat en el nou context polític i cultural ciutadà, fins a, probablement, voler abandonar l'Alguer. És més, algun testimoni ens indica l'arxiver com un antifeixista, controlat pels apartats de la seguretat¹⁵⁰⁷. El poeta i arxiver, però, no estava implicat en activitats polítiques, i efectivament no figura entre els antifeixistes sards¹⁵⁰⁸. Des dels arxius resulta només que el seu fill, Dario Dore, hagi estat expulsat del partit probablement al 1939, amb motiu de una condemna per un reat econòmic¹⁵⁰⁹. El caràcter de l'antifeixisme de Carmen Dore és demostrat, a més, per una singular poesia del 1927, *Alas a la Pàtria*, una exaltació d'Itàlia en llengua catalana que sembla un intent de voler eliminar dubtes d'antitalianitat, motivats per la seva passió literària (la poesia va romandre, en tot casos, inèdita)¹⁵¹⁰.

Per tant Dore es pot definir com “afeixista”, i fou – amb Joan Pais que però es trobava lluny de l'Alguer – l'únic entre els catalanistes de *la Palmavera* a portar endavant, si bé de forma privada, aquell projecte cultural endegat a principis del segle. Ens són testimoniances les relacions epistolars, però sobretot la seva llarga producció poètica, en la qual, entre temes sentimentals i privats, el poeta alguerès es referia a Catalunya a la

¹⁵⁰⁶ Sobre la policia política feixista i la repressió del dissens, vegeu: M. Franzinelli, *I Tentacoli dell'ovra. Agenti, collaboratori e vittime della polizia fascista*, Bollati Boringhieri, Torí 2000.

¹⁵⁰⁷ Testimoni de P. M. (vegeu nota 1421).

¹⁵⁰⁸ M. Brigaglia, M. T. Lella, *Dizionario biografico degli antifascisti sardi*, a: F. Manconi, A. Mattone, G. Melis, (eds.) *L'antifascismo in Sardegna op. Cit.*, vol. II pp. 259-359.

¹⁵⁰⁹ AHMA, b. 1186, (document no catalogat) *protocollo* (número de registre) 629/4635.

¹⁵¹⁰ P. Català i Roca, *op. Cit.*, p. 324.

“identitat” catalana, segons un llenguatge que rcontinua a recordar els versos dels poetes del *Risorgimento*. N'és una mostra aquesta poesia de 1934, que copiem sencera en cloure aquesta anàlisi del període feixista a l'Alguer.

A CATALUNYA

Dels pares meus la terra,
de mi no es tan llunya,
ses bella Catalunya,
i santa es la tua Guerra.
Sant també es lo tou crit,
que enflame el nostre pit,
que mou tot el jovent,
que un horitzó de glòria,
nos obri la victòria,
del tou despertament.

El crit tou ressona
tra pobles i comarques
i a ma ta marxa marques,
un ritme que retrona,
nel cor dels catalans,
en tots los germans,
de treball i de fé,
què fills son de la Mare,
que en cor tenen tancada,
els catalans de l'Alguer.

O forta terra avant!
San Jordi el drac aterra,
nos altres fem la guerra,
les glories d'Ell cantant.
D'en Jaume el gran valor,
cantem, i el seu amor
per nostre Barcelona,
pel just seu moviment,
pel nou despertament,
que llibertat nos dona.

Avant! Avant! Les terres
on viuin les catalans,
on lliuren les germans,
santes i nobles guerres,
a Catalunya tornin,
i en Ella els fills retornin,
cantant en veu suau,
un nou himne de glòria,
l'himne de la victòria,
l'himne de amor, de pau.

Avant! Avant germans!
No u vus fermeu mai mes!
Qui'ns ferma avui, arres

pot fer pels catelans.¹⁵¹¹

---

¹⁵¹¹ *ibidem*, pp. 341-342.

EPÍLEG

TURÍSTES A LA MEDITERRÀNIA: LA REPRESA DEL CONTACTE*

Finals de guerra i catalanofília

Es últims anys del conflicte foren, a l'Alguer com tot Sardenya, signats pel trencament dels contactes amb el continent, les penúries alimentàries i el terror d'ulteriors atacs aeris en el centre urbà. La guerra s'havia fet sentir sobretot al 1943, quan la ciutat fou atacada. Primer un vaixell britànic va llançar alguns obusos, sense que les potents bateries costaneres de Punta del Lliri pugessin respondre al foc, presumiblement per problemes de comunicacions amb el centre de comandament¹⁵¹². Després vingueren els bombardejos a l'aeroport de Fertilia i als pesquers en la Baia, fins a l'atac al casc antic la nit del 17 de maig 1943. Encara avui és ben viu el record d'aquella incursió, que va devastar la part antiga de l'Alguer, deixant centenars de morts i creant les places on avui, a l'estiu els turistes prenen cafès i begudes refrescants¹⁵¹³.

Caigut el règim mussolinià el 1943, a part d'amenaques verbals i petits episodis, els antifeixistes locals no passaren una factura excessiva als qui havien sostingut el règim. Des d'un punt de vista militar, als alemanys es substituïren els angloamericans, que varen aprofitar de l'aeroport – com de tota l'Illa que es convertí en una mena de portaavions – per recolzar l'avenç en la Península Italiana¹⁵¹⁴. Entre els que passaren per Fertilia, també Antoine de Saint-Exupéry (1900-1944), que poc després de freqüentar la ciutat catalana, es muda a Bastia, en Còrsega, des d'on es va enlairar per la darrera missió¹⁵¹⁵. Amb els aliats, arribaven també tot tipus de generes alimentaris que a l'Illa havien faltat, posant la primera pedra perquè “los americans” tinguessin una bona

---

* Les investigacions que van permetre la redacció d'aquest apartat han estat finançades pel Centre d'Història Contemporània de Catalunya (L135 U10 N-PUBLIN/2010).

¹⁵¹² És un episodi molt popular, del qual s'ha pogut recollir el testimoni de G. P. i A. F.

¹⁵¹³ Pel bombardeig de la ciutat, vegeu: M. Izza, *Cinquant'anni fa il bombardamento*, Poligrafica Peana, l'Alguer 1993; R. Sari Bozzolo, *Ad memoriam. 17 maggio 1943-Settant'anni dopo*, Edizioni del Sole, l'Alguer 2013.

¹⁵¹⁴ Pel paper de l'Illa com base aèria en la campanya d'Itàlia de 1943-1945, vegeu: M. Coni, F. Serra, *La portaerei a stelle e strisce (1943-1945)* AM & D Edizioni, Càller 2001.

¹⁵¹⁵ *ibidem*, pp. 137-146; R. Sari Bozzolo, M. Fois *op. Cit.*, pp. 85-94.

imatge. La segona, i més important, fou l'eliminació del mosquit de tipus *anopheles*, el responsable de la malària que afectava tota l'Illa.

Acabada la Segona Guerra Mundial el 1945, a la ciutat sardocatalana pren forma un altre fase de fascinació i d'interès popular per la literatura, la poesia i en particular la cançó en català. Es formen companyes de teatre *amateur*, s'editen llibres de poesia, de literatura i folklore local, i es torna a reanimar l'associacionisme ciutadà en clau catalanista. La pobresa i les ganes de sortir-ne foren la clau d'èxit d'una comèdia musical en alguerès representada a finals del anys quaranta, *lo sidadu* (tresor amagat, paraula d'arrel sarda). En la trama, el rumor de l'existència d'un tresor en l'antiga església de la Santa Creu, edificada on hi havia un temps la sinagoga, posà en marxa unes pantomímiques recerques¹⁵¹⁶. La història, que es remunta a la meitat del segle XIX, fou convertida en comèdia musical per Gavino Ballero de Càndia (1915-2001), i representada per una companya de joves algueresos, ALGA (*Associazione Libera Goliardica Algherese*, Associació Lliure Goliardesca Algueresa). Les funcions anaven plenes de gom a gom, i foren el tret de sortida del catalanisme alguerès de la postguerra, que es va alimentar a base de representacions teatrals fins a tots els anys cinquanta¹⁵¹⁷.

En aquest context va prendre un important relleu el Centre d'Estudis Algueresos (CEA), fundat al 1952 i que fou la més important entitat a mantenir els contactes amb “los catalans” fins a la dècada dels '70¹⁵¹⁸. Alguns entre els més rellevants fundadors i integrants del CEA havien estat implicats en el feixisme local o nacional. Hem ja vist com Rafael Sari, entre els primers feixistes locals, escrivia versos en català però amb grafia italiana, seguint els consells del seu amic Salvator Ruju. A aquest propòsit, cal assenyalar que la versió que vol Sari el continuador de l'esperit catalanista local, que inclòs escrivia en el diari feixista sassarès *l'Isola*, s'hauria de matisar. Sari escrivia l'alguerès com si fos italià, reduint-ho així a expressió indolor, ben inscrita en el discurs nacional italià. Només al llarg de la postguerra Sari es decantaria per una versió més

¹⁵¹⁶ G. Ballero de Càndia, *Lo Sidadu. Comèdia musical en dos actes*, Edicions del Sol, l'Alguer 2002.

¹⁵¹⁷ P. Català i Roca, «El decenni del Retrobament» a: *Retrobament de l'Alguer op. Cit.*, pp. 36-37.

¹⁵¹⁸ *Ibidem*, pp. 33-71.

propera a la grafia catalana, realitzant una preciosa producció poètica, recollida en dos volums després la seva mort¹⁵¹⁹.

Al costat de Sari, és el General Catardi – com era normalment anomenat – a recobrir un rol important en mantenir vius els lligams amb la intel·lectualitat catalana. Catardi era un militar de carrera, veterà de la Gran Guerra, havia treballat pel servei cartogràfic de l'exercit, on també impartia classes. Amb l'esclat de la Guerra d'Etiòpia al 1935, l'alguerès, com molts militars de professió, va participar en qualitat de voluntari en vista d'una futura promoció. Al final d'aquest conflicte, Catardi va entrar en la cúpula de la nova policia colonial de la Itàlia imperial, la Policia de l'Àfrica Italiana (PAI). Després d'un període passat a Etiòpia, on era fort la resistència a l'ocupació, el General va ser assignat a la formació, a la perifèria de Roma, on també ensenyà la contraguerrilla a oficials alemanys que lluitarien en l'*Afrika Corp*. Durant la guerra civil que va sacsejar la península italiana entre 1943-1945, Catardi es trobava a Roma. En les concitades hores del 8, 9 i 10 de setembre, unitats de la PAI, que un cop perdudes la colònies africanes s'ocupaven de l'ordre en la Ciutat Eternal, s'enfrontaren a la *Werhmacht*. Quan l'exèrcit alemany i els italians fidels encara a Mussolini reeixiren a prendre el control de Roma, Catardi era entre els responsables de l'ordre públic, directament a les dependència del *Questore* (cap de la policia en la ciutat) i de les autoritats alemanyes¹⁵²⁰.

A causa d'aquesta circumstància, quan els aliats van entrar a la capital italiana Catardi i altres oficials de la seva unitat foren arrestats. Després d'un període de reclusió entre presons ordinàries, domiciliaris i fins i tot el camp de concentració de Afragola (Nàpols), el General va ser considerat no culpable per les autoritats italianes, i com a molts altres oficials de l'exercit d'alguna manera tocats per la fi del feixisme i la ocupació alemanya, va gaudir del clima de pacificació que es va instaurar amb

¹⁵¹⁹ R. Sari, *Ombra i sol op. Cit.*; ÍDEM, *Ciutat mia (pa de casa)*, Edizioni della Torre, Càller 1984.

¹⁵²⁰ Sobre la ciutat de Roma en aquell període existeixen diverses memòries, vegeu com exemple: G. Castelli, *Storia segreta di Roma città aperta*, Quattrucci, Roma 1959; I. Herraiz, *Italia fuera de combate*, Ediciones Atlas, Madrid 1944; P. Monelli, *Roma 1943*, Tipografia Catalana, Barcelona 1946.

l'amnistia que el Ministeri de l'Interior, llavors regit pel comunista Palmiro Togliatti, va concedir, jubilant-se amb antelació l'any 1947¹⁵²¹. A partir de llavors, el General es converteix en un dels més actius en mantenir els contactes amb els intel·lectuals catalans, tant exiliats com residents a Espanya, sense que aparentment el seu passat impedis aquestes relacions¹⁵²². Des d'un punt de vista estrictament cultural Catardi, un personatge molt important i conegut, es pot comparar amb Josep Lluís Ortega Monasterio, oficial en l'exèrcit, autor de populars havaneres i figura clau per la cançó en català durant la segona meitat del segle passat¹⁵²³. Els dos van conjugar carrera militar i compromís amb la llengua catalana.

Turisme patriòtic: el “viatge del retrobament”

En aquest context de renovat interès per la llengua catalana, l'Alguer esdevé una meta privilegiada per alguns catalans que, a la recerca d'un espai on viure lliurement la pròpia identificació, aquí trobaven un lloc ideal. Diversos “turistes”, a títol personal, freqüentaren l'Alguer d'aquesta manera, fins que es va organitzar el famós Creuer del Retrobament. Aquest viatge, realitzat a finals d'un agost de 1960, és considerat com l'acte més transcendent en les recents relacions entre l'Alguer i el món catalanoparlant. La matinada del 25 d'agost d'aquell any, l'aparició al mig del golf de la “motonau” *Virginia de Churruca*, que anava amb 141 persones entre catalans, valencians i balearics, va representar una solemne ambaixada de les terres de parla catalana¹⁵²⁴.

¹⁵²¹ Sobre la carrera militar de Catardi, vegeu: ACS, *Allied Control Commission and Allied Military Government in Italy 1943-1947*, 10400/143/259, on es troba la documentació relativa a la detenció del General; R. Ghirlando, *Storia della PAI*, Italia Editrice New, Foggia 2003, pp. 24-25 i pàssim.; G. Pansa, *L'esercito di Salò nei rapporti riservati della GNR. 1943-1944*, Istituto Nazionale per la Storia del Movimento di Liberazione, Milà 1969, p. 19, nota 54.

¹⁵²² Sobre el paper de Catardi com algueresista, vegeu: P. Català i Roca, «Rafael Catardi i Arca. Militar, poeta i escriptor», *La nostra gent. Història de Catalunya*, vol. IV, Plaza & Janes, Esplugues del Llobregat 1988, pp. 210-213.

¹⁵²³ J. L. Blazquez, *El meu avi. El nostre avi*, La Cuca del Llum, Vilanova i la Geltrú 2012.; X. Plana i Casamitjana, «Josep Lluís Ortega Monasterio, l'autor del “meu avi”», a: *Revista de Girona* núm. 156 (1993), pp. 22-27.

¹⁵²⁴ Dec aquesta informació, com altres, a la amabilitat de Joan Gala, periodista i membre dels “amics de l'Alguer” de Barcelona, que va tenir sobre el Retrobament una interessant conferència el 25-VIII-2010 del qual m'ha posat a disposició el text. Tot i així el llistat oficial dels passatgers al qual he pogut tenir accés indica, amb noms i cognoms, 166 persones, moltes de les quals finalment no van poder participar al viatge o eren membres de la tripulació. Aquest llistat és un document no catalogat conservat a l'Arxiu Històric del Municipi de l'Alguer, al qual he tingut accés gràcies a la

Aquest episodi, per la seva importància simbòlica i pel ressò que va generar a l'Alguer, marca la represa, semioficial a causa de les restriccions polítiques del moment, de les relacions entre els catalanoparlants de les dues bandes del Mediterrani¹⁵²⁵.

L'animador de la iniciativa, fou Pere Català i Roca, que, amb la complicitat del seu pare Pere Català i Pic, ho va treballar ja des dels anys '50¹⁵²⁶. L'interès per aquest lloc venia de lluny, des dels anys de la República, quan l'història de la conquesta de Sardenya i del reducte de l'Alguer, divulgada en els cromos de la Xocolata Juncosa, havia suscitat la fantasia de l'adolescent Català i Roca. Efectivament, l'any 1937, aquesta casa de xocolaters havia escollit una campanya publicitària decididament patriòtica, posant a disposició dels seus consumidors un àlbum, i respectius cromos, sobre la història de Catalunya¹⁵²⁷. L'impacte que va tenir la campanya sobre el petit Català i Roca deu haver estat tal que, ell mateix, confessava: «als meus dotze anys, jo ja havia copiat algun capítol del llibre d'en Toda [l'Alguer, un poble català d'Itàlia]»¹⁵²⁸. Així que, amb poc més que trenta anys, el fotògraf i periodista va voler reanimar els contactes amb la ciutat, per ajudar el nodrit grup d'algueristes en mantenir vives la llengua i les tradicions d'origen català de l'antiga colònia.

Aquesta idea el va portar a viatjar, a títol personal i amb certes dificultats econòmiques, en terra sarda ja des de 1956, on va entrar en contacte directe amb la realitat algueresa. Un altre “descobridor”, com Toda, començava a freqüentar l'indret i, per quant

---

amabilitat de l'arxiver i amic Gianfranco Piras.

¹⁵²⁵ Existeixen força articles periodístics, tant catalans com algueresos, que reconstrueixen aquell episodi subratllant aquest aspecte. Només a títol d'exemple, pel primer cas vegeu: T. Gracés, «Viatge a l'Alguer», *Serra d'or* 11, 1960, 27-28; E. Bella, «Retrobant la catalanitat», *Presència* 1998, 2010, 26-28. Pel segon cas, vegeu: *Reinaxença Nova*, núm. únic, 25-VII-1960.

¹⁵²⁶ Sobre Pere Català i Roca, fotògraf, historiador i periodista recentment desaparegut, no existeixen publicacions. Per alguna informació biogràfica consulteu l'entrada de la *Enciclopèdia catalana*, accessible en línia: http://www.enciclopedia.cat/fitxa_v2.jsp?NDCHEC=0016391 accés efectuat el 18-IV-2012.

¹⁵²⁷ M. A. Martí Escanyol *El plaer de la xocolata: la història i la cultura*, Cossetània Edicions, Valls 2004, pp. 136.

¹⁵²⁸ P. Català i Roca, «El decenni del Retrobament» *op. Cit.*, p. 40. Per l'anècdota de la Xocolata Juncosa, com d'altres, sóc deutor de l'amable disponibilitat de Carme Dalmau i Dalmau, vídua de Pere Català i Roca, gràcies a la qual he pogut veure algun dels cromos en qüestió.

explicava ell mateix, altres des del Principat havien passat per aquí. Entre ells, Català i Roca cita: el metge Ramon Surinyach Oller (1903-?), l'escriptor i crític Joan Ramon Masoliver (1910-1997), l'escriptor Francesc Costa Torró, el polític i militant d'ERC Francesc Farreras Duran (1900-1985), el geògraf Joaquim Santasusagna (1899-1982), el crític d'art i poeta Josep Palau-Fabre (1917-2008) i el nacionalista radical Manuel Pagès i Mercader (1898-1968)¹⁵²⁹. A diferència d'aquests, que havien visitat l'antiga colònia sense fer-se'n gran ressò, el fotògraf de Valls – com el diplomàtic i escriptor de Reus al segle XIX – es va convertir, en els anys següents, en el gran divulgador de la realitat algueresa en la societat catalana. L'instrument d'aquesta campanya eren els articles en revistes com ara *Destino* o el *Diari de Barcelona*, però la pedra angular fou la publicació, per l'editorial mallorquí “Moll”, d'una monografia sobre la ciutat. L'obra va contribuir enormement en difondre, o direm millor tornar a difondre, l'existència d'aquesta comunitat catalanoparlant de Sardenya¹⁵³⁰.

El mateix entusiasme cap aquest indret sard va afectar Manuel Pagès i Mercader, entre els fundadors d'Estat Català el 1922 i, amb Daniel Cardona i Civit (1890-1943), el principal organitzador dels seus escamots. Quan es va trencar el vincle amb el lideratge de Macià el 1929 es veu que Pagès es refugià a Còrsega, al camp, en el famós “maquis” des d'on va venir el nom dels guerrillers francesos de la Segona guerra mundial¹⁵³¹. Des de la seva etapa corsa, el militant nacionalista va visitar l'Illa veïna, i en particular l'Alguer. A diferència que els altres “turistes” catalans suara citats, Pagès, igual com Pere Català i Roca, va deixar dos llibres de temàtica sard-algueresa, ambdós importants per difondre la imatge de l'Alguer terra catalana als anys cinquanta del segle passat¹⁵³².

¹⁵²⁹ P. Català i Roca *op. Cit.*, pp. 38-39.

¹⁵³⁰ P. Català i Roca, *Invitació a l'Alguer actual*, Editorial Moll, Palma de Mallorca 1957. Per l'activitat periodística de Català i Roca, vegeu: X. Garcia, «El periodisme barceloní de Pere Català i Roca», a: *Quaderns de Vilaniu*, núm. 44 (2003), pp. 83-86.

¹⁵³¹ Vibrant (pseudònim de Daniel Cardona i Civit), *Res de nou al Pireneu*, Nosaltres Sols, Barcelona 1933. Sobre Daniel Cardona i Manuel Pagès, en general vegeu: F. Rubiralta i Casas, *Daniel Cardona i Civit. 1890-1943*, Afers, Catarroja 2008.; E. Ucelay da Cal, Daniel Cardona i Civit i l'opció armada del nacionalisme radical (1890-1943), a: ÍDEM (ed.) D. Cardona, *La batalla i altres textos*, La Magrana, Barcelona 1984, V-LIX.

¹⁵³² M. Pagès i Mercader, *Crònica descriptiva de l'Alguer*, Industries Litogràfiques de Girona, 1957; ÍDEM, *Estampes de Sardenya*, Arca, Barcelona 1960. Per la biografia d'aquest personatge encare no és possible citar cap estudi especialitzat, per algunes informacions consulteu l'entrada a

Aquests contactes culturals, però, eren febles i, d'alguna manera, elitistes, per tant va néixer la exigència de realitzar un acte que impliqués una major participació. La idea, doncs, va ser aquella de realitzar una excursió col·lectiva cap a la ciutat sarda. L'organització d'un viatge d'agermanament, però, era una tasca no gens fàcil, donat que llavors no existien comunicacions directes amb l'Illa (de Barcelona s'havia d'arribar fins als ports de Marsella, Gènova, o Civitavecchia, i des d'aquí esperar el primer ferri per Sardenya)¹⁵³³. Però era sobretot el clima cultural i polític vigent a tot l'Estat espanyol que no afavoria unes similars relacions. Per tant l'idea original era d'anar, en una petita barca de vela, des de Vilassar de Mar a l'Alguer, presentant la cosa com un viatge d'uns aficionats a l'excursionisme. En aquest sentit, com ja havia passat a finals del segle XIX i durant la dictadura de Primo de Rivera, l'excursionisme feia de tapadora per unes activitats (o reivindicacions) nacionalistes que les autoritats espanyoles consideraven il·lícites¹⁵³⁴. L'organització d'aquesta travessia anava a càrrec del Club Excursionista Pirenaic, però aquest projecte va evolucionar en alguna cosa més gran, gràcies a la implicació Pere Català i Roca i de Francesc Recasens i Mercadé (1893-1965), germà menor del líder socialista reusenc Josep (1883-1954).

Conegut periodista, Francesc Recasens era també un dels més importants exponents del món de la burgesia financera i empresarial catalana de la primera meitat del segle XX. Als anys vint va fundar i dirigir, juntament al seu germà Eduard (1884-1940), el *Banco de Credito Local de España* i el *Banco de Cataluña*. Els dos germans Recasens, Francesc i Eduard, van arribar a crear, l'any 1929, la *Compañia de Petroleos de España SA* (CEPSA), és a dir la primera empresa petrolífera privada de l'Estat que, amb el beneplàcit del Ministre d'Hisenda José Calvo Sotelo (1893-1936), hauria tingut que

---

Enciclopèdia catalana, accessible on-line: http://www.enciclopedia.cat/fitxa_v2.jsp?NDCHEC=0048206&BATE=Manuel%20Pag%E8s%20i%20Mercader

¹⁵³³ Per una explicació de com era arribar viatjar des de Barcelona a Itàlia, i inclòs Sardenya, es pot llegir el que escrivia Josep Pla: *Itàlia i el Mediterrani*, Edicions Destino, Barcelona 1980 (vol. XXXVII de la *Obra Completa*), pp. 441-449, on també torna a parlar de la seva visita a l'Alguer als anys trenta.

¹⁵³⁴ Sobre el lligam entre excursionisme i nacionalisme català, vegeu: F. Roma i Casanovas, *Del Paradís a la Nació. La muntanya a Catalunya. Segles XV-XIX*, Cossetània, Vals 2004, pp. 139-180.

proveir de cru veneçolà a la *Compañía Arrendataria del Monopolio del Petroleos* (CAMPSA). El fet que un tal acens econòmic hagués estat realitzat durant la dictadura Primo de Rivera, indicava una relació distesa amb el règim, una circumstància que va pesar durant la II República. Efectivament, els Recasens es van veure involucrats en una confrontació amb el llavors Ministre d'Hisenda, Indalecio Prieto (1883-1962), que va comportar el tancament del *Banco de Cataluña*¹⁵³⁵.

Després d'aquestes experiències, Francesc Recasens va ser un dels tants representants de la societat catalana que durant la Guerra Civil, en sentir-se amenaçats per la situació política i social del bàndol republicà, van preferir “el mal menor” representat pels nacionals. Tot i així, Recasens va ser, a partir dels anys cinquanta, el gran mecenes catalanista que va permetre tant l'anomenat Creuer del Retrobament, com la institució de la primera beca que donés la possibilitat a un estudiant alguerès de realitzar una estada a un dels territoris de parla catalana¹⁵³⁶. També l'emprenedor reusenc tenia un justificació per aquest interès, un anècdota en la qual ens explica com li va ser “revelada” l'existència de l'Alguer. En un article al *Diario de Barcelona*, Recasens relatava com, durant un viatge en tren, havia conegut una parella d'algueresos. La conversació es va fer exclusivament en català, i gràcies a aquesta trobada fortuïta Recasens va interessar-se a la salvaguarda de la seva tradició lingüística¹⁵³⁷. La lectura d'aquest article, al seu torn, va fer nàixer una intensa col·laboració amb un altre personatge que llavors començava a apassionar-se per l'Alguer: Pere Català i Roca.

¹⁵³⁵ És el mateix Francesc Recasens que explica aquests fets, criticant en particular la conducta de Prieto, en una sèrie d'articles periodístics publicats durant els anys '50, ara recollits a: F. Recasens i Mercadé, *Escritos (1927-1955)*, Casa del Libro, Barcelona 1956, pp. 93-100 i pp. 125-133. Al contrari el seu germà Josep atribueix el desastre dels negocis familiars a la conducta antirepublicana i pro monàrquica dels seus germans, vegeu: J. Recasens, *Vida Inquieta. Combat per un socialisme català*, Empúries, Barcelona 1985, pp. 51-52. Sobre Eduard i Francesc Recasens, vegeu: F. Cabana, *Eduard i Francesc Recasens, dos empresaris de Reus*, Cambra de Comerç, Indústria i Navegació, Reus 2003.

¹⁵³⁶ J. Fabre, J. M. Huertas, *Els mitjans de comunicació*, p. 87, a: P. Gabriel (dir.), *Història de la cultura catalana*, vol. X, Edicions 62, Barcelona 1998, pp. 83-98.

¹⁵³⁷ F. Recasens, «Ocho días de turismo», *Diario de Barcelona*, 5-VIII-1956. En l'article l'autor sembla casi plantejar un programa d'intercanvi cultural i turístic amb la ciutat sarda, finalitzat a la conservació de la llengua algueresa i dels vincles amb Catalunya.

Llavors veiem diversos “turistes”, que amb l'esperit de descobridor que havia estat de Toda, arriben als anys cinquanta en aquest escrinny de catalanitat. La intensificació dels contactes va portar, cap a la tardor del 1959, a constituir l'associació “Els amics de l'Alguer”, un grup que reunia a Barcelona tots aquells que llavors volien mantenir les relacions amb la ciutat sarda. L'entitat es va encarregar de realitzar un viatge col·lectiu, però van haver d'abandonar la idea de la travessada Vilassar-l'Alguer, a causa del rebuig de l'autorització per part de la *Comandància Militar de Marina de Barcelona*, perquè l'embarcació no era adequada per transportar passatgers¹⁵³⁸. Objectivament, era difícil en temps de franquisme realitzar aquest tipus de viatge, i molts dels participants han explicat com van rebre pressions informals per no apuntar-s'hi. Finalment, es va haver de presentar tot com un creuer turístic i religiós, una mena de pelegrinatge marítim per portar una estàtua de la Verge de Montserrat a la Catedral de l'Alguer. Efectivament la còpia de la Verge de Montserrat va ser transportada, per un grup d'excursionistes feligresos, a peus del Monestir fins a Barcelona, i des d'allí va ser embarcada, juntament a casi cent-cinquanta passatgers, sobre el *Virginia de Churruca*¹⁵³⁹. Aquests “turistes” havien regularment decidit d'acompanyar l'estàtua fins a Sardenya, i havien comprat un creuer mediterrani a través d'una normal agència de viatges barcelonina (l'empresa era *Viajes Internacional Expreso*, amb seu a Plaça Catalunya). Un cop sortit del port i arribats en l'espai anàrquic de les aigües internacionals, els turistes van poder enlairar tranquil·lament senyeres i començar a respirar un aire de llibertat.

L'ambaixada era una autèntica representació de tot l'àmbit lingüístic català, amb persones de diferents professions, entre les quals podem destacar, a part de Pere Català, pare i fill, els escriptors i poetes Tomàs Garcés i Miravet (1901-1993), Carles Bauby (1898-1971) i Ricard Sanmartin (1889-1974), o encara un històric “home d'acció” com Manuel Pagès. Era una ventada d'aire fresca pels que vivien el franquisme, i pels

¹⁵³⁸ Dec aquestes informacions, com moltes altres sobre el viatge, a l'amable disponibilitat a Conrad Valls i Palou, un dels viatgers, i al ja citat Joan Gala.

¹⁵³⁹ El *Virginia de Churruca* va ser construït l'any 1949 com *Conde de Arjelejo*, i al 1952 va ser comprat i rebatejat per la *Compañia Transatlantica*, per la qual va servir, fins als anys '70, la ruta Espanya-Amèrica del Sud. Per altres informacions, vegeu: C. Peña Alvear, *Historia de barcos de la Compañia Transatlantica*, Tantin, Santander 2010, 27-36.

algueresos va ser un esdeveniment difícilment oblidable, un reconeixement de l'exterior que sempre impacta en un lloc petit. Efectivament, si l'organització va partir des del continent, els algueresistes es van moure per què tot rutllés perfectament, amb la implicació de les autoritats municipals, cosa que va convertir l'esdeveniment en una fita transcendental. Els anys precedents, l'activitat dels algueresistes havia portat a alguna publicació, en les quals destacaven el ja anomenat Rafael Sari, i sobretot Antoni Ballero de Càndia (1927-2009), germà de l'autor teatral, que en 1957 publicava un recull poètic prologat per Ferran Soldevilla¹⁵⁴⁰. En un tal context, la mobilització va ser impressionant, i és fàcilment verificable per les moltes fotos que van immortalitzar aquells moments. Desenes de petites embarcacions venien encontre al vaixell de “los catalans”, mentre el moll del port era completament envaït per la gent, tant que les primeres files semblen a punt de caure a l'aigua. L'esdeveniment va quedar gravat en la memòria col·lectiva d'aquella generació d'algueresos, com ja alguna crònica en la premsa sarda de llavors deixava entendre¹⁵⁴¹.

Naturalment el creuer no va passar desapercbut per les autoritats franquistes, que no podien no intuir la perillositat d'aquest “viatge sentimental”, com el definien els organitzadors. Era un moment crític pel règim que, després d'anys de reclusió en si mateix, havia començat, ja durant la primera meitat dels anys '50, a normalitzar les relacions amb Estats Units i Europa Occidental, a obrir les fronteres al comerç estranger, i a relaxar lleugerament la censura. Peça important d'aquest nou curs, era el turisme, tant que el Ministeri que s'ocupava de regular el flux d'informacions i de viatgers que entraven i sortien del país, era el mateix. Gràcies a un abaixament general de la guàrdia en camp de la cultura i dels costums, les manifestacions de la “resistència cultural” podien aprofitar d'un cert marge per fer-se més evidents¹⁵⁴². En aquest clima,

¹⁵⁴⁰ A. Ballero de Càndia, *Música de Serenades*, Tipografia La Celere, l'Alguer 1951; ÍDEM, *Vida. Poemes algueresos*, Barcino, Barcelona 1957.

¹⁵⁴¹ «Festose accoglienze di Alghero all'arrivo dei turisti catalani», *La Nuova Sardegna*, 26 agost 1960. La rebuda del creuer al port de l'Alguer, i el fet que els molls estaven plens de gom a gom, és un fet fàcilment verificable entrevistant tot alguerès que, nascut a la dècada dels '40, vivia a la ciutat durant el viatge, o fet un cop d'ull a les fotos conservades en l'Arxiu Històric del Municipi de l'Alguer.

¹⁵⁴² C. Molinero, *Recuperació econòmica i canvi social*, a: B. De Riquer i Permanyer (dir.), *Història*,

entre l'estiu de 1959 i la primavera del 1960, es varen desenvolupar les protestes cíviques contra l'insult pronunciat pel del director de la *Vanguardia Española* Luis Martínez de Galinsoga (el famós “todos los catalanes son una mierda”), mentre el futur president de la Generalitat de Catalunya Jordi Pujol manifestava el rebuig de la seva generació al sistema repartint propaganda catalanista i cantant el cant de la Senyera al Palau de la Musica. Eren els anys durant els quals el moviment obrer s'anava lentament reorganitzant en clandestinitat, mentre terminava la “resistència armada” dels que havien participat a la Guerra Civil, com l'anarquista Francesc Sabaté, i una part de les joves generacions nascudes en el sí del règim s'anava decantant cap a l'oposició, primer catòlica i moderada, i amb els anys sempre més radical i esquerrana¹⁵⁴³.

En aquest context, les autoritats franquistes no deixaren carta blanca en la organització del viatge, i s'intentaren diverses maniobres per evitar-ho. Malgrat tot, es devia tractar d'una acció informal i no tenim, per ara, cap document a la mà per descriure quin tipus de pressions es varen exercitar i en quina mesura el viatge preocupava els apartats de seguretat espanyols. El que tenim, són testimonis, directes o indirectes, que confirmen les atencions rebudes pels passatgers, abans i durant del viatge. Per exemple, Eduard Padrós de Palacio, llavors president de la Federació d'Entitats Excursionistes de Catalunya, va rebre diverses amenaces telefòniques, mentre que a l'Alguer, segons alguns testimonis, els dies abans de l'arribada dels catalans molts es van assabentar de la presència de forasters sospitosos. Tant fou així que el General Catardi hauria avisat els viatgers de la presència de tres agents espanyols, mentre Pasqual Nonis, un altre dels organitzadors, afirmava d'haver-ne emborratxat un fins a poder-lo tirar en les aigües del port¹⁵⁴⁴. Si pensem a totes aquestes pressions, i al fet que els viatgers, tots residents a

---

societat, política i cultura dels Països Catalans, vol. X, Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1997, pp. 292-309; M. J. Gallofrè i Virgili, *La represa cultural*, a: *ibidem* pp. 323-349; J. Tusell, *Dictadura franquista i democràcia. 1939-2004*, Crítica, Barcelona 2005, pp. 115-193 (vol. XIV de: J. Lynch (dir.), *Historia de España*).

¹⁵⁴³ Per l'antifranquisme i els moviments armats d'aquells anys, vegeu: A. Nieto, *Las guerrillas antofranquistas. 1936-1945*, JC, Madrid 2007; A. Téllez Solà, *Sabatè. Guerilla urbana en España (1945-1960)*, Virus, Barcelona 1992; B. de Riquer, *La dictadura de Franco*, Crítica/Marcial Pons, Barcelona 2010, pp. 547-608 (vol IX de: J. Fontana, R. Villares (dirs.) *Historia de España*).

¹⁵⁴⁴ Informacions cedides per Joan Gala i Conrad Valls i Paolu.

l'interior de l'Espanya franquista, temien repressions, podem entendre el motiu pel qual Pere Català i Roca, un cop deixat el port de Barcelona, va pronunciar les següents paraules:

El nostre viatge és una festa catalana. El tan lloat seny català ha de regir els nostres actes. No perdéssim, doncs, dintre l'exalçament de la festa, el seny tradicional. Ens cal tornar, després, a Barcelona, i ho hem de poder fer amb la màxima dignitat. [...] Una frase fora de temps, un crit extemporani, un deixar-se dur per l'eufòria immadura, podria, al capdavant, perjudicar-nos a tots plegats¹⁵⁴⁵.

És fàcil, a partir d'aquestes paraules, considerar la difícil situació en la qual es movien els catalanistes, tant continentals com algueresos. En particular aquests últims afirmen com, en aquesta i en altres ocasions, van rebre puntualment la visita d'algun funcionari de la policia italiana per informar-se sobre la identitat i l'activitat dels “turistes” catalans¹⁵⁴⁶. Aquesta prudència és la clau amb la qual explicar la dimensió política d'aquest acte, que, sincerament, destaca per la seva casi absència. No es va assistir, llavors, a declaracions antifranquistes o a discursos particularment reivindicatius, era un acte estrictament simbòlic, en el sentit que la deflagració política estava tota en el viatge en si mateix i en la possibilitat, a uns poc kilòmetres de l'Estat Espanyol, d'enlairar senyeres, cantar i parlar amb tota llibertat. El fet que es fes possible el viatge, fa pensar a que fos una part de l'anomenada “operació Catalunya”, amb la qual Franco volia refer-se la imatge al Principat, després de l'afer Galinsoga. Es tractava de fer concessions “indolors” pels règim, com ara l'atorgament del Montjuïc a Barcelona. I en realitat, els passatgers, més que enderrocar un règim d'extrema dreta, apostaven per afirmar l'existència d'una comunitat cultural i lingüística catalana, i que aquesta s'estenia més enllà de la frontera, un mal menor en aquella conjuntura¹⁵⁴⁷.

---

¹⁵⁴⁵ *Ibidem*.

¹⁵⁴⁶ La sospita és que es tracti d'operacions informals, atès que fins ara no s'ha trobat la documentació relativa en el arxius pertinents o no s'hi ha pogut tenir accés perquè els documents encare no són fruibles pels investigadors.

¹⁵⁴⁷ El fet que Jordi Pujol, en les seves memòries, no parli del creuer organitzat per Català i Roca, sembla indicar una indiferència del catalanisme que llavors començava encapçalar envers del Viatge del Retrobament. Consulteu: J. Pujol, *Memòries* (1930-1980), Proa, Barcelona 2007.

El clima no va permetre donar una dimensió explícitament política al viatge, malgrat això la importància d'aquest esdeveniment va ser, per l'Alguer en particular, cabdal. Aquell viatge va signar l'experiència d'una generació que, en els anys vinents, protagonitzarà una nova etapa del catalanisme ciutadà. Es tracta dels joves que llavors tenien uns vint anys, molts dels quals després es van dedicar a diferents activitats culturals, totes lligades a la catalanitat. Reanimar la fascinació per aquell món que estava de l'altre banda del mar, fer “tornar de moda” aquell univers cultural que havia mogut a principis de segle intel·lectuals algueresos com ara Ramon Clavellet i Joan Pais és la conseqüència més important del “Creuer del Retrobament”.

A aquest propòsit és el cas d'assenyalar com un dels representants d'aquesta nova generació de algueresistes, el ja citat Rafael Caria, en els anys successius al creuer va assumir una posició crítica vers la gestió de l'esdeveniment i de les relacions amb la comunitat catalanoparlant ibèrica. Segons l'intel·lectual, el punt dolent eren «les ocasions i oportunitats perdudes en trenta anys de post-feixisme, per culpa d'entitats culturals i homes polítics que ens han precedit en aquesta batalla»¹⁵⁴⁸. A més l'experiència, sempre segons Caria, no va ser capitalitzada per les institucions locals i les associacions catalanistes. Aquestes, durant els anys que van seguir, van fallar en donar solidesa i continuïtat a les relacions amb “los catalans”, deixant la iniciativa en mans dels catalanistes continentals, mentre per l'intel·lectual alguerès un altre error fou el presentar els actes com estrictament culturals i a aliens a una dimensió també política. Caria es referia a la falta de compromís amb el nacionalisme català, l'antifranquisme i en general la causa de les minories nacionals¹⁵⁴⁹. Efectivament, un moviment ciutadà que aposti per reivindicar un rol públic pel català de l'Alguer va nèixer només quinze anys més tard, mentre van desaparèixer els dos símbols cívics que els activistes catalans van portar, amb molta cura, durant el viatge: la senyera que onejava sobre la motonau i un fitxer amb els noms de tots els intel·lectuals que havien donat el suport a l'empresa. En tot cas, l'esdeveniment va contribuir enormement a fer tornar de moda “la

¹⁵⁴⁸ R. Caria, «Rafael Caria: Autonomia contra neo-colonialisme», p. 14, *Presencia* núm. 427, (1976), pp. 14-16.

¹⁵⁴⁹ R. Caria, *Introduzione op. Cit.* pp. 27-31, en particular la nota 102.

catalanitat” a la ciutat sarda, tant que els anys successius es van repetir les ocasions de contacte, amb altres creuers també des de València, així i com es diversos foren els algueresos que es comentaren en l'escriptura en català, sobretot en poesia¹⁵⁵⁰.

Els Jocs Florals de la llengua catalana a l'Alguer

Amb el creuer de l'estiu de 1960, l'Alguer va ser consagrada oficialment com una terra catalana “lliure” i, com per la Catalunya Nord, es va convertir en un paratge predilecte per celebrar els Jocs Florals. La gaia festa, durant els primers anys de la dictadura franquista, s'havia celebrat a Sud Amèrica, Estats Units, França i Gran Bretanya, a diferència dels Jocs Florals de la Ciutat i Regne de València, que el règim va tolerar¹⁵⁵¹. L'acte, a partir de la seva restauració del segle XIX, va adquirint un caràcter sempre més polític i, quan la llengua es fa vehicle del conflicte identitari Catalunya-Espanya, es va convertir en una expressió del dissentiment catalanista¹⁵⁵². Aquesta aspecte es va fer més important durant els anys de dictadura, quan els jocs, prohibits pel règim, es van a organitzar a partir de 1941 per part dels exiliats que els van voler convertir en un acte de denuncia internacional¹⁵⁵³.

També alguns poetes algueresos, ja a partir de finals del segle XIX, van participar-hi. Durant el període franquista, el primer alguerès en enviar una composició fou Antoni Simon Mossa. L'arquitecte va poder assistir personalment a la edició dels Jocs Florals a Mendoza (Argentina), l'any 1958. Aquell any el certamen va adquirir un caràcter força reivindicatiu, degut al fet que el grup dels exiliats argentins constituïen un nucli caracteritzat per ser radicalment catalanistes i antifranquistes (cal remarcar com la

¹⁵⁵⁰ A. Bover i Font, *Sardocatalana op. Cit.*, pp. 225-226; R. Caria, *L'Alguer, llengua i societat*, EDES, Càller 1990, p. 12; ÍDEM, *Els “retrobaments” a l'Alguer op. Cit.*, pp. 185-186. Entre els primers resultats algueresos de les renovades relacions, encara que es tracta de textos adreçats a un públic italià, vegeu les antologies: A. Bal·lero de Càndia, *Alghero, cara de Roses*, Editrice Sarda Fossataro, Càller 1961; P. Scanu, *Alghero e la Catalogna op. Cit.*

¹⁵⁵¹ M. Ferrandis i Olmos, *Els Jocs florals de la ciutat i Regne de València*, pp. 535-543, a: F. Martínez Roda (dir.) *Historia de lo Rat Penat*, Lo Rat Penat, València 2000, pp. 463-572.

¹⁵⁵² Sobre aquest aspecte de la manifestació poètica, vegeu: J. Miracle, *La restauració dels Jocs Florals*, Aymà, Barcelona 1960.

¹⁵⁵³ Per una visió general d'aquest tema, vegeu: J. Faulí, *Els jocs florals de la llengua catalana a l'Exili (1941-1977)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2002; A. Manent, *La cultura catalana a l'exili*, pp. 267-268 a: P. Gabriel (dir.) *op. Cit.*, pp. 257-272.

primera edició del certament a l'exili es va organitzar a Buenos Aires a càrrec de la local comunitat catalana)¹⁵⁵⁴. Efectivament, a presidir la manifestació fou Josep Tarradellas (1899-1988), President de la Generalitat a l'exili des de 1954, i en aquella ocasió es van enllestir tota una sèrie d'actes simbòlicament reivindicatius, com ara entonar el Cant de la Senyera, o premiar treballs com *Antecedents i Proclamació de la República Catalana al 1931*. L'any següent, els Jocs es van organitzar a París, i els algueresos eren un altre cop representats. Aleshores, a part del ja esmentat Antoni Simon Mossa, va ser premiat el mestre Pasqual Scanu, estudiós de la llengua i de les tradicions locals. També en aquella ocasió es van fer actes reivindicatius, i era sempre present Tarradellas¹⁵⁵⁵.

A París es va començar a enllestir la trama que portaria a la celebració dels Jocs a l'Alguer, l'any 1961. Els organitzadors principals eren el General Catardi i Simon Mossa pel CEA, mentre hi participaven activament també els membres de la Agrupació Catalana d'Itàlia (ACI), un altre associació algueresa fundada l'any 1960 pels germans Francesc i Pasqual Nonis. La multiplicació de les entitats algueresistes és un tret característic de l'associacionisme local, i, pel que sembla, la nova entitat pretenia sumar-se i no oposar-se al CEA. En aquest cas, també les institucions locals, es a dir la Regió Autònoma de Sardenya i l'Ajuntament de l'Alguer, van donar el suport a la iniciativa, demostrant però un interès tardà. El Consell Municipal va deliberar sobre el fet només onze dies abans de la seva celebració, decidint atorgar «100.000 lires com primer premi dels mateixos Jocs» (equivalents aproximativament als actuals 1205 euros)¹⁵⁵⁶. Malgrat això, els polítics algueresos estaven a fora del moviment catalanista, i demostraven un escàs interès i un aproximatiu coneixement d'aquella realitat. Efectivament, en aquesta fase la majoria dels polítics sards i algueresos veien els contactes amb la comunitat catalanoparlant com una ocasió per promoure la imatge turística de la ciutat, que en

¹⁵⁵⁴ Sobre l'emigració catalana a Argentina, l'exili dels republicans i la seva activitat política, vegeu: M. Lucci, *El activismo patriótico de los "catalanes de America" a Buenos Aires: des de 1916 hasta el final del Casal Català*, tesi doctoral en història moderna i contemporània, Universitat Autònoma de Barcelona 2009; J. Rocamora, *Els casal dels catalans a Buenos Aires*, Curial Edicions Catalanes, Barcelona 1991; D. Schwarzstein, *Entre Franco i Perón. Memoria e identidad del exilio republicano español en Argentina*, Crítica, Barcelona 2001.

¹⁵⁵⁵ J. Faulí *op. Cit.*, pp.87-91 i 198-201.

¹⁵⁵⁶ AHMA, Deliberazione del 31-VIII-1961.

aquells anys començava a afirmar-se com un indret exclusiu. L'arquitecte Simon Mossa havia ja realitzat els primers hotels, tant prop del centre urbà com a Port del Comte, mentre obrien els primers locals d'oci nocturn, com *el Faro* o *el Cavall Marí*, sempre dibuixats pel mateix Mossa, tots elements que estaven transformant el paratge en “el portal d'or del turisme sard”¹⁵⁵⁷. Als “colonitzadors” genovesos, catalans i italians, ara es subsistien els estiuejants.

La crònica dels Jocs de l'Alguer ha estat reconstruïda amb meticulositat, per tant no cal tornar a repetir-la en detall, així que és més útil fer una síntesi interpretativa sobre aspectes als quals, fins ara, no se'ls va donar prou rellevància¹⁵⁵⁸. En realitat hi va haver una dimensió política i simbòlica que anava més enllà de la idea d'una manifestació literària, i sobretot hi han unes gestions portades endavant per part del Govern espanyol que diuen molt sobre diferents aspectes d'aquestes relacions amb l'Alguer. A través d'aquest episodi és possible explicar per què en aquesta comunitat catalanoparlant, que formava part d'una regió autònoma en el marc d'una República democràtica, els catalans antifranquistes no van poder trobar una caixa de ressonància per la seva batalla contra la dictadura franquista. O, encara, per què cap exiliat no va decidir mudar-se aquí.

Durant aquests difícils anys, alguns participants i assistents als Jocs, degut a la seva politització, van prendre les distàncies o no hi van voler participar. Responsables d'aquesta politització eren sobretot els exiliats, i en particular el grup d'Esquerra Republicana de Catalunya (ERC) i la Generalitat a l'exili, els quals havien pràcticament monopolitzat l'organització. Segons paraules del mateix Tarradellas, aquesta iniciativa «per tots els catalans representa la continuïtat i la fidelitat a la nostra personalitat nacional», i per tant era obvi que la Generalitat devia participar-hi activament¹⁵⁵⁹. Per

¹⁵⁵⁷ G. Solinas, *Il turismo ad Alghero dal dopoguerra ad oggi*, a: A. Mattone, P. Sanna (eds) *op. Cit.*, pp. 677-689.

¹⁵⁵⁸ Sobre els Jocs Florals a l'Alguer, vegeu: J. Faulí, *op. Cit.*, pp. 94-99 i 203-205; M. Guinart, *Memòries d'un militant catalanista*, PAM, Montserrat 1988, pp. 170-176; *Pont Blau* núm. 105, (1961); *Reinaxença Nova*, número únic, 25-I-1961. També és útil consultar la publicació oficial editada pel Patronat dels Jocs Florals: *Els Jocs Florals de la Llengua Catalana. L'Alguer 1961*, Mèxic 1961.

¹⁵⁵⁹ Arxiu Montserrat Tarradellas i Macià (a partir d'ara AMTM), *Jocs Forals 1960-1961*, carp. 78, exp.

aquestes raons el cartell de premis presentava guardons que feien explícita referència a les institucions catalanes i a la II República, com ara “President Companys”, “Josep Irla”, o “Parlament de Catalunya”. Una tal circumstància feia difícil la participació dels anomenats “catalans de l'interior”, és a dir els que no havien marxat a l'exili o els que, com ara Rafael Tasis (1906-1966), havien volgut, i pogut, tornar a Catalunya.

Era una decisió presa des d'una òptica catòlic-moderada, amb la clara voluntat de desmarcar-se de la Generalitat a l'exili i de qualsevol presa de posició massa radical en contra del règim franquista, evitant així les conseqüent represàlies. També els organitzadors algueresos no veien amb bons ulls cap tipus de presa de posició contundent en contra del franquisme, sobretot si aquesta es feia des d'unes posicions esquerranes. A tal propòsit, recordem com els membres del comitè organitzador alguerès es trobaven en un terreny ideològic que, feta excepció de Simon Mossa, era a les antípodes dels exiliats que volien celebrar l'acte a Sardenya. És força plausible pensar com un General Catardi o un Rafael Sari, que van saludar positivament el règim mussolinià, veiessin amb simpatia la pervivència de l'Espanya franquista. Llavors, l'antic oficial de la policia colonial i el poeta en camisa negra, podien interpretar de manera nostàlgica les relacions amb els intel·lectuals que vivien sota la dictadura franquista. Sigui com sigui, «el 21 d'octubre del 1960, després de vacil·lacions i negatives, Rafael Catardi accepta la responsabilitat de celebrar els jocs del 61 a l'Alguer»¹⁵⁶⁰.

A la ciutat sarda, però, abans d'endegar tota la maquinària per enllestir la celebració dels Jocs, es van preocupar molt de les implicacions polítiques que això podia representar. Un primer pas a fer era, doncs, evitar la polèmica, proposant una edició més literària i sobria, amb la justificació de voler garantir la presència, tant en el jurat com entre els concursants, dels catalans de l'interior. Una circumstància similar permetria que tot l'acte fos organitzat sota el lema de la prudència, com havia passat en el cas del creuer de

---

1, c.10. Carta de Josep Tarradellas a Rafael Catardi del 4-II-1961.

¹⁵⁶⁰ J. Faulí *op. Cit.*, pp. 94.

1960. La propensió a despolititzar la gaia festa, per part dels algueresos, queda evident si fem una breu reflexió sobre el comitè organitzador. Com a tresorer hi era l'Alcalde Fidel Cilliano, demòcrata cristià; com a president el General Catardi, del qual hem ja reassumit la carrera militar; altres membres importants eren el Professor Antoni Era, militant del Partit Monàrquic Italià i historiador especialitzat en els aspectes jurídics del Regne de Sardenya, i finalment el poeta Rafael Sari¹⁵⁶¹.

Per poder imposar un cert criteri de prudència política, a banda de voler convidar autors que residien a Espanya, el comitè organitzador es va posar en contacte nogensmenys que amb Miquel Batllori (1909-2003). Aquest era en contacte amb Antoni Era, ja que els dos feien part de la xarxa acadèmica vinculada a l'estudi de la Corona d'Aragó, i probablement es van conèixer durant el XV Congrés d'Història de la Corona d'Aragó que es va celebrar a Càller l'any 1955¹⁵⁶². L'il·lustre jesuïta llavors vivia a Roma on, a més d'ensenyar a la Pontifícia Universitat Gregoriana, exercia el càrrec de director de l'Institut Històric de la Companya de Jesús. Aquí, Batllori mantenia un tracte cordial tant amb les autoritats franquistes que amb opositors exiliats, mentre era en amistat amb intel·lectuals de l'esquerra italiana. Els algueresos, llavors, van demanar la seva col·laboració per gestionar la delicada situació dels Jocs, i així assegurar-se de no suscitar malsons al règim franquista. Batllori, gràcies a les òptimes relacions que tenia amb els diplomàtics espanyols a Roma, va decidir d'adreçar-se a l'Ambaixada d'Espanya prop de la República Italiana, i a través d'ella, amb la cúpula del poder franquista, per saber com es considerava l'organització del certamen a l'Alguer¹⁵⁶³. L'ambaixador espanyol, tot seguit, així informava de l'encontre al *Ministerio de Asuntos Exteriores*:

¹⁵⁶¹ Vegeu el fulletó de la edició, del qual es conserva una còpia a: Arxiu Nacional de Catalunya (ANC), Fons Joan Massot, 05.11.03.

¹⁵⁶² Per la figura de de Batllori, vegeu: A. Alcoberro, *Miquel Batllori*, Fundació catalana per la recerca, Barcelona 2000; C. Gatell, G. Soler (eds.), *Miquel Batllori. Records de quasi un segle*, Quaderns Crema, Barcelona 2000; E. Duran, J. Solervicens (Eds.), *Records personals i últims escrits*, pp. 3-405, a: M. Batllori, *Obra completa*, vol. XIX, Tres i Quatre, València 2003.

¹⁵⁶³ El mateix Batllori explica les seves relacions amb els ambients romans, i declara com no tenia un bon tracte amb els funcionaris de la Ambaixada d'Espanya prop del Estat del Vaticà. Al contrari havia entrat en confidència amb el personal de la seu diplomàtica espanyola prop de la República Italiana, i explica com sovint els consellers culturals d'aquesta el contactaven per haver informacions sobre els intel·lectuals i els hispanistes italians. Sobre aquest tema, vegeu: C. Gatell, G. Soler (Eds.), *Miquel Batllori op. Cit.* 198-202.

Como V. E. Sabe los exiliados catalanes residentes en diferentes países han organizado en los pasados años algunas manifestaciones de tipo propagandístico entre las que figuraban los juegos florales, que tuvieron lugar en Cambridge el año 1958 [sic] i los de Paris del pasado año [...]. A esta última manifestación asistieron tres naturales de Alghero pequeño pueblo de Cerdeña donde, como es sabido, se sigue usando un dialecto de la lengua catalana. Con este motivo el grupo catalán exiliado encargó a un comité formado por personas de Alghero la preparación de los juegos [...]. Este comité estaría compuesto por el alcalde, demócrata-cristiano de la fracción moderada de Andreotti; Antonio Era, Catedrático de la Universidad de Sassari, ilustre hispanista y gran amigo de nuestra nación [Espanya]; y el General Catardi, antiguo general fascista. Ha sido precisamente el Prof. Antonio Era quien, acompañado del Padre Batllori, jefes de los Archivos Históricos de la Compañía de Jesús, me ha informado personalmente de este proyecto de los exiliados exponiendo los pros i los contras de su organización¹⁵⁶⁴.

Les autoritats franquistes estaven preocupades de la eventualitat que es repetissin manifestacions amb «un caràcter marcadament separatista» tal i com va passar durant les últimes edicions, particularment aquella de Paris i de Cambridge (que però és va tenir l'any 1956, i no el 1958 com diu el document citat). En la localitat anglesa un dels seus organitzador, l'historiador, etnòleg i President del Consell Nacional Català (CNC) Josep Maria Batista i Roca (1895-1978), va prendre una posició clarament antifranquista, suscitant les polèmiques d'alguns dels participants¹⁵⁶⁵. Per evitar que es repetís una tal circumstància les autoritats franquistes, segons el que es desprèn de la correspondència entre l'ambaixada espanyola a Roma i el *Ministerio de Asuntos Exteriores*, confiaven totalment en la disponibilitat a col·laborar dels organitzadors algueresos. Els diplomàtics espanyols els consideraven políticament fiables, i d'una manera particular el professor Antonio Era, definit – tal i com s'ha pogut veure – «gran amigo de nuestra nación [Espanya]» i Rafael Catardi, qualificat sense embuts com «antiguo general fascista». El nivell de complicitat entre els algueresos, funcionaris de l'ambaixada i Govern espanyol era força estret, fins al punt que la correspondència amb

¹⁵⁶⁴ Ministerio de Asuntos Exteriores (a partir d'ara MAE), *Juegos Floreales catalanes en Alghero*, Lligall 8262, núm. 33. Carta de l'Ambaixada d'Espanya prop de la República Italiana a la Dirección General de Política Exterior/Dirección General de Relaciones Cutlurales del MAE, 28-I-1960.

¹⁵⁶⁵ J. Faulí, *op. Cit.*, pp.79-82. Sobre la figura de Batista i Roca, vegeu: V. Castells, *Batista i Roca. Una vida al servei de la reconstrucció nacional*, Rafael Dalmau, Barcelona 1995.

Madrid deixa clar que «el Comité sardo [...] no desea tomar alguna decisión sin conocer previamente el criterio del Gobierno español en la materia pues, si éste fuera negativo no dudaría en rechazar la invitación de organizar los juegos de referencia, aunque esto llevaría consigo su celebración incontrolada en cualquier otro país»¹⁵⁶⁶.

Aquestes informacions són ben rebudes a Madrid. La *Dirección General de Relaciones Culturales del Ministerio de Asuntos Exteriores*, al febrer de 1960, comunicava a l'ambaixada romana que, si els membres del jurat pervenien d'Espanya i eren aquells dels quals se li havia ja comunicat la identitat, no hi havien problemes. Els designats eren: el poeta, novel·lista i dramaturg català Josep Maria De Segarra (1894-1961); l'escriptor i activista mallorquí Miquel Forteza (1888-1969); el poeta rossellonès, també catòlic, Josep Sebastià Pons (1886-1962). A més, des del Ministeri es deixava clar que era:

muy de agradecer la consulta formulada por el Comité Sardo y [...] que este Ministerio estima incluso conveniente, desde el punto de vista político, que no dejen de tener lugar los referidos Juegos Florales y que en ello participen representantes de las distintas regiones españolas de habla catalana, evitando de este modo que elementos separatistas exiliados puedan arrogarse, en Alghero o en otro lugar, la citada representación para hacer campaña contra España¹⁵⁶⁷.

Les negociacions entre catalanistes algueresos i autoritats franquistes, però, no van tenir un resultat positiu, i aquell any finalment, com temia l'ambaixador, els Jocs es van celebrar a Buenos Aires, i a sobre en ocasió dels 150 anys des de la independència de la República Argentina. Això va comportar una derrota moral pel sempre hipersensible règim de Franco, ja que va oferir als seus opositors una ocasió per recordar al món dos circumstàncies molt desagradables per les autoritats espanyoles: la pèrdua d'una part important de l'antic l'imperi colonial i la persistència d'un catalanisme polític combatiu i antifranquista¹⁵⁶⁸.

¹⁵⁶⁶ MAE, *Juegos Floreales catalanes en Alghero doc. Cit.*

¹⁵⁶⁷ MAE, *Juegos Floreales catalanes en Alghero*, lligall 8262, núm. 33. Carta de la Dirección General de Política Exterior/Dirección General de Relaciones Culturales a l'ambaixada d'Espanya a Roma del 23-II-1960.

¹⁵⁶⁸ J. Faulí, *op. Cit.*, pp. 91-94.

La edició successiva, aquella del 1961, finalment es va poder celebrar a l'Alguer, i llavors totes les expectatives de les autoritats franquistes sobre la possibilitat de “controlar” l'acte es van realitzar. En practica els catalanistes algueresos, gràcies a la mediació del Pare Batllori i amb la motivació de protegir els catalans residents a Espanya, van proporcionar la possibilitat de buidar la manifestació d'aquell contingut reivindicatiu i antifranquista que havien tingut durant les últimes celebracions, generant un model que s'esperava aplicar en altres ocasions. Des d'un punt de vista del regim, era segurament millor neutralitzar el caràcter reivindicatiu de la manifestació que prohibir-la, i per assolir aquest objectiu van aprofitar hàbilment de les divisions internes del catalanisme. Un exemple sobre tots és representat per les maniobres governamentals fetes per evitar que el cartell oficial continguéss el premi “Independència de Catalunya”, patrocinat pel exiliats a Xile, i per impedir que a la manifestació es presentés Josep Tarradellas, que naturalment figurava en el comitè d'honor.

Pel que fa el premi, la preocupació franquista era alta, tant que l'ambaixada romana va fer gestions per tal de poder-ho eliminar, contactant la institució sarda que s'ocupava en bona part de finançar l'acte. Donat que aquestes maniobres no van tenir gaire èxit, els diplomàtics espanyols a Roma es van adreçar al Pare Batllori, per intentar solucionar la qüestió amb les pressions informals d'aquest i obtenir o la supressió del premi o, al menys, un canvi de títol¹⁵⁶⁹. L'historiador i jesuïta, en veritat, no va trigar gaire en obtenir aquest resultat, i a través de l'omnipresent Catardi i de l'historiador Ferran Soldevila, que havia estat nomenat President del Consistori dels Jocs, va obtenir canviar el títol del premi de “Independència” a “Personalitat de Catalunya”¹⁵⁷⁰. En una carta enviada a Catardi, des de la qual es desprèn la familiaritat d'en Batllori tant amb el

¹⁵⁶⁹ MAE, *Juegos Floreales catalanes en Alghero*, lligall 8262, núm. 33. Carta de la Dirección General de Política Exterior/Dirección General de Relaciones Culturales a l'ambaixada d'Espanya a Roma del 10-V-1961 i carta de l'Ambaixada d'Espanya a Roma a la Dirección General de Política Exterior/Dirección General de Relaciones Culturales.

¹⁵⁷⁰ Sobre Ferran Soldevila, vegeu: E. Pujol, *Ferran Soldevila, Afers*, Catarroja 1995; ÍDEM, *Història i reconstrucció nacional. La historiografia catalana a l'epoca de Ferran Soldevila*, Afers, Catarroja 2003.

Ministeri com amb els algueresistes, es deixava ben clar que les bones relacions que llavors existien entre Itàlia i Espanya no permetien que es toleressin actes de suport als nacionalistes catalans o als opositors del regim (sobretot si amb algun lligam amb ideologies d'esquerra).

La posició de les autoritats italianes s'explica millor si es considera com aquestes tenien un important problema obert amb els nacionalistes del Sud Tirol, en aquell moment força més radicals que sards i algueresos¹⁵⁷¹. El context polític italià de llavors tampoc feia oportú un recolzament de la oposició a Franco, sobretot si això significava donar suport a moviments esquerrans. El partit dominant des del naixement de la República, la Democràcia Cristiana (DC), es trobava sempre més impossibilitat a governar sol, alshores per continuar a fer front al seu antagonista principal, el Partit Comunista Italià (PCI), es trobava obligat a buscar aliats a dreta, fins i tot en el partit neofeixista i nostàlgic Moviment Social Italià (MSI)¹⁵⁷².

Per totes aquestes raons, a les quals s'ha d'afegir a la prudència per evitar inconvenients o retorsions als catalans residents a Espanya, Batllori comunicava a Catardi que era millor «veure si la cosa es pot arranjar sense cap reclamació de caràcter oficial i diplomàtic». La raó era, sempre en paraules de Batllori, què «si aquest petit incident no s'arranjava amicalment, podria comprometre seriosament tots els catalans residents a les tres regions espanyoles de llengua catalana que d'una manera o altra hi hem col·laborat, i molt més els que formen part del consistori». La prudència sembla la línia guia i, en cloure la carta, el jesuïta comunicava a l'antic oficial de la policia colonial italiana que confiava «en la seva prudència de no barrejar en aquest afer el nom meu».Era probablement conscient de que estava actuant en un terreny difícil, i no volia que interpretessin les seves gestions com a favor del règim¹⁵⁷³.

¹⁵⁷¹ R. Steineinger, *South Tyrol op. Cit.*, pp. 112-135.

¹⁵⁷² C. Pinzani, *l'Italia nel mondo bipolare*, 77-145, F. Barbagallo (dir.), *Storia dell'Italia Repubblicana*, vol. 2*, Einaudi, Torí 1995, pp. 77-194.

¹⁵⁷³ MAE, *Juegos Floreales catalanes en Alghero*, lligall 8262, núm. 33. Carta de Miquel Batllori a Rafael Catardi del 13-V-1961.

La qüestió que més mal de caps va provocar als organitzadors, era la presència de Josep Tarradellas. Aquest fet creava la possibilitat que l'acte prengués un caire “políticament incorrecte”, i llavors es va endegar una polèmica força intensa i que va durar, en les revistes de l'exili, fins l'any següent. Tarradellas figurava al cartell de premis com a membre del comitè d'honor, junt a altres figures institucionals sardes, però tothom s'esperava que no es presentés. Per tant, quan a principis del 1961 s'escampà la notícia de la seva voluntat de fer acte de presència, els membres del consistori i els organitzadors algueresos entraren en agitació. Per una banda el crític literari catalanista Joan Triadú, per compte també dels altres integrants del consistori Ferran Soldevila i Rafael Tasis, va escriure al General Catardi que a aquestes condicions els tres es negarien a participar. En Catardi els va assegurar de que «el nom del President de la Generalitat serà inclòs al Comitè d'Honor com sempre s'ha fet» i conclouia que «la presència “oficial” del Sr. Tarradellas no és possible, ni hi ha hagut cap invitació»¹⁵⁷⁴.

Per un altre banda, però, les pressions van arribar directament al president Tarradellas, com demostren les cartes conservades en el seu arxiu personal a Poblet, entre les qual destaquen aquelles de Miquel Guinart o Josep Maria Batista i Roca¹⁵⁷⁵. Al final el mateix Tarradellas, conscient de no ser el benvolgut, va escriure al General Catardi que no es presentaria, mentre designava l'alguerès com a seu representant. Malgrat la distància política que els separava i les circumstàncies del moment, sembla que al finals el General i el President van saber apartar diferències en nom dels valors que unien els algueresos i “los catalns”¹⁵⁷⁶. És evident com a aquelles altures Tarradellas, pressionat tant per qui no volia la seva participació com per qui la exigia, fos conscient de la necessitat de conduir una política “de país”. És a dir, es valorava més important la possibilitat de celebrar un acte tan representatiu de la “catalanitat” i en un lloc tant

¹⁵⁷⁴ J. Faulí *op. Cit.*, p. 95.

¹⁵⁷⁵ La documentació es troba en el fons *Jocs Florals 1960-1961*. Com a exemple, vegeu: AMTM, *Jocs Florals 1960-1961*, carp. 78, exp. 1, c. 19. Carta de Miquel Guinart a Josep Tarradellas del 31-VIII-1961.

¹⁵⁷⁶ AMTM, *Jocs Florals 1960-1961*, Car. 78, exp. 1, c. 10. Carta de Josep Tarradellas a Rafael Catardi del 4-II-1961.

emblemàtic com l'Alguer, que la continuació de la batalla entre les dues ànimes del catalanisme.

Gràcies a aquestes gestions, però, els Jocs Florals de l'Alguer es van convertir, des d'un punt de vista estrictament polític, en un acte estèril, sobretot als ulls del catalanisme antifranquista a l'exili i dels militants d'ERC en particular. La cosa, naturalment, va provocar algunes reaccions, i a donar la veu a aquesta protesta va ser Domènec de Bellmunt (pseudònim de Domènec Pallerola i Munné). L'escriptor es va indignar força. Abans en una carta a Catardi, i després a les revistes de l'exili *Mai no morirem* i *Catalunya*, Bellmunt formulà un judici completament negatiu, acusant de que «havien deliberadament eliminat tots els intel·lectuals de l'exili (amb tres excepcions) i declarat deserts 17 premis». D'això en treia la conclusió que «en el fons triomfaven els que dient-se catalanistes fan el joc de Franco»¹⁵⁷⁷. En la seva crònica de la gaia festa, va deixar molt clara la indignació pel caràcter prudent i inocu de l'edició algueresa, tant que arribà a dir que els discursos pronunciats eren «tant moderats que haurien pogut ésser llegits al caudillo»¹⁵⁷⁸. En el fons, Bellmunt sentenciava, la responsabilitat d'aquesta despolitització residia en el fet que «el Consistori estava integrat per personalitats residents a Barcelona»¹⁵⁷⁹.

Eren unes acusacions molt dures, i a la mateixa carta l'escriptor i militant d'ERC especificava que les crítiques no eren adreçades als algueresos, i en particular a en Catardi. Es tractava d'un excés de confiança, ja que hem vist com en realitat van ser els algueresos a decidir organitzar els Jocs coordinant-se amb les autoritats franquistes. És més, el General Catardi va informar el seu amic Ventura Gassol, antic home de Macià i Conseller de Cultura de la Generalitat durant els anys trenta, fins i tot enviant-li còpia de les protestes de Bellmunt. En la carta, mentre es queixava d'aquestes polèmiques, el

¹⁵⁷⁷ ANC, *Fons Ventura Gassol*, 4.2.1.1271. Carta de Domènec de Bellmunt a Rafael Catardi del 14-IX-1961 (còpia). Pel que fa els articles, vegeu: D. de Bellmunt, «La lliçó dels Jocs Florals algueresos», a: *Catalunya* núm. 95, (1961), pp. 2-3; ÍDEM., «Els Jocs Florals de la por», a: *Mai no morirem*, núm. 34 (1961), pp. 5-6.

¹⁵⁷⁸ D. de Bellmunt, «Els Jocs Florals de la por» *op. Cit.*, p. 6.

¹⁵⁷⁹ D. de Bellmunt, «La lliçó dels Jocs Florals algueresos» *op. Cit.*, p. 2.

General escriu: «caram! No recordava! Si saben que sóc amic del Consol d'Espanya a l'Alguer, sóc fotut. No ho diguis! No parlis del nostre gentil consol-mariner!»¹⁵⁸⁰. No sabem quin tipus de relacions existien amb el Consol Honorari a l'Alguer, que però era propietari de la vila *liberty*, ara hotel, de Las Tronas, just davant aquella de Catardi¹⁵⁸¹. L'amistat, certament, no devia agradar al catalanisme radicalment antifranquista i d'esquerres, sobretot perquè Catardi, normalment, oferia allotjament a “los catalans” que freqüentaven l'Alguer.

La gestió dels Jocs Florals, al contrari, va resultar molt convenient segons l'opinió de la *Embajada de España* a Itàlia, la qual al gener del 1962 enviava un tèlex xifrat al *Ministerio de Asuntos Exteriores* força interessant per fer llum sobre aquest episodi. En el document, a part de resumir els contactes i les negociacions amb els alguersistes, es subratllava que «se ha conseguido por primera vez exclusion maniobras politicas habiendose formado consistorio (jurado examinador y calificador) por los cinco representantes venidos de España [Rafael Tasis, Joan Triadú, Ferran Soldevila, Josep Maria Llompart i Joan Fuster] y dos sardos [Antonio Sanna i Tristano Bolelli]»¹⁵⁸². En particular es considerava un èxit l'exclusió del President Tarradellas, que va provocar «disgusto en los exiliados» mentre «otros exiliados tuvieron trato respetuoso con nuestro representante acudiendo a misa y manteniendose alejados politica». A l'Alguer s'havia posat a punt un model que podia garantir uns Jocs neutrals i que permetia, en un moment en el qual el règim intentava donar-se una imatge internacional presentable, repetir-ho en altres ocasions. A aquest propòsit, i en cloure el comunicat, es deia que «convendria no citar el Padre Batllori cuya actuacion fue muy util y discreta para no inutilizarle en futuras actuaciones especialmente proximo verano en Oxford si se le

¹⁵⁸⁰ ANC, *ANC, Fons Ventura Gassol*, 4.2.1.1271. Carta de Domènec de Bellmunt a Rafael Catardi del 14-IX-1961 (còpia)

¹⁵⁸¹ La vila durant el segle XIX l'indret més exclusiu pels visitants que freqüentaven la ciutat, i entre els seus hostes es poden anomenar la famílies reials dels Savoia, Hohenzollern i els Romanov. L'any 1959 Las Tronas fou adquirit per la família La Spina i convertit en hotel; llavors la família copsava amb el títol de Consol Honorari d'Espanya, i actualment el càrrec ha estat heretat pel fill, Vito La Spina.

¹⁵⁸² MAE, *Juegos Floreales catalanes en Alghero*, lligall 8262, núm. 33. Tèlex de Roma a Madrid del 24-I-1962.

considera por exiliados como agente Madrid».

Antoni Simon Mossa: des de l'arquitectura mediterrània a la Europa de les ètnies

Entre aquells que durant els anys cinquanta i seixanta s'ocupaven de la catalanitat algueresa, la figura que més sobresurt és, sens dubte, Antoni Simon Mossa. Arquitecte mig sasserès i mig alguerès, molt important per la història tant de l'alguerisme com del sardisme, hem ja trobat aquesta figura quan, jove universitari feixista, guiava Josep Pla en la seva visita a la ciutat sarda. Militant del Psd'A des dels anys seixanta, fou una de les ànimes del catalanisme alguerès, i contemporàniament ideòleg de l'independentisme sard de caire antiimperialista. Es tracta d'una de les figures que, sota un perfil tan intel·lectual com polític, destaquen en el panorama local, com destaca el seu activisme catalanista i la solidaritat antifranquista¹⁵⁸³.

Com arquitecte, Simon Mossa va contribuir considerablement en plasmar la imatge mediterrània i turística de l'Alguer. Inspirat explícitament en un estil que ell mateix definia neomediterrani o, de vegades, neocatalà, l'arquitecte considerava aquest com un tret distintiu de la cultura sarda i catalana de l'Alguer. Les seves realitzacions, per la major part, eren estructures residencials a vocació turística, que s'aixecaven en el territori alguerès quan el turisme s'estava afirmant com un important sector econòmic per l'Illa. Les seves realitzacions es poden encara admirar, tant al nucli urbà – l'hotel conegut com Palau València – com a la Baia de Port Compte, on es troben els hotels El Faro i Cap de la Caça. El seu estil, caracteritzat per edificis no imponents i de color blanc, era en sintonia amb la tradició ja present durant els anys del feixisme, que individuava en la arquitectura insular i mediterrània una tipologia als antípodes d'aquell *international style* proposat per un Le Corbousier o un Mies Van der Rohe. Era un estil

---

¹⁵⁸³ Sobre Mossa, vegeu: S. Cubeddu (ed.), *Sardisti op. Cit.*, vol. II pp. 435-517; F. Francioni, G. Marras, (Eds.) *Antonio Simon Mossa op. Cit.*; G. Marras, *Antonio Simon Mossa. Un intellettuale rivoluzionario*, Alfa Editrice, Quartu S. Elena 2008; R. Sari Bozzolo, *Antonio Simon Mossa ad Alghero. Tracce di una vita appassionata*, Edizioni del Sole, l'Alguer 2005.

que exaltava elements tradicionals, locals i, en definitiva, identitaris¹⁵⁸⁴.

A part de la col·laboració, acabada per discrepàncies, en la construcció de les ciutats turístiques a la *Costa Smeralda*, és important valorar les construccions que va realitzar a l'Alguer, on són molt evidents els lligams simbòlics que estableixen amb la vessant catalana de la ciutat. Simon Mossa era en contacte amb arquitectes com Adolf Florensa i Ferrer (1889-1968), i s'inspirava directament en l'arquitectura dels Països Catalans, com és evident si observem una de les seves construccions més conegudes, és a dir el Palau València. Aquest era, i és, un hotel edificat en el passeig marítim que s'estén a sud de la ciutat, on ja existien des de la *belle époque* unes viles d'estil *liberty* (versió italiana del modernisme). El Palau destaca per la seva estructura blanca, de maons i fusta, amb una decoració de rajoles colorades i una teoria d'arcades i balcons inspirats a l'arquitectura rural sarda. El contrast amb els edificis *liberty*, volgut, és evident, i es pot apreciar la fusió d'elements sards i ibèrics.

L'obra d'aquest arquitecte que més remarca la catalanitat de l'Alguer, i que és sovint representada a les guies turístiques i fulletons publicitaris com un testimoni d'aquesta peculiaritat, és la decoració externa de la cúpula de Sant Miquel. Aquesta és una església central, dedicada al patró de la ciutat, edificada a principis del segle XVII amb una arquitectura barroca. Com altres temples emblemàtics del centre – la Catedral i Sant Francesc – va ser reformada als anys cinquanta per reparar els efectes del bombardeig aliat del 1943. Simon Mossa, pel que fa la cúpula, va proposar la realització d'una trama de rajoles colorades inspirades directament en la reinterpretació catalana i modernista de l'art neomudejar, com havia pogut veure a l'Hospital de Sant Pau i, sobretot, al Palau de la Generalitat. En realitat, si observem bé els motius geomètrics i els colors que Filippo Figari, pintor que hem ja vist com havia realitzat importants obres sardes, recorden molt les decoracions de les catifes o ceràmiques de Sardenya, i doncs aquí també Simon Mossa realitza un híbrid entre art decorativa catalana i sarda (aquest tipus de cobertura

---

¹⁵⁸⁴ Sobre els aspectes generals de l'estil de Mossa, vegeu: S. Gizzi, *Le architetture di Antonio Simon Mossa nella cultura dell'epoca*, a: F. Francioni, G. Marras (Eds.) *Op. Cit.*, pp. 529-546.

es va a utilitzar després per restaurar altres cúpules a Sardenya).

Abans de començar la seva trajectòria com a polític sardista, Simon Mossa fou entre els primeres entusiastes promotors del nou associacionisme catalanista, i de fet figura com a membre fundador del CEA. Com a mostra de la complicitat amb els integrants del grup, fou ell a realitzar el projecte de la casa del seu president, el General Catardi, un edifici popularment conegut com *Giarabub*, homenatge a la carrera africana del seu propietari¹⁵⁸⁵. Mossa semblava el més entusiasta dels algueresistes, i sobretot era el més propens a establir un contacte popular, com demostra la breu experiència de *l'escoleta del bon pescador*, uns cursos d'alguerès per les classes populars que el mateix va organitzar a partir del 1959. L'arquitecte, evidentment, estava convençut que utilitzar i fomentar l'ús del català de l'Alguer significava defensar el dret a existir dels pobles sense estat, és a dir els sards i els catalans. És actitud que ja va emergir clarament en ocasió del creuer de 1960, i que es va corroborar durant celebració dels Jocs Florals. Llavors el mateix Simon Mossa funda una revista de poca durada, però molt important: *Reinaxença Nova* (1960-1961). La publicació es presentava com l'òrgan oficial del CEA, i gràcies a la seva amistat amb Pere Català i Roca va convidar a participar-hi diferents intel·lectuals catalans, entre els quals Jaume Vicens i Vives. La mort prematura, malauradament, va impedir a l'historiador de poder enviar les seves contribucions¹⁵⁸⁶. Però la revista, finançada i redactada pel mateix Mossa, va tenir vida breu, i en van sortir només dos números, un en ocasió del Viatge del Retrobament i l'altre pels Jocs Florals a l'Alguer. Entre les poesies, els contes populars algueresos i les

¹⁵⁸⁵ Giarabub, o Jarabub, és un centre habitat a la frontera entre l'actual Líbia i Egipte. Situada al centre de l'homònima oasis, era el centre neuràlgic de la confraria de la Sanusiyya, responsable de les insurreccions anticolonials en Egipte i Cirenaica dels anys vint i trenta. Per aquesta raó, en la guerra que Mussolini declarà als rebes cirenaics, la ciutat i la vasta àrea del *Gebel* foren evacuats, mentre una línia fortificada corria entre Giarabub i la costa, per evitar els contactes transfronterers entre Líbia i Egipte. Pacificada la zona en 1931, durant la Segona Guerra Mundial fou teatre de la resistència italiana a l'avenç britànic, un fet molt popularitzat per la pel·lícula *Giarabub* (1942) i una cançó popular, *la Canzone di Giarabub*. Per la cirenaica, vegeu: A. Del Boca, *A un passo dalla forca. Atrocità e infamie dell'occupazione italiana della Libia nelle memorie del patriota Mohamend Fekini*, Baldini Castoldi Dalai, Milà 2007; ÍDEM, *Italiani, brava gente?*, Neri Pozza Editore 2009 (2005), pp. 171-192.

¹⁵⁸⁶ Dec aquesta informació a Carme Dalmau, que m'ensenyà còpia fotogràfica de l'adhesió de Vicens i Vives.

cròniques dels esdeveniments, destaquen els articles d'en Mossa per les afirmacions qui hi fa, sobretot si comparades amb la “prudència” amb la qual es varen organitzar els dos actes. Mentre durant el creuer organitzat per Català i Roca es prenen mil precaucions, Simon Mossa escrivia:

[...] som ciutadans de nacions distintes, amb diferents deures i diferent camí en la comunitat dels pobles. Però és menester de recordar, a cada pas, mirant a l'entorn els rastres i els vestigis del passat, que aquesta “diferència” i “separació” de nacions és senzillament formal. Si la tradició no és mentida, i la sang no és aigua, és ben clar a tots nosaltres que la germanor entre algueresos i catalans continentals no és sentimentalisme arqueològic, ni manifestació de separatisme, ni recurs turístic¹⁵⁸⁷.

Aquesta germanor era la demostració d'un lligam molt fort «que ni l'opressió política oberta, ni aquella no menys perillosa i amagada de la desnacionalització, actuada ahir la primera i avui la segona»¹⁵⁸⁸, no havien aconseguit esborrar. Simon Mossa no es limitava en considerar el context local, sinó que projectava la situació algueresa en una dimensió més amplia. En un món en el qual bona part dels pobles patien una opressió “nacional”, sense que les Nacions Unides fossin una garantia, Mossa veu en l'Alguer un punt des del qual poder donar veu a aquestes minories oprimides:

Els pobles lliures no poden ignorar la veu de les Minories. I nosaltres que tenim la sort de viure en una nació on la llibertat no és una paraula buida de sentit, fem nostre el missatge de totes les minories. Nosaltres, dic, que som minoria lliure en una nació lliure, tenim un deure de complir sense retard, amb els nostres pobres mitjans: recollint els missatges de les altres minories, unint-nos en la lluita civil al fi que tots hagin, igual que nosaltres, la seva llibertat i cercant “chez-nous” aquell nucli de llibertat – que és la llibertat espiritual – amb el qual seria només possible fer sortit amb força la nostra consciència des de l'atmosfera boirosa d'ahir, exaltant la nostra personalitat i dignitat a l'indret d'un món millor i lliure¹⁵⁸⁹.

¹⁵⁸⁷ A. Simon Mossa, «Significança del creuer Barcelona-Alguer» a: *Renaixença Nova*, número únic, 25-VIII-1960. L'expressió “la sang no és aigua” és la traducció al català d'un proverbi sard, *su sambene no est abba*. Antonio Pigliaru, en el seu llibre sobre el codi de l'honor en la societat pastoral, individuava com aquesta frase era un dels pilars que regulava la venjança, perquè indicava com al vessament de sang era un fet transcendental.

¹⁵⁸⁸ A. Simon Mossa, «És menester de conservar la pròpia llengua», a: *Renaixença Nova*, op. Cit.

¹⁵⁸⁹ *Ibidem*.

La seva anàlisi era clarament més polititzada respecte a aquella que feien, o que demostraven fer, els altres algueresistes, i la proposta que llançava era molt ambiciosa i massa comprometedora per què pogués quallar en els ambients algueresistes de llavors, bastant conservadors. En l'editorial del segon numero, més moderat del primer, continuava afirmant que «el nostre auguri és que sigui aquest l'any de la pau, de la llibertat, del reconeixement solemne dels pobles de llengua catalana. Que la “catalanitat no” sigui només una paraula sentimental. Els algueresos han d'ésser dignes del càrrec de tanta responsabilitat que els pertoca»¹⁵⁹⁰. És fàcil, si considerem el que vam dir sobre l'organització dels Jocs Florals, pensar com aquesta responsabilitat no hagi estat el centre de les preocupacions dels altres seus col·laboradors. No obstant una tal diferència, no sembla néixer cap discrepància. És més, Simon Mossa va substituir el General Catardi com a President del CEA des del 1961 fins a la seva prematura mort. Sincerament, resulta molt difícil entendre les raons que portaren Simon Mossa a col·laborar estrictament amb aquells algueresistes, conservadors i molt respectuosos de les institucions, que eren políticament tot el contrari del que anava emergint des dels seus articles. Com s'intenta explicar una de les veus poètiques més modernes de l'actualitat algueresa, ho feia perquè era la única possibilitat, a casa seva, de treballar pel seu “poble” i evitar aquella desnacionalització de la qual anava parlant¹⁵⁹¹.

L'arquitecte alguerès, però, no es limitava solament a defensar aquest principis des de les publicacions alguereses, sinó que intentava fer ressonar la seva veu en altres publicacions, com ara *Pont Blau*, mentre donava conferències entre Catalunya i València sobre les seves interpretacions de l'arquitectura mediterrània¹⁵⁹². Però, si considerem com la seva lectura de la qüestió sarda evolucionava sempre més

¹⁵⁹⁰ Renaixença Nova (Antoni Simon Mossa), “1961-Jocs Florals i Pla de Renaixença”, a: *Renaixença Nova*, Núm. Únic, 25-I-1961.

¹⁵⁹¹ A. Arca, *Simon Mossa catalanista atípico. La Sardegna ai sardi, la catalogna ai catalani*, a: F. Francioni, G. Marras (eds.) *op. Cit.*, pp. 121-126.

¹⁵⁹² P. Salavert i Marsell, «Entrevista a l'arquitecte Antoni Simón Mossa», a: *Jornada*, a. XXII, núm. 6487, 3-XII-1962; «Glosario de la ciudad. Un arquitecto alguerés», a: *Levante. Diario regional del Movimiento*, a. XXVI, núm. 9085, 4-XII-1962. Els dos articles ara és troben a: G. Marras, (ed.), *Antonio Simon Mossa un intellettuale rivoluzionario*, Alfa editrice, Quartu S. Elena 2008, pp. 169-173.

explícitament en un independentisme, és evident com entre Simon Mossa i els altres catalanistes algueresos existia una gran diferència. A aquest propòsit és el cas de recordar com l'arquitecte, molt probablement per les seves orígens, és el primer en enfrontar-se clarament al dilema sards o catalans? Simon Mossa, que sempre ha interpretat l'Alguer com una minoria en la minoria i com un punt de connexió amb el continent ibèric, va contestar a aquesta pregunta amb una resposta sibil·lina: «sards i algueresos som iguals»¹⁵⁹³. Malgrat la dimensió política i cultural del personatge, que es trobava en estricte contacte amb els seus homòlegs arreu de tota Europa, el seu discurs no va quallar en els ambients més conservadors de l'algueresisme del CEA i de l'ACI. És simptomàtic el fet que no va mai ocupar cap càrrec en l'administració local, mentre va ser regidor a la veïna Port Torres. Doncs, tret d'alguna excepció, és evident l'abisme entre un Antoni Era o un Catardi, preocupats d'actuar en coordinació amb les autoritats franquistes, i un Simon Mossa que, en el mateix 1961, amb un altre col·lega sardista i amb bastant de morro, es va presentar al càrrec de Torrero, a Saragossa, per demanar, inútilment, de poder visitar el detingut Jordi Pujol¹⁵⁹⁴. Encara avui Antoni Simon Mossa és recordat, a l'Alguer, només com un brillant arquitecte, mentre és considerat, a la resta de l'Illa, el principal ideòleg de l'actual independentisme.

Cap a un nou algueresisme: Rafael Caria

Els ambients algueresistes, tret de la figura de Simon Mossa, s'havien quedat allunyats de la política, mentre semblaven desenvolupar la seva tasca catalanista des d'una torre d'ivori. En l'actuació dels que fundaren el CEA i l'ACI no podem trobar cap crítica a la falta d'una real tutela per les minories lingüístiques a Itàlia, cap presa de posició contra la dictadura franquista i ni tampoc l'intent de traduir el discurs cultural en pràctica amb actuacions cíviques. Malgrat tot, el clima cultural que es va crear amb els musicals dels germans Bal·lero de Càndia, les visites de “turistes” com Pere Català i Roca, i sobretot

¹⁵⁹³ A. Simon Mossa, «L'ensenyança del passat», a: *Renaixença Nova*, núm. Únic, 25-I-1961.

¹⁵⁹⁴ És una episodi explicat a: G. Marras, *Antonio Simon Mossa, cavaliere delle lotte dei popoli oppressi*, pp. 43-45, a: F. Francioni, G. Marras (eds.), *op. Cit.*, pp. 37-72. No es troba traça d'aquesta vista ni en les memòries de Pujol, ni en les entrevistes o reconstruccions de la seva detenció.

el Viatge del Retrobament i els Jocs Florals, van influenciar l'adolescència d'una nova generació d'algueresistes. Aquesta vegada, alguns van portar en un terreny polític la pròpia identificació catalana, seguint els passos de Antoni Simon Mossa. Entre tots el que més pot representar aquest gir, és el recentment desaparegut filòleg i poeta Rafael Caria (1941-2008)¹⁵⁹⁵.

Caria neix a l'Alguer durant la segona guerra mundial, i com molts va emigrar als 19 anys en cerca d'unes perspectives millors. Escollí Suïssa, on va trobar treball en el sector hotelier i, després d'uns temps, va decidir tornar a l'Alguer. Aquí va entrar a treballar en l'aeroport de Fertilia per la companya aèria de l'Estat Italià (*Alitalia*), quan ja el turisme canviava el volt de la ciutat sardocatalana. La feina no era l'únic centre de les seves atencions, al contrari sembla interessat sempre més per l'anima catalana de la seva ciutat, pels estudis jurídics que cursa a la Universitat de Sàsser, i per la realitat social i política que l'envolta. Llavors va entrar al CEA al 1967, obtenint la beca “Recasens” per l'any següent, el que significa que es va trobar a fer una estada d'estudis a Catalunya just quan prenia forma la versió catalana del maig francès. En aquella ocasió, com en altres successives, Caria fou un dels pocs a tenir un contacte directe amb el clima repressiu que es respirava sota del franquisme, i aquella fou una experiència fonamental per la seva futura trajectòria personal i política. Inspirat per aquesta experiència, i per les paraules de Simon Mossa, Caria llavors va començar a donar forma, amb una patrulla de companys, a un moviment independentista, marxista i antiimperialista a l'Alguer.

Les diferències amb els algueresistes de la “vella guàrdia” es van fer evidents ràpidament, i la nova generació va decidir donar vida a la *Agrupació Alguer 80*. Aquesta

---

¹⁵⁹⁵ El contingut de les pàgines que segueixen és el fruit de l'amistat personal amb la família de l'interessat, llavors resulta difícil indicar fonts precises, ja que la majoria d'informacions han estat acumulades en anys de conversacions, sobretot informals, amb els membres de la família Caria. Per altres aspectes sóc deutor de les xarrades amb Pere Lluís Alvau i Esteve Campus, amics i companys de militància de Caria. Tanmateix, com a bibliografia es pot indicar: AA. VV., *Rafael Caria. Sessió en memòria*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2010; A. Bover i Font, *Sardocatalana op. Cit.* pp. 197-206.

volia interessar-se tant de la cultura algueresa com dels problemes socials, i al 1975 es presentava a la ciutadania amb aquest programa:

Ajudem la cultura algueresa

1. Per l'ús de la llengua algueresa com a instrument de cultura, de liberació i de progrés de la col·lectivitat
2. Per la continuació de les tradicions alguereses com a autèntica font de cultura popular.
3. Pel coneixement i l'enriquiment patrimoni artístic alguerès com a directa expressió de la vida dels algueresos.
4. Pel respecte de l'ambient alguerès com a garantia de una relació més justa entre homes i natura¹⁵⁹⁶.

Identificació, idees esquerranes, defensa de la cultura local i del medi ambient es trobaven lligades. Durant aquells anys, com a conseqüència del *Piano di Rinascita*, hi havia hagut un ulterior flux migratori des de les muntanyes, provocant un fort creixement urbà. Eren també els anys durant els quals a Itàlia apareixia la “cançó protesta”, mentre a Catalunya s'afirmava la “nova cançó”. A l'Alguer també es va difondre aquesta moda, amb una proliferació de corals, grups i cantants. Era una nou instrument de reivindicació identitària, protagonitzat sempre per aquesta generació nascuda a les acaballes de la guerra mundial, entre els quals el cap de files és segurament Pino Piras. Amb una excel·lent barreja d'ironia i crítica social, a partir del 1968 aquest cantautor va contribuir decisivament en fer sortir la llengua local des de l'aïllament en el qual estava relegada, amb cançons i obres teatrals. Composicions com “Lo Rei Serafi”, “Quatre Quilons” o “l'Esfractat”(el desnonat), a primera vista innocents, són una dura crítica a la inactivitat de les administracions comunals, a les condicions urbanístiques de la ciutat vella i a l'especulació edilícia¹⁵⁹⁷.

Aquesta nova eclosió de catalanisme es verificava en un moment difícil. La difusió d'una cultura de massa en italià, l'escolarització i el gran número de turistes italianoparlants que freqüentaven els litorals, semblava haver guanyat la batalla contra

¹⁵⁹⁶ «Lanciata da Alguer 80 la campagna per la difesa delle tradizioni», a: *La Nuova Sardegna*, 19-VIII-1975.

¹⁵⁹⁷ Recentment hi ha hagut una recuperació d'aquesta figura i una reedició de les seves cançons, vegeu: G. Monticelli (ed.), *Le memorie di Pino Piras*, Carlo Delfino, Càller 2012; R. Sari Bozzolo (ed.), *Il canzoniere di Pino Piras*, Nemapress, l'Alguer 2007; ÍDEM, *Il teatro di Pino Piras*, Edizioni del Sole, l'Alguer 1996.

l'idioma local. L'Alguer era sempre més un indret turístic exclusiu, on es passejaven Richard Burton (1925-1984) i Elizabeth Taylor (1932-2011), i que durat els estius es poblava de turistes italians i nord europeus. Molts algueresos, sempre més experts en parlar anglès o francès, esperaven, en les platges o les terrasses, “conquistar” alguna turista (els costums, llavors, no permetien aquesta activitat a les noies). Davant d'aquest casi definitiu enfonsament de la Barceloneta de Sardenya, la patrulla liderada per Caria va decidir d'utilitzar el català de l'Alguer com una llengua normal, i no només un vernacle destinat exclusivament a la producció poètic-musical. El desig era eixir fora de l'esquema folklorista que, gràcies al tòpic de la terra exòtica i ibèrica, molt freqüent en les campanyes turístiques, era indissolublement lligat al nom de l'Alguer. Per tant els nous algueresistes van decidir defensar la catalanitat també dins de les institucions municipals, i al 1974 el mateix Caria va ser elegit com regidor independent dins de les files del PCI. Era la primera vegada – després els intents de Toda – que un algueresista passava del discurs cultural a la batalla política. La seva actuació, tota jugada sobre qüestions identitàries, no li va fer la vida fàcil dins d'un partit que tenia el seu punt de mira en la nació italiana, i no pas en aquella catalana o sarda. Caria feia servir l'alguerès durant els plens, trobant però la dura oposició d'altres col·legues de partit, com Enrico Lofredo¹⁵⁹⁸. La seva experiència no es va repetir a les pròximes eleccions. No obstant, l'any 1975 el Municipi alguerès, per primer cop, es sumava als missatges de condemna al règim espanyol, adreçats per institucions i moviments polític de tot Europa, en ocasió de les execucions del cinc militants antifranquistes l'any 1975¹⁵⁹⁹.

Com a conseqüència d'aquesta experiència, Caria i companys van decidir fundar un partit polític. Entre 1976 i 1977 va néixer la *Lliga per l'Actuació de l'Article 6 de la Constitució Italiana*, i després el *Centre de Recerca i Documentació Eduard Toda*. Representaven els dos vessants del nou algueresisme, el de la lluita per obtenir la

¹⁵⁹⁸ I. Coghen, «Actualitat i perspectives del català de l'Alguer» a: *Revista de Catalunya*, núm. Extra 1 (2013), pp. 79-93.

¹⁵⁹⁹ «Messaggio di condanna del Sindaco per il barbaro assassinio dei cinque patrioti antifranchisti», a: *La Nuova Sardegna*, 30-IX-1975. Els condemnats eren: Xosé Humberto Baena Alonso, José Luis Sánchez Bravo, Ramón García Sanz, Jon Paredes Manot i Angel Otaegi Etxeberria.

realització d'aquella tutela i valoració de la llengua algueresa que preveia la constitució italiana, i el de la recerca sobre la realitat local. En aquesta fase, però, per Rafael Caria era el primer aspecte a ser el més important, i en aquest camp sense dubte va trencar barreres, decidint de realitzar una serie d'accions demostratives que, fins llavors, hom havia imaginat de fer a l'Alguer. Abans de tot, es van substituir tots els senyals viaris i turístics, que eren en italià, amb uns en alguerès. El gest va ser apreciat, i els cartells “catalanitzats” es van quedar-se per anys al seu lloc. La idea era usar el fenomen turístic com a caixa de ressonància de les problemàtiques de l'Illa. Per tant al nadal de 1977 Caria, que treballava als mostradors de l'aeroport alguerès, va començar en anunciar els vols primer en alguerès i sard, i després en italià i anglès. El gest volia comunicar com, pel segon aeroport sard, no passaven només turistes, sinó molts emigrants illencs que tornaven a casa per les festes. Naturalment, Caria va rebre les queixes oficials de la companya estatal, i fins i tot se'ls va amenaçar d'acomiadament¹⁶⁰⁰. A aquest punt l'activista, que va escenificar el seu desacord encadenant-se i tapant-se la boca davant de les instal·lacions aeroportuàries, va tenir un fort ressò no només en l'àmbit local, quedant des d'aquell episodi com el més intransigent entre els defensors de la identitat catalana de l'Alguer.

En un clima que veia una radicalització del discurs esquerrà a tot Itàlia, i que a Sardenya es traduïa en la puixança del nacionalisme, l'any 1978 naixia *Sardenya i Llibertat* (SL). Era el primer partit independentista i d'esquerres, tant a la ciutat com a l'illa, i s'inspirava directament a la realitat catalana. L'any 1980 va obtenir tres escons al municipi alguerès, així Rafael Caria, juntament amb Carles Sechi i Pere Lluís Alvau – dos dels seus companys d'aventura – van traduir per primera vegada en política tot el discurs catalanista que s'havia fet des de finals del segle XIX¹⁶⁰¹. Un dels primers senyals, fou un altre cop la mostra de solidaritat a altres “pobles oprimits”, en aquest cas

¹⁶⁰⁰ «Quando un dialetto diventa scomodo», a: *La Nuova Sardegna*, 4-II-1978; «Costretto ad interrompere gli annunci in catalano» a: *ibidem* 5-II-1978; J. M. Espinàs, «Homenatge al senyor Caria, de l'Alguer» a: *Avui*, 3-III-1978; E. A. Moline, «La cultura catalana a l'Alguer es referma» a: *ibidem*, 5-III-1978.

¹⁶⁰¹ La notícia va tenir cert impacte a Catalunya, vegeu: «Els independentistes tenen tres regidors a l'Alguer» a: *Avui*, 3-VII-1980.

l'irlandès. Per iniciativa de Caria, les institucions municipals condemnaven Gran Bretanya per la mort de Bobby Sands (1954-1981), amb un minut de silència i un missatge oficial adreçat al Consultat britànic¹⁶⁰². L'altre aspecte, ja emergit en els anys precedents, era la oposició als projectes hotelers en la zona de Port del Comte. On havia desembarcat Pere el Cerimoniós, i on nuràgics i romans havien construït un assentament, es previa la construcció d'imponents estructures receptives, promogudes per un adinerat financer libanès. Autodeterminació anticolonialista, defensa de l'entorn natural i contrast a l'especulació turística, aquesta era la nova frontera de la política identitària a l'Illa¹⁶⁰³.

Malgrat tot, l'experiència es va cloure, per Caria, amb un cert disgust pels ambients polítics ciutadans, un disgust que serà sempre creixent fins a relegar-lo, durant els últims anys de la seva vida, a dins del seu Centre de Recerca i Documentació Eduard Toda. Al contrari els integrants de SL, sota el lideratge de Carles Sechi, van continuar a representar la identitat catalana en la política ciutadana intentant, sobretot entre 1983-1985, endegar algun tipus de normalització lingüística per la ciutat, sense però gaire èxit. SL, com hem vist a la primera part, fou també una experiència important pel naixement de l'independentisme sard en els mateixos anys.

Rafael Caria no va abandonar el vessant cultural de la seva tasca, i durant la seva vida va portar a terme diferents treballs que són de cabdal importància. Estava convençut de que, per aturar “el genocidi cultural i lingüístic” com deia ell, era necessari difondre entre la població el coneixement de les arrels històriques de la ciutat i l'ús de la llengua pròpia. En poques paraules, era cabdal fer descobrir als algueresos la seva catalanitat, tal i com Toda l'havia feta descobrir als catalans a finals del segle XIX. Per aquesta raó, a

¹⁶⁰² AHMA, *Verbale del Consiglio Comunale*, núm. 6, 7-V-1981. Durant la mateixa sessió, Caria presentava una declaració a favor de l'autodeterminació d'Irlanda, que venia recolzada pel Ple de l'ajuntament, amb l'abstenció de cinc consellers: AHMA, *Verbale del Consiglio Comunale*, núm. 11, 7-V-1981.

¹⁶⁰³ Malgrat tot, en part el projecte fou realitzat (Hotel Baia di Conte), en un àrea avui parc natural, i sobre les restes d'una vila romana, de la qual, a principis dels anys vuitanta, encara es podien veure els mosaics mig submergits del mar.

més de dedicar al diplomàtic reusenc la seva associació cultural, l'activista va curar una edició bilingüe de la seva descripció de l'Alguer. Era com la culminació d'una etapa de valoració de la “catalanitat” algueresa, que havia caracteritzats els vint anys successius al Viatge del Retrobament. A banda de les actuacions dels nous catalanistes, molts algueresos visitaren terres catalanes als anys seixanta i setanta, ja sigui a títol personal o per algun acte, mentre s'havia vist l'establiment d'uns lligams institucionals amb l'agermanament amb Tarragona els anys 1970-1972¹⁶⁰⁴. Mirant a aquestes relacions, en la introducció (en italià) que feia al text del Toda, Caria deixava escrit:

Per què va servir, ens preguntem, l'haver descobert que el català va ser la llengua nadiua i cultural d'en Ramon Llull, l'haver descobert de tenir una «pàtria antiga» que la ironia de la història havia transformat de nació dominant de Sardenya en nació dominada per la Corona castellana, si la Renaixença algueresa havia de quedar-se (com encare ha quedat fins als anys setanta) improductiva d'efectes polítics, folklorista i fi a si mateixa¹⁶⁰⁵.

L'interès per la llengua algueresa no era una estratègia de promoció turística, tampoc era una afició merament cultural, com ja Antoni Simon Mossa havia intentat afirmar. Per aquest motiu Caria, un home de gran cultura i poc disposat a fer compromisos sobre les seves idees, va ser especialment dur en contestar la concepció que els membres del CEA tenien del catalanisme local, dels quals va dir:

Pels nostres culturalistes de la segona postguerra les relacions amb els ambients literaris de la Barcelona dels anys foscos podien, ans devien ser afectuoses, culturals i folklòriques, però mai polítiques! Imperatiu categòric: s'havia d'evitar que les autoritats espanyoles veiessin en els lligams culturals entre les dues ciutats una hipotètica solidaritat política a la resistència antifranquista catalana, o que les nostres autoritats governamentals poguessin veure en aquestes relacions els gèrmens del separatisme cultural i lingüístic des de l'estat italià, esdevingut per Constitució democràtic però certament no autonomista¹⁶⁰⁶.

La seva era una veu crítica també contra l'Estat Italià que, malgrat en la seva constitució declarés defensar els drets de les minories (article 6), en pràctica no en reconeixia

¹⁶⁰⁴ P. Scanu, *Vincles entre Tarragona i l'Alguer*, Rafael Dalmau, Barcelona 1979.

¹⁶⁰⁵ R. Caria, *Introduzione*, p. 28, a : ÍDEM (ed.), E. Toda i Güell *op. Cit.*, pp. 11-76.

¹⁶⁰⁶ *Ibidem*, 31.

l'estatus a moltes, entre les quals la sarda i la catalana. Doncs, abandonant la perspectiva *mazziniana* que havia acompanyat els moviments com el sardisme, Caria considerava necessària una «emancipació popular algueresa i sarda» com forma d'oposició al «neocolonialisme» de l'Estat Italià i a la seva opressió econòmica i social¹⁶⁰⁷. Era la idea clau de l'independentisme antiimperialista, que Simon Mossa havia introduït dins del PSd'A, i que veia Sardenya, com Cuba, oprimida per un sistema polític i econòmic que era com «un joc de monyeques xineses on lo fi últim és aquell de l'expropiació econòmica i l'alienació cultural de pòpuls [pobles] i de comunitat més petites»¹⁶⁰⁸. Pràcticament una transliteració en camp identitari de l'anàlisi marxista de la societat industrial.

Tot i la determinació demostrada, Caria va protagonitzar una breu estació en la política ciutadana, i ja a partir del 1983 es va dedicar exclusivament la seva feina cultural. Al capdavant de SL va quedar Carles Sechi, que continuà en la política ciutadana consagrant-se com a líder de l'esquerra local, i que va poder governar durant els anys noranta. Les relacions entre Caria, Sechi i els altres algueresistes es van desgastar sempre més arran de qüestions, a hores d'ara, no es coneixen. En definitiva però, la ruptura va apagar tota capacitat de donar continuïtat a les idees polítiques que havien mogut l'acció del grup. Doncs Caria es va veure sempre més compromès en l'estudi, dedicant-se a una immensa tasca de recuperació dels topònims, gràcies a la qual va poder publicar diferents treballs que, amb una gran valor simbòlic, intentaven recuperar “els noms de les coses”¹⁶⁰⁹.

Sempre més aïllat i mal interpretat en pàtria, des del seu estudi, que era també la seu del

¹⁶⁰⁷ «Rafael Caria: autonomia contra neocolonialisme», a: *Presencia*, núm. 427, a. XII, 19-VI-1976.

¹⁶⁰⁸ R. Caria *introduzione op. Cit.*, p. 39. la cita forma part d'un discurs tingut durant el debat “la llengua i la cultura algueresa-catalana en lo context sard i mediterrani”, del qual Caria reporta el text sencer a pp. 37-43, i que és molt interessant per entendre les idees polítiques del personatge.

¹⁶⁰⁹ La producció de Caria és força llarga, dividida entre poesia i lingüística. Deixant d'una banda el seu vessant líric, aquí indiquem les monografies que ja no hem citat al llarg de la tesi: ÍDEM, *La vegetació espontània del camp de l'Alguer. Un aproximació a l'estudi onomàstic*, PAM, Barcelona 1993; ÍDEM, *Le piante spontanee ad Alghero. Nomi, proprietà, usi ed etimologia*, EDES, Càller 2001; ÍDEM, *Il nome popolare degli uccelli ad Alghero*, EDES, Càller 2006;

Centre de Documentació i Recerca Eduard Toda, va dirigir la primera i única revista de tall acadèmic i de difusió internacional que va aparèixer a l'Alguer. Es tractava de *La Revista de l'Alguer*, presentada com a publicació de cultura dels Països Catalans i oberta a articles d'investigadors d'arreu del món. Des d'un punt de vista científic, ha estat la contribució més important que des de l'Alguer es va aportar a la cultura catalana. Alguns dels seus antics companys es reuniren en l'*Obra Cultural de l'Alguer*, fundada en 1985 per Carles Sechi, que editava la seva revista, *L'Alguer*, amb un tall més de divulgació popular que acadèmic. Altres, uns anys després, entraren en *Ómnium Cultural de l'Alguer*, present a la ciutat des de 1991.

Les dues associacions, no sempre en acord entre elles, van donar vida a varies iniciatives per la difusió de la llengua i la valoració de les tradicions locals. Aquesta oposició és a l'entorn, encara, del model lingüístic i, en general, de com gestionar les relacions amb “los catalans”. Mentre Ómnium ha demostrat la voluntat de mantenir unes relacions més estrictes amb les institucions del Principat, l'Obra ha escollit el camí contrari, mantenint-se independent. Pel que fa la llengua, hem ja dit com aquí no entrarem en el tema. Tanmateix, és el cas d'assenyalar com els primers semblen més favorables a adoptar les normes ortogràfiques de Pompeu Fabra, mentre els segons són més partidaris de salvaguardar les distàncies, sense però arribar a fer servir una grafia italiana. De fet, el model lingüístic proposat per Ómnium, d'acord amb l'Institut d'Estudis Catalans, és contestat, també des de l'*Obra Cultural*¹⁶¹⁰. Després d'anys de polèmiques, però, les dues entitats últimament pareixen haver començat un camí de col·laboració. Tanmateix és sempre present un corrent ambigu, que vol “salvar” el peculiar idioma local, rebutjant, a vagades d'una manera rancuniosa, tota relació amb la banda de ponent, sobretot si institucional. És un blaverisme en potència, que pot arribar a defensar una casi total estranyesa de l'Alguerès respecte al català, però des d'una posició esquerrana, i àdhuc sardista¹⁶¹¹.

¹⁶¹⁰ L. Scala (ed.) *Català de l'Alguer: criteris de llengua escrita*, PAM 2003.

¹⁶¹¹ Sobre aquests arguments, vegeu: G. Sari, *El català de l'Alguer op. Cit.*, pp. 33-62. Com a exemple de animadversió envers dels catalans, citem dos treballs que, per les informacions contingudes, han estat útils a la redacció d'aquesta tesi: A. Budruni, *Breve storia di Alghero. Dalle origini al*

Rafael Caria, que no participava a l'activitat de les dues entitats, va ser molt valorat al continent català. Tant pels seus versos, que van rebre bones crítiques, com per la seva tasca filològica, per la qual va ser anomenat, primer i fins a la primavera del 2013 únic cas entre els algueresos, membre corresponsal de la Secció Filològica de l'IEC. Segurament la seva va ser «l'aventura intel·lectual de més envergadura sorgida a l'Alguer» i el seu compromís cívic i polític fou el primer intent de fer reals les conseqüències que implicava l'assumpció conscient de no identificar-se amb la llengua i la cultura italianes¹⁶¹². Però va ser també una aventura que no sempre era compartida pels seus conciutadans, i que a final el va portar casi al divorci amb la seva ciutat, com testimonien aquests versos:

Ara que
tothom alimenta l'intel·lecte
amb la imatge
ja no sé per a qui
escric aquests versos
i aquest llibre,
ni si aqueixa és
la darrera oració fúnebre
del que resta
de la nostra bella
llengua ciutadana¹⁶¹³.

A partir d'aquí, els fets es mesclen amb la vida de qui escriu, tant com per no poder continuar, salvant un mínim d'objectivitat, en la narració. Només es pot constatar com el pessimisme explícit del versos de Caria pareix, per ara, no haver-se adherit. Les possibilitats obertes amb l'extensió de les xarxes de telecomunicacions, l'establiment

---

medioevo, Edizioni del Sole, L'alguer 2010 (ed. Original en dos volums: 1981-1989); E. Chessa, *Another Case of Language Death op. Cit.* Per avaluar la posició de Budruni, que ha recentment publicat en català el seu text, vegeu: A. Budruni, «La storia della Sardegna secondo gli storici catalani», a: *Ichnusa*, a. IV (1985), núm. 8, pp. 93-97, on es dedica a acusar de falsificadors figures com Josep Maria Salrach.

¹⁶¹² A. Bover i Font, *Sardocatalana op. Cit.*, p. 197.

¹⁶¹³ *Sense títol*, a: *Asfòdels i altres versos*, Edes, Sàsser 1992.

d'un vol de baix cost entre Girona i l'Alguer, i l'obertura de l'Espai Llull, és a dir un oficina de la Generalitat, han capgirat completament l'escenari. La pèrdua definitiva d'interès per la llengua catalana, de la qual parlava Caria, és un pronòstic que no s'ha adverat. L'agost del 2010, per commemorar el Retrobament de 1960, un altre creuer desembarcava una nodrida delegació de catalans. Per uns dies la ciutat semblava reviure l'experiència de fa cinquanta anys, amb alguna significativa diferència. Els viatgers no van haver d'inventar-se mil històries per poder organitzar el creuer, han senzillament aprofitat de la més prosaica companya de navegació *Grimaldi*. Llavors els contactes entre les dues bandes de la Mediterrània ja no són una prerrogativa de pocs privilegiats. Abans aquesta funció era una exclusivitat dels que es podien permetre d'assumir els costos econòmics d'un viatge, o dels que havien estat hàbils a presentar-se com “els autèntics experts”. Les ocasions de contacte s'han multiplicat, mentre molts dels que no havien après el català de l'Alguer per via familiar, ho van començar a estudiar, escriure i cantar. Si en l'any 1967 Caria podia ser l'únic alguerès a Catalunya, avui ja això seria impossible. Mentre, si en 1957 Pere Català i Roca era dels pocs catalans que es passejava per l'Alguer, avui molts planifiquen comprar-hi un pis per passar-hi la jubilació.

CONCLUSIONS

Aquesta tesi ha començat amb una imatge d'un territori i d'unes formes de vida casi atrapades fora del temps, d'un espai que pertany més al mite que a l'història. Al llarg de totes aquestes pàgines una pregunta movia qui escriu, i que és en el fons una pregunta existencial: per què he nascut en una ciutat amb tres noms, l'Alguer (català), Alghero (italià) i s'Alighera (sard)? Per què els meus avis parlaven un “dialecte” d'Emília-Romanya que, des del context sard, semblava casi francès? Per què els habitants de l'illa veïna, Còrsega, tenen un idioma que, quan era petit, m'era més comprensible del sard? Per què alguns dels meus veïns parlaven, entre ells, una idioma que no semblava sard, no semblava italià, i no era el “dialecte” que els meus avis usaven? Es tracta de preguntes que, tot i no haver-les especificades, han mogut la recerca en aquests anys.

Una resposta, immediata, és que les dues illes han estat, totes dues, terra de conquesta, i de conqueridors successius i diferents. En els tres segles que hem travessat en aquesta tesi, totes les més importants talassocràcies europees van intentar “jugar” la carta d'aquest arxipèlag. A principis del segle XVIII la Monarquia espanyola va fer de tot per no perdre Sardenya i, durant les primes fases de la revolta corsa hem vist com movia fitxes per obtenir Còrsega, com a mínim per poder-la bescanviar amb altres territoris. El Regne de Sardenya va fer intents, maldestres o desafortunats, per annexionar Còrsega que, però, finalment fou englobada a la Corona francesa, que feia temps que hi especulava. Els britànics, pràcticament durant tota la narració, han continuadament intentat establir una base en aquesta part de mar, cosa que van fer de manera efímera amb el Regne Angle-Cors i amb la “protecció” de Sardenya i Sicília de les tropes napoleòniques. I finalment els italians, que a partir de la unificació de la Península van mantenir per una banda una discurs de promoció de la “italianitat” de Còrsega, mentre paral·lelament aflorava la idea d'una cessió de Sardenya, eventualment a França. I per concloure en aquest joc de tensions, també els catalans hi van prendre part a finals del segle XIX, amb el descobriment, en clau nacionalista, de l'Alguer, i la seva inserció en un imaginari patriòtic. Una inserció que, com és evident pel fet que Toda, cònsol espanyol i catalanista, fos encarregat d'individuï proves de la passada dominació hispànica, no excloïa un dèbil interès espanyol. Sense naturalment voler aspirar en una

annexió, les peregrinacions del diplomàtic i els contactes entre algueresistes i catalanistes, han contribuït d'una manera important a determinar el que és avui la ciutat catalana a Sardenya

Aquests tres-cents anys d'història mostren com *aquest arxipèlag ha estat un dels primers espais colonials d'Europa*. Si ampliem la perspectiva temporal, aquest és un factor de llarga durada. L'espai va ser format per les onades successives que han portat assentaments, cultures i llengües d'arreu del mediterrani occidental. Arxipèlag de conquesta ja en edat antigues, durant els segles XIII-XVI els litorals es van omplir de ciutats, amb muralles infranquejables i exclusivament habitades per “continentals”. Les terres, en particular a Sardenya, s'assignaren a noblesa forastera, amb el temps fusionada amb la local en una classe de “criolls”. Encara avui és relativament fàcil comprovar la gran quantitat de cognoms d'arrel catalana, i en general ibèrica, que es troben a Sardenya (com ara Foix, evolucionat des de Foix i avui molt comú a tota l'illa sarda). *Una condició que, amb la Monarquia hispànica que conquesta Amèrica, canvia, amb el descobriment de nous espai “verges” on reproduir les societats europees, o crear-ne una de nova*. Malgrat tot, l'arxipèlag ha sempre quedat, en l'imaginari col·lectiu, com una semi-colònia, endarrerida però retenguda amb ganes. Els seus habitants, primitius o salvatges, són figures passives, àdhuc amb poca gana de treballar, dipositaris de sabers ancestrals o recursos desaprofitats. Encara que algun tingui un paper en l'escenari central, nacional o europeu, normalment és l'excepció que confirma la regla. L'antropòleg Michael Herzfeld (1947-), descrivint l'actual Grècia, ha parlat de *crypto-colònia*, és a dir un espai intermedi entre l'Europa occidental civilitzada i el món colonial¹⁶¹⁴. Un país formalment independent i al mateix moment considerat com una propagació d'aquell “sud” encara no civilitzat. Una regió de la Mediterrània influenciada per estereotipis, tòpics i naturalment el mite del món clàssic.

Tal actitud explica com les dues illes es van convertir en un espai mític o exòtic, i

¹⁶¹⁴ M. Herzfeld, «The Absent Presence: Discourses on Crypto-Colonialism» a: *South Atlantic Quarterly*, vol. 101, núm. 4 (2002), pp. 899-926.

justament com a tal han suscitat la fantasia de tants europeus. Molts d'aquest anaren – com Niccolò Tommaseo, Eduard Toda o D. H. Lawrence per posar uns exemples – a la recerca d'elements originals o originaris, en grau de servir com a inspiració per construir un discurs nacional, o de revelar els secrets d'una humanitat incorrupta. I els trobaren en els cants populars corsos, en la pervivència del català de l'Alguer o en les tradicions ancestrals d'un poble de pastors i ramaders. *La força d'aquesta inspiració és probablement una de les aportacions principals de l'arxipèlag en la història d'Europa, i del món. El concepte de patriotisme, l'idea d'una heroica resistència a un invasor, i de la lluita contra l'opressor, tenen les seves arrels aquí. Així i com la paràbola napoleònica, tan important per la transformació d'Europa en un sistema d'estats-nacions, és, més enllà del fet que el seu protagonista havia nascut aquí, impensable sense la dinàmica corsa.*

Sense l'intent de Paoli d'establir un poder més enllà del concepte dinàstic, no es pot concebre la política de Bonaparte a Europa. Sovint s'ha pensat a la revolta corsa com a una curiositat. En realitat, la diferència entre la dinàmica illenca de 1755-1769 i la continental de 1789-1815 està en les dimensions. *Paoli intentava transformar Còrsega des d'un mon dividit per begues familiars en una societat “nacional”, o millor dit “patriòtica”, realitzant un sistema que redirigís les tensions clàniques en institucions o les eliminés del tot. Napoleó, en el fons, volgué fer el mateix en un àmbit europeu, trobant-se davant un espai infinitament més ampli i un repte més difícil que el seu mite-rival. És com si aquella tempesta que va trasbalsar tot el continent a cavall entre segle XVIII i XIX hagués començat a gestar-se a Còrsega, per passar després a França. D'aquí, tocant el Carib on, a partir d'Haití, començava a fer arribar als esclaus de les plantacions de sucre la idea de nació, va travessar tot el anomenant mon occidental.*

És té la sensació que certes coses hagin tingut el seu bateig aquí, per després haver-se convertit en un element “típic” en el continent. Són tants els elements que hem citat al llarg de la narració, ara, per un ulterior exemple, es podria esmentar la sardana. Naturalment, es tracta d'un tema en el qual no ens hem bolcat, però es una dada

irrefutable l'estricta semblança entre la dansa catalana e *su ballu tundu*, dansa popular a Sardenya. Tanmateix sigui una coincidència, però el ball sard és atestat, amb gravats originals, des del segle XV, que apareixen, a més, en l'obra de Antonio Lo Frasso, poeta alguerès¹⁶¹⁵. És la mateixa sensació que expressen molts jamaicans davant de l'èxit que la figura del dj i la cultura del rap han tingut en l'escenari musical. Els habitants de Jamaica resulten haver estat els primers en posar a punt les tècniques per mesclar discs pròpies d'un disc jockey, així i com la tradició d'organitzar festes de ball il·legals, en les quals un cantant, amb un estil més parlat que melòdic, explicava, sobre la versió instrumental de les cançons més populars del moment, la realitat del dia a dia. Tot i així, durant els anys setanta, l'èxit que obtingueren els primers col·lectius d'hip-hop en Nova York, que imitaven les pautes establertes en Kingston, provocaren un debat sobre la paternitat del fenomen que dura fins als nostres dies. Un debat, és bé subratllar-ho, entre la mateixa comunitat de descendents dels esclaus africans que habita a Jamaica i Nova York.

Aquesta primacia – no sempre real, i no sempre presumida – és també la causa de que Còrsega i Sardenya per molts continuïn sent unes illes sospeses en l'espai i en el temps, un cofre que guarda secrets ancestrals i tractes “originaris” en mig del Mediterrani. Tresors amagats, dels quals els indígenes no saben aprofitar. I aquesta és un altre clau per entendre l'impossibilitat d'aquest arxipèlag. Els nacionalismes francès i italià, com el català i l'espanyol, han pogut descobrir en aquesta part de Mediterrani certs elements de la pròpia identificació nacional. Tal circumstància porta a declarar l'exclusiva “italianitat” o “francesitat” d'aquesta o aquest altra illa, amb totes les acrobàcies mentals que hem vist al llarg de la narració. Sampiero Corso, *condottiero* al servei del Rei de França, defensa l'illa corsa contra es malvats genovesos i espanyols, i pot ser reivindicat com patriota cors. Eleonora d'Arborea és vista com mare de la pàtria sarda, la heroïna que va lluitar contra els catalans, i tanmateix el seu mite ha estat construït com part de

¹⁶¹⁵ P. Anguera, *La nacionalització de la Sardana*, Rafael Dalmau, Barcelona 2010; N. Rebull, *Als orígens de la Sardana*, Rafael Dalmau, Barcelona 1976. En aquests texts es parla de la tesi sarda com una de les probables explicacions dels orígens del ball, tot i així es tracta de l'argumentació menys estudiada.

l'hagiografia ressorgimental. O encara, Napoleó pot ser un heroi nacional francès, però pot ser reivindicat com italià, quedant sempre com un cors. Garibaldi, que s'establí en el petit illot de Caprera, és el gran mite nacional italià, però pot tenir un espai important en l'Olimp republicà francès, en quant fill de Niça i defensor de la pàtria en perill 1870, davant les order germàniques. No obstant, tant el primer com el segon resulten incomodes quan reivindiquen “la propietat nacional” d'alguns territoris. Llavors Napoleó de precursors del *Risorgimento* es converteix en imperialista francès, i Garibaldi d'heroi a irredemptista. Naturalment, aquestes són conseqüències de la frontera que passa per l'Estret de Bonifacio. En tot el període que hem analitzat, i sobretot entre els darrers anys del segle XIX fins a finals dels anys vuitanta, aquesta situació ha fet que el escàs braç de mar que separa les dues illes fos un element de divisió.

Durant aquest anys, quan França i Itàlia van entrar en una dinàmica de confrontació econòmica i geopolítica, Bonifacio i La Maddalena es militaritzaren de manera considerable. La confrontació anava acompanyada a una muntant hostilitat entre els habitants de les dues bandes de l'Estret, i a mesura que la retòrica nacionalista creixia, les relacions es feien tenses. Si d'una banda es deia *corsicani mancu li cani* (com els corsos ni els gossos), de l'altra era fàcil sentir la paraula *sardó* o *sardaccio*, menyspreatiu de sard. Naturalment, tothom estava d'acord sobre el fet que els que venien de l'altra illa, en realitat, eren tots criminals en fuga de la justícia. Per tant, la desconfiança era mútua.

Llavors, el factor que ha dividit més aquest espai són els nacionalismes, tant en la forma de l'irredemptisme italià com en aquella del xovinisme francès. Els uns i els altres, jugant sobre hipotètiques invasions, han tingut una responsabilitat enorme en enfrontar, i dividir, els habitants d'aquestes illes. Per la seva banda, tampoc els nacionalismes sard i cors han estat un factor d'unió. Al contrari, i a causa essencialment de l'irredemptisme, el diàleg i al col·laboració entre aquests moviments sembla que s'hagi evitat per defugir de maniobres annexionistes, o acusacions en aquest sentit.

En aquest context de divisió, però existeixen excepcions. Quan, després la Gran Guerra, tan a Còrsega com a Sardenya es va formar un moviment autonomista, es va obrir una petita escletxa entre el mur que França i Itàlia havien aixecat. Particularment interessants resulten les declaracions fetes per part dels sardistes, sobretot figures com Camillo Bellieni o Luigi Battista Puggioni. Els dos representen un esforç intel·lectual per superar el nacionalisme, que en terminar la Primera Guerra Mundial es considera com un obstacle a la convivència entre els dos pobles. Les conclusions probablement no són tan explícites, però Bellieni, com altres, no és considerava nacionalista i, com s'ha mostrat, declarava de voler superar aquesta concepció. Puggioni plantejava una federació entre els dues illes, i també Catalunya. Tanmateix, aquesta voluntat d'anar més enllà del nacionalisme, és sempre en clau de defensa dels interessos locals, d'exaltació i promoció de la cultura, les tradicions o l'idioma sard. És com si, a principis dels anys vint, els primers sardistes percebessin aquesta ideologia com un element que havia creat les problemàtiques contra les quals protestaven, i era causa de la divisió entre pobles en condicions similars.

El feixisme no deixà absolutament prosperar un tal discurs, i l'aspra confrontació entre Itàlia i França tancava completament la frontera. Després la Segona Guerra Mundial, sards i italians no van gaudir d'una bona fama a l'illa corsa, tant que quan va començar la lluita armada als anys setanta, el discurs antindependentista acusava el FLNC de ser integrat per sards, i preparar l'annexió a Itàlia. D'altre banda, entre els nacionalistes corsos, es pensava que molts dels *barbouzes* eren en realitat sards assoldats per les forces de seguretat franceses. En un tal clima els encaputxats corsos van entrar en relació amb els militants de les Brigades Roges, d'ETA o del Front Popular per l'Alliberament de Palestina, mentre els veïns del sud eren completament ignorats. A més, la construcció de l'establiment petroquímic de Port Torres, en proximitat de l'Estret de Bonifacio, era considerat una amenaça mediambiental pels nacionalistes corsos, mentre a Sardenya havia estat llargament reivindicat.

Sards i corsos, per molt de temps, han viscut donant-se recíprocament l'esquena. No obstant, existeixen elements d'unificació que han persistit al llarg dels anys, i que s'expliquen – sembla una obvietat dir-ho – per qüestions geogràfiques a les quals no es pot defugir. Després d'anys d'incomprensions, a partir de la dècada dels noranta, les institucions de les dues illes han començat a col·laborar per la salvaguarda mediambiental de l'Estret de Bonifacio, així i com els avions o helicòpters dels respectius serveis antiincendis, davant de situacions d'emergència, s'ajuden mútuament. Aquest clima ha passat també a la política, i a partir de 2000 fins i tot els independentistes corsos i sards són sempre més en contacte. Quan l'any 2002 es va tenir a Florència el I Fòrum Social Europeu, una cimera que reunia tots els moviments socials d'esquerra que contestaven l'anomenada globalització neocapitalista, eren presents diverses delegacions. Des d'Àfrica, Índia o Sud Amèrica, molts portaven el propi exemple concret de lluita contra una multinacional o un tipus de política considerada neocolonial. Algunes formacions de nacionalistes sards i corsos, que participaven però en una posició marginal i malvistos pels organitzadors que els consideraven massa a dreta, col·laboraren per aconseguir visibilitat. De manera espontània, ocuparen alguna paradeta, i improvisaren una manifestació per les vies de Florència, a la qual es sumaren bascos, occitans i catalans¹⁶¹⁶. Amb el temps les relacions es van consolidar, i a partir de l'any 2005 una delegació de sards, normalment, participa a les Jornades Internacionals dels Pobles sense Estat, que des del 1987 es tenen a Corte.

Llavors, *l'arxipèlag és invisible i impossible a causa dels nacionalismes que s'hi han desenvolupat, tant de fora com casolans*. Però tanmateix és un grup d'illes, amb una continuïtat apreciable en molts aspectes que van de la màquia mediterrània als litorals impracticables, als endemismes en la fauna i en la flora. Existeix una paraula, *ajó*, que significa principalment anem, i que és però utilitzada amb diferent matisos, que és pot escoltar tan a Corte com a Nuoro. Tanmateix sigui només una influència dels emigrats sards, i no la prova d'un lligam lingüístic entre aquests dos llocs, però igualment és la prova d'una continuïtat. També la difusió de cognoms corsos a Sardenya, i viceversa, és

¹⁶¹⁶ L. Rios, «Florença, otra Europa és possible», a: *El País*, 20-XI-2002.

un element que “fa” arxipèlag. I és la constatació del moviment de les persones, en una i altra direcció, que apunta a un altre element unificador: les problemàtiques.

Ambdues les illes han experimentat la mateixa dinàmica d'invasió i resistència un i un altre vagada. Les dimensions de Còrsega i Sardenya, sobretot d'aquesta, no van fer possible una desaparició completa, ja sigui per eliminació física immediata que per expulsió o assimilació de l'element “indígena”. Aquest fou arraconat, en part cooptat, però ha sempre quedat una possibilitat que prenguéss les armes. O sigui, les dues comparteixen el fet d'estar lligades a un sistema institucional més ampli, amb el seu centre en el continent, sense arribar a identificar-se, però, completament amb ell. I per tant comparteixen tots els conflictes que deriven d'aquesta situació. En part, és una qüestió d'amplitud de l'espai insular, les dues són prou grans per poder “construir” un discurs nacional. Ja Elba, per no parlar de Tavolara, resulten uns teatres massa diminuts perquè hi quepis una nació.

Tal condició comporta una problemàtica relació amb el centre. Durant aquest tres-cents anys hem vist un continu alternar-se de moments d'infatuació per la nació continental, i de decepció. La dinàmica no segueix el mateix tempo a Còrsega com a Sardenya, però és una constant. *Cyrnos* i *Marianne* viuen una lluna de mel sota els dos imperis napoleònics, i durant els primers anys de la pujada al poder de De Gaulle. *Ichnusa* arriba a ser considerada bressol d'italianitat poc abans d'unificar la Península, i els sards es senten un poc més ciutadans d'Itàlia quan un dels seus arriba a ser President de la República, com Antonio Segni (1891-1972, president entre 1962-1964) o Francesco Cossiga (1928-2010, en el càrrec entre 1985-1992). La crisi de l'estat-nació, la incapacitat de la política d'influir sobre les potents companyes econòmiques, i la creació d'un mercat europeu que sempre més imposa restriccions a sectors importants com la ramaderia, han revivat últimament aquesta desafecció. És fàcil veure aquesta dinàmica a Itàlia. A partir sobretot dels anys noranta a aquests factors s'ha afegit un desprestigi de la classe política, al qual ningú ha sabut posar un remei eficaç. La pèrdua d'esperança en una regeneració ha portat a la proliferació de forces centrífugues, amb la negació del

mateix *Risorgimento*, i el naixement d'uns nacionalismes. D'aquests el fenomen de la *Lega* és el més conegut fora del *bel paese*. A França aquesta dinàmica és més subterrània, i es fa visible a Còrsega. Malgrat l'obteniment d'una certa autonomia, i les escissions del FLNC que semblaven anunciar la seva fi, l'any 1998 l'assassinat del Prefecte Claude Érignac (1937-1998), tornava a posar de manifest la problemàtica relació França-Còrsega, i el tema de la violència¹⁶¹⁷.

Malgrat l'embotiment de nacionalismes, però, aquí la uniformitat és l'excepció. Efectivament, malgrat existeixin moviments independentistes a les dues illes, mentre per Còrsega aquests són més radicals i difosos, a Sardenya, fins fa pocs anys, representaven una minoria. Llavors és com si l'afecció dels sards cap a Itàlia hagi estat major que aquella dels corsos cap a França. Si l'illa del nord es va sentir poc encaixada en el conjunt nacional, aquella del sud va experimentar la sensació oposada, donat que, al cap i a la fi, era l'origen institucional del nou Estat format durant el *Risorgimento*.

Peró tals diferències es basen en una història comuna. L'arxipèlag ha estat colonitzat, en general pels mateixos actors: fenicis, grecs, cartaginesos, romans, pisans, genovesos, catalans, francesos i italians. Sense comptar els gats de mar de Ponza, els pescadors sicilians o els mercants toscans i els comerciants napolitans i marsellesos que, sense exèrcit al seguit, emigraren en aquestes illes. Aquestes gents construïren i animaren els centres de la costa, els emporis des dels quals tot arribava, i tot sortia. La promiscuïtat lingüística, cultural i humana, que es pot apreciar en aquests centres, és una constant a Sardenya i Còrsega. En tals llocs, de vegades, és difícil saber si s'està en una o l'altre illa. En el sentit que Càller recorda Ajaccio, perquè es tracta de dos grans ports ben lligats al continent per línies marítimes napolitanes i marselleses, mentre Bastia pareix l'Alguer. Les dues mantenen evidents trets dels que les dominaren durant segles. Les poblacions marineres, encara avui, arriben a conservar aquesta diferència amb l'interior, en alguns casos molt marcada, com a Bonifacio, on és viu encara l'orgull de ser genovesos. La dualitat, fruit tant de la colonització de l'edat antiga i mitjana, com de la

¹⁶¹⁷ B. Bertrand-Cadi, *La véritable histoire du commando Érignac*, Tallandier, Paris 2013.

“cryptocolonització” en els darrers tres segles, és un altre element de continuïtat.

Més enllà de la uniformitat aparent donada pel fet geogràfic, i d'aquella menys evident delineada per compartir la insularitat mediterrània, l'història i les tensions geopolítiques han creat un espai fraccionat, i aleshores unit. És una contradicció, però l'illa és un lloc de contrastos permanents i que no s'eliminen els uns als altres. El pastor que viu aïllat en les muntanyes no exclou el gran estratega que canvia la cara d'Europa. El ramader analfabeta que fa poesia oral no desplaça el premi Nobel per la literatura. El curandero que utilitza herbes locals i rituals presumiblement antics, no substitueix els centres de recerca biomèdica i genètica que avui s'implanten aquí. I com les algues incrustades en el litoral de l'Alguer, contínuament arriben portades per les ones, el català de l'Alguer cíclicament *torna*. L'alguerès, aqueixa deixalla de passades dominacions a la qual s'han afegit noves influències, continua a persistir al costat d'una població que parla italià, que ha après anglès a causa del turisme massiu, i que cíclicament ha mostrat la voluntat de reafirmar el parlar local.

Tots són elements contemporanis i contradictoris, dues cares d'una moneda que no deixa de tenir un únic valor. Dues illes d'un arxipèlag que, les aparents divisions construïdes pels múltiples nacionalismes que aquí s'han verificat, les han mantingudes separades, molt més enllà del que realment o són.

Bibliografia

Monographies

- AA. VV., *Acta Curiarum Regni Sardiniae. Istituzioni rappresentative nella Sardegna medioevale e moderna*, Consiglio Regionale della Sardegna, Càller 1986-2006 (XXIII volumes).
- AA. VV., *Atti del primo congresso regionale sardo tenuto a Roma dal 10 al 15 maggio 1914*, Cooperativa Tipografia Manuzio, Roma 1914.
- AA. VV., *Balears-Pitiüses, Còrsega, Sardenya per les llibertats nacionals. Segones jornades del CIEMEN*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Montserrat 1978 (III volumes).
- AA. VV., *Corse-Cólonies. Actes du colloque, Corte 19-20 septembre 2002*, Alain Piazzola, Ajaccio 2004.
- AA. VV., *Études sur la France de 1939 à nos jours*, Éditions du Seuil, Paris 1985,
- AA. VV., *Genova, Pisa e il Mediterraneo tra Due e Trecento. Atti del Convegno del 24-27 ottobre 1984*, Società Ligure di Storia Patria, Gènova 1984.
- AA. VV., *Giornata di studi su Giuseppe Manno. Politico, storico e letterato*, Press Color, Quartu Sant'Elena 1989.
- AA. VV., *Giovanni Siotto Pintor e i suoi tempi . Giornata di studi sotto gli auspici del comune di Cagliari*, Assessorato alla Pubblica Istruzione Beni Culturali e Spettacolo, Càller 1985.
- AA. VV., *L'Algérie des français*, Éditions du Seuil, Paris 1993.
- AA. VV., *L'autonomia politica della Sardegna*, Edizioni Sardegna Libera, Sàsser 1965.
- AA. VV., *La battaglia di Sanluri come scontro fra culture: quanto simili, quanto diverse?*, Grafiche del Parteolla, Dolianova 2008.
- AA. VV., *La Calabria per l'unità d'Italia*, Editrice Corriere di Reggio, Reggio Calabria 1960.
- AA. VV., *La Corona de Aragón. EL misterio de las grandes piedras*, Editorial Aragón, Barcelona-Saragossa 1988.
- AA. VV., *La Corse et le tourisme. 1755-1960*, Albiana/Musée de la Corse/Collectivité Territoriale de Corse, Ajaccio 2006.
- AA. VV., *La huella de España en el norte de Itàlia*, Revista Geografica Española, Madrid 1960.
- AA. VV., *La Sicilia a Torino*, Tipografia IRES, Palerm 1961.
- AA. VV., *Le autonomie etniche e speciali in Italia e nell'Europa mediterranea. Processi storici e istituzioni*, Consiglio Regionale della Sardegna, Càller 1988.
- AA. VV., *Le procès du complot autonomiste à Colmar. Comptes-rendus des débats*, Éditions Alsatia, Colmar 1928.
- AA. VV., *L'Europe entre deux tempéraments politiques: idéal d'unité et particularismes régionaux*, Presses Universitaires Aix-Marseille, Ais en Provença 1994.
- AA. VV., *Main basse sur un ile*, Jérôme Martineau, Paris 1971.
- AA. VV., *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier*, Institut Francès d'Atenes, Atenes 1956-1957.

- AA. VV., *Mélanges Antoni Marongiu. Studies Presented to the International Commission for the History of Representative and Parliamentary Institutions*, vol. XXXIV, Istituto di Storia Medievale, Palermo 1966.
- AA. VV., *Miscellanea in onore di Roberto Cessi*, Edizioni di Storia della Letteratura, Roma 1958 (III volumi).
- AA. VV., *Pasquale de' Paoli. La Corse au coeur de l'Europe des Lumières*, Musée de la Corse/Collectivité Territoriales de la Corse/Albiana, Ajaccio 2007.
- AA. VV., *Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana, Barcelona 1906*, Estampa d'en Joaquim Horta, Barcelona 1908.
- AA. VV., *Rafael Caria. Sessió en memòria, Institut d'Estudis Catalans*, Barcelona 2010.
- AA. VV., *Relazioni del X congresso internazionale di scienze storiche*, vol. V, Sansoni, Florència 1955.
- AA. VV., *Risorgimento e Sardegna*, Edizioni della rivista "Il Convegno", Càller 1962.
- AA. VV., *Sa die de sa Sardigna. 28 aprile 1794*, Dattena/Regione autonoma della Sardegna, Càller 1999.
- AA. VV., *Studi e ricerche in onore di Girolamo Sotgiu*, CUEC, Càller 1994.
- AA. VV., *XIIIe Congrés International des Sciences Historiques (Varsòvia-Moscú 1970)*, Edicions de la Universitat de Varsòvia, Varsòvia 1975.
- AA. VV., *XIV Congresso di Storia della Corona d'Aragona*, Carlo Delfino Editore, Sàsser 1993-1997 (V volumi).
- Abis, Angelo, *L'ultima frontiera dell'onore. I sardi a Saló*, Doramarkus, Sàsser 2009.
- Abulafia, David, *El gran mar. Una historia humana del Mediterráneo*, Crítica, Barcelona 2013 (ed. Original en anglès: Penguin 2011).
- Accardo, Aldo, *Eutanasia di un regno. Fine delle istituzioni del Regnum Sardiniae e nuovi rapporti tra Sardegna e Piemonte*, Aisara, Càller 2007.
- Gabriele, Nicola, *Scegliere la patria. Classi dirigenti e Risorgimento in Sardegna*, Donzelli, Roma 2011.
- (ed.), *Giovanni Battista Tuveri. I tempi, le idee, le opere*, Regione Autonoma della Sardegna, Càller 1998.
- (ed.), *L'isola della rinascita. Cinquant'anni di autonomia della Regione Sardegna*, Laterza, Roma-Bari 1998, pp. 5-135.
- Acton, Harold, *Gli ultimi Borboni di Napoli (1825-1861)*, Giunti Martello, Florència 1967.
- Adell, Joan Elies, (ed.), *La tercera illa. Poesia catalana de l'Alguer (1945-2013)*, Edicions Saldonar, Barcelona 2013.
- Addis Saba, Marina, *Emilio Lussu (1919-1926)*, EDES, Càller 1977.
- Albanese, Giulia, *La marcia su Roma*, Laterza, Roma-Bari 2006.
- Albareda, Joaquim, *Els catalans i Felip V: de la conspiració a la revolta. 1700-1705*, Vicens i Vives,

- Barcelona 1993.
- *Catalunya en un conflicte europeu. Felip V i la pèrdua de les llibertats catalanes (1700-1714)*, Edicions 62/Generalitat de Catalunya, Barcelona 2001.
  - *La Guerra de Successión de España. 1700-1714*, Crítica Barcelona 2010.
  - (ed.), *Una relació difícil. Catalunya i l'Espanya moderna (segles XVII-XX)*, Base, Barcelona 2007.
- Alberti, Vanessa, *L'imprimerie en corse. Des origines à 1914. Aspects idéologiques, économiques et culturels*, Albiana 2009.
- Albitreccia, Antoine, *Histoire de la Corse*, Presses Universitaires de France, Paris 1947.
- Albrecht-Carrié, René, *Italy at Paris Peace Conference*, Columbia University Press, Nova York 1938.
- Alcoberro, Agustí, *L'Exili austriacista. 1713-1747*, Fundació Noguera, Barcelona 2002 (II volums).
- *Miquel Batllori*, Fundació catalana per la recerca, Barcelona 2000.
- Alexakis, Eleftheris P., *Tà γένη καί ἡ οἰκγένεια στήν παραδοσιακή κοινωνία τῆς Μανῆς*, Atenes 1980.
- Alianello, Carlo, *La conquista del Sud*, Rusconi, Giuliano Milanese 1994.
- Alivia, Gavino, *Economia popolazione della Sardegna settentrionale*, Gallizzi, Sàsser 1931.
- *La colonizzazione interna e la Sardegna*, Poligrafica Universitaria, Florència 1938.
  - *La distribuzione della popolazione della Sardegna tra la montagna ed il litorale*, Istituto Poligrafico dello Stato, Roma 1931.
- Alonso Aguilera, Miguel Àngel, *La conquista y el dominio español de Cerdeña (1717-1720)*, Universidad de Valladolid, Facultad de Filosofía y Letras, 1977.
- Altea, Giuliana, *Edina Altara*, Ilisso, Nuoro 2005.
- Álvarez-Ossorio, Antonio, (ed) *La perdida de Europa. La Guerra de Successió por la Monarquia de España*, Fundación Carlos de Amberes/Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales, Madrid 2007.
- (ed.), *Una relació difícil. Catalunya i l'Espanya moderna (segles XVII-XX)*, Base, Barcelona 2007.
- Alziator, Francesco, *La Sartiglia*, Editrice Sarda Fossataro, Càller 1969.
- Ambrosi, Ambroise, *Histoire des Corses et de leur civilisation*, Bastia 1914.
- Ambrosio, Thomas, *Irredentism. Ethnic Conflict and International Politics*, Preager, Westport 2001.
- Amicis, Edmondo de, *Cuore*, Treves, Torí 1866.
- *Cuore*, ERI-Giunti Marzocco, Torí 1984.
- Anatra, Bruno, *Istituzioni e società in Sardegna e nella Corona d'Aragona*, AM&D, Càller 1997.
- Puddu, Raffaele, Serri, Giuseppe, *Problemi di storia della Sardegna spagnola*, EDES, Càller 1975.
- Anderson, Benedict, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, Londres-Nova York 1991 (1983).
- Anderson, Matthew Smith, *The War of the Austrian Succession. 1740-1748*, Longman, Londres-Nova York 1995.

- Andreasi, Annamaria, *L'anarcosindicalismo in Francia, Italia e Spagna*, La Pietra, Milà 1981 (II volums).
- Angius, Vittorio, *Leonora d'Arborea o scene sarde degli ultimi lustri del secolo XV*, Tipografia G. Cassone, Torí 1847.
- *Notizie statistiche-storiche sui quattro Giudicati della Sardegna*, Tipografia Cassone e Marzorati, Torí 1841.
- Anguera, Pere, *La nacionalització de la Sardana*, Rafael Dalmau, Barcelona 2010.
- Anònim, *La Sardaigne paranymphe de la paix aux souveraines de l'Europe*, Boulogne 1714.
- Anònim (Jean Rousset de Missy) *Description géographique, historique et politique du Royaume de Sardaigne avec plusieurs pieces curieuses concernant les interets des Princes par rapport à ce Royaume*, Van Duren, La Haia 1725.
- Ansaldo, Giovanni, *Il ministro della buona vita. Giolitti e i suoi tempi*, Longanesi, Milà 1950.
- Antona, Ange-Touissant, *Ceux du 173. Les corses au combat. 1914-1918*, Colonna Édition, Alata 2005.
- Antonellis, Giacomo, *Il sud durante il fascismo*, Lacaita, Manduria 1977.
- Antonetti, Pierre, *Histoire de la Corse*, Robert Laffont, Paris 1990 (1973).
- *Sampiero, soldat du roi et rebelle corse (1498-1567)*, Éditions France-Empire, Paris 1987.
- Arce, Joaquin, *España en Cerdeña. Aportacion cultural y testimonio de su influjo*, CSIC, Instituto Jeronimo Zurita, Madrid 1959.
- Aritzu, Francesco, *La Sardegna pisana e genovese*, Chiarella, Sàsser 1985.
- Armanguè i Herrero, Joan, *Cultura sarda del Trecento fra la Catalogna e l'Arborea*, APTM Editrice, Mogoro 2005.
- *Llengua i cultura a l'Alguer durant el segle XVIII. Bartomeu Simon*, PAM, Barcelona 1996.
- *Represa i exercici de la consciència lingüística a l'Alguer (ss. XVIII-XIX)*, Grafiche del Parteolla, Dolianova 2006.
- Armstrong, Edward, *Elisabeth Farnese. The Trugmant of Spain*, Longmans Green & Co.
- Arnabat Mata, Ramon, *La revolució de 1820 i el Trienni Liberal a Catalunya*, Eumo Editorial, Vic 2001.
- Gavalvà, Antoni (eds.), *Projectes nacionals, identitats i relacions Catalunya-Espanya. Homenatge al doctor Pere Anguera*, Editorial Afers, Catarroja-Barcelona 2012 (II volums).
- Arribas i Palau, Antonio *La conquista de Sardenya*, Rafael Dalmau, Barcelona 1961.
- *La Conquista de Cerdeña por Jaume II de Aragón*, Instituto Español de Estudios Mediterráneos, Barcelona 1952.
- Arrighi, Arrigo, *Histoire de Pascal Paoli*, Charles Gosselin, Paris 1843.
- Arrighi, Jean-Marie, *Histoire de la langue corse*, Jean Paul Gisserot, Paris 2002.
- Arrighi, Paul, *Histoire de la Corse*, Presse Universitaire de France, Paris 1967.
- (ed.), *Histoire de la Corse*, Édouard Privat, Paris 1971.

- Arzalier, Francis, *Les corses et la question coloniale*, Albiana, Ajaccio 2009.
- *Les perdants. La dérive fasciste des mouvements autonomistes et indépendantistes au XX siècle*, Éditions la Découverte, Paris 1990.
- Arzilli, Marino, *Il contributo di San Marino al Risorgimento d'Italia*, Scuola Tipografica Bramante, Urbania 1961.
- Asprey, Robert B., *The Rise of Napoleon Bonaparte*, Basic Books, Nova York 2000.
- Asproni, Giorgio, *Diario politico 1855-1876*, Giuffrè, Milà 1974-1991.
- Astuto, Giuseppe, *La Sicilia e il crispismo. Istituzioni statali e poteri locali*, Giuffrè, Milà 2003.
- Atzeni, Francesco, *Mediterranea (1927-1935). Politica e cultura in una rivista fascista*, AM & D Edizioni, Càller 2005.
- Aubry, Octave, *Napoléon III*, Fayard, Paris 1936.
- Audibert, Paul, *Racourci d'histoires parallèles de la Corse et la Sardaigne*, Les Presses Universelles, Avinyó 1972.
- Azeglio, Massimo de, *Degli ultimi casi di Romagna*, 1846
- *Ettore Fieramosca o la disfida di Barletta*, 1833.
- Bacallar, Vicente, *Monarquía Hebrea*, Matheo Garvizza, Gènova 1719.
- *Comentarios de la guerra de España e historia de su Rey Phelipe V el animoso*, Matheo Garvizza, Gènova 1725.
- Baccaredda, Ottone, *L'Ottantanove cagliaritano. Note di cronaca*, Premiata Tipografia Pietro Valdes, Càller 1909.
- Badaloni, Nicola, *Democratici e socialisti livornesi nell'Ottocento*, Editori Riuniti, Roma 1966.
- Baghdiantz McCabe, Ina; Harlaftis, Gelina; Pepelasis Minoglou Ioanna (eds.), *Diaspora Entrepreneurial Networks. Four Century of History*, Berg, Oxford-New York 2005.
- Balaguer, Victor, *Anales de la guerra de Itàlia, Pursia i Austria*, Libreria Salvador Manero, Barcelona 1866.
- *Bellezas de la historia de Cataluña*, Narciso Ramírez, Barcelona 1853.
  - *Cuatro perlas de un collar. Historia tradicional i artistica de todos los célebres monasterios catalanes. Santa Maria de Ripoll, Santa Maria de Poblet, Santas Cruces i San Cucufate del Vallés*, Libreria Española, Barcelona 1853.
  - *Don Juan de Serrallonga*, Libreria de Salvador Manero, Barcelona 1858
  - *Don Juan de Serrallonga. Drama en cuatro actos y un prologo*, Libreria de Salvador Manero, Barcelona 1863.
  - *Historia de Cataluña y de la Corona de Aragón*, Libreria de Salvador Manero, Barcelona 1860-1863 (V volums).
  - *Italia. Collección de cantos sobre la guerra de independencia escritos en idioma catalan*, Libreria

- Salvador Manero 1859, pp. 23-28.
- *Las Calles de Barcelona*, Impremta y Fundición de Manuel Tello, Madrid 1888, (ed. Original: Salvador Manero 1866, II volums).
  - *Mis recuerdos de Italia*, El Progreso, Madrid 1892.
- Balzac, Honoré de, *La vendetta*, Mame et Delaunay-Valée, Paris 1830.
- *Œuvres diverses*, Gallimard, Paris 1996 (II volums).
- Ball, Simon, *The Bitter Sea*, Harper Press, Londres 2009.
- Bal·lero de Càndia, Antoni, *Alguer, cara de roses*, Editrice Sarda Fratelli Fossataro, Càller 1961.
- *Vida, poemes algueresos*, Barcino, Barcelona 1957.
- Bal·lero de Càndia, Gavino, *Lo Sidadu. Comèdia musical en dos actes*, Edicions del Sol, l'Alguer 2002.
- Bandinu, Bachisio, *Costa Smeralda, Come nasce una favola turistica*, Rizzoli, Milà 1980.
- Banfield, Edward C., *The Moral Basis of a Backward Society*, Free Press, Nova York 1958.
- Barbaza, Yves, *El paisatge humà de la Costa Brava*, Edicions 62, Barcelona 1988.
- Barbiche, Bernad; Poussou Jean-Pierre; Tallon, Alain (eds.); *Pouvoir, contestation et comportements dans l'Europe moderne*, Presses de l'Université Paris-Sorbonne, Paris 2005.
- Barrio Alonso, Ángeles; Hoyos Puente, Jorge de; Saavedra Arias, Rebeca (eds) *Nuevos horizontes del pasado: cultura, políticas, identidades y formas de representación*, Editorial de la Universidad de Cantabria, 2011.
- Barros, James, *The Corfú Crisis of 1923. Mussolini and the League of Nations*, Princeton University Press, Princeton 1965.
- Bartel, Paul, *Napoléon à l'Ile d'Elbe*, Librairie Académique Perrin, Paris 1947.
- Bartoli, Matteo, *Histoire de Pascal Paoli, ou un épisode de l'histoire de la Corse*, Ollangier, Bastia 1899 (1866).
- Batlle, Carme, *Barcelona a mediados del siglo XV*, Ediciones El Albir, Barcelona 1976.
- Batl·lori, Miquel, *La cultura hispano-italiana de los jesuitas expulsos: españoles-hispanoamericanos-filipinos. 1767-1814* Gredos, Madrid 1966.
- *Obra completa*, vol. XIX, Tres i Quatre, València 2003.
- Battistoni, Valter, *Breve storia dell'aeroporto di Alghero*, Edizioni del Sole, l'Alguer 2012.
- Baudi di Vesme, Carlo *Considerazioni politiche ed economiche sulla Sardegna*, Stamperia Reale, Torí 1848.
- Bayly, Christopher Alan, *The Birth of the Modern World. 1780-1914*, Malden, Blackwell 2004.
- Beales, Derek; Biagini Eugenio F., *Il Risorgimento e l'unificazione dell'Italia*. Bolonya, Il Mulino, 2005.
- Bechi, Giulio, *Caccia gorssa. Scene e figure del banditismo sardo*, La Poligrafica, Milà 1900.
- Becker, Jean-Jacques, *La France en Guerre. La grande mutation*, Éditions Complexe, Brusel·les 1988

- Berstein, Samuel, *Victoire et frustrations. 1914-1929*, Éditions du Seuil, Paris 1990 (vol. XI de: *Nouvelle Histoire de la France Contemporaine*).
- Belardelli, Giovanni, *Mazzini*, Il Mulino, Bolonya 2010.
- Bellieni, Camillo, *Emilio Lussu*, il Nuraghe, Càller 1924.
- *La Sardegna e i sardi nella civiltà del mondo antico*, Edizioni Il Nuraghe, Càller 1928 (II volums).
- Bellu, Giovanni Maria; Paracchini, Roberto, *Sardegna storie di terrorismo. Da Feltrinelli a Sa Jana Bassa, inchiesta sul brigatismo isolano*, CUEC, Càller 1983.
- Benedetti, Gian Battista, *Ricordi d'altri tempi. Usanze d'Alta Rocca e d'altro*, Edizioni U Muntese, Bastia 1972.
- Benson, Robert, *Sketches of Corsica*, Longman-Hurst-Rees-Orme-Brown-Green, Londres 1825.
- Berlinguer, Luigi, (ed.), *Storia dei partiti popolari in Sardegna. 1890-1926*, Editori Riuniti, Roma 1977.
- Mattone, Antonello (eds.), *Storia d'Italia. Le Regioni dall'Unità ad oggi. La Sardegna*, Einaudi, Torì 1998.
- Bertoletti, Cesare, *Il Risorgimento visto dall'altra sponda*, Berisio, Nàpols 1967.
- Bernabéu-Casanova, Emmanuel, *Le nationalisme corse. Genèse, succès et échec*, L'Harmattan, Paris 1997.
- Bernardy, Amy A., *Rinascita regionale*, Roma Libreria del Littorio 1930.
- Bernstein, Samuel, *Filippo Buonarroti*, Einaudi, Torì 1946.
- Bertino, Francesco, *Ipotesi su un borgo sardo ligure nel basso medioevo: l'Alghero dei Doria*, Edizioni del Sole, l'Alguer 1989.
- Bertrand-Cadi, Benoît, *La véritable histoire du commando Érignac*, Tallandier, Paris 2013.
- Bessis, Juliette, *La Méditerranée fasciste. L'Italie mussolinienne et la Tunisie*, Karthala, Paris 1981.
- Béthencourt Massieu, Antonio de, *Relaciones de España bajo Felipe V. Del Tratado de Sevilla a la guerra con Anglaterra (1729-1739)*, Asociación Española de Historia Moderna, La Palmas de Gran Canària 1998.
- Bianco, Piero Ausonio; Cheratzu, Francesco, *Su patriottu sardu a sos feudatarios di Francesco Ignazio Mannu*, Condaghes, Càller 1991.
- Birocchi, Italo, *Per una storia della proprietà perfetta in Sardegna*, Giuffrè, Milà 1982.
- Blanning, Timothy C. W., *The Eighteenth Century*, Oxford University Press, Oxford 2000.
- Blond, Georges, *Les Cent Jours*, Juliard, Paris 1983.
- Boccardo, Piero, Di Fabio, Clario (ed.), *El siglo de los Genoveses*, Electa, Milà 1999.
- Bocchi, Andrea; Cini, Marco (eds.) *Gli esuli Italiani in Corsica 1815-1860. Storia, letteratura, linguistica. Atti del convegno, Pisa 19 giugno 1999*, Domus Mazziniana, Pisa 2000.
- Boero, Pino; Geroresi, Giovanni, *Cuore. De Amicis tra critica e utopia*, Franco Angeli, Milà 2009.
- Bohem, Christopher, *Blood Revenge. The Enactment and Management of Conflict in Montenegro and*

- Other Tribal Society*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1987.
- Bogliolo, Enrico, *Tradizione e innovazione nel pensiero politico di Vincenzo Bacallar*, Franco Angeli, Milà 1989.
- Bonello, Vincenzo, (ed.), *Echi del Risorgimento a Malta*, Cisalpino-Goliardica, Milà 1982 (1963).
- Bonney, Richard (ed.), *The Rise of the Fiscal State in Europe. 1200-1815*, Oxford University Press, Oxford-Nova York 1999.
- Borges, Jorge Luis, *Ficciones*, Debolsillo, Barcelona 2011 (ed. Original: Sur 1944).
- Bortolotti, Lando, *Livorno dal 1748 al 1958. Profilo storico-urbanistico*, Olschki, Florència 1977.
- Bosch i Rodoreda, Andreu, *El català de l'Alguer*, PAM, Barcelona 2002.
- Bosch, Juame *De Cristóbal Colón a Fidel Castro (El Caribe, frontera imperial)*, SARPE, Madrid 1985 (1970, II volums).
- Boscolo, Alberto, *La Sardegna bizantina e alto-giudicale*, Chiarella, Sàsser 1978.
- *La Sardegna dei Giudicati*, Edizioni della Torre, Càller 1979.
  - *Martí el jove a Sicília*, Rafael Dalmau, Barcelona 1962.
  - *Profilo storico della città di Cagliari*, Valdes, Càller 1961.
- Boswell, James, *An Account of Corsica. The Journal of a Tour to That Island and Memoirs of Pascal Paoli*, Edward and Charles Dilly, Londres 1768.
- *Life of Samuel Johnson, including a Journal of a Tour to the Hebridies*, George Dearborn, Nova York 1833.
  - (ed.) *British Essays in Favour if the Brave Corsicans*, Edward and Charles Dilly, Londres 1769 (en realitat 1768).
- Bosworth, Richard J. B. *L'Italia di Mussolini. 1915-1945*, Mondadori, Milà 2009 (Ed. Original en anglès: Allen Lane 2005).
- *Mussolini*, Península, Barcelona 2003 (ed. Original: Arnold-Oxford Univerity Press 2002).
  - Romano, Sergio (eds.), *La politica estera italiana. 1860-1985*, Il Mulino, Bolonya 1991.
- Bottiglioni, Gino, *Atlante linguistico etnografico italiano della Corsica, Stabilimento Tipografico de l'Italia Dialettale*, Pisa 1933-1952 (XII volums).
- *Leggende e tradizioni di Sardegna*, Leo S. Olschki, Ginebra 1922.
  - *Vita Corsa*, Premiata Tipografia Ledda, Càller 1932.
  - *Vita Sarda. Note di folklore, canti e leggende*, Luigi Trevisini, Milà 1925.
- Bourachot, Christophe, *Napoléon empereur de l'île d'Elbe. Souvenirs & Anecdotes de Pons de l'Hérault*, Les Éditeurs Libres, (sense lloc d'edició) 2005.
- Bover i Font, August, *Sardocatalana. Llengua, literatura i cultura catalanes a Sardenya*, Denes, València 2007.
- Bradford, Ernle *The Knights of the Order*, Dorset Press, Nova York 1972.

- Bradford, Sarah, *Cesare Borgia. His Life and Times*, Weidenfeld & Nicolson, Londres 2001 (1976).
- Brady, Frank; Pottle, Frederick Albert (ed.) *Boswell on the Grand Tour. Italy, Corsica and France 1765-1766*.
- Brambilla, Alberto, *Parole come bandiere. Prime ricerche su letteratura e irredentismo*, Del Bianco Editore, Udine 2003.
- Branca, Vittore; Petrocchi, Giorgio, *Niccolò Tommaseo nel centenario della morte*, Leo Olschki, Florència 1977.
- Braudel, Fernand, *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen a l'Époque du Philippe II*, Librairie Armand Colin, Paris 1966 (1949, II volums).
- *En torno al Mediterráneo*, Paidós, Barcelona-Buenos Aires-México 1997 (ed. Original en francés: Éditions de Fallois 1996).
- Brigaglia, Manlio; Mastino, Antonello; Ortu, Gian Giacomo (eds.), *Storia della Sardegna*, Laterza, Roma-Bari 2006.
- Brigaglia, Manlio; Manconi, Francesco; Mattone, Antonello; Melis, Guido (eds.), *L'antifascismo in Sardegna*, Edizioni della Torre, Càller 1986 (II volums).
- Brigaglia, Manlio, *Il meglio della grande poesia in lingua sarda*, Edizioni della Torre, Càller 1975.
- *La classe dirigente a Sassari da Giolitti a Mussolini*, Edizioni della Torre, Càller 1979.
- *Sardegna perchè banditi*, Carte Segrete, Roma 1971.
- (ed.), *Storia della Sardegna*, Edizioni della Torre, Càller 1998.
- L. Marroccu, *La perdita del Regno*, Editori Riuniti, Roma 1995.
- Brignoli, Marziano, *Carlo Alberto ultimo re di Sardegna (1798-1849)*, Franco Angeli, Milà 2007.
- Briquet, Jean-Louis *La tradition en mouvement. Clientélisme et politique en Corse*, Belin (sense lloc d'edició) 1997.
- Brizzi, Gian Paolo; Verger Jacques (eds.), *Le università minori in Europa (secoli XV-XIX). Congresso internazionale di studi. Alghero 30 ottobre-2 novembre 1996*, Rubettino, Soveria Mennelli 1998.
- Bromberger, Merry; Bromberger, Serge, *Les 13 complots du 13 de mai*, Fayard, Paris 1959.
- Browning, Reed, *The War of the Austrian Succession*, St. Martin's Press, Nova York 1993.
- Bruni, Francesco (ed.), *L'italiano nelle regioni. Lingua nazionale e identità regionali*, UTET, Torí 1992.
- (ed.) *Niccolò Tommaseo. Popolo e nazioni*, Antenore, Roma-Padova 2004.
- Buchignani, Paolo, *Un fascismo impossibile. Berto Ricci nella cultura del ventennio*, Il Mulino, Bolonya 1994.
- *La rivoluzione in camicia nera*, Mondadori, Milà 2007 (2006).
- Budruni, Antonio, *Breu història de l'Alguer del Neolític al 1720*, PAM, Barcelona 2010 (Ed. Original en italià en II volums: Edizioni del Sole, l'Alguer 1981-1989).
- Buono, Oreste del (ed.) *Gli anglo-fiorentini: una storia d'amore*, Edifir, Florència 1987.

- Burrin, Philippe, *Fascisme, nazisme, autoritarisme*, Éditions du Seuil, Paris 2000.
- Busquet, Jacques, *Le droit de la vendetta et les paci corses*, Éditions du Comité des Travaux Historiques et Scientifiques, Paris 1994 (ed. Original: A. Pedone, Paris 1920).
- Butel, Paul, *Histoire des Antilles françaises*, Perrin, Paris 2007 (2002).
- Cabana, Francesc *Eduard i Francesc Recasens, dos empresaris de Reus*, Cambra de Comerç, Industria i Navegació, Reus 2003.
- Cabestany i Fort, Joan-Ferran, *L'expansió catalana a la Mediteàrrnia*, Bruguera, Barcelona 1967.
- Cadeddu, Lorenzo, *La vita per la patria. La storia della Brigata Sassari nella guerra del 1915*, Paolo Gaspari Editore, Udine 2008.
- Gaspari, Paolo; Pozzato, Paolo (eds.) *Storia delle Brigate Sassari e Reggio nella Grande Guerra*, Paolo Gaspari Editore, Udine 2008-2012 (IV volums).
- Cadenas y Vicent, Vicente de, *El protectorado de Carlos V en Génova. La “condotta” de Andrea Doria*, CSIC, Madrid 1977.
- *El fin de la Republica florentina*, Hidalguia, Madrid 1976.
- Cadorna, Luigi, *Pagine polemiche*, Garzanti, Milà 1951.
- Cafagna, Luciano, *Cavour*, Il Mulino, Bolonya 1996.
- Cagnetta, Franco, *Bandits d'Orgosolo*, Éditions Buchet/Chastel, Paris 1963.
- Calia, Itria, *Francia e Sardegna nel Settecento*, Giuffrè, Milà 1993.
- Cambó, Francesc, *Meditacions: dietari (1936-1941)*, Editorial Alpha, Barcelona 1982.
- Canonici, François, *Bonifacio à travers ses rues et place. Dictionnaire historique et toponymique des rues, places et lieux dit urbaines*, Éditions A. Stamperia, Portovecchio 2004.
- Candeloro, Giorgio, *Storia dell'Italia moderna*, vol I, Feltrinelli, Milà 1989 (1956).
- Cao, Maria Luisa, *La fine dell'autonomia politica sarda. In rapporto col Risorgimento e coi precedenti storici*, Premiata Tipografia Giovanni Ledda, Càller 1928.
- Cao, Umberto (sota pseudònim de YC) *Per l'autonomia!*, Càller, Topolitografia Meloni e Aitelli, 1918.
- Caprotti, Federico, *Mussolini's Cities. Internal Colonialism in Italy*, Cambria University Press, Cambria 2007.
- Carbonell, Jordi; Manconi, Francesco (eds.), *I catalani in Sardegna*, Silvana Editoriale, Càller 1984.
- Carboni, Pietro, *Leonardo Alagon*, Tipografia dell'Avvenire di Sardegna, Càller 1872.
- Carcano, Giancarlo, *Cronaca di una rivolta. I moti torinesi del '17*, Stampatori Nuovasocietà, Torí 1977.
- Caria, Rafael (ed.); E. Toda i Güell, *L'Alguer; un popolo catalano d'Italia* (ed. org. La Renaixensa 1888), Gallizzi, Sassari 1981.
- *Toponomastica Algherese. Introduzione allo studio dei nomi di luogo della città, del territorio, e delle coste di Alghero*, EDES, Sàsser 1993.
- (ed); Toda i Güell, Eudard, *L'Alguer; un popolo catalano d'Italia*, Gallizzi, Sàsser 1981.

- Carocci, Giampiero, *Il trasformismo dall'unità ad oggi*, Unicopli, Milà 1992.
- *Giolitti e l'età giolittiana. La politica italiana dall'inizio del secolo alla prima guerra mondiale*, Einaudi, Torí 1971.
- Carpentier, Jean; Le Brun, François, (dir.), *Historia del Mediterráneo*, Editorial Base, Barcelona 2008.
- Carpi, Ugo, *Letteratura e società nella Toscana del Risorgimento. Gli intellettuali dell'Antologia*, de Donato, Bari 1974.
- Carrington, Dorothy; Arrighi, Jean-Marie, *La constitution de Pascal Paoli 1755*, La Marge, Ajaccio 1996.
- Carrington, Dorothy, *The Granite Island. A Portrait of Corsica*, Penguin, Londres 1984 (ed. Original: Longman 1971).
- Carta Raspi, Raimondo, *Condaghe di Santa Maria di Bonaccardo*, Edizioni Il Nuraghe, Càller 1937
- *Storia della Sardegna*, Mursia, Milà 1999 (ed. Original: 1971).
- Casalis, Goffredo (dir.), *Dizionario Geografico-Storico-Statistico e Commerciale degli Stati di Sua Maestà il Re di Sardegna*, G. Maspero, Torí 1833-1856 (XXVIII volums).
- Casanova, Antoine; Rovere, Ange, *Peuple corse, révolutions et nation française*, Editions Sociales, Paris 1979.
- Casanova, Antoine, *Arboriculture et Société en Méditerranée*, Le Signet, Corte 1998.
- *Identité corse, outillages et Révolution française*, Éditions du Comité des Travaux Historiques et Scientifiques, Paris 1996.
- Castangia, Isabella, *Sovranità, contiguità territoriale e isole in una controversia internazionale del XVIII secolo*, Editrice Jovene, Nàpols 1988.
- Castagnoli, Pietro, *Il Cardinale Giulio Alberoni*, Libreria Editrice Francesco Ferrari, Roma 1929-1932 (III volums).
- Castellaccio, Aldo, *Storia, cultura ed identità sarda negli scritti di Giovanni Spano, Camillo Bellieni, Dionigi Panedda, Marco Tangheroni*, Istituto Studi e Ricerche “Camillo Bellieni”, Sàsser 2004.
- Castelli, Giulio, *Storia segreta di Roma città aperta*, Quattrucci, Roma 1959.
- Castells Olivàn, Irene; Espigado Tocino, Gloria; Romeo Mateo, Maria Cruz (dirs.), *Heroínas i Patriotas. Mujeres de 1808*, Catedra, Madrid 2009.
- Castro, Salvator Angelo de, *Vita di Eleonora d'Arborea*, Tipografia Arborese, Oristà 1881.
- Cassata, Francesco, *Molti, sani e forti. L'eugenetica in Italia*, Bollati Boringhieri, Torí 2006.
- Cassels, Alan, *Mussolini's Early Diplomacy*, Princeton University Press, Princeton 1970.
- Casu, Pietro, *Aurora Sarda*, Editrice Cattolica Sarda, Càller 1922.
- *Sa Divina Cumedia de Dante in limba salda*, Editrice F. Niedda, Ozieri 1929.
- Casula, Francesco Cesare (ed.), *Italia il grande inganno. 1861-2011*, Carlo Delfino Editore, Sàsser 2010.
- *La Carta de Logu del Regno di Arborea*, Delfino, Sàsser 1995.
- *La terza via della Storia. Il caso Italia*, Edizioni ETS, Pisa 1997.

- (ed.), *Procesos contra los Arborea*, ETS, Pisa 2002-2003 (III volums).
- Soru, Roberto, *Sardinia history*, Unione Sarda-Carlo Delfino, Càller 2003.
- Català i Roca, Pere *Invitació a l'Alguer actual*, Editorial Moll, Palma de Mallorca 1957.
- *La aventura catalanista de la Palmavera*, Edicions del Sol, l'Alguer 1996.
- Catalàn Deus, José, *El Príncipe del Renacimiento. Vida y Leyenda de César Borja*, Debate, Barcelona 2008.
- Catardi, Rafael, *Matteo Luigi Simon e la crisi política dell'Isola di Sardegna*, La Celere, l'Alguer 1964.
- Cataruzza, Marina, *L'Italia e il confine orientale. 1866-1906*, Bolonya, Il Mulino 2008.
- Cattalini, Silvio (ed.), *Niccolò Tommaseo a 200 anni dalla nascita*, Associazione Nazionale Venezia Giulia e Dalmazia, Udine 2003.
- Cattaneo, Carlo; Bobbio, Norberto (ed.), *Stati Uniti d'Italia*, Chiantore, Torí 1945.
- Cattini, Giovanni C., *Nel nome di Garibaldi. I rivoluzionari catalani, i nipoti del generale e la Polizia di Mussolini*, BFS, Pisa 2010.
- *Qui va traïr Macià? La trama italiana*, Ara Llibres, Badalona 2009.
- Caylac de Ceyalan de Bradi, Agathe-Pauline, *L'Héritière corse*, Corbet, Paris 1823
- Cavazzani Sentieri, Aida, *Ugo Foscolo e i primordi del Risorgimento nazionale*, Antica Tipografia Solani, Mòdena 1934.
- Cerina, Giovanna, *Deledda e altri narratori. Mito dell'isola e coscienza dell'insularità*, CUEC, Càller 1992.
- Chartrand, René; Lelièpvre, Eugène, *Louis XV's Army (3) Foreign Infantry*, Osprey, Londres 1997.
- Chaubin, Hélène, *Corse des années de guerre 1939-1945*, Éditions Tirésias-AERI, Paris 2005
- Chazan, Nathan, *Irredentism and International Politics*, Lynne Rienner Publishers/Adamantine Press Limited, Boudler-Londres, 1991.
- Cheratzu, Francesco, (ed.), *La terza Irlanda. Gli scritti sulla Sardegna di Carlo Cattaneo e Giuseppe Mazzini*, Condaghes, Càller 1995.
- Chirra, Giuliano, *Trattare ke frates kertare ke inimicos*, Chiarella Sàsser 1996.
- Pinna, Antonio, *La Brigata "Sassari" nella Battaglia dei Tre Monti*, Carlo Delfino, Sassari 1998.
- Choury, Michel, *Tous bandits d'honneur. Résistances et libération de la Corse*, Éditions Sociales, Paris 1956 (darrera edició: Alain Piazzola, Ajaccio 2011).
- Ciampini, Raffaele, *Vita di Niccolò Tommaseo*, Sansoni, Florència 1945.
- Ciano, *Diario*, Rizzoli, Milà 1980 (ed. En espanyol: Crítica, Barcelona 2004).
- *Europa verso la catastrofe*, Mondadori, Milà 1948 (ed. En espanyol: Los Libros del Nuestro Tiempo, Barcelona 1949).
- Cimbali, Edoardo, *La Sardegna è in Italia? Pregiudizi sul regionalismo*, Bernardo Lux, Roma 1907.
- *Per la Sardegna e il mezzogiorno d'Italia*, Tipografia de La Nuova Sardegna, Sàsser 1913.

- Cimbali, Giuseppe, *Los derechos de los pueblos. De la anarquía internacional a la declaración de los derechos de los pueblos*, Talleres Artes Gráficas Henrich y C., Barcelona 1917.
- *Un intesa scientifica internazionale per la dichiarazione dei diritti dei popoli*, Mantegazza, Roma 1915.
- Cini, Marco, *Giovan Pietro Vieusseux Salvatore Viale. Le dialogue des élits*, Albiana, Ajaccio 1999.
- (ed.), *Corsica e Toscana nell'Ottocento*, Edizioni Culturali Internazionali Genova, Gènova 2009.
- *La nascita di un mito. Pasquale Paoli tra '700 e '800*, Edizioni Biblioteca Franco Serrantini, Pisa 1998.
- (ed.), *Tommaseo et la Corse. Actes du colloque international de l'Université de Corse*, Università di Corsica-Pasquale Paoli, Corte 2006.
- Cipriani, Cipriano, *Le nazionalità e i diritti dello spirito*, Tipografia Ernesto Pizzati, Padova 1915.
- *Il Cristianesimo storico*, D'Anna, Messina 1943
- *Studi sulle concezioni fondamentali della filosofia del diritto*, Gallizzi, Sàsser 1913
- Cirnesi, Matteu, (J. F. Mattei-Torre), *Que Veut la Corse?*, Stamparia di a Muvra, Ajaccio 1926.
- Clavellet, Ramon, (A. Ciuffò), *La conquista de Sardenya*, Armonia Sarda, Sàsser 1906.
- Clowes, William Laird, *The Royal Navy. A History form the Earliest Times to the Present*, Chatham Publishing, Londres 1996 (VII volums, ed. Original: 1897-1903).
- Cobb, Richard, *French and Germans, Germans and French. A Personal Interpretation of France under Two Ocupations*, Brandeis University Press/University Press of New England, Hannover-Lobdres 1983.
- Cocco, Eugenio, *Fertilia*, Novecento, Albano Laziale 2008.
- Coda, Luisa, *La Sardegna nella crisi di fine secolo. Aspetti dell'economia e della società sarda nell'ultimo ventennio dell'Ottocento*, Editrice Libreria Dessi, Sàsser 1977.
- Colombo, Paolo, *Con lealtà di Re e con affetto di padre. Torino 4 marzo 1848: la concessione dello statuto albertino*, Il Mulino, Bolonya 2003.
- Colombani, Paul; Muro, Luicia de, *F. D. Falcucci. L'homme, sa correspondance, ses oeuvres*, Éditions Méditerranée, Borgo 1999.
- Colonas, Vassillis, *Italian Architecture in the Dodecanese Islands (1911-1943)*, Oloko, Atenes 2002.
- Colonna de Cesari Rocca, Roberto, *Recherches sur la Corse au Moyen Âge. Origines de la rivalité des Pisans et des Génois en Corse*, Tipografia Istituto Sordomuti, Genova 1908.
- Colonna d'Istria, Robert, *La Corse au XX siècle*, France-Empire, Paris 1997.
- Collins, James B., *Fiscal Limits of Absolutism. Direct Taxation in early Seventeenth-Century France*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-Londres, 1988.
- Colocci Vespucci, Adriano, *Re teodoro (di Corsica) e l'ordine equestre della Liberazione*, Rivista Araldica, Roma 1931.

- Comas i Güell, Montserrat, *La Biblioteca Museu Balaguer, un projecte nacional català*, PAM, Barcelona 2007.
- Víctor Balaguer i la identitat col·lectiva, Editorial Afers, Catarroja 2008.
- Comnène, Marie-Anne, *Cargèse. Une colonie grecque en Corse*, Belles Lettres, Paris 1959.
- Comte de Clonard (S. M. De Sotto), *Historia orgánica de las armas de infantería y caballería españolas. Desde la creación de l'ejército permanente hasta el día*, Impernta de D. B. González, Madrid 1851-1859 (XVI volums).
- Comte, Gérard *Bastia sous l'occupation. Un témoin recente. 11 Novembre 1942-4 octobre 1943*, Anima Corsa, Bastia 2006.
- Conde y Delgado de Molina, Rafael, (ed.), *La battaglia de Sent Luri: textos y documentos*, S'Alvure, Oristà 1988.
- Coni, Mario; Serra, Francesco, *La portaerei a stelle e strisce (1943-1945)* AM & D Edizioni, Càller 2001.
- Conrotte, Manuel *España y los países musulmanes durante el ministerio de Floridablanca*, Real Sociedad Geografica, Madrid 1909.
- Continiello, Giuseppe (ed.), *Garibaldi. Mille volte, mille vite*, AM&D, Càller 2010.
- Contu, Alberto, *Questione sarda e filosofia del diritto in Giole Solari. Con un saggio di Norberto Bobbio*, Tori, G. Giapichelli 1993.
- (ed.), *Il pensiero federalista in Sardegna*, Condaghes, Càller 1996 (II volums).
- Contu, Gianfranco, *Il federalismo nella storia del sardismo*, EDES, Càller 1994.
- G. B. Tuveri. *Vita e opere*, Editrice Democratica Sarda, Càller 1973.
- Conway, Stephen; R. Torres Sánchez, Rafael (eds.), *The Spending of States. Military Expenditure during the long Eighteenth Century: Patterns, Organisation, and Consequences. 1650-1815*, VDM Verlag Dr. Müller, Saarbrücken 2011.
- Corsi, Angelo; Manconi, Francesco (ed.), *Socialismo e fascismo nell'iglesiente*, Edizioni della Torre, Càller 1979.
- Costa, Enrico, *Alla grotta di Alghero*, Alfredo Brigola, Milà 1889.
- *Costumi sardi*, Tipografia Giuseppe Dessì, Sàsser 1913.
- *Da Sassari a Cagliari e viceversa. Guida-Racconto*, Tipografia Azuni, Sàsser 1882.
- Giovanni Tolu. *Storia di un bandito sardo raccontata da lui medesimo*, Tipografia Giuseppe Dessì, Sàsser 1897.
- *Il muto di Gallura. Racconto storico sardo*, Tipografia G. Tortu, Sàsser 1884
- *La bella di Cabras*, Tipografia dell'Avvenire di Sardegna, Càller 1887.
- Rosa Gambella. *Racconto storico sassarese del secolo XV*, La Nuova Sardegna, Sàsser 1897.
- *Sassari*, Tipografia Azuni, Sàsser 1885-1909 (II volums).
- Costa, Sebastiano, *Mémoires (1732-1736)*, Picard-Atala, Paris 1975 (II volums).

- Cozzo, Paolo, *La geografia celeste dei Duchi di Savoia*, Il Mulino, Bologna 2006.
- Cowen, William *Six Weeks in Corsica*, Thomas Cautley Newby, Londres 1848.
- Croce, Benedetto, *La Spagna nella vita italiana durante la Rinascenza*, Laterza, Bari 1917.
- *Historia de Europa en el siglo XIX*, Ariel, Barcelona 2011 (ed. Original en italià: Laterza 1932).
  - *History of the Kingdom of Naples*, University of Chicago Press, Londres-Chicago 1970 (ed. Original en italià: Laterza 1925).
- Crupi, Pasquino (ed.), *Giuseppe La Farina. Atti del Convegno tenuto a Messina nel 1987*, Pungitopo, Marina di Patti 1989.
- Cubeddu, Salvatore, *Il sardo-fascismo tra politica, cultura ed economia. Convegno di studi Cagliari 26-27 novembre 1993*, Fondazione Sardinia.
- *Sardisti. Viaggio nel Partito Sardo d'Azione tra cronaca e storia*, EDES, Càller 1993 (II volums).
- Culioli, Gabriel Xavier, (ed.), *La Corse au rapports*, DCL Ajaccio 1999.
- *La terre des seigneurs. Un siècle de la vie d'une famille corse*, DCL Éditions, Ajaccio 2008 (1987).
- Cuzzi, Marco; Rumici, Guido; Spazzali, Roberto, *Istria, Quarnero, Dalmazia. Storia di una regione contesa dal 1796 alla fine del XX secolo*, Libreria Editrice Goeriziana, Gorizia 2009.
- Cuzzi, Marco, *L'internazionale della camicie nere. I CAUR 1933-1939*, Mursia, Milà 2005.
- D'Annunzio, Gabriele, *Canzoni della gesta d'Oltremare*, Treves, Milà 1912 (també conegut com: *Merope a: Laudi del cielo del mare della terra e degli eroi*, vol. IV, Treves, Milà 1912).
- *Laudi del cielo, del mare, della terra e degli eroi. Elettra*, Treves, Milà 1903.
  - *Poema paradisiaco. Odi navali*, Bideri, Nàpols 1892.
- Daiches, David, *Charles Edward Stuart. The Life and Times of Bonnie Prince Charlie*, Thames and Hudson, Londres 1973.
- Day, John, *Uomini e terre nella Sardegna coloniale (XII-XVIII secolo)*, CELID, Torì 1987.
- Daru, Pierre *Histoire de la République de Venise*, Robert Laffont, Paris 2004.
- Debatty, André, *Le 13 de mai et la presse*, Armand Colin, Paris 1960.
- Delpard, Raphael, *L'histoire des pieds-noirs d'Algérie*, Michel Lafon, Neuilly-sur-Seine 2002.
- Déniel, Alain, *Le mouvement breton. 1919-1945*, Maspero, Paris 1976.
- Deffenu, Attilio, *Scritti giornalistici (1907-1916)*, Il Maestrale, Nuoro 2008.
- Defraia, Giorgia, *Da Uta a Cagliari. La grande ercolanese ai giardini pubblici*, Centro Studi SEA, Villacidro 2010.
- Defranceschi, Jean *La Corse Française. 30 novembre 1789-15 juin 1794*, Société d'Études Robespierriistes, Paris 1980.
- Delahaye, Gustave, *San Pietro di Bastelica ou la nuit infernale*, Barba, Paris 1837.
- Deledda, Salvatore, *Una biografia inedita di Efisio Tola*, Stamperia della Libreria Italiana e Straniera, Roma 1931.

- Dessy, Ugo, *La Maddalena. Morte atomica nel Mediterraneo*, Bertani, Verona 1978.
- Dietz, Peter, *The British in the Mediterranean* Bressey's, Londres-Washington 1994.
- Dolfi, Anna, *Grazia Deledda*, Mursia, Milà 1979.
- Doneddu, Giuseppe, *Ceti privilegiati e proprietà fondiaria nella Sardegna del Secolo XVIII*, Giuffrè, Milà 1990.
- Doran, John, "Mann" and manners que at the Court of Florence. 1740-1786. Founded on the Letters of Horace Mann to Horace Walpole, Richard Bentley and Son, Londres 1876 (II vols.).
- Douglas, Hugh, *Charles Edward Stuart. The Man, the King, the Legend*, Hales, Londres 1975.
- Driault, Eduard, *L'unité française*, Libraire Félix Alcan, Paris 1914.
- Droz, Jacques, *Europe Between Revolutions. 1815-1848*, Collins Clear 1967.
- Duarte, Àngel, *Història del republicanisme a Catalunya*, Eumo Editorial/Pagès Editors, Lleida-Vic 2004.
– *Possibilistes i federals. Política i cultures republicanes a Reus 1874-1899*, Associació d'Estudis Reusencs, Reus 1992.
- Duby, Georges (ed.), *Els ideals de la Mediterrània dins de la cultura europea*, Institut Català d'Estudis Mediterranis, Barcelona 1995
- Duggan, Christopher, *Francesco Crispi. From Nation to Nationalism*, Oxford University Press, Oxford 2002.
- Dumas, Alexandre (pare), *Les freres corses*, Société Belge de Librairie, Bruxelles 1844 (titul original: *Une famille corse*).
– *Le Comte de Montecristo*, Pétion, Paris 1844-1845 (publicat originàriament a episodi, editat per primer cop com a llibre en XVIII volums).
- Dumasy, Lise; Massol, Chantal; Corredor, Marie-Rose (eds.), *Stendhal, Balzac, Dumas un récit romantique?*, Presses Universitaires du Mirail, Toulouse 2006.
- Durán Cañameras, Felix, *Els exiliats de la guerra de successió*, Rafael Dalmau, Barcelona 1964.
- Durmont, Jacque, *L'amère patrie. Histoire de Antille Françaises au XX siècle*, Fayard, Paris 2010.
- Dwyer, Philip, *El camino hacia el poder 1769-1799*, La Esfera de los Libros, Barcelona 2008 (ed. Original en anglès: Yale University Press 2008).
- Edwards, Ruth Dudley Patrick Pearse. *The Triumph of Failure*, Victor Gollancz, Londres 1977.
- Eisenstein, Elizabeth L., *The First Professional Revolutionist: Filippo Buonarroti. 1767-1837*, Harvard University Press, Cambridge 1959.
- Elías De Tejada, Francisco, *Cerdeña hispanica*, Ediciones Montejurra, Sevilla 1960.
- Elliott, John H., *La revolta catalana. 1598-1640. Un estudi sobre la decadència de Espanya*, Editorial Vicens Vives, Barcelona 1966 (ed. Original: Cambridge University Press 1963).
- Eliopoulou Rogan, Dora, *Mani. Monuments and History*, Lycabettus Press, Atenes 1976.
- Emmanuelli, René, *Recherches sur la Terra di Comune. Documents sur les aspects de la vie*

- administrative, privée et économique des unites communautaires en Corse aux XVI, XVII et XVIII siècle*, Imprimerie Tacusell, Ais de Provença 1958.
- *Gênes et l'Espagne dans la guerre de Corse. 1559-1569*, Alain Picard, Paris 1964.
  - *L'équivoque de la Corse. 1768-1805*, La Marge, Paris 1989.
- Endrich, Enrico, *Cinquant'anni dopo*, Valdés, Càller 1977.
- Epstein, Steven A., *Genoa & the Genoese. 958-1528*, University of North Carolina Press 1996.
- Esculies, Joan, *Joan Solé i Pla. Un separatista entre Companys i Macià*, Edició de 1984, Barcelona 2011.
- Fadda, Antonio, *Isole allo Specchio. Sardegna e Corsica tra identità. tradizione e innovazione*, Carocci, Roma 2002.
- Falchi, Maura; Zucca, Rimondo, *Storia della Sartiglia di Oristano*, S'Alvure, Oristà 1994.
- Falcucci, Francesco Domenico; Guarnerio Pier Enea (ed.), *Vocabolario dei dialetti, geografia e costumi della Corsica*, Società Storica Sarda, Càller 1915.
- Fara, Giovanni Francesco (Iohannis Francisci), *De Rebus Sardois*, Francesco Guarnerio Càller 1580.
- Farinelli, Marcel A., *El feixisme a l'Alguer*, Angle, Barcelona 2010.
- Fatás Cabeza, Guillermo, Redondo Veintemillas, Guillermo, *Blasón de Aragón. El escudo y la bandera*, Diputación General de Aragón, Saragossa 1995.
- Fatutta, Francesco; Vacca, Paolo, *La Guerra dimenticata della Brigata Sassari. La Campagna di Jugoslavia. 1941-1943*, EDES, Càller 2001.
- Fitzgerald, Percy, *King Theodor of Corsica*, Vizetelly, Londres 1890.
- Faulí, Josep, *Els jocs florals de la llengua catalana a l'Exili (1941-1977)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2002.
- Felice, Renzo de, *D'Annunzio politico. 1918-1938*, Laterza. Roma-Bari 1978
- *Il fascismo e l'oriente. Arabi, ebrei e indiani nella politica di Mussolini*, Il Mulino, Boonya 1988.
  - *Il triennio giacobino in Italia (1796-1799)*, Bonacci, Roma 1990.
  - *Mussolini il rivoluzionario (1883-1920)*, Einaudi, Torí 1965.
  - *Mussolini. Il fascista*, Einaudi, Torí 1966-1968 (II volums).
  - (ed.), *La carta del Carnaro nei testi de Alceste de Ambris e Gabriele d'Annunzio*, Il Mulino, Bolonya 1973.
- Feltrinelli, Carlo, *Senior Service*, Feltrinelli, Milà 2005 (1999).
- Ferrandi, Jean-François *La Corse dans le miroir sarde*, L'Harmattan, Paris 1999.
- Ferraris, Angiola, *Letteratura e impegno civile nell'Antologia*, Liviana, Padua 1978.
- Ferrero della Marmora, Alberto, *Voyage en Sardaigne de 1819 à 1825*, Delaforest, Paris 1826.
- *Itinéraire de l'Ile de Sardaigne, pour faire suite a un Voyage en cette contrée*, Frères Bocca. Torí 1860 (II volums).
- Filippini, Anton Pietro, *Istoria di Corsica*, Capurro, Pisa 1827 (1594).

- Fiore, Gigi di *Controstoria dell'unità d'Italia. Fatti e misfatti del Risorgimento*. Milà, Rizzoli, 2007.
- Fiori, Giuseppe, *Il cavaliere dei rossomori. Vita di Emilio Lussu*, Einaudi, Torì 1985.
- *Vida de Antonio Gramsci*, Edicions 62, Barcelona 1968 (Ed. Original en italià: Editori Laterza, Bari 1966).
- Fischer, Christopher J., *Alsacia to the Alsations? Vision and Divisions of the Alsatian Regionalism. 1870-1939*, Berghahn Books, Nova York 2010.
- Floris, Francesco (dir.), *La grande enciclopedia della Sardegna*, La Nuova Sardegna 2007 (2002).
- *Feudi e feudatari in Sardenga*, Edizioni della Torre, Càller 1996.
- Floris, Francesco; Serra, Sergio, *Storia della nobiltà in Sardegna. Genealogia e araldica delle famiglie nobili sarde*, Edizioni della Torre, Càller 2007 (1986).
- Flory, Thiébaud, *Le mouvement régionaliste français. Sources et développement*, Presses Universitaires de France, Paris 1966.
- Fois, Giuseppina, *Storia della Brigata Sassari*, Edizioni della Torre, Càller 2006 (Ed. Original: Gallizzi 1981).
- Fois, Massimiliano, *Fratelli nel silenzio. Massoni e associazioni filantropiche ad Alghero*, Mimesis, Milà 2010.
- Sari Bozzolo, Raffaele, *Un'altra Alghero*, Panoramika, l'Alguer 2008.
- Fontana, Josep; Villares, Ramon (eds.), *Historia de España*, Crítica-Marcial Pons, Barcelona 2007-2013 (XII volums).
- Fontana, Sandro (ed.), *Il fascismo e le autonomie locali*, Il Mulino, Bolonya 1973.
- Ford, Franklin Lewis, *Robe and Sword. The Regrouping of the French Aristocracy after Louis XIV*, Harper & Row, Nova York 1965.
- Forester, Thomas, *Rambles in the Island of Corsica and Sardinia*, Longman, Londres 1861.
- Forlin, Olivier (ed.), *L'idée nationale en Italie*, L'Harmattan, Paris 2010.
- Fort i Cogull, Eduard, *Eduard Toda tal i com l'he conegut*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1975.
- Fox, Robert, *The Inner Sea. The Mediterranean and its People*, Alfred A. Knopf, Nova York 1993.
- Fradera, Josep Maria, *Cultura nacional en una sociedad dividida. Cataluña 1838-1868*, Marcial Pons, Madrid 2008 (ed. Original en català: Curial 1992).
- Fragnito, Gigliola, *Elisabetta Farnese, principessa di Parma e regina di Spagna*, Viella, Roma 2009.
- Francioni, Federico, (ed.), *1793. I Franco-Corsi sbarcano in Sardegna*, Condaghes, Sàsser 1993.
- *Per una storia segreta della Sardegna fra Settecento e Ottocento*, Condaghes, Càller 1996.
- *Vespro Sardo. Dagli inizi della dominazione piemontese all'insurrezione del 28 aprile 1794*, Condaghes, Càller 2001.
- Marras, Gianfranco, (eds.), *Antonio Simon Mossa. All'utopia al progetto*, Condaghes, Càller 2004.

- (eds) *Il federalismo in Sardegna. Un'alternativa possibile?*, Altair, Càller 1982.
- Francis, Alan David, *The First Peninsular War. 1702-1713*, Ernest Benn, Londres 1975.
- Frasca, Ugo, *La Spagna e la diplomazia Italiana dal 1928 al 1931. Dalla revisione dello Statuto di Tangeri alla Seconda Repubblica*, Edizioni dall'Orso, Alessandria 2000.
- Frau, Sergio, *Le Colonne d'Ercole: un Inchesta. Come, quando e perchè la forntiera di Herakles/Milqart, Dio dell'Occidente, slittò per sempre a Gibilterra*, Nur Meon, Roma 2002.
- Frendo, Henry, *Party Politics in Fortress Colony. The Maltese Experience*, Midsea, Valletta 1991.
- Fresi, Franco, *Banditi di Sardegna. Storie di assassini, predoni e primule rosse*, Newton & Compton/Edizioni della Torre, Càller 1998.
- Fretingé, Jean-Yves, *Giuseppe Mazzini. Père de l'unité italienne*, Fayard, Paris 2006.
- Frey, Linda, *A Question of Empire. Leopold I and the War of Spaniah Succession 1701-1705*, Columbia University Press, Nova York 1983.
- Friggeri, Olivier, *Movimenti letterari e coscienza romantica maltese (1800-1921)*, Guido Miano, Milà 1979.
- Frongia, Fabrizio, *Le torri di Atlantide. Identità e suggestioni preistoriche della Sardegna*, Il Maestrale, Càller 2012.
- Fugazza, Mariachiara, *Carlo Cattaneo. Scienza e società, 1850-1868*, Franco Angeli, Milà 1989.
- Fusero, Clemente, *Cesare Borgia*, Dall'Oglio, Milà 1958.
- Fussel, Paul, *The Great War and the Modern Memory*, Oxford University Press, Oxford 1975.
- Gailbert, Charlie, *Île déserte. Pour une anthropologie de la Corse contemporaine*, Albiana, Ajaccio 2012.
- *Sarrola 14-18. Une village corse dans la première guerre mondiale*, Albiana, Ajaccio 2008.
- Galasso, Giuseppe (dir.), *Storia d'Italia*, UTET Torì 1984-2008 (XXV volums).
- Gallo, Max, *Garibaldi. La force d'un destin*, Fayard, Paris 1982.
- Gangemi, Giuseppe (ed.), *La linea sarda del federalismo. Giovanni Battista Tuveri, Camillo Bellieni, Emilio Lussu*, Gangemi Editore, Roma 2003.
- Garavaglia, Juan Carlos, *Construir el estado, inventar la nación. El Rio de la Plata, siglos XVIII-XIX*, Prometeo Libros, Buenos Aires 2007.
- Gàrcia Càrcel, Ricardo, *España en 1700: Austria o Borbones?*, Arlanza, Madrid 2001.
- *Felipe V y los españoles. Una visión periférica del problema de España*, Plaza & Janes, Barcelona 2002.
- *Inquisición. Historia crítica*, Temas de Hoy 2000.
- Garibaldi, Giuseppe, *I Mille*, Carlo Delfino, Càller 2007 (ed. Original: Tipografia e Litografia Camilla e Bertolero 1874).
- Garibaldi, Ricciotti, *I fratelli Garibaldi dalla Argonne all'intervento*, Tipografia Camba Livio, Milà 1933.
- Garufi, Carlo Alberto, *Rapporti diplomatici tra Filippo V e Vittorio Amedeo II di Savoia nella cessione*

- del Regno di Sicilia dal trattato di Utrecht alla pace dell'Aja (1712-1720)*, Boccone del Povero, Palerm 1914.
- Gaspar, Julia, *Theodore von Neuhoff, King of Corsica. The Man Behind the Legend*, University of Delaware Press 2013.
- Gatell, Cristina; Soler, Glòria, (eds.), *Miquel Batllori. Records de quasi un segle*, Quaderns Crema, Barcelona 2000.
- Gatta, Burno, *Italia irredenta*, Del Bianco Editore, Udine 2007.
- Gazzoni, Francesco, *L'Ordine di Malta*, Giuffrè, Milà 1979.
- Gentile, Emilio, *La Grande Italia. Il mito della nazione nel XX secolo*, Editori Laterza, Roma-Bari 2006.
- *Il fascismo di pietra*, Laterza, Roma-Bari 2007.
  - *“La Voce” e l'età giolittiana*, PAN, Milà 1972.
  - *La via italiana al totalitarismo. Il partito e lo Stato nel regime fascista*, Laterza, Roma-Bari 2008.
  - *Le origini dell'ideologia fascista*, Il Mulino, Bologna 1975.
  - *Mussolini e “La Voce”*, Sansoni, Florència 1976.
  - (ed.), *Modernità totalitaria. Il fascismo italiano*, Laterza, Roma-Bari 2008.
- Geremia, Ernesto C.; Ragnetti, Gino, *Tavolara. L'Isola dei re*, Mursica, Milà 2005.
- Gerra, Ferdinando, *L'impresa di Fiume*, Longanesi, Milà 1974-1975 (dos volums).
- Giacinti, Antoine, *En ces années là. Chronique d'ici et d'ailleurs*, Éditions Cynros et Méditerranée, Ajaccio 1982.
- Giannantoni, Mario, *Vita di Gabriele D'Annunzio*, Gherardo Casini Editore, Milà 1988.
- Gibelli, Antonio, *L'officina della guerra. La Grande Guerra e i cambiamenti nel mondo mentale*, Bollati Boringheri, Torí 1991.
- Gibson, Mary, *Born to Crime. Cesare Lombroso and the Origins of Biological Cryminology*, Preager, Wetport 2002.
- Gil, José, *La Corse entre la liberté et le terreur. Etude sur la dynamique des systèmes politiques corses*, La Différence, Paris 1991 (1984).
- Gilette, Aaron *Racial Theories in Fascist Italy*, Routledge, Londres-Nova York 2002.
- Ginsborg, Paul, *Daniele Manin e la rivolta veneziana del 1848-49*, Einaudi, Torí 2007 (ed. original en anglès: Cambridge University Press 1979).
- Gioberti, Vincenzo, *Del primato morale e civile degli italiani*, Tipografia Elvetica, Capolago 1844.
- Giovacchini, Petru, *Corsica nostra*, Grupp d'Azione Irredentista Corsi, Roma 1942.
- *Storia di Corsica. Con un breve sunto in tedesco e francese*, Gruppi d'Azione Interventista Corsa, Roma 1941.
- Giunta, Francesco, *Aragoneses y catalanes en el Mediterráneo*, Ariel Barcelona 1989 (ed. Original en italià: Manfredi 1953).

- Godechot, Jacques, *Histoire de l'Italie moderne*, vol. I, Hachette, Paris 1972.
- *Les Revolutions. 1770-1799*, Presses Universitaires de France, Paris 1963.
- Godlewski, Guy, *Trois cents jours d'exil. Napoléon a l'Ile d'Elbe*, Hachette Paris 1961.
- Goldberg, Harvey, *The Life of Jean Jaurès*, University of Wisconsin Press, Madison-Londres 1962.
- Goldstein, Richard J., *Political repression in 19th century Europe*, Croom Helm/Barnes & Noble Book, Londres-Canberra-Totowa, 1983.
- González Vilalta, Arnau, *Cataluña bajo vigilància. El Consulado italiano y el fascio de Barcelona. 1931-1943*, Publicacions de la Universitat de València, València 2009.
- *La nació imaginada. Els fonaments dels Països Catalans (1931-1939)*, Editorial Afers, Catarroja-Barcelona 2006.
- Gooch, John, *Mussolini and his Generals. The Armed Forces and Fascist Foreign Policy, 1922-1940*, Cambridge University Press, Cambridge 2007.
- Gramsci, Antonio, *Il Risorgimento*, Einaudi, Torí 1966.
- *L'Ordine Nuovo. 1919-1920*, Einaudi, Torí 1955.
- Fubini, Elsa (ed.), *Sul Risorgimento*, Editori Riuniti, Roma 1967.
- Felice, Franco de; Parlato, Valentino (eds.), *La questione meridionale*, Editori Riuniti, Roma 1969 (1966).
- G. Melis (ed) *Scritti sulla Sardegna*, Ilisso, Nuoro 2008.
- Gramunt, José, *Lo linajes catalanes en Cerdeña*, “Stemmata” Agrupació de Bibliófilos, Barcelona 1958.
- Gras, Christian; Livet, Georges (eds.), *Régions et régionalisme en France du XVIII siècle à nos jours*, Presses Universitaires de France, Paris 1977.
- Gratton, Luigi Armando Diaz Duca della Vittoria. *Da Caporetto a Vittorio Veneto*, Bastogi, Foggia 2001.
- Gray, Ezio Maria, *Con le fanterie sarde: giornate sull'Altipiano*, Bemporad, Florència 1919.
- Graziani, Alfredo, *Fanterie sarde all'ombra del Tricolore*, Gallizzi, Sàsser 1934.
- Graziani, Antoine-Maria; Bitossi, Carlo (eds.); P. Paoli, *Correspondance*, Éditions Alain Piazzola, Ajaccio 2000-2011 (V volums).
- *Ragguagli dell'Isola di Corsica*, Éditions Alain Piazzola, Ajaccio 2010.
- Graziani, Antoine Maria; M. Vergé-Franceschi, *Sampiero Corso. Un mercenaire européen au XVIe siècle*, Alain Piazzola, Ajaccio 1999.
- Graziani, Antoine-Maria, *La corse génoise, Économie, Société, culture. Période Moderne 1453-1768*, Alain Piazzola, Ajaccio 1997.
- Greene, Jack; Massignani, Alessandro *The Naval War in the Mediterranean*, Chatham, Londres 1998.
- Gregor, Anthony J., *Italian Fascism as Developmental Dictatorship*, Princeton University Press, Princeton 1979.
- Gregory, Desmond, *The Ungovernable Rock. A History of the Anglo-Corsican Kingdom and its Role in*

- Britain's Mediterranean Strategy during the Revolutionary Wars (1793-1797)*, Associated University Press, Cranbury-Londres-Mississauga 1985.
- Greim, Georg, *Geografia de Italia*, Editorial Labor, Barcelona 1928.
- Grosjean, Roger, *La Corse avant l'histoire*, Klincksieck, Paris 1966.
- Guasti, Nicola, *L'esilio italiano dei gesuiti spagnoli. Identità, controllo sociale e pratiche culturali (1767-1798)*, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma 2006.
- Guerra, Rolando del; Gómez, Genoveva, *Llengua, dialecte, nació, ètnia. Llengua i poder a Itàlia*, Edicions de la Magrana, Barcelona 1986.
- Guerrazzi, Francesco Domenico, *La torre di Nonza. Racconto storico corso dell'epoca di Pasquale Paoli*, Guigoni, Torí 1857.
- *Pasquale Paoli ossia la Rotta di Pontenuovo. Racconto corso del secolo XVIII*, Guigoni, Milà 1860.
- Guerri, Giordano Bruno, *Galeazzo Ciano. Una vita (1903-1944)*, Bompiani, Milà 1979.
- *Il bosco nel cuore. Lotte e amori delle brigantesse che difesero il sud*, Mondadori, Milà 2011.
- Guidetti, Massimo (dir.), *Storia dei sardi e della Sardegna*, Jaca Book, Milà 1987 (IV volums).
- Guillame, André; Lescure, Jean-Claude; Michounneau, Stéphane, *L'Europe des nationalismes aux nations. Italie, Espagne, Irlande*, SEDES, Paris 1996.
- Guía Marin, Lluís, *Sardenya, una història pròxima*, Afers, Catarroja 2012.
- Harcourt-Smith, Simon, *Cardinal of Spain. The Life and Strange Career of Alberoni*, Alfred Knopf, Nova York 1944.
- Header, Harry, *Italy in the Age of the Risorgimento. 1790-1870*, Longman, Londres 1983.
- Heers, Jacques, *Gènes au XVe siècle. Activité économique et problèmes sociaux*, S.E.V.P.E.N., Paris 1961.
- Heiberg, Morten, *Emperadores del Mediterraneo. Franco, Mussolini y la guerra civil española*, Crítica, Barcelona 2004.
- Henry, Paul, *Napoléon III et les peuples*, Imprimerie Louis Jean, Gap 1943.
- Herrero Sánchez, Manuel (dir.), *Génova y la Monarquía Hispanica. 1528-1713*, Società Ligure di Storia Patria, Génova 2011.
- Herzfeld, Michael, *Anthropology through the Looking-Glass. Critical Ethnography in the margins of Europe*, Cambridge University Press, Cambridge 1987.
- Hincker, François, *Les français devant l'impôt sous l'ancien régime*, Flammarion, Paris 1971.
- Hill, Christopher, *God's Englishman. Oliver Cromwell and the English Revolution*, Penguin, Londres 1970.
- Hobsbawn, Eric J., *Primitive Rebels*, University Press of Manchester, Manchester 1959
- Ranger, Terence, *La invenció de la tradició*, Eumo Editorial, Vic 1988, pp. 13-15 (Ed. Original en

- inglés: Cambridge University Press 1983).
- Hoffman, Philip T.; Norberg, Kathryn (eds.), *Fiscal Crises, Liberty, and the Representative Government. 1450-1789*, Standford University Press, Standford 1994.
- Holland, Robert, *The Blue-Water Empire. The British in the Mediterranean since 1800*, Penguin Books, Londres 2013, (Ed. Original: Allen Lane 2012).
- Howard, Ebenezer, *Garden Cities of To-morrow (1898)*, S. Sonnenschein & Co., Londres 1902.
- Hroch, Miroslav, *La naturalesa de la nació*, Afers, Catarroja-València 2001.
- Hughes, Steven C., *Crime, Disorder and the Risorgimento. The Politics of Policing in Bologna*, Cambridge University Press, Cambridge 1994.
- Ilari, Virgilio, *La milizia sarda (1535-1848)*, 2011
(<http://www.archive.org/details/TheSardinianNativeMilitia1535-1848>).
- Ipsen, Carl, *Dictating Demography. The Problem of Population in Fascist Italy*, Cambridge University Press, Cambridge 1996.
- Israel, Giorgio; Nastasi, Pietro *Scienza e razza nell'Italia fascista*, Il Mulino, Bolonya 1998.
- Isnenghi, Mario, *Garibaldi fu ferito. Storia e mito di un rivoluzionario disciplinato*, Donzelli, Roma 2007.
- Iuso, Pasquale, *Il fascismo e gli Ustascia*, Gangemi, Roma 1998.
- Izquierdo Ballester, Santiago, *El republicanisme nacional a Catalunya. La gestació de la Unió Federal Nacionalista Republicana*, Societat Catalana d'Estudis Històrics, Barcelona 2010.
- Jehel, Georges, *Les Génois en Méditerranée Occidentale (fins XIème-debut XIV siècle). Ébauche d'une stratégie pour un empire*, Centre d'Histoire des Sociétés-Université d'Amiens, Amiens 1993.
- Norwich, John Julius, *El Mediterráneo. Un mar de encuentro y conflictos entre civilizaciones*, Ariel, Barcelona 2006.
- Kamen, Henry, *The War of Succession in Spain. 1700-1715*, Weindenfld and Nicolson, Londres 1969.
- Kennedy, Christopher M., *Genesis of the Rising. 1912-1916*, Perter Lang, Nova York 2010.
- King, Martha, *Grazia Deledda. A Legendary Life*, Troubador, Leicester 2005.
- Klein, Gabriella, *La politica linguistica del fascismo*, Il Mulino, Bolonya 1986.
- Knight, Franklyn, *The Carribean, The Gensis of a Fragmented Nationalism*, Oxford University Press, Oxford-Nova York 1990 (1978).
- Koenigsberger, Helmut G., *La práctica del Imperio*, Alianza Universal, Madrid 1989 (ed. Original en anglès: Cornell University, Nova York 1969).
- *Estates and Revolution. Essays in Early Modern European History*, Cornell University Press, Itaca-Londres, 1971.
- *Politicians and Virtuosi. Essays in Early Modern History*, The Hambledon Press, Londres-Ronceverte, 1986.
- Kurlanski, Mark, *Salt. A World History*, Vintage, Londres 2003.

- Kwass, Michael, *Privilege and the Politics of Taxation in the Eighteenth Century France. Liberté, Égalité, Fiscalité*, Cambridge University Press, Cambridge-Nova York 2000.
- La Senne, Aina, *Canamunt i canavall*, Editorial Moll, Palma de Mallorca 1981.
- Labanca, Nicola, *Caporetto. Storia di una disfatta*, Giunti, Florència 1997.
- Lafont, Robert, *La Révolution régionaliste*, Gallimard, Paris 1967.
- Lambert, Andrex D., *The Crimean War. British Grand Satrategy 1853-1856*, Manchester University Press, Manchester 1990.
- Lane, Frederic Chapin, *Venice. A Maritime Republic*, Johns Hopkins University Press, Baltimore-Londres 1973.
- Laveglia, Petro (ed.), *Mezzogiorno e fascismo. Atti del convegno promosso dalla Regione Campania*, Edizioni Scientifiche Italiane, Nàpols 1978.
- Lawrence, David Herbert, *Sea and Sardinia*, Penguin, Londres 1997.
- Le Glay, André, *Théodore von Neuhoff, roi de Corse*, Imprimerie de Monaco, Monaco 1907.
- *Histoire de la conquete de la corse par les française. La Corse pendant la guere de succession d'Autriche*, Alain Picard & fils, Monaco 1912.
- Le Lannou, Maurice, *Pastori e contadini di Sardegna*, Edizioni della Torre, Càller 2006 (ed. Original en francès: Tours 1941).
- Le Roy Ladurie, Emmanuel, *Histoire de France des régions. La périphérie française des origines à nos jours*, Éditions du Seuil, Paris 2001.
- Lear, Edward, *Journal of a Landscape Painter in Corsica*, Robert John Bush, Londres 1870.
- Ledru, Eric, *Napoleon. The Visionary Conqueror*, Grange Books Rochester 2004.
- Leed, Eric J., *No Man's Land. Combat & Identity in World War I*, Cambridge University Press, Cambridge 1991.
- Ledeen, Michael A., *L'internazionale fascista*. Laterza, Bari 1973.
- *The First Duce. D'Annunzio at Fiume*, Johns Hopkins University Press, Londres 1977.
- Leigh Fermor, Patrick, *Mani. Travels in the Southern Peloponnese*, John Murray, Londres 1958.
- Lemmi, Francesco, *Carlo Felice. 1765-1831*, Paravia, Milà 1931.
- Lenti, Arturo, *I pescatori di Tabarca e di Nuova Tabarca. Una vicenda presentata attraverso antichi e nuovi documenti*, (sense editor especificat) Trieste 2003.
- Lentz, Thierry, *Nouvelle Histoire du Premier Emprire*, Fayard, Paris 2002-2010 (IV volums).
- Lepori, Maria, *Faide. Nobili e banditi nella Sardegna sabauda del settecento*, Viella, Roma 2010.
- Lepre, Aurelio, *Il prigioniero. Vita di Antonio Gramsci*, Editori Laterza, Roma-Bari 1998.
- Lepori, Maria, *Dalla Spagna ai Savoia. Ceti e corona della Sardegna del Settecento*, Carocci, Roma 2003.
- Levy, Carl (ed.), *Italian Regionalism. History, Identity and Politics*, Berg, Oxford-Washington 1996.

- Lilliu, Giovanni, *La civiltà dei Sardi. Dal Paleolitico all'età dei nuraghi*, Nuova ERI, Torí 1988 (ed. Original, *menys extensa*: Nuova ERI 1963).
- *La civiltà nuragica*, Carlo Delfino, Sàsser 1982.
  - *La costante resistenziale sarda*, Editrice Sarda Fossataro, Càller 1971.
- Linebaugh, Peter; Rediker, Marcus; *The Many-Headed Hydra. Sailors, Slaves, Commoners and the Hidden History of Revolutionary Atlantic*, Verso, Londres 2000.
- Livi, Livio, *La schiavitù domestica nei tempi di mezzo e nei moderni*, CEDAM, Padua 1928.
- Loddo Canepa, Francesco, *Dispacci di Corte ministeriali e vice-regi concernenti gli affari politici, giuridici, eclesiastici del Regno di Sardegna*, Società Nazionale per la Storia del Risorgimento, Roma 1934.
- *Vittorio Angius, Il Nuraghe*, Càller 1926.
  - Olla Repetto, Gabriella (ed.), *La Sardegna dal 1478 al 1793*, Gallizzi, Sàsser 1974-1975 (II volums).
- Lopez, Robert Sabatino, *Storia delle colonie genovesi nel Mediterraneo*, Marietti, Gènova 1996.
- Lo Frasso, Antonio, *Los diez libros de fortuna y de amor*, Henrique Chapel, Londres 1740 (1573).
- Lovett, Clara Maria, *Carlo Cattaneo and the Politics of the Risorgimento. 1820-1860*, Martinus Nijhoff, La Haia 1972.
- Luna, Giovanni de, *Storia del Partito d'Azione*, UTET, Torí 2006.
- Luciani, Eveline; Taddei, Dominique, *Les pères fondateurs de la nation corse (1729-1733)*, Albiana, Ajaccio 2009.
- Lussu Emilio; Ortu Gian Giacomo (ed); Brigaglia Manlio (ed), *Tutte le opere*, Aisara, Càller 2008-2010 (II volums).
- *Sul Partito d'Azione e gli altri. Note critiche*, Ugo Mursia & C., Milà 1968.
- Luxoro, Edmondo, *Tabarca e Tabarchini. Cronaca e storia della colonizzazione di Carloforte*, Edizioni della Torre, Càller 1977.
- Lynch, John, (Ed.), *Historia de España*, vol. V., Crítica, Barcelona 2005.
- Machiavelli, Niccolò, *Il Principe*, Fabbri, Milà 2003 (ed. Original: Antonio Blado d'Asola 1532).
- Mack Smith, Dennis, *Cavour*, Weidenfeld and Nicolson, Londres 1985.
- *Garibaldi. Una grande vita in breve*, Laterza, Bari 1970.
  - *Mazzini*, Rizzoli, Milà 1993.
  - *Mussolini's Roman Empire*, Longman, Londres 1976.
  - *Storia della Sicilia medievale e moderna*, Laterza, Roma-Bari 1994 (ed. Original: 1968).
- Madao, Matteo Maria, *Saggio d'un'opera intitolata Il ripulimento della lingua sarda lavorato sopra la sua analogia colle due matrici lingue, la greca, e la latina.*, Bernardo Titart, Càller 1782.
- Maiorca, Bruno, (ed.), *Gramsci sardo. Antologia e bibliografia 1903-2006*, Tema, Càller 2007.

- Malaspina, Saverio, *Catechismu Corsu*, Stamparia di a Muvra, Ajaccio 1926.
- Mallet, Robert, *The Italian Navy and Fascist Expansionism. 1935-1940*, Frank Cass, Londres 1998.
- Mammone, Andrea; Veltri, Giuseppe A. (eds.), *Italy Today*, Routledge, Nova York 2010.
- Manconi, Francesco, *Cerdeña. Un Reino de la Corona de Aragón bajo los Austrias*, Publicacions de la Universitat de València, València 2010.
- *Giuseppe Cavallera e i lavoratori del mare di Carloforte (1897-1901)*, Edizioni della Torre, Càller 1977.
- (ed.), *Banditismi Mediterranei. Secoli XVI-XVIII*, Carocci, Roma 2003.
- (ed.), *Descrizione dell'Isola di Sardegna*, Comune di Cagliari, Càller 1985.
- (ed.), *Le miniere e i minatori della Sardegna*, Consiglio Regionale della Sardegna, Càller 1986.
- (ed.) *La società sarda in età spagnola*, Musumeci Editore, Quartu Sant'Elena 1992-1993 (II volums).
- (ed.), *Llibre vell*, A&MD Edizioni, Càller 1998.
- Mangion, Giovanni, *Governo inglese, Risorgimento italiano ed opinione pubblica a Malta 1848-1851*, Tipografia Casa San Giuseppe, Hamrun 1970.
- Manno, Giuseppe, *De' vizi de' letterati*, Alliana e Paravia, Torí 1828.
- Accardo, Aldo (ed.), *Lettere di un Sardo in Italia*, Astra, Quartu Sant'Elena 1993.
- *Storia di Sardegna*, Alliana e Paravia, Torí 1825-1827 (IV volums).
- *Storia moderna della Sardegna dall'anno 1773 all'anno 1799*, Favale, Torí 1842 (II volums).
- Manunta, Francesc, *Cançons líriques religioses de l'Alguer catalana*, La Celere, l'Alguer 1988-1991 (III volums).
- Manzoni, Alessandro, R. Bacchelli (ed.), *Opere*, Riccardo Ricciardi Editore, Milà-Nàpols 1953.
- Marchetti, Pascal, *La Corsophonie. Une idiome à la mer*, Albatros, Paris 1989.
- Marci, Giuseppe; Ortu, Leopoldo (eds.), *L' Eco della Sardegna di Stefano Sampol Gandolfo*, Edizioni Universitarie della Sardegna, Càller 1991.
- Marci, Giuseppe; Pilia, Simona (eds.), *Minori e minoranze tra Otto e Novecento. Convegno di Studi nel centenario della morte di Enrico Costa (1841-1909)*, CUEC, Càller 2009.
- Mariani, Mario, *D'Annunzio. El hombre, el poeta, el héroe y el Don Juan*, Biblioteca Nueva, Buenos Aires 1941.
- Marras, Giampiero, *Antonio Simon Mossa. Un intellettuale rivoluzionario*, Alfa Editrice, Quartu S. Elena 2008.
- Marroccu, Luciano, *Procurad'e moderare. Racconto popolare della rivoluzione sarda*, AM & D, Càller 1996.
- *Theodor Mommsen nell'isola dei falsari. Storia e critica storica in Sardegna tra ottocento e novecento*, CUEC, Càller 2009.

- (ed.), *Falsi e falsari nella Sardegna del XIX secolo*, AM & D, Càller 1997.
- Marrone, Giovanni, *Giuseppe La Farina storico e pubblicista*, Sciascia, Caltanissetta 1981.
- Martin, Marie-Madeleine, *Histoire de l'unité française*, Egiof, Paris 1948.
- Martin, Roger (ed.), *Corse noire*, Albiana, Ajaccio 2010.
- Martinetti, Joseph; Lefèvre, Marianne, *Géopolitique de la Corse*, Armand Colin, Paris 2007.
- Martinez Comeche, Juan Antonio (ed.), *El bandolero y su imagen en el siglo de oro*, Ediciones de la Universidad Autonoma de Madrid, Madrid 1989.
- Martinez Fiol, David, *Els "voluntaris catalans" a la Gran Guerra. 1914-1918*, PAM Barcelona 1991.
- Martini, Pietro, *Pergamene codici fogli cartacei d'Arborea*, Tipografia Timon, Càller 1863.
- *Storia eclessiastica di Sardegna*, Stamperia Reale, Càller 1839-1841 (III volums).
- Martino, Ernesto de, *Sud e magia*, Feltrinelli, Milà 1959.
- *Morte e pianto rituale. Dal lamento funebre antico al pianto di Maria*, Edizioni Scientifiche Einaudi, Torì 1958.
- Martinola, Giuseppe, *Un editore luganese del Risorgimento: Giuseppe Ruggia*, Fondazione Ticino Nostro, Lugano 1985.
- Martucci, Roberto, *L'invenzione dell'Italia unita*, Sansoni, Milà 1999.
- Masala, Francesco, *Sa limba est s'istoria de su mundu*, Condaghes, Càller 2007.
- Massó Carballido, Jaume, *Eduard Toda i Güell: de Reus a Sardenya*, Grafiche del Parteolla, Càller 2010.
- Masson, Frédéric; Biagi, Guido, *Napoléon Inconnu. Papiers Inédits (1786-1793)*, vol. II, Paul Ollendorf, Paris 1895.
- Masson, Frédéric *Napoléon dans sa jeunesse*, Libraire Paul Ollendorf, Paris 1907.
- *Napoléon et sa famille. (1816-1821)*, Libraire Paul Ollendorff, Paris 1918.
- Mastellone, Salvo *Il progetto politico di Mazzini (Italia-Europa)*, Leo S. Olschki, Florència 1994.
- *Mazzini and Marx. Thoughts Upon Democracy in Europe*, Praeger, Westport 2003.
- Mastino, Antonello; Ruggeri, Paola, (eds.), *Da Olbia a Olbia, 2500 anni di storia di una città mediterranea*, Gallizzi, Sàsser 1996.
- Mastino, Antonello, *Storia della Sardegna antica*, Edizioni el Maestrale, Càller 2005.
- Mastroserio, Giuseppe, *Petru Giovacchini. Un patriota esule in patria*, Edizioni Proto, Bari 2004.
- Mateu Ibars, Josefina, *Los virreyes de Cerdeña. Fuenetes para su estudio*, Casa Editrice Dottor Antonio Milani (a partir d'ara CEDAM), Pàdua 1964-1967 (II volums).
- Mata, Micaela, *Conquistas i reconquistas de Menorca*, Imprenta Juvenil, Barcelona 1984 (ed. Original en català: Edicions 62 1974).
- Matteo, Giovanni de, *Brigantaggio e Risorgimento. Legittimisti e briganti tra i Borbone e i Savoia*, A. Giuda, Nàpols 2000.
- Mattone, Antonello; Sanna, Piero, *Settecento sardo e cultura europea. Lumi, società e istituzioni nella*

- crisi di antico regime*, Franco Angeli, Milà 1998.
- (eds.), *Alghero, la Catalogna il Mediterraneo*, Gallizzi, Sàsser 1995.
- Mattone, Antonello, *Giuseppe Manno magistrato, storico, letterato tra Piemonte della Restaurazione e Italia liberale*, Edizioni Scientifiche Italiane, Nàpols-Roma 2009.
- Maturi, Walter, *Interpretazioni del Risorgimento*, Einaudi, Torí 1962.
- Mauro, Tullio de, *Storia linguistica dell'Italia unita*, Laterza, Roma-Bari 1983.
- Mayer, Arno J., *Politics and Diplomacy of Peacemaking. Containment and Counterrevolution at Versailles 1918-1919*, Weindefeld and Nicholson, Londres 1968.
- Mazzini, Giuseppe, *Dell'amor patrio di Dante*, Associazione Mazziniana Italiana, Modigliana 2004.
- *Scritti editi ed inediti*, Paolo Galeati, Imola 1906-1943 (CXII volums).
- Mc Guire, Thomas J., *The Battle of Paoli*, Stackpole Books, Mechanisbourg 2000.
- McErlaen, John Michael Peter, *Napoleone and Pozzo di Borgo in Corsica and After, 1764-1821. Not Quite a Vendetta*, Edwin Mellen Press, Lampeter 1996.
- Melyn, Frank Charles Edward Stuart. *A Tragedy in Many Acts*, Routledge, Londres 1988.
- Mele, Giampaolo (ed.), *Società e cultura nella Carta de Logu e nel Giudicato d'Arborea: convegno internazionale di studi*, Poligrafica Solinas, Núoro 1995.
- Melis, Giuseppe, (ed.) *Gramsci e la questione sarda*, Edizioni della Torre, Càller 1975.
- Mellini Ponce de Leon, Vincenzo, *Napoleone I all'Isola d'Elba*, Leo S. Olchki Editore, Florència 1962 (ja publicat com: *L'isola d'Elba durante il governo di Napoleone I*, Nuovo Giornale, Florència 1914).
- Melograni, Pietro, *Storia politica della Grande Guerra*, Laterza, Bari 1969.
- Melón Jiménez, Miguel Àngel *Los tentáculos de la hidra. Contrabando y militarización del orden público en España*, Sílex, Madrid-Caceres 2009.
- Meloni, Giuseppe, *Il condaghe di San Gavino*, Magnum, Sàsser 2004.
- *Genova e Aragona al tempo di Pietro il Cerimonioso*, Casa Editrice Dottor Antonio Milani, Pàdua 1971-1982 (III volums).
- Ménager, Bernard, *Les Napoléons du Peuple*, Aubier, Paris 1988.
- Mereu, Peppino, *Poesias*, Tipografia Valdes, Càller 1899.
- Merimée, Prosper, *Colomba*, Magen et Comon, Paris 1841.
- Merlin, Pierpaolo, *Il vicerè del bastione. Filippo Guglielmo Pallavicino di Saint Remy e il governo di Sardegna (1720-1727)*, Provincia di Cagliari, Càller 2005.
- Mexis, Dimos N., *Mani and the Maniates*, AuthorHouse, 2006.
- Michel, Ersilio, *Esuli italiani in Corsica. 1815-1861*, Cappelli, Bolonya 1938.
- Michonneau, Stéphane, *Barcelona: memòria i identitat. Monuments, commemoracions i mites*, Eumo Editorial, Vic, 2002.
- Milani, Mino, *Giuseppe Garibaldi. Biografia critica*, Mursia, Milà 1982.

- Milza, Pierre, *Fascisme français. Passé et Present*, Flammarion, Paris 1987.
- *Mussolini*, Fayard, Paris 1999.
  - *Napoléon III*, Perrin, Paris 2003.
  - (ed) *Les italiens en France de 1914 à 1940*, École Française de Rome, Roma 1986.
- Mir, Gregori, *Sobre nacionalisme i nacionalistes a Mallorca*, Editorial Moll, Palma de Mallorca 2006.
- Monelli, Paolo, *Roma 1943*, Tipografia Catalana, Barcelona 1946.
- Montagu, Ewen, *The Man Who Never Was*, Evan Brothers, Londres 1953.
- Montesquieu (Charles Louise De Secondat, baró de), *Oeuvres Complètes*, Seuil, Paris 1980 (ed. Original: 1964).
- Monti, Mario, *I briganti italiani*, Longanesi, Milà 1967 (II volums).
- Montherot, François de *Promenades en Corse*, Maison, Paris 1840.
- Monticone, Alberto, *Gli italiani in uniforme 1915/1918. Intellettuali, borghesi e disertori*, Laterza, Bari 1972.
- Moravetti, Alberto, *Il complesso nuragico di Palmavera*, Carlo Delfino Editore, Sàsser 1992.
- Mordrel, Olivier, *Breiz Atao ou histoire et actualité du nationalisme breton*, Alain Moreau, Paris 1973.
- Morelli, Emilia, *Lo Stato pontificio e l'Europa nel 1831-1832*, Ricerche, Roma 1966.
- Moretti, Costantino, *Una colonia di greco-corsi in Sardegna: Montresta (1750)*, Carbonegemma 1982.
- Moretti, Jacque (ed.), *Corse blanche. La Corse sans bandit ni vendetta*, Albiana, Ajaccio 2011.
- Mori, Alberto, *La Sardegna*, Libreria Goliardica, Pisa 1959.
- Morselli, Mario A., *Caporetto 1917. Victory of Defeat?*, Frank Cass, Londres-Portland 2001.
- Morril, John; Adamson, John S. A., *Oliver Cromwell and the English Revolution*, Longman, Londres 1990.
- Mosley, Ray, *El conde Ciano. La sombra de Mussolini*, Ediciones Temas de Hoy, Madrid 2001 (ed. Original en anglès: Yale University Press, Londres-New Haven 1999).
- Mosse, Georg L., *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*, Cambridge University Press, Cambridge-Nova York 1979.
- Motzo, Leonardo, *Gli intrepidi sardi della Brigata Sassari*, Il Nuraghe, Càller 1930.
- Moutoukias, Zacarías, *Contrabando y control colonial en el siglo XVII*, Centro Editor de América Latina, Buenos Aires 1988.
- Muggianu Scano, Ilaria; Fadda, Mario, *Diario del Risorgimento sardo. Pietro Domenico Scano e Gavino Scano: sangue diviso tra Chiesa e Stato*, Arkadia, Càller 2011.
- Mulas, Francesca, *La serenità dell'interlunio. D'Annunzio, Scafroglia, Pescarella e la Sardegna, Documenta*, Cargeghe 2009.
- Mussolini, Benito, *Opera Omnia*, La Fenice, Florència 1951-1963 (XXXVI volums).
- *Discorso dell'ascensione*, Libreria del Littorio, Roma 1927.

- *Lo Stato fascista*, Casa Editrice Pinciana, Roma 1937.
- *Scritti e discorsi di Benito Mussolini*, Ulrico Hoepli Editore, Milà 1934-1940 (XIII volums).
- Napoléon, Charles, *Bonaparte et Paoli. Aux origines de la question corse*, Perrin, Paris 2000.
- Nenni, Pietro, *Storia di quattro anni*, Libreria del Quarto Stato, Milà 1927.
- Niceforo, Alfredo, *La delinquenza in Sardegna*, Sandron, Palerm 1897.
- Nicolas, Michel, *Histoire de la revendication bretonne*, Coop Breizh, Spézet 2007.
- Nieddu, Luigi, *Origini del fascismo in Sardegna*, Editrice Sarda Fossataro, Càller 1964.
- *Dal combattentismo al fascismo in Sardegna*, Vangelista, Milà 1979.
- *Luigi Battista Puggioni e il Psd'A*, Editrice Sarda Fossataro, Càller 1962.
- (ed.) *Camillo Bellieni. Partito Sardo d'Azione e Repubblica federale. Scritti 1919-1925*, Gallizzi, Sàsser 1985.
- Ninci, Giuseppe, *Storia dell'Isola dell'Elba*, Vittorio Penna, Portolongone 1898.
- Nughes, Antoni, *l'Alguer*, Zonza, Càller 2010.
- *El sínode del bisbe Bacallar. L'Alguer. Església i societat al segle XVI*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1991.
- *Ramon Clavellet. Pàgines de literatura algueresa*, Edicions del Sol, L'Alguer 1991.
- Núñez Seixas, Xosè Manuel, *Entre Ginebra i Berlín. La Cuestión de las minorías nacionales y la politica internacional a Europa. 1914-1939*, Akal Ediciones, Madrid 2001.
- *Movimientos nacionalistas en Europa. Siglo XX*, Síntesis, Madrid 1999.
- Oberti, Georges, *Pasquale de' Paoli*, Editions Pasquale de'Paoli, Ghisonaccia 1990 (II volums).
- Oppia, Giorgio, *En lo terme de l'Alguer*, Edicions del Sol, l'Alguer 2008.
- Orano, Paolo, *Avanguardie d'Italia nel mondo*, Società Nazionale Dante Alighieri, Roma 1938.
- *Psicologia della Sardegna*, Tipografia della Casa Editrice Italiana, Roma 1892.
- Ostenc, Michel, *Ciano. Un conservateur face à Hitler et Mussolini*, Éditions du Rocher, Monaco 2007.
- Pagès i Mercader, Manuel, *Crònica descriptiva de l'Alguer*, Industries Litogràfiques de Girona, 1957.
- *Estampes de Sardenya*, Arca, Barcelona 1960.
- Pais, Ettore, *Storia della Sardegna e della Corsica durante il dominio romano*, Nardecchia, Roma 1923.
- Pais, Joan, *Gramàtica algueresa*, Editorial Barcino, Barcelona 1970.
- Palmer, Robert, *The Age of Democratic Revolution*, Princeton University Press, Princeton 1959-1964 (II volums).
- Palomas i Moncholí, Joan, *Victor Balaguer i Cirera. Renaixença, revolució i progrés*, El cep i la nansa, Vilanova i la Geltrú 2004.
- Palomba, Giovanni, *Attraverso la letteratura catalana: saggio estratto dall'opera "Etudes sur la littérature méridionale" del prof. J. Amade*, Tipografia U. Satta, Sàsser 1909.
- *Balilla Sardi: inno per le scuole elementari e medie*, Fratelli Amprimo, Torí 1942.

- *Grammatica del dialetto algherese odierno*. Sàsser, Tipografia G. Montorsi, 1906.
- *L'opera storica di Mussolini*, Stamperia della Libreria Italiana e Straniera, Sàsser 1929.
- *Tradizioni, usi e costumi di Alghero*, Edicions del Sol, l'Alguer 1996.
- Papadacci, Elie, *Histoire de Cargèse-Paomia, deux cités grecques en Corse, et de Piana, Ota, Porto*, Duval, Paris 1967.
- Pascual Sastre, Isabel, *La Italia del Risorgimento y la España del sexennio democrático (1868-1874)*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid 2001.
- Passo, Fabrizio dal, *Il mediterraneo dei lumi. Corsica e democrazia nella stagione delle rivoluzioni*, Bibliopolis, Nàpols 2006.
- Pastorelli, Pietro, *L'Albania nella politica estera italiana. 1914-1920*, Jovene, Nàpols 1970.
- Pariset, Camillo, *Il Cardinale Giulio Alberoni. Monografia storica*, Zanichelli, Bolonya 1905.
- Pau, Francesca, *Un oppositore democratico negli anni della destra storica. Giorgio Asproni parlamentare (1848-1876)*, Carocci, Roma 2011.
- Paulis, Susanna, *La costruzione dell'identità. Per un'analisi antropologica della narrativa in Sardegna fra '800 e '900*, Editrice Democratica Sarda (a partir d'ara EDES), Càller 2007.
- Pavone, Claudio, *Una guerra civile. Saggio Storico sulla moralità nella Resistenza*, Bollati Boringhieri, Torí 1991.
- Paxton, Robert O., *Anatomy of Fascism*, Knopf, New York 2004.
- Pedio, Tommaso, *Brigantaggio e questione meridionale*, Edizioni Levante, Bari 1979.
- Pellegrinetti, Jean-Paul; Rovere, Ange, *La Corse et la République. La vie politique de la fin du second Empire au debut du XXI siècle*, Éditions du Seuil, Paris 2004.
- Pende, Nicola, *Bonifica umana razionale e biologia politica*, Licinio Cappelli, Bolonya 1933.
- Perea, Maria Pilar, *Antoni M. Alcover dialectòleg, gramàtic, polemista*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 2005.
- *Llums i ombres en el primer congrés de la llengua catalana (1906). La resposta dels intel·lectuals*, Institut d'Estudis Baleàrics, Palma de Mallorca 2007.
- Pérez Samper, María Ángeles Isabel de Farnesio, Plaza Janés, Barcelona 2003.
- Peristany, John G., *El concepto del honor en la sociedad mediterránea*, Editorial Labor, Barcelona 1968 (ed. Original: University of Chicago Press 1966).
- Pernoud, Régine *L'unité française*, Presses Universitaires de France, Paris 1949 (1944).
- Perrin, Joseph-Cesar, *La "Ligue Valdôtaine"*, Imprimerie Valdôtaine, Aosta 1974.
- Peruta, Franco della, *Mazzini e i rivoluzionari italiani. Il Partito d'Azione 1830-1845*, Feltrinelli, Milá 1974.
- Peset, José Luis; Peset, Mariano *Lombroso y la escuela positivista italiana*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid 1975.

- Peyrou, Eloi *Expédition de Sardaigne. Le Lieutenant-Colonel Bonaparte à la Maddalena (1792-1793)*, Henri Charles-Lavauzelle, Paris 1912.
- Pi de Cabanyes, Oriol, *Apunts d'història de la Renaixença*, Edicions del Mall, Sant Boi del Llobregat 1983.
- Piano, Lorenzo del; Piano, Vittoria del, *Sa die de sa Sardigna. La cacciata dei piemontesi del 18 aprile del 1794 nel quadro del periodo rivoluzionario sardo*, Castello, Càller 1996.
- Piano, Lorenzo del, *Gioacchino Volpe e la Corsica e altri saggi*, CUEC Càller 1987.
- *La sollevazione contro le chiudende*, Sardegna Nuova, Càller 1971.
  - *Le origini dell'idea autonomistica in Sardegna (1861-1914)*, Edizioni della Torre, Càller 1975.
  - *Signor Mussolini. Umberto Cao tra sardismo e fascismo*, Città Aperta, Troina 2005.
  - Atzeni, Francesco *Combattentismo, fascismo e autonomismo nel pensiero di Camillo Bellieni*, Edizioni dell'Ateneo, Roma 1986.
  - Atzeni, Francesco *Intelletuali e politici tra sardismo e fascismo*, CUEC, Càller 1986;
  - Piano, Vittoria del, *Sa die de sa Sardigna. La cacciata dei piemontesi del 18 aprile del 1794 nel quadro del periodo rivoluzionario sardo*, Castello, Càller 1996.
- Pich i Mitjana, Josep, *El Centre Català. La primer associació política catalanista (1882-1894)*, Editorial Afers, Catarroja 2002.
- *Valentí Almirall i el federalisme intransigent*, Afers, Catarroja-Valencia 2006.
- Piga, Francesco, *Il mito del superuomo in Nietzsche e D'Annunzio*, Nuove Edizioni Enrico Vallecchi, Florència 1979.
- Piccinino, Luisa, *Un'impresa fra terra e mare. Giacomo Filippo Durazzo e soci a Tabarca (1719-1729)*, Franco Angeli, Milà 2008.
- Pietri, François, *Luciano Bonaparte. El hombre que no quiso ser Rey*, Editorial Juventud, Barcelona 1942 (ed. Original en francès: Plon Paris 1939).
- Pigliaru, Antonio, *La vendetta barbaricina come ordinamento giuridico*, Giuffrè, Milà 1959.
- *Il banditismo in Sardegna. La vendetta barbaricina come ordinamento giuridico*, Giuffrè Milà 1970.
- Pignon, Jean, *Gênes et Tabarca au XVIII siècle*, Publications de l'Université de Tunis, Tunis 1980.
- Pili, Paolo, *Grande cronaca, minima storia*, Società Editrice Italiana, Càller 1946.
- Pilia, Egidio, *L'autonomia sarda. Basi. Limiti e forme*, Tipografia Melis Schirru, Càller 1920 .
- Pina Cabral, João, «The Mediterranean as a Category of Regional Comparison. A Critical View» a: *Current Anthropology*, núm. 30 (1989).
- Pinelli, Felice, *Relazione dei tumulti di Corsica in tempo del Governatore genovese Felice Pinelli (1728-1730) scritta dal medesimo e tratta per la prima volta dagli archivi della famiglia Brignole-Sale*, Santelli-Ollagnier, Bastia 1854.

- Pinna, Raimondo, *Atlante dei feudi di Sardegna. Il periodo Spagnolo 1479-1700*, Condaghes, Càller 1999.
- Pinto, Paolo, *Carlo Alberto. Il Savoia amletico*, Rizzoli, Milà 1986.
- Pira, Michelangelo, *Sardegna tra due lingue*, Edizioni della Torre, Càller 1968.
- *La Rivolta dell'oggetto. Antropologia della Sardegna*, Giuffrè, Milà 1978.
- Piras, Gianfranco; Tavera, Baingio (eds.), *Llibre de privilegis de la ciutat de l'Alguer-Llibre de cerimònies de la ciutat de l'Alguer*, Fondazione Banco di Sardegna, Sàsser 2007.
- Piredda, Angelo, *Lo stazzo e la Gallura. Profilo storico, sintesi e caratteri di una singolare civiltà*, Gallizzi, Sàsser 1997.
- Piredda, Paska, *La ragazza della "decima". Una giovane nuorese nella bufera della guerra civile*, Carlo Delfi, Càller 2009.
- Pirie, Valerie, *His Majesty of Corsica*, Collins, Londres 1939.
- Pirjevec, Joze, *Niccolò Tommaseo tra Italia e Slavia*, Marsilio, Venècia 1977.
- Piroddi, Giulio *La colonia dei greci a Montresta (1750-1830). Ricostruzione e documentazione storica ed economica*, Gallizzi, Sàsser 1967.
- Pittie, Jean-Robet, *Terres de Castanide. Hommes et Paysages du Châtaignier de l'Antiquité à nos Jours*, Chapitre, Lamnay 1986.
- Pizzi, Donata, *Città metafisiche. Città di fondazione dall'Italia all'oltremare. 1920-1945*, Skyra, Ginebra 2005.
- Pla, Josep, *Itàlia i el Mediterrani*, Edicions Destino, Barcelona 1980 (vol. XXXVII de: *Obra Completa*).
- *Homenots quarta sèrie*, Destino, Barcelona 1982 (vol. XXIX de: *Obra Completa*).
- *Les Illes*, Editorial Destino, Barcelona 1970 (vol. XV de: *Obra Completa*).
- Plaisant, Luisa Maria, (ed.) *La Sardegna nel regime fascista*, CUEC, Càller 2000.
- Pocock, Thomas, *Battle for Empire. The Very First World War (1756-1763)*, Michael O'Mara Books, Londres 1998.
- Poggioli, Pierre, *Le nationalisme en question (s)*, DCL, Ajaccio 2003.
- Poli, Bertino, *Il pensiero irredentista corso e le sue polemiche*, Vallecchi, Florència 1940.
- Poli, Jean-Pierre, *Autonomistes corses et irrédentisme fasciste. 1920-1939*, DCL Éditions, Ajaccio 2007.
- Poli, Xavier, *Histoire militaire des corses au service de la France (première partie)*, Dominique de Peretti, Ajaccio 1900.
- Polli, Bice, «Niccolò Tommaseo in Corsica», a: *Rivista Dalmatica*, a. II (1969), pp. 29-39.
- Polo Fritz, Luigi; Orrù, Tito, *Giorgio Asproni. Un leader sardo nel Risorgimento italiano. Atti del convegno Bitti-Cagliari 10-11 novembre 2006*, A & MD, Càller 2008.
- Pommereul, François-René-Jean, *Histoire de l'Île de Corse*, Berna 1779 (II volums).
- Pomponi, Francis, *Histoire de la Corse*, Hachette, Paris 1979.

- (dir.), *Le Mémorial des Corses*, vol. II, Mémorial des Corses, Ajaccio 1980.
- Ponteil, Félix, *La chute de Napoléon I et la crise française de 1814-15*, Aubier Montaigne, Paris 1943.
- Pozzato, Paolo, *Un anno sull'altipiano con i diavoli rossi*, Gaspari, Udine 2006.
- Praga, Giuseppe, *History of Dalmatia*, Giardini, Agnano Pisano 1993 (Ed. orig. Milà 1981).
- Pratt, Michael, *Britain's Greek Empire*, Rex Collings, Londres 1978.
- Procacci, Guiliano, *Storia degli italiani*, Laterza, Bari 1969 (II volums).
- Puddu, Giorgio, *Il commercio marittimo del Regno di Sardegna nel settecento*, CUEC, Càller 2010.
- Pujol, Jordi, *Memories (1930-1980)*, Proa, Barcelona 2007.
- Quartararo, Rosaria, *l'irredentismo di Malta fra Roma e Londra*, Edizioni Scientifiche Italiane, Nàpols 2006.
- *Politica fascista nelle Baleari (1936-1939)*, Quaderni della Federazione Italiana Associazioni Partigiane, 1977 (sense lloc d'edició).
- *Roma tra Londra e Berlino. La politica estera fascista dal 1930 al 1940*, Roma, Jouvence 2001.
- Racheli, Gin *La Maddalena e le isole intermedie. Natura, storia società dell'arcipelago maddalenino*, Mursia, Milà 1991.
- Rainero, Romain H., *La politica araba di Mussolini nella guerra mondiale*, CEDAM, Pavia 2004.
- *Mussolini e Pétain. Storia dei rapporti tra l'Italia e la Francia di Vichy (10 giugno 1940-8 settembre 1943)*, Ufficio Storico dello Stato Maggiore dell'Esercito, Roma 1990 (II volums).
- Rallo, Michele, *Il coinvolgimento dell'Italia nella I Guerra Mondiale e la vittoria mutilata. La politica estera italiana e lo scenario egeo-balcanico dal Patto di Londra al Patto di Roma (1915-1924)*, Edizioni Settimo Sigillo, Roma 2008.
- Ramos Folqués, Alejandro, *La Isla de Tabarca*, Publicaciones del fondo editorial del excmo Ayuntamiento de Alicante, Alacant 1970.
- Rao, Anna Maria, *Folle controrivoluzionarie. Le insorgenze popolari nell'Italia giacobina e Napoleonica*, Carocci, Roma 1999.
- Ravis-Giordani, Geroges, *Bergers corses. La communauté villageoise du Niolu*, Édisud, Ais en Provença 1983.
- Rebuffa, Giorgio, *Lo satuto albertino*, Il Mulino, Bolonya 2003.
- Rebull, Nolas, *Als orígens de la Sardana*, Rafael Dalmau, Barcelona 1976.
- Recasens i Mercadé, Francesc, *Escritos (1927-1955)*, Casa del Libro, Barcelona 1956.
- Recasens, Josep, *Vida Inquieta. Combat per un socialisme català*, Empúries, Barcelona 1985.
- Recchia, Stefano; Urbinati, Nadia, *A Cosmopolitan of Nations. Giuseppe Mazzini's Writings on Democracy, Nation Building, and International Relations*, Princeton University Press, Princeton-Oxford, 2009.
- Reglà, Joan, *El bandolerisme català del barroc*, Edicions 62, Barcelona 1966.

- Renucci, Francesco Ottaviano, *Storia di Corsica*, Tipografia Fabiani, Bastia 1833-1834 (II volums).
- *Osservazioni critiche sopra la storia di Corsica colla descrizione storico-geografica della medesima dell'abate Francesco Ottaviano Renucci*, Luigi Veladini, Milà 1796.
- *Quattro Storiche Novelle*, Picciotti, Venècia 1827.
- Renucci, Janine, *Corse traditionnelle et Corse nouvelle. La géographie d'un ile*, Université de Lille III, Lilla 1975.
- *La Corse*, PUF, Paris 2001 (1982).
- Riall, Lucy, *The italian Risorgimento. State, Society and National Unification*, Routledge, Londres 1994.
- *Garibaldi. Invention of a Hero*, Yale University Press, New Haven 2007.
- Ricci, Giovanni *Sardegna criminale*, Newton Compton Editori, Milà 2008, pp. 24-30.
- Riccio, Medardo, *Il valore dei sardi in guerra*, Società Editrice Risorgimento, Torì 1917-1920 (II Volums).
- Richards, Charles, *The New Italians*, Penguin Londres 1994.
- Ridley, Jasper G., *Garibaldi*, Phoenix Press, Londres 2001.
- Rienzo, Eugenio di, *La storia e l'azione. Vita politica di Gioacchino Volpe*, Le Lettere, Florència 2008.
- Riparbelli, Alberto, *Aegilon. Storia dell'isola di Capraia dalle origini ai giorni nostri*, La tipografia pratese, Prato 1973.
- Riquer, Borja de (ed.), *Història de la Diputació de Barcelona*, vol. II, Diputació de Barcelona, Barcelona 1987.
- Riquer, Martí de; Comas, Antoni; Molas, Joaquim, (dirs.), *Història de la literatura catalana*, Editorial Ariel, Barcelona 1984-1986 (XI volums).
- Roberti, Giuseppe, *Carlo Emmanuele III et la Corsica al tempo della guerra di successione austriaca*, Bocca, Torì 1890.
- Roberts, William, *Prophet in Exile. Joseph Mazzini in England (1837-1868)*, Peter Lang, Nova York 1989.
- Robertson, Esmonde M., *Mussolini as Empire Builder. Europe and Africa (1932-1936)*, Macmillan, Londres 1977.
- Rocca, Gianni, *Cadorna: il generalissimo di Caporetto*, Mondadori, Milà 2004.
- Rocca, Mathieu (Matteu), *Les Corses devant l'anthropologie*, Libraire J. Gamber, Paris 1913.
- Rocca, Paulu; D'Ampugnani, Orsini; Rocca, Matteu; Corano, Michele, *Catachismu Còrzu*, Stamparia di a Muvra, Ajaccio 1922.
- Rodger, Nicholas Andrew Martin, *The Command of the Ocean. A Naval History of Britain, 1649-1815*, Allen Lane, Londres 2004.
- Rodogno, Davide, *Il nuovo ordine mediterraneo. Le politiche d'occupazione dell'Italia fascista in Europa (1940-1943)*, Bollati Boringhieri, Milà 2003.

- Rodolico, Niccoló *Carlo Alberto*, Le Monnier, Florència 1931-1943 (III volums).
- Rodríguez Casado, Vicente, *La política marroquí de Carlos III*, Institut Jerónimo de Zurita, Madrid 1946.
- Romano, Ruggero; Vivanti, Corrado (dirs.), *Storia d'Italia*, Einaudi, Torí 1972-1978 (V volums).
- Romeo, Rosario, *Cavour e il suo tempo*, Laterza, Roma-Bari 1969-1984 (III volums).
- *Il giudizio storico sul Risorgimento*, Bonanno, Acireale 1987.
- *Vita di Cavour*, Laterza, Roma-Bari 1990.
- Ronchi, Carla *I democratici fiorentini e la rivoluzione del '48-'49*, Barbera, Firenze 1963.
- Rosa, Giovanna, *Il romanzo melodrammatico. Francesco Domenico Guerrazzi e la narrativa democratico risorgimentale*, La Nuova Italia, Florència 1990.
- Rosselli, John, *Lord William Bentinck. The making of a Liberal Imperialist 1774-1839*, Thompson Press India, Delhi 1974.
- Rossi, Giovanni Felice (ed.), *Cento studi sul Cardinale Alberoni*, Collegio Alberoni, Piacenza 1978.
- Rothney, John, *Bonapartism after Sedan*, Cornell University Press, Ithaca 1969.
- Roux, Georges, *Monsieur de Bonaparte*, Fayard, Paris 1964.
- Roveri, Alessandro, *Le origini del fascismo a Ferrara 1918-1921*, Feltrinelli, Milà 1974.
- Rovira i Virgili, Antoni, *Historia de los movimientos nacionalistas*, Editorial Minerva, Barcelona 1920.
- Ruggiero, Michele, *Carlo Felice re di Sardegna. L'ultimo sovrano del ramo principale della Casa di Savoia (1765-1831)*, Alzani, Pinerolo 2004.
- *L'eredità di Carlo Alberto*, Rusconi, Milà 1995.
- Ruinas, Stanis, *Viaggio per le città di Mussolini*, Bompiani, Vicenza 1938.
- Ruju, Sandro, *L'Argentiera. Storia e memorie di una borgata mineraria in Sardegna. 1864-1963*, Franco Angeli, Milà 1996.
- Ruju, Salvator *Sassari véccia e nòba. Agnirèddu e Rusina*, Gallizzi, Sàsser 1978.
- Rumi, Giorgio, Rumi, *Alle origini della politica estera fascista*, Laterza, Bari 1968.
- *Gioberti*, Il Mulino, Bologna 1999.
- Runciman, Steven, *The Sicilian Vespers. A History of the Mediterranean World in the later Thirteen Century*, Cambridge University Press, Cambridge 1958.
- Russel, Bertrand, *Freedom and Organisation*, Londres, Georg Allen & Unwin Ltd., Londres 1964 (1934).
- Sabbatucci, Giovanni, *I combattenti nel primo dopoguerra*, Editori Laterza, Roma-Bari 1974.
- Saitas, Yannis, *Mani*, Melissa Publications, Atenes 1992.
- Salini, Dominique; Salini, Evelyn *En ce temps-là, Bastia...souvenirs, témoignage et documents de 1937-1945*, La Marge, Ajaccio 1981.
- Salvemini, Gaetano, *Movimento socialista e questione meridionale*, Feltrinelli, Milà 1973.
- Salvemini, Gaetano, *Mussolini diplomatico (1922-1932)*, Laterza, Bari 1952.
- *Scritti sulla questione meridionale (1896-1955)*, Einaudi, Torí 1955.

- *The Fascist Dictatorship in Italy*, Cape, Londres 1928.
- Salvini, Gregorio, *Giustificazione della rivoluzione di Corsica e della ferma risoluzione presa da'corsi di mai più sottomettersi al dominio di Genova*, Corte (però probabilmente Nàpols o Liorna) 1758.
- Sancipriano, Mario, *Vincenzo Gioberti. Progetti etico-politici nel Risorgimento*, Studium, Roma 1997.
- Sanguinetti, Sampiero, *La violence en Corse. XIX-XX siècles*, Albiana, Ajaccio 2012.
- Sani, Roberto; Tedde, Angelino (eds.), *Maestri e istruzione popolare in Italia tra Otto e Novecento. Interpretazioni, prospettive di ricerca, esperienze in Sardegna*, Vita e Pensiero, Milà 2003.
- Sanna, Daniele, *Da Porta San Paolo a Saló. Gioacchino Solinas comandante antitedesco*, AM&D Edizioni, Càller 2005.
- Sanna, Salvatore, *La Maddalena, Sardegna. Storia e cronaca della base nucleare di S. Stefano*, CUEC, Càller 1994.
- Santarelli, Enzo, *Storia del movimento e del regime fascista*, Editori Riuniti, Roma 1967.
- Santini, Aldo, *Costanzo Ciano. Il ganascia del fascismo*, Camunia, Milà 1993.
- Santini, Luigi *Il cimitero protestante detto degli Inglesi in Firenze*, Amministrazione Cimitero degli Allori, Florència 1981.
- Sari Bozzolo, Raffaele, *Ad memoriam. 17 maggio 1943-Settant'anni dopo*, Edizioni del Sole, l'Alguer 2013.
- *Il canzoniere di Pino Piras*, Nemapress, l'Alguer 2005.
- *Il teatro di Pino Piras*, Edizioni del Sole, l'Alguer 1996.
- Sari, Guido, *El català de l'Alguer. Una llengua en risc d'extinció*, La Busca Edicions, Barcelona 2013.
- Sari, Rafael, *Ombra i sol. Poemes de l'Alguer*, Edizioni della Torre, Càller 1980.
- *Ciutat mia (pa de casa)*, Edizioni della Torre, Càller 1984.
- Sarti, Roland, *Mazzini. A life for the Religion of Politics*, Praeger Publishers, Westport 1997.
- Satta, Maria Margherita (ed.), *Onde d'identità. Corsica e Sardegna/Ondes d'identité. Corse et Sardaigne*, EDES, Càller 2005.
- Satta, Sebastiano, *Canti barbaricini*, La Vita Letteraria, Roma 1910.
- *Canti del salto e della tanca*, Il Nuraghe, Càller 1924.
- Saz Campos, Ismael, *Mussolini contra la II Republica. Hostilidad, conspiraciones, intervención. 1931-1936*, Edicions Alfons el Magnànim, València 1986.
- Scafatì, Silio P. P. (ed.), *La Corse médiévale*, Editions Alain Piazzola, Ajaccio 1994.
- Scanu, Pasqual, *Alghero e la Catalogna. Saggio di letteratura popolare*, Editrice Sarda Fratelli Fossataro, Càller 1964 (II edició ampliada).
- Scappaticci, Tommaso, *Un intellettuale dell'Ottocento romantico. Francesco Domenico Guerrazzi*, Longo, Ravenna 1978.
- Scarfoglio, Edoardo, *Il Libro di Don Chisciotte*, Progetto Manuzio 2010 (ed. Original: Sommaruga 1885).

- Scarpa Senes, Mirella, *La guerra e la disfatta del Marchese di Oristano, dal manoscritto di Giovanni Proto Arca*, Edizioni Castello, Càller 1997.
- Scarpino, Salvatore, *Indietro Savoia! Briganti nel Sud*, Leonardo Editore, Milà 1991.
- Scheli, Erwin, *Geografia de Francia*, Editorial Labor, Barcelona 1927.
- Schiappa, Jean-Marc, *Buonarroti, l'inoxidable*, Les Éditions Libertaires, Tolosa de Llenguadoc 2008.
- Schiattone, Mario, *Alle origini del federalismo italiano. Giuseppe Ferrari*, Edizioni Dedalo, Bari 1996.
- Schiffner, Carlo, *Le origini dell'irredentismo triestino (1813-1860)*, De Bianco Editore, Verona 1978.
- Scott, Walter, *Life of Napoleon Buonaparte with a Preliminary View of the French Revolution*, vol. II, Robert Cadell, Edimburg 1835, (vol IX de: *Miscellaneous Prose Works of Sir Walter Scott*).
- *Life of Napoleon Buonaparte with a Preliminary View of the French Revolution*, vol. VIII, Robert Cadell, Edimburg 1835, (vol XV de: *Miscellaneous Prose Works of Sir. Walter Scott*).
- *The Bride of Lammermor*, Archibald Constable and Co., Edimburg 1819 (vol. II de: *Tales of my Landlord*).
- *The History of Scotland*, Longman, Londres 1830 (II volums).
- Scotti, Giacomo, *Ustascia tra il fascio e la svastica. Storia e crimini del movimento Ustascia*, Incontri, Udine 1976.
- Sechi, Salvatore, *Dopoguerra e fascismo in Sardegna. Il movimento autonomistico nella crisi dello stato liberale (1918-1926)* Einaudi, Torì 1969.
- Sedda, Giovannino; Piciotti, Giulio, *L'isola della libertà. La Travagliata indipendenza dell'Isola di San Pietro nel 1793*, Edizioni Demos, Càller 2000.
- Senecae, Lucio Anneo, *Opera ad Optima Editiones Collata*, Typographya Societatis Bipontinae, Zweibrücken 1783.
- Serafini-Costoli, Janine, *Bastia. Regards sur son passé*, Berger-Levrault, Paris 1983.
- Sergi, Giuseppe, *La Sardegna. Note e commenti di un antropologo*, Fratelli Bocca, Torì 1907.
- *The Mediterranean Race. A Study of the Origin of the European Peoples*, Walter Scott, Londres 1901.
- Serna, Pierre (ed.), *Républiques sœurs. Actes du colloque de Paris, 25-27 janvier 2008*, Presses Universitaires de Rennes, Rennes 2009.
- Serpentini, Antoine-Laurent (dir.), *Dictionnaire Historique de la Corse*, Albiana, Ajaccio 2006.
- *La coltivatione. Gênes et la mise en valeur agricole de la Corse au XVIIe siècle*, Albiana, Ajaccio 2000.
- *Théodore de Neuhoﬀ Roi de Corse. Une aventurier européen du XVIIIe siècle*, Albiana, Ajaccio 2011.
- *Bonifacio. Une ville génoise aux Temps Modernes*, Fayard Paris 1997.
- Serra i Barceló, Jaume *Els Bandolers a Mallorca (ss. XVI-XVII)*, El Tall Editorial, Palma de Mallorca

1997.

Seth, Ronald, *Caporetto, the Scapegoat Battle*, Macdonald, Londres 1965.

Severini, Marco, *La Repubblica Romana del '49*, Marsilio, Venècia 2011.

Sicard-Pichiottino, Ghislaine, *François Coty. Un industriel corse sous la III République*, Albiana, Ajaccio 2006.

Sierra, Luis de la, *La guerra naval en el Mediterráneo (1940-1943)*, Editorial Juventud, Barcelona 1976.

Silvani, Paul, *Le bonapartisme. Une saga corse*, Albiana, Ajaccio 2003.

– *Les Complots d'Ajaccio. Mai 1958*, Albiana, Ajaccio 2009.

Simeoni, Edmond, *Corse: la volonté d'être*, Éditions Albiana, Ajaccio 1995.

– Simeoni, Lucie, *La piège d'Aléria*, Lattès, Paris 1975.

Simeoni, Jacques (dir.), *Autonomia. Pour que vive le peuple corse*, Costa, Bastia 1974.

Simon, Matteo Luigi, (publicat com: A. Lugtinmio) *Crisi politica dell'Isola di Sardegna*, Italia 1800.

– L. Carta (ed.), *Storia de' torbidi occorsi nel Regno di Sardegna dall'anno 1792 in poi*, Edisar, Càller 1994.

– A. Fiore, G. Perantoni Satta (eds.), *Il bombardamento della città di Cagliari*, Editrice Sarda Fossataro, Càller 1964.

– *Mémoire pour Napoléon*, Giuffrè, Milà 1967.

Siotto-Pintor, Giuseppe, *Storia della vita di Giuseppe Manno*, Tipografia Bellardi, Appiotti e Grossini, Torì 1869.

– *Storia civile dei popoli sardi dal 1798 al 1848*, Libreria F. Casanova, Torì 1877.

– *Storia letteraria di Sardegna*, Tipografia Timon, Càller 1843-1844 (IV volums).

Sire, Henry J. A., *The Knights of Malta*, Yale University Press, Yale 1994.

Sitzia, Paola, *Le comunità tabarchine della Sardegna meridionale. Un'indagine sociolinguistica*, Condaghes, Càller 1998.

Solari, Gioele, *Il pensiero politico di Gio. Battista Tuveri (un moracomaco sardo del sec. XIX): discorso letto nell'Aula Magna della Regia Università di Cagliari il 15 novembre de 1914*, Tipografia Pietro Valdés, Càller 1915.

Sole, Carlino, *Le "carte Lavagna" e l'esilio di casa Savoia in Sardegna*, Giuffrè, Milano 1970.

– *Politica, economia e società in Sardegna nell'età moderna*, Editrice Sarda Fossataro, Càller 1978.

– *Sovranità e giurisdizione sulle isole intermedie (1767-1793)*, Cedam, Pàdua 1959.

– *Testimonianze inedite sulla disfatta dei francesi nel 1793 davanti a Cagliari*, Gallizzi, Sàsser 1956.

– (ed.) *La Sardegna di Carlo Felice e il problema della terra*, Editrice Sarda Fossataro, Càller 1967.

Solmi, Arrigo, *Il Risorgimento italiano (1814-1918)*, Federazione delle Biblioteche Popolari, Milà 1919.

– *Lo stato nuovo nella Spagna di Franco*, Istituto Studi di Politica Internazionale, Milà 1940.

– *El nuevo estado español. El regimen nacional sindicalista ante la tradición y los demás sistemas*

- totalitaris*, Biblioteca Nueva, Madrid 1939.
- *Origen y forma del nuevo estado*, Librería Santarén, Valladolid 1939.
- Sørensen, Gert; Mallet, Robert (eds.), *International Fascism. 1919-1945*, Frank Cass, Londres-Portland 2002.
- Sorgia, Giancarlo, *Sardenya i Còrsega des de la infeudació fins a Alfons el Magnànim*, Rafael Dalmau, Barcelona 1968.
- Sotgiu, Giovanna; Sega, Alberto, *Inglese nell'arcipelago. Da Nelson alla fine dell'Ottocento*, Paolo Sorba Editore, La Maddalena 2005.
- Sotgiu, Girolamo, *L'insurrezione di Cagliari del 18 aprile 1794*, AM&D Edizioni, Càller 1995.
- *Questione sarda e movimento operaio*, Edizioni Sarde, Càller 1969.
- *Storia della Sardegna dalla Grande Guerra al fascismo*, Editori Laterza, Roma-Bari 1990.
- *Storia della Sardegna durante il fascismo*, Editori Laterza Roma-Bari, 1995.
- *Storia della Sardegna sabauda. 1720-1847*, Laterza, Roma-Bari 1984.
- Spagnoletti, Angeloantonio, *Storia del Regno delle due Sicilie*, Il Mulino, Bologna 1997.
- Spano, Giovanni, *Vocabolario sardo-italiano, italiano sardo*, Tipografia Nazionale, Càller 1850-1852.
- *Ortographia sarda nationale, o siat grammatica de sa limba logudoresa cumparada cum s'italiana/Ortografia sarda nazionale, ossia grammatica della lingua logudoresa comparata con l'italiana*, Stamperia Refia, Càller 1840.
- Spengler, Oswald, *La Decadencia de occidente*, Espasa-Calpe, Barcelona 1953 (ed. Original en alemany: C. H. Beck 1922, II volums).
- Spriano, Paolo, *l'occupazione delle fabbriche. Settembre 1920*, Einaudi, Torí 1968.
- Stacton, David *I Bonaparte. Storia di una famiglia*, Club degli Editori, Milà 1967 (ed. Original en anglès: Simon & Schuster 1966).
- Starace, Carmine, *Bibliografia della Corsica*, ISPI, Milà 1943.
- Steininger, Rudolf, *South Tyrol. A Minority Conflict of the Twentieth Century*, Transaction Publishers, Nova Brunsvic-Londres, 2003.
- Stephanopoli de Comnène, Michel, *Histoire des Grecs-Maniotes en Corse*, Associations d'Études Laconiques, Atenes 1997-2002 (III volums).
- Streicher, Jean-Claude, *Impossible Alsace. Histoire des idées autonomistes*, Éditions Entente, Paris 1982.
- Sternhell, Zeev, *La Droite révolutionnaire en France. 1885-1914: les origines françaises du fascisme*, Éditions du Seuil, Paris 1978.
- *Les Anti-lumières: du XVIII siècle à la guerre froide*, Fayard, Paris 2006.
- *Ni droite ni gauche. L'idéologie fasciste en France*, Fayard, Paris 2000 (1987).
- Stirling, Monica, *Leticia Bonaparte*, Editorial Vergara, Barcelona 1963 (Ed. Original en anglès: Collins, Londres 1961).

- Strabo, Gneo Pompeo, *Geography*, Harvard University Press, Harvard 1923.
- Suberbielle, Jean *Histoire de Corte et des Cortenais*, La Marge, Ajaccio 1989 (II volums).
- Sutton, John L., *The King's Honor and the King's Cardinal. The War of Polish Succession*, University Press of Kentucky, Lexington 1980.
- Suberbielle, Jean *Histoire de Corte et des Cortenais*, La Marge, Ajaccio 1989 (II volums).
- Tabak, Farouk, *The Waning of the Mediterranean. A geohistorical Approach, 1550-1870*, The John Hopkins University Press, Baltimore 2008,.
- Taddei, Dominique, *Erasmus Orticoni le chanoine révolutionnaire*, Albiana Ajaccio 2008.
- Tasca, Angelo, *La Naissance du Fascisme*, Gallimard, Paris 1938 (Ed. original en castellà, Ariel 1967).
- Taylor, Alan John Percivale, *Revoluciones y revolucionarios*, Planeta, Barcelona 1990 (ed. Original en anglès: Oxford University Press 1980).
- Taylor, Rex, *Michael Collins*, Hutchinson of London, Londres 1958.
- Tedesco, Luca *Giuseppe Sergi e la morale fondata sulla scienza. Degenerazione e perfezionamento razziale nell'opera del fondatore del comitato italiano per gli studi di eugenica*, Uncopli, Milà 2012.
- Temime, Émile; Vertone, Teodosio (eds.), *Gli italiani nella Francia del sud e in Corsica (1860-1980)*, Franco Angeli, Milà 1988.
- Tesi, Riccardo, *Storia dell'italiano. La formazione della lingua comune*. Torì, Zanichelli, 2007.
- Thrasher, Peter Adam, *Pasquale Paoli an Enlightened Hero. 1725-1807*, Constable, Londres 1970.
- Toda i Güell, Eduard, *L'Alguer. Un poble català d'Itàlia*, La Renaixensa, Barcelona 1888.
- *Bibliografia espanyola d'Itàlia*, Impremta Vidal Güell, Castell d'Escornalbou 1927-1931 (V volums).
  - *Bibliografia española de Cerdeña*, Tipografia de los Huerfanos, Madrid 1890.
  - *Cortes españolas de Cerdeña*, Grafice del Parteolla, Càller 2009 (manuscrit publicat per Joan Armangué i Herrero).
  - *La poesia catalana a Sardenya*, La Il·lustració Catalana, Barcelona 1888.
  - *Memoria de los archivos de Cerdeña*, Grafiche del Parteolla, Càller 2009 (manuscrit publicat per Luca Scala).
  - *Recorts catalans de Sardenya*, La Il·lustració Catalana, Barcelona 1903.
- Todde, Giovanni (ed.), *Il mondo della Carta de Logu*, Edizioni 3T, Càller 1979.
- Tognarini, Ivan (ed.), *La Toscana nell'età rivoluzionaria e napoleonica*, Edizioni Scientifiche Italiane, Nàpols 1985.
- Tognotti, Eugenia, *Americani, comunisti e zanzare*, EDES, Càller 1995.
- *L'esperienza democratica del combattentismo nel mezzogiorno. Il movimento degli ex-combattenti e il Partito Sardo d'Azione a Sassari (1918/1924)*, Edizioni della Torre, Càller 1983.
  - *Per una storia della malaria in Italia. La malaria in Sardegna*, Franco Angeli Milà 2008 (ed.

- Original: *La malaria in Sardegna. Per una storia del paludismo nel mezzogiorno*, Franco Angeli 1996).
- Tola, Pasquale, *Codex Diplomaticus Sardiniae*, Regio Thypographeo, Augustae Taurinorum (Torí) 1861-1868 (III volums).
- *Dizionario biografico degli uomini illustri di Sardegna*, Tipografia Chirio e Mina, Torí 1837-1838 (III volums).
- Toledano, Roulhac; Coty, Elizabeth Z. *François Coty. Fragrance, power, money*, Pelican, Gretna 2009.
- Tommaseo, Niccolò, *Canti popolari toscani, corsi, illirici e greci*, vol II, Girolamo Tasso, Venècia 1841-1842 (IV volums).
- *Lettere di Pasquale Paoli*, Giovan Pietro Vieusseux Editore, Florència 1846.
- *Fede e Bellezza*, Gondoliere, Venècia 1840.
- M. Cataudella (ed.) *Un affetto. Memorie politiche*, Edizioni Storia della Letteratura, Roma 1974.
- Tommasi, Giuseppe, *Brigata Sassari. Note di Guerra*, Tipografia Sociale, Roma 1925.
- Tore, Gianfranco, *I sardi a Lepanto. Analisi di una leggenda*, A. Viali, Càller 1987.
- Torre, Évelyne, *La Corse et les corses pendant la première guerre mondiale*, Centre Régional de Documentation Pédagogique, Ajaccio 1981.
- Torres, Xavier, *Els bandolers (s. XVI-XVII)*, Eumo Editorial, Barcelona 1991.
- *Nyerros i cadells. Bàndols i bandolerisme a la Catalunya moderna 1598-1640*, Quaderns Crema, Barcelona 1993.
- Torres i Bages, Josep, *La tradició catalana*, La Ilustración, Barcelona 1892.
- Trampus, Antonio, *Storia del cotituzionalismo italiano nell'età dei lumi*, Laterza, Roma-Bari 2009.
- Tranfaglia, Nicola, Firpo, Massimo (dirs.), *La Storia*, UTET, Torí 1986-1988 (X volums).
- Treasure, Geoffrey, *The Making of Modern Europe. 1648-1780*, Methuen, Londres-Nova York 1985.
- Treppo, Marco del, *I mercanti catalani e l'espansione della Corona d'Aragona nel secolo XV*, L'Arte Tipografica, Nàpols 1972.
- Trifkovic, Srdja *Ustaše. Croatian Fascism and European Politics. 1929-1945*, The Lord Byron Foundation of Balkan Studies, Chicago-Ottawa-Londres 2011.
- Troubetzkoy, Alexis S., *A Brief History of the Crimean War*, Robinson, Londres 2006.
- Tucci, Raffaele di, *Il condaghhe di Santa Maria di Salvenor*, Tipografia Giuseppe Dessì, Càller 1912.
- Tulard, Jean, *Napoleon*, Fayard, Paris 1987 (1977).
- *Les vingt jours. Louis XVIII ou Napoléon? 1-20 mars 1815*, Fayard 2001.
- Tulliano, Curzio (G. M. Natali), *Disinganno intorno alla guerra di Corsica scoperto da Curzio Tulliano ad un suo amico dimorante nell'Isola*, Colonia 1736.
- Turi, Gabriele, *Riforme, rivoluzione e insorgenze in Toscana. 1790-1799*, Il Mulino, Bolonya 1999.
- Turquan, Joseph, *Souveranies et grandes dames. Les Soeurs de Napoléon, les princesses Elisa, Pauline et*

- Caroline, Tallandier, Paris 1904.
- Turtas, Raimondo, *I Gesuti in Sardegna. 450 anni di storia*, CUEC, Càller 2010.
- Tusceri, Gian Carlo, *La battaglia che non fu mai. L'8 settembre in Sardegna e in Corsica*, Paolo Sorba Editore, La Maddalena 2009.
- Ucelay-Da Cal, Enric, *El imperialismo catalan. Prat de la Riba, Cambó, d'Ors i la conquesta moral de España*, Edhasa, Barcelona 2003.
- Valeri, Nino, *Giovanni Giolitti*, UTET, Torí 1972.
- Valery (pseudònim d'Antoine Claude Pasquin), *Voyages en Corse, a l'Ile d'Elbe et en Sardaigne*, Libraire de L. Bourgeois-Maze, Paris 1837-1838 (II volums).
- Vallebona, Giuseppe, *Carloforte. Storia di una colonizzazione*, Tamburino Sardo, Carloforte 1962.
- Valriu, Caterina, *Illes i insularitat en el folklore dels Països Catalans*, Grafiche del Parteolla, Dolianova 2009.
- Valsecchi, Enrico, *L'affondamento del Tripoli*, Frilli, Gènova 2004.
- Vardabasso, Silvio, *La struttura geologica della corsica*, Tipografia F.lli G. & M. Melis Schirru, Càller 1939.
- Vaussard, Maurice, *De Pétrarque a Mussolini. Evolution du sentiment nationaliste italien*, Armand Colin, Paris 1961.
- Venturi, Franco, *Settecento riformatore*, Einaudi, Torino 1969-1990 (V volums).
- Vergé-Franceschi, Michel, *Paoli. Une Corse des Lumières*, Fayard, Paris 2005.
- (dir.), *Dictionnaire d'Histoire Maritime*, Robert Laffont, Paris 2002.
  - (ed.), *La Corse et l'Angleterre XVIe-XIXe siècle*, Éditions Alain Piazzola, Ajaccio 2005.
  - *La Voyage en Corse. Anthologie de voyageurs de l'Antiquité à nos jours*, Robert Laffont, Paris 2009.
- Venè, Gian Franco, *Storia e cronaca della marcia su Roma*, Marsilio, Venècia 1990.
- Vicens i Vives, Jaume, *Tratado general de geopolítica*, Teide, Barcelona 1956.
- Vico, Francisco, *Historia general de la Isla y Reino de Sardeña*, Lorenço Déu, Barceolna 1639.
- Vigezzi, Brunello, *Da Giolitti a Salandra*, Vallecchi, Florència 1969.
- Viglione, Massimo, *L'identità ferita*, Edizioni Ares, Milà 2006.
- Vilar, Pierre, *Assaigs sobre la Catalunya del segle XVIII*, Curial, Barcelona 1979.
- Villa, Renzo, *Il deviante e i suoi segni. Cesare Lombroso e la nascita dell'antropologia criminale*, Franco Angeli 1985.
- Villari, Rosario, *Il Sud nella storia d'Italia. Antologia della questione meridionale*, Laterza, Bari 1966 (II volums).
- *Storia dell'Europa Contemporanea*, Laterza, Roma-Bari 1985 (1971).
- Villat, Louis, *La Corse de 1768 à 1789*, Frères Millot, Besançon 1924-1925 (II volums).

- Villepin, Dominique de, *Les Cents Jours, ou l'éperit du sacrifice*, Librairie Académique Perrin, Paris 2001.
- Vimercati, Daniele (ed.), *Stati uniti d'Italia: il federalismo, le leghe*, SugarCo, Milà 1991.
- Vivanti, Angelo, *Irredentismo adriatico*, Libreria della Voce, Florpencia 1912.
- Volpe, Gioacchino, *Storia della Corsica italiana*, Istituto per gli Studi di Politica Internazionale (a partir d'ara ISPI), Milà 1939.
- Volpi, Alessandro, *Commercio e circuiti culturali. Giovan Pietro Viessesux, un borhese di inizio ottocento*, Pacini, Ospedaletto 2008.
- Voltaire (Màrie Auret, François), *Candide, ou l'optimisme*, J. Cramer, Ginebra 1759.
 – *Précis du Siècle de Louis XVI*, Imprimerie des Frères Mame, Paris 1808 (publicat amb el pseudònim Stéréotype D'Hernan).
- Vullier, Gastone, *Les îles oubliées. Les Baléares, la Corse et la Sardaigne Impressions de voyage illustrée par l'auteur*, Librairie Hachette, Paris 1893.
- Wagner, Max Leopold, *Das Ländliche Leben Sardiniens im Spiegel der Sprache*, Winter, Heidelberg 1921 (versió italiana: *La vita rustica in Sardegna riflessa nella lingua*, Nuoro, Ilisso 1996).
 – *Dizionario Etimologico Sardo*, Winter, Heidelberg 1957-1964 (IV volums)
 – *Historische Lautlehre des Sardischen*, M. Niemeyer, Halle 1941.
 – *La lingua sarda. Storia spirito e forma*, A. Francke, Berna 1950.
- Walicki, Andrezej, *The Enlightenment and the Birth of Modern Nationhood. Polish Political Thought from Noble Republicanism to Tadeusz Kosciuszko*, University of Notre Dame Press, Paris 1989.
- Waresquiel, Emmanuel de *Cents Jours. La tentation de l'impossible (mars-julliet 1815)*, Fayard, Paris 2008.
- Webber, Caroline; Wildavsky, Aaron, *A History of Taxation and Expenditure in the Western World*, Simon and Schuster, Nova York 1986.
- Weber, Eugen *La fin des terroirs. La modernisation de la France rurale. 1870-1914*, Fayard/Éditions Recherches, Paris 1983 (ed. Original en anglès: Stanford University Press 1976).
- Weber, Max, *Economia y Sociedad*, Fondo de Cultura Económica, Ciutat de Mèxic, 1979 (ed. Original en alemany: J. S. B. Mohr, Tubinga 1922).
- Wilson, Stephen, *Feuding, Conflict and Banditry in Nineteenth-Century Corsica*, Cambridge University Press, Cambridge 2002 (1998).
- Wincock, Michel, *La fièvre hexagonale. Les grandes crises politiques. 1871-1968*, Éditions du Seuil, Paris 2001 (ed. Original: Calmann-Lévy 1986).
 – *Nationalisme, antisémitisme et fascisme en France*, Éditions du Seuil, Paris 1982.
- Wiskeman, Elizabeth, *L'asse Roma-Berlino*, Cremona Nuova, Cremona 1955 (ed. Original en anglès: Oxford University Press 1949).
- Woodhouse, John, *Gabriele d'Annunzio. Defiant Archangel*, Clarendon Press, Oxford 1998.

- Woolf, Stuart J., *Il Risorgimento italiano*, Einaudi, Torí 1981 (II volums).
- *La Europa napoleònica*, Crítica, Madrid 1992 (ed. Original en francès: Flamarion 1992).
- (ed.) *Storia d'Italia. Le Regioni dall'Unità ad oggi. La Valle d'Aosta*, Einaudi, Torí 1995
- Wright, Julian, *The Regionalist Movement in France 1890-1914: Jean-Charles Le Brun and French Political Thought*, Oxford University Press, Oxford-Nova York 2003.
- Yvia-Croce, Hyacinthe (Ghjacinu), *Quarante ans de gloire et de misère. La revolution corse (1729-1769)*, Éditions Albiana, Ajaccio 1996.
- Graziani, Paul, (eds.), *Anthologie des écrivains corses*, Stamparia di A Muvra, Ajaccio 1929-1931 (II volums).
- Zamosky, Adam, *Holy Madness. Romantics, Patriots and Revolutionaries. 1776-1871*, Widenfeld&Nicholson, Londres 1999.
- Zaytun, Shabb, *Terra d'approdo. Terra del mezzo marinaio o del gancio d'accosto*, Edizioni del Sole, l'Alguer 2011.
- Zurita, Jeronimo *Los cinco libros postreros de la segunda parte de los anales de la Corona de Aragón*, tomo IV, libro XVII, Saragossa, Juan de Lanaja i Quarteret, 1610.

Articles

- AA. VV. «Le Royame Anglo-Corse (1794-1796). Actes du colloque tenu à Bastia les 23 et 24 septembre 1994», a: *Bulletin de la Société des Sciences Historiques et Naturelles de la Corse*, a. CXIV (1995), fasc. 670-671.
- Alberti, Vanessa, «Les revues culturelles éphémères de l'entre-deux-guerres», pp. 61-63 a: *Études Corses*, núm. 64 (2007), pp. 49-63.
- Ambrosi, Ambroise, «Un épisode de la guerre entre Gênes et Aragon au XVe siècle. Vincentello d'Istria» a: *Bullettin de la Société des Sciences Historiques et Naturelles de la Corse*, a. XXI (1911), fasc. 325-327, pp. 5-64.
- «Le Banque de Saint Geroge et la Corse de 1453 à 1562», a *Bulletin de la Société de Sciences Historiques et Naturelles de la Corse*, núm. 340-342, (1912), pp. 211-245.
- Anatra, Bruno, «Les institucions urbanes a Sardenya a l'Antic Règim» a: *Afers*, a. LIX (2008), vol. XXIII, pp. 21-29.
- Anderson, George Pomeroy «Pascal Paoli, an inspiration to the Sons of Liberty», a : *Publications of the Colonial Society of Massachussets*, vol. XXVI, (1927), pp. 180-210
- Arezio, Luigi, «Il Cardinale Alberoni e l'impresa di Sardegna nel 1717» a: *Archivio Storico Sardo*, vol II (1906), pp. 257-309.
- Bellieni, Camillo, «l'Associazione dei Combattenti» a: *La Critica Politica*, a. IV (1924), fasc. VII, pp. 301-315.

- Beretti, Francis, «Pascal Paoli et la Corse dans la Storia d'Italia de Carlo Botta», a: *Études Corses*, núm. 55 (2002), pp. 97-106.
- «Pascal Paoli inspire les patriotes américains», a: *Bulletin de la Société des Sciences Historiques et Naturelles de la Corse*, a. LXXXXIV (1974), fasc. 611, pp. 4-81
  - «Quatre portraits de Pascal Paoli par des artistes britanniques (1768, 1769, 1772)» a: *Bulletin de la Société des Sciences Historiques et Naturelles de la Corse*, núm. 682-683, (1998), pp. 89-97.
- Birocchi, Italo; Capra, Margherita, «l'istituzione dei consigli comunitativi in Sardegna», a: *Quaderni sardi di storia*, núm. 4 (1983-1984), pp. 139-158.
- Bitossi, Carlo «Alle origini di Carloforte. I genovesi a Tabarca», a: *Studi sardi*, , vol. XXIX (1990-1991), pp. 428-446.
- Bosworth, Richard J. B., «Imitating Mussolini with Advantages. The Case of Edgardo Sulis», a: *European History Quarterly*, vol. 32, núm. 4 (2002), pp. 515-533.
- Braudel, Fernand, «Histoire et ciencias sociales: la logue durée» a: *Débats et Combats*, vol. XIII (1958) núm. 4, pp. 725-753.
- Bulferetti, Luigi, «Un progetto di baratto della Sardegna durante il Regno di Vittorio Amdeo III (1784)», a: *Archivio storico sardo*, vol. XXIV (1954), pp. 225-235.
- Calia, Itria, «La Sardaigne dans le système diplomatique français avant i après son passage au Piémont», a: *Études Corses*, a. XVI (1988), núm. 30/31, pp. 319-334.
- Calvani, Paul-Jean, «La donation de Pepin le Bref», a: *Corse Action* núm. especial Deux Siècles de Vie Français, Paris 1968, pp. 46-48.
- Calvini, Nilo, «Timori di sbarchi corsi in Capraia (1761-1766)», a: *Archivio Storico di Corsica*, a. XVII (1941) núm. 3, pp. 386-397.
- Caprotti, Federico; Kaika, Maria, «Producing the Ideal Fascist Landscape. Nature, Materiality and the Cinematic Representation of the Pontine Marshes», a: *Social&Cultural Geography*, vol. IX (2008) núm. 6, pp. 613-634.
- Caria, Rafael, Caria, «Corax, la primigenia Algarium. Una scoperta archeologica che nasce dalla toponomastica» a: *Revista de l'Alguer*, vol. X, núm. 10 (1999), pp. 231-244.
- «El català a l'Alguer: apunts per a un llibre blanc», pp. 42-47, *Revista de Llengua i Dret*, n. 46, (2006), pp. 29-102.
  - «L'alguerès des d'una perspectiva històrica», a: *Revista de l'Alguer*, núm. 1, (1990), pp. 33-53.
  - «L'alguerès des d'una perspectiva històrica (segona part)» a: *Revista de l'Alguer*, núm. 2 (1991), pp. 119-133.
  - «L'Alguer al Primer Congrés Internacional de Literatura Catalana: Joan Palomba i Antoni Ciuffo» a: *Estudis Baleàrics*, núm. 82-83 (2005-2006) pp. 93-110.
  - «libera muratoria», a: *Sardegna e dintorni*, a. II (1998) núm. 3, pp. 38-43.

- Carrington, Dorothy, «Corsica Britain's Links with Ancien Crete?», a: *The Royal Geographical Society Magazine*, vol. XXX, núm 3 (1957), pp. 139-147.
- «L'ordinamento costituzionale della Corsica durante il regime di Paoli», a: *Critica Storica*, a.XI (1974), núm. 4, pp. 594-622.
  - «Le texte original de la constitution de Pasquale Paoli» a: *Bulletin de la Société des Sciences Historiques et Naturelles de la Corse*, a. LXXXXVI (1976), fasc. 619-620, pp. 8-39.
  - «Pascal Paoli et sa "Constitution" (1755-1769)», pp. 517-521 a: *Annales Historiques de la Révolution Française* núm. 46 (1974) pp. 508-541.
  - «The Achievement of Pasquale Paoli and its Consequences», a: *Proceedings of Consortium of Revolutionary Europe*, núm. XV (1986), pp. 56-69.
  - «The Sardinian Heritage» a: *The Royal Geographical Society Magazine*, vol. XXVIII, núm. 7 (1955), pp. 348-354.
- Carta, Silvio, «Sardinia in fascist Documentary Films» a: *Journal of Italian Cinema & Media Studies*, vol. I, núm. 2 (2013), pp. 171-187.
- Casanova, Santo B., «L'effimero governo della Maona (1378-1380)» a: *Archivio Storico di Corsica*, a. XI (1935), núm. 2, pp. 268-271.
- Cerina, Giovanna, «Grazia Deledda e "Vita Sarda". Tre anni di apprendistato» a: *Archivio sardo del movimento operaio, contadino e autonomistico*, núm. 23-25 (1985), pp. 97-122.
- Ciani, Ivanos, «Alla scoperta della Sardegna», a: *Rassegna Dannunziana*, núm. 14 (1988), pp. 18-37.
- Ciasca, Raffaele, «Corsi colonizzatori di terre sarde nel secolo XVIII», a: *Archivio Storico di Corsica*, núm. IV (1928), pp. 294-334.
- Cobrerá i Pou, Jaume, «L'alguérais, une dialecte de frontière du catalan» a: *Revue de Linguistique Romane*, LXVII (2003), núm. 267-268, pp. 321-341.
- Contu, Alberto «Giusnaturalismo e teoria della dissimulazione nella Sardegna rivoluzionaria» a: *Quaderni Bolotanesi*, núm. 15 (1989), pp. 187-226.
- Courtenay, Todd, «The 1911 International Exposition in Rome: architecture, archaeology and national identity», a: *Journal of Historical Geography*, núm. 37 (2011), pp 440-459.
- Cuccuru, Paolo, «Un testo giacobino sardo: l'achille della sarda liberazione » a: *Il Pensiero Politico*, a. XII (1979), pp. 59-94.
- Deledda, Salvatore, «I processi di Chambery nel 1833 ed Efsio Tola», a: *Mediterranea*, a. IX (1935), núm. 1, pp. 1-12.
- Delfosse, Claire; Prost, Jean-Antoine, «Transmission et appropriation des savoirs fromagers: un siècle de relations entre industriels de Roquefort et transformateurs corses» a: *Ruralia*, núm. 2 (1998) article on-line: <http://ruralia.revues.org/27>.
- Doneddu, Giuseppe, «Le prefetture nel Regno di Sardegna», a: *Archivio sardo del movimento operaio*,

- contadino e autonomistico*, núm. 11-13, a. 1980, pp. 133-154.
- Dursteler, Eric R., «On Bazaars and Battlefields. Recent Scholarship on Mediterranean Cultural Contacts», *Journal of Early Modern History*, vol. XV (2011), núm. 5, pp. 413-434.
- Emmanueli, Renée, «Le pacte de 1358 et la Commune de Corse» a: *Études Corses*, núm. 4 (1974), pp. 5-50.
- «Génes et la domestications des classes dominantes en Corse au temps de Sampiero», a: *Etudes Corses*, núm. 1 (1973), pp. 35-76.
- Era, Antonio, «Relazione di una missione di studio a Madrid», a: *Archivio Storico Sardo*, vol. XXIV (1954), pp. 184-497.
- Ettori, Ferrand, «Les Congrès des Théologiens d'Orezza (4 mars 1731). Mythe et Réalité», a: *Études Corses*, núm. 1 (1973), pp. 77-96.
- «Comment une peuple s'efforce de devenir une nation», a: *Corse Action* a. VI (1938), núm. 35, pp. 71-85.
- «La formation intellectuelle de Pascal Paoli (1725-1755)» a: *Annales Historiques de la Révolution Française*, núm. 46 (1974), pp. 483-507.
- Farinelli, Marcel A., «Città nuove, colonizzazione e impero. Il caso di Fertilia» a: *Passato & Presente*, núm. 88 (2013), pp. 57-82.
- Franceschini, Emile, «La corse à la fin de l'Empire et le retour des Bourbons», *Bulletin de la Société des Sciences Historiques et Naturelles de la Corse*, a. XLIV (1924), núm. 465-468, pp. 129-203.
- Francioni, Federico, «Réfugiés poliques et diplomates pour l'institution d'une République sarde sous la protection de la France» a: *Chaiers de la Méditerranée*, núm. 57 (1998), pp. 101-124.
- «Un anomalia istituzionale: il parlamento sardo nel triennio rivoluzionario (1793-96)», a: *Études Corses*, a. XVI (1988), núm. 30/31, pp. 69-94.
- Friggeri, Olivier «Letteratura degli esuli italiani a Malta durante il Risorgimento (1804-1849)», a: *Neohelicon*, vol. (2012) 39 núm. 1, pp. 183-202.
- Fumaroli, Dominique, «Le procès des patriotes bastiais», a: *Revue de la Corse*, a. XII (1931) núm. 72, pp. 259-275
- Gentile, Emilio, «The conquest of modernity: from modernist nationalism to fascism», a: *Modernism/Modernity*, a. I (1994), núm. 3, pp. 55-87.
- Godechot, Jacques, «Nation, Patrie et Patriotisme en France au XVIII siècle», a: *Annales historiques de la Revolution Française*, núm. 206, (1971), pp. 481-501.
- Godlewski, Guy, «Bonaparte et l'affaire de la Maddalena», *Revue de l'Institut Napoléon*, núm. 90 (1964), pp. 1-12.
- Gregori, Sylvain, «Tra lucchese è nimicu. La représentation mentales de l'italien dans l'imaginaire social corse. 1938-1943» a: *Études Corses*, núm. 49 (1997), pp. 89-122.

- «Résistance(s) et identité(s): le cas Corse 1940-1943» pp., 179-182, a: *Études Corses*, núm. 57 (2004), pp. 145-184.
- Guarnerio, Pier Enea, «Il dialetto catalano di Alghero», a: *Archivio Glottologico Italiano*, vol. IX (1886), pp. 262-364.
- Guerri, Francesco, «Gli anni e le opere dell'irredentismo corso», a: *Corsica Antica e Moderna*, a. IX (1940), fasc. 1-2-3 i 4-5-6, pp. 70-87 i 172-168.
- *Ibidem*, a. X (1941) fasc. 1-2-3 i 4-5-6, pp. 38-43 i 145-151.
- *Ibidem*, a. XI (1942) fasc. 1-2-3 i 4-5-6, pp. 4-24 i 105-107.
- Guillon, Jean-Marie, «Libération en Corse, Résistance en France. Les enjeux de l'été et de l'automne 1943», a: *Études Corses*, núm. 57 (2004), pp. 7-27.
- Hasiotis, Ioannis, K. «The Alexians of Minorca. Contribution of History of Sojourners in the 18th Century», a: *Rodonia*, vol. II (1994), pp. 650-660.
- Hernández Sanz, Francisco «La colonia griega establecida en Menorca», a: *Revista de Menorca*, núm. 20 (1925), pp. 327-408.
- Herzfeld, Michael, «The Absent Presence: Discourses on Crypto-Colonialism» a: *South Atlantic Quarterly*, vol. 101, núm. 4 (2002), pp. 899-926.
- Jeoffroy-Faggianelli, Pierette, «La corse et l'Italie dans la Littérature Romantique» a: *Etudes Corses*, a. VI (1978), núm. 10, pp. 117-133.
- Lamotte, Pierre, «La déclaration d'indépendance de la Corse», a: *Études Corses. Revue trimestrielle publiée par la Société des sciences historiques et naturelles de la Corse et les Archives départementales*, núm. 2 (1954), pp. 35-43.
- «La marine de guerre de Pascal Paoli» a: *Études Corses. Revue trimestrielle publiée par la Société des Sciences Historiques et Naturelles de la Corse et les Archives Départementales*, núm. 25 (1960), pp. 52-62.
- «Le rattachement de la Corse à la France» a: *Corse Historique*, núm. 5-6 (1962), pp. 23-26.
- Leone, Oscar de, «Pasquale Paoli e i Figli della Libertà negli Stati Uniti» a: *Corsica Antica e Moderna*, a. VI (1937), núm. 1-2, pp. 63-68.
- Letteron, Lucien Auguste, (ed.), «Giornale Patriottico de Philippe Buonarroti», a: *Bulletin de la Société des Sciences Historiques et Naturelles de la Corse*, a. XXXIX (1919), núm. 390-392, pp. 7-95 i a. XLI (1921), núm. 421-424, pp. 9-268.
- «Libro Rosso di Corsica», p. 713-714. a: *Bulletin de la Société des Sciences Historiques et Naturelles de la Corse*, a. XVIII (1898), fasc. 206-208.
- «Mission de M. de Cursay en Corse. Lettres & pièces diverses (année 1748)» a: *Bulletin de la Société de Sciences Historiques et Naturelles de la Corse* a. XXV (1905) fasc. 289-295.
- (ed.), «Osservazioni storiche sopra la Corsica dell'Abbate Ambrogio Rossi-Livre VII», a: *Bulletin*

- de la Société des Sciences Historiques et Naturelles de la Corse* a. XVIII (1898) fasc. 209-213.
- (ed.), «Osservazioni storiche sopra la Corsica dell'abate Ambrogio Rossi. Livre VIII (1738-1745)», a: *Bulletin de la Société des Sciences Historiques et Naturelles de la Corse*, a. XVIII (1898-1899), fasc. 214-217.
- (ed.) «Osservazioni storiche sopra la Corsica dell'abate Ambrogio Rossi. Livre IX (1745-1752)» a: *Bulletin de la Société des Sciences Historiques et Naturelles de la Corse*, a. XX (1900), fasc. 229-233.
- Levi, Alessandro, «Sardi del Risorgimento», a: *Archivio Storico Sardo*, vol. XIV (1923), pp. 174-273.
- Lorenzi, Giacomo Santo, «L'uccisione di GiamPietro Gaffori», a: *Archivio Storico di Corsica*, a. XIV (1938), núm. 3, pp. 405-414.
- Lussu, Emilio, «La Brigata Sassari e il Partito Sardo d'Azione», a: *Il Ponte. Rivista di politica e letteratura*, a. VII (1951) núm. 9-10, pp. 1076-1084.
- Manconi, Francesco; Melis, Guido, «Sardofascismo e cooperazione: il caso della FEDLAC (1924-1930)», a: *Archivio Sardo del movimento operaio, contadino e autonomistico*, núm. 8-10 (1977), pp. 204-234.
- «L'organizzazione degli ex-combattenti nel primo dopoguerra in Sardegna» a: *Archivio storico del movimento operaio, contadino e autonomistico*, núm. 8-10 (1977), pp. 325-352.
- Marchi, Antonio, «Rapporti tra il Cardinal Alberoni e Teodoro di Neuhoﬀ» a: *Archivio Storico di Corsica*, a. IV (1928), núm. 3-4, pp., 348-350.
- Martini, Dominique P., «La consulte de Caccia et l'élection de Pascal Paoli (1755)», a: *Bulletin de la Société des Sciences Historiques et Naturelles de la Corse*, núm. 352-354, (1913), pp. 65-112.
- Martini, Marien, «A propos de l'expédition Anglo-Sarde de 1745-1748», a: *Bulletin de la Société des Sciences Historiques et Naturelles de la Corse*, a. LXXXIV (1964) fasc. 527, pp. 29-31.
- Mattone, Antonello, «La cessione de Regno di Sardegna dal trattato di Utrecht alla presa di possesso sabauda», a: *Rivista storica italiana*, a. CIV (1992), pp. 5-89.
- «I Parlamenti del Regnum Sardiniae. Problemi storico-istituzionali», a: *Archivio sardo del movimento operaio, contadino e autonomistico*, núm. 47-49 (1996), pp. 29-49.
- Sanna, Piero, «La rivoluzione delle idee: la riforma delle due università sarde e la circolazione della cultura europea (1764-1790)», a: *Rivista Storica Italiana* a. CX (1998), fasc. III, pp. 853-942.
- McErlean, John Michael Peter, «Le capitain Charles Wood et l'evasion du General Paoli de Corse», a: *Bulletin de la Société de Sciences Historiques et Naturelles de la Corse*, a. CXII (1993) fasc. 663, pp. 9-17.
- Michel, Ersilio, «Esuli e cospiratori italiani in Corsica (1830-1840)», *Archivio Storico di Corsica*, a. I (1925), núm. 1
- «Esuli e Cospiratori italiani in Corsica (1815-1830)» *Archivio Storico di Corsica*, a. III (1927),

- núm. 1-2, pp. 1-119.
- «Esuli e Cospiratori italiani in Corsica (1850-1861)» *Archivio Storico di Corsica*, a. IV (1928), núm. 3-4, pp. 161-292.
  - «La Corsica durante i cento giorni», a: *Archivio Storico di Corsica*, a. XIII (1937), núm. 3, pp. 361-388.
  - «L'occupazione sarda dell'isola della Maddalena (1767)», a: *Annali del Regio Istituto storico italiano per l'età moderna e contemporanea*, vol. I (1935), pp. 27-64.
  - «Un progetto francese per lo scambio della Corsica con la Sardegna (1784)» a. XIX (1941), pp. 234-247.
- Michon, Genevieve, «Revisiting the Resilience of Chestnut Forests in Corsica: from Social-Ecological Systems Theory to Political Ecology», a: *Ecology and Society*, vol. XVI (2011), núm. 2 article online: <http://www.ecologyandsociety.org/vol16/iss2/art5/>.
- Mocci, Silvia, «Fascismo, fascismo sardista e questione sarda» a: *Annali della Facoltà di Scienze Politiche dell'Università di Cagliari*, vol II de la primera sèrie (1979), pp. 435-469.
- Molas, Isidre, «Partis nationalistes, autonomies et clans en Corse», a: *BCN Political Sciences. Debates*, a. IV (2005), pp 5-41.
- Murgia, Giovanni, «La società sarda tra crisi e resitenza. Il parlamento Avellano (1640-1643)» a: *Archivio sardo del movimento operaio, contadino e autonomistico*, núm. 41/43 (1993), pp. 79-109.
- «Il contrabbando tra la Sardegna e la Corsica», a: *Études Corses*, a. XVI (1988), núm. 30/31, pp. 237-251.
  - «Qual maggio del 1906: i moti sociali nella Sardegna giolittiana» a: *Archivio Sardo del Movimento Operaio, Contadino e Autonomistico*, núm. 50 (1998), pp. 97-113.
- Nelis, Jan, «Constructing Fascist Identity: Benito Mussolini and the Myth of *Romanità*» a: *Classical World*, vol. C, núm. 4 (2007), pp. 391-415.
- Nicholas, Nick, «A History of the Greek Colony of Corsica», a: *Journal of the Hellenic Diaspora*, vol. 31, a. 2005, pp. 33-78.
- «Negotiating a Greco-Corsican Identity», a: *Journal of Modern Greek Studies*, vol 24, núm. 1, (2006), pp 91-133.
- Núñez-Seixas, Xosé Manuel, «Sobre la idea de la Europa de los pueblos en el periodo de entre guerras (1919-1939)» a: *Hermes*, núm. 37 (2011) pp. 32-45.
- Orrù, Tito, «La prima volta che a Sassari un giornale parlò arabo» a: *Ichnusa. Rivista della Sardegna*, a. V (1986) núm. 11 , pp. 88-91.
- Palomba, Giovanni, «Tradizioni, usi, costumi di Alghero» a: *Archivio Storico Sardo*, vol. XII, a. VII (1911), pp. 211-240.
- Pellegrinetti, Jean-Paul; Rovere, Ange, «Langue et identité: l'exemple du corse durant la troisième

- république», a: *Cahiers de la Méditerranée*, núm. 66 (2003), article on-line.
- Pellegrinetti, Jean-Paul; Ravis-Giordani, Georges, «Les monuments aux morts de la première guerre mondiale en Corse» a: *Cahiers de la Méditerranée*, núm. 81 (2010) pp. 239-251.
- Petti Balbi, Giovanna, «I maonesi e la maona di Corsica (1378-1407): un esempio di aggregazione sociale», a: *Mélanges de l'Ecole française de Rome, Moyen-Age, Temps Modernes* vol. 93, núm 1 (1981), pp. 147-170.
- Piazza, François, «De l'Annu corsu à l'Année corse» a: *Études Corses*, núm. 64 (2007), pp. 39-48.
- Pinna, Raimondo, «Un'imposta popolare e gravosa con una forte incidenza sul carovita» a: *Sardegna Economica*, núm. 3-4 (2004), pp. 32-37.
- Pola, Sebastiano, «Francia, Corsica e Sardegna nell'ultimo periodo della Rivoluzione Francese (1798-1803)» a: *Studi Sardi*, a. V (1941), pp. 19-63.
- «Fuoriusciti sardi e agenti francesi per una nuova *descente* in Sardegna» a: *Rassegna Storica del Risorgimento*, a. XXIV (1937), núm. 2, pp. 231-272.
- Poli, Xavier (Saveriu), «Autonomie ou la dégénérescence de l'individualisme corse» a: *a Cispria*, núm. 1 (1914), pp. I-VII.
- «Una tragedia senz'epilogo», a: *a Cispria*, núm. 1 (1914), pp. 1-2.
- Pomponi, Francis, «Émeutes Populaires en Corse. Aux Origines de l'Insurrection contre la Domination Genoise», p. 155, a: *Annales du Midi*, vol. X (1972), pp. 151-181.
- «La Corse sous le signe de la contre-révolution» a: *Études Corses*, a. XIV (1986), núm. 27, pp. 45-116.
- «Les cahiers de doléances des corses de 1730», pp. 7-25, a: *Bulletin de la Société de Sciences Historiques et Naturelles de la Corse*, vol. X (1974), pp. 7-67.
- «L'image de la Corse et des corses dans la III République» a: *Études Corses*, a. XXV (1997) núm. 48, pp. 5-35.
- Puggioni, Giuseppe, «La colonia di Carloforte nelle sue vicende storiche», a: *Genus* vol XXIII (1967) núm. 1-2, pp. 29-107
- Quartararo, Rosaria, «l'Italia e lo Yemen. Uno studio sulla politica di espansione italiana nel Mar Rosso» a: *Storia Contemporanea*, a. X (1979), núm. 4-5, pp. 811-871.
- Reidy, Denis V., «Lord Nelson, HMS Victory and Sardinia. A forgotten episode?», *Electronic British Library Journal*, a. 2007.
- Rey, Didier, «La flotte militaire corse. 1760-1769», a: *Études Corses*, núm. 29 (1987), pp. 145-160.
- «Les fuoriusciti corses de 1769 à 1790», a: *ibidem*, XVI (1988), núm. 30-31, pp. 253-27
- «Les fuoriusciti corses de 1769 à 1789», a: *ibidem*, a. XXIII (1995) núm. 45, pp. 65-82.
- Rosselli Cecconi, Mario, «La conquista corsa dell'Isola di Capraia (1767)» a: *Archivio Storico di Corsica*, a. X (1934), núm. 1, p. 54-69.

- Roveri, Alessandro, «Il sindacalismo rivoluzionario in Italia», a: *Ricerche Storiche*, N. 1 (1975), pp. 6-42.
- Salata, Francesco, «I diari dei Re Carlo Alberto sui due viaggi in Sardegna» a: *Rassegna Storica del Risorgimento*, a. 1934, pp. 1017-1044.
- Sanna, Piero, «I Parlamenti del Regnum Sardiniae. Problemi storico-istituzionali», a: *Archivio sardo del movimento operaio, contadino e autonomistico*, núm. 47-49 (1996), pp. 29-49.
- Sari, Aldo, «Alghero fuori le mura. I primi interventi urbanistici» a: *Revista de l'Alguer*, vol X (1999), núm. 10, pp. 85-102.
- «Alghero nel XIX secolo. I piani di ingrandimento» a: *ibidem*, a. IX (1998), núm. 9, pp. 69-87.
- Scano, Antonio, «Giovanni Siotto Pintor nella vita e nelle opere» a: *Convivium*, núm. 6 (1935), pp. 860-874.
- «Donna Francesca di Zatrillas, marchesa di Laconi e di Sietefuentes» a: *Archivio storico sardo*, vol. XXIII (1942), pp. 3-349.
- Solari, Gioele, «Per la vita ei tempi di G. B. Tuveri», a: *Archivio Storico Sardo*, vol. XI (1915), pp. 33-151.
- Sole, Carlino, «Aspetti economici e politici del contrabbando tra la Sardegna e la Corsica nel XVIII secolo», a: *Studi sardi*, a. XIV (1955-1956), pp. 180-244.
- «Echi della spedizione franco-corsa del 1793 contro la Sardegna», a: *Studi Sassaresi*, vol. XXV (1953), fasc. 3, pp. 156-153.
- «La Sardegna nelle mire di conquista della Francia rivoluzionaria» a: *Studi Sassaresi*, vol. XVI (1956), fasc. 3-4, pp. 92-161.
- Solmi, Arrigo, «La Sardegna e gli studi storici», a: *Archivio Storico Sardo*, vol. I (1905), pp. 6-20.
- «Sulla storia della Sardegna nel medio evo», a: *Archivio Storico Sardo*, vol. IV (1908), pp. 57-96.
- Sorgia, Giancarlo, «Corsica, Genova e Aragona nel basso medioevo», a: *Studi Sardi*, vol. XX (1966), pp. 167-227.
- Spadoni, Domenico, «Il corso Francesco Passano iniziatore di Mazzini alle sette», a: *Archivio Storico di Corsica*, a. XI (1935) núm. 3, pp. 321-347.
- «Napoleonidi e corsi nel moto italiano del 1830-1831», a: *Archivio Storico di Corsica*, a. VI (1930), núm. 4, pp. 423-470.
- «Il processo romani dei corsi nel 1831» a: *Archivio Storico di Corsica*, a. XIII (1937), núm. 2, pp. 162-169.
- «Perché la Corsica nel 1870-1871 non tornò all'Italia», a: *Archivio Storico di Corsica*, a. XIV (1938), núm. I, pp. 1-20.
- Stiffoni, Giovanni, «Un documento inédito sobre los exiliados austriacos después de la guerra de sucession», pp. 24-51 a: *Estudis*, núm. 17 (1992), pp. 7-55.
- Thiers, Jacques, «Aspects de la francisation en Corse au cours du XIXe siècle», *Études Corses*, a. V

- (1977), núm. 9, pp. 5-40.
- Tognotti, Eugenia, «La base elettorale del PSd'A nel primo dopoguerra» a: *Archivio sardo del movimento operaio, contadino e autonomistico*, Núm. 14-16 (1981), pp. 259-275.
- Tomi, Pierre, «Le Royaume Anglo-Corse» a: *Études Corses. Revue trimestrielle publiée par la Société des sciences historiques et naturelles de la Corse et les Archives départementales*, a. LXXVI (1956), núm. 9, 10, 11 i 12, respectivament pp. 5-33, 24-54, 5-35, 20-47.
- *Ibidem*, a. LXXVII (1957) núm. 13 i 14, respectivament pp. 43-74 i 5-25.
- Tore, Gianfranco, «Il Regno di Sardegna nell'età dell'Olivares (1620-1640). Assolutismo monarchico e parlamenti», a: *Archivio sardo del movimento operaio, contadino e autonomistico*, núm. 41/43 (1993), pp. 79-109.
- «I fuoriusciti corsi in Sardegna (1760-1830)», a: *Études Corses*, a. XXV (1997) núm. 49, pp. 71-87.
- Trudu, Lucilla, «L'impossibile rivoluzione dei patrioti sardi nel 1802», a: *Études Corses*, a. XVI (1988) núm. 30-31, pp. 291-302.
- Tucci, Raffaele di, «L'Isola di Tabarca. Le vicende e l'importanza commerciale e politica di un progetto di cessione al Piemonte (1766)» a: *L'Unione Sarda*, 31-XII-1928, 1-I-1929.
- Tusceri, Giancarlo, «Ci sono guerre che si vincono e guerre che si perdono. La liberazione della Sardegna e le sue conseguenze in Corsica», a: *Études Corses*, núm. 57 (2004), pp. 65-94.
- Tola, Pasquale, «Carattere nazionale dei sardi» a: *Mediterranea*, a. VI (1932), núm. 2, pp. 31-37 (amb prefaci de S. Deledda).
- Yvia Croce, Ghjiacintu (Hyacinthe), «L'eroico tentativo di Giueseppe Maria Masseria in Ajaccio (1763)» a: *Archivio Storico di Corsica*, a. XIII (1937) núm. 4, pp. 481-518, i a. XIV (1938) núm. 1, pp. 21-70.
- Ucelay-Da Cal, Enric, «History, Historiography and the Ambiguities of the Catalan Nationalism», a. *Studies on National Movements*, vol. 1 (2013) article on-line: <http://snm.nise.eu/index.php/studies/article/view/18>.
- «La crisi dels nacionalistes radicals catalans», a: *Recerques*, núm. 8 (1978), pp. 159-206.
- «Los malos de la película: las Joventuts d'Esquerra Republicana-Estat Català y la problemática de un fascismo catalán», a: *Ayer*, núm. 59 (2003), pp. 147-172.
- «“Lost Causes” as a Historical Typology of “Reaction”: a Spanish Perspective, from Jacobites to Neofascist and Spanish Republicans», a: *Journal of Spanish Cultural Studies*, vol V (2004), núm 2, pp. 145-164.
- Valli, Marie-Pierre, «A Tramuntana (1896-1914) ou la vision particuliere d'une maieutique difficile: l'implantation de la Troisieme Republique en Corse», a: *Études Corses*, a. XXV (1997), núm. 48, pp. 99-123.
- Vicens i Vives, Jaume «Rapporti tra l'Italia e la Spagna nel Risorgimento», p. 484 a: *Rassegna Storica*

del Risorgimento, a. XLII, (1955), pp. 482-488.

Tesis

- Ambrosi, Christian, *La Corse insurgée et la seconde intervention française au XVIII siècle (1743-1753)*, tesi doctoral, Facultat de Lletres, Universitat de Paris, 1950.
- Armanguè i Herrero, Joan, *Vida i obra de Bartomeu Simon (1734-1817)*, tesi doctoral en Filologia Catalana, Universitat de Barcelona, 1993.
- Broche, Gaston E., *La République des Gènes et la France pendant la guerre de la succession d'Autriche 1740-1748*, Tesi Doctoral, Facultat de Lletres, Universitat de Paris 1935.
- Caria, Antonio, *La scuola elementare ad Alghero dal 1922 al 1942*, tesi de llicenciatura, Università degli Studi di Sassari, 1999.
- Chessa, Enrico, *Another Case of Language Death? The Intergenerational Transmission of Catalan in Alghero*, Queen Mary University, Londres 2011.
- Coghene, Irene, «Actualitat i perspectives del català de l'Alguer» a: *Revista de Catalunya*, núm. Extra 1 (2013), pp. 79-93.
- Colombani, José, *Le institutions politiques et administratives de la Corse sous la Monarchie française (1769-1789)*, tesi de III cicle en història, Universitat de Niçe-Sophia Antipolis, 1971.
- Desanti, Paulu, *Gigli di Stagnu di Marco Angeli. Un'avvinta litteraria*, Memòria DEA "Studii Corsi", Universitat de Còrsega-Pasquale Paoli, a. 1997.
- Ferrer, Antoni-Lluc, *La Patrie imaginaire. La projection de "La Patria" de B. C. Aribau (1832) dans la mentalite catalane contemporaine*, tesi doctoral, Universitat Ais de Provença 1987.
- Fettah, Samuel, *Les limites de la cité. Espace, pouvoir et société à Livourne au temps du Port Franc (XVIIe-XIXe siècle)*, Tesi doctoral, Université de Aix-Marseille I, 1999.
- Fontana, Mathieu, *La constitution du généralat de Pascal Paoli en Corse (1755-1769)*, tesi doctoral en dret, Universitat de Montpellier 1907.
- Garroni, Marcella, *Fascismo, scuola e società in Sardegna. L'istruzione classica, scientifica e magistrale*, tesi doctoral en Lletres i Filosofia, Universitat Tor Vergata, 2010.
- Graziani, Paul, *Maillebois et l'insurrection corse. 1739-1742*, Tesi de l'École Nationale de Chartes, 1909.
- Hernández González, José Carlos, *El pensamiento filosófico-jurídico de Gioele Solari*, tesi doctoral ,Universitat Complutense de Madrid, 1992.
- La Rocca, Luigi, *La cessione del Regno di Sardegna alla Casa sabauda. Gli atti dipolmatici e di possesso con documenti inediti*, a: «Miscellanea di Storia d'Italia», vol. X, a. 1906, pp. 120-139.
- Lucci, Marcela, *El activismo patriótico de los "catalanes de America" a Buenos Aires: des de 1916 hasta el final del Casal Català*, tesi doctoral en Història Moderna i Contemporània, Universitat Autònoma de Barcelona 2009.

- Maraglio, Cesare, *Il fascista Paolo Orano. Giornalista e primo storico del giornalismo (1919-1945)*, Tesi de Llicenciatura en Ciències Polítiques, Università degli Studi di Milano, 2001.
- Pellegrinetti, Jean-Paul, *La Corse, les corses et la grand guerre au miroir de la correspondance des poilus insulaires*, tesi de HDR, Institut d'Études Politiques, 2008.
- Paschalidi, Maria, *Constructing the Ionian Identities: The Ionians Island in the British Official Discourses (1815-1864)*, tesi doctoral en història, University College, Londres 2009.
- Pomponi, Francis, *Essai sur les notables ruraux en Corse au XVII siècle*, Diplôme d'études supérieur, Faculté de Lettres et Sciences Humaines et Institut d'Etudes Corses, Aix-En-Provence, 1962.
- Renucci, Janine, *Corse traditionnelle et Corse nouvelle*, Tesi doctoral en geografia, Université de Lila III, 1973.
- Rossi, Jean-Baptiste, *La Corse de 1914 à 1918*, memòria de mestratge, Universitat de Ais en Provença 1969.
- Ucelay-Da Cal, Enric, *El nacionalisme radical català i la oposició a la dictadura de Primo de Rivera. 1923-1931*, tesi doctoral en Història, Universitat Autònoma de Barcelona, 1983.
- Uras, Federica, *La Sardegna nel periodo sabaudo: politica e amministrazione durante il governo del vicerè Tomaso Ercole Roero di Cortanze (1727-1731)*, tesi doctoral, Facultat de Lletres i Filosofia, Università degli Studi di Cagliari, 2010.
- Vargiu, Adriano, «Eleonora d'Arborea. Storia minore del monumento di Oristano» a: *Il Messaggero Sardo*, octubre 2002.

Música i teatre

- Angius, Vittorio (text); Gonnella, Giovanni (música), *Hymnu sardu nationali*, 1834.
- Costa, Enrico G. (música); G. Nino (text), *Eleonora d'Arborea alla battaglia di Sanluri*, Tipografia Corriere di Sardegna, Càller 1868.
- Donizzetti, Gaetano (música); Cammarano, Salvatore (llibret), *Lucia di Lammermor*, Nàpols 1835.
- Paisiello, Giovanni (música); Casti Giovanni Battista (llibret), *Il Re Teodoro in Venezia*, Viena 1784.
- Rossini, Gioacchino (música); Anelli, Angelo (llibret), *L'italiana in Algeri*, Venècia 1813